

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ

ΔΙΑΤΡΙΒΗ

για την απόκτηση διδακτορικού διπλώματος του
Τμήματος Διοίκησης Επιχειρήσεων

Δημήτριος Α. Κατσορίδας

**«Η ΣΥΝΘΕΣΗ της ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ στην ΕΛΛΑΔΑ
και το Ζήτημα της ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΗΣ
ΕΚΠΡΟΣΩΠΗΣΗΣ»**

Συμβουλευτική Επιτροπή: Επιταμελής Επιτροπή:

Λαγός Δημήτριος,
Καθηγητής Πανεπιστημίου
Αιγαίου, Επιβλέπων

Λαγός Δημήτριος,
Καθηγητής Πανεπιστημίου
Αιγαίου, Επιβλέπων

Οικονομάκης Γεώργιος,
Καθηγητής Πανεπιστημίου
Πατρών

Οικονομάκης Γεώργιος,
Καθηγητής Πανεπιστημίου
Πατρών

Κουζής Ιωάννης,
Καθηγητής Παντείου
Πανεπιστημίου

Κουζής Ιωάννης,
Καθηγητής Παντείου
Πανεπιστημίου

Κωνσταντόπουλος Νικόλαος,
Καθηγητής Πανεπιστημίου
Αιγαίου

Αργεΐτης Γεώργιος,
Καθηγητής Εθνικού
Καποδιστριακού Πανεπιστημίου

Σακελλαρόπουλος Σπυρίδων,
Καθηγητής Παντείου
Πανεπιστημίου

Γλαβέλη Νίκη,
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Πανεπιστημίου Αιγαίου

Χίος, 2020

Με ατομική μου ευθύνη και γνωρίζοντας τις κυρώσεις, που προβλέπονται από τις διατάξεις της παρ. 6 του άρθρου 22 του Ν. 1599/1986, δηλώνω ότι είμαι ο αποκλειστικός συγγραφέας της υποβληθείσας διδακτορικής διατριβής με τίτλο: «Η σύνθεση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα και το ζήτημα της συνδικαλιστικής εκπροσώπησης».

Η συγκεκριμένη Διδακτορική Διατριβή είναι πρωτότυπη και εκπονήθηκε αποκλειστικά για την απόκτηση του Διδακτορικού Διπλώματος, του Τμήματος Διοίκησης Επιχειρήσεων, της Σχολής Επιστημών της Διοίκησης, του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Κάθε βοήθεια, την οποία είχα για την προετοιμασία της, αναγνωρίζεται πλήρως και αναφέρεται επακριβώς στην εργασία. Επίσης, επακριβώς αναφέρω στην εργασία τις πηγές, τις οποίες χρησιμοποίησα, και μνημονεύω επώνυμα τα δεδομένα ή τις ιδέες που αποτελούν προϊόν πνευματικής ιδιοκτησίας άλλων, ακόμη κι εάν η συμπερίληψή τους στην παρούσα εργασία υπήρξε έμμεση ή παραφρασμένη. Γενικότερα, βεβαιώνω ότι κατά την εκπόνηση της διδακτορικής διατριβής έχω τηρήσει απαρέγκλιτα όσα ο νόμος ορίζει περί διανοητικής ιδιοκτησίας και έχω συμμορφωθεί πλήρως με τα προβλεπόμενα στο νόμο περί προστασίας προσωπικών δεδομένων και τις αρχές Ακαδημαϊκής Δεοντολογίας.

Αφιερώνεται στη μνήμη της γυναίκας μου,
Ευαγγελίας (Λίτσα) Σωτηροπούλου,
η οποία με προέτρεπε και με πίεζε πάντα
να ολοκληρώσω την παρούσα εργασία.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΠΙΝΑΚΩΝ.....	11
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΩΝ.....	13
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ.....	15
ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	17
ΕΙΣΑΓΩΓΗ. Η μεθοδολογία της έρευνας.....	19
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: Η ΤΑΞΙΚΗ ΔΙΑΘΡΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ Η ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ.....	23
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ στις ΘΕΩΡΙΕΣ για τον ΟΡΙΣΜΟ των ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΤΑΞΕΩΝ. ΤΟ ΜΑΡΞΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ.....	25
1.1. Η έννοια της κοινωνικής τάξης στον κλασικό μαρξισμό (Μαρξ, Ένγκελς).....	25
1.1.1. Η τάξη με βάση τη σχέση με τα μέσα παραγωγής.....	26
1.1.2. Ο κοινωνικός καταμερισμός εργασίας.....	27
1.1.3. Το πολιτικό στοιχείο στον καθορισμό των κοινωνικών τάξεων.....	28
1.1.4. Τάξη «καθεαυτή» και τάξη «δι' εαυτήν».....	30
1.1.5. Τα διευθυντικά στελέχη, «οι υπαξιωματικοί της βιομηχανίας» και οι επιστάτες.....	31
1.1.6. Πρώτες επισημάνσεις για την έννοια της κοινωνικής τάξης.....	32
1.2. Σχετικά με τη διάκριση της παραγωγικής και μη παραγωγικής.....	34
1.2.1. Τι είναι «παραγωγική» και τι «μη παραγωγική» εργασία.....	34
1.2.2. Μια αντίφαση στο έργο του Μαρξ.....	34
1.2.3. Συμπεράσματα.....	36
1.3. Η άποψη του Λένιν για τον ορισμό των κοινωνικών τάξεων.....	37
1.4. Η προσέγγιση του Ν. Πουλαντζά για τις κοινωνικές τάξεις. Μια κριτική αποτίμηση του έργου του.....	38
1.4.1. Το γενικό περίγραμμα.....	38
1.4.2. Τα οικονομικά κριτήρια του προσδιορισμού των τάξεων. Προβλήματα που προκύπτουν από τη θέση του Ν. Πουλαντζά.....	41
1.4.3. Πολιτικές και ιδεολογικές διαστάσεις του ορισμού των τάξεων.....	43
1.4.4. Η συμβολή του Πουλαντζά.....	48
1.5. Η άποψη του Σ. Σακελλαρόπουλου για τις κοινωνικές τάξεις.....	48
1.5.1. Κοινωνικές τάξεις και κοινωνική εκμετάλλευση.....	48
1.5.2. Οι δημόσιοι υπάλληλοι.....	51
1.5.3. Παραδοσιακή και νέα μικροαστική τάξη εκτός του δημόσιου τομέα.....	53
1.6. Εργατική και νέα μικροαστική τάξη στην προσέγγιση του Γ. Οικονομάκη: Κριτικές επισημάνσεις.....	54

1.7. Τα όρια της εργατικής τάξης. Συμπεράσματα	57
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΟΙ ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ	67
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΜΙΣΘΩΤΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ. ΤΟ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟ ΜΕΓΕΘΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ	71
3.1. Οι γενικές τάσεις της απασχόλησης	71
3.1.1. Εργατικό δυναμικό, απασχολούμενοι και άνεργοι	71
3.1.2. Μεταβολές στην κατανομή της απασχόλησης κατά θέση στην επιχείρηση	75
3.1.3. Μεταβολές στην κατανομή της απασχόλησης σε ιδιωτικό και δημόσιο τομέα	81
3.1.4. Μισθωτή απασχόληση και μέγεθος των επιχειρήσεων	85
3.1.5. Η κατάσταση στην αγορά εργασίας σε αριθμούς	87
3.2. Το πραγματικό μέγεθος της εργατικής τάξης στην Ελλάδα	92
3.3. Η ταξική διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας.....	106
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ.....	111
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΟΥ ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ-ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ στην ΕΛΛΑΔΑ (μια σύντομη ιστορική επισκόπηση).....	113
4.1. Εννοιολογικές αποσαφηνίσεις	113
4.2. Οι απαρχές της συγκρότησης της εργατικής τάξης και των συνδικάτων στην Ελλάδα	114
4.3. Η περίοδος του Μεσοπολέμου. Σύντομη ιστορική αναδρομή.....	128
4.4. Το εργατικό - συνδικαλιστικό κίνημα κατά τη δεκαετία του 1940.....	152
4.4.1. Η δημιουργία του Εργατικού ΕΑΜ	152
4.4.2. Το εργατικό - συνδικαλιστικό κίνημα μετά την Κατοχή	157
4.5. Η εξωθεσμική ανασυγκρότηση του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος την περίοδο των πέτρινων χρόνων (1950-1974)	162
4.6. Η μεταπολιτευτική περίοδος (1974-2000).....	173
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: ΑΠΟ ΤΟ ΝΟΜΟ 1264/1982 ΣΤΑ ΜΝΗΜΟΝΙΑ.....	183
5.1. Εισαγωγή.....	183
5.2. Η εξέλιξη της εργατικής νομοθεσίας μετά το 1981	184
5.2.1. Ο νόμος 1264/1982 και οι συλλογικές διαπραγματεύσεις	185
5.2.2. Η θεσμική αποτύπωση της εργασιακής πραγματικότητας κατά τη διάρκεια των Μνημονίων (2010-17).....	187
5.3. Απεργιακοί αγώνες και ανεργία την εποχή των Μνημονίων.....	195
5.3.1. Οικονομικός κύκλος και απεργίες.....	195
5.3.2. Η απεργιακή δραστηριότητα της περιόδου 2010-16.....	198

5.3.3. Αιτίες της κάμψης των απεργιακών αγώνων.....	198
5.4. Από τις απαρχές συγκρότησης στην εποχή των μνημονίων: Συνοπτικά συμπεράσματα Δεύτερου Μέρους.....	203
ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ: ΟΡΓΑΝΩΣΗ, ΠΥΚΝΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΚΠΡΟΣΩΠΗΣΗ ΤΟΥ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ.....	209
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: ΕΙΔΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΚΑΙ ΕΚΠΡΟΣΩΠΗΣΗΣ.....	211
6.1. Εισαγωγή.....	211
6.2. Νεολαία: στον αστερισμό της εργασιακής ανασφάλειας.....	212
6.2.1. Στοιχεία σχετικά με την εργαζόμενη νεολαία.....	213
6.2.2. Οι νέοι, τα κατ' εξοχήν θύματα της ανεργίας.....	213
6.2.3. Εργαζόμενη νεολαία και συνδικάτα.....	215
6.2.4. Προτάσεις.....	217
6.3. Γυναίκες και συνδικάτα.....	218
6.3.1. Τα χαρακτηριστικά της γυναικείας απασχόλησης.....	218
6.3.2. Τα χαρακτηριστικά της γυναικείας παρουσίας στα συνδικάτα.....	219
6.3.3. Οι επιπτώσεις των Μνημονίων στην απασχόληση των γυναικών.....	221
6.3.4. Η πολιτική των συνδικάτων για τις γυναίκες.....	223
6.3.5. Προτάσεις για την τόνωση της συμμετοχής των γυναικών στις διαδικασίες του συνδικαλιστικού κινήματος.....	223
6.4. Συνδικαλιστικό κίνημα και μετανάστες.....	225
6.4.1. Εισαγωγή - Η ελληνική εμπειρία.....	225
6.4.2. Ο ρόλος των ελληνικών συνδικάτων στην κοινωνική ένταξη των μεταναστών.....	227
6.4.3. Η συμμετοχή των μεταναστών στις συνδικαλιστικές οργανώσεις.....	229
6.4.4. Επίλογος.....	231
6.5. Η ανάγκη δημιουργίας κινήματος ενάντια στην ανεργία.....	231
6.5.1. Εισαγωγή.....	231
6.5.2. Το στρατηγικής σημασίας ζήτημα της ανεργίας.....	233
6.5.3. Πρόγραμμα διεκδικήσεων.....	234
6.5.4. Οι οργανωτικές μορφές.....	236
6.5.5. Η εμπειρία της οργάνωσης των ανέργων στην Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο.....	237
6.5.6. Η εμπειρία της οργάνωσης των ανέργων κατά τη δεκαετία του 1990.....	239
6.5.7. Κινητοποιήσεις κατά της ανεργίας στα χρόνια του Μνημονίου.....	243
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7: ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΗ ΠΥΚΝΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΚΠΡΟΣΩΠΗΣΗ.....	253

7.1. Οι αλλαγές στην αγορά εργασίας και οι επιπτώσεις τους στα συνδικάτα: το γενικό πλαίσιο	253
7.2. Η συνδικαλιστική έκφραση	254
7.3. Η συνδικαλιστική πυκνότητα στις χώρες του ΟΟΣΑ και στην Ευρώπη.....	257
7.4. Ανασκόπηση ερευνών για τη συνδικαλιστική πυκνότητα στην Ελλάδα.....	261
7.4.1. Η μελέτη του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ	263
7.4.2. Άλλοι προσδιοριστικοί παράγοντες συμμετοχής στα συνδικάτα. Αποτελέσματα μιας εμπειρικής διερεύνησης.....	267
7.5. Η συνδικαλιστική πυκνότητα στην Ελλάδα. Η κρίση εμπιστοσύνης	269
7.6. Οι αιτίες της αποδυνάμωσης των συνδικάτων.....	277
7.7. «Πόλεμος όλων εναντίον όλων»	282
7.8. Τα συνδικάτα στην εποχή του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού. Η ήττα έρχεται από παλιά.....	284
7.9. Οι χρόνιες παθολογίες του συνδικαλιστικού κινήματος	288
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8: ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΗΣ ΤΑΚΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗΣ	297
8.1. Οι κοινωνικοί συσχετισμοί	297
8.2. Η κοινωνική πόλωση ως προϋπόθεση της ταξικής ενότητας	297
8.3. Ποια η στρατηγική και η τακτική των συνδικάτων;	298
8.4. Για τις συμμαχίες.....	298
ΕΠΙΛΟΓΟΣ: Για ένα νέο εργατικό-συνδικαλιστικό κίνημα. Συμπεράσματα, σκέψεις και ερωτήματα προς διερεύνηση	301
ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΣΥΝΟΨΗ	307
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	311

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΠΙΝΑΚΩΝ

Πίνακας 3.1: Απασχολούμενοι, άνεργοι και εργατικό δυναμικό, 2004-2016.....	72
Πίνακας 3.2: Απασχολούμενοι και άνεργοι ως % του εργατικού δυναμικού, 2004-2016 (Β' τρίμηνο)	73
Πίνακας 3.3: Απασχολούμενοι κατά θέση στην επιχείρηση, 2004-2016.....	76
Πίνακας 3.4: Απασχολούμενοι κατά θέση στην επιχείρηση ως % της συνολικής απασχόλησης, 2004-2016	76
Πίνακας 3.5: Περιοδικές μεταβολές του εργατικού δυναμικού	77
Πίνακας 3.6: Διάκριση ανέργων κατά θέση στην επιχείρηση στην προηγούμενη εργασία, 2004-2016	79
Πίνακας 3.7: Διάκριση ανέργων κατά θέση στην επιχείρηση στην προηγούμενη εργασία ως % του συνόλου των ανέργων, 2004-2016	79
Πίνακας 3.8: Κατανομή μισθωτών σε ιδιωτικό και δημόσιο τομέα, 2004-2016.....	81
Πίνακας 3.9: Κατανομή μισθωτών σε ιδιωτικό και δημόσιο τομέα ως % του συνόλου των μισθωτών, 2004-2016.....	82
Πίνακας 3.10: Περιοδικές μεταβολές των μισθωτών ιδιωτικού και δημόσιου τομέα, 2004-2016	83
Πίνακας 3.11: Αριθμός επιχειρήσεων και εργαζομένων μισθωτών ανά μέγεθος επιχείρησης	85
Πίνακας 3.12: Αριθμός επιχειρήσεων ανά μέγεθος εργαζομένων μισθωτών στην επιχείρηση.....	86
Πίνακας 3.13: Ποσοστιαία (%) εξέλιξη των πραγματικών μισθών.....	89
Πίνακας 3.14: Συλλογικές Συμβάσεις Εργασίας (2010-2017)	90
Πίνακας 3.15: Μισθωτοί που δεν υπάγονται στην εργατική τάξη, 2004-2010 (παλαιά κατάταξη).....	94
Πίνακας 3.16: Μισθωτοί που δεν υπάγονται στην εργατική τάξη, 2011-2016 (νέα κατάταξη)*.....	94
Πίνακας 3.17: Η εργατική τάξη ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας, 2004 & 2007 (παλαιά κατάταξη)	95
Πίνακας 3.18: Η εργατική τάξη ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας, 2008-2016* (νέα κατάταξη).....	96
Πίνακας 3.19: Ποσοστιαία συμμετοχή (%) της εργατικής τάξης ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας, 2008-2016	97
Πίνακας 3.20: Εργατική τάξη ανά ατομικό επάγγελμα, 2004-2010 (παλαιά κατάταξη) 100	
Πίνακας 3.21: Εργατική τάξη ανά ατομικό επάγγελμα (%), 2004-2010	101
Πίνακας 3.22: Εργατική τάξη ανά ατομικό επάγγελμα, 2011-2016 (νέα κατάταξη)* ...	102
Πίνακας 3.23: Εργατική τάξη ανά ατομικό επάγγελμα (%), 2011-2016	103
Πίνακας 3.24: Εργατική τάξη ανά τομέα οικονομικής δραστηριότητας, 2004-2016.....	104
Πίνακας 3.25: Εργατική τάξη ανά τομέα οικονομικής δραστηριότητας (%).....	105
Πίνακας 3.26: Εργατική τάξη και άνεργοι	106
Πίνακας 3.27: Συμμετοχή αλλοδαπών στην απασχόληση και στην ανεργία, 2004-2016 (σε χιλιάδες).....	107
Πίνακας 3.28: Ταξική διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας, 2004-2016	108
Πίνακας 3.29: Ταξική διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας, 2004-2016 (ποσοστιαία κατανομή)	109

Πίνακας 5.1: Απεργιακοί αγώνες και απασχόληση	200
Πίνακας 5.2: Συμβάντα διαμαρτυρίας.....	201
Πίνακας 5.3: Μορφές δράσης (σύνολο συμβάντων διαμαρτυρίας).....	202
Πίνακας 7.1: Μεταβολές της πυκνότητας των συνδικαλισμένων στο σύνολο του εργατικού δυναμικού από το 1950-2000 (%).....	258
Πίνακας 7.2: Ποσοστιαία μεταβολή της συνδικαλιστικής πυκνότητας 1985-95 & 1993-2003	259
Πίνακας 7.3: Τάσεις εθνικής συνδικαλιστικής πυκνότητας στην Ε.Ε. 2011-12	260
Πίνακας 7.4: Εξέλιξη Συνδικαλιστικής Πυκνότητας στην Ελλάδα (1999-2011).....	262
Πίνακας 7.5: Μισθωτοί, σύνολο μελών των συνδικαλιστικών οργανώσεων και ποσοστό συνδικαλισμένων μισθωτών (συνδικαλιστική πυκνότητα)	270
Πίνακας 7.6: Κατανομή μισθωτών, μέλη των συνδικαλιστικών οργανώσεων ΓΣΕΕ και ΑΔΕΔΥ και ποσοστό συνδικαλισμένων μισθωτών	271
Πίνακας 7.7: Πραγματική συνδικαλιστική πυκνότητα, 2004-2016.....	273
Πίνακας 7.8: Πραγματική συνδικαλιστική πυκνότητα, 1989-2016.....	276

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

Διάγραμμα 3.1: Απασχολούμενοι και άνεργοι ως % του εργατικού δυναμικού, 2004-2016	73
Διάγραμμα 3.2: Απασχολούμενοι κατά θέση στην επιχείρηση ως % του εργατικού δυναμικού, 2004, 2008, 2013 και 2014	81
Διάγραμμα 3.3: Κατανομή μισθωτών ως % του εργατικού δυναμικού σε ιδιωτικό και δημόσιο τομέα, 2004, 2008, 2013 και 2016	85
Διάγραμμα 5.1: Απεργιακοί αγώνες και απασχόληση	200
Διάγραμμα 5.2: Συμβάντα διαμαρτυρίας	201
Διάγραμμα 5.3: Μορφές δράσης (σύνολο συμβάντων διαμαρτυρίας)	202
Διάγραμμα 5.4: Μορφές δράσης (σύνολο συμβάντων διαμαρτυρίας)	203
Διάγραμμα 7.1: Συνδικαλιστική πυκνότητα στις χώρες του ΟΟΣΑ, 1960-2013	257
Διάγραμμα 7.2: Συνδικαλιστική πυκνότητα στην Ελλάδα, 1977-2013	262

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η εκπόνηση της ανά χείρας διδακτορικής διατριβής δεν ήταν μόνο μια πολύ μακρά και δύσκολη μάχη με το χρόνο και με τις καθημερινές αντιξοότητες, αλλά υπήρξε για μένα και μια προσωπική «Οδύσσεια», προκειμένου να φτάσω στον δικό μου στόχο-Ιθάκη. Βέβαια, η δική μου Ιθάκη-διδακτορική διατριβή ήταν το κίνητρο. Όμως, ο δρόμος προς αυτή ήταν «γεμάτος περιπέτειες, γεμάτος γνώσεις», όπως λέει ο Καβάφης. Και παρ' ότι είμαι της άποψης ότι ο στόχος βρίσκεται σε όλο το δρόμο, σε κάθε στιγμή και σε κάθε βήμα, και πως το να είσαι στο δρόμο σημαίνει ότι είσαι στο στόχο επειδή όλα είναι δρόμος, έστω και αν δεν πετύχεις τον στόχο, τελικά μετά πολλών κόπων θεωρώ ότι κατάφερα να φτάσω στον επιθυμητό στόχο: να ολοκληρώσω την παρούσα εργασία. «*Η Ιθάκη σ' έδωσε τ' ωραίο ταξίδι. Χωρίς αυτήν δεν θα 'βγαίνες στον δρόμο...*», λέει εύστοχα ο Καβάφης. Και, κατά πως φαίνεται, αυτό συνέβη.

Η δική μου «Οδύσσεια», συνέπεσε τόσο με τα προβλήματα υγείας της μητέρας μου, ιδιαίτερα από το 2007 μέχρι το θάνατο της, το 2008, όσο κυρίως με τα πάρα πολύ σοβαρά προβλήματα υγείας της συζύγου μου, από τον Οκτώβρη του 2008 μέχρι τον θάνατό της, τον Απρίλη του 2011. Στη συνέχεια και μέχρι τα παιδιά μου να τελειώσουν το Λύκειο, η μάχη με τον χρόνο ήταν αδυσώπητη. Οφείλω να ομολογήσω ότι πολλές φορές απογοητεύτηκα και μπήκα στον πειρασμό να εγκαταλείψω την προσπάθεια για να φθάσω στην Ιθάκη, ακολουθώντας μόνο τον δρόμο, «και ότι γίνει». Παρ' όλα αυτά, επειδή έχω την τύχη η επαγγελματική μου ιδιότητα, ως επιστημονικού συνεργάτη του Ινστιτούτου Εργασίας της ΓΣΕΕ (ΙΝΕ-ΓΣΕΕ), να συνάδει με τη μελέτη της διδακτορικής διατριβής, αυτό με ωθούσε να παρακολουθώ συνέχεια το θέμα, συν την ηθική οφειλή προς τη θανούσα γυναίκα μου.

Επιπρόσθετα, η ολοκλήρωση του ανά χείρας πονήματος, έγινε με τη συνδρομή και την υποστήριξη πολλών ανθρώπων, τους οποίους νοιώθω την ανάγκη να ευχαριστήσω. Πρώτα απ' όλους, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους επιβλέποντες Καθηγητές μου, καταρχήν τον Γιώργο Οικονομάκη, του οποίου η βοήθεια είναι κυριολεκτικά ανεκτίμητη και δεν μπορώ να την εκφράσω με λόγια, και στη συνέχεια την Μάϊρα Στογιανίδου. Και οι δύο με στήριξαν και με παρότρυναν να συνεχίσω την εν λόγω προσπάθεια, στεκόμενοι δίπλα μου, ιδιαίτερα σε ανθρώπινο επίπεδο, το οποίο ήταν το πλέον σημαντικό για εμένα.

Είμαι υπόχρεος στον Επιστημονικό Διευθυντή του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Γιώργο Αργείτη, ο οποίος στήριξε ενεργά την προσπάθειά μου, καθώς επίσης στον Γιάννη Κουζή, που από την αρχή ήταν αρωγός σε αυτή τη μελέτη.

Επίσης, θα ήθελα *ιδιαίτερα* να ευχαριστήσω τους Απόστολο Καψάλη και Γιάννη Ζησιμόπουλο για τον χρόνο που διέθεσαν και για τις πολύτιμες παρατηρήσεις τους, οι οποίοι, όποτε τους χρειάστηκα, ήταν πάντα παρόντες. Στη συνέχεια την Πένυ Γεωργιάδου και τον Δημήτρη Παπανικολόπουλο για την παροχή βοήθειας σε εμπειρικό υλικό, τον εξαίρετο φίλο και συνάδελφο στο ίδιο γραφείο, Γιώργο Κολλιιά, για την πολύμορφη συνεισφορά του, καθώς επίσης το Γιώργο Κρητικίδη σε ό,τι αφορά την επεξεργασία των στατιστικών στοιχείων, του οποίου η βοήθεια είναι πολύ μεγάλη. Ακολουθώς, είμαι υπόχρεος σε όλους/-ες και όσους/-ες με βοήθησαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο,

αφιερώνοντας εργασιακό χρόνο, όπως οι συνάδελφοι Κώστας Πασσάς και Δημήτρης Παϊταρίδης, καθώς και οι γύρω συνάδελφοι. Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον ιστορικό, Κώστα Παλούκη, που έκανε τον κόπο να διαβάσει το κεφάλαιο, το οποίο αναφέρεται στην ιστορία του εργατικού κινήματος στην Ελλάδα και να προβεί σε ανάλογες παρατηρήσεις και σχόλια, καθώς και τον ιστορικό του ελληνικού εργατικού κινήματος, Δημήτρη Λιβιεράτο, ο οποίος είναι ο μέντοράς μου, ενώ υπήρξε για μένα σχολείο και ένας πραγματικός δάσκαλος.

Τέλος, αισθάνομαι την υποχρέωση να ευχαριστήσω κάποιους καλούς φίλους και φίλες που ανά διαστήματα με ρωτούσαν, «*πώς τα πας με τη διατριβή;*», και με παρότρυναν να ολοκληρώσω το έργο που έχω ξεκινήσει, και ιδιαίτερα τον Γιώργο Λεχουρίτη, για την πολύπλευρη ψυχολογική στήριξή του, προτρέποντας με, πάντα, να βλέπω την θετική όψη των πραγμάτων, ώστε να παραμένω στο στόχο, όταν αρκετές φορές απογοητευόμουν.

Κυρίως, όμως, θέλω να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στη μητέρα μου, Κατερίνα Εμμανουηλίδου-Κατσορίδα, η οποία όσο ζούσε στήριζε τις επιλογές μου και μου έδειχνε αμέριστη εμπιστοσύνη, και ιδιαίτερα στη σύζυγό μου, Ευαγγελία (Λίτσα) Σωτηροπούλου, η οποία πάντα με πίεζε να ολοκληρώσω την παρούσα διατριβή, στη μνήμη της οποίας και την αφιερώνω. Βέβαια, θα ήταν αχαριστία να παραβλέψω τα δύο μου παιδιά, Θανάση και Κατερίνα, και να τα ευχαριστήσω τόσο για την εμπιστοσύνη που εξακολουθούν να μου δείχνουν όσο και για την ανοχή τους στα όποια ξεσπάσματά μου.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα (από το 1970 και έπειτα), δηλαδή από το ξέσπασμα της πρώτης μεταπολεμικής κρίσης το 1974 και μετά, αλλά και των απαρχών του 21ου αιώνα, πραγματοποιήθηκαν και πραγματοποιούνται ακόμη, σοβαρές ανακατατάξεις τόσο στην παραγωγική διαδικασία όσο και στη διάρθρωση της εργατικής τάξης. Η αυτοματοποίηση, η μεγέθυνση του τομέα των υπηρεσιών και η διεύρυνση συνολικά του χώρου της μισθωτής εργασίας, η αύξηση του μορφωτικού επιπέδου, αλλά και η υποβάθμιση της ποιότητας ζωής (έλλειψη ελεύθερου χρόνου, καταστροφή του περιβάλλοντος, ανεργία, υποβάθμιση της κοινωνικής ασφάλισης, της υγείας και της παιδείας), η μεγέθυνση της «δεύτερης» αγοράς εργασίας (μετανάστες, αδήλωτη εργασία, παραβιάσεις του θεσμικού πλαισίου των εργασιακών σχέσεων κλπ.) είναι μερικές εξελίξεις που επιδρούν στη σύνθεση της εργατικής τάξης, καθώς και στο ρόλο των συνδικάτων.

Στην παρούσα εργασία θα επιχειρήσουμε να διερευνήσουμε τη σύνθεση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα και το πώς αυτή επηρεάζεται από τις αλλαγές στην αγορά εργασίας. Βασικός σκοπός αυτής της διερεύνησης είναι να μελετηθεί η διάρθρωση της μισθωτής εργασίας στην Ελλάδα, να αναδειχθεί το πραγματικό μέγεθος της εργατικής τάξης και να εξετασθούν κριτικά οι υποθέσεις περί συρρίκνωσής της, ώστε κατόπιν να μελετηθούν οι αιτίες αποδυνάμωσης των συνδικάτων και η κρίση εμπιστοσύνης σε αυτά, και να προσδιοριστούν οι τρόποι με τους οποίους το συνδικαλιστικό κίνημα μπορεί να οργανώσει και να εκπροσωπήσει τα συλλογικά συμφέροντα των μισθωτών σε κεντρικό πολιτικό επίπεδο στις νέες συνθήκες που διαμορφώθηκαν κατά τη διάρκεια της πρόσφατης οικονομικής κρίσης. Για την εν λόγω δουλειά, στηριχτήκαμε σε προγενέστερες εργασίες μας, οι οποίες παρατίθενται τόσο εντός της παρούσης μελέτης όσο και στη βιβλιογραφία.

Οι λόγοι που μας οδήγησαν να επιλέξουμε το εν λόγω θέμα είναι επειδή εκτιμήσαμε ότι υπάρχει κενό όσον αφορά μια συνολική και συνδυαστική αποτίμηση του φαινομένου της διάρθρωσης της εργατικής τάξης, της ιστορίας της και της συνδικαλιστικής της εκπροσώπησης. Ταυτόχρονα, είναι τρεις περιοχές διαχρονικά συνυφασμένες μεταξύ τους. Επίσης, έχει ενδιαφέρον να δούμε τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης του 2008 και των μνημονίων στην δομή της εργατικής τάξης και των συνδικάτων, καθ' όλο το διάστημα που προκύπτει από την προ κρίσης περίοδο και αμέσως μετά (2004-2016), και πως οι διαχρονικές παθογένειες του συνδικαλιστικού κινήματος επέδρασαν αρνητικά σε αυτό.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ. Η μεθοδολογία της έρευνας

Η σύνθεση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα και η διάρθρωση του συνδικαλιστικού κινήματος δεν αποτελούν ιδιαίτερα μελετημένα θέματα, σε σχέση με άλλες εργασίες που είναι πιο πολύ ιστορικού περιεχομένου. Παρ' όλα αυτά, σταδιακά έχουν αρχίσει και ερευνώνται πιο συστηματικά τα εν λόγω ζητήματα, ειδικά από νεότερους επιστήμονες, τα οποία όμως έχουν πάλι μια αποσπασματικότητα. Δηλαδή, οι εργασίες που βλέπουν το φως της δημοσιότητας είτε επικεντρώνονται μόνο στη μελέτη της ταξικής διάρθρωσης της ελληνικής κοινωνίας είτε στα προβλήματα του συνδικαλιστικού κινήματος είτε μόνο στη μελέτη κάποιων ιστορικών περιπτώσεων. Οπότε, υπάρχει, ένα κενό για μια πιο *ολιστική προσέγγιση* του ζητήματος. Αυτό, μάλλον, οφείλεται στο χαμηλό βαθμό της κοινωνικής έρευνας στην Ελλάδα, καθώς επίσης και στην υποτίμηση εκ μέρους των δυνάμεων της εργασίας του ρόλου τους στις κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις, γεγονός το οποίο με τη σειρά του υποβαθμίζει και τη δυνατότητα του συνδικαλιστικού κινήματος να παίξει τον ανάλογο ρόλο που του αντιστοιχεί.

Ιστορικά, η δύναμη του συνδικαλιστικού κινήματος στηρίχτηκε αρχικά στους χειρώνακτες εργάτες, ιδιαίτερα της βιομηχανίας, όπου γύρω από αυτόν τον πυρήνα χτίστηκε η ενότητα του κόσμου της εργασίας, συμβάλλοντας αποφασιστικά σε πολλές κατακτήσεις (π.χ. εργατική νομοθεσία, κοινωνικό κράτος κλπ.). Ο συνδικαλισμός θεμελιώθηκε και θεμελιώνεται στην αντίληψη της κοινότητας συμφερόντων του κόσμου της μισθωτής εργασίας, που προκύπτει από την αντικειμενικά δοσμένη θέση τους μέσα στην καπιταλιστική κοινωνία. Δηλαδή, από τη θέση τους μέσα στην εργασιακή διαδικασία, η οποία δεν καθορίζεται από τους ίδιους, αλλά από τους εργοδότες και το κράτος, και ως εκ τούτου είναι υποχρεωμένοι να υπόκεινται σε αυτή προκειμένου να μπορούν να αναπαράγουν την εργασιακή τους δύναμη για να μπορούν να επιβιώσουν. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι αυτή η διαδικασία γίνεται αντιληπτή από όλους τους μισθωτούς με τον ίδιο τρόπο. Διάφοροι διαχωρισμοί στο εσωτερικό της εργατικής τάξης (επαγγέλματα, μορφωτικό επίπεδο, μισθοί, ηλικιακές ομάδες κλπ.), καθώς επίσης οι αλλαγές στην οικονομική βάση με τη συνεχή εισαγωγή νέων τεχνολογιών στην παραγωγή, συντελούν ώστε να υπάρχουν σημαντικές αλλαγές στην εργασιακή διαδικασία, και άρα στη δομή της εργατικής τάξης, με συνέπεια να υπονομεύεται και η διαπραγματευτική ισχύς των συνδικάτων.

Σε αυτές τις αλλαγές, τα συνδικάτα χρειάζεται να αναπροσαρμόζουν τις οργανωτικές τους δομές, ώστε να εκπροσωπούν τα συμφέροντα του συνόλου της μισθωτής εργασίας απέναντι στο κεφάλαιο και το κράτος και όχι μόνο μιας μικρής μερίδας, όπως συνήθως γίνεται, ώστε έτσι να μην χάνουν την κοινωνική τους αξιοπιστία. Όταν αυτό δεν συμβαίνει και δημιουργούνται φαινόμενα περιθωριοποίησης ενός σημαντικού τμήματος της εργατικής τάξης (άνεργοι, υποαπασχολούμενοι, αδήλωτη-μαύρη εργασία, νέοι εργαζόμενοι, γυναίκες, μετανάστες), ως αποτέλεσμα της οικονομικής κρίσης και των μνημονίων, τότε δημιουργείται κρίση συνδικαλιστικής εκπροσώπησης, όπως αυτό που έχουμε σήμερα.

Το μεθοδολογικό εργαλείο, το οποίο επιλέξαμε στην παρούσα μελέτη, είναι ο σπονδυλωτός τρόπος προσέγγισης του εργατικού και συνδικαλιστικού υποκειμένου, ο

οποίος, ενώ φαίνεται να αποτελείται από τρία σχετικά αυτόνομα μέρη, εντούτοις διατηρούν μια εσωτερική συνοχή μεταξύ τους, δηλαδή της ταξικής διάστασης, της ιστορικής πορείας και της σύγχρονης συνδικαλιστικής οργάνωσης. Και αυτό είναι η πρωτοτυπία της μελέτης. Δηλαδή, η διερεύνηση της σύνθεσης της εργατικής τάξης στην Ελλάδα και των δομικών αρνητικών χαρακτηριστικών της διάρθρωσης του συνδικαλιστικού κινήματος, σε συνδυασμό με την ιστορική διαμόρφωση και των δύο υποκειμένων (εργατικής τάξης και συνδικάτων), η οποία έγινε μέσα από μια αυταρχική παρέμβαση του κράτους, και δημιούργησε προβλήματα που υπάρχουν μέχρι σήμερα.

Εν κατακλείδι, σκοπός της μελέτης είναι να διερευνηθούν οι τρόποι με τους οποίους το συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα μπορεί να εκπροσωπήσει τα συνολικά συμφέροντα της σύγχρονης εργατικής τάξης, αφού προηγουμένως έχουν παρουσιαστεί οι αλλαγές στη διάρθρωσή της, ούτως ώστε κατόπιν να διαμορφωθεί η κατάλληλη στρατηγική για να περιοριστεί η ανομοιογένεια και οι διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό της μέσα από την καλλιέργεια της αλληλεγγύης.

Με βάση τα προαναφερθέντα διαμορφώθηκε το εξής τρίπτυχο διερεύνησης: α) η ταξική διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας με επικέντρωση στην σύνθεση της εργατικής τάξης, β) μια ιστορική ανασκόπηση-περιοδολόγηση της ιστορίας του συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα, ώστε να φανεί πως οι χρόνιες παθολογικές του, εξακολουθούν να ταλανίζουν τα συνδικάτα μέχρι σήμερα, και γ) πως τα δύο προηγούμενα ζητήματα επενεργούν στην συνδικαλιστική εκπροσώπηση του κόσμου της εργασίας.

Στο Πρώτο Μέρος, της διατριβής παρουσιάζουμε καταρχήν τις επεξεργασίες των κλασικών του μαρξισμού (Μαρξ, Ένγκελς) για τον ορισμό των κοινωνικών τάξεων, με επικέντρωση στην εργατική τάξη. Κατόπιν, αναφερόμαστε στην προσέγγιση του Λένιν για τις τάξεις και στον πολύ συνεκτικό, αλλά, κατά τη γνώμη μας, πιο πλήρη ορισμό που δόθηκε σχετικά με αυτό το ζήτημα. Στη συνέχεια έχουμε ιδιαίτερη αναφορά στο έργο του Νίκου Πουλαντζά, επειδή επί της ουσίας αυτός είναι που επανέφερε με πολύ αναλυτικό τρόπο τη συζήτηση για τις τάξεις, ασχέτως αν συμφωνεί ή διαφωνεί κάποιος/-α μαζί του, η οποία επηρέασε σημαντικά τους προβληματισμούς που αναπτύχθηκαν στη συνέχεια για αυτό το θέμα. Τέλος, παραθέτουμε τις προσεγγίσεις του Σ. Σακελλαρόπουλου για την έννοια της κοινωνικής τάξης, του οποίου την θέση υιοθετούμε επειδή είναι παραπλήσια με τη δική μας, ενώ έχουμε ένα κεφάλαιο με την άποψη του Γ. Οικονομάκη για το ζήτημα της ταξικής συγκρότησης, προβαίνοντας στη συνέχεια σε κάποιες κριτικές παρατηρήσεις. Όσον αφορά τα συμπεράσματα, με τα οποία κλείνουμε το κεφάλαιο που αναφέρεται στις μαρξιστικές θεωρητικές προσεγγίσεις για τις κοινωνικές τάξεις, επιχειρούμε μια συνοπτική ανασκόπηση των προαναφερθέντων, δίνοντας ταυτόχρονα και τη δική μας προσέγγιση-ορισμό της εργατικής τάξης, ώστε κατόπιν (κεφάλαιο 3) προβαίνουμε στην επεξεργασία των στατιστικών στοιχείων, της περιόδου 2004-2016, τα οποία μας βοηθούν να δούμε τη σύνθεση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα, που εξάλλου αυτό είναι το θέμα που μας απασχολεί, σε σχέση με την συνδικαλιστική εκπροσώπηση. Σ' αυτό το κεφάλαιο εξετάζεται η εξέλιξη, το μέγεθος και η σύνθεση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα και διερευνώνται οι διαφοροποιήσεις στην αγορά εργασίας. Γίνεται η επεξεργασία των διαθέσιμων στοιχείων που δημοσιεύουν αφενός οι Έρευνες Εργατικού Δυναμικού της ΕΛΣΤΑΤ, αφετέρου οι έρευνες του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, οι οποίες αναφέρονται στο μέγεθος της

μισθωτής εργασίας, των ανέργων, των αλλοδαπών και των άτυπα απασχολούμενων, καθώς επίσης και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους, όπως η θέση τους στο επάγγελμα κλπ. Η διερεύνηση αυτή είναι βασική προϋπόθεση για να αξιολογηθούν οι συνέπειες που υπάρχουν στο συνδικαλιστικό κίνημα από τη μη εκπροσώπηση ευρύτερων στρωμάτων της εργατικής τάξης σε αυτό.

Θα πρέπει να επισημάνουμε στο σημείο αυτό ότι, με δεδομένο ότι ο σκοπός της παρούσας διατριβής δεν είναι μια συνολική αποτίμηση του ζητήματος των κοινωνικών τάξεων και των εκτεταμένων θεωρητικών προσεγγίσεων επ' αυτού του θέματος (βεμπεριανές θεωρίες, μαρξιστικές προσεγγίσεις, φιλελεύθερες απόψεις κλπ.), ούτε ακόμη και οι διαφορετικές επεξεργασίες και συζητήσεις που υπάρχουν εντός του μαρξιστικού ρεύματος, για τα οποία υπάρχει εκτενείς βιβλιογραφία,¹ προχωρήσαμε σε μια όσον το δυνατό πιο συνεκτική, γίνεται, παρουσίαση του ζητήματος. Κατά συνέπεια, δεν αναπτύξαμε μια θεωρία περί τάξεων γενικά, αλλά θεωρώντας ως δεδομένο την ύπαρξη των τάξεων προσεγγίσαμε τη μελέτη της εργατικής τάξης στην Ελλάδα με βάση το μεθοδολογικό πλαίσιο του ιστορικού υλισμού και με βάση μια συγκεκριμένη θεωρητική προσέγγιση, η οποία είναι η μαρξιστική. Και ο λόγος για τον οποίο αξιοποιήθηκαν τα συγκεκριμένα εργαλεία ανάλυσης, είναι επειδή ο μαρξισμός είναι αυτός που, επί της ουσίας, θεμελίωσε την ταξική θεωρία και εγκαινίασε τη συζήτηση για το ταξικό φαινόμενο, όπως λέει ο Λύτρας.²

Στο Δεύτερο Μέρος επιχειρείται μια ιστορική ανασκόπηση της πορείας της εργατικής τάξης και των αγώνων των συνδικάτων στην Ελλάδα, από τις πρώτες απόπειρες συγκρότησής τους, τη δεκαετία του 1870 μέχρι την ύστερη μεταπολιτευτική περίοδο (2000). Επί της ουσίας όλο τον 20ο αιώνα. Εδώ είναι δυνατό να διαπιστώσουμε ότι η εν λόγω ιστορική πορεία είναι μια συνεχής διαδικασία συγκρότησης-αποδιάρθρωσης-ανασυγκρότησης, η οποία διαφοροποιεί συνεχώς την δομή των τάξεων και κατ' επέκταση τις κοινωνικές πρακτικές, ενώ μπορούμε να αντλήσουμε χρήσιμα συμπεράσματα για τις αιτίες των παθογενειών του συνδικαλιστικού κινήματος μέχρι σήμερα. Βασικό σημείο αναφοράς, το οποίο διατρέχει όλη την ιστορική περιοδολόγηση, φαίνεται ότι είναι η αυταρχική παρέμβαση του κράτους τόσο στο εσωτερικό των συνδικάτων όσο και στη ρύθμιση των εργασιακών σχέσεων, με αποτέλεσμα να υπάρχει σχεδόν πάντα ένας εσωτερικός διχασμός ανάμεσα σε ένα επίσημο θεσμικό και σε ένα εξωθεσμικό συνδικαλιστικό ρεύμα, με έντονα πάντα, σε όλες τις περιπτώσεις, τα στοιχεία κομματικοποίησης-παραταξιοποίησης. Κατόπιν εξετάζεται η εξέλιξη της εργατικής νομοθεσίας, από τον φιλεργατικό νόμο 1264 του 1982 στις ανατροπές που επήλθαν κατά τα χρόνια των μνημονίων και τις επιπτώσεις που υπήρξαν πάνω στους απεργιακούς αγώνες.

Στο Τρίτο Μέρος αναλύονται η συνδικαλιστική πυκνότητα και ιδιαίτερα τα εξελισσόμενα πρότυπα συνδικαλιστικής οργάνωσης και εκπροσώπησης των συμφερόντων των εργαζόμενων τάξεων, αναδεικνύονται οι ελλειπείς διαδικασίες οργάνωσης ευρύτερων

¹ Για μια εκτεταμένη αναφορά σχετικά με τις δύο διαφορετικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις, τις βεμπεριανές και τις μαρξιστικές, για το ζήτημα των κοινωνικών τάξεων, δες Α. Μοσχονάς, *Τάξεις και στρώματα στις σύγχρονες κοινωνίες*, τόμος πρώτος, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1998.

² Α. Λύτρας, *Δοκιμές στην ταξική ανάλυση. Προσεγγίσεις στην κλασική θεωρία των κοινωνικών τάξεων*, Παπαζήσης, Αθήνα 2004, σελ. 33.

τμημάτων της εργατικής τάξης στις συλλογικές διαδικασίες και αναζητούνται λύσεις για την υπέρβαση των αδυναμιών του συνδικαλιστικού κινήματος. Στην εν λόγω ενότητα αξιοποιούνται, εκτός από τις βιβλιογραφικές αναφορές, και όλες οι σχετικές με το αντικείμενο της διδακτορικής διατριβής έρευνες του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ. Με τον τρόπο αυτό προετοιμάζονται οι ιδέες για τις επιχειρούμενες συσχετίσεις, προτάσεις και τελικά συμπεράσματα, τα οποία μπορούν να αξιοποιηθούν από τους ανάλογους φορείς για τη χάραξη πολιτικών σχετικά με την κρίση συνδικαλιστικής εκπροσώπησης και να οδηγήσουν στη επίλυση χρόνιων προβλημάτων που ταλανίζουν τα συνδικάτα, αλλά και ευρύτερα τον κόσμο της εργασίας, σε μια προσπάθεια αναζωογόνησης και ανασυγκρότησής τους.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: Η ΤΑΞΙΚΗ ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ Η ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ στις ΘΕΩΡΙΕΣ για τον ΟΡΙΣΜΟ των ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΤΑΞΕΩΝ. ΤΟ ΜΑΡΞΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

1.1. Η έννοια της κοινωνικής τάξης στον κλασικό μαρξισμό (Μαρξ, Ένγκελς)

Η θεωρία για τις τάξεις είναι ένα εξαιρετικά σημαντικό ζήτημα, επειδή ακριβώς θέτει την ταξική πάλη στο επίκεντρο της αναλυτικής προσέγγισης και κατανόησης των κοινωνικών διαδικασιών. Επίσης, είναι σημαντικό ζήτημα από την άποψη του καθορισμού της στρατηγικής, της τακτικής και της διατύπωσης του προγράμματος των συνδικάτων και των εργατικών κομμάτων και συνεπακόλουθα για τον καθορισμό των, κάθε φορά, αναγκαίων κοινωνικών συμμαχιών.

Για να οικοδομηθεί και να χαραχθεί μια σωστή στρατηγική συμμαχιών θα πρέπει, πρωτίστως, να προβούμε σε μια συγκεκριμένη ανάλυση της ταξικής διάρθρωσης μιας συγκεκριμένης κοινωνίας. Διότι, το πρόβλημα των συμμαχιών της εργατικής τάξης είναι ένα από τα θεμελιώδη ζητήματα που απασχολούν και που υπάρχουν σημαντικές αδυναμίες.

Σχετικά, λοιπόν, με το ερώτημα, το οποίο θα μας απασχολήσει στο πρώτο μέρος αυτής της μελέτης, δηλαδή «από τι καθορίζεται μια τάξη», ο Μαρξ, στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*, έδωσε την εξής ημιτελή απάντηση:

«Από πρώτη ματιά φαίνεται να είναι η ταυτότητα των εισοδημάτων και των πηγών του εισοδήματος. Πρόκειται για τρεις μεγάλες κοινωνικές ομάδες τα συστατικά μέρη των οποίων, τα άτομα που τις συγκροτούν, ζουν αντίστοιχα από το μισθό εργασίας, από το κέρδος και από τη γαιοπρόσοδο, από την αξιοποίηση της εργατικής τους δύναμης, του κεφαλαίου τους και της γαιοκτησίας τους.

Ωστόσο, από την άποψη αυτή λ.χ. οι γιατροί και οι δημόσιοι υπάλληλοι θα αποτελούσαν επίσης δύο τάξεις, γιατί ανήκουν σε δύο διαφορετικές κοινωνικές ομάδες, στις οποίες τα εισοδήματα των μελών της καθεμιάς από αυτές προέρχονται από την ίδια πηγή. Το ίδιο θα ίσχυε για τον ατέλειωτο κατακερματισμό των συμφερόντων και των θέσεων στις οποίες ο καταμερισμός της κοινωνικής εργασίας διασπά τους εργάτες, τους κεφαλαιοκράτες και τους γαιοκτήμονες - τους τελευταίους λ.χ. σε κατόχους αμπελώνων, αγρών, δασών, ορυχείων, ψαρότοπων κλπ.»³

Όμως, μετά την εν λόγω διατύπωση, στο σημείο αυτό σταματάει απότομα το βιβλίο του Μαρξ. Απ' ότι φαίνεται δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει τη σκέψη του για το «τι είναι τάξη», δημιουργώντας έτσι άθελά του μια ποικιλία ερμηνειών και αντιπαραθέσεων στο εσωτερικό του μαρξισμού για τον ορισμό της κοινωνικής τάξης.

³ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος τρίτος, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978, σελ. 1087.

Παρ' όλ' αυτά, από τον προαναφερθέντα ορισμό φαίνεται ότι ο Μαρξ εξετάζει τη σχέση της «κοινωνικής τάξης» με την «κοινωνική ομάδα», δηλαδή τις επαγγελματικές κατηγορίες (γιατροί, δικηγόροι, ιερείς κλπ.

1.1.1. Η τάξη με βάση τη σχέση με τα μέσα παραγωγής

Γενικά, οι Μαρξ-Ένγκελς δεν έχουν διατυπώσει πουθενά με σαφήνεια τον ορισμό της κοινωνικής τάξης. Εντούτοις, παρ' ότι δεν υπάρχει σαφής ορισμός από μέρους τους, είναι αναγκαίο να επισημάνουμε ότι όλο τους το έργο διαπνέεται από αυτή την αντίληψη, διατυπώνοντας, σε διάφορα σημεία, ποια είναι τα βασικά χαρακτηριστικά μιας τάξης, αποσπάσματα των οποίων παραθέτουμε παρακάτω.

Οι Μαρξ-Ένγκελς στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, στο κεφάλαιο «Αστοί και προλετάριοι» ξεκινούν την παράγραφο ως εξής: «Η ιστορία όλων των ως τα τώρα κοινωνιών είναι ιστορία ταξικών αγώνων». Ο δε Ένγκελς, σε σημείωσή του στην αγγλική έκδοση (1888) του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου* ορίζει ως εξής την αστική και την εργατική τάξη:

«Με την λέξη αστική τάξη εννοούμε την τάξη των σύγχρονων καπιταλιστών που είναι κάτοχοι των κοινωνικών μέσων παραγωγής και που εκμεταλλεύονται τη μισθωτή εργασία. Με τη λέξη προλεταριάτο εννοούμε την τάξη των σύγχρονων μισθωτών εργατών που, επειδή δεν κατέχουν καθόλου δικά τους μέσα παραγωγής, είναι αναγκασμένοι να πουλούν την εργατική τους δύναμη για να μπορούν να ζήσουν».⁴

Επίσης, ο Μαρξ, στον δεύτερο τόμο του *Κεφαλαίου*, αναλύοντας περαιτέρω αυτή την προσέγγιση, θεωρεί ως βασικό όρο αναπαραγωγής της εργατικής τάξης τον μόνιμο και συνεχή καταναγκασμό που υφίσταται να πουλάει την εργατική της δύναμη.⁵ Συγκεκριμένα, ο Μαρξ, ισχυρίζεται πως η αξία της εργατικής δύναμης, που ο κεφαλαιοκράτης πληρώνει στον εργάτη με τη μορφή μισθού, παίρνει για τον εργάτη τη μορφή εισοδήματος και έτσι αναπαράγεται διαρκώς όχι μόνο η εργατική δύναμη, αλλά και η τάξη των μισθωτών εργατών σαν τέτοια και μαζί της η βάση όλης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής.⁶

Κατ' αρχάς, λοιπόν, οι τάξεις καθορίζονται από τη *σχέση που έχουν με τα μέσα παραγωγής*. Δηλαδή, από τη σχέση που έχουν όσον αφορά την ιδιοκτησία και την χρήση των μέσων παραγωγής. Άρα, η εργατική τάξη χαρακτηρίζεται τόσο από την έλλειψη μέσων παραγωγής (ιδιοκτησίας) όσο και από το γεγονός ότι είναι κατ' αποκλειστικότητα ο εκτελεστής των εντολών του κεφαλαίου για την παραγωγή αξιών χρήσης (σχέση

⁴ Βλέπε Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1980, σελ. 18. Επίσης, σε γράμμα, το οποίο έστειλε ο Μαρξ στον Βαϊντεμάγιερ, στις 5/3/1852, λέει ότι «...η ύπαρξη των τάξεων είναι συνδεδεμένη με καθορισμένες ιστορικές φάσεις της ανάπτυξης της παραγωγής», στο Engels Fr. - Marx K., *Αλληλογραφία 1844-1860*, μέρος Α', εκδόσεις Μπάϋρον, δεύτερη έκδοση, Αθήνα 1986, σελ. 107.

⁵ Για περισσότερα βλέπε, Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος δεύτερος, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978, σελ. 377-388.

⁶ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος δεύτερος, ό.π., σελ. 387.

εκμετάλλευσης). Όμως, για να σχηματισθεί η εργατική τάξη, αποκλειστικά στον καθαρά καπιταλιστικό τομέα παραγωγής (οικονομική σφαίρα), θα πρέπει ο κάτοχος του εμπορεύματος *εργατική δύναμη*, να είναι ικανός και ελεύθερος για εργασία. «Για να μετατραπεί λοιπόν το χρήμα σε κεφάλαιο πρέπει ο κάτοχος του χρήματος να βρει στην αγορά εμπορευμάτων τον ελεύθερο εργάτη, ελεύθερο με διπλή έννοια, από τη μια με την έννοια ότι σαν ελεύθερο πρόσωπο διαθέτει την εργατική του δύναμη σαν εμπόρευσμά του, και από την άλλη με την έννοια ότι δεν έχει άλλα εμπορεύματα να πουλήσει, ότι σαν το ελεύθερο πουλί είναι ελεύθερος από όλα τα πράγματα που χρειάζονται για να πραγματοποιήσει την εργατική του δύναμη».⁷

1.1.2. Ο κοινωνικός καταμερισμός εργασίας

Στην προσέγγιση που κάνουν οι Μαρξ-Ένγκελς στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, φαίνεται πως αφού έχουν εξετάσει ιστορικά την εμφάνιση και εξέλιξη των τάξεων θεωρούν ότι το βασικό στοιχείο για τη διαμόρφωσή τους είναι ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας. Γράφουν χαρακτηριστικά:

«Στις προηγούμενες εποχές της ιστορίας βρίσκουμε σχεδόν παντού μια πλήρη διαίρεση της κοινωνίας σε διάφορες τάξεις, μια πολύτροπη κλιμάκωση των κοινωνικών θέσεων. Στην αρχαία Ρώμη βρίσκουμε πατρίκιους, ιππείς, πληβείους, δούλους. Στο Μεσαίωνα φεουδάρχες, υποτελείς, μαστόρους, καλφάδες, δουλοπάροικους και πρόσθετα σε κάθε μια απ' αυτές τις τάξεις βρίσκουμε ξανά ιδιαίτερες κλιμακώσεις.

Η σύγχρονη αστική κοινωνία που πρόβαλε από την καταστροφή της φεουδαρχικής κοινωνίας, δεν κατάργησε τις ταξικές αντιθέσεις, έβαλε μονάχα στη θέση των παλιών, νέες τάξεις, νέους όρους καταπίεσης, νέες μορφές πάλης.

Ωστόσο, η εποχή μας, η εποχή της αστικής τάξης, χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι απλοποίησε τις ταξικές αντιθέσεις. Ολόκληρη η κοινωνία όλο και περισσότερο χωρίζεται σε δυο μεγάλα αντίπαλα στρατόπεδα, σε δυο μεγάλες τάξεις, που βρίσκονται άμεσα αντιμέτωπες η μια με την άλλη: στην αστική τάξη και στο προλεταριάτο».⁸

Ο Μαρξ είχε γνώση των ιστορικών διαδικασιών μέσω των οποίων σε κάθε περίοδο δημιουργούνται οι ανάλογες κοινωνικές σχέσεις. Δηλαδή, ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής εμφανίστηκε σε μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, και δεν θα μπορούσε να είναι αλλιώς. Διότι, η σχέση μεταξύ κατόχου χρήματος ή εμπορευμάτων από τη μια μεριά και ανθρώπου που κατέχει μόνο την εργατική του δύναμη από την άλλη, την οποία όμως μπορεί να τη διαθέτει ελεύθερα ως εμπόρευμα, δεν είναι κοινή για όλες τις περιόδους. Είναι αποτέλεσμα μιας ολόκληρης ιστορικής εξέλιξης και το προϊόν πολλών οικονομικών ανατροπών και της καταστροφής παλαιότερων κοινωνικών σχηματισμών. «Το κεφάλαιο γεννιέται μόνο εκεί όπου ο κάτοχος μέσω παραγωγής και μέσω συντήρησης βρίσκεται στην αγορά τον ελεύθερο εργάτη σαν πωλητή της εργατικής του δύναμης, και αυτός ο

⁷ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος πρώτος, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978, σελ. 181-182. Για περισσότερα σχετικά με το πώς μετατρέπεται η εργατική δύναμη σε εμπόρευμα, δες στο ίδιο, το Μέρος Δεύτερο, «Η μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο», το υποκεφάλαιο 3: «Αγορά και πούληση της εργατικής δύναμης», σελ. 179-189.

⁸ Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, ό.π., σελ. 19-20.

ένας ιστορικός όρος περικλείνει μέσα του μιαν ολόκληρη παγκόσμια ιστορία. Γιαυτό, το κεφάλαιο από μια κι εξαρχής είναι ο προάγγελος μιας νέας εποχής του κοινωνικού προτσές παραγωγής».⁹ Για να συμπληρώσει σε υποσημείωση, ο Μαρξ, ότι αυτό που χαρακτηρίζει την κεφαλαιοκρατική εποχή είναι ότι «η εργατική δύναμη αποχτάει για τον ίδιο τον εργάτη τη μορφή εμπορεύματος που του ανήκει, και η εργασία του αποχτάει επομένως τη μορφή της μισθωτής εργασίας» και μόνο στη βάση αυτή μπορεί να γενικευτεί η εμπορευματική μορφή των προϊόντων της εργασίας.

Κατά συνέπεια, η διαίρεση τη κοινωνίας σε τάξεις και η υπαγωγή τους σε ένα συγκεκριμένο τύπο κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων (αρχαία κοινωνία, φεουδαρχική, αστική) αντιπροσωπεύει την ένταξή τους σε ένα προσδιορισμένο καταμερισμό της εργασίας, ο οποίος αντιστοιχεί σε μια *ορισμένη ιστορική βαθμίδα ανάπτυξης* και σε ένα συγκεκριμένο τύπο ιδιοκτησίας. Ή όπως έλεγε ο Μαρξ,

*«Οι κοινωνικές σχέσεις, που σύμφωνα μ' αυτές παράγουν τα άτομα, οι κοινωνικές παραγωγικές σχέσεις αλλάζουν, λοιπόν, μεταβάλλονται μαζί με την αλλαγή και την εξέλιξη στα μέσα παραγωγής, στις παραγωγικές δυνάμεις. Οι παραγωγικές σχέσεις στο σύνολό τους αποτελούν αυτό που ονομάζουν κοινωνικές σχέσεις, κοινωνία και μάλιστα μια κοινωνία σε μια ορισμένη, ιστορική βαθμίδα ανάπτυξης, μια κοινωνία με δικό της, διαφορετικό χαρακτήρα. Η αρχαία κοινωνία, η φεουδαρχική κοινωνία, η αστική κοινωνία, αποτελούν τέτοια σύνολα παραγωγικών σχέσεων που κάθε ένα τους χαρακτηρίζει ταυτόχρονα μια βαθμίδα στην εξέλιξη της ανθρωπότητας. Και το κεφάλαιο είναι και αυτό μια κοινωνική παραγωγική σχέση. Είναι μια αστική παραγωγική σχέση, μια παραγωγική σχέση της αστικής κοινωνίας».*¹⁰

1.1.3. Το πολιτικό στοιχείο στον καθορισμό των κοινωνικών τάξεων

Ωστόσο, στο βιβλίο του, *Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, ο Μαρξ επιχειρώντας να αναλύσει την κοινωνική κατηγορία των μικρών χωρικών και για το πώς αυτοί εκπροσωπούνται πολιτικά, προσδιορίζει ως εξής μια τάξη:

*«Εφόσον εκατομμύρια οικογένειες ζουν κάτω από οικονομικές συνθήκες ύπαρξης που ξεχωρίζουν τον τρόπο της ζωής τους, τα συμφέροντά τους και τη μόρφωσή τους από τον τρόπο της ζωής, τα συμφέροντα και τη μόρφωση των άλλων τάξεων και τις αντιπαραθέτουν εχθρικά σ' αυτές, αποτελούν μια τάξη. Εφόσον στους μικρούς αγρότες υπάρχει μόνο τυπική συνάφεια και η ταυτότητα των συμφερόντων τους δε δημιουργεί ανάμεσά τους καμιά ενότητα, κανένα εθνικό δεσμό και καμιά πολιτική οργάνωση, δεν αποτελούν τάξη».*¹¹

Εδώ, ο Μαρξ, θέτει επιπρόσθετα έναν πολιτικό προσδιορισμό στην έννοια της κοινωνικής τάξης, μη αρκούμενος στον προσδιορισμό της μόνο από την οικονομία (παραγωγικές σχέσεις).

⁹ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος πρώτος, ό.π., σελ. 183.

¹⁰ Κ. Μαρξ, *Μισθωτή εργασία και κεφάλαιο*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1980, σελ. 58-59.

¹¹ Κ. Μαρξ, *Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, Θεμέλιο, Αθήνα 1986, σελ. 156, κεφάλαιο VII.

Στην κατεύθυνση αυτή, επίσης, στη *Γερμανική Ιδεολογία*, οι Μαρξ-Ένγκελς θεωρούν ότι οι τάξεις αναπτύσσονται όχι μόνο από τον καταμερισμό της εργασίας, αλλά και από τα κοινά τους συμφέροντα, από τον κοινό τους αγώνα εναντίον μιας άλλης τάξης. Αυτό με τη σειρά του προσδιορίζει μια τάξη, κάνοντάς την να αποκτάει μια ανεξάρτητη ύπαρξη απέναντι στα άτομα και γι' αυτό τα ταξικά συμφέροντα παίρνουν κι αυτά έναν ανεξάρτητο χαρακτήρα απέναντι στα ξεχωριστά άτομα:

«Η ίδια η αστική τάξη, μαζί με τους όρους της αναπτύσσεται μονάχα σιγά-σιγά, διασπάται σύμφωνα με τον καταμερισμό της εργασίας σε διάφορα τμήματα και τελικά απορροφάει όλες τις τάξεις με ιδιοκτησία που τις βρίσκει ήδη να υπάρχουν (ενώ αναπτύσσει την πλειοψηφία αυτών που από προηγούμενα δεν είχαν ιδιοκτησία και ένα μέρος των τάξεων που είχαν ως τώρα ιδιοκτησία, σε μια καινούρια τάξη, το προλεταριάτο) στο βαθμό που όλη η ιδιοκτησία που βρέθηκε να υπάρχει μετατρέπεται σε βιομηχανικό ή εμπορικό κεφάλαιο. Τα ξεχωριστά άτομα διαμορφώνουν μια τάξη μονάχα εφόσον έχουν να διεξάγουν ένα κοινό αγώνα εναντίον μιας άλλης τάξης, αλλιώς βρίσκονται σε εχθρική κατάσταση ανάμεσά τους όντας ανταγωνιστές. Από την άλλη μεριά, η τάξη με τη σειρά της αποκτάει μιαν ανεξάρτητη ύπαρξη και απέναντι στα άτομα, έτσι που τα τελευταία βρίσκουν τους όρους της ύπαρξής τους προδιαγραμμένους, και επομένως η θέση τους στη ζωή και η προσωπική τους εξέλιξη έχουν προσδιοριστεί από την τάξη τους, έχουν υποταχθεί σ' αυτή».¹²

Εδώ, οι Μαρξ-Ένγκελς, θέτουν αυτό που είπαμε προηγουμένως, δηλαδή ότι η ένταξη σε μία κοινωνική τάξη συναρτάται με τον κοινό (πολιτικό) αγώνα και επιπλέον επισημαίνουν ότι οι σχέσεις μεταξύ των τάξεων δεν είναι ατομικές (άτομο προς άτομο), αλλά κοινωνικές (εργάτης προς κεφαλαιοκράτη), δηλαδή σχέσεις εκμετάλλευσης και άρα ανταγωνιστικές.

Το οικονομικό στοιχείο, βέβαια, και συγκεκριμένα η πάλη για τη διατήρηση των μισθών είναι ο βασικότερος παράγοντας όσον αφορά τη συνένωση, μέσω των συνδικάτων και τη συνειδητοποίηση της εργατικής τάξης ενάντια στο κεφάλαιο. Ο δε Μαρξ θεωρεί την οργανωμένη συλλογικότητα σε εργατικές ενώσεις (συνδικάτα) ως το πιο κρίσιμο και πιο σπουδαίο σημείο κι από αυτή ακόμη την διατήρηση του επιπέδου των μισθών, επειδή ακριβώς προσφέρει τις απαραίτητες εμπειρίες για τις μελλοντικές μάχες, οι οποίες θα δώσουν και τον ανάλογο πολιτικό χαρακτήρα στις νίκες έναντι του κεφαλαίου. Λέει χαρακτηριστικά:

«Η μεγάλη βιομηχανία συγκεντρώνει σ' ένα μονάχα μέρος πλήθος ανθρώπους, που είναι άγνωστοι μεταξύ τους. Ο συναγωνισμός χωρίζει τα συμφέροντά τους. Ωστόσο, η διατήρηση του μισθού, αυτό το κοινό συμφέρον που έχουν αντίκρου στον εργοδότη τους, τους ενώνει με μια μοναδική σκέψη αντίστασης –την εργατική ένωση. Έτσι, η εργατική ένωση έχει πάντα διπλό σκοπό: να σταματήσει το συναγωνισμό ανάμεσα στους εργάτες για να μπορέσουν να κάνουν γενικό ανταγωνισμό στον κεφαλαιοκράτη. Εάν ο πρώτος σκοπός της αντίστασης στάθηκε η διατήρηση των μισθών... οι εργατικές ενώσεις απομονωμένες στην αρχή, συγκροτούνται σε ομάδες

¹² Κ. Μαρξ - Φ. Ένγκελς, *Η γερμανική ιδεολογία*, εκδόσεις Gutenberg, δεύτερη έκδοση, τόμος πρώτος, Αθήνα, χ.χ.έ., σελ. 114-115.

κι αντίκρυ στο πάντα ενωμένο κεφάλαιο, η διατήρηση του συνδέσμου τους γίνεται περισσότερο αναγκαία γι' αυτούς απ' τη διατήρηση του μισθού».¹³

1.1.4. Τάξη «καθεαυτή» και τάξη «δι' εαυτήν»

Με βάση τα παραπάνω προκύπτει ότι στον προσδιορισμό της κοινωνικής τάξης ο Μαρξ θέτει, όχι μόνο το οικονομικό, αλλά και το πολιτικό κριτήριο. Στη μαρξιστική συζήτηση συναφής είναι η διάκριση ανάμεσα σε τάξη «καθεαυτή» (δομικός-οικονομικός προσδιορισμός, που αντιστοιχεί στην αντικειμενική ταξική θέση) και τάξη «δι' εαυτήν» (πολιτικός προσδιορισμός, που αντιστοιχεί στην ταξική τοποθέτηση στη συγκυρία) (βλ. σχετικά και στη συνέχεια).

Λέει σχετικά ο Μαρξ: «Μέσα στην πάλη, που μονάχα μερικές της φάσεις έχουμε σημειώσει, τούτη η μάζα συνενώνεται, συγκροτείται σε τάξη για τον εαυτό της. Τα συμφέροντα που υπερασπίζεται γίνονται ταξικά συμφέροντα. Μα η τάξη [εννοεί την πάλη μιας τάξης με μίαν άλλη] είναι πάλη πολιτική».¹⁴

Ουσιαστικά, ο Μαρξ, κάνοντας τον διαχωρισμό σε τάξη «καθεαυτή» και τάξη «δι' εαυτήν» αντιμετωπίζει στην πρώτη περίπτωση την εργατική τάξη πιο πολύ αντικειμενικά-δομικά, ως μια «τάξη της παραγωγής». Δηλαδή, εξετάζει την εργατική τάξη ως μια ενιαία κοινωνική ομάδα με κάποια παρόμοια χαρακτηριστικά (π.χ. να μην κατέχει μέσα παραγωγής, να υπάρχει μισθωτή σχέση εξαρτημένης εργασίας, να υπάγεται στην εξουσία-κυριαρχία του κεφαλαίου, να είναι αριθμητικά προσδιορίσιμη κλπ). Αντίθετα, στη δεύτερη περίπτωση αντιμετωπίζει την εργατική τάξη δυναμικά, δηλαδή ως «τάξη υποκείμενο της ιστορικής διαδικασίας», η οποία έχει επίγνωση της διαφορετικής κοινωνικής της θέσης, των ξεχωριστών συνθηκών ύπαρξής της, του διαφορετικού πολιτισμικού της συστήματος, της εχθρικής αντιπαράθεσης και αντίθεσής της με το κεφάλαιο και πως μόνο μέσω της συλλογικής κινητοποίησης και στη βάση ενός πολιτικού προγράμματος μπορεί να ανατρέψει την αστική εξουσία-κυριαρχία.

Με βάση τα παραπάνω παρατηρούμε μια αντίφαση στη θέση του Μαρξ, όταν λέει ότι μια κοινωνική τάξη υφίσταται όταν έχει ταξική συνείδηση. Όπως παρατηρεί ο de Ste Croix, «Εάν οι σκλάβοι της αρχαιότητας πρέπει πράγματι να θεωρηθούν ως τάξη, τότε ούτε η ταξική συνείδηση, ούτε η κοινή πολιτική δράση (και οι δύο ήταν πέρα από τη δυνατότητα των αρχαίων σκλάβων) δεν φαίνονται να δικαιούνται να θεωρηθούν ως αναγκαία στοιχεία της τάξης, σύμφωνα με το Μαρξικό σύστημα».¹⁵

¹³ Κ. Μαρξ, *Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, εκδόσεις Γερ. Αναγνωστίδη (έκδοσις τέταρτη), Αθήνα, χ.χ.έ., σελ. 172.

¹⁴ Κ. Μαρξ, *Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, ό.π., σελ. 173. Επίσης, όπως επισημαίνει ο Ε. Φίσερ «Μια τάξη γεννιέται μέσα στον ταξικό αγώνα. Μόνο μέσα από ένα τέτοιο αγώνα εξελίσσεται σε μια κοινωνική και ιστορική δύναμη». Βλέπε, Ε. Φίσερ, *Τι είπε πραγματικά ο Μαρξ*, εκδόσεις Γλάρος, Αθήνα 1975, σελ. 79.

¹⁵ Ste. Croix G.E.M. de (1984), «Class in Marx's Conception of History, Ancient and Modern», *New Left Review* 146, σελ. 102. Παρατίθεται στο Γ. Μηλιός – Γ. Οικονομάκης, «Εργατική τάξη και μεσαίες τάξεις: ταξική θέση και ταξική τοποθέτηση (Μια κριτική προσέγγιση στη θεωρία των κοινωνικών τάξεων του Νίκου Πουλαντζά)», *Θέσεις*, τεύχος 99, Απρίλιος-Ιούνιος 2007, σελ.41, υποσημείωση 31.

Επίσης, η M. Harnecker, σχετικά με αυτό παρατηρεί τα εξής: «Πολλές συγχύσεις γύρω από την έννοια της τάξης προέρχονται από μερικά κείμενα του Μαρξ, που εμφανίζονται να αρνούνται τον ταξικό χαρακτήρα σε μία κοινωνική ομάδα, που, παρ' όλο που έχει μία ορισμένη τοποθέτηση [σωστότερα θέση] στην οικονομική δομή ενός κοινωνικού σχηματισμού, δεν έχει ακόμα πάρει μέρος στην πολιτική πάλη. Σε άλλα κείμενα, ο Μαρξ δεν αρνείται τον ταξικό χαρακτήρα σε μία ομάδα που δεν πήρε μέρος στην πολιτική πάλη, αλλά αναφέρεται σ' αυτή με τον όρο “τάξη καθεαυτή”, σε αντίθεση με ό,τι ονομάζει “τάξη για τον εαυτό της”, δηλαδή την τάξη που συμμετέχει στην πολιτική πάλη». Ωστόσο, συνεχίζει, η Harnecker, η «ορολογία που χρησιμοποιούν ο Λένιν και ο Μάο μας φαίνεται να είναι πιο κατάλληλη» όταν «εισάγουν τον όρο *κοινωνική δύναμη* για να αναλύσουν τη δράση των τάξεων στο επίπεδο της πολιτικής συγκυρίας». Και εδώ πρέπει να προσέξουμε ότι: «Μία κοινωνική ομάδα μπορεί να αποτελεί μία τάξη, χωρίς να αποτελεί μία κοινωνική δύναμη». Απ' την άλλη, «μερικές κοινωνικές ομάδες μπορούν να αποτελούν κοινωνική δύναμη, χωρίς να ανήκουν σε καμία από τις κοινωνικές τάξεις ενός κοινωνικού σχηματισμού».¹⁶

1.1.5. Τα διευθυντικά στελέχη, «οι υπαξιοματικοί της βιομηχανίας» και οι επιστάτες

Όσο αναπτύσσεται ο καπιταλισμός, σύμφωνα με τον Μαρξ, τόσο το έργο της διεύθυνσης διαχωρίζεται από την ιδιοκτησία του κεφαλαίου και ανατίθεται στα διευθυντικά στελέχη, τα οποία επειδή επιφορτίζονται με όλες τις λειτουργίες και αρμοδιότητες κάνουν τον κεφαλαιοκράτη περιττό πρόσωπο στη διαδικασία παραγωγής.¹⁷ Γι' αυτό ο Μαρξ παραδεχόταν ότι «... “η ψυχή του βιομηχανικού μας συστήματος” δεν είναι οι βιομήχανοι κεφαλαιοκράτες, αλλά οι managers της βιομηχανίας...».¹⁸

Μαζί με την εμφάνιση των (top) managers, όταν το μέγεθος του κεφαλαίου, του κεφαλαιοκράτη, φτάσει στο επίπεδο εκείνο που ο ίδιος απαλλάσσεται από τη χειρωνακτική εργασία, όπως γράφει ο Μαρξ,

¹⁶Βλέπε M. Harnecker, *Βασικές Έννοιες του Ιστορικού Υλισμού*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα (χωρίς χρονολογία έκδοσης), σελ. 192-193.

¹⁷ Για περισσότερα σχετικά με το ρόλο της διεύθυνσης και εποπτείας βλ. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος τρίτος, σελ. 482-492. Εδώ θα παραθέσουμε μόνο ένα πολύ χαρακτηριστικό κομμάτι από τα γραφόμενα του Μαρξ, το οποίο αναφέρεται στον διαχωρισμό της διεύθυνσης από την ιδιοκτησία: «Οι μετοχικές επιχειρήσεις γενικά –που αναπτύχθηκαν μαζί με το πιστωτικό σύστημα– έχουν την τάση αυτήν τη διευθυντική δουλιά σαν λειτουργία να τη χωρίζουν όλο και περισσότερο από την κατοχή του κεφαλαίου, είτε πρόκειται για ίδιον ή για δανεικό κεφάλαιο, ακριβώς όπως με την ανάπτυξη της αστικής κοινωνίας οι δικαστικές και διοικητικές λειτουργίες χωρίζονται από την γαιοκτησία, στις αρμοδιότητες της οποίας υπάγονταν την εποχή της φεουδαρχίας. Ενώ, όμως, από τη μια μεριά, στον απλό ιδιοκτήτη του κεφαλαίου, στον κεφαλαιοκράτη του χρήματος, αντιπαρατάσσεται ο ενεργός κεφαλαιοκράτης και με την ανάπτυξη της Πίστης το ίδιο αυτό χρηματικό κεφάλαιο παίρνει κοινωνικό χαρακτήρα, συγκεντρώνεται στις τράπεζες και δανείζεται απ' αυτές και όχι πια από τους άμεσους ιδιοκτήτες του, από την άλλη μεριά, ο απλός διευθυντής... εκπληρώνει όλες τις πραγματικές λειτουργίες που υπάγονται στον ενεργό κεφαλαιοκράτη σαν τέτοιο – έτσι παραμένει μόνο ο λειτουργός και εξαφανίζεται ο κεφαλαιοκράτης από το προτσές της παραγωγής σαν περιττό πρόσωπο», *Το Κεφάλαιο*, τόμος τρίτος, ό.π., σελ. 489-490.

¹⁸ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος τρίτος, ό.π., σελ. 488.

«παραχωρεί τώρα τη λειτουργία της άμεσης και συνεχούς επίβλεψης των ξεχωριστών εργατών και εργατικών ομάδων σε μια ειδική κατηγορία μισθωτών εργατών. Όπως ένας στρατός χρειάζεται στρατιωτικούς αξιωματικούς και υπαξιωματικούς, έτσι και μια μάζα εργατών που συνεργάζονται κάτω από το πρόσταγμα του ίδιου κεφαλαίου χρειάζεται αξιωματικούς (διευθυντές, διαχειριστές) και υπαξιωματικούς της βιομηχανίας (επιστάτες, foremen, overlookers, contremaitres) που στη διάρκεια του προτσές εργασίας διοικούν εξονόματος του κεφαλαίου. Η δουλειά της επιστάτας εδραιώνεται σαν αποκλειστική τους λειτουργία».¹⁹

Τέλος, όσον αφορά το ρόλο των επιστατών σημειώνει ότι

«Η τεχνική υποταγή του εργάτη στη μονότονη πορεία του μέσου εργασίας και η ιδιόμορφη σύνθεση του σώματος εργασίας από άτομα και των δύο φύλων και των πιο διαφορετικών ηλικιών δημιουργούν μια πειθαρχία στρατώνας, που διαμορφώνεται και γίνεται το ολοκληρωμένο καθεστώς του εργοστασίου και που αναπτύσσει ως την ολοκλήρωσή της την προαναφερμένη δουλειά της επίβλεψης, δηλ. ταυτόχρονα και το χωρισμό των εργατών σε χειρωνακτικούς εργάτες και σε επιστάτες εργασίας, σε κοινούς φαντάρους της βιομηχανίας και σε υπαξιωματικούς της βιομηχανίας».²⁰

1.1.6. Πρώτες επισημάνσεις για την έννοια της κοινωνικής τάξης

Κλείνοντας την ενότητα αυτή θα θέλαμε να επισημάνουμε, εκ νέου, πως μελετώντας τα έργα των δύο θεμελιωτών του επιστημονικού σοσιαλισμού διαπιστώνουμε ότι πουθενά δεν έδωσαν ένα σαφή ορισμό για την έννοια της κοινωνικής τάξης. Απεναντίας, χρησιμοποίησαν τον όρο *τάξη* προσδίδοντάς του, ανάλογα με την περίπτωση της ανάλυσης, διαφορετικές κάθε φορά σημασίες. Σε ορισμένες περιπτώσεις διέκριναν μόνο δύο αντίπαλες τάξεις, τους βιομήχανους καπιταλιστές και τους εργάτες στη βιομηχανική παραγωγή, ενώ σε άλλες χώριζαν την κοινωνία σε τρεις τάξεις: στους γαιοκτήμονες, στους κεφαλαιοκράτες και στους εργάτες. Σε άλλες περιπτώσεις χρησιμοποιούσαν έναν πιο ευρύ ορισμό, αναγνωρίζοντας κι άλλες τάξεις και μερίδες τάξεων, ενώ άλλες φορές έδιναν έναν πιο στενό ορισμό, αναφέροντας ως παράδειγμα τους Γάλλους μικρούς αγρότες, οι οποίοι δεν συνιστούσαν τάξη επειδή δεν είχαν την απαιτούμενη ταξική συνείδηση, η οποία καθορίζεται από τα κοινά συμφέροντα, τον τρόπο ζωής και την πολιτική οργάνωση.

Όμως, κοινό σημείο αναφοράς, ανεξαρτήτως των ερμηνειών που έδιναν κάθε φορά, είναι, όπως υποστηρίζει ο P. Burke,²¹ ότι όριζαν τις τάξεις όχι μόνο με όρους παραγωγής, αλλά και σε επίπεδο συνολικά ενός κοινωνικού σχηματισμού. Αυτό φαίνεται και από το ότι είχαν κάποια κοινά χαρακτηριστικά που προσέδιδαν στον καθορισμό των τάξεων, όπως ότι:

- 1) Καθορίζονται από τις σχέσεις τους με τα μέσα παραγωγής.
- 2) Κυριαρχούν απέναντι στα ξεχωριστά άτομα.
- 3) Μια τάξη υπάρχει σε σχέση με μιαν άλλη, αντικειμενικά, ως τάξη «καθ'εαυτή», άσχετα αν έχει επίγνωση του ιστορικού της ρόλου.

¹⁹ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος πρώτος, ό.π., σελ. 347.

²⁰ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος πρώτος, ό.π., σελ. 440.

²¹ P. Burke, *Ιστορία και κοινωνική θεωρία*, εκδόσεις Νήσος, Αθήνα 2002, σελ. 104 και 107.

- 4) Θα πρέπει να έχουν συνείδηση των ταξικών τους συμφερόντων και άρα να διαμορφώνονται σε συνάρτηση με την ταξική πάλη.
- 5) Η ταξική πάλη τείνει να μετατραπεί σε πολιτική πάλη.

Το γεγονός ότι οι Μαρξ-Ένγκελς, έδωσαν διαφορετικές σημασίες στον όρο τάξη, ίσως αυτό να οφείλεται, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Α. Λύτρας, στο ότι δεν ήθελαν μια στατική περιγραφική απόδοση του νοήματος της τάξης, αλλά τους ενδιέφερε πιο πολύ η δυναμική που εμπεριείχε μια συγκεκριμένη κοινωνική κατηγορία,²² η οποία στην προκειμένη περίπτωση, στο θέμα που μελετάμε, είναι η εργατική τάξη.²³ Και καταλήγει:

«Αυτό που προετοιμάζει, εδραιώνει και τεκμηριώνει ο μαρξισμός δεν αφορά στην οριοθέτηση των τάξεων, αλλά στη δυναμική μιας μεγάλης κοινωνικής ομάδας, φτωχών, αμόρφωτων, δυστυχημένων, παραγωγών, των οποίων η κακορίζικη μοίρα, η περιθωριοποίηση από το πολιτικό και κοινωνικό σύστημα, οφείλεται στην προσπάθεια μιας μικρής ομάδας κυρίαρχων εκμεταλλευτών, να καταστούν διαμορφωτές της κοινωνικής απελευθέρωσης. Η μεγάλη ριζοσπαστική δύναμη του μαρξισμού είναι η πρόταση αυτή η αντικειμενικά υπαρκτή κοινωνική ομάδα να καταστεί συλλογικό κοινωνικό υποκείμενο, ανατροπής του ιστορικά συγκεκριμένου τρόπου κυριαρχίας, υποκείμενο εξουσίας και απελευθερωτής από κάθε μορφή κυριαρχίας».²⁴

²² Το γεγονός ότι ο Μαρξ αντιλαμβάνονταν τον σχηματισμό των τάξεων δυναμικά και όχι στατικά φαίνεται και από τον τρόπο που περιγράφει τη διαδικασία συνεχούς ανανέωσης της αστικής τάξης από νέα τμήματα, τα οποία σε αρκετές περιπτώσεις προέρχονται από τα κατώτερα στρώματα της κοινωνίας και όχι κατ' ανάγκη από την ίδια την αστική τάξη λόγω κληρονομικού δικαιώματος. Λέει χαρακτηριστικά: «Ακόμα και στην περίπτωση που ένας χωρίς περιουσία άνθρωπος παίρνει πίστωση σαν βιομήχανος ή σαν έμπορος, αυτό γίνεται γιατί του εμπιστεύονται, ότι, με το χρήμα που του δάνεισαν θα δράσει σαν κεφαλαιοκράτης, θα ιδιοποιηθεί απλήρωτη δουλιά. Του δίνουν πίστωση, γιατί τον θεωρούν δυναμικό κεφαλαιοκράτη. Και αυτό το περιστατικό, που τόσο θαυμάζεται από τους οικονομολόγους απολογητές, ότι δηλαδή ένας άνθρωπος χωρίς περιουσία, που διαθέτει, όμως, ενεργητικότητα, ακεραιότητα, ικανότητα και επιχειρηματική γνώση, μπορεί μ' αυτό τον τρόπο να μετατραπεί σε κεφαλαιοκράτη –εξάλλου, στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής γενικά εκτιμάται λίγο-πολύ σωστά η εμπορική ικανότητα του καθενός– όσο κι αν το περιστατικό αυτό οδηγεί διαρκώς στο στίβο, δίπλα στους υπάρχοντες ήδη ξεχωριστούς κεφαλαιοκράτες, μια ανεπιθύμητη γι' αυτούς σειρά από νέους ιππότες της τύχης, στερεώνει ωστόσο την κυριαρχία του ίδιου του κεφαλαίου, διευρύνει τη βάση της κυριαρχίας αυτής και της δίνει τη δυνατότητα να στρατολογεί διαρκώς νέες δυνάμεις από το κοινωνικό υπόστρωμα.

[...] Όσο πιο ικανή είναι μια κυρίαρχη τάξη να δέχεται στις γραμμές της τους πιο σημαντικούς ανθρώπους των καταπιεζόμενων τάξεων, τόσο πιο στέρεη και πιο επικίνδυνη είναι η κυριαρχία της», Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος τρίτος, ό.π., σελ. 750.

²³ Λέει συγκεκριμένα ο Λύτρας: «Ίσως η ελάχιστη μέριμνα για την κατάθεση ορισμού να σημαίνει και το ελάχιστο ενδιαφέρον για μια στατική περιγραφική απόδοση του νοήματος μιας κεντρικής κατηγορίας η οποία προσδιορίζει σε τέτοιο βαθμό το περιεχόμενο της επεξεργασίας, δυναμικά, ώστε η μαρξιστική ανάλυση να θεωρείται συνώνυμη με την ταξική ανάλυση». Βλέπε Α. Λύτρας, *Δοκιμές στην ταξική ανάλυση. Προσεγγίσεις στην κλασική θεωρία των κοινωνικών τάξεων*, Παπαζήσης, Αθήνα 2004, σελ. 93.

²⁴ Α. Λύτρας, *Δοκιμές στην ταξική ανάλυση*, ό.π., σελ. 94-95.

1.2. Σχετικά με τη διάκριση της παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας κατά τον Μαρξ

Όπως θα δούμε στη συνέχεια, η διάκριση μεταξύ *παραγωγικής* και *μη παραγωγικής εργασίας* παίζει σημαντικό ρόλο στη μαρξιστική συζήτηση για τον προσδιορισμό των κοινωνικών τάξεων. Στην εν λόγω ενότητα, θα περιοριστούμε στο να αναδείξουμε δύο αντιφατικές απόψεις που διαπερνούν την ανάλυση του Μαρξ.

Επίσης, ένας επιπλέον λόγος που επιβάλλει τη μελέτη των εν λόγω εννοιών, είναι διότι χρησιμοποιούνται, σε πολλές περιπτώσεις, με ιδιαίτερη *ιδεολογική φόρτιση* προκειμένου να επιβληθούν απόψεις, οι οποίες, στο πλαίσιο του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, εξυπηρετούν συγκεκριμένα ταξικά συμφέροντα, δηλαδή τα συμφέροντα της κυρίαρχης αστικής τάξης.

1.2.1. Τι είναι «παραγωγική» και τι «μη παραγωγική» εργασία

Κατά τον Μαρξ, *παραγωγική εργασία*, από την άποψη πάντα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, είναι η εργασία που αμειβεται από μεταβλητό κεφάλαιο (δηλ., με το μέρος του κεφαλαίου που δαπανάται για μισθούς) και επομένως παράγει *υπεραξία*,²⁵ ενώ *μη παραγωγική εργασία* είναι αυτή η οποία δεν πληροί το παραπάνω κριτήριο, είναι η εργασία που «δεν ανταλλάσσεται με κεφάλαιο, αλλά που ανταλλάσσεται *άμεσα* με εισόδημα», δηλαδή δεν παράγει υπεραξία,²⁶ ενώ παράγει αξίες χρήσης (δηλαδή, μορφές εργασίας που είναι κοινωνικά αναγκαίες).

Όμως, όπως ήδη επισημάναμε, η διάκριση που κάνει ο Μαρξ μεταξύ αυτών των δύο όρων, γίνεται από την άποψη της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής, δηλαδή από τη σκοπιά του κεφαλαίου. Αυτό σημαίνει ότι η εν λόγω διάκριση έχει και ένα *ιστορικό χαρακτήρα*, όπως λέει ο Γ. Σταμάτης.²⁷

1.2.2. Μια αντίφαση στο έργο του Μαρξ

Από τα προαναφερθέντα προκύπτει ότι από την άποψη της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής, *παραγωγική* είναι η εργασία κάθε εργαζόμενου, ο οποίος είναι υπαγμένος στο κεφάλαιο και *μη παραγωγική* η εργασία η οποία δεν υπάγεται στο κεφάλαιο. Υπό αυτή την έννοια, *μη παραγωγική* είναι η εργασία της νοικοκυράς, της οικιακής βοηθού, του δημοσίου υπαλλήλου που αμειβεται με κρατικό εισόδημα και όχι με κρατικό κεφάλαιο όπως γίνεται στις ΔΕΚΟ, καθώς επίσης και του ιδιωτικού υπαλλήλου επιχείρησης μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα.

²⁵ Κ. Μαρξ, *Θεωρίες για την Υπεραξία*, μέρος πρώτο, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1984, σελ. 151.

²⁶ Κ. Μαρξ, *Θεωρίες για την Υπεραξία*, μέρος πρώτο, ό.π., σελ. 151.

²⁷ Γ. Σταμάτης, «Μη παραγωγική εργασία και Παραοικονομία», στο Γ. Βαβούρας (επιμέλεια και εισαγωγή), *Παραοικονομία*, Κριτική, Αθήνα 1990.

Όσον αφορά τη χρησιμότητα μιας οποιασδήποτε εργασίας, αυτή δεν παίζει κανένα ρόλο για το χαρακτηρισμό της ως παραγωγικής ή μη παραγωγικής. Για παράδειγμα, ενώ είναι *χρήσιμη* τόσο η εργασία της νοικοκυράς που μαγειρεύει όσο και της οικιακής βοηθού, του δημοσίου υπαλλήλου, καθώς επίσης και του μισθωτού εργάτη βιομηχανίας, εντούτοις η μαγειρική εργασία της οικιακής βοηθού είναι *μη παραγωγική* όταν δαπανάται ως οικιακή εργασία, διότι η εργασία της δεν είναι υπαγμένη στο κεφάλαιο, δηλαδή δεν αμείβεται με κεφάλαιο, αλλά με το εισόδημα του εργοδότη και συνεπώς δεν παράγει υπεραξία. Αντίθετα, η εν λόγω εργασία είναι *παραγωγική* όταν δαπανάται ως εργασία υπαγμένη στο κεφάλαιο, σε ένα εστιατόριο για παράδειγμα ή στο μαγειρείο ενός ξενοδοχείου, επειδή ακριβώς παράγει υπεραξία.

Σ' αυτό το σημείο είναι αναγκαίο να επισημάνουμε τον κίνδυνο που υπάρχει από τη διάκριση μεταξύ *παραγωγικής* και *μη παραγωγικής εργασίας*. Διότι, η εν λόγω διάκριση, εάν δεν αξιοποιηθεί σωστά, μπορεί να οδηγήσει σε μια περιοριστική αντίληψη των ορίων της εργατικής τάξης και σε μια συνακόλουθη μεγάλη διεύρυνση των ενδιάμεσων στρωμάτων που αποτελούνται από ετερόκλητα στοιχεία.

Ταυτόχρονα ο Μαρξ, στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*, οδηγείται σε έναν άλλο στενό προσδιορισμό για την παραγωγική εργασία θεωρώντας ότι ο μισθωτός που απασχολείται στη σφαίρα της κυκλοφορίας δίνει κέρδος στο κεφάλαιο «...όχι γιατί δημιουργεί άμεσα υπεραξία, αλλά γιατί βοηθάει στη μείωση των εξόδων πραγματοποίησης της υπεραξίας στο βαθμό που εκπληρώνει εν μέρει απλήρωτη εργασία».²⁸

Εδώ διαπιστώνουμε μια *αντίφαση* στον Μαρξ. Η αντίφαση αυτή προκύπτει από το γεγονός ότι ο Μαρξ θεωρεί πως το κεφάλαιο στη σφαίρα της κυκλοφορίας δεν παράγει υπεραξία, αλλά αντίθετως ιδιοποιείται την υπεραξία, όχι από την απλήρωτη εργασία των μισθωτών εργαζομένων σ' αυτό, αλλά αυτή που παρήχθη από το βιομηχανικό κεφάλαιο και η οποία μεταβιβάζεται στο κεφάλαιο που σχηματίζεται στη σφαίρα της κυκλοφορίας.²⁹

Στην εν λόγω προσέγγιση του Μαρξ φαίνεται ότι οι επιχειρήσεις που ανήκουν στη σφαίρα της κυκλοφορίας του κεφαλαίου (π.χ. εμπορικές και τραπεζικές) οικειοποιούνται ένα μερίδιο της κοινωνικής υπεραξίας, *συμμετέχοντας* σ' αυτήν, χωρίς να σημαίνει ότι την παράγουν. Δηλαδή, αυτό που ισχυρίζεται ο Μαρξ είναι ότι υπάρχει *μεταφορά υπεραξίας*. Και για να μπορέσουν να πετύχουν αυτή τη μεταφορά υπεραξίας, οι καπιταλιστές που βρίσκονται στη σφαίρα της κυκλοφορίας, εκμεταλλεύονται τους μισθωτούς τους υπαλλήλους. Αλλά, κατά τον Μαρξ, η εκμετάλλευση αυτή είναι διαφορετικής μορφής (έμμεση) από αυτή στην οποία υπόκεινται οι βιομηχανικοί εργάτες (άμεση).

Στα *Grundrisse*³⁰ αναπαράγονται οι αντιφάσεις της ανάλυσης του Μαρξ.³¹ Ο Γ. Σταμάτης, προκειμένου να αποδείξει ότι η διαδικασία κυκλοφορίας είναι και αυτή μέσα στη διαδικασία παραγωγής, εφόσον χρησιμοποιεί εργασιακή δύναμη και μέσα παραγωγής και παράγει υλικά αγαθά ή/ και υπηρεσίες, χρησιμοποιεί το εξής παράδειγμα:

²⁸ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος τρίτος, ό.π., σελ. 380.

²⁹ Βλέπε Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος τρίτος, ό.π., σελ. 371-372.

³⁰ Κ. Μαρξ, *Grundrisse. Βασικές γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, τόμος δεύτερος, εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα 1990, σελ. 634, στο υποκεφάλαιο με τίτλο: «Όλα τα μέρη του κεφαλαίου δίνουν κέρδος».

³¹ Βλ. Γ. Οικονομάκης, *Ιστορικοί Τρόποι Παραγωγής, Καπιταλιστικό Σύστημα και Γεωργία*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000, σελ. 52 κ.ε.

«η διαδικασία κυκλοφορίας είναι υλική διαδικασία παραγωγής, δηλαδή μια διαδικασία, η οποία χρησιμοποιεί εργασιακή δύναμη και μέσα παραγωγής και παράγει υλικά αγαθά και/ ή υπηρεσίες. Ο χονδρέμπορος που πουλάει σιδερόβεργες για οικοδομές, τις οποίες αγοράζει από ένα εργοστάσιο χαλυβουργίας, παράγει ένα νέο προϊόν, διαφορετικό από τις –από φυσική άποψη ίδιες– σιδερόβεργες του εργοστασίου χαλυβουργίας, χρησιμοποιώντας στη διαδικασία παραγωγής του, πλην της εργασιακής δύναμης, και άλλες αρχικές και ενδιάμεσες εισροές, τις οποίες προμηθεύεται από άλλους παραγωγούς και στις οποίες ανήκουν πλην άλλων (όπως κτίρια, εξοπλισμός γραφείων, ηλεκτρικό ρεύμα, υπηρεσίες μεταφορών, υπηρεσίες ασφάλισης κλπ.) και αυτές οι ίδιες οι σιδερόβεργες του εργοστασίου χαλυβουργίας...».³²

1.2.3. Συμπεράσματα

Τέλος, είναι αναγκαίο να επισημάνουμε ότι οι έννοιες *παραγωγική* και *μη παραγωγική* εργασία έχουν και μια *ιδεολογική φόρτιση*, εφόσον η χρήση των εν λόγω εννοιών είναι σαφώς ενταγμένη στο πλαίσιο των ταξικών συσχετισμών, οι οποίες καθορίζουν, σε μεγάλο βαθμό, ποιες εργασίες θεωρούνται παραγωγικές και ποιες μη παραγωγικές.³³ Γι' αυτό χρησιμοποιούνται, από μεριάς του κράτους, προκειμένου να καλύψουν συγκεκριμένα ταξικά συμφέροντα, επιβάλλοντας απόψεις του τύπου περί «μη παραγωγικών» εργατών, περί «μη παραγωγικού» χαρακτήρα των δημοσίων υπηρεσιών και επιχειρήσεων, ώστε να καλλιεργηθεί ένα αρνητικό κλίμα στην κοινή γνώμη, στην οποία ορισμένες οικονομικές δραστηριότητες να παρουσιάζονται ως «μη παραγωγικές», «ζημιογόνες», κλπ., όπως για παράδειγμα αυτές των υπαλλήλων των κρατικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων (ΔΕΚΟ), των λεγόμενων «προβληματικών» επιχειρήσεων παλαιότερα κ.ό.κ.

Κατά συνέπεια, όταν ακούγεται από τα χείλη των κρατούντων ο όρος «μη παραγωγικός», έχουν ως σκοπό να δημιουργήσουν στη συνείδηση της κοινής γνώμης μία αρνητική χροιά, επειδή τον εν λόγω προσδιορισμό η κοινωνία τον αντιλαμβάνεται ότι είναι αυτός που δεν εργάζεται «επαρκώς», ο «μη ανταγωνιστικός», ο «τεμπέλης» κλπ.

Όμως, γιατί κατά διαστήματα οι κρατούντες χρησιμοποιούν αυτόν τον όρο;

Διότι, η χρησιμοποίηση της έννοιας «μη παραγωγικός» αποτελεί το «επιχείρημα» στο οποίο ο νεοφιλελεύθερος καπιταλισμός στηρίζει την επίθεση που έχει εξαπολύσει σε όλα τα μέτωπα της οικονομικής και κοινωνικής ζωής. Επιπλέον, είναι το «επιχείρημα» μέσω του οποίου ζητούν την περαιτέρω ευελιξία της αγοράς εργασίας και την ιδιωτικοποίηση ενός σημαντικού μέρους των θεωρούμενων ιστορικά ως δημοσίων αγαθών.

³² Γ. Σταμάτης, «Αγροτικό πλεόνασμα, παραγωγική και μη παραγωγική εργασία, άνιση ανταλλαγή και παραοικονομία: Η θαυμαστή καριέρα ορισμένων εννοιών της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας στις σημερινές κοινωνικές επιστήμες και στη χώρα μας», στο Γ. Σταμάτης, *Κείμενα Οικονομικής Θεωρίας και Πολιτικής*, τόμος πρώτος, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1992, σελ. 156-157.

³³ Για περισσότερα σχετικά μ' αυτό βλέπε Θ. Παρασκευόπουλος, «Κριτική στο άρθρο του Α. Δεδουσόπουλου: 'παραγωγική και μη παραγωγική εργασία στον Μαρξ – Μια ερμηνεία'», στο *ΑΙΜΑΝΑΚ Κοινωνιολογίας* '88 (επιμέλεια: Γ. Σταμάτης - Γ. Μηλιός), Εξάντας, Αθήνα 1989, σελ. 391.

1.3. Η άποψη του Λένιν για τον ορισμό των κοινωνικών τάξεων

Ένας από τους βασικούς θεωρητικούς του μαρξισμού που διατύπωσε με σαφή κριτήρια «τι είναι τάξη», βασιζόμενος στα βασικά συμπεράσματα των Μαρξ-Ενγκελς, ήταν ο Λένιν.

Το πιο σπουδαίο είναι ότι ο Λένιν μελέτησε όχι μόνο θεωρητικά το θέμα, αλλά και πρακτικά, λαμβάνοντας υπόψη τη συγκεκριμένη οικονομική και κοινωνική ανάλυση μιας δοσμένης κοινωνίας: της ρωσικής. Στη μπροσούρα του με τίτλο, «Η μεγάλη πρωτοβουλία», δίνει τον εξής ορισμό, σχετικά με το τι είναι τάξη και ποια είναι τα βασικά της χαρακτηριστικά:

«Τάξεις ονομάζονται μεγάλες ομάδες ανθρώπων που ξεχωρίζουν μεταξύ τους από τη θέση που κατέχουν μέσα σ' ένα ιστορικά καθορισμένο σύστημα της κοινωνικής παραγωγής, από τη σχέση τους (στο μεγαλύτερο μέρος κατοχυρωμένη και διατυπωμένη σε νόμους) προς τα μέσα παραγωγής, από το ρόλο τους στην κοινωνική οργάνωση της εργασίας και συνεπώς από τους τρόπους που ιδιοποιούνται τη μερίδα του κοινωνικού πλούτου που διαθέτουν και από το μέγεθος αυτής της μερίδας. Τάξεις είναι οι ομάδες εκείνες των ανθρώπων, που η μια μπορεί να ιδιοποιείται τη δουλειά της άλλης χάρη στη διαφορά θέσης που κατέχει σ' ένα καθορισμένο σύστημα της κοινωνικής οικονομίας».³⁴

Από τον προαναφερθέντα ορισμό διαπιστώνουμε ότι ο Λένιν αν και δεχόταν την βασική θέση του Μαρξ ότι το καθοριστικό στοιχείο για τον ορισμό των τάξεων είναι «η σχέση τους προς τα μέσα παραγωγής», εντούτοις συμπλήρωνε πως και «η θέση που κατέχουν μέσα σ' ένα ιστορικά καθορισμένο σύστημα της κοινωνικής παραγωγής», το οποίο αναφέρεται στην τάξη που ανήκει ένα άτομο και συνδυάζεται τόσο με το ρόλο του στην κοινωνική οργάνωση της εργασίας (όπου εμπεριέχεται και η αντίθεση μεταξύ σωματικής και πνευματικής εργασίας), όσο επίσης και με το ύψος του εισοδήματός του, δηλαδή «...από τους τρόπους που ιδιοποιούνται τη μερίδα του κοινωνικού πλούτου που διαθέτουν και από το μέγεθος αυτής της μερίδας», είναι βασικά κριτήρια για τον καθορισμό των τάξεων και της ταξικής ένταξης των ατόμων σ' αυτές.

Κατά συνέπεια, γίνεται φανερό ότι πέρα από το βασικό κριτήριο του καθορισμού των τάξεων, δηλαδή τη σχέση τους με τα μέσα παραγωγής, ο Λένιν χρησιμοποιεί και άλλα κριτήρια ως επικουρικά, σε περιπτώσεις που δεν επαρκεί το πρώτο κριτήριο για τον ταξικό προσδιορισμό,³⁵ με τα οποία μπορεί να προσδιοριστεί σε ποια τάξη ή κοινωνική ομάδα ανήκει ένα άτομο, όπως είναι η θέση που κατέχει μέσα στην κοινωνία, ο ρόλος που έχει όσον αφορά την κοινωνική οργάνωση της εργασίας, καθώς επίσης το ύψος του εισοδήματος που καρπώνεται.

Έτσι, με βάση αυτά τα κριτήρια, τα υψηλόβαθμα μισθωτά διευθυντικά στελέχη των επιχειρήσεων, για παράδειγμα, ενώ με βάση τη σχέση τους με τα μέσα παραγωγής θα

³⁴ Λένιν, «Η μεγάλη πρωτοβουλία», *Απαντα*, τόμος 39, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1988, σελ. 15. Οι υπογραμμίσεις δικές μου, Δ.Κ.

³⁵ Σ. Σακελλαρόπουλος, *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση. Πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις 1974-1988*, εκδοτικός οίκος Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 2001, σελ. 124.

μπορούσε, οποιοσδήποτε, να τα εντάξει στην εργατική τάξη (εφόσον δεν διαθέτουν ιδιοκτησία και η εργασία που συντελούν είναι παραγωγική), εντούτοις *ο ρόλος τους στην κοινωνική οργάνωση της εργασίας*, δηλαδή η διευθυντική τους θέση, αλλά και ο υψηλός μισθός τους, ο οποίος δεν αντιστοιχεί με την αξία της εργατικής δύναμης αλλά είναι επιπέδου *εισοδήματος* καπιταλιστή, δεν τους κατατάσσει στην εργατική τάξη. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με αυτούς που βρίσκονται σε υψηλόβαθμες θέσεις του κρατικού μηχανισμού, όπως είναι οι δικαστές, οι στρατιωτικοί κλπ., καθώς επίσης και με όσους κατέχουν σημαντικές θέσεις σε τομείς που αναπαράγουν την κυρίαρχη αστική ιδεολογία, όπως είναι μια μεγάλη μερίδα πανεπιστημιακών, μεγαλοδημοσιογράφων που βρίσκονται σε νευραλγικές θέσεις στα μέσα μαζικής ενημέρωσης, κλπ.³⁶

Είναι γνωστό ότι όλα τα διευθυντικά στελέχη των επιχειρήσεων λαμβάνουν πολύ υψηλά εισοδήματα, εξαιτίας του γεγονότος ότι είναι εξουσιοδοτημένα πρόσωπα από τους κατόχους του κεφαλαίου να διευθύνουν τις εκάστοτε επιχειρήσεις με σκοπό την αναπαραγωγή του κεφαλαίου. Αυτό υποδηλώνει ότι ένα μέρος των εισοδημάτων που καρπώνονται αποτελεί κομμάτι από το κέρδος και/άρα *συμμετοχή* στην υπεραξία, εφόσον από τη θέση τους στην παραγωγή συμβάλλουν στη συλλογή υπεραξίας από τους χαμηλόμισθους που έχουν στην εποπτεία τους. Υπό αυτή την έννοια και ξεπερνώντας τη νομική διάσταση της κατοχής ιδιοκτησίας μπορούμε να πούμε ότι τα ανώτερα διευθυντικά στελέχη, λόγω της διαφορετικής τους θέσης στην παραγωγή, αλλά και εξαιτίας του ύψους του εισοδήματός τους, υπάγονται στην αστική τάξη.³⁷

Με τον παραπάνω ορισμό ο Λένιν θέτει μόνο τα *αντικειμενικά κριτήρια* για τον ορισμό μιας τάξης, δηλαδή την ορίζει ως *τάξη «καθεαυτή»*, όπως έλεγε και ο Μαρξ, «*παραβλέποντας*» να την προσδιορίσει με βάση τα κοινωνικά της χαρακτηριστικά, δηλαδή ως κοινωνική τάξη υποκείμενο της ιστορικής διαδικασίας, η οποία διαθέτει ταξική συνείδηση, πολιτικό πρόγραμμα, πολιτική οργάνωση και κινητοποιείται για την ανατροπή της αστικής εξουσίας.

1.4. Η προσέγγιση του Ν. Πουλαντζά για τις κοινωνικές τάξεις. Μια κριτική αποτίμηση του έργου του

1.4.1. Το γενικό περίγραμμα

Διαβάζοντας κάποιος το έργο του Ν. Πουλαντζά, σχετικά με τις κοινωνικές τάξεις, δεν μπορεί να μην παραδεχτεί ότι προβαίνει καταρχήν σε μια ενδιαφέρουσα, κατά τα άλλα, ανάλυση των κοινωνικών τάξεων.

Το βασικό στοιχείο στον προσδιορισμό των κοινωνικών τάξεων, λέει ο Πουλαντζάς, είναι η *θέση* που κατέχουν στη διαδικασία παραγωγής, χωρίς βεβαίως να παραγνωρίζει και άλλους παράγοντες, όπως θα δούμε στη συνέχεια:

³⁶ Σ. Σακελλαρόπουλος, *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση...*, ό.π., σελ. 125-126.

³⁷ Βλ. σχετικά Γ. Οικονομάκης, *Ιστορικοί Τρόποι Παραγωγής*, ό.π., σελ. 146 κ.ε.

«Οι κοινωνικές τάξεις είναι σύνολα κοινωνικών φορέων που προσδιορίζονται κυρίως, αλλά όχι αποκλειστικά, από τη θέση που κατέχουν στη διαδικασία της παραγωγής, δηλαδή στην οικονομική σφαίρα. Δεν θα πρέπει να συμπεράνουμε ότι ο βασικός ρόλος της οικονομικής θέσης αρκεί για να ορίσουμε τις κοινωνικές τάξεις. [...] σπουδαίο ρόλο παίζουν επίσης η πολιτική διάσταση και η ιδεολογία, δηλαδή η υπερδομή».³⁸

Στη βάση αυτής της αντίληψης ξεκαθάρισε ότι η *οικονομική κυριότητα/ιδιοκτησία*, και η *κατοχή* προσδιορίζουν τη θέση στη διαδικασία παραγωγής, αναδεικνύοντας τη σχέση εκμετάλλευσης της εργατικής τάξης, η οποία δεν κατέχει τα μέσα παραγωγής και άρα είναι μια *ταξική σχέση*. Λέει σχετικά με αυτούς τους όρους ο Πουλαντζάς: Με το όρο *οικονομική κυριότητα* «...εννοούμε τον πραγματικό οικονομικό έλεγχο των μέσων παραγωγής, δηλαδή, τη δυνατότητα, να προορίζεις τα μέσα παραγωγής σε ορισμένες χρήσεις και να διαθέτεις έτσι τα παραγόμενα προϊόντα». Με τον όρο *κατοχή*, εννοούμε την ικανότητα «...να βάζεις σε λειτουργία τα μέσα παραγωγής, δηλαδή να ελέγχεις την εργασιακή διαδικασία». Ωστόσο, αυτή η *κυριότητα*

«[...] υποδηλώνει την πραγματική οικονομική κυριότητα, τον πραγματικό έλεγχο των μέσων παραγωγής και διακρίνεται από την *νομική κυριότητα*, όπως αυτή καθιερώνεται από το Δίκαιο, που είναι η υπερδομή. Το Δίκαιο βέβαια επικυρώνει γενικά την οικονομική κυριότητα: αλλά συμβαίνει οι μορφές νομικής κυριότητας να μην συμπίπτουν με την πραγματική οικονομική κυριότητα. Στην περίπτωση αυτή η οικονομική κυριότητα παραμένει καθοριστική ως προς την οριοθέτηση των κοινωνικών τάξεων, δηλαδή ως προς τον προσδιορισμό της κυρίαρχης – εκμεταλλεύτριας τάξης.

[...] Αντίθετα [από τους προκαπιταλιστικούς], στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, οι άμεσοι παραγωγοί –η εργατική τάξη– έχουν τελείως *αποστερηθεί την κατοχή* των μέσων τους εργασίας, που κατέχει ο κεφαλαιούχος. [...] Αυτή η αποφασιστική, στο επίπεδο των παραγωγικών σχέσεων, αλλαγή της θέσης των άμεσων παραγωγών μετατρέπει την ίδια την εργασία σε *εμπόρευμα* και γενικεύει την εμπορευματική παραγωγή.³⁹

[...] Απ' αυτόν τον κυρίαρχο ρόλο των σχέσεων παραγωγής πάνω στις παραγωγικές δυνάμεις και τη διαδικασία της εργασίας απορρέει ο ουσιαστικός ρόλος των πολιτικών και ιδεολογικών σχέσεων στον δομικό προσδιορισμό των κοινωνικών τάξεων. Οι σχέσεις παραγωγής και οι σχέσεις που τις συνθέτουν (οικονομική κυριότητα/κατοχή) εκφράζονται με τη μορφή *εξουσιών που απορρέουν* απ' αυτές, δηλαδή με *ταξικές εξουσίες*. Σαν τέτοιες, οι εξουσίες αυτές συνδέονται οργανικά με τις πολιτικές και ιδεολογικές σχέσεις που τις καθιερώνουν και τις νομιμοποιούν». Κατά συνέπεια, «Η διαδικασία παραγωγής και εκμετάλλευσης είναι συγχρόνως διαδικασία αναπαραγωγής των πολιτικών και ιδεολογικών σχέσεων κυριαρχίας/υποταγής».⁴⁰

Ο Πουλαντζάς, υποστήριξε ότι το οικονομικό στοιχείο μόνο σε *τελευταία ανάλυση* καθορίζει το *όλο*. Θεώρησε επομένως ότι το πολιτικό και ιδεολογικό πεδίο είναι παράγοντες, οι οποίοι επίσης επηρεάζουν τη συγκρότηση και κατανομή των ανθρώπων σε

³⁸ Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σελ. 16.

³⁹ Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, ό.π., σελ. 22-24.

⁴⁰ Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, ό.π., σελ. 26.

κοινωνικές τάξεις. Λέει συγκεκριμένα, ο Πουλαντζάς: «Για τον Μαρξ κάθε μορφή κοινωνίας είναι δομή που απαρτίζεται από ορισμένα αντικειμενικά επίπεδα (συνοπτικότητα, από το οικονομικό, το πολιτικό, το ιδεολογικό), δομή στο εσωτερικό της οποίας ένα επίπεδο έχει πάντα δεσπόζοντα ρόλο, ένα ρόλο που σε τελευταία ανάλυση καθορίζει το όλο: αυτό είναι το οικονομικό».⁴¹ Όμως,

«Η σχέση ταξικής εκμετάλλευσης στο οικονομικό επίπεδο έχει ως αντίκτυπο, στο πολιτικό επίπεδο, μια σχέση *πολιτικής κυριαρχίας* ανάμεσα στην τάξη που κυβερνάει τον κρατικό μηχανισμό σύμφωνα με τα συμφέροντά της και στην τάξη που παραμένει πολιτικά κυριαρχημένη και καταπιεσμένη. Στο ιδεολογικό επίπεδο γινόμαστε μάρτυρες μιας σχέσης *ιδεολογικής καθυποταγής* της υποταγμένης τάξης από τη τάξη που η ιδεολογία της, η “κουλτούρα” της, ο “τρόπος ζωής” της κτλ. είναι η *κυρίαρχη ιδεολογία* της κοινωνίας».⁴²

Υποστηρίζει επίσης ότι:

«...οι αναλύσεις που αφορούν τις κοινωνικές τάξεις αναφέρονται πάντοτε, όχι απλώς στην οικονομική δομή –παραγωγικές σχέσεις–, αλλά στο *σύνολο των δομών* ενός τρόπου παραγωγής και ενός κοινωνικού σχηματισμού, και στις σχέσεις που *διατηρούν* εδώ τα διάφορα επίπεδα. ...Μια κοινωνική τάξη μπορεί να προσδιοριστεί είτε στο οικονομικό επίπεδο, είτε στο πολιτικό επίπεδο, είτε στο ιδεολογικό επίπεδο, μπορεί επομένως να εντοπιστεί σε σχέση με μια ιδιαίτερη βαθμίδα. Εντούτοις, ο ορισμός μιας τάξης σαν *τέτοιος* και η κατανόηση της στην *έννοιά* της σχετίζεται με το σύνολο των επιπέδων, των οποίων αποτελεί το αποτέλεσμα».⁴³

Επίσης, βασική θέση του Πουλαντζά είναι ότι οι κοινωνικές τάξεις δεν μπορούν να οριστούν ξέχωρα από την ταξική πάλη. Τάξη και ταξική πάλη είναι δύο πλευρές του ίδιου νομίσματος, η οποία περιλαμβάνει, εκτός από το οικονομικό επίπεδο (παραγωγικές σχέσεις), και τις ιδεολογικές και τις πολιτικές σχέσεις: «Ο μαρξισμός θεωρεί τις κοινωνικές τάξεις σαν τα κοινωνικά σύνολα στα οποία αναπτύσσονται (ταξικές αντιφάσεις) και (*ταξικοί*) αγώνες μέσα σε μια κι *ενιαία* κίνηση: οι κοινωνικές τάξεις δεν υπάρχουν *πρώτα* ως τάξεις για να μπουν *ύστερα* στην ταξική πάλη, πράγμα που θα άφηνε να υποθέσουμε ότι υπάρχουν *τάχα* τάξεις *χωρίς* πάλη των τάξεων. Οι κοινωνικές τάξεις συμπίπτουν με τις μορφές *ταξικής πρακτικής*, δηλαδή με την πάλη των τάξεων, και βρίσκουν τη θέση τους μόνο μέσα στην *αντίθεσή τους*».⁴⁴

Από τα προαναφερθέντα προκύπτει ότι η άποψη του Πουλαντζά σε σχέση με την έννοια της τάξης είναι ότι η τάξη δεν συγκροτείται μόνο στο επίπεδο της οικονομικής πάλης, πράγμα το οποίο θα οδηγούσε σε μια οικονομική αντίληψη της πάλης των τάξεων, αλλά

⁴¹ Ν. Πουλαντζάς, «Κ. Marx και F. Engels», στο *Η Φιλοσοφία* (επιμέλεια: Φρανσουά Σατελέ), τόμος Β', εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 2006, σελ. 189.

⁴² Ν. Πουλαντζάς, «Κ. Marx και F. Engels», ό.π., σελ. 196.

⁴³ Ν. Πουλαντζάς, *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, τόμος α', εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1985, σελ. 83-84.

⁴⁴ Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, ό.π., σελ. 16. Βλέπε, επίσης, και στη σελ. 248.

πως «...η έννοια της τάξης καλύπτει την ενότητα των ταξικών πρακτικών –ταξική “πάλη”– , των κοινωνικών σχέσεων σαν αποτελεσμάτων της ενότητας των επιπέδων των δομών».⁴⁵

1.4.2. Τα οικονομικά κριτήρια του προσδιορισμού των τάξεων. Προβλήματα που προκύπτουν από τη θέση του Ν. Πουλαντζά

Ο Πουλαντζάς ορίζει την εργατική τάξη με βάση δύο κριτήρια: το ένα είναι η διάκριση της εργασίας σε «παραγωγική» και «μη παραγωγική», και το άλλο είναι η άποψή του για το διαχωρισμό μεταξύ διανοητικής/χειρωνακτικής εργασίας. Όπως θα δείξουμε παρακάτω, οι απόψεις του σχετικά με αυτά τα ζητήματα τον οδήγησαν σε μια περιοριστική ανάλυση των ορίων της εργατικής τάξης και σε μια συνακόλουθη διεύρυνση των ορίων των μικροαστικών στρωμάτων. Έτσι, τα περισσότερα μεθοδολογικά προβλήματα στην ανάλυση του Πουλαντζά εμφανίζονται στα οικονομικά κριτήρια με βάση τα οποία προβαίνει στον ορισμό της εργατικής τάξης.

Επιχειρώντας, λοιπόν, ο Πουλαντζάς να ορίσει την εργατική τάξη με βάση τη διάκριση σε «παραγωγική» και «μη παραγωγική» εργασία, λέει τα εξής:

«Ο καθοριστικός ρόλος του παραγωγικού κεφαλαίου στη διαδικασία αναπαραγωγής του συνόλου του κοινωνικού κεφαλαίου... έχει αποφασιστικές προσπτώσεις στον καθορισμό των τάξεων. Πράγματι, μέσω του ρόλου αυτού μπορούμε να καταλάβουμε τις αναλύσεις του Μαρξ για την *εργατική τάξη*, η οποία δεν προσδιορίζεται από την κατάσταση του μισθωτού (αγορά και πούληση της εργατικής δύναμης, δηλαδή δεν είναι η «μισθωτή τάξη»), αλλά από την *παραγωγική εργασία*, δηλαδή από την *εργασία που παράγει άμεσα υπεραξία*, στον καπιταλισμό. Έτσι, κατά τον Μαρξ, μόνον οι μισθωτοί που ανήκουν στο *παραγωγικό κεφάλαιο* αποτελούν μέρος της εργατικής τάξης, αφού μόνον αυτό παράγει υπεραξία. Οι μισθωτοί, που ανήκουν στη σφαίρα της κυκλοφορίας και της ρευστοποίησης της υπεραξίας, δηλαδή στο εμπορικό και στο τραπεζικό κεφάλαιο, δεν αποτελούν μέρος της εργατικής τάξης, γιατί τα κεφάλαια αυτά και η σχετική μ' αυτά εργασία δεν παράγουν υπεραξία».⁴⁶

Εδώ ο Πουλαντζάς, ακολουθώντας το στενό ορισμό του Μαρξ για την παραγωγική εργασία, θέτει ως κριτήρια για το αν κάποιος υπάγεται στην εργατική τάξη ή όχι, αφενός την παραγωγή υπεραξίας, αφετέρου την παραγωγή νέων από φυσική άποψη υλικών αγαθών.

Άρα, σύμφωνα με τα προαναφερθέντα, την εργατική τάξη την αποτελούν όλοι όσοι παράγουν υπεραξία, καθώς επίσης νέα από φυσική άποψη υλικά αγαθά. Αντίθετα, οι μισθωτοί εργαζόμενοι στις υπηρεσίες, στο εμπόριο, στη διαφήμιση, στο μάρκετινγκ, στη λογιστική, στις τράπεζες, στις ασφάλειες κλπ., δεν υπάγονται στην εργατική τάξη, επειδή κατά την άποψή του η εργασία τους δεν είναι παραγωγική.⁴⁷ Σύμφωνα, λοιπόν, με τον

⁴⁵ Ν. Πουλαντζάς, *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, τόμος α', ό.π., σελ. 101.

⁴⁶ Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, ό.π., σελ. 115.

⁴⁷ Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, ό.π., σελ. 262.

Πουλαντζά, «Το σύνολο των φορέων που παρέχουν υπηρεσίες, *συμπεριλαμβανομένων και των μισθωτών αυτού του τομέα*, δεν ανήκουν... στην εργατική τάξη».⁴⁸

Ως προς εκείνους που εργάζονται στους κρατικούς μηχανισμούς αναφέρει: «Γνωρίζουμε ότι οι εργασίες που εκτελούνται από τα όργανα των κρατικών μηχανισμών είναι απαραίτητες για τη διευρυνόμενη αναπαραγωγή των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων. Αυτό δεν σημαίνει ωστόσο, ότι οι εργασίες αυτές είναι άμεσα παραγωγικές, όπως δεν είναι τέτοιες ούτε οι εργασίες που εκτελούνται στη διαδικασία της κυκλοφορίας...».⁴⁹

Και οι δυο πιο πάνω κατηγορίες θεωρεί ότι υπάγονται στα νέα μισθωτά μικροαστικά στρώματα.⁵⁰

Παρόμοια θέση, όσον αφορά τον διαχωρισμό *παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας*, έχει και ο Ε. Μαντέλ, ο οποίος θεωρεί ότι αυτός ο διαχωρισμός αντιστοιχεί μεταξύ των δύο τομέων του κεφαλαίου: του *παραγωγικού και του μη-παραγωγικού κεφαλαίου*.⁵¹ Στον πρώτο τομέα υπάγεται το κεφάλαιο που είναι επενδυμένο στην εμπορευματική παραγωγή (βιομηχανία, αγροτική παραγωγή, μεταφορές, παραγωγικοί κλάδοι των υπηρεσιών), ενώ στον δεύτερο υπάγεται το εμπορικό, το τραπεζικό και το ασφαλιστικό κεφάλαιο. Έτσι, κατά τον Μαντέλ, το κεφάλαιο του δεύτερου τομέα, παρ' ότι δεν συμμετέχει άμεσα στην σφαίρα της υλικής παραγωγής και άρα δεν αυξάνει άμεσα την ποσότητα της υπεραξίας, εντούτοις *συμβάλλει έμμεσα στην αύξησή της*, ενώ η μισθωτή εργασία που προσλαμβάνουν, παρ' ότι δεν είναι άμεσα παραγωγική εφόσον και το κεφάλαιο σε αυτό τον τομέα δεν παράγει υπεραξία, εντούτοις βοηθά τους μη-παραγωγικούς καπιταλιστές να οικειοποιηθούν ένα μέρος του συνόλου της υπεραξίας.⁵² «Με άλλα λόγια, οι καπιταλιστές της βιομηχανικής και της αγροτικής παραγωγής παραδίδουν ένα μέρος της “δικής τους” υπεραξίας στους εμπόρους και στους τραπεζίτες όχι λόγω της καλοσύνης τους, αλλά επειδή αυτοί οι κύριοι τούς βοηθούν στο να αυξήσουν τη μάζα αυτής της υπεραξίας».⁵³

Η διαφορά μεταξύ του Μαντέλ και του Πουλαντζά είναι ότι ο πρώτος δεν περιορίζει την εργατική τάξη μόνο με βάση τη στενή έννοια της παραγωγικής εργασίας, όπως κάνει ο Πουλαντζάς, αλλά διευρύνει τα όριά της, θεωρώντας ότι αυτό το οποίο προσδιορίζει *το δομικό χαρακτηριστικό του προλεταριάτου είναι ο κοινωνικοοικονομικός καταναγκασμός για να πωληθεί η εργατική δύναμη κάποιου*. Έτσι, ο Μαντέλ, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι στο προλεταριάτο δεν συμπεριλαμβάνονται μόνο οι χειρώνακτες βιομηχανικοί εργάτες, αλλά και όλοι οι μη-παραγωγικοί μισθωτοί εργαζόμενοι που υπόκεινται στον ίδιο θεμελιώδη καταναγκασμό: μη-κατοχή μέσω παραγωγής, έλλειψη άμεσης πρόσβασης στα

⁴⁸ Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, ό.π., σελ. 264.

⁴⁹ Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, ό.π., σελ. 265.

⁵⁰ Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, ό.π., σελ. 264, 265.

⁵¹ Ε. Μαντέλ, *Εισαγωγή στο Κεφάλαιο του Κ. Μαρξ*, εκδόσεις Εργατική Πάλη, Αθήνα 2007, σελ. 197.

⁵² Σχετικά με αυτό βλέπε την θέση του Μαρξ, την οποία δανείζεται ο Μαντέλ, στο Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος τρίτος, σελ. 353-355. Επίσης, βλέπε το κεφάλαιο 17, με τίτλο: «Το εμπορικό κέρδος», εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978.

⁵³ Ε. Μαντέλ, *Εισαγωγή στο Κεφάλαιο του Κ. Μαρξ*, ό.π., σελ. 197-198.

μέσα συντήρησης, ανεπάρκεια χρημάτων για την αγορά προς το ζην χωρίς την λίγο ή πολύ συνεχή πώληση της εργατικής δύναμης.⁵⁴

Ο Πουλαντζάς, με την προαναφερθείσα προσέγγισή του, διευρύνει πολύ τα όρια της νέας μικροαστικής τάξης, αφού αποκλείει από την εργατική τάξη τους εργαζόμενους στο εμπόριο, στις τράπεζες, στις υπηρεσίες κ.λπ. Έτσι, οδηγείται σε λάθος ανάλυση σχετικά με τον προσδιορισμό της εργατικής τάξης, εφόσον υπάγει αυτές τις κατηγορίες εργαζομένων στη νέα μικροαστική τάξη. *Αυτό συμβαίνει επειδή προκρίνει ως βασικό στοιχείο για τον προσδιορισμό της εργατικής τάξης το διαχωρισμό μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας, προτάσσοντας ως βασικό κριτήριο ένταξης στην εργατική τάξη την παραγωγή υπεραξίας και νέων από φυσική άποψη υλικών εμπορευμάτων, παραβλέποντας έτσι το στοιχείο της εκμετάλλευσης.*

Έτσι, η ανάλυση του Πουλαντζά δεν λαμβάνει υπόψη της την απασχόληση στον λεγόμενο τριτογενή τομέα της οικονομίας που αυξάνεται με ταχύτατους ρυθμούς, ενώ συνεχώς νέες επαγγελματικές κατηγορίες εντάσσονται σε αυτόν. Επίσης, δεν λαμβάνεται υπόψη η βιομηχανοποίηση ορισμένων τμημάτων του τομέα των υπηρεσιών. Όμως, η τάση προς τριτογενοποίηση-βιομηχανοποίηση δεν μπορεί να εκληφθεί ως γενικευμένη ροπή προς τη μικροαστικοποίηση, αλλά ως αποτέλεσμα της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και της επέκτασης του κεφαλαίου σε νέα πεδία δράσης και άρα νέων μερίδων μισθωτών στο εσωτερικό της εργατικής τάξης.⁵⁵

Κατά συνέπεια, το κεφάλαιο, που αναπτύσσεται στις προαναφερθείσες δραστηριότητες, των λεγόμενων υπηρεσιών, στηρίζεται στην ουσιαστική *υπαγωγή* της εργασίας των μισθωτών υπαλλήλων σε αυτό και λειτουργεί έτσι ως παραγωγικό κεφάλαιο, ως κεφάλαιο που παράγει υπεραξία. Υπό αυτή την έννοια, οι κατηγορίες των μισθωτών που απασχολούνται σε αυτούς του τομείς ανήκουν στην εργατική τάξη, διότι εκτός του γεγονότος ότι η εργασία τους είναι παραγωγική, επιπλέον ανταλλάσσουν την εργασία τους με κεφάλαιο, δηλαδή βρίσκονται σε μια σχέση εκμετάλλευσης και κυριαρχίας και άρα συντελούν τόσο στην αύξηση των κερδών του κεφαλαίου στο οποίο υπάγονται όσο και στην αυτοαξιοποίησή του.

1.4.3. Πολιτικές και ιδεολογικές διαστάσεις του ορισμού των τάξεων

Όμως, εκτός από τα οικονομικά κριτήρια ορισμού της εργατικής τάξης, αναφορικά με την *παραγωγική και μη παραγωγική* εργασία, προσδιορισμούς που σύμφωνα πάντα με τον Πουλαντζά δείχνουν τα σύνορα που διαχωρίζουν την εργατική τάξη από τη νέα μικροαστική τάξη, θεωρεί επιπρόσθετα ότι ο ταξικός δομικός προσδιορισμός «...επεκτείνεται και στις πολιτικές και ιδεολογικές σχέσεις που εντοπίζουν τη θέση της [της νέας μικροαστικής τάξης] στο σύνολο του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας».⁵⁶ Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Θ. Τσακίρης, ερμηνεύοντας την άποψη του Πουλαντζά, «Οι

⁵⁴ Ε. Μαντέλ, *Εισαγωγή στο Κεφάλαιο του Κ. Μαρξ*, ό.π., σελ. 185.

⁵⁵ Γι' αυτό το θέμα βλέπε Σ. Σακελλαρόπουλος, *Η Ελλάδα στη μεταπολίτευση*, ό.π., σελ. 135-137.

⁵⁶ Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, ό.π., σελ. 277.

ιδεολογικές και πολιτικές σχέσεις είναι οι κοινωνικές σχέσεις που διασφαλίζουν την αναπαραγωγή του κυρίαρχου τρόπου εκμετάλλευσης». ⁵⁷

Έτσι, στο επίπεδο της οργάνωσης της διαδικασίας παραγωγής η διασφάλιση αυτή επιτυγχάνεται μέσω των σχέσεων διευθυντικής και εποπτικής εργασίας. Να τι λέει ο Μαρξ σχετικά με αυτό, το οποίο παραθέτει και ο Πουλαντζάς στο έργο του: ⁵⁸

«Η εργασία της εποπτείας και της διεύθυνσης παρουσιάζεται κατ' ανάγκην παντού, όπου το άμεσο προτσές παραγωγής έχει τη μορφή ενός κοινωνικά συνδυασμένου προτσές και δεν εμφανίζεται σαν ξεχωριστή εργασία των αυτοτελών παραγωγών. Έχει όμως διπλή φύση.

Από τη μια μεριά, σ' όλες τις εργασίες, στις οποίες συνεργάζονται πολλά πρόσωπα, η συνοχή και η ενότητα του προτσές εκφράζεται απαραίτητα με μια διευθύνουσα θέληση και με λειτουργίες που δεν αφορούν τις επιμέρους εργασίες, αλλά τη συνολική δραστηριότητα του εργοστασίου, όπως γίνεται με τον διευθυντή μιας ορχήστρας. Πρόκειται για μια παραγωγική εργασία, που πρέπει να γίνει σε κάθε συνδυασμένο τρόπο παραγωγής.

Από την άλλη μεριά... η εργασία αυτή της εποπτείας προκύπτει απαραίτητα σε όλους τους τρόπους παραγωγής, που βασίζονται στην αντίθεση ανάμεσα στον εργαζόμενο, τον άμεσο παραγωγό, και στον ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής. Όσο μεγαλύτερη είναι αυτή η αντίθεση, τόσο μεγαλύτερος είναι ο ρόλος που παίζει αυτή η εργασία της εποπτείας. Γι' αυτό φτάνει το ανώτατό της σημείο στο δουλοκτητικό σύστημα. Γι' αυτό είναι απαραίτητη και στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, γιατί εδώ το προτσές παραγωγής είναι ταυτόχρονα και προτσές κατανάλωσης της εργατικής δύναμης από τον κεφαλαιοκράτη». ⁵⁹

Εδώ, ο Μαρξ, κάνει μια σαφή διάκριση μεταξύ *ιδιοκτησίας* και *κυριότητας*. Θυμίζουμε, πάλι, εν τάχει τις διακρίσεις μεταξύ *κυριότητας* και *κατοχής*, σύμφωνα με τον Πουλαντζά. *Κυριότητα*, είναι η εξουσία που έχει ο καπιταλιστής να διαθέτει προς χρησιμοποίηση τα μέσα παραγωγής, καθώς επίσης και τα προϊόντα που παράγονται από αυτή τη διαδικασία. *Κατοχή*, είναι η εξουσία διεύθυνσης και ελέγχου της εργασιακής διαδικασίας και η οικειοποίηση των αποτελεσμάτων από τη χρήση των μέσων εργασίας. Αυτό σημαίνει ότι ενώ οι σχέσεις *κυριότητας* και *κατοχής* των μέσων παραγωγής, στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, ανήκουν στο κεφάλαιο, εντούτοις αυτές οι λειτουργίες δεν ασκούνται απαραίτητα από τους ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής.

Ο Μαρξ, διαχωρίζοντας τη διεύθυνση και την εποπτεία από την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και παρομοιάζοντας τη διεύθυνση με τον διευθυντή μιας ορχήστρας λέει χαρακτηριστικά: «Ένας διευθυντής ορχήστρας δεν χρειάζεται καθόλου να είναι ιδιοκτήτης των οργάνων της ορχήστρας, ούτε η δουλειά του σαν διευθυντής έχει καμιά σχέση με το “μισθό” των υπόλοιπων μουσικών». ⁶⁰ Και συνεχίζοντας την σκέψη του, σχετικά με αυτό, παρατηρεί τα εξής: «Οι μετοχικές επιχειρήσεις γενικά – που αναπτύχθηκαν μαζί με το πιστωτικό σύστημα – έχουν την τάση αυτήν τη διευθυντική δουλειά σαν λειτουργία να την

⁵⁷ Θ. Τσακίρης, «Η ιδεολογική κληρονομιά του Νίκου Πουλαντζά», εφημερίδα *Η Εποχή*, 18 Νοεμβρίου 2007.

⁵⁸ Δες Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, ό.π., σελ. 279.

⁵⁹ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος τρίτος, ό.π., σελ. 484-485.

⁶⁰ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος τρίτος, ό.π., σελ. 488.

χωρίζουν όλο και περισσότερο από την κατοχή του κεφαλαίου, είτε πρόκειται για ίδιο ή για δανεικό κεφάλαιο, ακριβώς όπως με την ανάπτυξη της αστικής κοινωνίας οι δικαστικές και διοικητικές λειτουργίες χωρίζονται από τη γαιοκτησία, στις αρμοδιότητες της οποίας υπάγονταν την εποχή τη φεουδαρχίας».

Εδώ, ο Μαρξ, με την έννοια «κατοχή του κεφαλαίου», εννοεί την νομική σχέση, δηλαδή την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής. Όμως, η ουσία των όσων λέει δεν απέχουν πολύ από την άποψη του Πουλαντζά περί *κυριότητας*, και *κατοχής* των μέσων παραγωγής. Και συνεχίζοντας, ο Μαρξ, επισημαίνει ότι «...ο απλός διευθυντής που δεν κατέχει υπό κανένα τίτλο το κεφάλαιο, ούτε δανεικό ούτε με άλλο τρόπο, εκπληρώνει όλες τις πραγματικές λειτουργίες που υπάγονται στον ενεργό κεφαλαιοκράτη σαν τέτοιο – έτσι παραμένει μόνο ο λειτουργός και εξαφανίζεται ο κεφαλαιοκράτης από το προτσές της παραγωγής σαν περιττό πρόσωπο».⁶¹

Ο Πουλαντζάς, έχοντας υπόψη την μαρξιστική ανάλυση γράφει: «Οι ιθύνοντες φορείς που ασκούν άμεσα τις εξουσίες αυτές που εκπληρώνουν τις “λειτουργίες του κεφαλαίου”, καταλαμβάνουν τη θέση του κεφαλαίου, και ανήκουν έτσι στην αστική τάξη, έστω κι αν δεν είναι κάτοχοι της τυπικής νομικής κυριότητας. Έτσι, οι μάνατζερς αποτελούν, οπωσδήποτε, συστατικό μέρος της αστικής τάξης».⁶²

Όμως, ποια η διαφορά όλων αυτών των διευθυντικών, εποπτικών και εκτελεστικών οργάνων μεταξύ τους, στο πλαίσιο της ιεραρχίας του αστικού συστήματος; Ποια η διαφορά μεταξύ των μάνατζερς και των άλλων εκτελεστικών οργάνων στο εσωτερικό της ιεραρχίας; Ποια η ταξική θέση διαφόρων φορέων στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής;

Λέει ο Μαρξ σχετικά με αυτό:

«Όπως ο κεφαλαιοκράτης απαλλάσσεται στην αρχή από τη χειρωνακτική εργασία μόλις το κεφάλαιό του φτάσει το ελάχιστο εκείνο μέγεθος με το οποίο και μόνο αρχίζει η καθαυτό κεφαλαιοκρατική παραγωγή, έτσι παραχωρεί τώρα τη λειτουργία της άμεσης και συνεχούς επίβλεψης των ξεχωριστών εργατών και εργατικών ομάδων σε μια ειδική κατηγορία μισθωτών εργατών. Όπως ένας στρατός χρειάζεται στρατιωτικούς αξιωματικούς και υπαξιωματικούς, έτσι και μια μάζα εργατών που συνεργάζονται κάτω από το πρόσταγμα του ίδιου κεφαλαίου χρειάζεται αξιωματικούς (διευθυντές, διαχειριστές) και υπαξιωματικούς της βιομηχανίας (επιστάτες, foremen, overlookers, contremaitres) που στη διάρκεια του προτσές εργασίας διοικούν εξονόματος του κεφαλαίου. Η δουλειά της επιστασίας εδραιώνεται σαν αποκλειστική λειτουργία».⁶³

Όλοι αυτοί οι μισθωτοί, οι οποίοι λειτουργούν στο πλαίσιο μιας επιχείρησης, για παράδειγμα ενός εργοστασίου, αποτελούν τον *συνολικό εργάτη*, του οποίου η εργασία είναι

⁶¹ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος τρίτος, ό.π., σελ. 489-490.

⁶² Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, ό.π., σελ. 223.

⁶³ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος πρώτος, ό.π., σελ. 348.

άμεσα παραγωγική, εφόσον δημιουργεί υπεραξία. Ας παρακολουθήσουμε την σκέψη του Μαρξ:

«...Μια που με την ανάπτυξη της *πραγματικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο* ή του ειδικά *καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής*, ο *πραγματικός λειτουργός* του συνολικού προτσές εργασίας παύει να είναι ο μεμονωμένος εργάτης, αλλά γίνεται ολοένα και περισσότερο μια *κοινωνικά συνδρασμένη ικανότητα εργασίας* και μια που οι διάφορες ικανότητες εργασίας, που ανταγωνίζονται, και που αποτελούν τη συνολική παραγωγική μηχανή παίρνουν μέρος με πολύ διαφορετικούς τρόπους στο άμεσο προτσές της διαμόρφωσης των εμπορευμάτων ή εδώ καλύτερα των προϊόντων, ο ένας σαν manager, engineer (διευθυντής, μηχανικός), τεχνολόγος κλπ. ο άλλος σαν overlooker (επιβλέπων), ο τρίτος σαν άμεσος χειροτέχνης ή ακόμα απλά σαν ανειδίκευτος εργάτης, έτσι, ολοένα και περισσότερο αυξανόμενος αριθμός *λειτουργιών της ικανότητας εργασίας* κατατάσσεται κάτω από την άμεση έννοια της *παραγωγικής εργασίας* και οι φορείς της κάτω από την έννοια των *παραγωγικών εργατών*, εργατών που τους εκμεταλλεύεται απ' ευθείας το κεφάλαιο και που *υπόκεινται* γενικά στο προτσές αξιοποίησης και παραγωγής. Αν εξετάσει κανείς το *συλλογικό εργάτη* από τον οποίο αποτελείται το εργαστήριο, τότε η *συνδρασμένη του δραστηριότητα εκφράζεται άμεσα και υλικά σε ένα συνολικό προϊόν*, που είναι συγχρόνως μία *συνολική μάζα* εμπορευμάτων, ενώ είναι τελείως αδιάφορο, αν η λειτουργία του μεμονωμένου εργάτη, που είναι μόνο ένα μέλος αυτού του συλλογικού εργάτη, βρίσκεται πιο μακριά ή πιο κοντά στην άμεση χειροτεχνική εργασία. Τότε όμως: η δραστηριότητα αυτής της συνολικής ικανότητας εργασίας είναι μία *άμεση παραγωγική κατανάλωση μέσα από το κεφάλαιο*, επόμενα δηλ. ένα προτσές αυτοαξιοποίησης του κεφαλαίου, άμεση παραγωγή υπεραξίας, και επόμενα,... *άμεση μετατροπή της σε κεφάλαιο*».⁶⁴

Το ερώτημα που προκύπτει είναι το εξής: από όλες αυτές τις κατηγορίες μισθωτών που συνιστούν τον *συνολικό εργάτη*, που περιγράφει ο Μαρξ, υπάγονται όλοι στην εργατική τάξη;

Παρ' ότι λοιπόν, όλοι οι μισθωτοί που συγκροτούν τον *συνολικό εργάτη*, κατατάσσονται «...κάτω από την άμεση έννοια της *παραγωγικής εργασίας* και οι φορείς της κάτω από την έννοια των *παραγωγικών εργατών*, [...] που τους εκμεταλλεύεται απ' ευθείας το κεφάλαιο και που *υπόκεινται* γενικά στο προτσές αξιοποίησης και παραγωγής», εν τούτοις επειδή η λειτουργία της διεύθυνσης, της εποπτείας και της επιστασίας στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής γίνεται, όπως λέει ο Μαρξ, *αποκλειστική λειτουργία* του κεφαλαίου, *αποκτώντας ειδικά χαρακτηριστικά*, συμπεραίνουμε τότε ότι οι μισθωτοί που ασκούν αυτές τις λειτουργίες *ασκούν εξουσίες του κεφαλαίου*, και υπό αυτή τη έννοια δεν υπάγονται στην εργατική τάξη. Με τη σειρά της, αυτή η λειτουργία, όπως συμπληρώνει ο Πουλαντζάς, είναι «...η *άμεση αναπαραγωγή, μέσα στην ίδια την παραγωγική διαδικασία, των πολιτικών σχέσεων μεταξύ κεφαλαιοκρατικής και εργατικής τάξης*».⁶⁵

⁶⁴ Κ. Μαρξ, *Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής [VI ανέκδοτο κεφάλαιο]*, εκδόσεις Α/ συνέχεια, Αθήνα, χ.χ.έ., σελ. 129-130.

⁶⁵ Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, ό.π., σελ. 280. Οι υπογραμμίσεις είναι του Πουλαντζά.

Κατά συνέπεια, οι μισθωτοί διευθυντές, καθώς επίσης οι επόπτες και οι επιστάτες, δηλαδή οι αξιωματικοί και οι υπαξιωματικοί της βιομηχανίας, βρίσκονται σε ανταγωνιστική σχέση με τους εργάτες, επειδή ως αποκλειστική λειτουργία τους έχουν τη διοίκηση και την επιτήρηση. Δηλαδή, η θέση και ο ρόλος τους κατά τη διάρκεια της εργασιακής διαδικασίας είναι να διοικούν εξ' ονόματος του κεφαλαίου.⁶⁶

Παρ' όλα αυτά, οι εν λόγω κατηγορίες μισθωτών που ασκούν διοίκηση και επιτήρηση δεν αποτελούν ένα ενιαίο σύνολο. Για παράδειγμα, οι managers ή αλλιώς οι αξιωματικοί της βιομηχανίας, παρ' ότι δεν είναι ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής, αλλά εκτελούν συγκεκριμένες και σαφώς προσδιορισμένες λειτουργίες του καπιταλιστή, οι οποίες είναι η άσκηση εξουσιών διεύθυνσης της εργασιακής διαδικασίας για λογαριασμό πάντα του κεφαλαίου και η απόσπαση υπεραξίας από τους εργάτες, αποτελούν τμήμα της αστικής τάξης. Αντίθετα, η κατηγορία των μισθωτών που ασκούν μόνο επιτήρηση και εποπτεία, δηλαδή είναι μέρος μιας ενδιάμεσης κοινωνικής ομάδας, η οποία βρίσκεται μεταξύ της αστικής και της εργατικής τάξης, υπάγονται στη λεγόμενη νέα μικροαστική τάξη.⁶⁷ Λέει χαρακτηριστικά ο Πουλαντζάς:

«Αλλά πρέπει, από την άλλη μεριά, να ξεχωρίζουμε τα εκτελεστικά αυτά όργανα από τους “μάντζερς”. Με την ανάπτυξη του μονοπωλιακού καπιταλισμού, αυτοί οι “μάντζερς” μπορούν να ασκούν τις εξουσίες που απορρέουν από τις σχέσεις κατοχής –έλεγχου και διεύθυνσης μιας εργασιακής διαδικασίας– αλλά επίσης και ορισμένες από εκείνες που απορρέουν από τη σχέση οικονομικής κυριότητας, και ασκούν άλλωστε άμεσα αυτές τις εξουσίες στην κορυφή: καταλαμβάνουν έτσι την ίδια τη θέση του κεφαλαίου, και ανήκουν σαν τέτοιοι στην αστική τάξη. Απεναντίας, οι φορείς για τους οποίους γίνεται εδώ λόγος [οι υπαξιωματικοί] εξουσιάζονται από το κεφάλαιο και δεν είναι παρά οι κατώτεροι εκτελεστές του. Και αυτοί επίσης είναι απέναντι στο κεφάλαιο εκμεταλλεζόμενοι: παρέχουν και αυτοί υπερεργασία, δηλαδή εργασία κατά ένα μέρος απλήρωτη (αφανή έξοδα), και πουλάνε την εργατική δύναμή τους, ενώ η αμοιβή των μάντζερς εξαρτάται κυρίως από τα κέρδη της επιχείρησης».

Κατά συνέπεια, η σύζευξη μεταξύ «διευθυντικής» και «εποπτικής» εργασίας αναφέρεται «...έμμεσα σε μια διαφοροποίηση, στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας, μεταξύ *διευθυντικών οργάνων* και *κατώτερων οργάνων* (από δω και η δυαδικότητα των όρων “διεύθυνση” και “εποπτεία”))».⁶⁸

Ειδικότερη μνεία γίνεται από τον Πουλαντζά στη σχέση μεταξύ διανοητικής εργασίας και καθηκόντων εποπτείας. Σύμφωνα με τον Πουλαντζά «οι μηχανικοί και οι τεχνικοί, παρεμβαίνοντας, με τις τεχνολογικές εφαρμογές της επιστήμης, στην καπιταλιστική παραγωγική διαδικασία, εμπλέκονται έτσι – οι μεγάλοι τους τουλάχιστον πλειοψηφία – στις πολιτικές σχέσεις της διεύθυνσης και της εποπτείας της εργασιακής διαδικασίας».⁶⁹

Ωστόσο, ο Πουλαντζάς δεν ταυτίζει τη διανοητική εργασία με τα καθήκοντα εποπτείας, καθώς υποστηρίζει ότι «είναι δυνατό να γίνουν ορισμένοι διαφορισμοί μέσα στους

⁶⁶ Βλ. και Οικονομάκης, *Ιστορικοί Τρόποι Παραγωγής*, ό.π., σελ. 153 κ.ε.

⁶⁷ Γ. Μηλιός - Γ. Οικονομάκης, «Εργατική τάξη και μεσαίες τάξεις: ταξική θέση και ταξική τοποθέτηση (μια κριτική προσέγγιση στη θεωρία των κοινωνικών τάξεων του Νίκου Πουλαντζά)», ό.π., σελ. 31.

⁶⁸ Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, ό.π., σελ. 283.

⁶⁹ Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, ό.π., σελ. 296.

μηχανικούς και τους τεχνικούς, ιδιαίτερα ανάλογα με το αν βρίσκονται σε κλάδους ή βιομηχανίες όπου διευθύνουν ή έχουν υπό τις εντολές τους χειρώνακτες εργάτες, ή σε κλάδους όπου αποτελούν οι ίδιοι το κύριο εργατικό δυναμικό και όπου, επομένως, δεν ασκούν διευθυντικά και εποπτικά καθήκοντα πάνω σε άλλους εργαζόμενους».⁷⁰ Σε αυτή την δεύτερη περίπτωση, παρατηρούμε μια διαδικασία «προλεταριοποίησης της διανοητικής εργασίας»,⁷¹ και άρα μπορούμε να συνάγουμε ότι αυτή η κατηγορία μισθωτής εργασίας υπάγεται στην εργατική τάξη.

1.4.4. Η συμβολή του Πουλαντζά

Κλείνοντας το εν λόγω κεφάλαιο είναι αναγκαίο να υπογραμμίσουμε ότι ο Πουλαντζάς ήταν από τους πρώτους, αν όχι ο πρώτος, ο οποίος έθεσε στο επίκεντρο της προβληματικής και ανέλυσε με τόσο συστηματικό τρόπο ένα από τα πιο σύνθετα ζητήματα της μαρξιστικής θεωρίας: το ζήτημα των τάξεων. Στηριζόμενος σε προγενέστερες αναλύσεις των Μαρξ-Ένγκελς, οι οποίες ήταν ημιτελείς επειδή δεν είχαν διατυπώσει μια γενική θεωρία για τον προσδιορισμό των κοινωνικών τάξεων, άνοιξε, παρ' όλες τις αντιφάσεις του έργου του, νέους δρόμους για αυτό το θέμα. Ταυτόχρονα, άφησε ανοιχτή την εν λόγω συζήτηση, ακόμη και σε ενδεχόμενη ανασκευή των ζητημάτων που προσέγγιζε, επειδή θεωρούσε ότι απαιτείται συνεχής παρακολούθηση, έλεγχος ή και επαναπροσδιορισμός, αν χρειαστεί, των προσεγγίσεων για τις τάξεις.

Το πόσο μεγάλη επιρροή άσκησε το έργο του φαίνεται από τη διεθνή απήχηση που έχει, καθώς επίσης από τον διάλογο που προκάλεσε και εξακολουθεί να προκαλεί με τις συνεχείς αναφορές στις απόψεις του μεταξύ όσων θέλουν να καταπιαστούν με αυτά τα ζητήματα και να προχωρήσουν τη θεωρία που αφορά τα ζητήματα των τάξεων.

1.5. Η άποψη του Σ. Σακελλαρόπουλου για τις κοινωνικές τάξεις

Στο παρόν κεφάλαιο θα εξετάσουμε την προσέγγιση του Σ. Σακελλαρόπουλου όσον αφορά τον προσδιορισμό των κοινωνικών τάξεων, όπως αυτή έχει διατυπωθεί από τις δυο του μελέτες, *Η Ελλάδα στη μεταπολίτευση* (2001) και *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα* (2014). Η έμφασή μας θα δοθεί στο πώς ορίζει την εργατική τάξη, που είναι και το βασικό αντικείμενο της παρούσης εργασίας.

Η εν λόγω παρουσίαση, των προσεγγίσεων του Σακελλαρόπουλου, γίνεται επειδή συγκροτεί, κατά την άποψή μας, μια ολοκληρωμένη θεωρητική εκδοχή του ταξικού προσδιορισμού, στην οποία θα στηριχτεί και η δική μας προσέγγιση.

1.5.1. Κοινωνικές τάξεις και κοινωνική εκμετάλλευση

⁷⁰ Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, ό.π., σελ. 299.

⁷¹ Pestieau J., *The changes in the composition of working class and the proletariat*, International Communist Seminar – Workers' Party of Belgium, Brussels, 1998, www.wpb.be/icm/98en/98en06.html

Ο Σακελλαρόπουλος, στην ανάλυσή του για τις κοινωνικές τάξεις, ακολουθώντας τα κριτήρια του Λένιν, όπως επίσης τα παρουσιάσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, θεωρεί πως το καθοριστικό στοιχείο για την ταξική ένταξη αποτελεί η σχέση με τα μέσα παραγωγής. Η θέση στην κοινωνική οργάνωση της εργασίας και το μερίδιο στον κοινωνικό πλούτο θα πρέπει να χρησιμοποιούνται μόνο όταν το καθοριστικό στοιχείο (σχέση ιδιοκτησίας ως προς τα μέσα παραγωγής) δεν επαρκεί για τον ταξικό προσδιορισμό.⁷²

Στη βάση αυτή υποστηρίζει ότι τα λενινιστικά κριτήρια έχουν μια «κοινή συνισταμένη», η οποία «είναι το φαινόμενο της εκμετάλλευσης». Εντούτοις, αυτό δεν είναι αρκετό, καθώς «για να πραγματοποιηθούν οι σχέσεις εκμετάλλευσης είναι απολύτως απαραίτητες και οι σχέσεις κυριαρχίας». Επομένως, «η εκμετάλλευση, και σε ένα δεύτερο επίπεδο οι σχέσεις κυριαρχίας, και ειδικότερα ο τρόπος με τον οποίο αρθρώνονται σε μία κοινωνική δομή [...] είναι οι παραγωγοί του σχηματισμού και της αναπαραγωγής των κοινωνικών τάξεων».⁷³

Έτσι, επιχειρώντας να ορίσει τις κοινωνικές τάξεις στον καπιταλισμό υποστηρίζει πως «η αστική τάξη αποτελείται απ' όλα εκείνα τα άτομα που, ως φορείς κοινωνικών σχέσεων, διευθύνουν τις διαδικασίες αναπαραγωγής του κεφαλαίου» και γι' αυτό τα μέλη της προσδιορίζονται «ως εκμεταλλευτές/κάτοχοι/μη παραγωγοί/αποσπώντες υπερεργασία/οργανωτές των μηχανισμών κυριαρχίας».⁷⁴ Έτσι, στην αστική τάξη εντάσσονται, όχι μόνο όσοι κατέχουν μέσα παραγωγής, αλλά και οι διευθυντές, επειδή επιτελούν λειτουργίες του κεφαλαίου,⁷⁵ «η ανώτερη κρατική γραφειοκρατία, τα μέλη των κυβερνήσεων, οι υψηλόβαθμοι στρατιωτικοί [...] λόγω της θέσης τους στους μηχανισμούς εξουσίας [...] οι υπεύθυνοι νευραλγικών τομέων των μέσων ενημέρωσης καθώς και σημαντικό τμήμα των πανεπιστημιακών και των διανοούμενων,⁷⁶ χάρη στη δυνατότητά τους να δημιουργούν την κυρίαρχη ιδεολογία».⁷⁷ Δηλαδή, ο Σακελλαρόπουλος, ενώ

⁷² Σ. Σακελλαρόπουλος, *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2014, σελ. 196.

⁷³ Σ. Σακελλαρόπουλος, *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, ό.π., σελ. 195.

⁷⁴ Σ. Σακελλαρόπουλος, *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, ό.π., σελ. 199-200.

⁷⁵ Σ. Σακελλαρόπουλος, *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, ό.π., σελ. 223.

⁷⁶ Κάιτοι δεν εντάσσονται στην αστική τάξη όλοι οι πανεπιστημιακοί και διανοούμενοι. Ο Σακελλαρόπουλος, στο βιβλίο του, *Η Ελλάδα στη μεταπολίτευση...*, ό.π. (σελ. 166-167) υποστηρίζει ότι δεν πρέπει να θεωρούμε τη διανοητική εργασία μία και ενιαία, επειδή η δραστηριότητα των διανοουμένων υπόκειται και αυτή, ως εργασία, σε *εσωτερική διαβάθμιση*. Κατά συνέπεια, αν υιοθετηθεί αυτός ο τρόπος προσέγγισης, εύκολα μετά μπορούμε να δούμε ποιές κατηγορίες διανοουμένων υπάγονται στην εργατική τάξη. Λέει σχετικά με αυτά ο Σακελλαρόπουλος: «Στο υψηλότερο σημείο τοποθετούνται τα άτομα που έχουν επιφορτιστεί με τη διατύπωση, οργάνωση και συστηματοποίηση της κυρίαρχης ιδεολογίας. Στις κατώτερες θέσεις περιλαμβάνονται οι εκτελεστές, που ασχολούνται με τη διάχυση και την πραγματοποίηση των λειτουργιών της συναίνεσης και της πειθάρχησης. Βέβαια, μόνο η σχέση με τους Ιδεολογικούς Μηχανισμούς του Κράτους, δεν είναι επαρκές κριτήριο για τον ταξικό προσδιορισμό των διανοουμένων. Πρέπει να λαμβάνεται υπόψη και η θέση τους στις οικονομικές διαδικασίες.

Με άλλα λόγια, η ταξική θέση των “διανοητικά εργαζομένων” προσδιορίζεται τόσο από το βαθμό συμμετοχής τους στην παραγωγή της κυρίαρχης ιδεολογίας όσο και στο βαθμό που προσφέρουν ή όχι υπερεργασία-υπεραξία στον εργοδότη τους. Κατ’ αυτό τον τρόπο στρώματα “διανοητικά εργαζομένων” που τους αποσπάται υπερεργασία-υπεραξία ανήκουν στην εργατική τάξη, και σε όσους συμβαίνει το αντίθετο είτε στη μικροαστική είτε στην αστική τάξη».

⁷⁷ Σ. Σακελλαρόπουλος, *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, ό.π., σελ. 196-197.

θεωρεί πως το οικονομικό στοιχείο «αποτελεί το πιο σημαντικό, το καθοριστικό σε τελευταία ανάλυση, στοιχείο», για τον καθορισμό των τάξεων, εντούτοις υποστηρίζει ότι η θέση που κατέχουν τα άτομα «μπορεί να καθοριστεί και από τη χρησιμοποίηση τόσο του πολιτικού όσο και του ιδεολογικού στοιχείου που συντελούν στη διαμόρφωση των σχέσεων κυριαρχίας».⁷⁸

Αντίστοιχα στην εργατική τάξη εντάσσονται όσοι δεν κατέχουν μέσα παραγωγής, δεν ελέγχουν και δεν μπορούν να επηρεάσουν το περιεχόμενο της εργασίας τους και εκτελούν «όλες εκείνες τις πρακτικές που αποσκοπούν στην αναπαραγωγή του κεφαλαίου και στην ενδυνάμωση της κοινωνικής εξουσίας».⁷⁹ Και προσθέτει πως «ανεξάρτητα από το αν επιτελούν παραγωγική ή μη παραγωγική εργασία οι εργαζόμενοι που υφίστανται εκμετάλλευση και κυριαρχία ανήκουν στην εργατική τάξη».⁸⁰ Έτσι, στην εργατική τάξη εντάσσονται επιπροσθέτως οι εργαζόμενοι του ευρύτερου δημόσιου τομέα (ΔΕΚΟ), επειδή ως παραγωγικοί εργαζόμενοι αμείβονται με κεφάλαιο, καθώς επίσης και οι «εργαζόμενοι σε εκπαιδευτικούς μηχανισμούς, όπου η εκπαίδευση παρέχεται δωρεάν, καθώς και το διοικητικό προσωπικό των διάφορων δημοσίων οργανισμών και υπουργείων», οι οποίοι παρ' ότι δεν είναι παραγωγικοί εργαζόμενοι, εντούτοις ανήκουν στην εργατική τάξη, «εκτός από τα ανώτερα και μεσαία στελέχη των υπουργείων, τους στρατιωτικούς, τους καθηγητές πανεπιστημίου, καθώς και τα εργαζόμενα στο δημόσιο μέλη της νέας μικροαστικής τάξης (μηχανικοί, γιατροί, δικηγόροι)».⁸¹

Οι λόγοι για τους οποίους, οι προαναφερθείσες κατηγορίες, ανήκουν στην εργατική τάξη είναι οι εξής:

α) Δεν κατέχουν μέσα παραγωγής.

β) Τους αποσπάται υπερεργασία.

γ) Επιτελούν τη λειτουργία του συλλογικού εργάτη [...].

δ) Αμείβονται με μισθό που καθορίζεται από την κρατική εισοδηματική πολιτική [...], και ο οποίος είναι ίσος με την αξία της εργατικής τους δύναμης γιατί βρίσκεται σε άμεση συσχέτιση με τους μισθούς του ιδιωτικού τομέα».⁸²

Με βάση τα προαναφερθέντα κριτήρια ορίζει την εργατική τάξη ως εκείνη που αποτελείται από όλα εκείνα τα άτομα, φορείς κοινωνικών σχέσεων, που εκτελούν το πλήθος των πρακτικών, οι οποίες διασφαλίζουν την αναπαραγωγή των υφιστάμενων κοινωνικών σχέσεων, χωρίς να διαθέτουν τον έλεγχο της διαδικασίας αυτής.⁸³ Έτσι, η εργατική τάξη αποτελείται «από εκμεταλλευόμενους/ μη κατόχους/ παραγωγούς/ μισθωτούς/ υφιστάμενους τους καταναγκασμούς που επιβάλλουν οι μηχανισμοί κυριαρχίας».⁸⁴

⁷⁸ Σ. Σακελλαρόπουλος, *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, ό.π., σελ. 196.

⁷⁹ Σ. Σακελλαρόπουλος, *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, ό.π., σελ. 200.

⁸⁰ Σ. Σακελλαρόπουλος, *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, ό.π., σελ. 205-206.

⁸¹ Σ. Σακελλαρόπουλος, *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, ό.π., σελ. 242.

⁸² Σ. Σακελλαρόπουλος, *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, ό.π., σελ. 242-243.

⁸³ Σ. Σακελλαρόπουλος, *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση. Πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις 1974-1988*, ό.π., σελ. 130.

⁸⁴ Σ. Σακελλαρόπουλος, *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, ό.π., σελ. 200.

1.5.2. Οι δημόσιοι υπάλληλοι

Σχετικά με στρώμα των δημοσίων υπαλλήλων και την υπαγωγή ενός τμήματός του στην εργατική τάξη, ο Σακελλαρόπουλος διατείνεται ότι

«το σώμα των δημοσίων υπαλλήλων, το οποίο ενοποιείται κυρίως λόγω του θεσμού της μονιμότητας, είναι ένα διαταξικό σώμα, όπου η μεγάλη πλειοψηφία των εργαζομένων εντάσσεται στην εργατική τάξη, τα μεσαία στελέχη των υπουργείων και των δημοσίων επιχειρήσεων, οι πανεπιστημιακοί, οι στρατιωτικοί –εκτός από τους ανώτερους αξιωματικούς– ανήκουν στη μικροαστική τάξη, ενώ οι κορυφές της διοίκησης (πολιτικής, στρατιωτικής, πανεπιστημιακής) και των κρατικών εταιρειών ανήκουν στην αστική τάξη, λόγω της επιτελικής θέσης που έχουν στο εσωτερικό του συλλογικού καπιταλιστή, του κράτους. Και αυτό γιατί η εκπλήρωση της αποστολής τους αποσκοπεί στη διεύθυνση οικονομικών, κατασταλτικών αλλά και οργανωτικών λειτουργιών του αστικού κράτους, που ως στόχο έχουν την αναπαραγωγή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής μέσα στο πλαίσιο του δεδομένου κοινωνικού σχηματισμού».⁸⁵

Άρα, μέσα σε αυτή την κατηγορία μισθωτών δημοσίων υπαλλήλων πέραν αυτών που υπάγονται στην εργατική τάξη, υπάρχουν τμήματα τα οποία λόγω ακριβώς της θέσης και του ρόλου τους στην κοινωνική οργάνωση της εργασίας (π.χ. διευθυντές και ανώτερα στελέχη, νομικοί, δικαστικοί, κληρικοί, μεγαλογιατροί και όσοι έχουν σχέση με κατασταλτικούς μηχανισμούς), καθώς επίσης και εξαιτίας του ύψους του εισοδήματός τους, δεν εντάσσονται στην εργατική τάξη.

Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι η δομή του καπιταλιστικού κράτους, μέσω των κατασταλτικών και ιδεολογικών του μηχανισμών, είναι έτσι διαρθρωμένη ώστε να εξασφαλίζει, να διατηρεί και να αναπαράγει το καπιταλιστικό σύστημα στο σύνολό του.⁸⁶ Υπό αυτή την έννοια, επειδή ο σκοπός των κρατικών μηχανισμών καταστολής (στρατός, αστυνομία, δικαστήρια) εξαιτίας της θέσης και του ρόλου τους μέσα στο καπιταλιστικό σύστημα δεν είναι άλλος από τη διατήρηση και αναπαραγωγή της συνολικής καπιταλιστικής κυριαρχίας, γι' αυτούς ακριβώς τους λόγους κατατάσσουμε τους μισθωτούς αυτής της κατηγορίας εκτός των ορίων της εργατικής τάξης.

Στην προκειμένη περίπτωση δεν μας απασχολεί αν το προσωπικό που στελεχώνει τους κατασταλτικούς μηχανισμούς του κράτους βρίσκεται στις ανώτερες, μεσαίες ή κατώτερες θέσεις της ιεραρχίας και άρα έχει διαφορετική ταξική ένταξη. Ο Σ. Σακελλαρόπουλος θεωρεί ότι όσες κατηγορίες μισθωτών έχουν ως έργο τους την επιτήρηση της συνοχής της καπιταλιστικής λειτουργίας (π.χ. οι κατώτεροι και μεσαίοι αξιωματικοί των μηχανισμών καταστολής) ή τη νομιμοποίηση των όρων αναπαραγωγής των υφιστάμενων κοινωνικών σχέσεων (δικαστικοί, μεσαία κρατικά στελέχη και κατώτερες βαθμίδες της διανοήσης) ανήκουν στη νέα μικροαστική τάξη.⁸⁷

⁸⁵ Σ. Σακελλαρόπουλος, *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, ό.π., σελ. 243.

⁸⁶ Γ. Μηλιός, «Το ζήτημα των μικροαστών: Ενιαία τάξη ή δύο διακριτά ταξικά σύνολα;», περιοδικό *Θέσεις*, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2002, τεύχος 81.

⁸⁷ Σ. Σακελλαρόπουλος, *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση*, ό.π., σελ. 177.

Αντίθετα, οι διευθυντές των υπουργείων και δημοσίων οργανισμών, οι αξιωματικοί των κατασταλτικών μηχανισμών του κράτους κλπ., εξαιτίας της επιτελικής θέσης που έχουν «...στο εσωτερικό του συλλογικού καπιταλιστή, του Κράτους», η οποία αποσκοπεί στη διεύθυνση οικονομικών, κατασταλτικών και οργανωτικών λειτουργιών με στόχο την αναπαραγωγή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, ανήκουν στην αστική τάξη.⁸⁸

Εν κατακλείδι, με βάση τα κριτήρια που έθεσε ο Σακελλαρόπουλος, οι δημόσιοι υπάλληλοι είναι διαταξική κοινωνική κατηγορία. Δηλαδή, τα ανώτερα στρώματα ανήκουν στην αστική τάξη, τα μεσαία στη μικροαστική, ενώ τα κατώτερα και πολυπληθέστερα υπάγονται στην εργατική τάξη. Κατά συνέπεια, οι υπάλληλοι που εργάζονται στον καθαρά δημόσιο τομέα της οικονομίας (π.χ. σε ένα Υπουργείο, καθώς επίσης οι δάσκαλοι και οι καθηγητές μέσης εκπαίδευσης, οι δημοτικοί υπάλληλοι κλπ.), οι οποίοι δεν ανήκουν στα υψηλόβαθμα ή μεσαία διευθυντικά στελέχη αυτών των οργανισμών, αλλά στις κατώτερες βαθμίδες, και παρ' ότι δεν ανταλλάσσουν την εργατική τους δύναμη με κεφάλαιο, αλλά με εισόδημα, δηλαδή η εργασία τους είναι *μη παραγωγική* εφόσον από αυτήν δεν αποσπάται υπεραξία, εντούτοις κατέχουν στο *συγκεκριμένο και ιστορικά καθορισμένο σύστημα παραγωγής* μια θέση που τους κάνει να εντάσσονται στην εργατική τάξη, ως *μερίδα* αυτής της τάξης. Άλλοι επιπρόσθετοι λόγοι, οι οποίοι ενισχύουν το παραπάνω επιχείρημα είναι πως *ούτε αυτοί κατέχουν μέσα παραγωγής, η νομική τους σχέση είναι σχέση εξαρτημένης μισθωτής εργασίας προς το κράτος, είναι απλά εκτελεστικά όργανα διαταγών, δέχονται έλεγχο και εποπτεία όσον αφορά την απόδοση και την επαγγελματική τους ικανότητα και το ύψος των μισθών τους είναι όπως της υπόλοιπης εργατικής τάξης του ιδιωτικού τομέα,*⁸⁹ όπου «η κρατική εισοδηματική πολιτική... καθλώνει μόνιμα τις αμοιβές στο όριο της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, ίσως και κάτω από αυτό.⁹⁰ Επιπρόσθετα, *οι λειτουργίες του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής θεμελιώνονται όχι μόνο σε μια οικονομική σχέση, δηλαδή στο ποιος κατέχει τα μέσα παραγωγής, αλλά και στο ποιος κατέχει την πολιτική εξουσία.*

Σε ότι αφορά τον ευρύτερο δημόσιο τομέα (ΔΕΚΟ), σε αντίθεση με τον καθαυτό δημόσιο τομέα, οι επιχειρήσεις που περιλαμβάνονται στον κρατικό τομέα της οικονομίας υπάγονται στην κατηγορία του βιομηχανικού κεφαλαίου, *εφόσον οι κυβερνήσεις χρησιμοποιούν παραγωγική μισθωτή εργασία σε ορυχεία, σιδηροδρόμους κλπ. και εκπληρώνουν έτσι λειτουργίες του βιομηχανικού κεφαλαίου.*⁹¹ Κατά συνέπεια, οι υπάλληλοι του ευρύτερου δημόσιου τομέα (ΔΕΚΟ) που εργάζονται στους χώρους της ενέργειας, των μεταφορών, των επικοινωνιών, των τραπεζών, της ύδρευσης κ.λπ., υπάγονται στους παραγωγικούς εργαζόμενους, εφόσον ανταλλάσσουν την εργατική τους δύναμη με κρατικό κεφάλαιο και υπόκεινται στην εκμετάλλευση του συλλογικού κεφαλαιοκράτη που είναι το κράτος. Εκτός αυτών, ξέχωρα ότι ένας σημαντικός αριθμός μισθωτών στον δημόσιο και ευρύτερο δημόσιο τομέα δεν ανήκει στο μόνιμο προσωπικό, αλλά εργάζεται με συμβάσεις ορισμένου χρόνου ή συμβάσεις έργου και γενικά υπάγεται στην κατηγορία των επισφαλώς εργαζομένων, την ίδια στιγμή πολλοί υπάλληλοι αυτών των κρατικών επιχειρήσεων που

⁸⁸ Σ. Σακελλαρόπουλος, *Η Ελλάδα στη μεταπολίτευση*, ό.π., σελ. 125 και 166.

⁸⁹ Π. Παπαδόπουλος, *Η ταξική διάθρωση της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας*, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1987, σελ.42.

⁹⁰ Επίσης δεξ Α. Λύτρας στην κριτική που κάνει στον Κ. Τσουκαλά, στο *Προλεγόμενα στη θεωρία της ελληνικής κοινωνικής δομής*, εκδόσεις «Νέα Σύνορα» - Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 1993, σελ. 98.

⁹¹ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος δεύτερος, ό.π., σελ. 95.

είχαν μόνιμη και σταθερή σχέση εργασίας, εξαιτίας των συνεχών ιδιωτικοποιήσεων στον ευρύτερο δημόσιο τομέα (μεταφορές, τράπεζες, επικοινωνία κ.λπ.), με την αλλαγή του νομικού καθεστώτος μετατράπηκαν σε ιδιωτικούς. Έτσι, ενώ η μονιμότητα που είχαν εξασφαλίσει οι μισθωτοί εργαζόμενοι στις επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας αποτελούσε μια πολιτική νίκη της εργατικής τάξης, αυτή η κατάσταση ανατράπηκε με την αλλαγή του ταξικού συσχετισμού δύναμης ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία.⁹²

1.5.3. Παραδοσιακή και νέα μικροαστική τάξη εκτός του δημόσιου τομέα

Σύμφωνα με τον Σακελλαρόπουλο, στην παραδοσιακή μικροαστική τάξη υπάγονται οι εργοδότες που απασχολούν κάτω από πέντε εργαζόμενους, και σε ορισμένες περιπτώσεις μέχρι εννιά, και οι οποίοι δεν είναι απαλλαγμένοι από προσωπική εργασία.⁹³ Σε αυτή την κατηγορία εντάσσονται ιδιοκτήτες βιοτεχνιών, εμπορικών καταστημάτων, μικρών αγροτικών καλλιεργειών, οικογενειακών επιχειρήσεων, μικροεργολάβι, μικρά γκαράζ κλπ., ενώ η απόσπαση «χαμηλού ύψους υπεραξία» σε πολλές περιπτώσεις οργανώνεται στη βάση των σχέσεων συγγένειας, με τη συμμετοχή των συμβοηθούτων και μη αμειβόμενων μελών της οικογένειας, εφόσον πολλές από αυτές τις επιχειρήσεις είναι οικογενειακού χαρακτήρα και δεν πραγματοποιείται διευρυμένη αναπαραγωγή κεφαλαίου, που είναι ο λόγος ύπαρξης του καπιταλισμού.⁹⁴ Επίσης, εδώ εντάσσονται και οι μικροί ελεύθεροι επαγγελματίες (π.χ. ιδιοκτήτες TAXI, καταστημάτων παντός είδους κλπ.), χωρίς να απασχολούν πάντα προσωπικό.

Στη νέα μικροαστική τάξη ανήκουν όσοι μισθωτοί αμείβονται με μισθό, ο οποίος υπερβαίνει την αξία αναπαραγωγής της εργατικής τους δύναμης, συμβάλλουν στην κυριαρχία της άρχουσας τάξης (π.χ. δικηγόροι) και ασκούν έλεγχο και εποπτεία στις επιχειρήσεις του ιδιωτικού, δημόσιου και ευρύτερου δημόσιου τομέα. Σε αυτή την ομάδα εντάσσονται και οι μισθωτοί μηχανικοί και τεχνικοί που ασκούν έλεγχο και εποπτεία σε άλλους εργαζόμενους. Η εν λόγω κατηγορία μισθωτών επειδή δεν εντάσσεται ούτε στην εργατική τάξη ούτε στην αστική, λόγω του ενδιάμεσου ρόλου και θέσης της στην οργάνωση της εργασίας, δηλαδή ενώ ασκεί εποπτεία και έλεγχο την ίδια στιγμή αποτελεί

⁹² Βλ. Σ. Σακελλαρόπουλος, *Η Ελλάδα στη μεταπολίτευση*, ό.π., σελ. 159, στην υποσημείωση 88.

⁹³ Ο Σακελλαρόπουλος θεωρεί τη μικροαστική τάξη ως μία ενδιάμεση τάξη, με διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό της, μεταξύ νέων και παραδοσιακών στρωμάτων, και γι' αυτό, λόγω της ανομοιογένειας, του ενδιάμεσου ρόλου της και της αδυναμίας άρθρωσης αυτόνομης πολιτικής πρακτικής, συμμαχεί τότε με την εργατική και τότε με την αστική τάξη. Θεωρεί ότι η παραδοσιακή μικροαστική τάξη, επειδή κατέχει μέσα παραγωγής είναι σταθερά σύμμαχος της αστικής τάξης, ενώ τα μισθωτά τμήματα της νέας μικροαστικής τάξης επειδή είναι εκτεθειμένα ενίοτε στο φαινόμενο της ανεργίας και υπόκεινται στις επιταγές της εργοδοσίας έχουν επαμφοτερίζοντα ρόλο. Δες Σ. Σακελλαρόπουλος, *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, ό.π., σελ. 233. Για περισσότερα δες το κεφάλαιο, «Η μαρξιστική προσέγγιση της μικροαστικής τάξης», σελ. 225-234.

⁹⁴ Σ. Σακελλαρόπουλος, *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, ό.π., σελ. 227-228. Επίσης, αξιοποιώντας την προσέγγιση του Λύτρα, διευκρινίζει ότι ο ιδιοκτήτης που καταρχάς ανήκει στην παραδοσιακή μικροαστική τάξη μεταβάλλεται σε μικρό καπιταλιστή και άρα ανήκει στην αστική τάξη, από τη στιγμή που διαχωρίζεται η διεύθυνση από την ατομική εκτελεστική εργασία, δηλαδή μπορεί και αναπαράγεται το κεφάλαιο χωρίς την ατομική εργασία και επιπλέον σταματά ο καθοριστικός ρόλος των συμβοηθούτων μελών στην παραγωγική διαδικασία. Δες και Λύτρας, *Προλεγόμενα στη θεωρία της ελληνικής κοινωνικής δομής*, ό.π., σελ. 64-65.

και αντικείμενο της καπιταλιστικής κυριαρχίας, γι' αυτό αποτελεί τμήμα της νέας μικροαστικής τάξης. Επίσης, στη νέα μικροαστική τάξη εντάσσονται και τα ελεύθερα επαγγέλματα, όπως λογιστές, χρηματιστές, πολιτικοί μηχανικοί, γιατροί, δικηγόροι, υδραυλικοί, ηλεκτρολόγοι, κτηματομεσίτες κλπ.

1.6. Εργατική και νέα μικροαστική τάξη στην προσέγγιση του Γ. Οικονομάκη: Κριτικές επισημάνσεις

Ο Γ. Οικονομάκης, υιοθετώντας την άποψη του Μαρξ⁹⁵ ότι η *ύπαρξη των τάξεων συνδέεται με ορισμένες ιστορικές φάσεις ανάπτυξης της παραγωγής*, υποστηρίζει ότι οι κοινωνικές τάξεις συγκροτούνται *αποκλειστικά* στη βάση των τρόπων παραγωγής. Άρα, συμπεραίνει ότι όπως οι κοινωνικές τάξεις και ο τρόπος παραγωγής συσχετίζονται, έτσι επομένως η ταξική πάλη και ο τρόπος παραγωγής, επίσης, συσχετίζονται. Υπό αυτή την έννοια οι τάξεις υπάρχουν μέσα από την πάλη των τάξεων. Σε γενικές γραμμές η θεωρητική πρόταση του Οικονομάκη υποστηρίζει τα εξής:

«[...] ο προσδιορισμός των κοινωνικών τάξεων προκύπτει αναγκαία εκ των σχέσεων παραγωγής.

Και αυτό, στο πλαίσιο της δικής μας ανάλυσης, σημαίνει πως: οι κοινωνικές τάξεις είναι το αποτέλεσμα των σχέσεων παραγωγής (που μοναδικά ορίζονται στα πλαίσια του τρόπου παραγωγής τον οποίο και ορίζουν) και φορείς σχέσεων...».⁹⁶

Και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι κοινωνικές τάξεις είναι ταυτόχρονα

«...όχι μόνο αποτέλεσμα των σχέσεων παραγωγής, αλλά και φορείς σχέσεων, συνθετούσαν το ουσιώδες περιεχόμενο των σχέσεων παραγωγής (που συγκροτούν τη μήτρα του τρόπου παραγωγής), των σχέσεων στις οποίες αποτυπώνονται και οι οποίες και καθορίζουν τη διακριτή ταξική τους θέση».⁹⁷ Έτσι, η εργατική τάξη προσδιορίζεται ταξικά «...ως το αποτέλεσμα των σχέσεων παραγωγής, το αποτέλεσμα του ειδικού ιστορικά συνδυασμού των τριών σχέσεων [σχέσεις κυριότητας, κατοχής και νομής (χρήσης)]⁹⁸ που συνθέτουν το ουσιώδες περιεχόμενό τους, ακριβώς γιατί ταυτόχρονα, και λόγω ακριβώς αυτού του ειδικού συνδυασμού, είναι *φορέας της σχέσης νομής [χρήσης]*».⁹⁹

⁹⁵ Βλέπε το πρώτο σημείο του γράμματός, «Ο Μαρξ στον J. Weydemeyer», στο Engels Fr. - Marx K., *Αλληλογραφία 1844-1860*, ό.π., σελ. 107.

⁹⁶ Γ. Οικονομάκης, *Ιστορικοί τρόποι παραγωγής. Καπιταλιστικό σύστημα και γεωργία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000, σελ. 144.

⁹⁷ Γ. Οικονομάκης, *Ιστορικοί τρόποι παραγωγής*, ό.π., σελ. 145.

⁹⁸ Σε μεταγενέστερες εργασίες ο όρος «νομή» έχει αντικατασταθεί από τον όρο «χρήση».

⁹⁹ Γ. Οικονομάκης, *Ιστορικοί τρόποι παραγωγής*, ό.π., σελ. 155. Παρ' ότι όσον αφορά τις έννοιες *κυριότητα* και *κατοχή* έχουμε αναφερθεί στο κεφάλαιο που προσεγγίζουμε την άποψη του Πουλιαντζά, εντούτοις θα κάνουμε εκ νέου υπενθύμιση των εν λόγω εννοιών, λαμβάνοντας υπόψη και την προσέγγιση του Οικονομάκη (για περισσότερα βλέπε Οικονομάκης, ό.π., σελ. 44-47):

Κυριότητα, είναι η εξουσία να διευθύνουμε και να διαθέτουμε προς χρησιμοποίηση τα μέσα παραγωγής, καθώς επίσης και τα προϊόντα που παράγονται από αυτή τη διαδικασία.

Κατοχή, είναι η εξουσία διεύθυνσης και ελέγχου της εργασιακής διαδικασίας και η οικειοποίηση των αποτελεσμάτων από τη χρήση των μέσων εργασίας.

Νομή, είναι η ικανότητα χρησιμοποίησης των μέσων παραγωγής και γενικά των μέσων εργασίας.

Κατά συνέπεια, σύμφωνα με τον Οικονομάκη, κάθε κοινωνικό καθεστώς ορίζεται από ένα καθορισμένο κυρίαρχο τρόπο παραγωγής. Με τη σειρά του, κάθε κυρίαρχος τρόπος παραγωγής χαρακτηρίζεται κυρίως από δύο θεμελιώδεις τάξεις, ανταγωνιστικές μεταξύ τους, στις οποίες η σχέση τους είναι σχέση εκμετάλλευσης και κυριαρχίας.

Βέβαια, ο Οικονομάκης παραδέχεται ότι οι κοινωνικές τάξεις δεν προσδιορίζονται αποκλειστικά εντός των τρόπων παραγωγής, με την προϋπόθεση ότι «δεν μπορεί να υπάρξει κανένας ταξικός ορισμός στο πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο σε αντίθεση με τον ορισμό στο οικονομικό επίπεδο».¹⁰⁰ Μάλιστα, εφόσον αυτές οι τάξεις δεν σχηματίζονται εντός ενός τρόπου παραγωγής, δηλαδή στο οικονομικό επίπεδο, τις ορίζει ως «μη θεμελιώδεις» ή «ενδιάμεσες» κοινωνικές τάξεις. Εκεί ανήκει και η λεγόμενη νέα μικροαστική τάξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής,¹⁰¹ η οποία «ασκεί εκχωρημένη από το κεφάλαιο εξουσία [εποπτεία-επιτήρηση] εντός της εργασιακής διαδικασίας, ενώ ταυτοχρόνως αποτελεί αντικείμενο καπιταλιστικής εκμετάλλευσης».¹⁰² Επιπρόσθετα, στη νέα μικροαστική τάξη περιλαμβάνονται και όλοι εκείνοι οι μισθωτοί εργαζόμενοι «που στελεχώνουν τους μηχανισμούς του καπιταλιστικού κράτους, και έτσι εξασκούν εκχωρημένη από το καπιταλιστικό κράτος εξουσία στο όνομα του καπιταλιστικού συστήματος κατά τη διάρκεια της αναπαραγωγής του».¹⁰³

Εδώ, βέβαια, τίθεται ένα ζήτημα σχετικά με τους δημοσίους υπαλλήλους. Σύμφωνα με τον Οικονομάκη, ενώ όσοι στελεχώνουν τους μηχανισμούς άσκησης της πολιτικής και ιδεολογικής εξουσίας της αστικής τάξης (στρατιωτικοί, δικαστικοί, κρατική γραφειοκρατία, λειτουργίες για τη συστηματοποίηση και διάδοση της κυρίαρχης ιδεολογίας όπως η εκπαίδευση, κλπ.) εντάσσονται στη νέα μικροαστική τάξη, εντούτοις γεννάται ένα ζήτημα αναφορικά με την ταξική ένταξη των κατώτερων βαθμίδων κρατικών υπαλλήλων (π.χ. τεχνίτες ή καθαριστές-καθαρίστριες που απασχολούνται ως μόνιμο προσωπικό στις δημόσιες υπηρεσίες, στους ΟΤΑ κλπ.). Όπως υποστηρίζουν οι Μηλιός και Οικονομάκης για τις κατώτερες βαθμίδες των κρατικών υπαλλήλων, «[μ]ία προσέγγιση θα ήταν να θεωρηθούν ως μία “μη-παραγωγική” μερίδα της εργατικής τάξης, με την επίκληση πολιτικο-ιδεολογικών κριτηρίων. Μία άλλη να θεωρηθούν ως το κατώτερο

Σύμφωνα με τον Οικονομάκη, «Οι δύο πρώτες σχέσεις, η κυριότητα και η κατοχή, στον Κ.Τ.Π. [καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής] ανήκουν στο κεφάλαιο, προσδιορίζουν την αστική τάξη ως φορέα της κυριότητας και της κατοχής των μέσων παραγωγής, δηλαδή της πραγματικής κυριότητας.

[...] Η νομή στον αστικό καταμερισμό εργασίας... τείνει να ανήκει στην τάξη των άμεσα εργαζομένων-μισθωτών, ή τείνει να μην ανήκει στον ατομικό άμεσα εργαζόμενο μισθωτό.

[...] Η νομή, ως τάση συλλογικής ικανότητας, και ταυτόχρονα τάση ατομικής μη-ικανότητας, είναι το αποτέλεσμα ... που αντιπροσωπεύει, ή ενσωματώνει ως ουσιώδες περιεχόμενο, ακριβώς τις λειτουργίες της χειρωνακτικής απέναντι στην πνευματική εργασία, της πείρας απέναντι στην επιστήμη, της εκτέλεσης απέναντι στη διεύθυνση, εντός του αστικού καταμερισμού εργασίας» (ό.π., σελ. 154-155).

¹⁰⁰ Δες Γ. Οικονομάκης κ.ά., *Η ταξική διάρθρωση και η θέση της εργατικής τάξης στην ελληνική κοινωνία*, έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ/Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Νοέμβριος 2015, σελ. 19.

¹⁰¹ Γ. Οικονομάκης κ.ά., *Η ταξική διάρθρωση και η θέση της εργατικής τάξης στην ελληνική κοινωνία*, ό.π., σελ. 28.

¹⁰² Γ. Οικονομάκης κ.ά., *Η ταξική διάρθρωση και η θέση της εργατικής τάξης στην ελληνική κοινωνία*, ό.π., σελ. 33.

¹⁰³ Γ. Οικονομάκης κ.ά., *Η ταξική διάρθρωση και η θέση της εργατικής τάξης στην ελληνική κοινωνία*, ό.π., σελ. 33.

στρώμα της νέας μικροαστικής τάξης» (του κρατικού μηχανισμού), ακολουθώντας τον Πουλαντζά.¹⁰⁴

Στο πλαίσιο αυτό, ο Οικονομάκης υποστηρίζει πως εφόσον οι κατώτερες βαθμίδες των δημοσίων υπαλλήλων δεν σχηματίζονται ταξικά στο οικονομικό επίπεδο, γι' αυτό «δεν μπορούν να ενταχθούν σε μια θεμελιώδη (και βασική) κοινωνική τάξη του καπιταλισμού, όπως την εργατική, αλλά μάλλον θα πρέπει να συμπεριληφθούν στις μη-θεμελιώδεις ή ενδιάμεσες κοινωνικές τάξεις, έστω σε κατώτερη ιεραρχικά βαθμίδα, ως σηματοδότηση της εν δυνάμει, ή κατά Πουλαντζά, “αντικειμενικής πόλωσής” τους προς την εργατική τάξη».¹⁰⁵ Υποστηρίζει, βέβαια, πως το ζήτημα απαιτεί περαιτέρω θεωρητική διερεύνηση, ονομάζοντας στη συνέχεια τις κατηγορίες αυτές «κατώτερη μισθωτή βαθμίδα», σε διάκριση προς τη νέα μικροαστική τάξη του κρατικού μηχανισμού.¹⁰⁶

Όμως, ο ορισμός της εργατικής τάξης με έμφαση κυρίως τα οικονομικά κριτήρια, που προτείνει ο Οικονομάκης, δηλαδή ότι «οι κοινωνικές τάξεις είναι το αποτέλεσμα των σχέσεων παραγωγής (που μοναδικά ορίζονται στα πλαίσια του τρόπου παραγωγής τον οποίο και ορίζουν)...», οδηγεί σε συρρίκνωση των ορίων της εργατικής τάξης. Για παράδειγμα, σε σχέση με την εργατική τάξη, η οποία μας απασχολεί περισσότερο, αυτοί που εργάζονται σε ένα εργοστάσιο χαρακτηρίζονται εργάτης/-τρια, επειδή καθορίζονται από τη σχέση τους με τα μέσα παραγωγής και άρα εύκολα υπάγονται στην εργατική τάξη. Αντίθετα, αυτοί που εργάζονται στον στενό δημόσιο τομέα (π.χ. οι κατώτερες βαθμίδες των δημοσίων υπαλλήλων, όπως π.χ. τεχνίτες, καθαριστές-καθαρίστριες, κ.λπ.), χαρακτηρίζονται απλά ως «κατώτερη μισθωτή βαθμίδα», μη υπαγόμενοι στην εργατική τάξη, εφόσον δεν επιδέχονται καθορισμό μέσω του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και συν τοις άλλοις η εργασία τους δεν είναι παραγωγική, δηλαδή δεν παράγει υπεραξία. Όπως μπορούμε να συμπεράνουμε, ένας τέτοιος ορισμός στενεύει πολύ τα όρια και τον χαρακτήρα της εργατικής τάξης, ενώ αντίθετα αποκτά μεγάλη διάσταση η νέα μικροαστική τάξη σε σχέση με τους υπόλοιπους μισθωτούς. Έτσι, σύμφωνα με αυτά τα κριτήρια, η εργατική τάξη βρίσκεται σε μειονεκτική θέση.

Υποστηρίζω ότι για τον καθορισμό των τάξεων γενικά και της εργατικής τάξης ειδικότερα, είναι ανάγκη να λάβουμε υπόψη, πέρα από την έννοια του τρόπου παραγωγής, και άλλα επιπρόσθετα κριτήρια. Δεν επαρκεί να πούμε ότι η εργατική τάξη είναι αποτέλεσμα κυρίως οικονομικών παραγόντων, αλλά πρέπει επιπλέον να συν-προσδιοριστεί με κοινωνικά ή πολιτικά κριτήρια (όπως είναι η πολιτική κοινότητα). Άλλωστε, όπως είπαμε, ο Οικονομάκης επικαλείται τα πολιτικο-ιδεολογικά κριτήρια στον προσδιορισμό των κοινωνικών τάξεων, θεωρώντας ότι τα σχετικά ζητήματα απαιτούν περαιτέρω θεωρητική διερεύνηση.¹⁰⁷

¹⁰⁴ Γ. Μηλιός-Γ. Οικονομάκης, «Εργατική τάξη και μεσαίες τάξεις. Ταξική θέση και ταξική τοποθέτηση (Μια κριτική προσέγγιση στη θεωρία των κοινωνικών τάξεων του Νίκου Πουλαντζά)», ό.π., σελ. 33, υποσημείωση 23.

¹⁰⁵ Γ. Οικονομάκης κ.ά., *Η ταξική διάρθρωση και η θέση της εργατικής τάξης στην ελληνική κοινωνία*, ό.π., σελ. 36.

¹⁰⁶ Γ. Οικονομάκης κ.ά., *Η ταξική διάρθρωση και η θέση της εργατικής τάξης στην ελληνική κοινωνία*, ό.π., σελ. 36.

¹⁰⁷ Γ. Οικονομάκης κ.ά., *Η ταξική διάρθρωση και η θέση της εργατικής τάξης στην ελληνική κοινωνία*, σελ. 36.

Έτσι ο Οικονομάκης αφαιρεί από την εργατική τάξη, και μόνο εκ του λόγου ότι δεν ορίζονται εντός του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, μισθωτούς εργαζομένους οι οποίοι δεν κατέχουν μέσα παραγωγής και αμείβονται με μισθό, ο οποίος είναι ίσος με την αξία της εργατικής τους δύναμης και βρίσκεται σε άμεση συσχέτιση με τους μισθούς του ιδιωτικού τομέα, όπως είναι οι κατώτερες βαθμίδες των δημοσίων υπαλλήλων.

Πέραν αυτού η θέση που ακολουθεί, μαζί με το Μηλιό, όσον αφορά τη νέα μικροαστική τάξη εμφανίζει σοβαρές ασάφειες. Ειδικότερα, η θέση των Μηλιού-Οικονομάκη ότι στη νέα μικροαστική τάξη περιλαμβάνονται και όσοι ασκούν «Λειτουργίες για τη συστηματοποίηση και διάδοση της κυρίαρχης ιδεολογίας, όπως η εκπαίδευση», είναι προβληματική. Και είναι προβληματική επειδή δεν απαντούν ότι και ο εκπαιδευτικός στην ιδιωτική μέση εκπαίδευση, για παράδειγμα, είναι φορέας διάδοσης της κυρίαρχης ιδεολογίας, ο οποίος όμως, με βάση την προσέγγισή τους, υπάγεται στην εργατική τάξη, στην οποία όμως δεν υπάγονται οι εκπαιδευτικοί του δημόσιου τομέα. Αντίφαση. Πώς γίνεται ο ένας να υπάγεται στην εργατική τάξη (οι εκπαιδευτικοί στην ιδιωτική εκπαίδευση), ενώ να μην υπάγονται στην εργατική τάξη οι αντίστοιχοι εκπαιδευτικοί της δημόσιας εκπαίδευσης, όταν και οι δύο είναι φορείς της κυρίαρχης ιδεολογίας;

Κατά συνέπεια, η προσεγγίσεις τόσο του Μαρξ περί παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας όσο και του Οικονομάκη περί τρόπων παραγωγής είναι απαραίτητες, άλλα δεν επαρκούν για την ανάλυση της αναπαραγωγής και τον καθορισμό της εργατικής τάξης, όπως φάνηκε από την προηγούμενη επιχειρηματολογία.

1.7. Τα όρια της εργατικής τάξης. Συμπεράσματα

Ποιος είναι ο σκοπός μιας θεωρητικής συζήτησης, η οποία έχει ως επίκεντρο τον προσδιορισμό της εργατικής τάξης; Άραγε, προσφέρει κάτι επί του πρακτέου ή είναι απλώς βυζαντινισμός και θεωρητικολογία μιας από καθέδρας συζήτησης μακριά από τα καθημερινά προβλήματα της εργατικής τάξης;

Βέβαια, θα μπορούσε να είναι μόνο αυτό. Δηλαδή, ένας διάλογος μεταξύ διανοουμένων που θα προσέθετε μόνους στο βιογραφικό τους για επαγγελματική εξέλιξη.

Όμως, εκτός από αυτά, υπάρχει και μια άποψη πιο πολιτική, η οποία πιστεύει, όπως και ο γράφων, ότι η θεωρία για τις τάξεις είναι ένα εξαιρετικά σημαντικό ζήτημα, επειδή θέτει την ταξική πάλη στο επίκεντρο της αναλυτικής προσέγγισης και κατανόησης των κοινωνικών διαδικασιών. Επίσης, είναι σημαντικό ζήτημα για έναν επιπρόσθετο λόγο: από την άποψη του καθορισμού της στρατηγικής, της τακτικής και της διατύπωσης του προγράμματος των συνδικάτων και των εργατικών κομμάτων και συνεπακόλουθα για τον καθορισμό των αναγκαίων κοινωνικών συμμαχιών, που συνάπτονται κάθε φορά, με σκοπό να δοθεί λύση στο στρατηγικό ζήτημα της διαδικασίας μετάβασης. Αυτό με τη

σειρά του προϋποθέτει να ψηλαφηθεί κάτω από ποιους όρους και προϋποθέσεις μπορεί να γίνει αυτή η μετάβαση.¹⁰⁸

Βέβαια, στη σφαίρα της θεωρίας, τα ζητήματα των συμμαχιών, επειδή είναι πολύ σημαντικά, κανείς δεν τα αρνείται. Όμως, για να οικοδομηθεί και να χαραχθεί μια σωστή στρατηγική συμμαχιών θα πρέπει, πρωτίστως, να προβούμε σε μια συγκεκριμένη ανάλυση της ταξικής διάρθρωσης μιας συγκεκριμένης κοινωνίας.

Γι' αυτό, από την αρχή της εν λόγω μελέτης διευκρινίσαμε ότι η προσέγγιση για τις τάξεις και ιδιαίτερα για τον καθορισμό της εργατικής τάξης θα γίνει με βάση τα μαρξιστικά εργαλεία. Κι αυτό, διότι η έννοια της κοινωνικής τάξης, εκτός του ότι ποικίλλει, ανάλογα με τις προσεγγίσεις και τον ορισμό που τις δίνεται κάθε φορά, συμπεριλαμβάνει στο εσωτερικό της πολλές διαστρωματώσεις, με συνέπεια να εμποδίζουν την ενότητά της, την κοινή ιδεολογική και πολιτική της στάση, καθώς και μια κοινή θέση απέναντι στο κράτος και την εργοδοσία.

Υπό αυτή την έννοια, δεν αναπτύξαμε μια θεωρία περί τάξεων γενικά, που άλλωστε δεν είναι ο σκοπός αυτής της εργασίας, αλλά, θεωρώντας ως δεδομένο την ύπαρξη των τάξεων, προσεγγίζουμε τη μελέτη της εργατικής τάξης στην Ελλάδα υπό το πρίσμα μιας συγκεκριμένης θεωρητικής προσέγγισης, η οποία είναι μαρξιστική. Και ο λόγος για τον οποίο αξιοποιήθηκαν τα συγκεκριμένα εργαλεία ανάλυσης, όπως φάνηκε από την εν λόγω ενότητα, είναι επειδή ο μαρξισμός είναι αυτός που, επί της ουσίας, θεμελιώσε την ταξική θεωρία και άνοιξε τη συζήτηση επί του θέματος, η οποία κατά πως φαίνεται εξακολουθεί να υπάρχει και θα υπάρχει όσο και εφόσον θα υπάρχουν τάξεις.¹⁰⁹

Στη βάση αυτή διερευνήσαμε τις δυνατότητες που προσφέρει το μαρξιστικό αναλυτικό πεδίο για τον ορισμό των κοινωνικών τάξεων, έτσι όπως έχει διατυπωθεί από τους κλασικούς (Μαρξ, Ένγκελς, Λένιν), αξιοποιώντας κατόπιν τις βασικές σχετικές επεξεργασίες (Οικονομάκης, Σακελλαρόπουλος), και ιδιαίτερα του Πουλαντζά, ο οποίος είναι αυτός που επανέφερε με πολύ αναλυτικό τρόπο τη συζήτηση για τις τάξεις, ασχέτως αν συμφωνεί ή διαφωνεί κάποιος/-α μαζί του.

Όπως φάνηκε στο κεφάλαιο 1.1., με τίτλο, «Η έννοια της κοινωνικής τάξης στον κλασικό μαρξισμό (Μαρξ, Ένγκελς)», ο Μαρξ δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει τη σκέψη του για το

¹⁰⁸ Παρ' ότι τα ζητήματα που έχουν να κάνουν με τη διαδικασία μετάβασης δεν αφορούν τη συγκεκριμένη μελέτη, εντούτοις για περισσότερα σχετικά με τα θέματα που άπτονται του προγράμματος, των συμμαχιών, του κράτους, του κόμματος, της διακυβέρνησης και της εξουσίας, δες Δ. Κατσορίδας, *Η Αντι-Ηγεμονία. Ζητήματα σχετικά με τη στρατηγική της μετάβασης*, εκδόσεις Καμπύλη/Ρωγή, Αθήνα 2009.

¹⁰⁹ «Δεν ανήκει σε εμένα η τιμή», λέει ο Μαρξ, «ότι ανακάλυψα την ύπαρξη των τάξεων στη σύγχρονη κοινωνία, όπως και την πάλη που διεξάγουν ανάμεσά τους. Πολύ πριν από μένα αστοί ιστορικοί είχαν εκθέσει την ιστορική ανέλιξη αυτής της πάλης των τάξεων και αστοί οικονομολόγοι είχαν περιγράψει την οικονομική της ανατομία. Το νέο που έφερα είναι: 1ο ότι απέδειξα ότι η ύπαρξη των τάξεων είναι συνδεμένη με καθορισμένες ιστορικές φάσεις της ανάπτυξης της παραγωγής. 2ο ότι η πάλη των τάξεων οδηγεί αναγκαστικά στη δικτατορία του προλεταριάτου. 3ο ότι η ίδια αυτή δικτατορία δεν αντιπροσωπεύει παρά μια μετάβαση προς την κατάργηση όλων των τάξεων και προς μια κοινωνία χωρίς τάξεις». Δες Engels Fr. - Marx K., *Αλληλογραφία 1844-1860*, την επιστολή: «Ο Μαρξ στον J. Weydemeyer», ό.π., σελ. 107.

«τι είναι τάξη», δημιουργώντας έτσι άθελά του μια ποικιλία ερμηνειών και αντιπαραθέσεων στο εσωτερικό του μαρξισμού για τον ορισμό της κοινωνικής τάξης.

Γενικά, οι Μαρξ-Ένγκελς δεν διατύπωσαν πουθενά με σαφήνεια τον ορισμό της κοινωνικής τάξης. Απεναντίας, χρησιμοποίησαν τον όρο *τάξη* προσδίδοντάς του, ανάλογα με την περίπτωση της ανάλυσης, διαφορετικές κάθε φορά σημασίες. Σε ορισμένες περιπτώσεις διέκριναν μόνο δύο αντίπαλες τάξεις, τους βιομήχανους καπιταλιστές και τους εργάτες στη βιομηχανική παραγωγή, ενώ σε άλλες χώριζαν την κοινωνία σε τρεις τάξεις: στους γαιοκτήμονες, στους κεφαλαιοκράτες και στους εργάτες. Σε άλλες περιπτώσεις χρησιμοποιούσαν έναν πιο ευρύ ορισμό, αναγνωρίζοντας κι άλλες τάξεις και μερίδες τάξεων, ενώ άλλες φορές έδιναν έναν πιο στενό ορισμό. Μάλιστα, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η προσέγγισή τους, για το ποια είναι τα βασικά χαρακτηριστικά μιας τάξης, επειδή δεν ήταν προσδιορισμένη με σαφήνεια, είχε πιο πολύ συγκυριακό χαρακτήρα. Και δεν μπορούσε να είναι αλλιώς, επειδή η συγκρότηση των τάξεων είναι μια δυναμική διαδικασία και όχι στατική.

Εντούτοις, παρ' ότι δεν υπάρχει σαφής ορισμός από μέρους τους, για το τι είναι κοινωνική τάξη, είναι αναγκαίο να επισημάνουμε ότι όλη τους η δουλειά διαπνέεται από αυτή την αντίληψη, ενέχει την πολυσημία του όρου *τάξη*, ιδιαίτερα για το ποιοι συγκροτούν την εργατική τάξη, η οποία διατυπώνεται σε διάφορα σημεία του έργου τους, όπως φάνηκε από την προαναφερθέντα κεφάλαια της ανάλυσής μας.

Το πιο σημαντικό είναι ότι ο Μαρξ αντιλαμβάνεται τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής ως μια *κοινωνική σχέση* και μάλιστα ως σχέση εκμετάλλευσης και εξουσίας, που αρθρώνονται όχι μόνο στο επίπεδο της παραγωγής, αλλά και στο πολιτικό εποικοδόμημα, δηλαδή στους θεσμούς της πολιτικής εξουσίας που ενισχύουν, νομιμοποιούν και αναπαράγουν τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.¹¹⁰

Εκεί, όμως, που δημιουργείται η μεγαλύτερη διχογνωμία εντός του πλαισίου της μαρξιστικής συζήτησης είναι στον διαχωρισμό που κάνει ο Μαρξ, σε τάξη *«καθεαυτή»* και τάξη *«δι' εαυτήν»*, καθώς και στη διάκριση μεταξύ *παραγωγικής* και *μη παραγωγικής εργασίας*.

Στην πρώτη περίπτωση, όταν μιλά για τάξη *«καθεαυτή»* αντιμετωπίζεται η εργατική τάξη κυρίως αντικειμενικά, ως μια *«τάξη της παραγωγής»*. Δηλαδή, εξετάζεται η εργατική τάξη ως μια ενιαία *κοινωνική ομάδα* με κάποια παρόμοια χαρακτηριστικά (π.χ. να μην κατέχει μέσα παραγωγής, να υπάρχει μισθωτή σχέση εξαρτημένης εργασίας, να υπάγεται στην εξουσία-κυριαρχία του κεφαλαίου, να είναι αριθμητικά προσδιορίσιμη κλπ). Αντίθετα, όταν αναφέρεται σε τάξη *«δι' εαυτήν»*, εκεί αντιμετωπίζεται η εργατική τάξη δυναμικά, ως *κοινωνική τάξη*, δηλαδή ως *«τάξη υποκείμενο της ιστορικής διαδικασίας»*, η οποία έχει επίγνωση της διαφορετικής κοινωνικής της θέσης και των ξεχωριστών συνθηκών ύπαρξής της, των οικονομικών της συμφερόντων, του διαφορετικού πολιτισμικού της συστήματος, της εχθρικής αντιπαράθεσης και αντίθεσής της με το κεφάλαιο και πως μόνο μέσω της συλλογικής κινητοποίησης και στη βάση ενός πολιτικού προγράμματος μπορεί να

¹¹⁰ Δες Κ. Μαρξ, *Μισθωτή εργασία και κεφάλαιο*, ό.π., σελ. 58-59, καθώς και Κ. Μαρξ, *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1978, σελ. 23-24.

ανατρέψει την αστική εξουσία-κυριαρχία. Εξαιτίας αυτού βγήκαν συμπεράσματα ότι όσο η εργατική τάξη δεν αποκτά συνείδηση του ρόλου της (ταξική συνείδηση) και δεν αποκτά πολιτικά χαρακτηριστικά, δηλαδή αν δεν γίνει τάξη «δι' εαυτήν», που συνεπάγεται την οργάνωσή της σε πολιτικό κόμμα, το οποίο θα θέσει ως στόχο την ανατροπή του καπιταλιστικού συστήματος και την κατάκτηση της εξουσίας, τότε δεν αποτελεί κοινωνική τάξη. «Η εργατική τάξη ή είναι επαναστατική ή δεν είναι τίποτα», έλεγε ο Μαρξ.¹¹¹ Και πράγματι, με βάση αυτά τα γενικά κριτήρια έχει δίκιο ο Μαρξ. Αν η εργατική τάξη δεν έχει αυτά τα χαρακτηριστικά τότε πιο πολύ αποτελεί μια *κοινωνική ομάδα*, όπως λέει ο Λύτρας,¹¹² δηλαδή μια τάξη «καθ'εαυτή», παρά μια «τάξη υποκείμενο της ιστορικής διαδικασίας».

Όμως, εδώ τίθεται ένα ερώτημα: αν δεχτούμε ότι η εργατική τάξη δεν υπάρχει, εφόσον δεν έχει την ανάλογη ταξική συνείδηση, τότε πως θα μπορούσε να προκύψει ταξική συνείδηση χωρίς την ύπαρξη της εργατικής τάξης;

Η απάντηση δίνεται από την εύστοχη επισήμανση που κάνει ο Μπενσαϊντ, αναδεικνύοντας τη διαλεκτική σύνθεση των φαινομένων:

«Αντικείμενο και υποκείμενο, είναι και ουσία, ενώνονται στο γίνεσθαι της τάξης. Στη *δυναμική* των ταξικών σχέσεων η υποκειμενικότητα της συνείδησης δεν μπορεί να χειραφετηθεί αυθαίρετα από τη δομή, όπως δεν μπορεί και η αντικειμενικότητα του όντος να αποσπασθεί παθητικά από τη συνείδηση. Αυτή η προβληματική αντιτίθεται σε κάθε μηχανιστική αντίληψη του αναγκαίου περάσματος από το “καθ'αυτή” στο “για τον εαυτό της”, από το ασυνείδητο στο συνειδητό, από το προσυνειδητό κοινωνικό στο συνειδητό πολιτικό, ανάμεσα στα οποία ο χρόνος θα έπαιζε το ρόλο του ουδέτερου μεσολαβητή. Ταξική συνείδηση και ασυνειδησία συμπλέκονται σε έναν διεστραμμένο εναγκαλισμό και δεν σταματούν να απατούν η μία την άλλη».¹¹³

Κατά συνέπεια, αν δούμε το *Όλον*, τότε πράγματι η εργατική τάξη, με την κυριολεκτική σημασία της έννοιας, υπάρχει μόνο αν έχει συνείδηση τάξης και επίγνωση του ιστορικού της ρόλου. Όμως, σύμφωνα με τα όσα έχουμε πει, τα πράγματα είναι πιο σύνθετα. Αντί να χωρίζεται το υποκείμενο από το αντικείμενο, ξεκινάει από τις ερωτικές τους περιπτώξεις και αντιθέσεις, όπως λέει ο Μπενσαϊντ, για να συμπληρώνει:

«Οι τάξεις δεν υπάρχουν ως πραγματικότητες που μπορούν να διαχωριστούν, υπάρχουν μόνο μέσα από τη διαλεκτική της πάλης μεταξύ τους. Δεν εξαφανίζονται όταν οι πιο ζωντανές ή οι πιο συνειδητές μορφές της πάλης ατονούν. Ετερογενής και άνιση, η συνείδηση είναι εγγενής στη σύγκρουση που αρχίζει με την πώληση της εργατικής δύναμης και την αντίσταση στην εκμετάλλευση. Και η οποία δεν σταματάει πλέον».¹¹⁴

¹¹¹ Απόσπασμα από γράμμα του Μαρξ στον Ένγκελς, 18 Φεβρουαρίου 1865, στο Engels Fr. - Marx K., *Αλληλογραφία 1844-1860*, ό.π., σελ. 90.

¹¹² Α. Λύτρας, *Δοκιμές στην ταξική ανάλυση*, ό.π., σελ. 79 και 98.

¹¹³ Ντανιέλ Μπενσαϊντ, *Ο Μαρξ της εποχής μας*, εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2013, σελ. 149.

¹¹⁴ Ντανιέλ Μπενσαϊντ, *Ο Μαρξ της εποχής μας*, ό.π., σελ. 154.

Λαμβάνοντας υπόψη τα προηγούμενα, μπορούμε να πούμε ότι *επειδή η εργατική τάξη δεν είναι ενιαία, τότε είναι αναγκαίο να την μελετάμε τόσο στην ολότητά της όσο και στα επιμέρους συστατικά της, που συνιστούν το Όλον*, όπως είναι το ζήτημα τόσο της αντικειμενικής μέτρησης και μελέτης (δηλαδή, η σύνθεσή της), όσο και η ιστορία της και μέσω αυτής οι ταξικοί αγώνες που έδωσε και δίνει, καθώς επίσης πώς διαμορφώνεται κάθε φορά η ταξική της συνείδηση.

Κατά τη γνώμη μας, αυτό που δεν υπάρχει στην εργατική τάξη δεν είναι τόσο η ταξική συνείδηση (χωρίς αυτό να σημαίνει ότι το υποτιμάμαι) όσο η *ταξική πολιτική συνείδηση*, δηλαδή η ικανότητα να εκτιμήσει τη δύναμη και τις δυνατότητές της, η οποία θα της επιτρέψει να κατανοήσει μέσω ποιων μηχανισμών το κράτος και το κεφάλαιο αλλοτριώνει τη συνείδησή της και καλλιεργεί τον ανάλογο πεσιμισμό. Διότι, η καθημερινή εμπειρία των μισθωτών εργαζομένων στη σχέση τους με τους εργοδότες μπορεί βεβαίως να συμβάλλει στην ανάπτυξη της ταξικής συνείδησης, όμως *σε τελική ανάλυση* μόνο το πολιτικό στοιχείο και ιδιαίτερα οι σχέσεις που αναπτύσσουν όλες οι τάξεις με το κράτος, όπως εύστοχα παρατηρούσε ο Λένιν,¹¹⁵ είναι ο καθοριστικός παράγοντας για την ανάπτυξη της *πολιτικής ταξικής συνείδησης*.

Στη δεύτερη περίπτωση, δηλαδή στη διάκριση μεταξύ *παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας*, είδαμε ότι εμφανίζεται μια βασική αντίφαση στην ανάλυση του Μαρξ. Άλλοτε ορίζει την παραγωγική εργασία από την άποψη της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής ως την εργασία που αμείβεται από μεταβλητό κεφάλαιο και άλλοτε θέτει ως προϋπόθεση την παραγωγή νέων από φυσική άποψη αξιών χρήσης στο πλαίσιο της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής.

Ακολουθώντας το δεύτερο και στενό ορισμό της παραγωγικής εργασίας που δίνει ο Μαρξ, ο Πουλαντζάς καταλήγει σε μια προβληματική που έχει ως αποτέλεσμα τη συρρίκνωση των ορίων της εργατικής τάξης.

Ο Οικονομάκης, παρότι δεν αποδέχεται το στενό ορισμό της παραγωγικής εργασίας, όπως ο Πουλαντζάς οδηγείται εντούτοις επίσης σε συρρίκνωσης των ορίων της εργατικής τάξης καθώς προϋποθέτει για την ένταξη στην εργατική τάξη την αμοιβή από μεταβλητό κεφάλαιο.

Αντίθετα, λοιπόν, από τον Μαρξ, τόσο κυρίως ο Πουλαντζάς όσο και λιγότερο ο Οικονομάκης, με την προσέγγισή τους, συρρίκνωσαν τα όρια της εργατικής τάξης και αντίστοιχα διεύρυναν πολύ τα όρια της νέας μικροαστικής τάξης, αφού ο μεν Πουλαντζάς απέκλεισε από την εργατική τάξη τους εργαζόμενους στο εμπόριο, στις τράπεζες, στις υπηρεσίες και στο κράτος, ενώ ο Οικονομάκης απέκλεισε από την εργατική τάξη κυρίως τους εργαζόμενους που απασχολούνται στο στενό δημόσιο τομέα (κράτος), παρ' ότι θεωρεί ότι τμήμα τους υπάγεται στην «κατώτερη μισθωτή βαθμίδα» την οποία διακρίνει από τη νέα μικροαστική τάξη. Έτσι, οδηγήθηκαν σε λάθος ανάλυση σχετικά με τον προσδιορισμό της εργατικής τάξης, εφόσον τοποθέτησαν, ο καθένας από τη μεριά του, κάποιες κατηγορίες εργαζομένων είτε στη νέα μικροαστική τάξη (Πουλαντζάς) είτε εκτός

¹¹⁵ Για περισσότερα βλέπε το τμήμα, στην εν λόγω εργασία, που αναφέρεται στις απόψεις του Λένιν για το χαρακτήρα των κοινωνικών τάξεων.

εργατικής τάξης (Οικονομάκης). Αυτό συνέβη επειδή, όπως είπαμε, ο μεν Πουλαντζάς προέκρινε ως βασικό στοιχείο για τον προσδιορισμό της εργατικής τάξης ένα στενό ορισμό της παραγωγικής εργασίας, ενώ ο Οικονομάκης όρισε την εργατική τάξη μόνο σε επίπεδο τρόπου παραγωγής και όχι στο επίπεδο συνολικά ενός κοινωνικού σχηματισμού. Το κοινό στοιχείο και των δύο είναι ότι έθεσαν τα κατώτερα στρώματα των μισθωτών δημοσίων υπαλλήλων εκτός της εργατικής τάξης.

Όμως, σύμφωνα με την προσέγγιση του Σακελλαρόπουλου, το σώμα των δημοσίων υπαλλήλων, το οποίο ενοποιείται κατά βάση λόγω του θεσμού της μονιμότητας, «είναι ένα διαταξικό σώμα όπου η μεγάλη πλειοψηφία των εργαζομένων εντάσσεται στην εργατική τάξη, τα μεσαία στελέχη των υπουργείων και των δημοσίων επιχειρήσεων, οι πανεπιστημιακοί, οι στρατιωτικοί –εκτός από τους ανώτατους αξιωματικούς– ανήκουν στη μικροαστική τάξη, ενώ οι κορυφές της διοίκησης (πολιτικής, στρατιωτικής, πανεπιστημιακής) και των κρατικών εταιρειών ανήκουν στην αστική τάξη».¹¹⁶ Κάποιοι επιπρόσθετοι λόγοι, οι οποίοι ενισχύουν το επιχειρήμα ότι η «κατώτερη μισθωτή βαθμίδα» των δημοσίων υπαλλήλων υπάγεται στην εργατική τάξη, είναι πως ούτε αυτοί κατέχουν μέσα παραγωγής, η νομική τους σχέση είναι σχέση εξαρτημένης μισθωτής εργασίας προς το κράτος, είναι απλά εκτελεστικά όργανα διαταγών, δέχονται έλεγχο και εποπτεία όσον αφορά την απόδοση και την επαγγελματική τους ικανότητα, ενώ το ύψος των μισθών τους είναι όπως της υπόλοιπης εργατικής τάξης του ιδιωτικού τομέα, όπου «η κρατική εισοδηματική πολιτική [...] καθλώνει μόνιμα τις αμοιβές στο όριο της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, ίσως και κάτω από αυτό».¹¹⁷ Επιπρόσθετα, *οι λειτουργίες του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής θεμελιώνονται όχι μόνο σε μια οικονομική σχέση, δηλαδή στο ποιος κατέχει τα μέσα παραγωγής, αλλά και στο ποιος κατέχει την πολιτική εξουσία.*

Το κριτήριο, λοιπόν, για την ένταξη τμημάτων μισθωτών εργαζομένων στην εργατική τάξη δεν είναι μόνο η άμεση παραγωγή-απόσπαση υπεραξίας (παραγωγική εργασία).

Λαμβάνοντας υπόψη τα προαναφερθέντα, τότε μπορούμε να ισχυριστούμε ότι στις σημερινές συνθήκες, το γεγονός της υπαγωγής στην εργατική τάξη των μισθωτών που εργάζονται στις υπηρεσίες, δηλαδή στο εμπόριο, στη διαφήμιση, στο μάρκετινγκ, στον τουρισμό, στο έτοιμο φαγητό, στα εστιατόρια, στην ψυχαγωγία, στη λογιστική, στις τράπεζες, στις ασφάλειες, στις μεταφορές, στις τηλεπικοινωνίες, στην ηλεκτρική ενέργεια, στα νοσοκομεία, στην «κατώτερη μισθωτή βαθμίδα» του δημόσιου τομέα κλπ., παίρνει ακόμη πιο έντονες μορφές, σε σχέση με την εποχή που ο Μαρξ επεξεργαζόταν *Το Κεφάλαιο*, με αποτέλεσμα την αύξηση του μεγέθους της εργατικής τάξης. Αυτό συμβαίνει επειδή η απασχόληση στον λεγόμενο τριτογενή τομέα, ιδιαίτερα της ιδιωτικής καπιταλιστικής παραγωγής, αυξάνεται με ταχύτατους ρυθμούς, ενώ συνεχώς νέες επαγγελματικές κατηγορίες εντάσσονται σε αυτόν. Επιπρόσθετα, με βάση την προαναφερθείσα ανάλυσή μας για τον ορισμό της εργατικής τάξης, θεωρούμε ότι κατ' αναλογία εντάσσεται σε αυτήν και ένα τμήμα των ανέργων, το οποίο *προέρχεται από την εργατική τάξη*, παρ' ότι για κάποιο διάστημα μπορεί να μην έχουν σχέση μισθωτής

¹¹⁶ Σ. Σακελλαρόπουλος, *Η Ελλάδα στη μεταπολίτευση.*, ό.π., σελ. 160.

¹¹⁷ Α. Λύτρας, *Προλεγόμενα στη θεωρία της ελληνικής κοινωνικής δομής*, ό.π. Για περισσότερα βλέπε το κεφάλαιο που κάνει κριτική στον Τσουκαλά, σελ. 98.

εξάρτησης, εξαιτίας της εργασιακής αστάθειας.¹¹⁸ Δηλαδή, θεωρούμε, σε ένα αφαιρετικό επίπεδο, ότι με την αύξηση, ξανά, της παραγωγής θα μετατραπούν, πάλι, σε μισθωτούς.¹¹⁹

Επίσης, κάτι ακόμη που παρατηρούμε από τη λεγόμενη τριτογενοποίηση του ιδιωτικού τομέα είναι το ακριβώς αντίθετο, δηλαδή η βιομηχανοποίηση ορισμένων τμημάτων του τομέα των υπηρεσιών.¹²⁰ Όμως, η τάση προς τριτογενοποίηση-βιομηχανοποίηση δεν μπορεί να εκληφθεί ως γενικευμένη ροπή προς τη μικροαστικοποίηση, αλλά ως αποτέλεσμα της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και της επέκτασης του κεφαλαίου σε νέα πεδία δράσης και άρα νέων μερίδων μισθωτών στο εσωτερικό της εργατικής τάξης.¹²¹ Κατά συνέπεια, το κεφάλαιο, που αναπτύσσεται στις προαναφερθείσες δραστηριότητες, των λεγόμενων υπηρεσιών του ιδιωτικού τομέα, στηρίζεται στην ουσιαστική *υπαγωγή* της εργασίας των μισθωτών υπαλλήλων σε αυτό και λειτουργεί έτσι ως παραγωγικό κεφάλαιο, ως κεφάλαιο που παράγει υπεραξία. Υπό αυτή την έννοια, οι κατηγορίες των μισθωτών που απασχολούνται σε αυτούς του τομείς ανήκουν στην εργατική τάξη, διότι εκτός του γεγονότος ότι η εργασία τους είναι παραγωγική, επιπλέον ανταλλάσσουν την εργασία τους με κεφάλαιο, δηλαδή βρίσκονται σε μια σχέση εκμετάλλευσης και κυριαρχίας και/άρα συντελούν τόσο στην αύξηση των κερδών του κεφαλαίου στο οποίο υπάγονται όσο και στην αυτοαξιοποίησή του.

Εν κατακλείδι, τα βασικά σημεία αναφοράς για τη συγκρότηση των τάξεων, ανεξαρτήτως ερμηνειών που έδιναν κάθε φορά τόσο οι κλασικοί του μαρξισμού όσο και οι μεταγενέστεροι, είναι ότι οι τάξεις δεν ορίζονται μόνο με όρους παραγωγής, αλλά και σε επίπεδο συνολικά ενός κοινωνικού σχηματισμού. Αυτό φαίνεται και από το ότι είχαν κάποια κοινά χαρακτηριστικά που προσέδιδαν στον καθορισμό των τάξεων, όπως ότι:

- 1) Καθορίζονται από τις σχέσεις τους με τα μέσα παραγωγής.
- 2) Κυριαρχούν απέναντι στα ξεχωριστά άτομα.
- 3) Μια τάξη υπάρχει σε σχέση με μια άλλη, αντικειμενικά, ως τάξη *καθεαυτή*, άσχετα αν έχει επίγνωση του ιστορικού της ρόλου.
- 4) Θα πρέπει να έχουν συνείδηση των ταξικών τους συμφερόντων και άρα να διαμορφώνονται σε συνάρτηση με την ταξική πάλη.
- 5) Η ταξική πάλη τείνει να μετατραπεί σε πολιτική πάλη.

¹¹⁸ Εδώ είναι αναγκαίο να επισημάνουμε ότι ο Μαρξ, με βάση το επίπεδο αφαίρεσης του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, εντάσσει στην εργατική τάξη και τον λεγόμενο *εφεδρικό στρατό*, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει πως όλοι οι άνεργοι μπορεί να θεωρηθούν ότι υπάγονται στην εργατική τάξη. Δηλαδή, θεωρεί ότι τόσο ο άνεργος εργάτης όσο και ο απασχολούμενος είναι μέρος του ρευστού ή στάσιμου υπερπληθυσμού. Βλέπε σχετικά, Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος πρώτος, ό.π., σελ. 660.

¹¹⁹ Ο Σακελλαρόπουλος (2014, σελ. 307 και 313), θεωρεί ότι παρουσιάζεται και ένας «σκοτεινός» αριθμός μελών της εργατικής τάξης που αφορά τους ανέργους, εντάσσοντας στην εργατική τάξη όσους/-ες από αυτούς δεν είναι κάτοχοι πτυχίου, διευκρινίζοντας βέβαια ότι δεν θεωρεί πως κάθε απόφοιτος τριτοβάθμιας εκπαίδευσης εντάσσεται στη νέα μικροαστική τάξη, δεδομένου πως υπάρχουν πτυχιούχοι που ασκούν εκτελεστικές εργασίες. Όμως, παρ'ότι η άποψή του είναι πιο κοντά στη δική μας προσέγγιση, εντούτοις η θέση του είναι ασαφής ως προς τα κριτήρια που θέτει για την ένταξη των ανέργων στην εργατική τάξη. Με την άποψη του Σακελλαρόπουλου διαφωνεί ο Οικονομάκης κ.ά. (2015, σελ. 83), με το επιχείρημα ότι μια τέτοια ένταξη «δεν είναι ορθή, καθόσον επιχειρεί να συνάγει από τη “φύση” της εργασίας (εδώ από την πιθανολογούμενη μελλοντική “φύση” της εργασίας), και όχι από την κοινωνική-παραγωγική ένταξη, την ταξική υπόσταση των ατόμων-υποκειμένων που την ασκούν».

¹²⁰ Για περισσότερα δεξ Δ. Κατσορίδας, «Παρατηρήσεις για την “αποβιομηχάνιση”», *Ουτοπία*, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1995, τεύχος 18, σελ. 63-78.

¹²¹ Γι' αυτό το θέμα βλέπε Σ. Σακελλαρόπουλος, *Η Ελλάδα στη μεταπολίτευση*, ό.π., σελ. 135-137.

Από τη μέχρι τώρα ανάλυσή μας, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η συγκρότηση της εργατικής τάξης είναι μια *συνεχής διαδικασία διάρθρωσης-αποδιάρθρωσης-αναδιάρθρωσης*, η οποία διαφοροποιεί συνεχώς και ριζικά την δομή των τάξεων και κατ' επέκταση τις κοινωνικές πρακτικές και την ταξική συνείδηση,¹²² όπου τμήματα μισθωτών τα οποία κυριαρχούσαν μια συγκεκριμένη ιστορική εποχή οργάνωσης της εργασίας μπορεί να υποβαθμιστούν ή να καταργηθούν και να αναδειχθούν άλλα, τα οποία πριν δεν υπήρχαν ή μπορεί να κατείχαν υψηλόβαθμες θέσεις μέσα στην ιεραρχία της επιχείρησης και υποβαθμίστηκαν. Δηλαδή, η συγκρότηση της εργατικής τάξης είναι μια *διαδικασία* που επιτελείται σε συγκεκριμένη ιστορική περίοδο.

Στην προκειμένη περίπτωση και για το θέμα που μας απασχολεί στην συγκεκριμένη εργασία, δηλαδή η σύνθεση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα και το πως αυτή εκπροσωπείται συνδικαλιστικά, θα μελετήσουμε την εργατική τάξη ως *τάξη «καθραυτή»*, δηλαδή ως τάξη η οποία υπάρχει έτσι κι αλλιώς, *αντικειμενικά*, λόγω των υφιστάμενων κοινωνικών σχέσεων εξαρτημένης εργασίας και εκμετάλλευσης, και άρα μπορεί να προσδιοριστεί αριθμητικά με βάση την επεξεργασία των στατιστικών στοιχείων. Εκεί θεωρώ ότι έγκειται και η διάκριση του Μαρξ περί της *τάξης καθραυτής και τάξης για τον εαυτό της*, δηλαδή ότι η ύπαρξη της εργατικής τάξης καθορίζεται ανεξάρτητα από το επίπεδο της ταξικής της συνείδησης, δηλαδή υπάρχει είτε έτσι είτε αλλιώς, *αντικειμενικά*, ανεξάρτητα αν έχει επίγνωση-συνείδηση του ιστορικού της ρόλου (τάξη «*δι' εαυτήν*»), το οποίο διαφεύγει από την ανάλυση της παρούσης μελέτης.

Για το σκοπό αυτό και με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε, στην οποία παραθέσαμε και αντιμετωπίσαμε κριτικά τόσο τις απόψεις του Πουλαντζά όσο και του Οικονομάκη, οι οποίοι έχουν σαφή και αναλυτική προσέγγιση για τον προσδιορισμό των τάξεων και ιδιαίτερα της εργατικής τάξης, θεωρούμε, όπως ήδη έχουμε πει, ότι ο πλησιέστερος ορισμός για τον προσδιορισμό των κοινωνικών τάξεων είναι ο συνδυασμός της άποψης του Λένιν με αυτή του Σακελλαρόπουλου, προσθέτοντας και τις δικές μας κριτικές προσεγγίσεις.

Από τα προαναφερθέντα διαπιστώνουμε ότι αν και οι τάξεις καθορίζονται από τη «σχέση τους προς τα μέσα παραγωγής» (Μαρξ), υπάρχουν και άλλα κριτήρια, συμπληρωματικά ως προς αυτό (Λένιν), δηλαδή μια συνολική ενότητα για τον καθορισμό των τάξεων και την ταξική ένταξη των ατόμων σ' αυτές, όπως «*η θέση που κατέχουν μέσα σ' ένα ιστορικά καθορισμένο σύστημα της κοινωνικής παραγωγής*», το οποίο αναφέρεται στην τάξη που ανήκει ένα άτομο και συνδυάζεται τόσο με το *ρόλο* του στην κοινωνική οργάνωση της εργασίας, όσο επίσης και με το *ύψος του εισοδήματός του*, δηλαδή «*..από τους τρόπους που ιδιοποιούνται τη μερίδα του κοινωνικού πλούτου που διαθέτουν και από το μέγεθος αυτής της μερίδας*».

Λαμβάνοντας όλα αυτά υπόψη, είναι δυνατό να προσδιορίσουμε με περισσότερη σαφήνεια τα κριτήρια καθορισμού των κοινωνικών τάξεων και ιδιαίτερα της εργατικής τάξης που μας ενδιαφέρει περισσότερο. Κατά συνέπεια, η άρχουσα τάξη αποτελείται από όλους

¹²² Δες Β. Φιοροβάντες, «Ν. Πουλαντζάς: Τάξη και ιδεολογία – Στρουκτουραλισμός και ιστορικισμός», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τόμος Β', τεύχος 6, Δεκέμβριος 1991.

εκείνους που κατέχουν μέσα παραγωγής, εκμεταλλεύονται μισθωτή εργασία αποσπώντας υπεραξία από την υπερεργασία της, κατέχουν τις ανώτερες θέσεις σε τομείς του κρατικού μηχανισμού που εξασφαλίζουν-διατηρούν-αναπαράγουν-διαμορφώνουν τις σχέσεις κυριαρχίας του καπιταλιστικού συστήματος στο σύνολό του.

Αντίστοιχα στην εργατική τάξη υπάγονται όλοι οι μισθωτοί που δεν κατέχουν δικά τους μέσα παραγωγής και κυκλοφορίας, που η νομική τους θέση είναι σχέση εξαρτημένης εργασίας προς το κεφάλαιο και το κράτος, που το εισόδημα-μισθός τους είναι στο πλαίσιο που καθορίζουν οι όροι αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης (δηλαδή δεν μπορούν να επιβιώσουν αν δεν πωλούν συνεχώς την εργατική τους δύναμη¹²³) ή και πιο κάτω από αυτή, που δεν έχουν διευθυντικό ή ενδιάμεσο ρόλο στον έλεγχο, στην εποπτεία και στην οργάνωση της εργασίας ή ο τυχόν τέτοιος ρόλος τους δεν έχει καμία σημασία, αλλά είναι απλά μια θέση, είναι κυριαρχούμενοι και εκτελεστικά όργανα εντολών, και δεν συμμετέχουν στους κατασταλτικούς μηχανισμούς. Υπό αυτή την έννοια, στην εργατική τάξη εντάσσονται οι ειδικευμένοι και ανειδίκευτοι μισθωτοί του πρωτογενούς, δευτερογενούς και τριτογενούς τομέα της οικονομίας ήτοι οι εργάτες γης, οι εργάτες στη βιομηχανία-βιοτεχνία, όσοι εργάζονται στις κατασκευές, στο εμπόριο, στη διαφήμιση, στον τουρισμό, στο έτοιμο φαγητό, στα εστιατόρια, στην ψυχαγωγία, στα λογιστικά γραφεία, στις τράπεζες, στις ασφάλειες, στις τηλεπικοινωνίες, στην ηλεκτρική ενέργεια, στις μεταφορές, στα νοσοκομεία, στην εκπαίδευση, και γενικά οι κατώτεροι μισθωτοί εργαζόμενοι στον δημόσιο τομέα, καθώς επίσης και ένα τμήμα των ανέργων.

Συνεπώς, με βάση αυτή την προσέγγιση θα αξιοποιήσουμε τα εμπειρικά στατιστικά στοιχεία για να μελετήσουμε τη σύνθεση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα.

¹²³ Το γεγονός ότι μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο υπήρξε ανύψωση του επιπέδου ζωής της εργατικής τάξης στις χώρες του δυτικού καπιταλισμού, και η δυνατότητα απόκτησης καταναλωτικών αγαθών (π.χ. οικιακών συσκευών, αυτοκινήτου, σπιτιού κ.ά.), αυτά από μόνα τους δεν επιτρέπουν την επιβίωση των μισθωτών χωρίς την ύπαρξη εργασίας, αποδεικνύοντας ότι το μόνο πράγμα που διαθέτουν είναι η εργατική τους δύναμη και τίποτε άλλο. Μάλιστα, σε περίπτωση οικονομικής κρίσης και διόγκωσης της ανεργίας, ακόμη και κάποιες αποταμιεύσεις που μπορεί να είχαν, θα τελειώσουν πολύ γρήγορα, προκειμένου να επιβιώσουν για κάποιο διάστημα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΟΙ ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ

Ένας βασικός παράγοντας, ο οποίος επιδρά καταλυτικά στη σύνθεση της εργατικής τάξης είναι και η εισαγωγή των νέων τεχνολογιών στην παραγωγική διαδικασία. Μάλιστα, η επιτάχυνση της τεχνολογικής εξέλιξης ήλθε να αναζωπυρώσει το ενδιαφέρον για τις επιπτώσεις που έχει η εισαγωγή των νέων τεχνολογιών στην απασχόληση.

Είναι, πλέον, γνωστό ότι ο τεχνολογικός εκσυγχρονισμός των παραγωγικών δραστηριοτήτων, ενώ από τη μια πλευρά ανοίγει νέους ορίζοντες στην οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας με την κατάργηση βαριών και ανθυγιεινών εργασιών και τη δημιουργία άλλων, οι οποίες επιτρέπουν στους εργαζόμενους ν' αναπτύξουν περισσότερο τις ικανότητές τους, από την άλλη πλευρά απαιτεί επίπονες διαδικασίες *αναπροσαρμογής* του ανθρώπινου εργατικού δυναμικού, οι οποίες έχουν δυσάρεστες επιπτώσεις όσον αφορά την απασχόληση.

Όμως, η λύση δεν μπορεί να βρίσκεται στην απορύθμιση της αγοράς εργασίας, ούτε στην προώθηση των ελαστικοτήτων, οι οποίες φανερώνουν διάβρωση και αποδυνάμωση της κοινωνικής προστασίας, της απασχόλησης, μείωση των επιδομάτων ανεργίας και διεύρυνση του αριθμού των ατόμων που περιέρχονται σε συνθήκες κοινωνικού αποκλεισμού.

Δεν υπάρχει, βέβαια, αμφιβολία ότι η μείωση των δαπανών και η αύξηση της παραγωγικότητας, οδηγεί πολλές επιχειρήσεις σε εκσυγχρονισμό και ορθολογισμό της λειτουργίας τους. Ο εκσυγχρονισμός αυτός περιλαμβάνει ένα ευρύ φάσμα μέτρων που κυμαίνονται από την ανανέωση του τεχνολογικού εξοπλισμού και την εισαγωγή νέων μεθόδων διοίκησης, μέχρι την αναδιοργάνωση του χρόνου εργασίας και τη μείωση του προσωπικού. Η μείωση δε του προσωπικού επιτυγχάνεται με διάφορους τρόπους: απολύσεις, εθελούσια έξοδος, πρόωρη συνταξιοδότηση, ανάθεση τμημάτων της παραγωγικής δραστηριότητας σε εξωτερικούς συνεργάτες (φασόν, υπεργολαβία) κτλ. Παράλληλα, η μείωση του προσωπικού συνοδεύεται από την καθιέρωση ευέλικτων μορφών απασχόλησης και αλλαγές στο εργασιακό καθεστώς, με την απορύθμιση των εργασιακών σχέσεων, η οποία καθιστά αναπόφευκτη την απομάκρυνση από το μέχρι πρόσφατα κυρίαρχο μοντέλο της πλήρους απασχόλησης.

Κατά συνέπεια, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής βρίσκεται στο *στάδιο της μετέβασης* σε ελαστικές μεθόδους παραγωγής.

Οι συνηθέστερες μορφές ευελιξίας που εφαρμόζουν οι επιχειρήσεις, ως συνέπεια της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης, είναι οι εξής: Η μερική απασχόληση με τις διάφορες παραλλαγές της, όπως π.χ. η μειωμένη ημερήσια διάρκεια ή αλλιώς τετράωρη ημερήσια απασχόληση, η εβδομάδα των τεσσάρων ημερών χωρίς περιορισμό του χρόνου εργασίας, ο επιμερισμός του χρόνου εργασίας σε ετήσια αντί για εβδομαδιαία βάση, ο διαμοιρασμός των θέσεων εργασίας (δηλαδή δύο εργαζόμενοι μοιράζονται τα καθήκοντα και την αμοιβή μίας θέσης εργασίας) και η εναλλαγή χρονικών διαστημάτων εργασίας και μη εργασίας. Άλλες μορφές απασχόλησης είναι η τέταρτη βάρδια, δηλαδή η εργασία το Σαββατοκύριακο, η οποία αποτελεί μια αρκετά διαδεδομένη πρακτική, καθώς επίσης η τηλεργασία και η «διαθεσιμότητα για εργασία», στην οποία ο εργαζόμενος βρίσκεται στην

διάθεση του εργοδότη που θα τον καλέσει να εργαστεί, όποτε τον χρειαστεί, και θα τον αμείψει μόνο για όσες ώρες τον απασχολήσει. Τέλος, μία ακόμη, ευέλικτη μορφή απασχόλησης που χρησιμοποιείται ολοένα και περισσότερο είναι οι λεγόμενες *συμβάσεις έργου* για ορισμένο χρονικό διάστημα, όπου ο εργαζόμενος φαίνεται και καταγράφεται στις στατιστικές ως «*αυτοαπασχολούμενος*», αμειβόμενος με το λεγόμενο «*δελτίο παροχής υπηρεσιών*» και/ ήρα στερούμενος από τα πιο στοιχειώδη εργατικά δικαιώματα. Σε πολλές περιπτώσεις πρόκειται για *συγκαλυμμένη μορφή εκμετάλλευσης* μιας σειράς ατόμων, των οποίων τα εισοδήματα είναι χαμηλότερα, ακόμη, κι από αυτά του ανειδίκευτου εργάτη, πράγμα που σημαίνει ότι κάθε άλλο παρά σαν επιχειρηματίες θα πρέπει να θεωρηθούν.¹²⁴

Ο χαρακτήρας της εργασίας γίνεται, πλέον, προσωρινός και η έννοια της «σταθερής εργασίας» τείνει να καταργηθεί. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι σύμφωνα με εκτιμήσεις των Ρομπόλη και Μπέτση, στην Ελλάδα των μνημονιακών χρόνων, περίπου 300.000 εργαζόμενοι, οι οποίοι εμφανίζονται ως αυτοαπασχολούμενοι, αναλαμβάνοντας εξ ολοκλήρου την υποχρέωση καταβολής των ασφαλιστικών εισφορών, ουσιαστικά υποκρύπτουν μισθωτή σχέση εξαρτημένης εργασίας. Επίσης, σε 900.000 υπολογίζονται οι εργαζόμενοι στον ιδιωτικό τομέα, οι οποίοι παρ' ότι εργάζονται καθημερινά, η καταβολή του μισθού τους γίνεται από ένα μήνα μέχρι δεκαπέντε μήνες, η ανασφάλιστη εργασία αφορά ένα στους πέντε εργαζόμενους (περίπου 500.000 άτομα), περίπου 200.000 άτομα, τα οποία εργάζονται 8 ώρες την ημέρα, καταχωρίζονται ως μερικά απασχολούμενοι, ενώ το 38% των εργαζομένων έχει αποδοχές χαμηλότερες από τον κατώτατο μισθό.¹²⁵ Ταυτόχρονα, *οι αναδιρθρώσεις, οι οποίες επέρχονται με τη χρήση των νέων τεχνολογιών, επιδρούν στις ίδιες τις εργασιακές σχέσεις και τείνουν να αλλάζουν την οργανωτική δομή της εργασίας.*¹²⁶

Κατά συνέπεια, η προωθούμενη καπιταλιστική αναδιάρθρωση εντείνει τους *διαχωρισμούς* και τις *διαστρωματώσεις* μέσα στην εργατική τάξη, δημιουργώντας μαζί με την ίδια την οργάνωση της εργασίας πολυπλοκότητα και αντιφάσεις στην συμπεριφορά της. Σπάει η έννοια της συλλογικής ταυτότητας και της αλληλεγγύης, εφόσον επιδεινώνονται οι εργασιακές συνθήκες, λόγω της απώλειας της σταθερής εργασίας και της κοινωνικής προστασίας, με συνέπεια την ένταση της διαδικασίας της ατομικοποίησης.

Όμως, η επισφάλεια έχει ισχυρή επίδραση και στους άλλους τύπους δεσμών: στην οικογένεια, στις ανθρώπινες σχέσεις και στην ιδιότητα του πολίτη εφόσον οι εργαζόμενοι δεν ασχολούνται με τα κοινά, αλλά με το πώς θα βελτιώσουν την επαγγελματική τους κατάσταση, και ήρα οι συνέπειες μεταφέρονται και στο ίδιο το πολιτικό σύστημα με τον περιορισμό των δημοκρατικών διαδικασιών. Καπιταλιστική αναδιάρθρωση σημαίνει μια πολλαπλή κινητικότητα τμημάτων της εργατικής τάξης, μια μεταβατική κατάσταση μέχρι τη φάση της δυναμικής ισορροπίας της, η οποία εμφανίζει πολλαπλές διαφοροποιήσεις,

¹²⁴ Για περισσότερα σχετικά με το θέμα των ευελιξιών στην εργασία βλ.: α) Γ. Κουζής, *Εργασιακές Σχέσεις και Ευρωπαϊκή Ενοποίηση. Ευελιξία και απορρύθμιση ή αναβάθμιση της εργασίας*, στη σειρά Μελέτες ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Νο 14, Αθήνα 2001, β) Δ. Στρατούλης, *Οι εργασιακές σχέσεις στη δίνη του νεοφιλελεύθερου τυφώνα*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, γ) Ι. Κουκιάδης, *Εργατικό Δίκαιο. Ατομικές εργασιακές σχέσεις και το δίκαιο της ευελιξίας της εργασίας*, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα 2017.

¹²⁵ Αναφέρεται στο Ρούλα Σαλούρου, «900.000 εργαζόμενοι πληρώνονται με καθυστέρηση έως και 15 μηνών», *Η Καθημερινή*, 26-8-2019, <https://www.kathimerini.gr/924163/article/oikonomia/ellhnikh-oikonomia/900000-ergazomenoi-plhrwnontai-me-ka8ysterhsh-ews-kai-15-mhnwn>

¹²⁶ Δ. Κατσορίδας, *Νέες τεχνολογίες και απασχόληση. Οι αλλαγές στην παραγωγική και εργασιακή διαδικασία*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1998.

τροποποιεί συμπεριφορές, παρουσιάζει νέες αντιφάσεις, εμφανίζει νέα τμήματα και διαλύει άλλα.

Ως τέτοιες οριζόντιες και κάθετες διαφοροποιήσεις, μέσα στην εργατική τάξη θα μπορούσαμε να επισημάνουμε τις εξής:¹²⁷

A. Από τη θέση στην εργασιακή διαδικασία

- ** Ειδικευμένοι - ανειδίκευτοι - μαθητευόμενοι.
- ** Χειριστές μηχανημάτων εκτοπιζόμενης τεχνολογίας - νέας τεχνολογίας.
- ** Βαριές ανθυγιεινές εργασίες - Καθαρές εργασίες.
- ** Γραμμή παραγωγής - Συνεργεία με ομάδες εργασίας.
- ** Εργάτης τεχνίτης - Εργάτης εισαγωγέας δεδομένων και παρατηρητής ηλεκτρονικού μηχανήματος.

B. Από την ένταξη ή επανένταξη στην παραγωγική διαδικασία

- ** Μόνιμοι - εποχιακοί - ορισμένου χρόνου (δηλαδή σταθεροί ή περιφερόμενοι).
- ** Εργαζόμενοι - άνεργοι - αδήλωτοι - μετεκπαιδευόμενοι.
- ** Ηλικιωμένοι (που δύσκολα μετεκπαιδεύονται και επανεντάσσονται) - νέοι (που εύκολα μετεκπαιδεύονται).

Γ. Από την μορφή του εισοδήματος

- ** Μισθός - ημερομίσθιο - υποκατώτατος μισθός - δουλειά με το κομμάτι.
- ** Ασφαλισμένοι - ανασφάλιστοι - αυτασφαλισμένοι.
- ** Με δεύτερη συμπληρωματική εργασία ή αγροτική απασχόληση - χωρίς δεύτερη συμπληρωματική εργασία.
- ** Με εξασφαλισμένη στέγη - χωρίς εξασφαλισμένη στέγη.

Δ. Από το φύλλο ή την εθνικότητα

- ** Έλληνες - αλλοδαποί.
- ** Άνδρες - γυναίκες - νέοι.

Ε. Από το είδος του εργοδότη και της επιχείρησης

- ** Δημόσιος τομέας - ιδιωτικός τομέας - ευρύτερος δημόσιος τομέας.
- ** Μεγάλες παραγωγικές μονάδες - μικρές μονάδες ή εργαστήρια (4-5 ατόμων).
- ** Μεταποίηση - κατασκευές - μεταφορές - υπηρεσίες.
- ** Μόνιμος τόπος εργασίας με σταθερή σύνθεση ή μεταβαλλόμενος τόπος και σύνθεση (π.χ. εργοτάξια).

¹²⁷ Οι πληροφορίες, σχετικά με το πως διαμορφώνονται οι διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό της εργατικής τάξης, αντλήθηκαν από το άρθρο του Σ. Φασάκη, «Εκσυγχρονισμός και εργατική τάξη», *Φωνή των Τεχνικών*, Μάρτιος 1995, τεύχος 160.

Μια τόσο σχηματική προσέγγιση της διαφορετικότητας και της διαστρωμάτωσης της εργατικής τάξης είναι αρκετή, για να δείξει τις δυσκολίες που δημιουργούνται σήμερα στην κατεύθυνση της ενοποίησης, πολιτικοποίησης και οργάνωσης του αγώνα της εργατικής τάξης.

Μπροστά σ' αυτές τις εξελίξεις, είναι αναγκαίο να προωθηθεί ένα πρόγραμμα απασχόλησης τέτοιο, ώστε να εξασφαλίζει στους εργαζόμενους την εργασία τους μέσα στις συνθήκες τεχνολογικών ανακατατάξεων, καθώς επίσης και μερίδιο από τα οφέλη που προκύπτουν απ' αυτές.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΜΙΣΘΩΤΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ. ΤΟ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟ ΜΕΓΕΘΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

3.1. Οι γενικές τάσεις της απασχόλησης

Η εμπειρική ανάλυση που θα ακολουθήσει σε αυτό το κεφάλαιο στηρίζεται στην επεξεργασία στοιχείων, τα οποία προέρχονται από τις Έρευνες Εργατικού Δυναμικού της ΕΛΣΤΑΤ. Τα στοιχεία αφορούν το δεύτερο τρίμηνο των ετών 2004-2016. Ο λόγος που χρησιμοποιούμε τα στοιχεία του δεύτερου τριμήνου είναι επειδή αυτά αποτυπώνουν τις τάσεις της απασχόλησης απαλλαγμένες από τις ιδιαίτερες εποχικές διακυμάνσεις στον αριθμό απασχολούμενων σημαντικών κλάδων της ελληνικής οικονομίας (όπως π.χ. ο τουρισμός). Επίσης, από την επεξεργασία των στοιχείων παρατηρούνται και μικρές αποκλίσεις μεταξύ διαφόρων κατηγοριών, οι οποίες οφείλονται στις αλλαγές της κωδικοποίησης κλάδων και επαγγελματιών, από την ΕΛΣΤΑΤ.

Η ανάλυση των στοιχείων ξεκινά από το 2004, ώστε να δούμε την διάρθρωση της εργατικής τάξης πριν τα Μνημόνια, καθώς και τις αλλαγές που επήλθαν στη δομή της, από την επικράτηση των Μνημονίων και μετά. Το 2016 είναι το τελευταίο έτος, στο οποίο σταματά η επεξεργασία των στοιχείων, ενώ έχουν πλέον διαφανεί οι αποδιαρθρωτικές διαδικασίες για τον κόσμο της εργασίας.

3.1.1. Εργατικό δυναμικό, απασχολούμενοι και άνεργοι

Όπως παρατηρούμε από τον Πίνακα 3.1., στον οποίο καταγράφονται τα γενικά στοιχεία της απασχόλησης στην ελληνική οικονομία για την περίοδο 2004-2016 (απασχολούμενοι + άνεργοι = εργατικό δυναμικό), το 2008 έχουμε τον υψηλότερο αριθμό απασχολούμενων και το χαμηλότερο αριθμό ανέργων. Ως αποτέλεσμα της οικονομικής κρίσης που ξεκινάει από το 2008 και των περιοριστικών μνημονιακών πολιτικών από το 2010, φαίνεται ότι έχουμε από το 2008 και μετά μια διαρκή άνοδο της ανεργίας, η οποία κορυφώνεται το 2013, και μία αντίστοιχη διαρκή μείωση των απασχολούμενων.

Πίνακας 3.1: Απασχολούμενοι, άνεργοι και εργατικό δυναμικό, 2004-2016

Έτος	Απασχολούμενοι	Άνεργοι	Εργατικό δυναμικό
2004	4.409.998	507.045	4.917.043
2005	4.455.538	481.890	4.937.428
2006	4.531.543	440.676	4.972.219
2007	4.572.410	408.504	4.980.913
2008	4.637.262	366.688	5.003.950
2009	4.584.595	455.606	5.040.201
2010	4.436.514	604.591	5.041.105
2011	4.124.218	815.600	4.939.818
2012	3.729.923	1.163.028	4.892.951
2013	3.535.005	1.327.886	4.862.891
2014	3.539.085	1.280.100	4.819.183
2015	3.625.545	1.180.140	4.805.685
2016	3.702.613	1.112.078	4.814.691

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), Β' τρίμηνο

Με βάση τα δεδομένα του Πίνακα 3.1., καταγράφονται, αμέσως μετά, τα ποσοστά επί του εργατικού δυναμικού τόσο της απασχόλησης όσο και της ανεργίας (Πίνακας 3.2.).

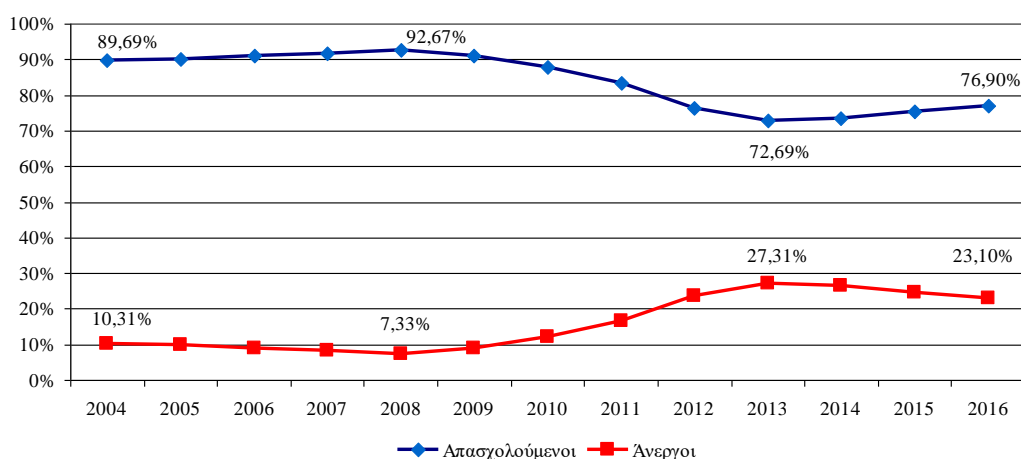
Όπως παρατηρούμε, το ποσοστό της απασχόλησης από 92,67% του εργατικού δυναμικού το 2008 έπεσε το 2013 στο 72,69%, ενώ το ποσοστό των ανέργων από το 7,33% του εργατικού δυναμικού το 2008, εκτοξεύτηκε το 27,31% το 2013. Από εκεί και μετά φαίνεται να υπάρχει μια τάση αποκλιμάκωσης της ανεργίας και αύξησης της απασχόλησης, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι το πρόβλημα έχει λυθεί. Το Διάγραμμα 3.1. αναδεικνύει την εξέλιξη αυτή μεταξύ των ετών 2004 και 2016, δηλαδή εμπεριέχεται η περίοδος που η οικονομική κρίση επιδρά επί της απασχόλησης.

Πίνακας 3.2: Απασχολούμενοι και άνεργοι ως % του εργατικού δυναμικού, 2004-2016 (Β' τρίμηνο)

Έτος	Απασχολούμενοι	Άνεργοι	Εργατικό δυναμικό
2004	89,69	10,31	100,00
2005	90,24	9,76	100,00
2006	91,14	8,86	100,00
2007	91,80	8,20	100,00
2008	92,67	7,33	100,00
2009	90,96	9,04	100,00
2010	88,01	11,99	100,00
2011	83,49	16,51	100,00
2012	76,23	23,77	100,00
2013	72,69	27,31	100,00
2014	73,44	26,56	100,00
2015	75,44	24,56	100,00
2016	76,90	23,10	100,00

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

Διάγραμμα 3.1: Απασχολούμενοι και άνεργοι ως % του εργατικού δυναμικού, 2004-2016

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

Οι αιτίες που, μεταξύ 2014-16, εμφανίζεται μια σχετική μείωση της ανεργίας με παράλληλη αύξηση της απασχόλησης είναι κατά *πρώτον* το γεγονός ότι ένα τμήμα των ανέργων έχει βγει από την αγορά εργασίας διότι έχει σταματήσει να αναζητά εργασία, και κατά *δεύτερον* εξαιτίας των προγραμμάτων κατάρτισης και απασχόλησης (όπως π.χ. τα πεντάμηνα προγράμματα κοινωφελούς απασχόλησης), αλλά και των θέσεων που δημιουργήθηκαν στον τουρισμό, στο εμπόριο, στη μεταποίηση κλπ, όπου πολλές εξ αυτών

είναι κυρίως μερικής απασχόλησης.¹²⁸ Όμως, παρά την αύξηση της απασχόλησης από το 2014 και μετά, επί της ουσίας πρόκειται για ανακυκλούμενες θέσεις εργασίας και για θέσεις μερικής απασχόλησης και όχι για σταθερή απασχόληση. Γι' αυτό εξάλλου έχουμε μόνιμα πάνω από 1.000.000 ανέργους, ενώ οι μακροχρόνια άνεργοι (άνω του ενός έτους) ξεπερνούν το 70% του συνόλου των ανέργων.

Όμως, εδώ είναι αναγκαία μια απαραίτητη επισήμανση. Παρά τους αναιμικούς ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης του ΑΕΠ, το 2017, και τους ρυθμούς μείωσης της ανεργίας, από το 2014, εντούτοις με πραγματικούς όρους η ανεργία εξακολουθεί να κυμαίνεται σε υψηλά επίπεδα από αυτά που δίνουν οι επίσημες στατιστικές. Η προοπτική αυτή επιβεβαιώνει προηγούμενες εκτιμήσεις του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ ότι ακόμη και εάν υπάρχει μια θετική μεταβολή του ΑΕΠ, θα πρόκειται για μια μακρά περίοδο «*άνεργης ανάπτυξης*» και με την προϋπόθεση ότι δεν θα αναιρεθούν από ένα ενδεχόμενο νέο κύκλο υποχώρησης της οικονομικής δραστηριότητας. Για την ακρίβεια, το ΙΝΕ-ΓΣΕΕ υποστηρίζει πως η δυναμική αποκλιμάκωσης της ανεργίας δεν δημιουργεί αισιοδοξία, καθώς ακόμη και αν παραμείνει σταθερή, η ανεργία θα επιστρέψει στο 7,3% του 2008, δηλαδή στα προ οικονομικής κρίσης επίπεδα, το 2036.¹²⁹

Έτσι, σύμφωνα με τις προσεγγίσεις του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, αν αξιοποιηθούν και άλλοι εναλλακτικοί δείκτες μέτρησης της ανεργίας,¹³⁰ οι οποίοι λαμβάνουν υπόψη τους την ύπαρξη της υποαπασχόλησης (π.χ. την μερική απασχόληση και την προσωρινή εργασία), τους αποθαρρημένους ανέργους, οι οποίοι είναι διαθέσιμοι αλλά δεν αναζητούν εργασία, και το εν δυνάμει πρόσθετο εργατικό δυναμικό, δηλαδή αυτούς που αναζητούν εργασία αλλά δεν είναι άμεσα διαθέσιμοι για διάφορους λόγους (π.χ. τους καλούν να εργαστούν εκτός έδρας και δεν μπορούν εκείνη τη στιγμή, είναι άρρωστοι κ.ά.), τότε το ποσοστό ανεργίας, το 2016, εμφανίζεται υψηλότερο κατά 7 ποσοστιαίες μονάδες από το επίσημο ποσοστό ανεργίας, ήτοι 30% περίπου.

Βέβαια, στους παραπάνω δείκτες μέτρησης της ανεργίας δεν προσμετρούνται και όσοι/-ες Έλληνες/-ίδες έχουν μεταναστεύσει τα χρόνια των Μνημονίων, πράγμα που σημαίνει ότι αποσυμπιέζεται η ανεργία. Συγκεκριμένα, την πενταετία 2010-14, μετανάστευσαν 250.000 άτομα, ηλικίας 20-34 ετών, που αντιπροσωπεύουν το 48% του συνόλου αυτών που μετανάστευσαν από την Ελλάδα στο εξωτερικό την ίδια περίοδο. Η μετανάστευση μείωσε και εξακολουθεί να μειώνει τον όγκο και το ποσοστό της ανεργίας, ιδιαίτερα στους νέους,¹³¹ επειδή περιόρισε το διαθέσιμο εργατικό δυναμικό. Και πράγματι θα είχε ενδιαφέρον η ενσωμάτωση των ατόμων που μεταναστεύουν στον δείκτη ανεργίας, διότι έτσι θα μπορούσε να διαμορφωθεί ένας δείκτης για την ικανότητα της οικονομίας να προσφέρει εργασία στον πληθυσμό.¹³²

¹²⁸ Ετήσια Έκθεση 2017, *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα, σελ. 95-100.

¹²⁹ Ετήσια Έκθεση 2016, *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα, σελ. 96.

¹³⁰ Για περισσότερα σχετικά με τους εναλλακτικούς δείκτες μέτρησης της ανεργίας δεξ την Ετήσια Έκθεση 2017 του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, ό.π., σελ. 86-89.

¹³¹ Τα στοιχεία αναφέρονται στη συνέντευξη που έδωσε στην *Εποχή*, 17-7-2016, η διοικήτρια του ΟΑΕΔ, Μαρία Καραμεσίνη.

¹³² Ετήσια Έκθεση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ 2017, ό.π., σελ. 89.

Επιπρόσθετα, να πούμε ότι η μερική απασχόληση, εκτός του στενού δημόσιου τομέα, από 232.000 περίπου άτομα το 2008 έχει ανέλθει στις 349.200 το 2016, εκ των οποίων η πλειονότητα δεν θέλει να εργάζεται με αυτή τη μορφή, αλλά με πλήρη και σταθερή εργασία. Συγκεκριμένα, το 70% των εργαζομένων με μερική απασχόληση δηλώνει ότι ο λόγος για τον οποίο απασχολείται με αυτή τη μορφή εργασίας είναι ότι δεν μπορούσε να βρει πλήρη απασχόληση.¹³³ Και είναι ακριβώς εξαιτίας της αύξησης της μερικής απασχόλησης που φαίνεται ότι μειώνεται η ανεργία, για την οποία θριαμβολογούν οι κρατούντες.

Επίσης, το ποσοστό ανεργίας, το 2016, εμφανίζεται σημαντικά υψηλότερο στις γυναίκες (27,2%) σε σχέση με τους άνδρες (19%), καθώς επίσης και στους νέους, ακόμα και σε αυτούς με υψηλή ειδίκευση. Ειδικότερα, η ανεργία στην ηλικιακή ομάδα 15-24 ετών βρίσκεται στο 44%, στην ηλικιακή ομάδα 25-29 ετών στο 33%, στην ηλικιακή ομάδα 30-44 ετών στο 21,5%, στην ηλικιακή ομάδα 45-64 ετών στο 18,5% και στην ηλικιακή ομάδα 65-74 ετών στο 13%. Όσον αφορά το επίπεδο εκπαίδευσης, φαίνεται ότι τελικά δεν έχει πολύ μεγάλη σημασία για την προστασία από την ανεργία. Οι άνεργοι με χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο εμφανίζουν ποσοστό ανεργίας 24,7%, οι άνεργοι με μέσο επίπεδο εκπαίδευσης (ανώτερη δευτεροβάθμια έως απόφοιτοι μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης) εμφανίζουν ποσοστό ανεργίας 25% και οι άνεργοι με ανώτερο επίπεδο εκπαίδευσης (απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης) έχουν ποσοστό ανεργίας 18%. Τέλος, σχετικά με την ανεργία ανά γεωγραφικό διαμέρισμα παρατηρούμε ότι τα υψηλότερα ποσοστά εμφανίζονται στις περιφέρειες της βόρειας και δυτικής Ελλάδας, και συγκεκριμένα στη Δυτική Μακεδονία (30% περίπου) και στη Δυτική Ελλάδα (29%).¹³⁴

3.1.2. Μεταβολές στην κατανομή της απασχόλησης κατά θέση στην επιχείρηση

Όπως παρατηρούμε στον Πίνακα 3.3., καταγράφονται οι απασχολούμενοι κατά θέση στην επιχείρηση για την περίοδο 2004-2016. Στον Πίνακα 3.4. έχουν εξαχθεί, με βάση τα δεδομένα του Πίνακα 3.3., τα ποσοστά επί της συνολικής απασχόλησης των παραπάνω. Η μείωση της συνολικής απασχόλησης και η αύξηση της ανεργίας, ως συνέπεια της οικονομικής κρίσης, αντανακλώνται στις μεταβολές στην κατανομή της απασχόλησης κατά θέση στην επιχείρηση.

¹³³ Ετήσια Έκθεση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ 2017, ό.π., σελ. 91.

¹³⁴ Ετήσια Έκθεση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ 2017, ό.π., σελ. 90.

Πίνακας 3.3: Απασχολούμενοι κατά θέση στην επιχείρηση, 2004-2016

Έτος	Αυτοαπασχολούμενος με προσωπικό	Αυτοαπασχολούμενος χωρίς προσωπικό	Μισθωτός	Βοηθός στην οικογενειακή επιχείρηση	Σύνολο
2004	350.164	970.628	2.812.045	277.161	4.409.998
2005	354.297	972.109	2.849.240	279.893	4.455.538
2006	366.759	968.005	2.903.193	293.586	4.531.543
2007	368.449	962.605	2.947.371	293.985	4.572.410
2008	380.231	957.205	3.028.447	271.379	4.637.262
2009	382.869	958.422	2.977.227	266.077	4.584.595
2010	349.745	965.885	2.877.093	243.790	4.436.513
2011	318.138	937.934	2.635.945	232.200	4.124.217
2012	267.314	910.113	2.366.566	185.930	3.729.923
2013	234.733	895.021	2.231.001	174.248	3.535.003
2014	215.836	876.563	2.285.281	161.405	3.539.085
2015	247.382	867.698	2.349.378	161.088	3.625.545
2016	270.516	847.139	2.439.976	144.984	3.702.613

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, Β' τρίμηνο

Πίνακας 3.4: Απασχολούμενοι κατά θέση στην επιχείρηση ως % της συνολικής απασχόλησης, 2004-2016

	Αυτοαπασχολούμενος με προσωπικό	Αυτοαπασχολούμενος χωρίς προσωπικό	Μισθωτός	Βοηθός στην οικογενειακή επιχείρηση	Σύνολο
2004	7,94	22,01	63,77	6,28	100,00
2005	7,95	21,82	63,95	6,28	100,00
2006	8,09	21,36	64,07	6,48	100,00
2007	8,06	21,05	64,46	6,43	100,00
2008	8,20	20,64	65,31	5,85	100,00
2009	8,35	20,91	64,94	5,80	100,00
2010	7,88	21,77	64,85	5,50	100,00
2011	7,71	22,74	63,91	5,63	100,00
2012	7,17	24,40	63,45	4,98	100,00
2013	6,64	25,32	63,11	4,93	100,00
2014	6,10	24,77	64,57	4,56	100,00
2015	6,82	23,93	64,80	4,44	100,00
2016	7,31	22,88	65,90	3,92	100,00

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

Πίνακας 3.5: Περιοδικές μεταβολές του εργατικού δυναμικού

ΕΤΟΣ	ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ	ΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΟΙ	ΕΡΓΟΔΟΤΕΣ	ΑΥΤΟΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΟΙ	ΜΙΣΘΩΤΟΙ	ΒΟΗΘΟΙ	ΑΝΕΡΓΟΙ
2004-2008	86.907	227.264	30.068	-13.424	216.402	-5.782	-140.357
	1,77%	5,15%	8,59%	-1,38%	7,70%	-2,09%	-27,68%
2008-2013	-141.060	-1.102.258	-145.498	-62.183	-797.446	-97.131	961.198
	-2,82%	-23,77%	-38,27%	-6,50%	-26,33%	-35,79%	262,13%
2013-2016	-48.199	167.609	35.782	-47.882	208.974	-29.265	-215.808
	-0,99%	4,74%	15,24%	-5,35%	9,37%	-16,79%	-16,25%
2004-2016	-102.352	-707.385	-79.648	-123.489	-372.069	-132.178	605.033
	-2,08%	-16,04%	-22,75%	-12,72%	-13,23%	-47,69%	119,33%

Πηγή: επεξεργασία δική μας

Από τα δεδομένα των πινάκων 3.3. και 3.4. παρατηρούμε ότι οι αυτοαπασχολούμενοι χωρίς προσωπικό βρίσκονται σε υψηλά ποσοστά επί της συνολικής απασχόλησης, στη διάρκεια της περιόδου 2004-2016, παρά τη συνεχή μείωση του αριθμού τους, μετά το 2010. Αυτό σημαίνει ότι η ποσοστιαία μείωση της απασχόλησης των αυτοαπασχολούμενων χωρίς προσωπικό είναι μικρότερη της ποσοστιαίας μείωσης της συνολικής απασχόλησης (-12,72% έναντι -16,04%) (Πίνακας 3.5.). Σε όλη τη διάρκεια αυτών των ετών τα ποσοστά τους κυμαίνονται κοντά στο 22% της συνολικής απασχόλησης. Είναι μια ασαφής κατηγορία, η οποία μπορεί να δώσει λάθος συμπεράσματα ως προς το ότι στην Ελλάδα υπάρχει μια εκτεταμένη μικροαστική τάξη, στην οποία αφού συμπεριληφθούν και τα συμβοηθούντα μέλη στην οικογενειακή επιχείρηση φαίνεται να δείχνει υψηλά ποσοστά. Παρ' ότι τα ποσοστά των μικροαστικών στρωμάτων είναι ένα φαινόμενο που δεν μπορεί να υποτιμηθεί, εντούτοις στην κατηγορία των αυτοαπασχολούμενων χωρίς προσωπικό υποκρύπτεται και εκτεταμένη μισθωτή εργασία, η οποία δεν είναι εύκολο να μετρηθεί παρά μόνο με εμπειρικά δεδομένα.

Επίσης, παρατηρούμε ότι η μεγάλη μάζα της απασχόλησης στη διάρκεια της περιόδου αυτής ήταν και παραμένουν οι μισθωτοί, με ποσοστά που κυμαίνονται γύρω στο 64,5% της συνολικής απασχόλησης. Αν και ο αριθμός των μισθωτών μειώνεται διαρκώς μετά το 2008, για να φτάσει στο χαμηλότερο σημείο το 2013, τα ποσοστά τους επί της συνολικής απασχόλησης αυξομειώνονται, και τελικά, έστω και λίγο, αρχίζουν να αυξάνονται από το 2014. Η ποσοστιαία μείωση της μισθωτής απασχόλησης την εξεταζόμενη περίοδο (2014-16) είναι μικρότερη της ποσοστιαίας μείωσης της συνολικής απασχόλησης (-13,23% έναντι -16,04%) (Πίνακας 3.5.). Στο πλαίσιο αυτής της μισθωτής πλειοψηφίας θα αναζητηθούν οι διαστρωματώσεις στο εσωτερικό της, ούτως ώστε να φανεί ποιοι πραγματικά υπάγονται στην εργατική τάξη, όπως θα δούμε σε αντίστοιχο κεφάλαιο.

Αν και τόσο οι αυτοαπασχολούμενοι χωρίς προσωπικό όσο και οι μισθωτοί επιδεικνύουν μια σχετική σταθερότητα ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης, κάτι ανάλογο δεν ισχύει για τους αυτοαπασχολούμενους με προσωπικό (εργοδότες) και τα συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη στην οικογενειακή επιχείρηση. Στους αυτοαπασχολούμενους με προσωπικό, θα αναζητηθούν στη συνέχεια το σύνολο των εργοδοτών, καθώς επίσης και

τα στελέχη των επιχειρήσεων, που υπάγονται στις κατηγορίες των μικροαστικών στρωμάτων.

Συγκεκριμένα, οι εργοδότες μειώνονται σημαντικά μετά το 2009, τόσο ως απόλυτο μέγεθος όσο και ως ποσοστό επί της συνολικής απασχόλησης. Έτσι, το 2016 οι εργοδότες έχουν πέσει στο 7,31% της συνολικής απασχόλησης, από 8,35% το 2009. Αυτό σημαίνει ότι η ποσοστιαία μείωση των εργοδοτών την εξεταζόμενη περίοδο είναι μεγαλύτερη της ποσοστιαίας μείωσης της συνολικής απασχόλησης (-22,75% έναντι -16,04%) (πίνακας 3.5.). Η εξέλιξη αυτή σηματοδοτεί μια μείωση των ιδιωτικών επιχειρήσεων, και προφανώς μια συγκέντρωση της καπιταλιστικής παραγωγής σε πιο λίγα χέρια.

Τα συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη στην οικογενειακή επιχείρηση μειώνονται σημαντικά και διαρκώς μετά το 2007 τόσο ως απόλυτο μέγεθος όσο και ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης. Έτσι, τα συμβοηθούντα μέλη έχουν πέσει από το 6%, περίπου, της συνολικής απασχόλησης το 2007 στο 4% το 2016. Αυτό σημαίνει ότι η ποσοστιαία μείωση των συμβοηθούντων μελών την εξεταζόμενη περίοδο είναι μεγαλύτερη της ποσοστιαίας μείωσης της συνολικής απασχόλησης (-47,69% έναντι -16,04%), όπως πάλι φαίνεται από τον πίνακα 3. Επίσης, σημαίνει μια μείωση κυρίως της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης, που συνήθως υπάγονται αυτές οι κατηγορίες.

Όπως προκύπτει από τα στοιχεία, η ανεργία ως ποσοστό του εργατικού δυναμικού αυξήθηκε κατά 20 ποσοστιαίες μονάδες μεταξύ 2008 και 2013, που ήταν το υψηλότερο σημείο. Η αύξηση αυτή κατανέμεται ως εξής: α) σε μείωση των μισθωτών κατά 14,6 ποσοστιαίες μονάδες, β) σε μείωση των αυτοαπασχολούμενων με προσωπικό κατά 2,8 ποσοστιαίες μονάδες, γ) σε μείωση των βοηθών στην οικογενειακή επιχείρηση κατά 1,8 ποσοστιαίες μονάδες, και δ) σε μείωση των αυτοαπασχολούμενων χωρίς προσωπικό κατά 0,72 ποσοστιαίες μονάδες.

Οι πιο πάνω υπολογισμοί, μας δίνουν μια γενική εικόνα για την κατανομή της αύξησης της ανεργίας σε συνθήκες οικονομικής κρίσης ως ποσοστό του εργατικού δυναμικού. Ωστόσο, μια ακριβή αποτύπωση των ποσοστών συμμετοχής στην ανεργία των διάφορων κατηγοριών απασχολούμενων, μας δίνουν τα δεδομένα των παρακάτω πινάκων. Ο Πίνακας 3.6. καταγράφει τη διάκριση των ανέργων κατά θέση στην επιχείρηση στην προηγούμενη εργασία μεταξύ 2004-2016. Με βάση τα δεδομένα του εν λόγω πίνακα, εξήχθησαν τα αντίστοιχα ποσοστά συμμετοχής στην ανεργία, όπως φαίνεται στον Πίνακα 3.7.

Πίνακας 3.6: Διάκριση ανέργων κατά θέση στην επιχείρηση στην προηγούμενη εργασία, 2004-2016

	ΝΕΟΕΙΣΕΡ- ΧΟΜΕΝΟΙ	Αυτοπασχολούμενος με προσωπικό (εργοδότες)	Αυτοπασχολούμενος χωρίς προσωπικό	Μισθωτός	Βοηθός στην οικογενειακή επιχείρηση	ΕΧΟΥΝ ΕΡΓΑΣΤΕΙ ΣΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ	ΣΥΝΟΛΟ ΑΝΕΡΓΩΝ
2004	253.383	4.093	13.733	233.701	2.135	253.662	507.045
2005	211.810	3.287	13.130	250.649	3.014	270.080	481.890
2006	184.554	3.058	13.265	237.979	1.820	256.122	440.676
2007	169.012	2.309	11.986	222.661	2.082	239.038	408.050
2008	158.460	1.596	11.565	193.178	1.887	208.226	366.685
2009	160.956	2.346	13.726	275.422	3.156	294.650	455.606
2010	178.089	6.398	18.263	396.828	5.016	426.505	604.594
2011	242.352	6.217	26.779	532.852	7.401	573.250	815.602
2012	329.430	11.772	52.396	763.072	6.358	833.597	1.163.028
2013	383.142	19.162	73.666	842.244	9.668	944.740	1.327.882
2014	374.940	20.333	83.291	790.961	10.577	905.162	1.280.101
2015	361.334	16.366	76.302	719.345	6.793	818.806	1.180.141
2016	336.908	14.604	63.497	688.080	8.986	775.167	1.112.075

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, Β' τρίμηνο

Πίνακας 3.7: Διάκριση ανέργων κατά θέση στην επιχείρηση στην προηγούμενη εργασία ως % του συνόλου των ανέργων, 2004-2016

	ΝΕΟΕΙΣΕΡ- ΧΟΜΕΝΟΙ	Αυτοπασχολούμενος με προσωπικό (εργοδότες)	Αυτοπασχολούμενος χωρίς προσωπικό	Μισθωτός	Βοηθός στην οικογενειακή επιχείρηση	ΕΧΟΥΝ ΕΡΓΑΣΤΕΙ ΣΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ	ΣΥΝΟΛΟ ΑΝΕΡΓΩΝ
2004	49,97	0,81	2,71	46,09	0,42	50,03	100,00
2005	43,95	0,68	2,72	52,01	0,63	56,05	100,00
2006	41,88	0,69	3,01	54,00	0,41	58,12	100,00
2007	41,42	0,57	2,94	54,57	0,51	58,58	100,00
2008	43,21	0,44	3,15	52,68	0,51	56,79	100,00
2009	35,33	0,51	3,01	60,45	0,69	64,67	100,00
2010	29,46	1,06	3,02	65,64	0,83	70,54	100,00
2011	29,71	0,76	3,28	65,33	0,91	70,29	100,00
2012	28,33	1,01	4,51	65,61	0,55	71,67	100,00
2013	28,85	1,44	5,55	63,43	0,73	71,15	100,00
2014	29,29	1,59	6,51	61,79	0,83	70,71	100,00
2015	30,62	1,39	6,47	60,95	0,58	69,38	100,00
2016	30,30	1,31	5,71	61,87	0,81	69,70	100,00

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

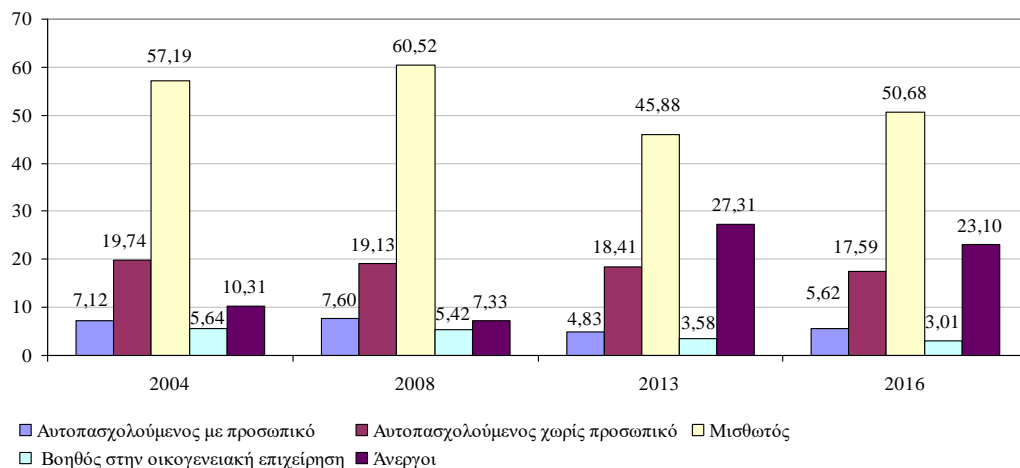
Μια πρώτη παρατήρηση από τα ποσοστά αυτά είναι ότι μετά το 2008 μειώνεται η συμμετοχή στην ανεργία των νεοεισερχόμενων, εξαιτίας της σημαντικότητας αύξησης της ανεργίας (ιδίως) των πρώην μισθωτών, αλλά και των άλλων κατηγοριών απασχολούμενων. Επομένως, αυξάνεται η συμμετοχή στην ανεργία όσων έχουν εργαστεί στο παρελθόν. Έτσι, το 2016 η συμμετοχή των νεοεισερχόμενων στην ανεργία ήταν 30% ενώ το 2004 ήταν 50%. Αντιστοίχως, το 2016 η συμμετοχή στην ανεργία όσων έχουν εργαστεί στο παρελθόν ήταν περίπου 70% το 2016 έναντι 50% το 2004.

Τη μεγαλύτερη ποσοστιαία συμμετοχή στην ανεργία έχουν οι *μισθωτοί*. Τα ποσοστά συμμετοχής τους στην ανεργία είναι αυξανόμενα μετά το 2008, και ελαφρώς μειωμένα μετά το 2013. Σε κάθε περίπτωση μετά το 2008 η συμμετοχή των μισθωτών στην ανεργία είναι πάνω από το 60%. Τη δεύτερη μεγαλύτερη ποσοστιαία συμμετοχή στην ανεργία έχουν οι *αυτοαπασχολούμενοι χωρίς προσωπικό*. Η αύξηση στη συμμετοχή στην ανεργία των αυτοαπασχολούμενων χωρίς προσωπικό επιτείνεται μετά το 2011, φτάνοντας στο 6,51% το 2014, με μικρή τάση αποκλιμάκωσης μετά, έναντι μόνο 2,71% το 2004. Την τρίτη μεγαλύτερη ποσοστιαία συμμετοχή στην ανεργία έχουν *οι αυτοαπασχολούμενοι με προσωπικό (εργοδότες)*. Η συμμετοχή τους στην ανεργία παρουσιάζει αυξομειώσεις στη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου. Βρίσκεται σταθερά πάνω από το 1% από το 2012, και τελικώς φτάνει στο 1,31% το 2016, έναντι 0,81% το 2004. Τέλος, οι *βοηθοί στην οικογενειακή επιχείρηση (συμβοηθούντα μέλη)* έχουν τη μικρότερη ποσοστιαία συμμετοχή στην ανεργία. Τα ποσοστά συμμετοχής τους στην ανεργία παρουσιάζουν αυξομειώσεις στη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου, αλλά είναι σαφής η αυξητική τους τάση. Έτσι από 0,42% συμμετοχής στην ανεργία το 2004, το ποσοστό φτάνει στο 0,81% το 2016.

Επομένως, οι μισθωτοί είναι η κοινωνική κατηγορία, η οποία πλήττεται περισσότερο από την ανεργία, και γι' αυτό διογκώνεται ο «βιομηχανικός εφεδρικός στρατός», όπως έλεγε ο Μαρξ. Όσον αφορά στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας, αυτή η εξέλιξη είναι το αποτέλεσμα της συρρίκνωσης των επιχειρήσεων και ιδιαίτερα των λεγόμενων μικρομεσαίων.

Σε κάθε περίπτωση, και ως ποσοστό του εργατικού δυναμικού, η κυρίαρχη μορφή απασχόλησης ήταν και παραμένει η μισθωτή εργασία (Διάγραμμα 3.2.). Ακολουθούν οι αυτοαπασχολούμενοι χωρίς προσωπικό, ενώ έπονται αρκετά πιο κάτω οι εργοδότες (αυτοαπασχολούμενοι με προσωπικό) και τα συμβοηθούντα μέλη (βοηθοί στην οικογενειακή επιχείρηση).

Διάγραμμα 3.2: Απασχολούμενοι κατά θέση στην επιχείρηση ως % του εργατικού δυναμικού, 2004, 2008, 2013 και 2014

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, Β' τρίμηνο, επεξεργασία δική μας

3.1.3. Μεταβολές στην κατανομή της απασχόλησης σε ιδιωτικό και δημόσιο τομέα

Στον Πίνακα 3.8. καταγράφεται η κατανομή του συνόλου των μισθωτών σε ιδιωτικό, δημόσιο και ευρύτερο δημόσιο τομέα (ΔΕΚΟ) για την περίοδο 2004-2016. Στον Πίνακα 3.9. έχουν εξαχθεί τα ποσοστά της μισθωτής απασχόλησης με βάση τα δεδομένα του Πίνακα 3.8. Στον Πίνακα 6 καταγράφονται οι μεταβολές στην κατανομή της απασχόλησης σε ιδιωτικό και δημόσιο τομέα σε απόλυτα μεγέθη και σε ποσοστά για το σύνολο της εξεταζόμενη περιόδου.

Πίνακας 3.8: Κατανομή μισθωτών σε ιδιωτικό και δημόσιο τομέα, 2004-2016

Έτος	ΙΔΙΩΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ	Στενός δημόσιος τομέας	Ευρύτερος δημόσιος τομέας (ΔΕΚΟ)	ΣΥΝΟΛΟ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΤΟΜΕΑ	ΣΥΝΟΛΟ ΜΙΣΘΩΤΩΝ
2004	1.810.317	844.702	157.026	1.001.728	2.812.045
2005	1.879.390	820.665	149.185	969.850	2.849.240
2006	1.884.371	866.764	152.058	1.018.822	2.903.193
2007	1.923.260	882.490	141.621	1.024.111	2.947.371
2008	1.999.669	875.547	153.231	1.028.778	3.028.447
2009	1.965.193	877.349	134.685	1.012.034	2.977.227
2010	1.890.220	867.573	119.300	986.873	2.877.093
2011	1.702.534	825.184	108.227	933.411	2.635.945
2012	1.526.952	749.186	90.428	839.614	2.366.566
2013	1.413.029	728.693	89.279	817.972	2.231.001
2014	1.488.894	714.719	81.668	796.387	2.285.281
2015	1.579.766	698.233	71.379	769.612	2.349.378
2016	1.649.265	724.400	66.311	790.711	2.439.976

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, Β' τρίμηνο, επεξεργασία δική μας

Πίνακας 3.9: Κατανομή μισθωτών σε ιδιωτικό και δημόσιο τομέα ως % του συνόλου των μισθωτών, 2004-2016

Έτος	Ιδιωτικός τομέας	Στενός δημόσιος τομέας	Ευρύτερος δημόσιος τομέας (ΔΕΚΟ)	ΣΥΝΟΛΟ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΤΟΜΕΑ	ΣΥΝΟΛΟ ΜΙΣΘΩΤΩΝ
2004	64,38	30,04	5,58	35,62	100
2005	65,96	28,80	5,24	34,04	100
2006	64,91	29,86	5,24	35,09	100
2007	65,25	29,94	4,80	34,75	100
2008	66,03	28,91	5,06	33,97	100
2009	66,01	29,47	4,52	33,99	100
2010	65,70	30,15	4,15	34,30	100
2011	64,59	31,31	4,11	35,41	100
2012	64,52	31,66	3,82	35,48	100
2013	63,34	32,66	4,00	36,66	100
2014	65,15	31,27	3,57	34,85	100
2015	67,24	29,72	3,04	32,76	100
2016	67,59	29,69	2,72	32,41	100

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

Από τα στοιχεία αποδεικνύεται ότι η μεγάλη μάζα της μισθωτής απασχόλησης βρίσκεται στον ιδιωτικό τομέα, με ποσοστά επί της συνολικής μισθωτής απασχόλησης γύρω στο 65%. Ως ποσοστό της συνολικής μισθωτής απασχόλησης, η μισθωτή απασχόληση στον ιδιωτικό τομέα μειώνεται διαρκώς μετά το 2008, αλλά μετά το 2014 βρίσκεται σε υψηλότερο επίπεδο από το 2004. Αυτό σημαίνει ότι η ποσοστιαία μείωση της μισθωτής απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα την εξεταζόμενη περίοδο είναι μικρότερη της ποσοστιαίας μείωσης της συνολικής μισθωτής απασχόλησης (-8,90% έναντι -13,23%), όπως φαίνεται στον Πίνακα 3.10.

Στο σύνολο του δημόσιου τομέα και του ευρύτερου δημόσιου τομέα (ΔΕΚΟ), ο αριθμός των μισθωτών μειώνεται συνεχώς μετά το 2008. Η ποσοστιαία μείωση της μισθωτής απασχόλησης σε αυτούς τους δύο τομείς είναι μεγαλύτερη της ποσοστιαίας μείωσης της συνολικής μισθωτής απασχόλησης (-21,07% έναντι -13,23%) (Πίνακας 3.10.). Ιδιαίτερα στις ΔΕΚΟ σημειώνεται η μεγαλύτερη μείωση της απασχόλησης από το 2008 και μετά (-41,74% μεταξύ 2008-13 και -25,73% μεταξύ 2013-16) (δες Πίνακας 3.10.). Για όλη την περίοδο 2004-16, η μείωση της μισθωτής απασχόλησης στις ΔΕΚΟ ήταν της τάξης του 57,77% έναντι -13,23% που ήταν η συνολική μισθωτή απασχόληση. Άρα, μπορούμε να μιλήσουμε για μεγάλη συρρίκνωση της μισθωτής εργασίας στις ΔΕΚΟ.

Γενικά, τα ποσοστά απασχόλησης στο σύνολο του δημόσιου τομέα (στενός και ευρύτερος δημόσιος τομέας) κυμαίνονται γύρω στο 35% της συνολικής μισθωτής απασχόλησης μέχρι το 2014.

Τα βασικά αίτια της μείωσης της απασχόλησης στο δημόσιο τομέα, σε συνθήκες οικονομικής κρίσης, ανάγονται στις μνημονιακές πολιτικές συρρίκνωσης του δημόσιου τομέα.¹³⁵

Πιο αναλυτικά, η μισθωτή απασχόληση στο στενό δημόσιο τομέα ως ποσοστό της συνολικής μισθωτής απασχόλησης κυμαίνεται γύρω από το 30,5% στη διάρκεια της περιόδου αυτής, ενώ η απασχόληση στον ευρύτερο δημόσιο τομέα (ΔΕΚΟ) γύρω στο 4,5% της συνολικής απασχόλησης. Ιδίως, μετά το 2009, παρουσιάζεται μια διαρκής μείωση, σε απόλυτους αριθμούς, των μισθωτών του στενού δημόσιου τομέα. Ως ποσοστό της συνολικής μισθωτής απασχόλησης, η μισθωτή απασχόληση στο στενό δημόσιο τομέα έχει μειωθεί το 2016 έναντι του 2004, μετά από αυξομειώσεις στη διάρκεια αυτής της περιόδου. Αυτό σημαίνει ότι η ποσοστιαία μείωση της μισθωτής απασχόλησης στο στενό δημόσιο τομέα είναι μεγαλύτερη της ποσοστιαίας μείωσης της συνολικής μισθωτής απασχόλησης (-14,24% έναντι -13,23%) (Πίνακας 3.10.). Σε αυτήν τη μισθωτή απασχόληση θα αναζητούν η ανώτερη κρατική γραφειοκρατία, η νέα μικροαστική τάξη του κρατικού μηχανισμού και η κατώτερη μισθωτή βαθμίδα.

Ο αριθμός των μισθωτών στον ευρύτερο δημόσιο τομέα (ΔΕΚΟ), δηλαδή στις κρατικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις, εμφανίζει διαρκή και σημαντική μείωση κυρίως μετά το 2008, έχοντας υποστεί σημαντικό πλήγμα, όπως δείχνουν όλα τα στοιχεία. Ως ποσοστό της συνολικής μισθωτής απασχόλησης, η μισθωτή απασχόληση στις κρατικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις ακολουθεί, από το 2008 και μετά, συνεχή πτωτική πορεία. Από ποσοστό πάνω από 5,6% το 2004, παρατηρούμε ότι το 2016 βρίσκεται σε ποσοστό κάτω του 3% (για την ακρίβεια είναι 2,72%). Αυτό σημαίνει ότι η ποσοστιαία μείωση της μισθωτής απασχόλησης στον ευρύτερο δημόσιο τομέα, την εξεταζόμενη περίοδο (2004-16), είναι μεγαλύτερη της ποσοστιαίας μείωσης της συνολικής μισθωτής απασχόλησης (-57,8% έναντι -13,23%). Μάλιστα, την μεγαλύτερη μείωση την έχει υποστεί την περίοδο μεταξύ 2008-13 (Πίνακας 3.10.). Σε αυτήν τη μισθωτή απασχόληση θα αναζητηθούν οι κοινωνικές ταξικές διαστρωματώσεις με μισθωτή σχέση, καθώς επίσης οι διαφοροποιήσεις τους, στο πλαίσιο των κρατικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων (μάντζερς, διευθυντικά στελέχη, νέα μικροαστικά στρώματα, εργατική τάξη).

Πίνακας 3.10: Περιοδικές μεταβολές των μισθωτών ιδιωτικού και δημόσιου τομέα, 2004-2016

Περίοδοι	Ιδιωτικός τομέας		Στενός δημόσιος τομέας		Ευρύτερος δημόσιος τομέας (ΔΕΚΟ)		Σύνολο δημόσιου τομέα		Σύνολο μισθωτών	
	Απόλυτος	Ποσοστό	Απόλυτος	Ποσοστό	Απόλυτος	Ποσοστό	Απόλυτος	Ποσοστό	Απόλυτος	Ποσοστό
2004-2008	189.352	10,46%	30.845	3,65%	-3.795	-2,42%	27.050	2,70%	216.402	7,70%
2008-2013	-586.640	-29,34%	-146.854	-16,77%	-63.952	-41,74%	-210.806	-20,49%	-797.446	-26,33%
2013-2016	236.236	16,72%	-4.293	-0,59%	-22.968	-25,73%	-27.261	-3,33%	208.975	9,37%
2004-2016	-161.052	-8,90%	-120.302	-14,24%	-90.715	-57,77%	-211.017	-21,07%	-372.069	-13,23%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, Β' τρίμηνο, επεξεργασία δική μας

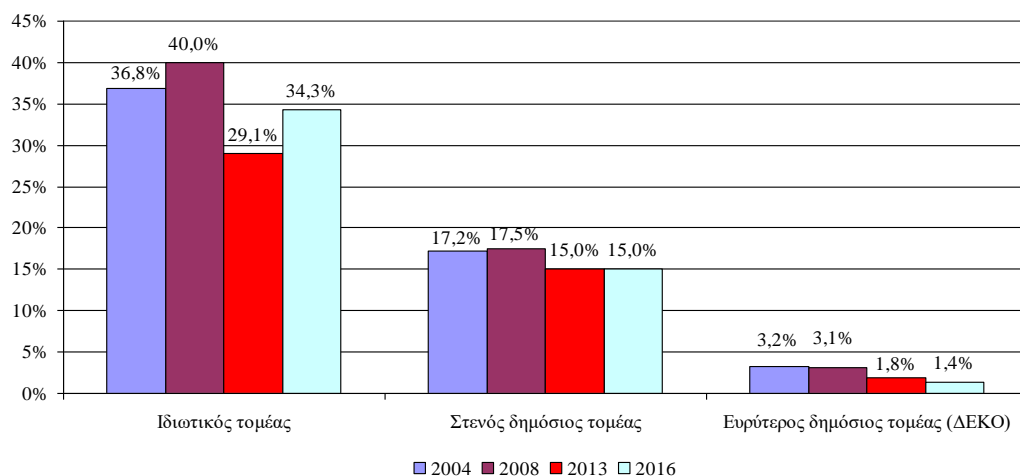
¹³⁵ Για περισσότερα σχετικά με τις νομοθετικές μνημονιακές παρεμβάσεις, οι οποίες επέφεραν αυτή τη μείωση της απασχόλησης στον δημόσιο τομέα δεξ στο Γ. Ζησιμόπουλος και Γ. Οικονομάκης, «Εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα: ο αντίκτυπος της αναδιάρθρωσης του δημόσιου τομέα», *Θέσεις*, Ιανουάριος-Μάρτιος 2013, τεύχος 122, σελ. 23-24.

Όπως φαίνεται από τον Πίνακα 3.10., που παρουσιάζει την αριθμητική και ποσοστιαία μεταβολή των μισθωτών του ιδιωτικού, του δημόσιου και του ευρύτερου δημόσιου τομέα (ΔΕΚΟ), των ετών 2004 και 2016, αποδεικνύεται ότι η οικονομική κρίση και οι συναρτώμενες με αυτήν μνημονιακές περιοριστικές πολιτικές πλήττουν πρωτίστως την απασχόληση στις κρατικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις, όπου η μείωση της μισθωτής απασχόλησης φτάνει στο 57,77% (-90.715 άτομα). Επομένως, οι κύριες επιπτώσεις των μνημονιακών πολιτικών συρρίκνωσης της απασχόλησης στο δημόσιο τομέα εμφανίζονται στον ευρύτερο δημόσιο τομέα (ΔΕΚΟ).

Σε απόλυτα μεγέθη, η μείωση της απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα είναι υψηλότερη εκείνης του στενού δημόσιου τομέα, ενώ ακολουθεί η μείωση του ευρύτερου δημόσιου τομέα. Ως προς τα ποσοστά της μείωσης της μισθωτής απασχόλησης μεταξύ ιδιωτικού και συνολικού δημόσιου τομέα, στο διάστημα 2004-16, η μείωση στον πρώτο ανέρχεται στο 8,90% έναντι μείωσης του δεύτερου κατά 21,07% (Πίνακας 3.10.).

Έχουμε ήδη επισημάνει ότι αυτοί που πλήττονται κυρίως από την ανεργία είναι οι μισθωτοί. Στο Διάγραμμα 3.3., αποτυπώνεται η κατανομή μισθωτών ως ποσοστό του εργατικού δυναμικού σε ιδιωτικό, δημόσιο και ευρύτερο δημόσιο τομέα, για τα έτη 2004, 2008, 2013 και 2016. Όπως προκύπτει από τα δεδομένα του διαγράμματος, η μείωση της μισθωτής απασχόλησης, μεταξύ 2008-16, και συνακόλουθα η εξ αυτής αύξηση της ανεργίας, κατανέμεται σε μείωση των μισθωτών του ιδιωτικού τομέα κατά 5,7 ποσοστιαίες μονάδες, σε μείωση των μισθωτών του στενού δημόσιου τομέα κατά 2,5 ποσοστιαίες μονάδες και σε μείωση των μισθωτών του ευρύτερου δημόσιου τομέα κατά 2,5 ποσοστιαίες μονάδες. Επομένως, το μεγαλύτερο βάρος της μείωσης στη μισθωτή απασχόληση και συνεπώς στην αύξηση της ανεργίας, το φέρουν οι μισθωτοί του ιδιωτικού τομέα. Επίσης, από το Διάγραμμα 3.3. φαίνεται ότι η κυρίαρχη μορφή μισθωτής απασχόλησης ήταν και παραμένει η μισθωτή απασχόληση στον ιδιωτικό τομέα. Ακολουθεί η μισθωτή απασχόληση στο στενό δημόσιο τομέα, ενώ πολύ χαμηλότερα βρίσκεται η μισθωτή απασχόληση στον ευρύτερο δημόσιο τομέα (ΔΕΚΟ). Επίσης, από τα στοιχεία, είναι δυνατό να συναχθεί το συμπέρασμα ότι στην αύξηση της ανεργίας, ως ποσοστό του εργατικού δυναμικού, συμβάλει πρωτίστως η μείωση των μισθωτών του ιδιωτικού τομέα.

Διάγραμμα 3.3: Κατανομή μισθωτών ως % του εργατικού δυναμικού σε ιδιωτικό και δημόσιο τομέα, 2004, 2008, 2013 και 2016

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, Β' τρίμηνο, επεξεργασία δική μας

3.1.4. Μισθωτή απασχόληση και μέγεθος των επιχειρήσεων

Στον Πίνακα 3.11. και 3.12. καταγράφονται οι μισθωτοί ανά μέγεθος της επιχείρησης (μέγεθος ως προς τη μισθωτή απασχόληση) για τα έτη 2014-16.

Πίνακας 3.11: Αριθμός επιχειρήσεων και εργαζομένων μισθωτών ανά μέγεθος επιχείρησης

Αριθμός Εργαζομ.	2014				2015				2016			
	Επιχειρήσεις	%	Εργαζόμενοι	%	Επιχειρ.	%	Εργαζόμενοι	%	Επιχειρ.	%	Εργαζόμενοι	%
1-4	161.766	75,4%	281.372	17,8%	165.886	74,6%	290.619	17,4%	171.977	73,8%	303.362	17%
5-9	27.554	12,9%	178.896	11,3%	29.689	13,4%	192.973	11,5%	31.983	13,7%	207.829	11,7%
10-49	21.629	10,1%	407.387	25,8%	23.094	10,4%	435.401	26,0%	25.401	10,9%	478.148	27,0%
50-249	2.942	1,4%	294.638	18,7%	3.089	1,4%	307.551	18,4%	3.249	1,4%	321.900	18,2%
>250	518	0,2%	415.703	26,3%	523	0,2%	447.188	26,7%	541	0,2%	459.845	26,0%
ΣΥΝΟΛΟ	214.409	100%	1.577.996	100%	222.281	100%	1.673.732	100%	233.151	100%	1.771.084	100%
1-49	210.949	98,4%	867.655	55,0%	218.669	98,4%	918.993	55%	229.361	98,4%	989.339	56%
50+	3.460	1,6%	710.341	45,0%	3.612	1,6%	754.739	45%	3.790	1,6%	781.745	44%
ΣΥΝΟΛΟ	214.409	100	1.577.996	100	222.281	100	1.673.732	100	233.151	100	1.771.084	100

Πηγή: ΕΡΓΑΝΗ, επεξεργασία στοιχείων δική μας

Πίνακας 3.12: Αριθμός επιχειρήσεων ανά μέγεθος εργαζομένων μισθωτών στην επιχείρηση

Αριθμός Εργαζομένων	2013	%	2014	%	2015	%	2016	%
1-10	177.447	90,214	192.054	89,574	198.375	89,245	207.030	88,797
11-50	16.329	8,302	18.973	8,849	20.379	9,168	22.420	9,616
51-250	2.449	1,245	2.869	1,338	3.008	1,353	3.163	1,357
251-500	271	0,138	297	0,139	305	0,137	311	0,133
501-1000	118	0,060	137	0,064	126	0,057	133	0,057
1001-1500	41	0,021	36	0,017	41	0,018	46	0,020
1501-2000	12	0,006	18	0,008	17	0,008	18	0,008
2001-2500	7	0,004	5	0,002	5	0,002	6	0,003
2501-3000	5	0,003	2	0,001	4	0,002	3	0,001
3001-4000	3	0,002	3	0,001	3	0,001	4	0,002
>4000	13	0,007	15	0,007	18	0,008	17	0,007
ΣΥΝΟΛΟ	196.695	100	214.409	100	222.281	100	233.151	100

Πηγή: ΕΡΓΑΝΗ-Ειδικά τεύχη

Όπως παρατηρούμε (Πίνακας 3.11.), η συντριπτική πλειονότητα των επιχειρήσεων στην ελληνική οικονομία, το 74% περίπου, απασχολούν μόλις 1-4 μισθωτούς εργαζομένους, και καλύπτουν ένα σημαντικό μέρος της μισθωτής απασχόλησης, το 17% κατά μέσο όρο. Επιπρόσθετα, ένα 13% περίπου των επιχειρήσεων ανήκουν στο εύρος απασχόλησης 5-9 εργαζόμενοι, και απασχολείται το 11% περίπου της μισθωτής απασχόλησης.

Γενικά, οι επιχειρήσεις που απασχολούν μέχρι 9 εργαζόμενους, αποτελούν τον κύριο όγκο του συνόλου των επιχειρήσεων (τα 7/8 ή το 88% περίπου) και το 29% της απασχόλησης.

Οι επιχειρήσεις με εύρος μισθωτών 10-49 άτομα, ανέρχονται στο 10% περίπου του συνόλου των επιχειρήσεων και απασχολούν κατά μέσο όρο το 26% της μισθωτής απασχόλησης.

Ενδιαφέρον έχει το στοιχείο σχετικά με τον αριθμό των επιχειρήσεων που απασχολούν περισσότερους από 250 εργαζόμενους. Παρ' ότι αποτελούν μόνο το 0,2% του συνόλου των επιχειρήσεων, εντούτοις καλύπτουν το 26%, κατά μέσο όρο, της μισθωτής απασχόλησης. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με τον αριθμό των επιχειρήσεων που απασχολούν 50-249 μισθωτούς. Ενώ αποτελεί το 1,4% του συνόλου των επιχειρήσεων, εντούτοις απασχολεί το 18% περίπου των μισθωτών εργαζομένων. Έτσι, το 44% περίπου των μισθωτών εργάζονται σε επιχειρήσεις που απασχολούν περισσότερους από 50 εργαζόμενους (για περισσότερα δεξ τον Πίνακα 3.12., ο οποίος δείχνει αναλυτικά τον αριθμό των επιχειρήσεων ανά εύρος εργαζομένων μισθωτών).

Συγκεκριμένα, για το 2016, σε σύνολο 229.361 μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων (ΜΜΕ) με μέγεθος μισθωτής απασχόλησης από 1 έως 49 άτομα, απασχολούνται 989.340 εργαζόμενοι, δηλαδή στο 98,5% των ΜΜΕ εργάζεται το 56% του εργατικού δυναμικού. Σε 3.250 επιχειρήσεις με αριθμό εργαζομένων από 50-249 άτομα απασχολούνται 321.900

μισθωτοί εργαζόμενοι (18%), ενώ σε 541 επιχειρήσεις με μέγεθος απασχόλησης πάνω από 250 άτομα εργάζονται 459.845 άτομα (26% των μισθωτών εργαζομένων) (Πίνακας 3.12.).

Όσον αφορά τις μεταβολές που επήλθαν στον συνολικό αριθμό των επιχειρήσεων σε σχέση με το 2014, διαπιστώνουμε ότι αυξήθηκαν κατά 18.742 (8,7%), ενώ ο βασικός λόγος αυτής της μεταβολής οφείλεται στην αύξηση των μικρών επιχειρήσεων που απασχολούν από 1-4 μισθωτούς. Αντίθετα, η αύξηση των εργαζόμενων μισθωτών (193.088 και 12,2%) οφείλεται κατά 37% στην αύξηση της απασχόλησης σε επιχειρήσεις που απασχολούν από 10-49 εργαζόμενους (2016: 478.148 μισθωτοί - 2014: 407.387 μισθωτοί).

Σύμφωνα με το ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, ο κύριος όγκος τόσο στις επιχειρήσεις όσο και στη μισθωτή απασχόληση συγκεντρώνεται διαχρονικά σε τρεις κλάδους, οι οποίοι απορροφούν το 41,5% των επιχειρήσεων και το 34,5% των μισθωτών, ήτοι το λιανικό εμπόριο, το χονδρικό εμπόριο και οι δραστηριότητες εστίασης.¹³⁶

Όσον αφορά τις επιχειρήσεις, σε σχέση με το 2013, εκτός των παραπάνω τριών κλάδων, σημαντικές είναι οι αυξήσεις των επιχειρήσεων στους κλάδους των καταλυμάτων, των χερσαίων μεταφορών και μεταφορών μέσω αγωγών, των δραστηριοτήτων υγείας και των άλλων δραστηριοτήτων παροχής υπηρεσιών.¹³⁷

Σχετικά με την μισθωτή απασχόληση, σε σχέση με το 2013, εκτός των παραπάνω τριών κλάδων (λιανικό και χονδρικό εμπόριο και δραστηριότητες εστίασης), οι οποίοι συγκεντρώνουν τον βασικό όγκο των μισθωτών, σημαντικό μερίδιο έχουν και οι αυξήσεις της μισθωτής απασχόλησης στους κλάδους των καταλυμάτων, της δημόσιας διοίκησης και άμυνας, της εκπαίδευσης και της βιομηχανίας τροφίμων.¹³⁸

Η εν λόγω αύξηση της μισθωτής απασχόλησης οφείλεται, όπως επισημαίνει το ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, στην αύξηση του αριθμού των μερικώς απασχολούμενων, μετά το 2013, σε ποσοστό 30%, καθώς επίσης και των εργαζομένων που αμείβονται με χαμηλούς μισθούς από 500 έως 700 ευρώ σε ποσοστό 33,7%. Συνολικά, οκτώ στους δέκα μισθωτούς με τους οποίους αυξήθηκε η απασχόληση ανήκουν στις εν λόγω κατηγορίες.¹³⁹

3.1.5. Η κατάσταση στην αγορά εργασίας σε αριθμούς

Για του λόγου το αληθές θα αναφερθούμε, πάλι, στις μελέτες του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, οι οποίες περιγράφουν με μελανά χρώματα την νέα κατάσταση που έχει διαμορφωθεί για τον κόσμο της εργασίας, όλα αυτά τα χρόνια των Μνημονίων.

Συγκεκριμένα, όσον αφορά την εξέλιξη των μισθών, κατά το 2017, εμφανίζουν σταθεροποίηση στα χαμηλά επίπεδα, όπως έχουν διαμορφωθεί από τα προηγούμενα

¹³⁶ Ετήσια Έκθεση 2017, *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα, σελ. 98.

¹³⁷ Ετήσια Έκθεση 2017, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, ό.π., σελ. 99.

¹³⁸ Ετήσια Έκθεση 2017, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, ό.π., σελ. 100.

¹³⁹ Ετήσια Έκθεση 2018, *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα, σελ. 114.

χρόνια, εξαιτίας των μέτρων που έχουν επιβάλλει τα Μνημόνια. Έχει αυξηθεί σημαντικά το ποσοστό των εργαζομένων, το οποίο λαμβάνει χαμηλές καθαρές μηνιαίες αποδοχές κάτω από 700 ευρώ, το οποίο ανέρχεται σε 37,4% το 2017 (από 13% το 2009), ενώ μειώνεται κατά 4 περίπου ποσοστιαίες μονάδες το ποσοστό όσων λαμβάνουν αποδοχές μεταξύ 700-900 ευρώ (23,5% το 2017 από 27,3% το 2009). Παράλληλα, έχει μειωθεί κατά το μισό περίπου, το ποσοστό των εργαζομένων με καθαρές μηνιαίες αποδοχές μεταξύ 900-1.300 ευρώ, το οποίο ανέρχεται σε 16,8% το 2017 από 35,75 το 2009.¹⁴⁰ Αθροιστικά οι εργαζόμενοι στον ιδιωτικό τομέα με μισθό κάτω από 900 ευρώ αποτελούν το 61%. Την ίδια στιγμή η εσωτερική υποτίμηση δεν συνέβαλλε ουσιωδώς σε μια βελτίωση της ανταγωνιστικότητας τιμής που αποτελούσε βασικό στόχο των Προγραμμάτων Οικονομικής Προσαρμογής, καθώς κατά την περίοδο της κρίσης εμφανίζεται μία ανάκαμψη στο περιθώριο κέρδους του εγχώριου εμπορεύσιμου τομέα, υπερβαίνοντας τον μέσο όρο της Ευρωζώνης.¹⁴¹ Η εξέλιξη αυτή υποδεικνύει ότι τουλάχιστον ένα μέρος της μείωσης των μισθών δεν αποτυπώθηκε σε μία μείωση της τιμής, αλλά σε αύξηση του κέρδους ανά μονάδα προϊόντος, συμβάλλοντας σε μια ανακατανομή του εισοδήματος προς όφελος του κεφαλαίου που άντεξε στην κρίση.

Τα παραπάνω επιβεβαιώνονται και από την Έκθεση του Ευρωπαϊκού Συνδικαλιστικού Ινστιτούτου (ETUI), με τίτλο: «Συγκριτική Αξιολόγηση της εργασίας στην Ευρώπη 2018» (19 Μαρτίου 2018). Τα στοιχεία αφορούν τους «πραγματικούς μισθούς», δηλαδή την αξία των μισθών όταν λαμβάνεται υπόψη το κόστος ζωής. Σύμφωνα με την Έκθεση, σε εννέα χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ιταλία, Ηνωμένο Βασίλειο, Ισπανία, Βέλγιο, Ελλάδα, Πορτογαλία, Φινλανδία, Κροατία και Κύπρος) καταγράφηκαν σημαντικές μειώσεις, κατά την περίοδο 2010-2017, με την Ελλάδα να έχει τις μεγαλύτερες μειώσεις μισθών (Πίνακας 3.13.). Επιπλέον, οι εργαζόμενοι σε έξι από τις παραπάνω χώρες (Ιταλία, Ηνωμένο Βασίλειο, Ισπανία, Βέλγιο, Ελλάδα και Φινλανδία) κέρδισαν λιγότερα το 2017 από το 2016, παρά την ανάκαμψη της κερδοφορίας και τη μικρή αύξηση του ΑΕΠ.¹⁴²

¹⁴⁰ Ετήσια Έκθεση 2018, του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, ό.π., σελ. 17.

¹⁴¹ Dimitris Paitaridis, 2018, Division of Labour, Productivity, and Competitiveness of the Greek Tradable Sector. East - West Journal of Economics and Business XXI (1-2).

¹⁴² Για περισσότερες πληροφορίες δεξ την Έκθεση του Ευρωπαϊκού Συνδικαλιστικού Ινστιτούτου (ETUI), <https://www.etui.org/Events/Launch-of-the-ETUI-ETUC-Benchmarking-Working-Europe-2018-report-What-convergence-and-what-divergence-across-the-EU>

Πίνακας 3.13: Ποσοστιαία (%) εξέλιξη των πραγματικών μισθών

	2010-2017	2016-2017
Ελλάδα	-19.1	-0.4
Κύπρος	-10.2	0.6
Πορτογαλία	-8.3	0.1
Κροατία	-7.9	1.2
Ισπανία	-4.4	-1.5
Ιταλία	-4.3	-0.9
Ηνωμένο Βασίλειο	-2.4	-0.6
Βέλγιο	-1.1	-0.8
Φινλανδία	-1.0	-2.0

Πηγή: Ευρωπαϊκό Συνδικαλιστικό Ινστιτούτο (ETUI, 2018)

Έτσι, παρά την καταστροφή που έχει υποστεί το παραγωγικό σύστημα της χώρας, το οποίο μάλιστα είναι συγκρίσιμο με αυτό της Γαλλίας και της Ιταλίας κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, εντούτοις η αύξηση της κερδοφορίας είναι εντυπωσιακή. Συγκεκριμένα, μεταξύ 2010-16, ενώ οι μισθοί μειώθηκαν κατά 22% και κατά 32% για τους νέους κάτω των 25 ετών, αντίθετα τα κέρδη του κεφαλαίου στην μεταποιητική βιομηχανία παρουσίασαν αλματώδη αύξηση της τάξης του 56%. Και παρ' ότι η κερδοφορία παρουσίασε αύξηση, εντούτοις οι καθαρές επενδύσεις παγίου κεφαλαίου ήταν αρνητικές από το 2012 μέχρι το 2015, που σημαίνει ότι συρρικνώθηκε το παραγωγικό δυναμικό της χώρας. Φαίνεται, λοιπόν, ότι παρά τις δραματικές μειώσεις των μισθών στη βιομηχανία, εντούτοις τα προβλεπόμενα μνημονιακά μέτρα όσον αφορά τις αντίστοιχες μειώσεις των τιμών, την αύξηση της ανταγωνιστικότητας και τη βελτίωση του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών δεν απέδωσαν, αλλά μετατράπηκαν όπως είδαμε μόνο σε αυξήσεις των κερδών.¹⁴³

Βεβαίως, η άνοδος του ποσοστού της ανεργίας έχει συμβάλει τα μέγιστα στη μείωση των μισθών. Επιπλέον, αν και πέφτει το ποσοστό ανεργίας, εντούτοις οι μισθοί δεν αυξάνονται, όπως θα ήταν φυσιολογικό. Αυτό οφείλεται, όπως ήδη είπαμε, στο γεγονός ότι οι θέσεις εργασίας που δημιουργούνται είναι επισφαλείς (μερικής απασχόλησης, συμβάσεις ορισμένου χρόνου, αδήλωτης εργασίας). Συνεπικουρούμενα όλα αυτά από τους ιδεολογικούς και οργανωτικούς παράγοντες, όπως είναι ο αρνητικός συσχετισμός δύναμης για τα συνδικάτα στο εσωτερικό των επιχειρήσεων και στην κοινωνία, συνθέτουν την τραγική εικόνα που έχει περιέλθει ο κόσμος της εργασίας.

Ο αρνητικός συσχετισμός δύναμης για την εργασία και τα συνδικάτα φαίνεται και από την εξέλιξη στο πεδίο των συλλογικών διαπραγματεύσεων (Πίνακας 3.14.). Με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία του Υπουργείου Εργασίας, το 2017 υπογράφηκαν μόνο 15 κλαδικές/ομοιοεπαγγελματικές συλλογικές συμβάσεις (ΣΣΕ), ενώ αντίθετα, ο αριθμός των επιχειρησιακών ΣΣΕ ήταν 244, αντιπροσωπεύοντας το 92% του συνόλου των ΣΣΕ. Τα στοιχεία που δείχνουν την ολική ανατροπή που επήλθε στο πεδίο των συλλογικών

¹⁴³ Για μια πιο αναλυτική παρουσίαση δεξ Η. Ιωακείμογλου, *Κόστος εργασίας και περιθώρια κέρδους στα χρόνια των Μνημονίων*, Κείμενα Πολιτικής (PolicyBriefs)/15, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Ιανουάριος 2018, Αθήνα.

συμβάσεων εργασίας την περίοδο μετά το 2012, είναι αποκαλυπτικά. Είναι χαρακτηριστικό ότι ενώ κατά το έτος 2010 έχουμε τη σύναψη 65 κλαδικών συμβάσεων και 227 επιχειρησιακών, δυο χρόνο αργότερα, το 2012, όταν ολοκληρώνονται οι νομοθετικές παρεμβάσεις του δεύτερου Μνημονίου, συνάπτονται μόνο 23 κλαδικές συμβάσεις, ενώ αντίστοιχα ο αριθμός των επιχειρησιακών συμβάσεων εργασίας εκτινάσσεται στις 976. Για όλη την περίοδο, μεταξύ 2011-17, έχουν υπογραφεί αθροιστικά 2.273 επιχειρησιακές συμβάσεις εργασίας έναντι μόνο 162 κλαδικών/ομοιοεπαγγελματικών.¹⁴⁴

Πίνακας 3.14: Συλλογικές Συμβάσεις Εργασίας (2010-2017)

Έτος	Κλαδικές/εθνικές/ ομοιοεπαγ- γελματικές συμβάσεις	Επιχειρησιακές συμβάσεις	Τοπικές ομοιοεπαγγελματικές συμβάσεις	Σύνολο	Ποσοστό (%) συμμετοχής επιχειρησιακών συμβάσεων
2010	65	227	14	306	74,18
2011	38	170	7	215	79,07
2012	23	976	6	1.005	97,11
2013	14	409	0	423	96,69
2014	14	286	5	305	93,77
2015	12	263	7	282	93,26
2016	10	318	6	334	95,21
2017	15	244	6	265	92,08
Σύνολο	162	2.273	37	2.472	

Πηγή: Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης (επεξεργασία ΙΝΕ-ΓΣΕΕ)

Ουσιαστικά, είναι η περίοδος κατά την οποία θεσμοθετείται, μεταξύ άλλων, η υπερίσχυση των επιχειρησιακών έναντι των κλαδικών συμβάσεων εργασίας, απαξιώνεται η Εθνική Γενική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας (ΕΓΣΣΕ), απορυθμίζονται οι εργασιακές σχέσεις, καθιερώνεται η ευελιξία στην εργασία, διευρύνεται η αδήλωτη εργασία και η εργασία πολλών ταχυτήτων και αμοιβών, συμπιέζεται προς τα κάτω ο κατώτατος μισθός, εδραιώνεται η απόλυτη κυριαρχία του διευθυντικού δικαιώματος, και έτσι επιβεβαιώνεται

¹⁴⁴ Ετήσια Έκθεση 2018, του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, ό.π., σελ. 118-121. Επίσης, για μια πιο αναλυτική παρουσίαση της εξέλιξης των σε, δεξ Α. Καυάλης, «Η μετεξέλιξη των συλλογικών συμβάσεων εργασίας σε μνημονιακό μέσο απορρύθμισης της εργασίας», ηλεκτρονικό περιοδικό *Marginalia*, τεύχος 3, Μάιος 2018, στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://marginalia.gr/arthro/i-metexelixa-ton-syllogikon-symvaseon-ergasias-se-mnimoniako-meso-aporrythmisis-tis-ergasias/>

πως σταθερή επιδίωξη της εργοδοτικής πλευράς ήταν να μεταφέρει την διαδικασία διαπραγμάτευσης στο επίπεδο της επιχείρησης όπου η εργατική πλευρά είναι πιο αδύναμη συνδικαλιστικά και επομένως διαπραγματευτικά.

Την ίδια στιγμή οι προσλήψεις με πλήρη απασχόληση υποχωρούν σταθερά, αφού μειώνεται η ποσοστιαία αναλογία τους από 79% το 2009 σε 45% το 2017. Αντίθετα το 2009 οι προσλήψεις με ευέλικτες μορφές εργασίας αντιστοιχούσαν στο 21% του συνόλου των προσλήψεων, ενώ το 2017 εκτινάχτηκαν στο 55%.¹⁴⁵

Εάν ληφθεί υπόψη επιπλέον η διάλυση του εργατικού δικαίου, τότε μπορεί κανείς να ερμηνεύσει και να συσχετίσει τις επιπτώσεις αυτών των εξελίξεων στα μεγάλα ποσοστά φτωχοποίησης του πληθυσμού. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι ο δείκτης της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού αυξάνεται από 27,6% το 2009 στο 36% το 2014 για να μειωθεί ελαφρώς στο 35,6% το 2016. Επιπλέον, τα εμπειρικά ευρήματα επιβεβαιώνουν ακόμα περισσότερο την ανησυχία του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ ότι η εξάπλωση της μερικής απασχόλησης και η γενίκευση των ελαστικών σχέσεων εργασίας έχουν καταδικάσει μεγάλο τμήμα του εργαζόμενου πληθυσμού να διαβιώνει σε συνθήκες φτώχειας. Αυτό, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι το ποσοστό φτώχειας σε εργαζομένους με συμβάσεις ορισμένου χρόνου κυμαίνεται περίπου σε τριπλάσια επίπεδα σε σχέση με τους εργαζομένους με συμβάσεις αορίστου χρόνου, καθιστά προφανές πως οι σταθερές και πλήρεις σχέσεις απασχόλησης εξασφαλίζουν σαφώς καλύτερη προστασία από τη φτωχοποίηση.¹⁴⁶

Κάποια πρώτα συμπεράσματα που μπορούν να διατυπωθούν είναι τα εξής. Η αδυναμία του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος να ανακόψει είτε κινηματικά είτε πολιτικά, την αναδιάρθρωση συνολικά του συστήματος προς μια νέα ταξική ισορροπία, έδωσε την δυνατότητα στην αστική-εργοδοτική εξουσία να σταθεροποιήσει τη θέση της, και οδήγησε σε μια κατάσταση παγίωσης ενός νέου ταξικού συσχετισμού, με την εργατική τάξη αποδιάρθρωμένη και τις συνδικαλιστικές της οργανώσεις αδύναμες να οργανώσουν ένα συνολικό σχέδιο αντιστροφής της κατάστασης.

Αυτό φαίνεται και από την εξέλιξη των απεργιών στην Ελλάδα. Σύμφωνα με την επεξεργασία των εμπειρικών στοιχείων φαίνεται ότι το 2015 ήταν η χρονιά με τις λιγότερες κινητοποιήσεις σε όλους τους τομείς της οικονομίας (ιδιωτικός, δημόσιος και ευρύτερος δημόσιος τομέας) και σε όλα τα επίπεδα (απεργίες, στάσεις εργασίας, συγκεντρώσεις, πορείες κλπ.). Λίγο διαφορετικά είναι το 2016, όπου σημειώνεται μια μικρή αύξηση των κινητοποιήσεων, οι οποίες όμως αφορούν τις μη απεργιακού τύπου δράσεις (δηλ. είναι συγκεντρώσεις, παραστάσεις διαμαρτυρίας, πορείες), ενώ τα αιτήματά τους είναι κυρίως αμυντικού χαρακτήρα (π.χ. καταβολή δεδουλευμένων, ασφαλιστικό, συντάξεις). Επίσης, η απεργιακή δράση μειώνεται μεταξύ 2010-16, την ίδια στιγμή που αυξάνεται η ανεργία και μειώνεται η απασχόληση των μισθωτών. Κομβικό σημείο είναι το έτος 2012, στο οποίο τέμνονται όλες οι μεταβλητές, ενώ από εκεί και μετά υπάρχουν μεγάλες αποκλίσεις.¹⁴⁷

¹⁴⁵145 Ετήσια Έκθεση 2018, του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, ό.π., σελ. 121-124.

¹⁴⁶ Για περισσότερα σχετικά με την φτώχεια δες το Κεφάλαιο 4, με τίτλο, «Φτώχεια και ανισότητα», από την Ετήσια Έκθεση 2018, του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, ό.π., σελ. 127-149.

¹⁴⁷ Για περισσότερα δες Δ. Κατσορίδας - Γ. Κολλιάς - Δ. Παπανικολόπουλος, *Το απεργιακό φαινόμενο στην Ελλάδα. Καταγραφή των απεργιών κατά το 2015-16*, (επιμέλεια: Δ. Κατσορίδας), έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, σειρά: Μελέτες/Τεκμηρίωση 47, Αθήνα 2017, σελ. 49-53.

Οι προαναφερθείσες δυσκολίες γίνονται ακόμη μεγαλύτερες σε συνθήκες υποχώρησης τόσο των αγώνων όσο και της συνείδησης, «ιδιαίτερα των νέων εργαζομένων, οι οποίοι, δίχως να έχουν βιώματα της προηγούμενης κατάστασης, εισέρχονται και εργάζονται σε μια αγορά εργασίας με ελάχιστα δικαιώματα και δυνατότητες επιλογών».¹⁴⁸

3.2. Το πραγματικό μέγεθος της εργατικής τάξης στην Ελλάδα¹⁴⁹

Με βάση τα προηγούμενα γενικά στοιχεία, στο παρόν κεφάλαιο θα επιχειρήσουμε να αναλύσουμε τη σύνθεση της μισθωτής εργασίας στην Ελλάδα, ώστε να δούμε ποιες κατηγορίες υπάγονται στην πραγματική δύναμη της εργατικής τάξης.

Όπως έχουμε παρατηρήσει από τον Πίνακα 3.1., το σύνολο του εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα (ή αλλιώς του Οικονομικά Ενεργού Πληθυσμού-Ο.Ε.Π.), σύμφωνα με στοιχεία του 2016, είναι **4.814.691** άτομα, εκ των οποίων οι απασχολούμενοι είναι **3.702.613** (2.142.800 άνδρες και 1.599.800 γυναίκες) και οι άνεργοι 1.112.078 ή 23,1% (517.300 άνδρες ήτοι 19,4% και 594.800 γυναίκες ήτοι 27,6%). Από τους απασχολούμενους, **2.439.976** δηλώνουν *μισθωτοί*, ενώ αντίθετα, το 2008, έτος έναρξης της οικονομικής κρίσης, το σύνολο των μισθωτών ήταν **3.028.447** άτομα (Πίνακας 3.2.). Η μείωση της απασχόλησης, από το 2008, κατά 934.649 εργαζόμενους, αναλογεί σε ποσοστό 63% στους *μισθωτούς* (ήτοι 588.471 άτομα). Το υπόλοιπο μοιράζεται κυρίως στις κατηγορίες των *εργοδοτών* (2016: 270.516 - 2008: 380.232), των *συμβοηθούτων και μη αμειβόμενων μελών στην οικογενειακή επιχείρηση* (2016: 144.984 - 2008: 271.380), και των *αυτοαπασχολούμενων χωρίς προσωπικό* των οποίων η μείωση ήταν πολύ μικρή σε σχέση με το 2008 (2016: 847.139 - 2008: 957.204). Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι η πλειονότητα των εργαζομένων σε σχέση με τη *θέση στο επάγγελμα* είναι *μισθωτοί* (με μισθό ή ημερομίσθιο).

Είναι, όμως, έτσι; Επαρκούν τα στοιχεία των επίσημων στατιστικών;

Σε αυτό τη σημείο να υπενθυμίσουμε ότι επιχειρούμε να μελετήσουμε την εργατική τάξη στην Ελλάδα, προτείνοντας μια συγκεκριμένη θεωρητική προσέγγιση, με βάση την άποψη

¹⁴⁸ Ετήσια Έκθεση 2018, του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, ό.π., σελ. 120-121.

¹⁴⁹ Προγενέστερες εργασίες μας, στις οποίες στηριχθήκαμε για την περαιτέρω επεξεργασία του εν λόγω κεφαλαίου, καθώς και του επόμενου (κεφάλαιο 3.3.), είναι οι εξής: 1) Δ. Κατσορίδας, «Η μισθωτή εργασία στην Ελλάδα», περιοδικό *Ενημέρωση* (έκδοση του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ), Απρίλιος 2000, τεύχος 65, 2) Δ. Κατσορίδας, «Μεταβολές στην ταξική δομή: η σύνθεση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα». Εισήγηση στο 9ο Επιστημονικό Συνέδριο του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα με θέμα, *Κοινωνική Αλλαγή στη Σύγχρονη Ελλάδα (1980-2001)*, στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, την περίοδο 9-12 Απριλίου 2003. Έχει δημοσιευτεί στον ανάλογο τόμο, 3) Δ. Κατσορίδας, «Η μισθωτή εργασία στην Ελλάδα». Εισήγηση στο Επιστημονικό Συνέδριο που διοργάνωσε ο Μαρξιστικός Χώρος Μελέτης και Έρευνας (ΜΑΧΩΜΕ), στις 21-23/11/2014, με θέμα: *Ταξική διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας: ταξική συνείδηση και πολιτική διαπάλη*. Δημοσιεύτηκε στον ανάλογο τόμο, εκδόσεις Ταξιδευτής, Αθήνα 2015, 4) Δ. Κατσορίδας, «Συρρικνώνεται η εργατική τάξη; Μέγεθος, έκταση και δυναμική της εργατικής τάξης στην Ελλάδα». Εισήγηση σε διημερίδα που διοργάνωσε το ΝΑΡ, στις 7-8/10/2017, στην Αθήνα, με θέμα: *Ο σύγχρονος ελληνικός καπιταλισμός*, στη θεματική ενότητα, με τίτλο: «Η κοινωνικοταξική διάρθρωση στον ελληνικό καπιταλιστικό σχηματισμό και οι τάσεις αναδιάταξης».

του Λένιν και ιδιαίτερα του Σακελλαρόπουλου, όπως φαίνεται από την ανάλυσή μας στο πρώτο κεφάλαιο, καθώς και μέσα από τα συμπεράσματά μας.¹⁵⁰ Επαναλαμβάνοντας εν τάχει την άποψή μας, μπορούμε να πούμε ότι στην εργατική τάξη υπάγονται όλοι οι μισθωτοί που δεν κατέχουν δικά τους μέσα παραγωγής και κυκλοφορίας, που η νομική τους θέση είναι σχέση εξαρτημένης εργασίας προς το κεφάλαιο και το κράτος, που το εισόδημα-μισθός τους είναι στο πλαίσιο που καθορίζουν οι όροι αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης (δηλαδή δεν μπορούν να επιβιώσουν αν δεν διαθέτουν συνεχώς την εργασία τους) ή και πιο κάτω από αυτή, που δεν έχουν διευθυντικό ή ενδιάμεσο ρόλο στον έλεγχο, στην εποπτεία και στην οργάνωση της εργασίας ή ο τυχόν τέτοιος ρόλος τους δεν έχει καμία σημασία αλλά είναι απλά μια θέση, είναι κυριαρχούμενοι και εκτελεστικά όργανα εντολών, και δεν συμμετέχουν στους κατασταλτικούς μηχανισμούς.

Με βάση αυτά τα θεωρητικά εργαλεία, ισχυριζόμαστε ότι στην πραγματική δύναμη της εργατικής τάξης υπάγονται οι κατώτεροι στην ιεραρχία μισθωτοί του ιδιωτικού, του ευρύτερου δημόσιου (ΔΕΚΟ) και του καθαυτό δημόσιου τομέα της οικονομίας.

Λαμβάνοντας υπόψη τα προηγούμενα, είναι δυνατό να ξεχωρίσουμε εκείνες τις μερίδες των μισθωτών που δεν εντάσσονται στην εργατική τάξη (Πίνακες 3.15., 3.16.). Συγκεκριμένα, η μη ένταξη στην εργατική τάξη περιλαμβάνει τις παρακάτω κατηγορίες μισθωτών:

- Μέλη των βουλευόμενων σωμάτων και ανώτερα διοικητικά στελέχη της Δημόσιας Διοίκησης και οργανισμών.
- Διευθύνοντες και ανώτερα στελέχη μεγάλων δημοσίων και ιδιωτικών επιχειρήσεων και οργανισμών.
- Διευθύνοντες επιχειρηματίες και προϊστάμενοι δημοσίων ή ιδιωτικών επιχειρήσεων.
- Ανώτερα διευθυντικά και διοικητικά στελέχη
- Επαγγελματίες επιχειρήσεων και διοίκησης
- Νομικοί εν γένει (Δικηγόροι, Εισαγγελείς, Δικαστές), κληρικοί, λογιστές, εκπαιδευτικοί ανωτάτης εκπαίδευσης, πρόσωπα που ασκούν επιστημονικά και συναφή επαγγέλματα, τεχνολόγοι και τεχνικοί βοηθοί, χρηματιστές κλπ.
- Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών προστασίας (αστυνομικοί, πυροσβέστες, λιμενοφύλακες, δεσμοφύλακες) και πρόσωπα μη δυνάμενα να καταταγούν (στρατιωτικοί).

¹⁵⁰ Βλέπε στο Πρώτο Κεφάλαιο, το υποκεφάλαια 3 και 5, καθώς επίσης το 7 τα Συμπεράσματα.

Πίνακας 3.15: Μισθωτοί που δεν υπάγονται στην εργατική τάξη, 2004-2010 (παλαιά κατάταξη)

	2004	2007	2008	2010
11. Μέλη των βουλευομένων σωμάτων και ανώτερα διοικητικά στελέχη της Δημόσιας Διοίκησης και των οργανισμών ειδικών συμφερόντων	977	1.858	1.509	1.352
12. Διευθύνοντες και ανώτερα στελέχη μεγάλων δημόσιων και ιδιωτικών επιχειρήσεων	49.898	54.912	54.496	54.414
13. Διευθύνοντες επιχειρηματίες και προϊστάμενοι μικρών δημόσιων ή ιδιωτικών επιχειρήσεων	5.379	6.284	5.920	7.545
24. Εκπαιδευτικοί [ανωτάτων σχολών]	11.219	10.759	11.628	12.433
25. Λογιστές και άλλα στελέχη επιχειρήσεων	42.612	37.907	39.935	35.896
26. Νομικοί εν γένει	10.573	13.902	15.024	13.085
27. Πρόσωπα που ασκούν επιστημονικά, καλλιτεχνικά και συναφή επαγγέλματα	18.589	13.242	15.229	18.275
31. Τεχνολόγοι και τεχνικοί βοηθοί των επιστημών της φυσικής και της	13.504	15.705	16.679	14.621
34. Ειδικευμένοι επί των πωλήσεων, χρηματιστές, κτηματομεσίτες,	30.769	39.756	32.986	34.783
52. Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών προστασίας	70.424	64.762	64.451	61.423
01. Πρόσωπα μη δυνάμενα να καταταγούν	62.409	59.454	56.471	63.493
Σύνολο	316.354	318.540	314.327	317.319

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, Β' τρίμηνο, επεξεργασία δική μας

Πίνακας 3.16: Μισθωτοί που δεν υπάγονται στην εργατική τάξη, 2011-2016 (νέα κατάταξη)*

	2011	2013	2014	2015	2016
11. Γενικοί διευθυντές, ανώτερα διοικητικά στελέχη και μέλη των νομοθετικών σωμάτων	5.436	2.687	2.250	2.878	4.386
12. Διοικητικοί και εμπορικοί διευθυντές	19.458	27.228	18.922	12.460	7.827
13. Διευθυντές παραγωγής και εξειδικευμένων υπηρεσιών	11.017	8.190	9.952	7.918	8.797
14. Διευθυντές ξενοδοχείων, εστιατορίων, επιχειρήσεων λιανικού και χονδρικού εμπορίου και άλλων υπηρεσιών	7.682	9.513	7.392	5.898	7.371
23. Εκπαιδευτικοί	16.099	12.603	17.923	13.098	14.768
24. Επαγγελματίες επιχειρήσεων και διοίκησης	82.419	90.723	91.446	82.725	81.003
26. Επαγγελματίες του νομικού, κοινωνικού και πολιτιστικού κλάδου	14.184	15.030	13.770	12.030	14.852
31. Τεχνικοί θετικών επιστημών και μηχανικής	17.015	13.356	14.831	15.787	20.158
33. Βοηθοί Επαγγελματιών επιχειρήσεων και διοίκησης	56.903	55.930	58.594	68.920	79.720
54. Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών προστασίας	67.274	64.879	61.607	65.005	64.308
01. Πρόσωπα μη δυνάμενα να καταταγούν	60.704	59.582	59.111	56.295	61.598
Σύνολο	358.190	359.720	355.798	343.013	364.786

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, Β' τρίμηνο, επεξεργασία δική μας

* Η διαφορά στην κατάταξη μεταξύ του πίνακα 3.15 και του πίνακα 3.16, οφείλεται στην αλλαγή της ταξινόμησης των επαγγελματιών (ΣΤΕΠ) από το 2011 και μετά.

Με βάση αυτή την προσέγγιση, το σύνολο των μισθωτών που δεν εντάσσονται στην εργατική τάξη ανέρχεται, το 2016, σε 364.786 άτομα, ήτοι ποσοστό 7,58% του συνόλου των μισθωτών (2004: 316.354 άτομα και 6,43%).

Επομένως, αν από τα 2.439.976 του συνόλου των μισθωτών, το 2016, αφαιρέσουμε τους 364.786, που δεν εντάσσονται στην εργατική τάξη, τότε θα έχουμε 2.075.190 μισθωτών, ήτοι ποσοστό 43,10%, οι οποίοι υπάγονται στην εργατική τάξη (2004: 2.495.691 άτομα που υπάγονται στην εργατική τάξη και ποσοστό 50,76%).

Κατόπιν τούτου, δηλαδή μετά την αφαίρεση των παραπάνω κατηγοριών από τη δύναμη της μισθωτής εργασίας, η κατανομή της εργατικής τάξης περιλαμβάνει τις εξής κατηγορίες οικονομικής δραστηριότητας (Πίνακας 3.17-3.18 και 3.19):

Πίνακας 3.17: Η εργατική τάξη ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας, 2004 & 2007 (παλαιά κατάταξη)

ΚΛΑΔΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ	2004	2007	2004 (%)	2007 (%)
A. Γεωργία, κτηνοτροφία, θήρα και δασοκομία	36.625	28.450	1,5	1,1
B. Αλιεία	2.774	4.215	0,1	0,2
Γ. Ορυχεία και λατομεία	13.130	16.049	0,5	0,6
Δ. Μεταποιητικές βιομηχανίες	403.120	389.733	16,2	14,8
E. Παροχή ηλεκτρικού ρεύματος φυσικού αερίου και νερού	36.960	39.403	1,5	1,5
ΣΤ. Κατασκευές	241.091	266.310	9,7	10,1
Z. Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευή οχημάτων	359.199	398.575	14,4	15,2
H. Ξενοδοχεία και εστιατόρια	164.822	188.655	6,6	7,2
Θ. Μεταφορές αποθήκευση και επικοινωνίες	187.138	178.233	7,5	6,8
I. Ενδιάμεσοι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί	71.041	73.319	2,8	2,8
K. Διαχείριση ακίνητης περιουσίας, εκμισθώσεις και επιχειρηματικές δραστηριότητες	145.464	148.690	5,8	5,7
Λ. Δημόσια διοίκηση και άμυνα, υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση	202.400	235.379	8,1	9,0
M. Εκπαίδευση	283.482	289.686	11,4	11,0
N. Υγεία και κοινωνική μέριμνα	182.970	199.909	7,3	7,6
Ξ. Άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών υπέρ του κοινωνικού συνόλου	100.873	106.411	4,0	4,0
O. Ιδιωτικά νοικοκυριά που απασχολούν οικιακό προσωπικό	63.223	64.376	2,5	2,4
Π. Ετερόδοκοι οργανισμοί και όργανα	1.378	1.437	0,1	0,1
ΣΥΝΟΛΟ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ	2.495.691	2.628.831	100	100

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, Β' τρίμηνο, επεξεργασία δική μας

Πίνακας 3.18: Η εργατική τάξη ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας, 2008-2016*
(νέα κατάταξη)

ΚΛΑΔΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ	2008	2010	2011	2013	2014	2015	2016
Α. Γεωργία, δασοκομία και αλιεία	39.124	51.919	48.903	43.126	41.565	48.573	49.914
Β. Ορυχεία και λατομεία	15.939	11.746	7.945	8.274	9.891	8.594	11.699
Γ. Μεταποίηση	386.460	341.150	282.653	213.770	221.031	224.326	243.543
Δ. Παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού και κλιματισμού	34.787	25.509	19.516	22.082	24.371	21.621	26.699
Ε. Παροχή νερού, επεξεργασία λυμάτων, διαχείριση απόβλητων	28.711	31.203	25.078	21.484	22.568	20.142	21.366
ΣΤ. Κατασκευές	284.086	213.371	165.044	87.953	86.349	84.601	88.708
Ζ. Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευή μηχανοκίνητων	418.438	419.963	399.565	334.713	339.007	367.686	366.596
Η. Μεταφορά και αποθήκευση	134.453	123.972	117.750	94.873	97.006	98.843	103.021
Θ. Δραστηριότητες υπηρεσιών παροχής καταλύματος και εστίασης	194.763	181.573	171.137	154.029	197.198	217.613	226.777
Ι. Ενημέρωση και επικοινωνία	65.382	75.525	64.049	61.654	58.605	61.444	66.909
Κ. Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες	81.876	76.689	58.583	57.005	42.448	37.099	36.988
Λ. Διαχείριση ακίνητης περιουσίας	1.389	708	709	0	75	2.255	1.653
Μ. Επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες	89.687	77.731	54.309	51.660	41.127	54.251	54.061
Ν. Διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες	62.820	57.400	62.077	44.946	67.625	65.696	65.604
Ξ. Δημόσια διοίκηση και άμυνα, υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση	234.570	218.391	195.229	159.095	160.016	154.046	173.538
Ο. Εκπαίδευση	285.161	289.032	263.087	235.620	243.823	255.459	255.822
Π. Δραστηριότητες ανθρώπινης υγείας και κοινωνικής μέριμνας	197.726	209.195	191.266	170.367	161.322	163.142	170.749
Ρ. Τέχνες, διασκέδαση και ψυχαγωγία	41.891	31.944	28.934	26.954	29.942	29.627	33.294
Σ. Άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών	45.721	34.484	45.581	35.079	41.591	44.891	37.434
Τ. Δραστηριότητες νοικοκυριών ως εργοδοτών	69.379	87.017	74.633	47.305	43.227	45.125	38.420
Υ. Δραστηριότητες ετερόδικων οργανισμών και φορέων	1.758	1.251	1.705	1.292	695	1.329	2.396
ΣΥΝΟΛΟ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ	2.714.120	2.559.775	2.277.755	1.871.281	1.929.484	2.006.365	2.075.190

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, Β' τρίμηνο, επεξεργασία δική μας

*Η διαφορά στην κατάταξη μεταξύ του Πίνακα 3.17 και του Πίνακα 3.18, οφείλεται στην αλλαγή κωδικοποίησης των κατηγοριών οικονομικής δραστηριότητας (ΣΤΑΚΟΔ) από το 2008 και μετά.

Πίνακας 3.19: Ποσοστιαία συμμετοχή (%) της εργατικής τάξης ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας, 2008-2016

ΚΛΑΔΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ	2008	2010	2011	2013	2014	2015	2016
Α. Γεωργία, δασοκομία και αλιεία	1,4	2,0	2,1	2,3	2,2	2,4	2,4
Β. Ορυχεία και λατομεία	0,6	0,5	0,3	0,4	0,5	0,4	0,6
Γ. Μεταποίηση	14,2	13,3	12,4	11,4	11,5	11,2	11,7
Δ. Παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού και κλιματισμού	1,3	1,0	0,9	1,2	1,3	1,1	1,3
Ε. Παροχή νερού, επεξεργασία λυμάτων, διαχείριση απόβλητων	1,1	1,2	1,1	1,1	1,2	1,0	1,0
ΣΤ. Κατασκευές	10,5	8,3	7,2	4,7	4,5	4,2	4,3
Ζ. Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευή μηχανοκίνητων	15,4	16,4	17,5	17,9	17,6	18,3	17,7
Η. Μεταφορά και αποθήκευση	5,0	4,8	5,2	5,1	5,0	4,9	5,0
Θ. Δραστηριότητες υπηρεσιών παροχής καταλύματος και εστίασης	7,2	7,1	7,5	8,2	10,2	10,8	10,9
Ι. Ενημέρωση και επικοινωνία	2,4	3,0	2,8	3,3	3,0	3,1	3,2
Κ. Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες	3,0	3,0	2,6	3,0	2,2	1,8	1,8
Λ. Διαχείριση ακίνητης περιουσίας	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1
Μ. Επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες	3,3	3,0	2,4	2,8	2,1	2,7	2,6
Ν. Διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες	2,3	2,2	2,7	2,4	3,5	3,3	3,2
Ξ. Δημόσια διοίκηση και άμυνα. υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση	8,6	8,5	8,6	8,5	8,3	7,7	8,4
Ο. Εκπαίδευση	10,5	11,3	11,6	12,6	12,6	12,7	12,3
Π. Δραστηριότητες ανθρώπινης υγείας και κοινωνικής μέριμνας	7,3	8,2	8,4	9,1	8,4	8,1	8,2
Ρ. Τέχνες, διασκέδαση και ψυχαγωγία	1,5	1,2	1,3	1,4	1,6	1,5	1,6
Σ. Άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών	1,7	1,3	2,0	1,9	2,2	2,2	1,8
Τ. Δραστηριότητες νοικοκυριών ως εργοδοτών	2,6	3,4	3,3	2,5	2,2	2,2	1,9
Υ. Δραστηριότητες ετερόδικων οργανισμών και φορέων	0,1	0,0	0,1	0,1	0,0	0,1	0,1
ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ	100	100	100	100	100	100	100

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, Β' τρίμηνο, επεξεργασία δική μας

Με αυτά τα δεδομένα και σύμφωνα, πάντα, με την επεξεργασία των στοιχείων της Στατιστικής Υπηρεσίας (ΕΛΣΤΑΤ), φαίνεται ότι η μεγαλύτερη παρουσία, το 2016, κατά σειρά μεγέθους, των απασχολούμενων μισθωτών, που υπάγονται στην εργατική τάξη, σε σχέση με την *οικονομική δραστηριότητα*, εντοπίζεται στο εμπόριο, στην εκπαίδευση, στη μεταποιητική βιομηχανία (βιομηχανία-βιοτεχνία), στα ξενοδοχεία-εστιατόρια («δραστηριότητες υπηρεσιών παροχής καταλύματος και υπηρεσιών»), στη δημόσια διοίκηση και άμυνα, στην υγεία, στις μεταφορές-αποθηκεύσεις και στις κατασκευές. Παρά τις αυξομειώσεις, οι εν λόγω κλάδοι για όλη αυτή την περίοδο εξακολουθούν να είναι οι πιο πολυπληθείς στη συγκέντρωση της εργατικής τάξης, όπως φαίνεται από τους παραπάνω πίνακες.

Επίσης, από τα στοιχεία φαίνεται ότι από την έναρξη της οικονομικής κρίσης, το 2008, και την εφαρμογή των Μνημονίων από το 2010, έχουμε μέχρι το 2016 μια σημαντική μείωση της εργατικής τάξης σχεδόν σε όλους τους τομείς οικονομικής δραστηριότητας της τάξης των 638.930 μισθωτών, ήτοι μείωση μεταξύ 2008-16 κατά 23,5%.¹⁵¹ Βέβαια, η μεγαλύτερη μείωση συμβαίνει μεταξύ 2008-13, το οποίο οφείλεται τόσο στην ένταση των πολιτικών λιτότητας όσο και στην υφεσιακή τους επίπτωση στην οικονομία (2008: 2.714.120 μισθωτοί υπαγόμενοι στην εργατική τάξη – 2013: 1.871.281 ήτοι μείωση 842.930 άτομα ή 31% μεταξύ 2008-13).

Όμως, η μεγαλύτερη μείωση της εργατικής τάξης συνέβη στις κατασκευές (2004: 283.731 μισθωτοί απασχολούμενοι, 2008: 284.086, 2013: 87.953, 2016: 88.708, ήτοι μείωση κατά 152.383 άτομα ή 54%). Ο δεύτερος κατά σειρά κλάδος που υπέστη μείωση η εργατική τάξη ήταν η μεταποίηση (2004: 403.120 μισθωτοί, 2008: 386.460, 2013: 213.770, 2016: 243.543, ήτοι μείωση κατά 189.350 άτομα μεταξύ 2004-2013 ή 47% και κατά 159.577 μεταξύ 2004-2016 ή 39,5%). Το αποτέλεσμα είναι ο κλάδος κατασκευών, από την άποψη της εργατικής τάξης, να καταρρεύσει και να βρεθεί από την τέταρτη σειρά που ήταν το 2004 και το 2008 στην όγδοη το 2016, ενώ στη μεταποίηση να πάει από την πρώτη θέση που ήταν το 2004 στην δεύτερη το 2008 και στην τρίτη το 2013-16.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει, από την άποψη πάντα της εργατικής τάξης, ο κλάδος της εστίασης (ξενοδοχεία-εστιατόρια ή αλλιώς «δραστηριότητες υπηρεσιών παροχής καταλύματος και υπηρεσιών»), ο οποίος από την όγδοη θέση το 2004 βρέθηκε στην τέταρτη το 2016, παρουσιάζοντας μια σαφή τάση αύξησης της εργατικής απασχόλησης από το 2014 και μετά, ξεπερνώντας ακόμη και τα προ κρίσης επίπεδα. Αυτό ταυτόχρονα δείχνει και μια σαφή άνοδο της οικονομικής δραστηριότητας του εν λόγω κλάδου, η οποία οφείλεται τόσο στην αύξηση της τουριστικής κίνησης όσο και στην εποχικότητα της εργασίας, στις ευέλικτες εργασιακές σχέσεις που επικρατούν εκεί, στους χαμηλούς μισθούς, καθώς επίσης στην απασχόληση των μεταναστών και των πρακτικά ασκούμενων σπουδαστών.¹⁵²

¹⁵¹ Το εν λόγω ποσοστό βγαίνει αν διαιρέσουμε τους 638.930 μισθωτούς που ήταν η μείωση της απασχόλησης με τον συνολικό αριθμό της εργατικής τάξης του έτους 2008 που ήταν 2.714.120 άτομα.

¹⁵² Βλέπε το κεφάλαιο, «Συνδικαλιστική δράση και ατομικές στρατηγικές στο πλαίσιο της εργασιακής ευελιξίας/επισφάλειας. Η περίπτωση του Τουρισμού-Επισιτισμού», στη μελέτη με τίτλο, *Το απεργιακό φαινόμενο στην Ελλάδα. Καταγραφή των απεργιών κατά την περίοδο 2011-2017*, (επιμέλεια: Δ. Κατσορίδας), έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Μελέτη Νο 48, Αθήνα 2018, σελ. 75-86.

Όσον αφορά το *ατομικό επάγγελμα*, σύμφωνα με τα στοιχεία και παρ' ότι υπάρχουν διαφοροποιήσεις από το 2011 σε σχέση με τα προηγούμενα έτη, με συνέπεια να δυσκολεύει την σταθερή εξέλιξη της ταξινόμησης, εντούτοις όλοι όσοι ανήκουν στη δύναμη της εργατικής τάξης, δηλώνουν ότι απασχολούνται ως *πωλητές* (2016: 269.870 μισθωτοί ή 13%, 2013: 220.490 ή 11,8%, 2008: 228.355 ή 8,4%, 2004: 203.464 ή 8,2%), *εκπαιδευτικοί* (2016: 214.121 ή 10,3%, 2013: 205.008 ή 11%, 2008: 243.137 ή 9%, 2004: 246.830 ή 10%), *υπάλληλοι γραφείου ή αλλιώς «γενικών καθηκόντων και χειριστές μηχανών με πληκτρολόγιο»* (2016: 196.679 ή 9,5%, 2013: 149.232 ή 8%, 2008: 415.329 ή 15,3%, 2004: 375.241 ή 15%), *απασχολούμενοι στην παροχή προσωπικών υπηρεσιών* (2016: 188.915 ή 9%, 2013: 140.652 ή 7,5%, 2008: 220.800 ή 8,1%, 2004: 187.717 ή 7,5%), *καθαριστές και βοηθοί* (2016: 112.024 ή 5,4%, 2013: 112.456 ή 6%), *οδηγοί μέσων μεταφοράς και χειριστές κινητού εξοπλισμού* (2016: 111.702 ή 5,4%, 2013: 112.159 ή 6%, 2008: 154.282 ή 5,7%, 2004: 155.664 ή 6,2%), *υπάλληλοι εξυπηρέτησης πελατών* (2016: 78.619 ή 3,8%, 2013: 72.475 ή 3,9%, 2008: 103.850 ή 3,8%, 2004: 100.972 ή 4%), *τεχνίτες ανέγερσης και αποπεράτωσης κτιρίων* (2016: 66.437 ή 3,2%, 2013: 68.323 ή 3,7%, 2008: 250.308 ή 9,2%, 2004: 218.667 ή 8,8%), και κατόπιν ακολουθούν όλα τα υπόλοιπα επαγγέλματα (βλ. Πίνακες 3.20-3.21 και 3.22-3.23).

Πίνακας 3.20: Εργατική τάξη ανά ατομικό επάγγελμα, 2004-2010 (παλαιά κατάταξη)

	2004	2007	2008	2010
ΜΙΣΘΩΤΟΙ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ	2.495.691	2.628.831	2.714.120	2.559.775
21. Φυσικοί, μαθηματικοί και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	17.457	20.789	19.240	22.396
22. Αρχιτέκτονες, μηχανικοί και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	37.651	41.343	45.763	45.692
23. Βιολόγοι εν γένει, ιατροί και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	55.589	53.796	59.206	55.517
24. Εκπαιδευτικοί	246.830	243.656	243.137	246.281
27. Πρόσωπα που ασκούν επιστημονικά, καλλιτεχνικά και συναφή επαγγέλματα	32.346	52.932	56.498	57.538
31. Τεχνολόγοι και τεχνικοί βοηθοί των επιστημών της φυσικής και της	59.610	72.646	76.148	68.331
32. Τεχνολόγοι και τεχνικοί βοηθοί των επιστημών βιολογίας και υγείας	62.393	70.686	70.309	74.805
33. Βοηθητικό διδακτικό προσωπικό	6.943	11.696	9.219	9.078
34. Ειδικευμένοι επί των πωλήσεων, χρηματιστές, κτηματομεσίτες,	106.576	130.605	132.538	133.925
41. Υπάλληλοι γραφείου	375.241	390.123	415.329	369.303
42. Υπάλληλοι εξυπηρέτησης πελατών	100.972	106.176	103.850	87.205
51. Απασχολούμενοι στην παροχή προσωπικών υπηρεσιών	187.717	204.353	220.800	203.618
52. Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών προστασίας	12.801	15.331	12.699	14.750
53. Μοντέλα, πωλητές και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	203.464	219.107	228.355	229.553
61. Γεωργοί ειδικευμένοι κυρίως σε μία ετήσια καλλιέργεια	10.774	10.617	10.287	9.002
62. Γεωργοί ειδικευμένοι κυρίως στην καλλιέργεια δένδρων, αμπέλων,	2.575	1.702	1.012	2.636
63. Γεωργοί πολυκαλλιεργητές	2.766	1.358	1.452	2.109
64. Ειδικευμένοι κτηνοτρόφοι, πτηνοτρόφοι κ.π.α.ε.	1.074	2.061	2.503	1.290
65. Δασοκόμοι, υλοτόμοι και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	1.286	1.519	3.213	1.850
66. Ειδικευμένοι αλιείς και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	1.624	3.100	1.834	2.542
71. Μεταλλωρύχοι, λατόμοι και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	5.675	4.742	5.433	4.565
72. Τεχνίτες ανέγερσης και αποπεράτωσης κτιρίων και άλλων δομικών έργων	218.667	243.151	250.308	180.592
73. Χύτες μετάλλων, συγκολλητές, ελασματοουργοί, τεχνίτες μεταλλικών δομικών κατασκευών, σιδηρουργοί και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	41.515	35.123	34.851	37.196
74. Μηχανικοί, εφαρμοστές και συντηρητές μηχανών και ηλεκτρικού και ηλεκτρονικού	101.405	93.818	86.640	74.522
75. Τεχνίτες που εκτελούν εργασίες ακριβείας, χειροτέχνες, τυπογράφοι	18.504	17.335	18.485	15.105
76. Τεχνίτες επεξεργασίας τροφίμων και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	22.993	23.140	21.780	21.338
77. Τεχνίτες επεξεργασίας ξύλου, επιπλοποιοί και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	10.249	8.190	9.331	9.055
78. Τεχνίτες υφαντουργίας, ειδών ενδύσεως και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	36.823	32.195	30.520	23.199
81. Χειριστές σταθερών βιομηχανικών εγκαταστάσεων	19.489	16.293	21.134	18.672
82. Χειριστές μηχανών παραγωγής προϊόντων από μέταλλα και ορυκτά	11.213	10.207	14.945	12.967
83. Χειριστές μηχανών παραγωγής χημικών προϊόντων και προϊόντων	13.481	11.757	10.001	9.684
84. Χειριστές μηχανών παραγωγής προϊόντων ξύλου και χαρτιού χειριστές	4.724	7.759	7.362	5.201
85. Χειριστές μηχανών παραγωγής κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων, γούνινων και δερμάτινων προϊόντων	11.545	11.117	10.909	6.667
86. Χειριστές μηχανών παραγωγής ειδών διατροφής, ποτών και καπνού	17.343	16.690	17.630	16.599
87. Συναρμολογητές (μονταδόροι) και χειριστές μηχανημάτων μ.α.κ.	15.690	14.892	17.163	14.835
88. Οδηγοί μέσω μεταφοράς και χειριστές κινητού εξοπλισμού	155.664	156.853	154.282	154.251
91. Πλανόδιοι πωλητές, οικιακοί βοηθοί κ.π.α.ε.	178.722	180.686	183.933	205.195
92. Ανειδίκευτοι αγρεργάτες, αλιεργάτες και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	24.961	14.201	19.847	33.851
93. Ανειδίκευτοι εργάτες ορυχείων, κατασκευών, μεταποίησης και μεταφορών	61.340	77.083	86.175	78.862

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, διψήφιο επάγγελμα (ΣΤΕΠ-92), Β' τρίμηνο, επεξεργασία δική μας

Πίνακας 3.21: Εργατική τάξη ανά ατομικό επάγγελμα (%), 2004-2010

	2004	2007	2008	2010
21. Φυσικοί, μαθηματικοί και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	0,7	0,8	0,7	0,9
22. Αρχιτέκτονες, μηχανικοί και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	1,5	1,6	1,7	1,8
23. Βιολόγοι εν γένει, ιατροί και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	2,2	2,0	2,2	2,2
24. Εκπαιδευτικοί	9,9	9,3	9,0	9,6
27. Πρόσωπα που ασκούν επιστημονικά, καλλιτεχνικά και συναφή επαγγέλματα	1,3	2,0	2,1	2,2
31. Τεχνολόγοι και τεχνικοί βοηθοί των επιστημών της φυσικής και της	2,4	2,8	2,8	2,7
32. Τεχνολόγοι και τεχνικοί βοηθοί των επιστημών βιολογίας και υγείας	2,5	2,7	2,6	2,9
33. Βοηθητικό διδακτικό προσωπικό	0,3	0,4	0,3	0,4
34. Ειδικευμένοι επί των πωλήσεων, χρηματιστές, κτηματομεσίτες,	4,3	5,0	4,9	5,2
41. Υπάλληλοι γραφείου	15,0	14,8	15,3	14,4
42. Υπάλληλοι εξυπηρέτησης πελατών	4,0	4,0	3,8	3,4
51. Απασχολούμενοι στην παροχή προσωπικών υπηρεσιών	7,5	7,8	8,1	8,0
52. Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών προστασίας	0,5	0,6	0,5	0,6
53. Μοντέλα, πωλητές και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	8,2	8,3	8,4	9,0
61. Γεωργοί ειδικευμένοι κυρίως σε μία ετήσια καλλιέργεια	0,4	0,4	0,4	0,4
62. Γεωργοί ειδικευμένοι κυρίως στην καλλιέργεια δένδρων, αμπελών,	0,1	0,1	0,0	0,1
63. Γεωργοί πολυκαλλιεργητές	0,1	0,1	0,1	0,1
64. Ειδικευμένοι κτηνοτρόφοι, πτηνοτρόφοι κ.π.α.ε.	0,0	0,1	0,1	0,1
65. Δασοκόμοι, υλοτόμοι και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	0,1	0,1	0,1	0,1
66. Ειδικευμένοι αλιείς και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	0,1	0,1	0,1	0,1
71. Μεταλλωρχοί, λατόμοι και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	0,2	0,2	0,2	0,2
72. Τεχνίτες ανέγερσης και αποπεράτωσης κτιρίων και άλλων δομικών έργων	8,8	9,2	9,2	7,1
73. Χύτες μετάλλων, συγκολλητές, ελασματοουργοί, τεχνίτες μεταλλικών δομικών κατασκευών, σιδηρουργοί και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	1,7	1,3	1,3	1,5
74. Μηχανικοί, εφαρμοστές και συντηρητές μηχανών και ηλεκτρικού και ηλεκτρονικού	4,1	3,6	3,2	2,9
75. Τεχνίτες που εκτελούν εργασίες ακριβείας, χειροτέχνες, τυπογράφοι	0,7	0,7	0,7	0,6
76. Τεχνίτες επεξεργασίας τροφίμων και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	0,9	0,9	0,8	0,8
77. Τεχνίτες επεξεργασίας ξύλου, επιπλοποιοί και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	0,4	0,3	0,3	0,4
78. Τεχνίτες υφαντουργίας, ειδών ενδύσεως και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	1,5	1,2	1,1	0,9
81. Χειριστές σταθερών βιομηχανικών εγκαταστάσεων	0,8	0,6	0,8	0,7
82. Χειριστές μηχανών παραγωγής προϊόντων από μέταλλα και ορυκτά	0,4	0,4	0,6	0,5
83. Χειριστές μηχανών παραγωγής χημικών προϊόντων και προϊόντων	0,5	0,4	0,4	0,4
84. Χειριστές μηχανών παραγωγής προϊόντων ξύλου και χαρτιού χειριστές	0,2	0,3	0,3	0,2
85. Χειριστές μηχανών παραγωγής κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων, γούνινων και δερμάτινων προϊόντων	0,5	0,4	0,4	0,3
86. Χειριστές μηχανών παραγωγής ειδών διατροφής, ποτών και καπνού	0,7	0,6	0,6	0,6
87. Συναρμολογητές (μονταδόροι) και χειριστές μηχανημάτων μ.α.κ.	0,6	0,6	0,6	0,6
88. Οδηγοί μέσων μεταφοράς και χειριστές κινητού εξοπλισμού	6,2	6,0	5,7	6,0
91. Πλανόδιοι πωλητές, οικιακοί βοηθοί κ.π.α.ε.	7,2	6,9	6,8	8,0
92. Ανειδίκευτοι αγρεργάτες, αλιεργάτες και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	1,0	0,5	0,7	1,3
93. Ανειδίκευτοι εργάτες ορυχείων, κατασκευών, μεταποίησης και μεταφορών	2,5	2,9	3,2	3,1
ΜΙΣΘΩΤΟΙ ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ	100,0	100,0	100,0	100,0

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, Β' τρίμηνο, επεξεργασία δική μας

Πίνακας 3.22: Εργατική τάξη ανά ατομικό επάγγελμα, 2011-2016 (νέα κατάταξη)*

	2011	2013	2014	2015	2016
ΜΙΣΘΩΤΟΙ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ	2.277.755	1.871.281	1.929.484	2.006.365	2.075.190
21 Ασκούντες επιστημονικά επαγγέλματα και μηχανικοί	69.302	69.180	60.218	57.024	66.889
22 Επαγγελματίες του τομέα της υγείας	48.540	58.304	53.242	50.937	63.661
23 Εκπαιδευτικοί	234.172	205.008	209.524	217.332	214.121
25 Επαγγελματίες του τομέα των τεχνολογιών πληροφόρησης και επικοινωνίας	12.667	18.096	13.298	10.849	10.284
26 Επαγγελματίες του νομικού, κοινωνικού και πολιτιστικού κλάδου	45.865	33.166	40.616	52.645	60.236
31 Τεχνικοί θετικών επιστημών και μηχανικής	50.190	24.554	22.374	32.144	26.961
32 Τεχνικοί του τομέα της υγείας	73.169	56.116	56.303	62.194	58.069
33 Βοηθοί Επαγγελματιών επιχειρήσεων και διοίκησης	44.420	49.042	50.149	38.432	37.583
34 Βοηθοί επαγγελματιών του νομικού, κοινωνικού και πολιτιστικού τομέα και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	22.095	17.339	23.833	21.129	22.738
35 Τεχνικοί του τομέα της πληροφόρησης και επικοινωνίας	15.940	11.474	12.053	11.267	16.878
41 Υπάλληλοι γενικών καθηκόντων και χειριστές μηχανών με ηλεκτρολόγιο	203.869	149.232	154.812	181.651	196.679
42 Υπάλληλοι εξυπηρέτησης πελατών	72.772	72.475	66.393	73.362	78.619
43 Υπάλληλοι καταγραφής αριθμητικών δεδομένων και υλικών	60.573	59.371	55.709	59.554	52.459
44 Άλλοι υπάλληλοι γραφείου	64.887	47.465	40.125	34.359	34.891
51 Απασχολούμενοι στην παροχή προσωπικών υπηρεσιών	163.133	140.652	174.396	185.626	188.915
52 Πωλητές	256.660	220.490	231.889	265.490	269.870
53 Απασχολούμενοι στην παροχή ατομικής φροντίδας	19.465	21.981	19.897	22.133	24.277
54 Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών προστασίας	19.513	14.992	21.161	20.729	21.040
61 Ειδικευμένοι γεωργοί και κτηνοτρόφοι, επαγγελματίες	16.650	15.695	14.253	16.039	11.528
62 Ειδικευμένοι δασοκόμοι, υλοτόμοι, αλιείς και κυνηγοί, επαγγελματίες	4.180	4.325	1.420	2.074	1.753
71 Τεχνίτες ανέγερσης και αποπεράτωσης κτιρίων, εξαιρουμένων των ηλεκτρολόγων	121.772	68.323	64.360	62.638	66.437
72 Τεχνίτες μετάλλων, μηχανημάτων και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	65.448	47.222	54.756	55.154	54.009
73 Χειροτέχνες και τυπογράφοι	8.420	7.659	8.646	8.808	9.526
74 Ηλεκτρολόγοι και ηλεκτρονικοί	49.706	40.703	40.347	37.868	45.953
75 Τεχνίτες επεξεργασίας τροφίμων, επεξεργασίας ξύλου, ειδών ένδυσης και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	62.508	41.059	43.790	43.363	50.764
81 Χειριστές σταθερών βιομηχανικών εγκαταστάσεων, μηχανημάτων και εξοπλισμού	57.978	42.770	50.398	39.177	39.576
82 Συναρμολογητές (μονταδόροι)	3.386	3.735	3.669	2.201	2.478
83 Οδηγοί μέσων μεταφοράς και χειριστές κινητού εξοπλισμού	118.901	112.159	113.868	104.248	111.702
91 Καθαριστές και βοηθοί	146.361	112.456	116.328	114.218	112.024
92 Ανειδίκευτοι εργάτες γεωργίας, δασοκομίας και αλιείας	31.193	21.684	26.830	29.767	33.303
93 Ανειδίκευτοι εργάτες ορυχείων, κατασκευών, μεταποίησης και μεταφορών	69.335	41.764	51.851	57.126	56.763
94 Βοηθοί παρασκευής φαγητών	17.429	6.000	8.417	16.138	17.205
95 Πλανόδιοι πωλητές, πρόσωπα που παρέχουν μικροϋπηρεσίες στο δρόμο και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	803	522	966	1.240	1.724
96 Συλλέκτες απορριμμάτων και άλλοι ανειδίκευτοι εργάτες	24.018	27.920	29.779	29.739	26.690

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, διψήφιο επάγγελμα (ISCO-08), Β' τρίμηνο, επεξεργασία δική μας

*Η διαφορά στην κατάταξη μεταξύ του Πίνακα 3.20 και του πίνακα 3.22, οφείλεται στην αλλαγή της ταξινόμησης των επαγγελμάτων (ΣΤΕΠ) από το 2011 και μετά.

Πίνακας 3.23: Εργατική τάξη ανά ατομικό επάγγελμα (%), 2011-2016

	2011	2013	2014	2015	2016
21. Ασκούντες επιστημονικά επαγγέλματα και μηχανικοί	3,0	3,7	3,1	2,8	3,2
22. Επαγγελματίες του τομέα της υγείας	2,1	3,1	2,8	2,5	3,1
23. Εκπαιδευτικοί	10,3	11,0	10,9	10,8	10,3
25. Επαγγελματίες του τομέα των τεχνολογιών πληροφόρησης και επικοινωνίας	0,6	1,0	0,7	0,5	0,5
26. Επαγγελματίες του νομικού, κοινωνικού και πολιτιστικού κλάδου	2,0	1,8	2,1	2,6	2,9
31. Τεχνικοί θετικών επιστημών και μηχανικής	2,2	1,3	1,2	1,6	1,3
32. Τεχνικοί του τομέα της υγείας	3,2	3,0	2,9	3,1	2,8
33. Βοηθοί Επαγγελματιών επιχειρήσεων και διοίκησης	2,0	2,6	2,6	1,9	1,8
34. Βοηθοί επαγγελματιών του νομικού, κοινωνικού και πολιτιστικού τομέα και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	1,0	0,9	1,2	1,1	1,1
35. Τεχνικοί του τομέα της πληροφόρησης και επικοινωνίας	0,7	0,6	0,6	0,6	0,8
41. Υπάλληλοι γενικών καθηκόντων και χειριστές μηχανών με πληκτρολόγιο	9,0	8,0	8,0	9,1	9,5
42. Υπάλληλοι εξυπηρέτησης πελατών	3,2	3,9	3,4	3,7	3,8
43. Υπάλληλοι καταγραφής αριθμητικών δεδομένων και υλικών	2,7	3,2	2,9	3,0	2,5
44. Άλλοι υπάλληλοι γραφείου	2,8	2,5	2,1	1,7	1,7
51. Απασχολούμενοι στην παροχή προσωπικών υπηρεσιών	7,2	7,5	9,0	9,3	9,1
52. Πωλητές	11,3	11,8	12,0	13,2	13,0
53. Απασχολούμενοι στην παροχή ατομικής φροντίδας	0,9	1,2	1,0	1,1	1,2
54. Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών προστασίας	0,9	0,8	1,1	1,0	1,0
61. Ειδικευμένοι γεωργοί και κτηνοτρόφοι, επαγγελματίες	0,7	0,8	0,7	0,8	0,6
62. Ειδικευμένοι δασοκόμοι, υλοτόμοι, αλιείς και κυνηγοί, επαγγελματίες	0,2	0,2	0,1	0,1	0,1
71. Τεχνίτες ανέγερσης και αποπεράτωσης κτιρίων, εξαιρουμένων των ηλεκτρολόγων	5,3	3,7	3,3	3,1	3,2
72. Τεχνίτες μετάλλων, μηχανημάτων και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	2,9	2,5	2,8	2,7	2,6
73. Χειροτέχνες και τυπογράφοι	0,4	0,4	0,4	0,4	0,5
74. Ηλεκτρολόγοι και ηλεκτρονικοί	2,2	2,2	2,1	1,9	2,2
75. Τεχνίτες επεξεργασίας τροφίμων, επεξεργασίας ξύλου, ειδών ένδυσης και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	2,7	2,2	2,3	2,2	2,4
81. Χειριστές σταθερών βιομηχανικών εγκαταστάσεων, μηχανημάτων και εξοπλισμού	2,5	2,3	2,6	2,0	1,9
82. Συναρμολογητές (μονταδόροι)	0,1	0,2	0,2	0,1	0,1
83. Οδηγοί μέσων μεταφοράς και χειριστές κινητού εξοπλισμού	5,2	6,0	5,9	5,2	5,4
91. Καθαριστές και βοηθοί	6,4	6,0	6,0	5,7	5,4
92. Ανειδίκευτοι εργάτες γεωργίας, δασοκομίας και αλιείας	1,4	1,2	1,4	1,5	1,6
93. Ανειδίκευτοι εργάτες ορυχείων, κατασκευών, μεταποίησης και μεταφορών	3,0	2,2	2,7	2,8	2,7
94. Βοηθοί παρασκευής φαγητών	0,8	0,3	0,4	0,8	0,8
95. Πλανόδιοι πωλητές, πρόσωπα που παρέχουν μικροϋπηρεσίες στο δρόμο και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1
96. Συλλέκτες απορριμμάτων και άλλοι ανειδίκευτοι εργάτες	1,1	1,5	1,5	1,5	1,3
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, Β' τρίμηνο, επεξεργασία δική μας

Με βάση τα προαναφερθέντα στοιχεία για τον αριθμό της εργατικής τάξης ανά ατομικό επάγγελμα φαίνεται, και εδώ, πως η μεγαλύτερη μείωση, σε σχέση με το 2004 (προ κρίσης) και από το 2008 όπου ήταν το έτος έναρξης της κρίσης, συνέβη στις κατασκευές, με αποτέλεσμα το εν λόγω ατομικό επάγγελμα, το οποίο καταγράφεται ως «τεχνίτες ανέγερσης και αποπεράτωσης κτιρίων», να βρεθεί από την δεύτερη σειρά που ήταν το 2008 στην ένατη το 2016. Επίσης, σημαντική μείωση, ανά ατομικό επάγγελμα, σημειώθηκε και στους υπαλλήλους γραφείου ή αλλιώς «υπαλλήλους γενικών καθηκόντων».

Ακολουθούν οι ασκούντες επιστημονικά επαγγέλματα & μηχανικοί, οι επαγγελματίες του τομέα της υγείας, οι υπάλληλοι καταγραφής αριθμητικών δεδομένων και υλικών, οι τεχνίτες μετάλλων, μηχανημάτων και ασκούντες συναφή επαγγέλματα, οι ανειδίκευτοι εργάτες ορυχείων, κατασκευών, μεταποίησης και μεταφορών, οι χειριστές σταθερών βιομηχανικών εγκαταστάσεων μηχανημάτων και εξοπλισμών, οι επαγγελματίες του νομικού, κοινωνικού και πολιτιστικού κλάδου, οι τεχνίτες επεξεργασίας τροφίμων, επεξεργασίας ξύλου και ειδών ένδυσης, οι ηλεκτρολόγοι και ηλεκτρονικοί, οι τεχνικοί θετικών επιστημών και μηχανικής, οι συλλέκτες απορριμμάτων και άλλοι ανειδίκευτοι εργάτες, οι ανειδίκευτοι εργάτες στη γεωργία-κτηνοτροφία-δασοκομία-αλιεία κλπ.

Τέλος, όσον αφορά την κατανομή του αριθμού της εργατικής τάξης κατά τομέα οικονομικής δραστηριότητας (πρωτογενή, δευτερογενή, τριτογενή) φαίνεται ότι η συντριπτική πλειοψηφία, τα 4/5 της εργατικής τάξης, εργάζονται στο λεγόμενο τριτογενή τομέα της οικονομίας (εμπόριο, μεταφορές-επικοινωνίες, τράπεζες-ασφάλειες, λοιπές υπηρεσίες), ήτοι το 2016 εργάζονταν το 78,7% ή 1.633.262 άτομα (2013: 1.474.593 μισθωτοί, 2008: 1.925.014, 2004: 1.761.991), στο δευτερογενή τομέα (ορυχεία, βιομηχανία-βιοτεχνία, ηλεκτρισμός, ύδρευση, κατασκευές) εργάζονταν το 2016: 392.014 άτομα ή το 19% (2013: 353.563, 2008: 749.982, 2004: 694.301) και στον πρωτογενή τομέα (γεωργία, κτηνοτροφία, δάση, αλιεία) εργάζονταν 49.914 άτομα ή το 2,4% (Πίνακας 3.24-3.25).

Πίνακας 3.24: Εργατική τάξη ανά τομέα οικονομικής δραστηριότητας, 2004-2016

ΕΤΟΣ	ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ	Πρωτογενής τομέας	Δευτερογενής τομέας	Τριτογενής τομέας
2004	2.495.691	39.399	694.301	1.761.991
2007	2.628.831	32.665	711.496	1.884.670
2008	2.714.120	39.124	749.982	1.925.014
2010	2.559.775	51.919	622.980	1.884.876
2011	2.277.755	48.903	500.237	1.728.615
2013	1.871.281	43.126	353.563	1.474.592
2014	1.929.484	41.565	364.210	1.523.709
2015	2.006.365	48.573	359.285	1.598.507
2016	2.075.190	49.914	392.014	1.633.262

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, Β' τρίμηνο, επεξεργασία δική μας

Πίνακας 3.25: Εργατική τάξη ανά τομέα οικονομικής δραστηριότητας (%)

ΕΤΟΣ	ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ	Πρωτογενής τομέας	Δευτερογενής τομέας	Τριτογενής τομέας
2004	100	1,6	27,8	70,6
2007	100	1,2	27,1	71,7
2008	100	1,4	27,6	70,9
2010	100	2,0	24,3	73,6
2011	100	2,1	22,0	75,9
2013	100	2,3	18,9	78,8
2014	100	2,2	18,9	79,0
2015	100	2,4	17,9	79,7
2016	100	2,4	18,9	78,7

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, Β' τρίμηνο, επεξεργασία δική μας

Σ' αυτό το σημείο είναι αναγκαίο να διευκρινίσουμε ότι η κατάταξη των *τομέων οικονομικής δραστηριότητας* έχει γίνει σύμφωνα με τα κριτήρια των εθνικών στατιστικών. Αντίθετα, από αυτή την κατάταξη, στο *δευτερογενή τομέα* της οικονομίας, θεωρούμε ότι υπάγονται και πολλοί τομείς που οι επίσημες στατιστικές τούς κατατάσσουν στον «τομέα των υπηρεσιών», μη διαθέτοντας θεωρητικά κριτήρια διάκρισης μεταξύ υπηρεσιών και των άλλων τομέων της παραγωγής. Ως τέτοιοι τομείς «παροχής υπηρεσιών», οι οποίοι όμως θα έπρεπε, κατά τη γνώμη μας, να εντάσσονται στο δευτερογενή τομέα, είναι οι επικοινωνίες, οι μεταφορές, κλπ.¹⁵³

Το γεγονός, λοιπόν, της υπαγωγής στην εργατική τάξη των μισθωτών που εργάζονται στις υπηρεσίες, δηλαδή στο εμπόριο, στη διαφήμιση, στο μάρκετινγκ, στον τουρισμό, στο έτοιμο φαγητό, στα εστιατόρια, στην ψυχαγωγία, στη λογιστική, στις τράπεζες, στις ασφάλειες, στις μεταφορές, στις τηλεπικοινωνίες, στα νοσοκομεία κλπ., παίρνει ακόμη πιο έντονες μορφές σε σχέση με την εποχή που ο Μαρξ επεξεργαζόταν *Το Κεφάλαιο*. Αυτό συμβαίνει επειδή η εργατική τάξη στον λεγόμενο τριτογενή τομέα της οικονομίας αυξάνεται με ταχύτερους ρυθμούς, ενώ συνεχώς νέες επαγγελματικές κατηγορίες εντάσσονται σε αυτόν. Έτσι, αυτό που παρατηρούμε από τη λεγόμενη τριτογενοποίηση είναι το ακριβώς αντίθετο, δηλαδή την βιομηχανοποίηση ορισμένων τμημάτων του τομέα των υπηρεσιών. Όμως, η τάση προς τριτογενοποίηση-βιομηχανοποίηση δεν μπορεί να εκληφθεί ως γενικευμένη ροπή προς τη μικροαστικοποίηση, αλλά ως αποτέλεσμα της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και της επέκτασης του κεφαλαίου σε νέα πεδία δράσης και άρα νέων μερίδων μισθωτών στο εσωτερικό της εργατικής τάξης.¹⁵⁴

¹⁵³ Δ. Κατσορίδας, «Παρατηρήσεις για την ‘αποβιομηχάνιση’», ό.π.

¹⁵⁴ Γι' αυτό το θέμα βλέπε Σ. Σακελλαρόπουλος, *Η Ελλάδα στη μεταπολίτευση*, σελ. 135-137.

3.3. Η ταξική διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας

Λαμβάνοντας, λοιπόν, υπόψη όλα τα προηγούμενα, τότε θα πρέπει οι υπολογισμοί για το μέγεθος της εργατικής τάξης στην Ελλάδα να γίνουν σε νέα βάση.

Έτσι, αν στους 2.075.190 μισθωτούς, το 2016, οι οποίοι, όπως ήδη είπαμε, υπάγονται στην εργατική τάξη, προστεθούν και οι 876.907 άνεργοι, τότε μπορούμε να πούμε ότι το συνολικό μέγεθος της εργατικής τάξης ανέρχεται σε 2.952.097 άτομα ή 61,31% του εργατικού δυναμικού.¹⁵⁵

Αυτό, βέβαια, όπως ήδη έχουμε επισημάνει στα συμπεράσματα του θεωρητικού μέρους, του πρώτου κεφαλαίου, δεν σημαίνει πως όλοι οι άνεργοι μπορεί να θεωρηθούν ότι υπάγονται στην εργατική τάξη, αλλά *μόνο* ένα πολύ συγκεκριμένο τμήμα τους, το οποίο προέρχεται από την εργατική τάξη, όπως φαίνεται από τους υπολογισμούς μας, συν ένα μικρό ποσοστό των νεοεισερχόμενων ανέργων, το οποίο θεωρούμε ότι δυνητικά θα υπαχθεί στην εργατική τάξη (βλ. υποσημείωση 153 και πίνακα 3.26.).

Πίνακας 3.26: Εργατική τάξη και άνεργοι

ΕΤΟΣ	2004	2007	2008	2010	2011	2013	2014	2015	2016
ΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΟΙ	4.409.998	4.572.409	4.637.262	4.436.514	4.124.218	3.535.005	3.539.085	3.625.545	3.702.613
ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ	2.495.691	2.628.831	2.714.120	2.559.775	2.277.755	1.871.281	1.929.484	2.006.365	2.075.190
% ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ	56,6%	57,5%	58,5%	57,7%	55,2%	52,9%	54,5%	55,3%	56,0%
ΑΝΕΡΓΟΙ	507.045	408.504	366.688	604.591	815.600	1.327.886	1.280.098	1.180.140	1.112.078
"ΝΕΟΙ" ΑΝΕΡΓΟΙ	253.382	169.161	158.460	178.089	242.352	383.142	374.940	361.334	336.908
ΑΝΕΡΓΟΙ ΠΡΟΕΡΧΟΜΕΝΟΙ από την ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ	233.701	222.969	193.179	396.825	532.853	842.245	790.961	719.345	688.081
% "ΝΕΩΝ" ΑΝΕΡΓΩΝ που ΥΠΑΓΟΝΤΑΙ στην ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ	143.393	97.256	92.744	102.754	133.848	202.819	204.415	199.961	188.826
ΣΥΝΟΛΟ ΑΝΕΡΓΩΝ που ΥΠΑΓΟΝΤΑΙ στην ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ	377.094	320.225	285.923	499.579	666.701	1.045.064	995.376	919.306	876.907
ΥΠΟΛΟΙΠΟ ΑΝΕΡΓΩΝ	129.951	88.279	80.765	105.012	148.899	282.822	284.722	260.834	235.171

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, Β' τρίμηνο, επεξεργασία δική μας

¹⁵⁵ Το ποσοστό 61,31% προκύπτει διαιρώντας το πραγματικό μέγεθος της εργατικής τάξης προς το συνολικό εργατικό δυναμικό. Επίσης, ο αριθμός των ανέργων που υπάγονται στην εργατική τάξη, δηλαδή τα 876.907 άτομα, περιλαμβάνει τους ανέργους που στην τελευταία θέση εργασίας τους εργάζονταν ως μισθωτοί (ήτοι 688.081 άτομα), συν ένα ποσοστό των νεοεισερχόμενων ανέργων (188.826 άτομα), το οποίο θεωρούμε ότι θα υπαχθεί στην εργατική τάξη. Στην προκειμένη περίπτωση, ο υπολογισμός γίνεται ως εξής: εφόσον το ποσοστό της εργατικής τάξης, το 2016, είναι 56%, το οποίο προκύπτει αν διαιρέσουμε την δύναμη της εργατικής τάξης (2.075.190 άτομα) με τον αριθμό των απασχολούμενων (3.702.613 άτομα), τότε και ο αριθμός των νεοεισερχόμενων ανέργων που θα ληφθεί υπόψη θα πρέπει να είναι το ίδιο ποσοστό, ήτοι 336.908 νεοεισερχόμενοι άνεργοι * 56% (ή επί 0,560) = 188.826 ο αριθμός των νεοεισερχόμενων ανέργων που θα προστεθεί στην εργατική τάξη (δες πίνακα 7). Οι υπόλοιποι 235.171 άνεργοι θα υπαχθούν στις άλλες κοινωνικές κατηγορίες.

Αν σε όλα τα παραπάνω *συνυπολογίσουμε*, εμπειρικά, ένα τμήμα της εργατικής τάξης που εργάζεται στην μαύρη (αδήλωτη) αγορά εργασίας, οι οποίοι δεν καταγράφονται στις έρευνες εργατικού δυναμικού, καθώς επίσης και ένα τμήμα όσων δηλώνουν σαν αυτοαπασχολούμενοι (χωρίς προσωπικό), οι οποίοι όμως προσφέρουν τις υπηρεσίες τους ως μισθωτοί, συνήθως με Δελτίο Παροχής Υπηρεσιών, και προσθέσουμε το τμήμα των ανέργων που προέρχεται από τα μικροαστικά στρώματα και προλεταριοποιείται, τότε το πραγματικό μέγεθος της εργατικής τάξης είναι, κατά πως φαίνεται, πολύ μεγαλύτερο από τα στοιχεία που δίνει ο Ο.Ε.Π., δηλαδή υπερβαίνει κατά πολύ το 61%.¹⁵⁶

Εξυπακούεται ότι τόσο στη μισθωτή εργασία συνολικά όσο και στην δύναμη της εργατικής τάξης στην Ελλάδα υπάγονται και οι αλλοδαποί μετανάστες/-στριες. Μάλιστα, η Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ) καταγράφει σημαντική μείωση του πληθυσμού τους. Συγκεκριμένα, μεταξύ 2010-16, κατά την εφαρμογή των μνημονιακών πολιτικών, οι αλλοδαποί μετανάστες μειώθηκαν κατά 197.700 άτομα, δηλαδή από 664.400 το 2010 περιορίστηκαν σε 466.700 άτομα το 2016. Το ίδιο συνέβη και σε επίπεδο εργατικού δυναμικού και σε επίπεδο μισθωτών μεταναστών, ενώ παράλληλα αυξήθηκε ο αριθμός των ανέργων (Πίνακας 3.27.).

Πίνακας 3.27: Συμμετοχή αλλοδαπών στην απασχόληση και στην ανεργία, 2004-2016 (σε χιλιάδες)

ΕΤΟΣ	Συνολικός Πληθυσμός Μεταναστών	Εργατικό Δυναμικό Μεταναστών	Απασχολούμενοι Μετανάστες	Ανεργοί Μετανάστες	Σύνολο Μισθωτών Μεταναστών
2004	451,0	314,9	285,8	29,1	263,0
2007	478,6	338,4	311,2	27,2	278,2
2008	563,6	403,8	377,8	26,0	344,9
2010	664,4	487,5	417,2	70,3	368,4
2011	629,7	457,1	374,3	82,8	338,8
2013	574,5	415,3	254,9	160,4	223,9
2014	557,8	410,7	275,3	135,4	240,1
2015	507,6	362,4	255,3	107,1	221,2
2016	466,7	339,3	243,7	95,6	215,7

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, Β' τρίμηνο

Επιπλέον, ξέχωρα ότι τώρα έχουμε προσεγγίσει καλύτερα την πραγματικότητα για το μέγεθος της εργατικής τάξης στην Ελλάδα, μπορούμε επίσης να έχουμε και μια πιο αναλυτική εικόνα, όσον αφορά και την συνολική κοινωνική διάρθρωση και έτσι να φανεί πληρέστερα η δύναμη και το ειδικό βάρος της εργατικής τάξης στην ελληνική κοινωνία (βλ. Πίνακα 3.28 και 3.29).

¹⁵⁶ Στην προκειμένη περίπτωση θεωρώ ότι υπάγονται στην εργατική τάξη όλοι οι μισθωτοί που δεν έχουν τίποτε άλλο να πουλήσουν εκτός από την εργατική τους δύναμη. Διότι, για να σχηματιστεί μια τάξη μισθωτών εργατών είτε στη βιομηχανία είτε στην αγροτική οικονομία είτε στις υπηρεσίες είτε οπουδήποτε αλλού πρέπει να χωριστούν οι όροι εργασίας από την εργατική δύναμη.

Πίνακας 3.28: Ταξική διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας, 2004-2016

ΕΤΟΣ	2004	2007	2008	2010	2011	2013	2014	2015	2016
ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ (σύνολο)	4.917.043	4.980.913	5.003.950	5.041.105	4.939.818	4.862.891	4.819.183	4.805.685	4.814.691
Σύνολο Απασχολούμενων	4.409.998	4.572.409	4.637.262	4.436.514	4.124.218	3.535.005	3.539.085	3.625.545	3.702.613
Σύνολο Ανέργων	507.045	408.504	366.688	604.591	815.600	1.327.886	1.280.098	1.180.140	1.112.078
Σύνολο Μισθωτών	2.812.045	2.947.371	3.028.447	2.877.094	2.635.946	2.231.001	2.285.282	2.349.378	2.439.976
Εργοδότες	350.164	368.447	380.232	349.745	318.137	234.734	215.836	247.382	270.516
Αυτοαπασχολούμενοι (χωρίς προσωπικό)	970.628	962.605	957.204	965.884	937.934	895.021	876.563	867.698	847.139
Συμβοηθούμενα και μη αμειβόμενα μέλη στην οικογενειακή επιχείρηση	277.161	293.986	271.379	243.790	232.201	174.248	161.405	161.088	144.984
ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΕΝΕΡΓΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ									
Αστικά & μικροαστικά στρώματα, στελέχη επιχειρήσεων, κατασταλτικοί μηχανισμοί κλπ. (Σύνολο)	666.518	686.987	694.558	667.064	676.327	594.454	571.633	590.394	635.301
Εργοδότες	350.164	368.447	380.232	349.745	318.137	234.734	215.836	247.382	270.516
Μισθωτοί που δεν εντάσσονται στην εργατική τάξη	316.354	318.540	314.327	317.319	358.190	359.720	355.798	343.013	364.786
A) Διευθυντικά στελέχη, χρηματιστές κλπ.	183.521	194.324	193.405	192.403	230.213	235.259	235.080	221.712	238.879
B) Υπάλληλοι κατασταλτικών μηχανισμών (αστυνομία κλπ.)	70.424	64.762	64.451	61.423	67.274	64.879	61.607	65.005	64.308
Γ) Πρόσωπα μη δυνάμενα να καταταχθούν (στρατιωτικό προσωπικό κλπ.)	62.409	59.453	56.471	63.493	60.704	59.582	59.111	56.295	61.598
Ενδιάμεσες κατηγορίες	1.377.740	1.344.870	1.309.348	1.314.687	1.319.034	1.352.091	1.322.691	1.289.620	1.227.294
Αυτοαπασχολούμενοι (χωρίς προσωπικό)	970.628	962.605	957.204	965.884	937.934	895.021	876.563	867.698	847.139
Συμβοηθούμενα και μη αμειβόμενα μέλη στην οικογενειακή επιχείρηση	277.161	293.986	271.379	243.790	232.201	174.248	161.405	161.088	144.984
Υπόλοιπο Ανέργων	129.951	88.279	80.765	105.012	148.899	282.822	284.722	260.834	235.171
Πραγματικό μέγεθος της εργατικής τάξης	2.872.785	2.949.056	3.000.044	3.059.354	2.944.456	2.916.345	2.924.859	2.925.671	2.952.097
Μισθωτοί που υπάγονται στην εργατική τάξη	2.495.691	2.628.831	2.714.120	2.559.775	2.277.755	1.871.281	1.929.484	2.006.365	2.075.190
Ανεργοί που υπάγονται στην εργατική τάξη	377.094	320.225	285.923	499.579	666.701	1.045.064	995.376	919.306	876.907

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, Β' τρίμηνο, επεξεργασία δική μας

Πίνακας 3.29: Ταξική διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας, 2004–2016 (ποσοστιαία κατανομή)

ΕΤΟΣ	2004	2007	2008	2010	2011	2013	2014	2015	2016
ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ (σύνολο)	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
Σύνολο Απασχολούμενων	89,69%	91,80%	92,67%	88,01%	83,49%	72,69%	73,44%	75,44%	76,90%
Σύνολο Ανέργων	10,31%	8,20%	7,33%	11,99%	16,51%	27,31%	26,56%	24,56%	23,10%
Σύνολο Μισθωτών	57,19%	59,17%	60,52%	57,07%	53,36%	45,88%	47,42%	48,89%	50,68%
Εργοδότες	7,12%	7,40%	7,60%	6,94%	6,44%	4,83%	4,48%	5,15%	5,62%
Αυτοαπασχολούμενοι (χωρίς προσωπικό)	19,74%	19,33%	19,13%	19,16%	18,99%	18,41%	18,19%	18,06%	17,59%
Συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη στην οικογενειακή επιχείρηση	5,64%	5,90%	5,42%	4,84%	4,70%	3,58%	3,35%	3,35%	3,01%
ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΕΝΕΡΓΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ									
Αστικά & μικροαστικά στρώματα, στελέχη επιχειρήσεων, κατασταλτικοί μηχανισμοί κ.λ. (Σύνολο)	13,56%	13,79%	13,88%	13,23%	13,69%	12,22%	11,86%	12,29%	13,20%
Εργοδότες	7,12%	7,40%	7,60%	6,94%	6,44%	4,83%	4,48%	5,15%	5,62%
Μισθωτοί που δεν εντάσσονται στην εργατική τάξη	6,43%	6,40%	6,28%	6,29%	7,25%	7,40%	7,38%	7,14%	7,58%
Α) Διευθυντικά στελέχη, χρηματιστές κ.λ.	3,73%	4,25%	4,17%	4,34%	5,58%	6,66%	6,64%	6,12%	6,45%
Β) Υπάλληλοι κατασταλτικών μηχανισμών (αστυνομία κ.λ.)	1,43%	1,42%	1,39%	1,38%	1,63%	1,84%	1,74%	1,79%	1,74%
Γ) Πρόσωπα μη δυνάμενα να καταταγούν (στρατιωτικό προσωπικό κ.λ.)	1,27%	1,30%	1,22%	1,43%	1,47%	1,69%	1,67%	1,55%	1,66%
Ενδιάμεσες κατηγορίες	28,02%	27,00%	26,17%	26,08%	26,70%	27,80%	27,45%	26,84%	25,49%
Αυτοαπασχολούμενοι (χωρίς προσωπικό)	19,74%	19,33%	19,13%	19,16%	18,99%	18,41%	18,19%	18,06%	17,59%
Συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη στην οικογενειακή επιχείρηση	5,64%	5,90%	5,42%	4,84%	4,70%	3,58%	3,35%	3,35%	3,01%
Υπόλοιπο Ανέργων	2,64%	1,77%	1,61%	2,08%	3,01%	5,82%	5,91%	5,43%	4,88%
Πραγματικό μέγεθος της εργατικής τάξης	58,43%	59,21%	59,95%	60,69%	59,61%	59,97%	60,69%	60,88%	61,31%
Μισθωτοί που υπάγονται στην εργατική τάξη	50,76%	52,78%	54,24%	50,78%	46,11%	38,48%	40,04%	41,75%	43,10%
Ανεργοί που υπάγονται στην εργατική τάξη	7,67%	6,43%	5,71%	9,91%	13,50%	21,49%	20,65%	19,13%	18,21%

Παρατηρώντας τα στοιχεία του *πραγματικού Ο.Ε.Π.* διαπιστώνουμε πως αποδίδουν καλύτερα την ταξική διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας.

Από την ομαδοποίηση των κοινωνικών τάξεων (Πίνακας 3.28 και 3.29) προκύπτουν τρία ταξικά σύνολα με υποσύνολα το καθένα: 1) οι ανώτερες τάξεις, με «αστική αντικειμενική πόλωση», που περιλαμβάνουν τόσο τα αστικά όσο και τα μικροαστικά στρώματα, καθώς επίσης τα στελέχη επιχειρήσεων, τους διευθυντές, τους ανώτερους και ανώτατους υπαλλήλους των κατασταλτικών μηχανισμών κλπ., 2) οι ενδιάμεσες κατηγορίες, που χαρακτηρίζονται από ανομοιογένεια (αυτοαπασχολούμενοι χωρίς προσωπικό, συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη στην οικογενειακή επιχείρηση, υπόλοιπο ανέργων), και 3) οι εργατικές-λαϊκές τάξεις, με «προλεταριακή αντικειμενική πόλωση» (μισθωτοί και άνεργοι που υπάγονται στην εργατική τάξη).¹⁵⁷

Στηριζόμενοι, συνεπώς, στα προαναφερθέντα δεδομένα, αλλά ακόμη και στα στοιχεία των επίσημων στατιστικών, μπορούμε να πούμε ότι το ειδικό βάρος της εργατικής τάξης στην ελληνική κοινωνία, όχι μόνο δεν είναι μικρό ή τείνει να φθίνει, όπως υποστηρίζουν διάφορες θεωρίες περί «τέλους της εργασίας», αλλά συνεχώς αυξάνεται, αποδεικνύοντας ότι *η εργατική τάξη αποτελεί την πλειοψηφία του πραγματικού οικονομικά ενεργού πληθυσμού*.¹⁵⁸

Με βάση, λοιπόν, τα θεωρητικά κριτήρια που μέχρι τώρα αναπτύξαμε οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι *η επέκταση της παραγωγικής σφαίρας πέρα απ' τα όρια της υλικής παραγωγής, η αναπτυσσόμενη αλληλοσύνδεσή της με τη σφαίρα της κυκλοφορίας, των υπηρεσιών, της διανομής και της ανταλλαγής, σημαίνουν διεύρυνση όχι μόνο των ορίων της βιομηχανίας, αλλά και των ορίων της εργατικής τάξης, παρά τις δυσκολίες οριοθέτησής της.*

¹⁵⁷ Αν και συμφωνώ στο ζήτημα της *αντικειμενικής ταξικής πόλωσης*, όπως τέθηκε στην μελέτη, στην οποία συμμετείχα, των Γ. Οικονομάκη – Γ. Ζησιμόπουλου – Δ. Κατσορίδα – Γ. Κολλιά – Γ. Κρητικίδη, με τίτλο, *Η ταξική διάρθρωση και η θέση της εργατικής τάξης στην ελληνική κοινωνία*, ό.π., (σελ. 183), εντούτοις με βάση την προσέγγιση στην ανά χειράς εργασία, προκύπτουν ορισμένες ουσιαστικές διαφοροποιήσεις, όσον αφορά τη σύνθεση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα.

¹⁵⁸ Το γεγονός ότι αυξάνεται το κομμάτι των μισθωτών που δεν εντάσσεται στην εργατική τάξη, δηλαδή το κομμάτι της επιβλέπουσας εργασίας (π.χ. διευθυντικά στελέχη κ.ά.), σε σχέση με την μισθωτή εργασία, η οποία υπάγεται στην δύναμη της εργατικής τάξης, οφείλεται στην ανάγκη για έλεγχο, λόγω μάλλον οργανωτικής ανασυγκρότησης των επιχειρήσεων και λιγότερο εξαιτίας των τεχνολογικών εκσυγχρονισμών. Βέβαια, επειδή το εν λόγω ζήτημα δεν άπτεται των ενδιαφερόντων της μελέτης μας, γι' αυτό το θέτουμε πιο πολύ ως υπόθεση εργασίας για περαιτέρω διερεύνηση. Επίσης, για το ίδιο θέμα βλέπε στο Οικονομάκη κ.ά., *Η ταξική διάρθρωση και η θέση της εργατικής τάξης στην ελληνική κοινωνία*, ό.π., σελ. 27-29.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΟΥ ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ-ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ στην ΕΛΛΑΔΑ (μια σύντομη ιστορική επισκόπηση)¹⁵⁹

4.1. Εννοιολογικές αποσαφηνίσεις

Ιστορικά, τα συνδικάτα εμφανίστηκαν παράλληλα με την ανάπτυξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, ο οποίος συνεπαγόταν και τη δημιουργία του κόσμου της μισθωτής εργασίας

Έτσι, η συγκρότηση της βιομηχανίας, ο καταμερισμός της εργασίας, ο διαχωρισμός κεφαλαίου-εργασίας και η συγκέντρωση μεγάλου αριθμού εργατών στον ίδιο χώρο εργασίας συνεπικουρούμενη από τις άθλιες κοινωνικές και εργασιακές συνθήκες (κακή διατροφή, κακή κατοικία, χαμηλοί μισθοί, μεγάλος χρόνος εργασίας, έλλειψη ψυχαγωγίας, υψηλή ανεργία, φτώχεια, αλκοολισμός, υπερεκμετάλλευση των παιδιών και των γυναικών, πολλά εργατικά ατυχήματα, παντελής έλλειψη κοινωνικής ασφάλισης κ.λπ.), ευνόησαν τη δημιουργία των πρώτων συνδικάτων.

Η πάλη της εργατικής τάξης ενάντια στο κεφάλαιο εκδηλώνεται, κατ' αρχήν, στο επίπεδο της παραγωγικής διαδικασίας, δηλαδή στο εσωτερικό των εκάστοτε επιχειρήσεων, πρωτίστως με τη στοιχειώδη μορφή της διεκδίκησης καλύτερου μισθού, καλύτερων συνθηκών εργασίας, μείωσης του εργάσιμου χρόνου κ.λπ., και μπορεί να πάρει τη μορφή ενάντια στην εκμετάλλευση «...με τελική επιδίωξη την κατάργηση της εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο».¹⁶⁰ Κι αυτό ακριβώς το τελευταίο είναι που την καθιστά βασική δύναμη κοινωνικού μετασχηματισμού: η αντικειμενική θέση που κατέχει στην παραγωγική διαδικασία ως παραγωγός υπεραξίας, δηλαδή κέρδους για το κεφάλαιο, που τη φέρνει σε αντιπαλότητα μαζί του.

¹⁵⁹ Το εν λόγω κεφάλαιο, σε μια πιο πλήρη εκδοχή, αποτέλεσε ξεχωριστό βιβλίο, με τη σύμφωνη γνώμη του πρώτου επιβλέποντα καθηγητή, Γ. Οικονομάκη. Για περισσότερα δεξ Δ. Κατσορίδας, *Βασικοί σταθμοί του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα 1870-2001*, έκδοση του Αρχείου Ιστορίας Συνδικάτων (ΑΡ.ΙΣΤΟ.Σ) της ΓΣΕΕ, Αθήνα 2008. Επιπρόσθετα, για τη συγγραφή αυτού του κεφαλαίου, εκτός της βιβλιογραφίας, αξιοποιήθηκαν και συνδικαλιστικά έντυπα ως πρωτογενείς πηγές, τα οποία, κάποια από αυτά, κατόπιν επεξεργασίας, δημοσιεύτηκαν ως λήμματα στην *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικού Τύπου*. Αναφέρω ενδεικτικά τα εξής: *Ελεύθερα Συνδικάτα* (Όργανο του Κινήματος Ελεύθερου Συνδικαλισμού-Κ.Ε.Σ., 1951), *Εργατικό Βήμα* (Όργανο του Εθνικού Εργατικού Απελευθερωτικού Μετώπου, 1942), *Εργατικό Βήμα* (έκδοση της Γ.Σ.Ε.Ε., 1957), *Εργατική Σημαία* (Όργανο της Εθνικής Ρεφορμιστικής Παρατάξεως, 1945), *Εργατική Σημαία* (Όργανο της Νέας ΓΣΕΕ, 1957), *Εργατικός Αγώνας* (Όργανο της Επιτροπής Αθηνών του Εργατικού ΕΑΜ, 1942), *Εργατοϋπαλληλική* (όργανο των εργατών και υπαλλήλων της Αθήνας, 1945), *Εργατική* (όργανο του ΕΡΓΑΣ, 1946, αδημοσίευτο), *Συνδικαλιστική Επιθεώρησης* (Όργανο της ΓΣΕΕ, 1933). Για περισσότερα βλ. *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικού Τύπου*, έκδοση Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (ΙΝΕ/ΕΙΕ), Τόμος Δεύτερος, Αθήνα 2008.

¹⁶⁰ Αυτή η παράγραφος αναφέρεται στο *Καταστατικό της ΓΣΕΕ 1918-2004*, Αθήνα 2004, άρθρο 3ο, παράγραφος 5.

Στο επίπεδο της συνολικής μισθωτής εργασίας, εκείνο που έχει σημασία στον συνδικαλιστικό αγώνα, του οποίου βασική μορφή πάλης είναι η απεργία,¹⁶¹ δεν είναι μόνο τα άμεσα αποτελέσματά του, δηλαδή οι κατακτήσεις ή όχι που επιφέρει στις δυνάμεις της μισθωτής εργασίας, αλλά κυρίως η ανάπτυξη του επιπέδου της συνείδησης συμφερόντων των μισθωτών, που συντελείται κατά τη διάρκεια αυτού του αγώνα. Σε τελική ανάλυση, αυτό είναι που θα καθορίσει και την έκβαση των αποτελεσμάτων των εκάστοτε συνδικαλιστικών αγώνων, «...θα καθορίσει το πραγματικό κοινωνικό τους βάρος ανάλογα αν γίνονται αιτία ικανοποίησης και εφησυχασής ή αφετηρία για προβολή νέων αξιώσεων στο κοινωνικό επίπεδο. Έτσι καταφαίνεται ότι έχουν κοινωνική σημασία οι κατακτήσεις μόνο όταν οι μορφές πάλης για την επίτευξή τους έχουν σαν αποτέλεσμα παράλληλη συνειδητοποίηση».¹⁶²

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι, στο μέτρο που δεν προβάλλονται αυτόνομα αιτήματα της εργατικής τάξης έναντι των λοιπών μισθωτών (ειδικότερα έναντι των μισθωτών της νέας μικροαστικής τάξης), ή που οι συνδικαλιστικοί αγώνες δεν συνδέονται με την αμφισβήτηση της κεφαλαιοκρατικής εξουσίας, και του όλου πλέγματος της αστικής ιεραρχικής δομής, είναι ασαφής (στις περισσότερες των περιπτώσεων) ή ίσως ορθότερα ανύπαρκτη η διάκριση μεταξύ εργατικών συμφερόντων και διεκδικήσεων και συμφερόντων και διεκδικήσεων γενικά της μισθωτής εργασίας. Άλλωστε, η ίδια η δομή του συνδικαλιστικού κινήματος στην ιστορική της εξέλιξη εδράζεται στην απουσία μιας τέτοιας ταξικής διάκρισης των μισθωτών τάξεων. Πέραν τούτων, η διακρίβωση της ύπαρξης εργατικής-ταξικής δεσπόζουσας στους λαϊκούς-συνδικαλιστικούς αγώνες (ιδίως σε μη κρισιακές συγκυρίες), απαιτεί ειδικότερη εστιασμένη ιστορική διερεύνηση. Στην πορεία της ανάλυσης, τα παραπάνω συνιστούν ένα δεσμευτικό περιορισμό της.

Οι ιδιαιτερότητες στην ανάπτυξη του εκάστοτε εθνικού κοινωνικού σχηματισμού συνέβαλαν ώστε να θέσουν τη σφραγίδα τους στον τρόπο συγκρότησης της εργατικής τάξης, γενικότερα των μισθωτών κοινωνικών τάξεων, και διαμόρφωσης των συνδικάτων.

4.2. Οι απαρχές της συγκρότησης της εργατικής τάξης και των συνδικάτων στην Ελλάδα

Το συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα συνδέθηκε άμεσα με τις κρατούσες ιστορικές και κοινωνικές δομές, καθώς επίσης και με την αντίστοιχη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της χώρας, οι οποίες, όμως, ήταν διαφορετικής υφής από αυτές των πιο αναπτυγμένων βιομηχανικά χωρών της Ευρώπης, όπου τα σπέρματα της βιομηχανικής ανάπτυξης συνετέλεσαν στη δημιουργία των πρώτων συνδικάτων στις αρχές του 19ου αιώνα στην Αγγλία.¹⁶³ Συγκεκριμένα, η ελληνική αστική τάξη αναπτύσσεται, πριν ακόμη

¹⁶¹ Εκτός, όμως, από την απεργία, ως βασική μορφή πάλης το εργατικό-συνδικαλιστικό κίνημα χρησιμοποίησε και άλλες μεθόδους, όπως είναι η στάση εργασίας, η μείωση της παραγωγής, η αποχή από την εργασία, τα συλλαλητήρια, οι καταλήψεις εργοστασίων κ.λπ.

¹⁶² Π. Γουλιέλμου, «Η ουσία του συνδικαλισμού», στο Κ. Σεφέρης, *Ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα 1860-1975*, εκδόσεις Νέο Συνδικαλιστικό Κίνημα, Αθήνα 1975, σελ. 11.

¹⁶³ Επειδή το καπιταλιστικό σύστημα αναπτύσσεται ανισόμετρα, μπορούμε να κατανοήσουμε γιατί μεταξύ των αναπτυγμένων καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών υπάρχουν κοινωνικοί σχηματισμοί με χαμηλότερο επίπεδο ανάπτυξης, «οι λιγότερο αναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες», έναντι κοινωνικών

από την επανάσταση του 1821, ως εμπορική, εφοπλιστική και βιοτεχνική-μανιφακτούρική (π.χ. Βέροια, Νάουσα, Καστοριά, Σιάτιστα, Κοζάνη, Τίρναβος, Αμπελάκια, Ζαγορά, Χίος).¹⁶⁴ Ταυτόχρονα, τα όρια της δραστηριότητάς της ξεπερνούν τον ελλαδικό χώρο και επεκτείνονται στη Βαλκανική Χερσόνησο, στη Μικρά Ασία, στη Νότια Ρωσία, στην Αίγυπτο, στη Μεσόγειο και στην Κεντρική Ευρώπη, όπου το ελληνικό κεφάλαιο ακμάζει. Έτσι, μέσω της δυναμικής που αναπτύσσει στην ευρύτερη αυτή περιοχή ηγεμονεύει στην επανάσταση του 1821, προσδίδοντάς της χαρακτηριστικά αστικής επανάστασης.¹⁶⁵

Με την ίδρυση του ελληνικού κράτους η οικονομική δομή της ελληνικής κοινωνίας χαρακτηρίζεται από τη μικροϊδιοκτησία, η οποία ενισχύθηκε με την κατάληψη από τους ακτήμονες αγρότες των εκτάσεων γης που εγκατέλειψαν οι Τούρκοι, τη μικρή βιοτεχνία, τις υποτυπώδεις υπηρεσίες και την αυτοαπασχόληση. Οι αντιστάσεις των ανεξάρτητων παραγωγών της πόλης και της υπαίθρου στην τάση προλεταριοποίησής τους, η εποχικότητα της εργασίας, η μετακινούμενη εργασία με τα σινάφια των τεχνιτών που εργαζόνταν με σύμβαση έργου και γενικά η προσφυγή σε τρόπους που διασφάλιζαν την εργασιακή ανεξαρτησία και απέτρεπαν την προλεταριοποίηση, συνετέλεσαν στην αποθάρρυνση των μεγάλων επενδύσεων στη βιομηχανία. Αυτοί ήταν και οι λόγοι για τους οποίους το ελληνικό εργατικό κίνημα έκανε καθυστερημένα την εμφάνισή του.¹⁶⁶

Όμως, η ταχύρυθμη ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού από το 1880 κι εξής, και ιδιαίτερα τη μετά το 1909 περίοδο με την προσάρτηση νέων εδαφών μέχρι και τη Μικρασιατική Καταστροφή, έθεσε τις προϋποθέσεις για την περαιτέρω βιομηχανική ανάπτυξη, η οποία συνέπεσε και με τη μεγάλη προσφορά εργατικών χεριών και τη μεγάλη

σχηματισμών με υψηλότερο επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Αυτό συμβαίνει επειδή η διαδικασία της καπιταλιστικής ανάπτυξης άρχισε για καθένα από τα αστικά κράτη σε διαφορετικές χρονικές περιόδους και γι' αυτό εξελίχτηκε με *άνισους* ρυθμούς. Σε κάθε περίπτωση, όμως, πρόκειται για κοινωνικούς σχηματισμούς που συγκροτούνται υπό την ταξική κυριαρχία του κεφαλαίου. Για περισσότερα σχετικά με αυτό βλέπε Γ. Μηλιός, *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1988, σελ. 27 και 75.

¹⁶⁴ Ο Σ. Μάξιμος, αναφορικά μ' αυτό, γράφει τα εξής: «Τόσο η Ουγγαρία, όσο και η μέση Ευρώπη γενικά, τραβούσανε μεγάλες ποσότητες μπαμπάκι και μαλλί, αργότερα δε νήματα και ειδικότητες χειροτεχνικές, όπως τα γουναρικά της Καστοριάς. Γενικά, μπορούμε να πούμε πως η κλασική μακεδονοθεσσαλική ελληνική ζώνη της μεγάλης χειροτεχνίας (Βέροια-Νάουσα-Καστοριά-Σιάτιστα-Κοζάνη-Τύρναβος-Αμπελάκια) εργαζότανε κατά κύριο λόγο με τις μεσευρωπαϊκές χώρες.

Προκειμένου για τη χειροτεχνία, ο αναγνώστης θα βρή, μέσα στα κείμενα που παραθέτουμε, πληροφορίες πολύτιμες, σχετικά με το μεταξύ Ζαγοράς, τα υφάσματα (μπατίστες) και τα νήματα Τυρνάβου, καθώς και τα μεταξωτά της Χίου. Θα διακρίνη ακόμα, ... τα στοιχεία εκείνα που φανερώνουν τη πρόοδο της ελληνικής νηματουργίας και υφαντουργίας της εποχής. Σημειώνουμε μονάχα ότι κατά μια προξενική έκθεση από την Άρτα ο Τύρναβος έστειλε νήματα στη Γαλλία, πολύ πριν εμφανιστούν τ' Αμπελάκια, ότι η Θεσσαλονίκη και τα Γιάννενα βγάζανε στο εξωτερικό υφάσματα (αμπάδες, αλατζάδες, μπατίστες) σε σημαντικές ποσότητες». Για περισσότερα βλέπε Σ. Μάξιμος, *Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού*, εκδόσεις Στοχαστής, τρίτη έκδοση, Αθήνα 1973, σελ. 38-39.

¹⁶⁵ Για μια πιο αναλυτική παρουσίαση των πρώτων βημάτων της ανάπτυξης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού δεξ Δ. Κατσορίδας, «Η ιδιαιτερότητα των απόψεων του Σεραφείμ Μάξιμου σχετικά με τον χαρακτήρα και την ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού», περιοδικό *Σπάρτακος*, Ιούνιος 2002, τεύχος 65.

¹⁶⁶ Για περισσότερα βλ. Γ. Αλεξιάτος, *Συνοπτική αναφορά στην ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, εκδόσεις Γειτονιές του Κόσμου, Θεσσαλονίκη 2003, σελ. 14-15. Επίσης, βλέπε την ενδιαφέρουσα ανάλυση του Κ. Φουντανόπουλου, «Μισθωτή εργασία», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Οι απαρχές 1900-1922*, επιστημονική επιμέλεια: Χ. Χατζηιωσήφ, εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα, χ.χ., τόμος Α', μέρος 1ο, σελ. 87-95.

καταναλωτική αγορά.¹⁶⁷ Ο Σ. Μάξιμος, όσον αφορά την ανάπτυξη των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων στην Ελλάδα, λέει τα εξής:

«Η υποτίμηση του νομίσματος, η σχετική αύξηση του πληθυσμού (προσάρτηση της Θεσσαλίας), η ανάπτυξη της συγκοινωνίας, δίνουν μια νέα ώθηση στη βιομηχανία και χαρακτηρίζουν πολύ σωστά την περίοδο αυτή ως την πρώτη περίοδο βιομηχανικής ανάπτυξης... Το γενικό συμπέρασμα είναι ότι η ευνοϊκότερη περίοδος ανάπτυξης της μικρής ελληνικής βιομηχανίας είναι η μεταξύ 1880-1900... Μόνο οι Βαλκανικοί πόλεμοι δώσανε “νέα ώθηση” στην ελληνική βιομηχανία. Η “απελευθέρωση των εδαφών”, συνώνυμη με το άνοιγμα καινούργιων αγορών, επιτρέψανε μια νέα ανάπτυξη που έφτασε στο ανώτερό της όριο στον αποκλεισμό του 1916. Από τότε η μικρή ελληνική βιομηχανία έπαιρνε ολοένα και μεγαλύτερη ανάπτυξη.

Η περίοδος της νέας οικονομικής κρίσης και το καταστροφικό τέλος του πολέμου της Μικρασίας με την προσφυγοποίηση 1½ εκατομμυρίου ελληνικού πληθυσμού δημιούργησαν μια ασύγκριτα ανώτερη από τις προηγούμενες εποχές ανάπτυξη σε σημείο που ωρισμένοι κλάδοι της βιομηχανίας να εκτοπίζουν από την αγορά προϊόντα αντίστοιχου κλάδου ξένης βιομηχανίας.

Πρέπει ιδιαίτερα να σταματήσουμε στο σημείο αυτό.

Όσο και αν η ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων στην Ελλάδα είναι μια ολόκληρη εποχή, μέσα στην οποία ξεχωρίζει η από του 1880-1900 περίοδος είναι εν τούτοις γεγονός ότι μόνο ύστερα από την Μικρασιατική καταστροφή έχουμε στην Ελλάδα σύγχρονη βιομηχανία και ανάπτυξη γενικής καπιταλιστικών σχέσεων».¹⁶⁸

Όπως ήδη είπαμε, οι αλληπάλληλες επεκτάσεις της επικράτειας του ελληνικού κράτους δεν έφεραν μόνο διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς, αλλά και νέα μεταναστευτικά ρεύματα προς την Αθήνα και τον Πειραιά. Έτσι, η ανάπτυξη των αστικών σχέσεων στην Ελλάδα συνέβαλε με τη σειρά της και στην ανάπτυξη της εργατικής τάξης, αφού αυτοί οι εσωτερικοί μετανάστες αποτέλεσαν την πρώτη βιομηχανική εργατική τάξη, εντείνοντας ταυτόχρονα τις τάσεις συνδικαλιστικής οργάνωσης και δράσης και βέβαια τη συγκρότηση των πρώτων σοσιαλιστικών ομάδων.

Επιπρόσθετα, καθώς η Αθήνα, ως πρωτεύουσα του νεοελληνικού κράτους, αναπτύσσεται, άρχισε να συγκεντρώνει μέσα της την αστική τάξη και τους εργάτες της, οι οποίοι τα πρώτα χρόνια ήταν οικοδόμοι από την Ανάφη, αφού η νέα πρωτεύουσα έπρεπε να χτιστεί. Αυτοί οι πρώτοι οικοδόμοι έμεναν στα Αναφιώτικα, τα οποία ήταν χτισμένα στις πλαγιές της Ακρόπολης, στην Πλάκα, περίπου το 1860, και στη Νεάπολη (Εξάρχεια), όπου οι οικισμοί ήταν αυθαίρετοι. Όταν το 1850 ο Μπρέιμ έφτιαξε το Μεταξουργείο ήταν φυσικό γύρω του να μαζευτούν και οι εργάτες του και να δημιουργηθεί μια ακόμη εργατική γειτονιά. Όταν το 1856 χτίστηκε το εργοστάσιο αερίοφωτος, γεννήθηκε δίπλα του και η ανάλογη περιοχή, η γνωστή ως Γκάζι ή Γκαζοχώρι, η οποία καταρχήν φτιάχτηκε από παράγκες που διέμεναν

¹⁶⁷ Βλέπε Ξ. Ζολώτα, *Η Ελλάς εις το στάδιο της εκβιομηχανίσεως*, Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1964 (δεύτερη έκδοση). Πρώτη έκδοση από τον Εκδοτικό Οίκο «Ελευθερουδάκης», Αθήνα 1926.

¹⁶⁸ Σ. Μάξιμος, «Μερικά προβλήματα από την εξέλιξη του καπιταλισμού στην Ελλάδα», *Σπάρτακος*, αριθ. 1, Γενάρης 1928, σελ. 11-12. Περιλαμβάνεται στην επανέκδοση του περιοδικού *Σπάρτακος*, *Κείμενα 1928*, εκδόσεις Ουτοπία, Αθήνα 1982.

οι εργάτες, ενώ στο Λαύριο υπήρχε από το 1870 ο βιομηχανικός οικισμός των μεταλλείων, όπου το 1909 είχε φτάσει τους 10.000 κατοίκους.¹⁶⁹

Όσον αφορά το Λαύριο, επειδή εκείνη την εποχή δεν ήταν κατοικημένη περιοχή, οι μεταλλευτικές επιχειρήσεις, προκειμένου να προσελκύσουν εργάτες, αναγκάστηκαν να τους εξασφαλίσουν την κατοικία τους. Εκεί δημιουργήθηκε το 1870 ο παλαιότερος βιομηχανικός οικισμός, τα Σπανιόλικα, από Ισπανούς εργάτες. Στη συνέχεια χτίστηκαν από την ίδια την εταιρεία τα Κυπριώτικα, ενώ μεταξύ του 1890-1900, χτίστηκε είτε από εργολάβους είτε από αυθαίρετη δόμηση από τους ίδιους τους εργάτες, η Νεάπολη, σε γη που παραχώρησε η εταιρεία.¹⁷⁰

Το 1870, εκτός από την Αθήνα, η Ερμούπολη της Σύρου είχε αναπτύξει μεγάλη εμπορική, ναυτιλιακή και βιομηχανική δραστηριότητα, προσελκύοντας πληθυσμούς από τη Χίο και τα Ψαρά. Επίσης, ταχύτατα αναπτυσσόμενη πόλη ήταν ο Πειραιάς, ο οποίος εποίκιστηκε από νησιώτες από τη Χίο, την Ύδρα, τις Κυκλάδες, τα Κύθηρα, αλλά και από Μανιάτες, γι' αυτό πολλοί γνωστοί συνοικισμοί του, έφεραν και το όνομα του τόπου καταγωγής των κατοίκων του (τα Χιώτικα, τα Υδραϊκά, τα Μανιάτικα). Όπως επισημαίνει η Λ. Λεοντίδου,

«Η τοπική προέλευση των οικιστών έτεινε να δημιουργεί έναν συγκεκριμένο καταμερισμό εργασίας, διαρθρώνοντας το χώρο σε επαγγελματικές συνοικίες.

[...] Οι Χιώτες ήταν έμποροι κι αργότερα βιοτέχνες, οι Υδραίοι ναυτικοί, οι Καρπαθιώτες ασχολούνταν εποχιακά ιδίως στις οικοδομικές εργασίες.

[...] Οι κάτοικοι των πειραιϊκών συνοικισμών όμως γρήγορα αποκτούν κάποια επαγγελματική ομοιογένεια, αφού όλο και περισσότεροι εγκαταλείπουν την τέχνη τους για να εργασθούν στο λιμάνι και στα πρώτα εργοστάσια. Μετά το 1870 πληθαίνουν και άλλες τοπικές ομάδες στο εργατικό δυναμικό, ιδίως σε ναυτικές απασχολήσεις: Υδραίοι, Σπετσιώτες, Τροιζήνιοι, Κρανιδιώτες, Κρητικοί. Ο υδραϊκός συνοικισμός κυριαρχείται από χαμηλά οικήματα των φτωχών κατοίκων, ο χιώτικος από μέγαρα κυρίως γύρω στην πλατεία Κοραή. Ήδη από τα τέλη του 1860 υπάρχουν αναφορές στην εργατική συνοικία του Πειραιά, δίπλα στη βιομηχανική ζώνη και στα βόρεια του σιδηροδρομικού σταθμού, απομονωμένη και διαχωρισμένη από την υπόλοιπη πόλη με το σιδηρόδρομο από το 1869».¹⁷¹

Στα μέσα του 19ου αιώνα οι συνοικίες του Πειραιά, όπως η Φρεαττύδα, η Καστέλα, ο Καραβάς, ήταν απομονωμένες μεταξύ τους. Όμως, η αστική επέκταση και η ανάπτυξη της ναυτιλίας και της βιομηχανίας, ιδιαίτερα μετά το 1860, συνένωσε αυτές τις περιοχές, αυξάνοντας με ταχύτατους ρυθμούς την έκταση του Πειραιά, από τον οποίο ουσιαστικά ξεκίνησε η εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα.¹⁷²

¹⁶⁹ Οι πληροφορίες για τη δημιουργία των πρώτων εργατικών περιοχών, αναφέρονται στο Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποίκισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, εκδόσεις Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989, σελ. 124-135.

¹⁷⁰ Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής*, ό.π., σελ. 126.

¹⁷¹ Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής*, ό.π., σελ. 123.

¹⁷² Για περισσότερα σχετικά με την ανάπτυξη του Πειραιά βλέπε Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής*, ό.π., σελ. 85 και 104-105.

Άλλες περιοχές, στις οποίες γύρω από τα εργοστάσια αναπτύχθηκαν εργατικοί οικισμοί ήταν η Ελευσίνα, η οποία χτίστηκε γύρω από το εργοστάσιο τσιμέντων Τιτάν (1902) και η Δραπετσώνα γύρω από την Ανώνυμη Χημική Εταιρεία του Κανελλόπουλου (1910).¹⁷³ Με αυτόν τον τρόπο, σταδιακά, άρχισαν να δημιουργούνται οι βιομηχανικές περιοχές της ευρύτερης περιοχής της Αθήνας και του Πειραιά, οι οποίες ακολουθούσαν, κατά κύριο λόγο, τη γραμμή του σιδηροδρόμου από τον Πειραιά μέχρι τα Πατήσια. Ταυτόχρονα, αυτό το καθεστώς κατοικίας κρατούσε τους εργάτες κοντά στην περιοχή εργασίας τους. Για παράδειγμα, οι εργάτες στις μεταφορές κατοικούσαν κοντά στους σιδηροδρομικούς σταθμούς, οι υπηρέτες και οι υπηρέτριες μέσα στις περιοχές της εύπορης μεσοαστικής τάξης, οι πλανόδιοι στο κέντρο της πόλης, οι εμποροϋπάλληλοι κοντά στο εμπορικό κέντρο, οι εργάτες που εργάζονταν στη μεταποίηση κατοικούσαν ανάμεσα στο κέντρο της πόλης και τις βιομηχανικές ζώνες για να πηγαίνουν με τα πόδια στα εργοστάσια, οι εργάτες στις οικοδομές γύρω από τα Αναφιώτικα ή διάσπαρτοι σε διάφορες περιοχές όπου υπάρχει έντονη οικοδομική δραστηριότητα κ.ο.κ.¹⁷⁴

Κατά τον 19ο αιώνα αρχίζουν να εμφανίζονται τα συνδικάτα στην Αγγλία, στο Βέλγιο, στη Γερμανία, στη Γαλλία κ.λπ. Συγκεκριμένα, σε εθνικό επίπεδο συνδικαλιστική ένωση δημιουργήθηκε πρώτη φορά στην Αγγλία, το 1834. Όμως, από την αρχή της λειτουργίας τους τα συνδικάτα αντιμετώπισαν την εχθρική στάση των κυρίαρχων τάξεων και του κράτους, που μέσω αντεργατικών νόμων απαγόρευαν τη λειτουργία τους. Στην Αγγλία οι νόμοι που απαγόρευαν τη δημιουργία συνδικάτων καταργήθηκαν το 1871, στη Γαλλία το 1864, στη Γερμανία το 1869, στην Ιταλία το 1890 και μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα σε όλες σχεδόν τις ανεπτυγμένες χώρες.¹⁷⁵

Στην Ελλάδα, εργατικές οργανώσεις εμφανίζονται από τη δεκαετία του 1870 και εξής. «Οι ονομασίες είναι ενδεικτικές της ανομοιομορφίας: αδελφότητες, σύνδεσμοι, εταιρείες, σωματεία, σύλλογοι. Προήλθαν από τεχνίτες που είτε εργάζονταν αυτόνομα (ράφτες, υποδηματοποιοί, αμαξηλάτες) είτε με συμβάσεις έργου (ξυλουργοί ναυπηγείων, τυπογράφοι). Αποτελούσαν αλληλοβοηθητικές ενώσεις και σποραδικά πρόβαλαν αιτήματα».¹⁷⁶ Το 1879, δημιουργείται το πρώτο συνδικάτο από τους εργάτες ξύλου των ναυπηγείων της Σύρου, στην Ερμούπολη, ενώ μέσα στον ίδιο χρόνο οργανώνονται και κατέρχονται σε απεργία οι εργάτες των βυρσοδεψείων της Σύρου. Τα βασικότερα αιτήματα της εποχής είναι η μείωση των ωρών εργασίας από 12 σε 10, η αύξηση του μεροκάματου και μέτρα για την καταπολέμηση της ανεργίας. Μετά τους ναυπηγούς

¹⁷³ Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής*, ό.π., σελ. 126-127.

¹⁷⁴ Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής*, ό.π., σελ. 138. Γενικά, στο εν λόγω βιβλίο παρέχεται μια ενδιαφέρουσα ανάλυση για το πώς διαμορφώθηκαν οι εργατικές συνοικίες της Αθήνας και του Πειραιά, από το οποίο αντλήθηκαν και οι περισσότερες πληροφορίες. Επίσης, αξιοποιήθηκαν και τα εξής άρθρα: 1) «Αθήνα: μητρόπολη νοτιοβαλκανικού τύπου», στο έντυπο που περιλαμβάνει εισηγήσεις των ανοικτών συνελεύσεων των μητροπολιτικών συμβουλίων, χειμώνας 2002-καλοκαίρι 2003, και 2) «Αθήνα οχυρωμένη πόλη», περιοδικό *Text*, Ιούνιος 2002.

¹⁷⁵ Τα στοιχεία αναφέρονται από τον Δ. Σιούφα, «Για το παγκόσμιο συνδικαλιστικό κίνημα», στο Κ. Σεφέρης, *Ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα 1860-1975*, εκδόσεις Νέο Συνδικαλιστικό Κίνημα, Αθήνα 1975, σελ. 18.

¹⁷⁶ Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, εκδόσεις Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993, σελ. 97.

απεργούν οι βυρσοδέψες της Σύρου με παρόμοια αιτήματα. Έπειτα από βίαιες συγκρούσεις με τον στρατό και την Αστυνομία, τα αιτήματά τους γίνονται τελικά δεκτά.¹⁷⁷

Προς τα τέλη του 19ου και αρχές του 20ού αιώνα αρχίζει να αναπτύσσεται το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα. Εν τω μεταξύ, η βιομηχανία κάνει, εκείνη την εποχή, τα πρώτα της βήματα.

«Τα νέα εργοστάσια της δεκαετίας του 1870... δημιουργούνται σε 20 περίπου πόλεις, από τις οποίες οι 13 έχουν πάνω από 5.000 κατοίκους, ενώ οι υπόλοιπες πλησιάζουν το μέγεθος αυτό. [...] Είναι όμως αξιοσημείωτο ότι μόνο 5 πόλεις (Πειραιάς, Ερμούπολη, Πάτρα, Αθήνα, Καλαμάτα) συγκεντρώνουν το 66,4% των βιομηχανικών καταστημάτων της Ελλάδας, το 73,6% της ιπποδύναμης και το 82,4% των εργατών. Μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας προστίθεται ο Βόλος, που γίνεται το δεύτερο βιομηχανικό κέντρο της χώρας μετά τον Πειραιά στις αρχές του εικοστού αιώνα».¹⁷⁸

Οι πρώτες βιομηχανίες είναι τα ναυπηγεία που λειτουργούν στη Σύρο, γι' αυτό έχουμε εκεί και την ίδρυση του πρώτου σωματείου, καθώς επίσης στον Πόρο, στο Γαλαξίδι και στις Σπέτσες. Το πρώτο εργοστάσιο ιδρύεται το 1841 και είναι το ζαχαροποιείο της Αταλάντης. Έως το 1850 έχουν δημιουργηθεί πολλά εργοστάσια αλευροποιίας, αναπτύσσεται η υφαντουργία, η βυρσοδεψία και η ναυτιλία, ενώ το πρώτο μηχανουργείο ιδρύεται το 1859 στον Πειραιά. Έτσι, το 1861 οι απασχολούμενοι στη βιομηχανία και βιοτεχνία είναι 33.000 περίπου.¹⁷⁹ Από το 1880 και μετά αρχίζει να υπάρχει ικανοποιητική οικονομική ανάπτυξη. Διατίθενται μεγάλα κεφάλαια για έργα υποδομής, δρόμους και σιδηρόδρομους, η βιομηχανία και η βιοτεχνία αναπτύσσονται επίσης, φτάνοντας να απασχολούν το 1879, περίπου 60.000 εργαζόμενους, ενώ μέχρι το 1907 απασχολούν, σύμφωνα με υπολογισμούς του Γ. Κορδάτου, 75.000 περίπου εργάτες.¹⁸⁰

Όμως, η εν λόγω οικονομική ανάπτυξη δεν επιφέρει και την ανάλογη βελτίωση των όρων ζωής της εργατικής τάξης. Οι μισθοί είναι χαμηλοί, η ανεργία υψηλή, η μετανάστευση μεγάλη,¹⁸¹ οι ώρες απασχόλησης στη βιομηχανία-βιοτεχνία κυμαίνονται από 12 έως 16 ώρες την ημέρα, η εργασία είναι κουραστική και βέβαια δεν υπάρχει κανενός είδους κοινωνική ασφάλιση για το σύνολο των εργαζομένων.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες διαμορφώνονται οι προϋποθέσεις για την οργάνωση της εργατικής τάξης, προκειμένου να προβάλει τα αιτήματά της και να διεκδικήσει τη βελτίωση του βιοτικού της επιπέδου. Κατά συνέπεια, η ίδρυση σωματείων είναι πια θέμα

¹⁷⁷ Κ. Σεφέρης, *Ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα 1860-1975*, εκδόσεις Νέο Συνδικαλιστικό Κίνημα, Αθήνα 1975, σελ. 34-35.

¹⁷⁸ Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής*, ό.π., σελ. 101.

¹⁷⁹ Τα προαναφερθέντα στοιχεία αναφέρονται στο Κ. Σεφέρης, *Ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα 1860-1975*, ό.π., σελ. 29.

¹⁸⁰ Τα στοιχεία αναφέρονται στο Κ. Σεφέρης, ό.π., σελ. 31.

¹⁸¹ Τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα η μετανάστευση παίρνει χαρακτηριστικά μαζικής εξόδου, προσανατολισμένη κατά κύριο λόγο προς τις ΗΠΑ. Σύμφωνα με τον Μοσκόφ (1972, σελ. 30) μετανάστευσαν το 1/3 των αγροτών από τα χωριά τους μεταξύ 1890-1909. Βέβαια, η έξοδος και η αναχώρηση του πληθυσμού σε άλλες χώρες λειτούργησε και ως ασφαλιστική δικλείδα του συστήματος, εφόσον διοχέτευε την ανεργία και την περιθωριακότητα στο εξωτερικό και άρα μείωνε τις κοινωνικές εντάσεις και εξεγέρσεις στο εσωτερικό.

χρόνου. Αρχίζουν να ιδρύονται στην Αθήνα τα πρώτα σωματεία. Το πρώτο από αυτά είναι των τυπογράφων, οι οποίοι το 1882 δημιούργησαν τον «Εργατικό Σύνδεσμο Τυπογράφων». Ακολουθούν των μεταλλουργών, των εμποροϋπαλλήλων, των ραφτάδων, ο σύλλογος μηχανικών και θερμαστών με έδρα τον Πειραιά (1899) που εργάζονται στα πλοία κ.ά. Δημιουργούνται συνδικάτα στις βασικότερες πόλεις, εκτός από την Αθήνα και τον Πειραιά, στην Πάτρα, στον Βόλο και αλλού, ενώ παράλληλα αυξάνονται και οι εργατικοί αγώνες.

Το 1882-83, στην Αθήνα και στον Πειραιά ξεσπούν πολλές απεργίες των τσιγαράδων και των ραφτάδων, οι οποίες απέτυχαν επειδή ήρθαν πολλοί εργάτες από την Ιταλία και τη Σμύρνη της Μικράς Ασίας, με χαμηλότερους μισθούς, με συνέπεια τα μεροκάματα να μειωθούν κατά 35-40%. Το 1894 οργανώνεται, ουσιαστικά, η πρώτη εργατική Πρωτομαγιά, της οποίας το ψήφισμα έθετε τα εξής προς επίλυση αιτήματα στους κρατούντες: εφαρμογή της οκτάωρης εργασίας, ανάπαυση την Κυριακή, συντάξεις σε όλους τους απόμαχους εργάτες, καθώς επίσης κατάργηση της θανατικής ποινής και της προσωπικής κράτησης για χρέη. Το 1896 ξεσπά απεργία στα Μεταλλεία Λαυρίου. Οι απεργοί ανατινάζουν την αποθήκη δυναμίτη και καταλαμβάνουν το εργοστάσιο. Το 1906 οι μεταλλωρύχοι Λαυρίου ιδρύουν σωματείο, το οποίο συγκεντρώνει 5.000 μέλη. Το 1900, στην Αθήνα, συγκροτείται η Αδελφότης των εργατών τυπογράφων, το 1901 των καπνεργατών και σιγαροποιών, ενώ μετέπειτα των μεταλλωρύχων, των ξυλουργών, των βυρσοδεψών και άλλων.

Όμως, αυτή εργατική μαχητικότητα συνοδεύεται και από έντονη κρατική καταστολή, προκειμένου να αντιμετωπισθούν οι εργατικές κινητοποιήσεις. Ταυτόχρονα, η καταστολή του κράτους συνέβαλε στην προώθηση της διαδικασίας ταξικής συγκρότησης, επειδή οι «...επίσημοι φορείς απευθύνονταν στους εργάτες ως συλλογικό υποκείμενο, αν και μόνο για να τους προειδοποιήσουν αναφορικά με τους “κινδύνους” του συνδικαλισμού».¹⁸² Έτσι, οι εργάτες άρχισαν να αισθάνονται και εξαιτίας αυτού του γεγονότος της κρατικής καταστολής που τους αντιμετώπιζε ως συλλογικό υποκείμενο, πως ανήκαν σε μια συγκεκριμένη κοινωνική κατηγορία: την εργατική τάξη.

Την ίδια περίοδο, η κρίση στη σταφιδοπαραγωγή στα τέλη του 19ου αιώνα, εξαιτίας των αυξημένων πλεονασμάτων, η οποία συνεχίστηκε μέχρι το 1905, δημιούργησε προβλήματα επιβίωσης στους μισθωτούς εργάτες, που εργάζονταν στις φυτείες της σταφίδας. Ο λόγος που έκανε το χαρακτήρα της κρίσης τόσο έντονο ήταν επειδή η σταφίδα, εκείνη την εποχή, αποτελούσε το βασικότερο εξαγωγίμο προϊόν.

«Οι συνέπειες της σταφιδικής κρίσης ήταν βαριές. Επιτάχυναν την πτώχευση ολόκληρου του ελληνικού κράτους, αφού προηγουμένως κατέστρεψαν πλήθη παραγωγών, εμπόρων και βιοτεχνών.
[...] Η σταφιδική κρίση κλυδώνισε τη χώρα όχι μόνο οικονομικά αλλά και κοινωνικά. Οι αγρότες αντιμετώπιζαν το φάσμα της πείνας, οι σταφιδεργάτες έμειναν άνεργοι,

¹⁸² Σ. Σεφεριάδης, «Για τη συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (1870-1936). Μερικοί προβληματισμοί πάνω σε ένα παλιό θέμα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Νοέμβριος 1995, τεύχος 6, σελ. 20.

πολλοί σταφιδέμποροι πτώχευσαν και δεκάδες κτήματα έβγαιναν σε πλειστηριασμό».¹⁸³

Αυτή η κατάσταση προκάλεσε εξεγέρσεις σε όλη την Πελοπόννησο, οι οποίες μάλιστα σε πολλές περιπτώσεις εκτεινόταν ως την ένοπλη σύγκρουση, και οδηγούσαν στην εμφάνιση μορφών αναρχισμού και σοσιαλισμού. Όπως επισημαίνει ο Μ. Δημητρίου, το ελληνικό αγροτικό κίνημα είχε από την πρώτη πεντηκονταετία του 19ου αιώνα πλούσια παράδοση εξεγέρσεων.

«Με χαρακτηριστικές χρονολογίες το 1895, το 1896, το 1898 και την τριετία 1903-1905 τα ένοπλα συλλαλητήρια των αγροτών είναι πυκνά και συνήθως καταστέλλονται μόνο μετά από συγκρούσεις με μονάδες του στρατού, της εθνοφυλακής και των ιδιωτικών αστυνομιών. Καταλαμβάνονται ολόκληρα χωριά ή συγκοινωνιακοί κόμβοι. Οι εξεγερμένοι αγρότες απειλούσαν με κάθοδο στις πόλεις ή εμπόδιζαν δυναμικά την είσοδο στο χωριό των φοροεισπρακτόρων και ενόπλων “οργάνων του νόμου”. Οι συμπλοκές κατέληγαν συχνά σε εκτελέσεις, σοβαρούς τραυματισμούς, εκτεταμένες συλλήψεις και καταδίκες».¹⁸⁴

Μάλιστα, αυτή η ριζοσπαστική δράση του αγροτικού πληθυσμού μεταφέρθηκε, εξαιτίας της εσωτερικής και εξωτερικής μετανάστευσης των δύο πρώτων δεκαετιών του 20ου αιώνα, τόσο στο εξωτερικό όσο και στα γειτονικά αστικά κέντρα της χώρας. Έτσι, οι Έλληνες μετανάστες, που έφθασαν στις ΗΠΑ, μετέφεραν τη ριζοσπαστική παράδοση των ιδιαίτερων πατρίδων τους, συμμετέχοντας ενεργά στα κινήματα των χωρών υποδοχής, διεκδικώντας μαζί με τους υπόλοιπους συναδέλφους τους, βασικά εργατικά δικαιώματα, με πιο χαρακτηριστική περίπτωση τον Λούι Τίκα.¹⁸⁵

Το 1908 ιδρύεται ο Σύνδεσμος των Εργατικών Τάξεων της Ελλάδος (ΣΤΕΤ) από τον σοσιαλιστή Πλάτωνα Δρακούλη, με σκοπό την ιδεολογική διαπαιδαγώγηση της εργατικής τάξης. Επίσης, την ίδια χρονιά, ιδρύεται και το πρώτο Εργατικό Κέντρο στην Ελλάδα: το Εργατικό Κέντρο Βόλου, το οποίο παρουσιάζει όχι μόνο συνδικαλιστική δράση, αλλά και μορφωτική, διοργανώνοντας διαλέξεις σε θέματα εργατικά, εκμάθησης της δημοτικής γλώσσας, θρησκείας, θεωρίας του σοσιαλισμού κ.ά. Ο λόγος της ανάπτυξης του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος στον Βόλο οφείλεται στο γεγονός ότι ο Βόλος, εκείνη την εποχή, είχε εξελιχθεί σε σημαντικό βιομηχανικό και εμπορικό κέντρο.¹⁸⁶

Στις 26 Φεβρουαρίου 1910 ιδρύεται το Εργατικό Κέντρο Αθήνας από τέσσερα σωματεία: των ραπτών, των μαρμαρογλυπτών, των λατόμων και των τυπογράφων.¹⁸⁷ Τον Μάρτιο του ίδιου έτους ξεσπά στον Πειραιά η μεγάλη απεργία των ναυτοθερμαστών. Μέχρι τότε

¹⁸³ Μ. Δημητρίου, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα. Από τους ουτοπιστές στους μαρξιστές*, τόμος Α', εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 1985, σελ. 198-199.

¹⁸⁴ Μ. Δημητρίου, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα*, ό.π., σελ. 203.

¹⁸⁵ «Λεωνίδας Βαρδαρός – Πέρα από τη Σφαγή του Λάντλου», συνέντευξη στην Ιφιγένεια Καλαντζή, εφημερίδα *Δρόμος της Αριστεράς*, φύλλο 307, 9 Απριλίου 2016.

¹⁸⁶ Τα προαναφερθέντα στοιχεία αναφέρονται στο Κ. Σεφέρης, *Ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα 1860-1975*, ό.π., σελ. 38-41.

¹⁸⁷ Σχετικά με την ίδρυση του Εργατικού Κέντρου Αθήνας και τη δράση του τα πρώτα χρόνια (1910-1916), δεξ την περιγραφή του βιβλίου των πρακτικών που γίνεται από τον Δ. Λιβιεράτο, *Μεγάλες ώρες της εργατικής τάξης: ΕΚΑ 1910-1916, ΕΕΑΜ 1941, ΕΡΓΑΣ 1945*, εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα 2006, σελ. 16-111.

δεν είχε γίνει καμία καλύτερευση των συνθηκών εργασίας του ναυτεργατικού δυναμικού, το οποίο εργαζόταν κάτω από εξαιρετικά σκληρούς όρους. Τα βασικά αιτήματά τους ήταν καλή τροφή και καθορισμός συγκεκριμένων ωρών εργασίας. Οι εφοπλιστές έκαναν, κατ' αρχήν, δεκτά τα αιτήματά τους με τον όρο ότι οι ναυτεργάτες θα διέλυαν το σωματείο τους. Αυτό όξυνε τη σύγκρουση μεταξύ των δύο πλευρών. Τελικά, η απεργία, ύστερα από σκληρούς αγώνες έληξε νικηφόρα υπέρ των ναυτεργατών. Ο ίδιος ο πρωθυπουργός, Στέφανος Δραγούμης, δέχτηκε τα αιτήματα των εργατών, παρ' ότι στην αρχή ήταν αρνητικός.¹⁸⁸

Το 1909 ιδρύεται η Φεντερασιόν, στη Θεσσαλονίκη, η οποία το 1910, οργανώνει εκδήλωση για την Πρωτομαγιά. Απεργούν 12.000 εργάτες και παίρνουν μέρος στη διαδήλωση 7.000 εργάτες. Η Φεντερασιόν είναι πολιτικο-συνδικαλιστική σοσιαλιστική εργατική οργάνωση ομοσπονδιακής μορφής, η οποία είχε συγκροτηθεί στη Θεσσαλονίκη, όταν αυτή υπαγόταν ακόμη στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, από εργάτες Εβραίους, Έλληνες, Τούρκους, Βούλγαρους, Σλάβους κ.ά. με σκοπό την υπεράσπιση των συμφερόντων της εργατικής τάξης της περιοχής. Λειτουργήσε έως το 1918, όταν μαζί με άλλες σοσιαλιστικές οργανώσεις ίδρυσε το Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος (ΣΕΚΕ), το 1918, το οποίο ήταν ο πρόδρομος του ΚΚΕ, καθώς επίσης συνέβαλε στη δημιουργία της ΓΣΕΕ, το ίδιο έτος. Πρωτεργάτης της Φεντερασιόν ήταν ο εβραϊκής καταγωγής Αβραάμ Μπεναρόγια. Η Φεντερασιόν επεκτάθηκε σε μια σειρά πόλεων της Μακεδονίας, συνδέθηκε με τη Σοσιαλιστική Διεθνή και αναγνωρίστηκε ως το επίσημο τμήμα της στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Εξέδιδε πολλές εφημερίδες (μία στα τουρκικά, μία στα βουλγάρικα, τρεις στα λατινικά και μία στην ελληνική γλώσσα), είχε μαζική σοσιαλιστική νεολαία, είχε φτιάξει εργατική λέσχη, βιβλιοπωλείο, δανειστική βιβλιοθήκη, λαϊκό καταναλωτικό συνεταιρισμό, συνεργατικό αρτοποιείο και επιτροπή καταπολέμησης των επιδημιών, ενώ επίσης λειτουργούσε τμήματα αθλητισμού, μουσικής και θεάτρου. Στην εργατική λέσχη γίνονταν μαθήματα εκμάθησης άλλων γλωσσών, πολιτικής οικονομίας, συνδικαλισμού, θεωρίας του σοσιαλισμού, επιστήμης, ιστορίας κ.ά.¹⁸⁹

Το 1912 συγκροτείται το Εργατικό Κέντρο Πειραιά, ενώ το 1914 αναγνωρίζεται το δικαίωμα σύστασης σωματείων. Όσον αφορά τον Πειραιά, εκείνη την περίοδο, εξελίσσεται σε βασικό οικονομικό κέντρο, και με υψηλά ποσοστά συνδικαλισμού. Συγκεκριμένα, το 1917, όπου υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία, σχεδόν ένας στους δύο εργάτες ανήκε σε κάποιο σωματείο, ενώ στην Αθήνα οι 25 στους 100 εργάτες ήταν συνδικαλισμένοι. Όπως επισημαίνει ο Κ. Φουντανόπουλος, «Η υπεροχή του Πειραιά σε συνδικαλισμένους εργάτες εξηγείται από τη συγκέντρωση εκεί των λιμενεργατικών και ναυτεργατικών επαγγελμάτων, που διέθεταν μεγάλα ποσοστά οργανωμένων εργατών. Στα

¹⁸⁸ Για περισσότερα δεξ Γ.Α. Λεονταρίτη, «Οι αγώνες των ναυτεργατών», *Η Εποχή*, 8/10/2000.

¹⁸⁹ Για μια πιο εκτεταμένη αναφορά στην ιστορία της Φεντερασιόν δεξ τις εξής εργασίες: α) Α. Λιάκος, *Η Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία Θεσσαλονίκης (Φεντερασιόν) και η Σοσιαλιστική Νεολαία. Τα καταστατικά τους*, εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1985, β) Σουκρού Ιλιτζάκ, «Εβραϊκός σοσιαλισμός στην Οθωμανική Θεσσαλονίκη», εκδόσεις Ισνάφι, σειρά Υποσημείωση 1, Ιωάννινα 2004, γ) Δ. Κατσορίδας, *Εργατικό κίνημα και συνδικαλιστική δράση στη Θεσσαλονίκη στις αρχές του 20ου αιώνα (1900-1912). Το παράδειγμα της Φεντερασιόν: Συμπεράσματα και διδάγματα για τη δράση των συνδικάτων σήμερα*, έκδοση του Παρατηρητήριου Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα, Αύγουστος 2013, σειρά: Κείμενα Πολιτικής (PolicyBriefs) / 9.

άλλα επαγγέλματα, οι καπνεργάτες, οι τροχιοδρομικοί και οι σιδηροδρομικοί ξεχωρίζουν με το υψηλό βαθμό οργάνωσής τους».¹⁹⁰

Εντούτοις, παρά τον πολλαπλασιασμό των σωματείων, μεγάλο μέρος της εργατικής τάξης παρέμενε εκτός των εργατικών οργάνωσεων. Την ανάγκη της εργατικής τάξης για οργάνωση, ιδιαίτερα σε τοπικό επίπεδο, προσπάθησε να καλύψει η δημιουργία των Εργατικών Κέντρων, αρκετά από τα οποία έχουμε ήδη αναφέρει. Όπως επισημαίνει ο Α. Λιάκος,

«Πολλά από αυτά δεν ιδρύθηκαν με σκοπό να συντονίσουν τις προϋπάρχουσες συνδικαλιστικές οργανώσεις, αλλά για να δημιουργήσουν μια πρωταρχική στοιχειώδη συνεννόηση ανάμεσα στους ανοργάνωτους εργάτες.

[...] Στο ελληνικό εργατικό κίνημα, τα εργατικά κέντρα έπαιξαν μείζονα ρόλο εξαιτίας της απουσίας μεγάλων εθνικών ομοσπονδιών, της διασποράς των εργατικών κλάδων αλλά και του χαρακτήρα των διεκδικήσεων που απαιτούσαν εκδηλώσεις αλληλεγγύης και κινητοποιήσεις σε τοπική κλίμακα. Στα εργατικά κέντρα επίσης πρωτοεκδηλώθηκαν και οι προθέσεις του κράτους να ελέγξει το εργατικό κίνημα διαλύοντας εκείνα τα κέντρα που ανέπτυσαν ανεξάρτητες, έστω και μετριοπαθείς, πρωτοβουλίες (Βόλος, Λάρισα). Η διπλή αυτή επέμβαση του κράτους, ως ενδιαφέρον για την ίδρυσή τους και ταυτόχρονα για τον έλεγχό τους, είχε τη λογική της. Αρχικά αποτρεπτική: Τα εργατικά κέντρα συντόνιζαν αγώνες που προκαλούνταν όχι τόσο από ιδιαίτερα κλαδικά αιτήματα όσο από την αύξηση των τιμών, από τα αιτήματα δηλαδή τα οποία αποκτούσαν αναγκαστικά χαρακτήρα πολιτικό. Βρίσκονταν επίσης εγγύτερα στη συνδικαλιστική βάση, επηρέαζαν τις ευρύτερες λαϊκές μάζες της πόλης και είχαν τη δυνατότητα να γίνουν τοπική πολιτική δύναμη. Ως τοπική πολιτική δύναμη όμως περιέκλειαν και τη δυνατότητα να ενσωματωθούν στο πλέγμα των αστικών πολιτικών κομμάτων και ταυτόχρονα να ενσωματώσουν σε αυτά την εργατική τάξη».¹⁹¹

Το πόσο σημαντικό ρόλο έπαιξαν τότε τα Εργατικά Κέντρα φαίνεται από το γεγονός ότι οι περισσότερες ομοσπονδίες ιδρύθηκαν μετά την ίδρυση της ΓΣΕΕ, το 1918.

Πάντως, το βασικό χαρακτηριστικό εκείνης της περιόδου, όπως έχει ήδη φανεί, ήταν η συνεχής άνοδος των εργατικών αγώνων και διεκδικήσεων. Στις 21 Αυγούστου 1916 γίνεται η περίφημη απεργία της Σερίφου, με βασικά αιτήματα την καθιέρωση του οκταώρου αντί των 12-14 ωρών που δούλευαν καθημερινά, την αύξηση του ημερομισθίου και την προστασία της ζωής των εργατών εξαιτίας των επικίνδυνων και ανθυγιεινών συνθηκών εργασίας.

«Η αμοιβή στην προσφερόμενη -αποκλειστικά σχεδόν από το εργατικό δυναμικό του νησιού- εργασία ήταν μηδαμινή. Οι ώρες της δουλειάς από την ανατολή μέχρι τη δύση του ηλίου. Υγεία, ασφάλεια, συνδικαλισμός ανύπαρκτα. Οι ανθυγιεινές συνθήκες εργασίας και διαβίωσης, η υπερκόπωση, η κακή διατροφή και τα εργατικά ατυχήματα σπρώχνουν μέρα με τη μέρα τους εργάτες στην απελπισία. Η παραμικρή διαμαρτυρία τιμωρείται με απόλυση. Η πνευμονοκοκκίαση, το πρόωρο γήρας και οι θάνατοι στις γαλαρίες είναι φαινόμενα καθημερινά.

¹⁹⁰ Κ. Φουντανόπουλος, «Μισθωτή εργασία», ό.π., σελ. 109.

¹⁹¹ Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ό.π., σελ. 98-99.

Μάρτης 1916. Στα μεταλλεία του νησιού γίνονται κάποιες δειλές προτάσεις για συνδικαλισμό. Η ανταπόκριση των εργατών είναι σχεδόν καθολική. Στις 16 Αυγούστου του 1916 ο συνδικαλιστής Κων/νος Σπέρας που φτάνει από την Αθήνα οργανώνει απεργία των εργατών με αιτήματα οκτάωρη εργασία και αύξηση του ημερομισθίου». ¹⁹²

Η απεργία, στην οποία συμπαραστάθηκαν και χίλιοι, περίπου, κάτοικοι του νησιού, συνοδεύτηκε από βίαιες συγκρούσεις των εργατών με τη Χωροφυλακή, με συνέπεια να σκοτωθούν τέσσερις απεργοί και τρεις χωροφύλακες. Τελικά, τα αιτήματα των απεργών έγιναν δεκτά. ¹⁹³

Το 1917 ιδρύεται το Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης και από τις 21 έως τις 28 Οκτωβρίου 1918 ιδρύεται η Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος (ΓΣΕΕ), ως αποκορύφωμα της δράσης των σοσιαλιστικών ομάδων και των αγώνων για την οργανωτική ενότητα και τον συντονισμό της δραστηριότητας του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος. Οι εξελίξεις αυτές ευνοήθηκαν και από το κλίμα εκσυγχρονισμού και μεταρρυθμίσεων που εισήγαγε η πολιτική του Ε. Βενιζέλου, κατά τη δεκαετία του 1910, παράλληλα με την αναζήτηση επιβολής μορφών ελέγχου στη δυναμική που εκφράζουν τα συνδικάτα και ο κοινωνικός χώρος που εκπροσωπούν. Μάλιστα, δεν δίστασε να χρησιμοποιήσει τους εργατικούς αντιπροσώπους, οι οποίοι υποστήριζαν την πολιτική του, στις διάφορες διεθνείς συνδιασκέψεις ειρήνης, για να διεκδικήσουν εν ονόματι της Ελλάδας τα αιτήματά του. ¹⁹⁴ Τον ίδιο χρόνο, στις 4 Νοεμβρίου 1918, ιδρύεται το Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδας (ΣΕΚΕ), το οποίο το 1924 μετονομάστηκε σε Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΚΚΕ).

Η κυβέρνηση του Βενιζέλου λαμβάνει αρκετά μέτρα για την ανάπτυξη της βιομηχανικής και της αγροτικής παραγωγής, τροποποιεί το Σύνταγμα, παρέχει ελευθερίες και διαμορφώνει για πρώτη φορά μια σημαντική εργατική νομοθεσία, παρά τη συνεχή καταπάτησή της από την εργοδοτική πλευρά και το κράτος. ¹⁹⁵

Βέβαια, τα πρώτα προστατευτικά νομοθετικά μέτρα ελήφθησαν από 1882 και αφορούσαν, κυρίως, τους εργάτες ορυχείων. Έτσι, με Βασιλικό Διάταγμα, ιδρύθηκε ταμείο περίθαλψης

¹⁹² Ομοσπονδία Μεταλλωρύχων Ελλάδας, *Η Αιματηρή απεργία των μεταλλωρύχων της Σερίφου* (κείμενα - επιμέλεια: Ν. Σκόνης), Αθήνα 1990 (δες ιδιαίτερα τις σελ. 155-176). Το εν λόγω απόσπασμα είναι στις σελ. 164-165.

¹⁹³ Επίσης, δες Δ. Κατσορίδας, «100 χρόνια από την απεργία και την εξέγερση των μεταλλωρύχων της Σερίφου», περιοδικό *Κόκκινο*, φθινόπωρο 2016, τεύχος 5, σελ. 145-151.

¹⁹⁴ Αναφορικά με την άποψη ότι η ίδρυση της ΓΣΕΕ διευκολύνθηκε από την κυβέρνηση Βενιζέλου για ίδιον πολιτικό όφελος βλέπε: Γ. Κουκουλές, «Αναδρομή σ' ένα αμφιλεγόμενο παρελθόν», στο Βούλα Κασιμάτη (εισαγωγή-επιμέλεια), *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα στο τέλος του 20ού αιώνα*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1997, σελ. 35-36, και Κ. Σεφέρης, *Ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα 1860-1975*, ό.π., σελ. 52.

¹⁹⁵ Τα πρώτα μεμονωμένα νομοθετήματα, τα οποία αφορούσαν την προστασία των εργαζομένων άρχισαν να αναπτύσσονται από τον 19ο αιώνα, πρώτα στις πιο αναπτυγμένες βιομηχανικά χώρες της Ευρώπης. Αρχικά, η εργατική νομοθεσία επιδίωξε την προστασία των ανηλίκων. Στην Αγγλία το 1802, 1819, 1833, 1847. Στη Γερμανία το 1839, στη Γαλλία το 1810-1813, στην Αυστρία το 1842, στην Ελβετία το 1815 και 1846 κ.ο.κ. Τα στοιχεία αναφέρονται στο Γ. Μαντζούφας, «Γενικά Αρχαία Εργατικού Δικαίου», το οποίο περιλαμβάνεται στον συλλογικό τόμο *Επιστημονική Επετηρίς 1960-1961*, έκδοση της Ανωτάτης Σχολής Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών, σελ. 134.

για τους μεταλλωρύχους, οι οποίοι έχουν πάθει κάποιο ατύχημα.¹⁹⁶ Όμως, εργατική νομοθεσία, η οποία θα αφορά όλους τους κλάδους, άρχισε να υπάρχει στην Ελλάδα από το 1910. Συγκεκριμένα, το 1909 ψηφίζεται ο Νόμος 3455 που καθιερώνει την Κυριακή αργία και το 1911 ο Νόμος «Περί υγιεινής και ασφαλείας των εργατών και περί ωρών εργασίας». Τα αποτελέσματα των μακροχρόνιων εργατικών αγώνων, σχετικά με τον χρόνο εργασίας, συνεπικουρούμενα από την προαναφερθείσα νομοθεσία φαίνεται ότι απέδωσαν τους αναμενόμενους καρπούς: από το 1914 έως το 1920 μειώνεται κατά δύο ώρες ο χρόνος εργασίας, δηλαδή από σχεδόν 11 ώρες σε 9 ώρες ημερησίως.¹⁹⁷ Το 1912 συστήνεται η Επιθεώρηση Εργασίας επιφορτισμένη με την εποπτεία τήρησης της εργατικής νομοθεσίας και ο Νόμος «Περί πληρωμής των ημερομισθίων των εργατών και περί των μισθών των υπηρετών και υπαλλήλων». Επίσης, θεσμοθετείται ειδική προστατευτική νομοθεσία που απαγορεύει την εργασία για παιδιά κάτω των 12 ετών και σε γυναίκες εγκύους τέσσερις εβδομάδες πριν και 3-4 εβδομάδες μετά τον τοκετό. Επιπλέον, απαγορεύει τη νυκτερινή εργασία γυναικών και παιδιών και ορίζει ως χρονικό όριο για την ημερήσια εργασία γυναικών και ανηλίκων τις 10 ώρες. Το 1914 ψηφίζεται ο Νόμος «Περί ευθύνης προς αποζημίωσιν των εξ ατυχήματος παθόντων εργατών και υπαλλήλων», καθώς επίσης και ο Νόμος «Περί σωματείων», ο οποίος κατοχυρώνει το δικαίωμα του «συνεταιρίζεσθαι» για τους εργάτες, αναγνωρίζοντας τα σωματεία τους και αποκλείοντας από αυτά τους εργοδότες, επειδή μέχρι τότε ιδρύονταν οργανώσεις μεικτές, από εργάτες και εργοδότες μαζί.¹⁹⁸ Μάλιστα, ο εν λόγω νόμος απαγόρευε στους εργοδότες να εμποδίζουν τη συνδικαλιστική οργάνωση των εργατών, να τους αναγκάζουν να εγγραφούν σε ορισμένα σωματεία ή να τους ζητούν δηλώσεις μη συμμετοχής ή αποκήρυξης των σωματείων.¹⁹⁹ Για εκείνη την εποχή, ο Νόμος για τα σωματεία ήταν αρκετά φιλελεύθερος, αν λάβουμε υπόψη τις

¹⁹⁶ Ξ. Ζολώτα, *Η Ελλάς εις το στάδιο της εκβιομηχανίσεως*, ό.π., σελ. 99.

¹⁹⁷ Ο Α. Λιάκος αναφέρει ότι ως τα 1920 η οκτάωρη εργασία είχε καθιερωθεί στο γκάζι, στους φορτοεκφορτωτές, τους ανθρακείς των πλοίων, τους οικοδόμους και τα συναφή, τους ναυτικούς, τους ναυπηγούς, τους αλευροποιούς, τους υαλουργούς και στα ορυχεία Λαυρίου. Παρ' όλ' αυτά οι παραβιάσεις του ωραρίου εξακολουθούσαν να υπάρχουν και ιδιαίτερα στα βιοτεχνικά εργαστήρια παρά στα εργοστάσια και στις μικρότερες πόλεις σε σχέση με τα μεγάλα αστικά κέντρα. Μέχρι το 1920 υπήρχαν επαγγέλματα με εργάσιμη ημέρα από 15-14 ώρες, όπως οι ξυλουργοί, μακαρονοποιοί, γαιανθρακείς και γκαρσόνια. Σε άλλα, όπως μηχανουργοί, ναυπηγοί, εργάτες ηλεκτρισμού, κιβωτοποιοί στην Πάτρα από 14-12 ώρες. Από 12-10 ώρες εργάζονταν στα τυπογραφεία, στις μεταφορές, στα κλωστοϋφαντουργεία, καθώς και οι εργαζόμενοι του Δημοσίου. Στις καπναποθήκες, τα μεταλλεία, τα ορυχεία και τα λατομεία εργάζονταν 10 ώρες, ενώ οι εμποροϋπάλληλοι εργάζονταν από 10 έως 8 ώρες. Σε όλα δε τα επαγγέλματα υπήρχαν μεσημβρινές διακοπές, των οποίων το χρονικό διάστημα ποίκιλλε από 2,5 ώρες το καλοκαίρι σε ορισμένα επαγγέλματα έως μισή ώρα το χειμώνα σε κάποια άλλα. Βλ. Α. Λιάκος Α., *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ό.π., σελ. 257-258.

¹⁹⁸ Τα στοιχεία σχετικά με την εργατική νομοθεσία αναφέρονται στο Ξ. Ζολώτα, *Η Ελλάς εις το στάδιο της εκβιομηχανίσεως*, ό.π., σελ. 99-101 και Κ. Σεφέρης, ό.π., σελ. 46-47. Επίσης, βλέπε Γ. Μαντζούφας, «Γενικά Αρχαί Εργατικού Δικαίου», ό.π., σελ. 136.

¹⁹⁹ Όπως, επισημαίνει ο Α. Λιάκος, μία άλλη καινοτομία του νόμου ήταν πως εξουσιοδοτούσε τα σωματεία να συνάπτουν συλλογικές συμβάσεις και προέβλεπε τη δυνατότητα ίδρυσης ομοιοεπαγγελματικών ομοσπονδιών. «Απαγόρευε όμως την ίδρυση μεικτών σωματείων, που αποτελούνταν δηλαδή από εργάτες διαφορετικών κλάδων – πράγμα που ενίσχυε τον επαγγελματικό κατακερματισμό του συνδικαλισμού και εμπόδιζε να αποκτήσουν συνδικαλιστική οργάνωση οι εργάτες των μεικτών αστικών κέντρων, όπου δεν υπήρχε η δυνατότητα πολλών διαφορετικών σωματείων. Αξιοσημείωτη επίσης είναι η απουσία απαγορεύσεων για το συνδικαλισμό των δημόσιων υπαλλήλων». Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ό.π., σελ. 160. Για περισσότερα σχετικά με το Νόμο «Περί σωματείων» και γενικά την εργατική νομοθεσία εκείνης της περιόδου, βλέπε στο Α. Λιάκος, ό.π., σελ. 160-177.

«...δυνατότητες ανοχής του κράτους προς το εργατικό κίνημα στην Ελλάδα. Αν πριν από τον πόλεμο ο νόμος ανταποκρινόταν στις προσδοκίες των Φιλελευθέρων για ένα συνδικαλισμό που δεν θα τους προκαλούσε και δεν θα υπερέβαινε τα πλαίσιά τους, η αυτονομία του εργατικού κινήματος μετά τον πόλεμο διέψευσε τις προσδοκίες αυτές και οδήγησε όχι στη χαλάρωση των μέτρων επιτήρησης αλλά στην ενίσχυσή τους. Εξάλλου το 1914 δεν είχε αποσαφηνιστεί ακόμα η δυναμική του εργατικού κινήματος και οι δυνατότητες ανοχής της φιλελεύθερης ηγεσίας και του κράτους γενικότερα».²⁰⁰

Πολλοί από αυτούς τους νόμους, με τις απαραίτητες συμπληρώσεις και τροποποιήσεις, ισχύουν μέχρι σήμερα.

Από τα προαναφερθέντα μπορούμε να εξάγουμε το συμπέρασμα ότι όλη αυτήν την περίοδο, μέχρι την ίδρυση της ΓΣΕΕ, με τους πολυάριθμους εργατικούς αγώνες για αύξηση των αποδοχών, μείωση του χρόνου εργασίας, βελτίωση των συνθηκών εργασίας και θέσπιση εργατικής νομοθεσίας, δημιουργήθηκαν οι όροι για την ανάπτυξη του εργατικού -συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα. Ταυτόχρονα, όμως, είχαν διαφανεί και κάποια αδύνατα σημεία του. Όπως επισημαίνει ο Α. Λιάκος, ενώ το κύριο χαρακτηριστικό του συνδικαλιστικού κινήματος μέχρι την ίδρυση της ΓΣΕΕ και τα πρώτα χρόνια από την ίδρυσή της ήταν η επέκτασή του σε νέους κλάδους ανοργάνωτων κυρίως εργατών και η αριθμητική του ανάπτυξη, την ίδια στιγμή υπήρξε δυσανάλογα αδύναμη οργανωτική μορφή εξαιτίας του κατακερματισμού των πρωτοβάθμιων συνδικαλιστικών οργανώσεων, του εφήμερου σε πολλές περιπτώσεις χαρακτήρα τους, των απολύσεων συνδικαλισμένων εργατών και της έλλειψης σταθερής πολιτικής συνείδησης των ηγετών του, αλλά και εξαιτίας της αδυναμίας που παρουσίαζαν οι δευτεροβάθμιες οργανώσεις σε επίπεδο ομοσπονδιών.²⁰¹ Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι οι περισσότερες ομοσπονδίες ιδρύθηκαν μετά την ίδρυση της ΓΣΕΕ. Η μόνη Ομοσπονδία που ιδρύθηκε πριν από τη ΓΣΕΕ, τον Μάιο του 1917, ήταν αυτή των συγκοινωνιών και μεταφορών. Συγκεκριμένα, το 1919 ιδρύθηκαν η Ομοσπονδίες των καπνεργατών, της ηλεκτροκίνησης και του κατώτερου προσωπικού των ΤΤΤ, το 1920 οι Ομοσπονδίες των ναυτεργατών, των βυρσοδεψών και των σιδηροδρομικών και το 1921 οι Ομοσπονδία των αρτεργατών. Μέχρι τότε δεν είχαν ομοσπονδιακή μορφή οι μεταλλωρύχοι, οι υφαντουργοί, οι εργάτες χημικών προϊόντων, οι μηχανουργοί, οι εργάτες τύπου και χάρτου, οι οικοδόμοι κ.ά. Παρ' όλ' αυτά, η ίδρυση της ΓΣΕΕ έδωσε τη δυνατότητα στους εργάτες να αναγνωρίσουν τον εαυτό τους ως μια ξεχωριστή, ιδιαίτερη και διακριτή τάξη.

Είναι αλήθεια ότι η ΓΣΕΕ ιδρύεται με σχετική αργοπορία σε σχέση με τις συνδικαλιστικές οργανώσεις των άλλων καπιταλιστικών χωρών. Έτσι, οι απαρχές του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα συμπίπτουν με την εποχή κρίσης του καπιταλισμού, όπου οι αστικές τάξεις σκληραίνουν τη στάση τους απέναντι στο εργατικό κίνημα.²⁰² Κατ' αντιστοιχία και η ελληνική αστική τάξη γίνεται φειδωλή στις κοινωνικές

²⁰⁰ Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική* στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, ό.π., σελ. 165.

²⁰¹ Για μια πιο αναλυτική παρουσίαση των χαρακτηριστικών της εργατικής τάξης και του συνδικαλιστικού κινήματος εκείνης της εποχής βλέπε Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική* στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, ό.π., σελ. 101-105.

²⁰² Βλέπε Δ. Λιβιεράτος, *Το ελληνικό εργατικό κίνημα 1918-1923*, εκδόσεις Καρανάση, Αθήνα 1976, σελ. 13-15 και 149-150.

παροχές, καθώς επίσης στην παροχή δημοκρατικών, πολιτικών και συνδικαλιστικών ελευθεριών, με συνέπεια το εργατικό-συνδικαλιστικό κίνημα να στερηθεί τη μακρά μεταρρυθμιστική περίοδο του αντίστοιχου ευρωπαϊκού συνδικαλιστικού κινήματος, παρ' ότι κέρδισε ως αντιστάθμισμα μια μεγάλη πολιτικοποίηση. Αυτοί είναι και οι βασικοί λόγοι που δεν έχουμε την εμφάνιση μαζικού σοσιαλδημοκρατικού εργατικού κόμματος στην Ελλάδα, όπως συνέβη ειδικά στις πιο ανεπτυγμένες καπιταλιστικά χώρες της Ευρώπης, τα οποία σε ορισμένες περιπτώσεις καταλαμβάνουν την εξουσία, προβαίνοντας σε αρκετές παραχωρήσεις προς τους εργαζόμενους.²⁰³

Αντιθέτως, το συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα, από την ίδρυσή του, σηματοδεύτηκε από την εξέλιξη της πολιτικής πορείας του τόπου, η οποία χαρακτηριζόταν από τον μη ομαλό πολιτικό και κοινοβουλευτικό βίο. Το άμεσο αποτέλεσμα αυτών των εξελίξεων ήταν η –για μεγάλο χρονικό διάστημα– προσπάθεια για την επιβίωση και διατήρηση της αυτονομίας των συνδικάτων απέναντι στις ποικίλες κρατικές παρεμβάσεις,²⁰⁴ οι διώξεις αγωνιστών και ο εργατοπατερισμός,²⁰⁵ τα οποία ελάμβαναν χώρα ιδιαίτερα κατά τις περιόδους επιβολής δικτατοριών την εποχή του Μεσοπολέμου και όχι μόνο, κατά τη διάρκεια της γερμανοϊταλικής κατοχής, την περίοδο του εμφυλίου πολέμου, τους μετεμφυλιοπολεμικούς χρόνους, καθώς επίσης στη μεταπολιτευτική περίοδο μετά το 1974.

Όμως, εκτός από την παραδοσιακή πρακτική των κρατικών παρεμβάσεων στο εσωτερικό του συνδικαλιστικού κινήματος, τα συνδικάτα στην Ελλάδα δέχονταν και εξακολουθούν να δέχονται έντονες πιέσεις από τις πολύμορφες εμπλοκές των πολιτικών κομμάτων στην εσωτερική τους ζωή, με αποτέλεσμα το παραπάνω στοιχείο να καταγράφεται σαν ένα από τα ιδιαίτερα στοιχεία που χαρακτηρίζουν το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα. «Η έλλειψη ενιαίου ιδεολογικού υπόβαθρου, η ανεπάρκεια των ενδιάμεσων οργανωτικών βαθμίδων και η αυτόνομη λειτουργία της ηγεσίας σε σχέση με τη βάση υπήρξαν παράγοντες που ενίσχυσαν το ρόλο και τη σημασία των συνδικαλιστικών παρατάξεων. Έτσι, η ιστορία της ΓΣΕΕ αποτελεί ένα χρονικό της διαμάχης των συνδικαλιστικών παρατάξεων στα συνέδρια και στη διοίκησή της».²⁰⁶ Όπως, πάλι, επισημαίνει ο Α. Λιάκος,

²⁰³ Επίσης, ένας επιπρόσθετος παράγοντας, ο οποίος δεν ευνόησε τη δημιουργία σοσιαλδημοκρατικού κόμματος στην Ελλάδα ήταν η τεράστια ακτινοβολία που ασκούσε στους εργαζόμενους η ρωσική Οκτωβριανή σοσιαλιστική επανάσταση, του 1917, η οποία συνέπεσε με τη δημιουργία της ΓΣΕΕ και του ΣΕΚΕ, με αποτέλεσμα να επηρεάσει βαθιά τις πρώτες εξελίξεις του ελληνικού εργατικού κινήματος.

²⁰⁴ Ως προς τις κρατικές παρεμβάσεις στο εσωτερικό των συνδικάτων την εποχή του Μεσοπολέμου αρνητικά συνέβαλε και η εργατική νομοθεσία, η οποία υπήρξε περιοριστική. Όπως επισημαίνει ο Γ. Λεονταρίτης, «το αστικό κράτος ήταν διατεθειμένο ν' ανεχθεί την πολιτικοποίηση της συνδικαλιστικής συνείδησης μόνον στο βαθμό που δημιουργούσε σχέσεις πελάτη – προστάτη μεταξύ εργατών και κυβέρνησης και δεν θ' ανέχονταν τη ουσιαστική και αποτελεσματική υλοποίηση μιας μαζικής ταξικής συνείδησης υπό την καθοδήγηση μιας επαναστατικής πρωτοπορίας...». Αναφέρεται στο Κ. Φουντανόπουλος, «Μισθωτή εργασία», ό.π., σελ. 116.

²⁰⁵ Οι εργατοπατέρες είναι μια ιδιαίτερη κατηγορία συνδικαλιστών, οι οποίοι συνδέονται είτε με το κράτος είτε με την εργοδοσία ή και με τα δύο και έχουν τη συνδικαλιστική ενασχόληση ως βασικό μέσο βιοπορισμού.

²⁰⁶ Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική* στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, ό.π., σελ. 107. Επίσης, βλέπε στην ίδια εργασία την πολύ ενδιαφέρουσα ανάλυση για τις συνδικαλιστικές παρατάξεις που έδρασαν στο εργατικό κίνημα εκείνη την περίοδο, σελ. 118-157.

«...κάθε μία από αυτές τις ομάδες δημιούργησε τα δικά της δίκτυα, τα οποία ανταποκρίνονταν σε διαφορετικό τύπο συνδικαλιστικής πρακτικής και αντιστοιχούσαν σε διαφορετικές επαγγελματικές κατηγορίες, των οποίων η δομή απασχόλησης και οι προσδοκίες παρουσίαζαν σημαντικές αποκλίσεις. Από την άποψη αυτή, οι συνδικαλιστικές ηγεσίες αποτελούν ομάδες που αναδεικνύονται μέσα από τον κατακερματισμό της αγοράς εργασίας και από τις διαδικασίες ελέγχου της απασχόλησης. Οι κοινωνικές βάσεις από τις οποίες αντλούν κύρος αποφασίζουν και για το ιδιαίτερο ύφος αλλά και για τη συμπεριφορά τους. Η ανομοιογένεια της ελληνικής εργατικής τάξης αντανακλάται στην πολυδιάσπαση της συνδικαλιστικής ηγεσίας».²⁰⁷

Τέλος, ένα άλλο σημαντικό χαρακτηριστικό της πορείας του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα είναι ότι ποτέ η εργατική τάξη και οι οργανώσεις της δεν ήλθαν σε σύγκρουση με τους αγρότες και το αγροτικό κίνημα. Απεναντίας, όπως επισημαίνει ο Χ. Βραχνιάρης, οι σχέσεις ανάμεσα στην εργατική τάξη και την αγροτιά δεν είναι ανταγωνιστικές, αλλά σχέσεις συνεργασίας. Για παράδειγμα, κατά τη διάρκεια της αγροτικής εξέγερσης στο Κιλελέρ, το Εργατικό Κέντρο Βόλου πρόσφερε σημαντική βοήθεια σε υλικό και ανθρώπινο δυναμικό.²⁰⁸ Μάλιστα,

«Απ' τα πρώτα χρόνια του αιώνα οι σοσιαλιστές είναι στο πλευρό των αγροτών και γύρω στα 1906 προβάλλει η μεγάλη μορφή του σοσιαλιστή Μαρίνου Αντύπα, που τα κηρύγματά του και ο ηρωικός του θάνατος συγκλονίζουν τη σκλαβωμένη αγροτιά της Θεσσαλίας. Στα κατοπινά χρόνια με επίκεντρο αρχικά το εργατικό κέντρο του Βόλου, οι εργατικές και σοσιαλιστικές κινήσεις σ' όλη τη χώρα δίνουν μεγάλη βοήθεια και ώθηση στο αγροτικό κίνημα. Με την ίδρυση το Νοέμβρη του 1918 του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος ο αγροτικός κόσμος αποκτάει ένα μεγάλο σύμμαχο και συμπαραστάτη που αγωνίζεται για τη συνεπή και ολοκληρωμένη λύση του αγροτικού προβλήματος».²⁰⁹

4.3. Η περίοδος του Μεσοπολέμου. Σύντομη ιστορική αναδρομή

Όπως ήδη είπαμε, η ΓΣΕΕ ιδρύθηκε το 1918.²¹⁰ Ο Γ. Κουκουλές επισημαίνει ότι η ίδρυση της ΓΣΕΕ ήταν αποτέλεσμα πολλών προσπαθειών, με κυρίαρχη τη συμβολή της σοσιαλιστικής οργάνωσης Φεντερασιόν, της Θεσσαλονίκης, και του ηγέτη της, Αβραάμ Μπεναρόγια.²¹¹ Στο Συνέδριο σχηματίστηκαν διάφορες τάσεις. Η πρώτη με επικεφαλής τον Μαχαίρα, ο οποίος ήταν υποστηρικτής του Βενιζέλου, αποτελείτο από ανομοιογενή στοιχεία, συνδεδεμένα με τα αστικά κόμματα, το Λαϊκό και το Φιλελεύθερο, και ήταν κατά της αρχής της πάλης των τάξεων. Η δεύτερη, η οποία ήταν η ισχυρότερη, η σοσιαλιστική, και η οποία ακολουθούσε το νεοϊδρυθέν Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος (ΣΕΚΕ),

²⁰⁷ Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ό.π., σελ. 154-155.

²⁰⁸ Χ. Βραχνιάρης, *Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αγροτικό ζήτημα. Περίοδος 1900-1920*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1988, σελ.81-87.

²⁰⁹ Χ. Βραχνιάρης, *Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αγροτικό ζήτημα*, ό.π., σελ. 7-8.

²¹⁰ Για μια εκτενή παρουσίαση των Συνεδρίων της ΓΣΕΕ, βλέπε αναλυτικότερα Δ. Λιβιεράτος, *Τα Συνέδρια της ΓΣΕΕ*, εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα 1997. Στη συνέχεια της παρούσας εργασίας οι αναφορές μας στα διάφορα Συνέδρια της ΓΣΕΕ θα αντλούν στοιχεία, κατά κύριο λόγο, από το προαναφερθέν βιβλίο.

²¹¹ Γ. Κουκουλές, «Αναδρομή σ' ένα αμφιλεγόμενο παρελθόν», ό.π., σελ. 35.

υποστήριζε ότι η εργατική τάξη είναι ιδιαίτερη-ξεχωριστή τάξη, αντίπαλη της αστικής, και γι' αυτό υποστήριζε την αρχή της πάλης των τάξεων. Επιπλέον, υπήρχε άλλη μία τάση, η οποία συνδεόταν με τη σοσιαλιστική ομάδα του Γιαννιού, καθώς επίσης και ορισμένοι αναρχοσυνδικαλιστές. Οι σοσιαλιστές κατάφεραν να περάσουν αρκετές από τις απόψεις τους στο Συνέδριο, όπως την αρχή της πάλης των τάξεων και ότι η ΓΣΕΕ έπρεπε να μείνει έξω από κάθε αστική επιρροή, παρ' ότι στο τέλος επικράτησε η τάση Μαχαίρα, ο οποίος εξελέγη και γενικός γραμματέας της ΓΣΕΕ (δεν υπήρχε, τότε, η θέση του Προέδρου). Όμως, η συνδικαλιστική παράταξη του Μαχαίρα, επειδή είχε ως βασική της επιδίωξη την προσκόλληση της εργατικής συννομοσπονδίας στην κυβέρνηση, δεν ήθελε τους σοσιαλιστές στη ΓΣΕΕ. Ταυτόχρονα, επειδή οι ιδεολογικοί προσανατολισμοί της ΓΣΕΕ άρχισαν να συμπίπτουν με αυτούς του νεοϊδρυθέντος ΣΕΚΕ, του οποίου η αίγλη μεγάλωνε και λόγω της επικράτησης της Οκτωβριανής Επανάστασης το 1917 στη Ρωσία, η παράταξη του Μαχαίρα σε συνεργασία με την κυβέρνηση Βενιζέλου άρχισαν να σκέφτονται την αποπομπή των σοσιαλιστών. Την Πρωτομαγιά του 1919, το ΣΕΚΕ, το οποίο ήταν συνδεδεμένο με τη ΓΣΕΕ, καλεί τα σωματεία σε κοινή συγκέντρωση. Η πλειοψηφία της διοίκησης της ΓΣΕΕ (6 άτομα) διαφωνεί και τελικά διαγράφει τους πέντε σοσιαλιστές, οι οποίοι συγκαλούν στις 3 Μαΐου το Εθνικό Συμβούλιο της Συννομοσπονδίας, το οποίο είναι και το ανώτερο όργανο μεταξύ δύο Συνεδρίων. Το Εθνικό Συμβούλιο εγκρίνει τη δράση των πέντε σοσιαλιστών και αποδοκιμάζει τη στάση του Μαχαίρα και των υπολοίπων. Η κυβέρνηση Βενιζέλου βλέποντας ότι πάει να χάσει τον έλεγχο της ΓΣΕΕ συλλαμβάνει τους σοσιαλιστές και τους εξορίζει στη Φολέγανδρο. Όμως, οι εργαζόμενοι αντέδρασαν και κήρυξαν γενική απεργία, η οποία ίσως ήταν και η πρώτη πολιτική απεργία στην Ελλάδα, όπως επισημαίνει πάλι ο Γ. Κουκουλές.²¹²

Οι εναπομείναντες με τον Μαχαίρα συγκαλούν το δεύτερο Συνέδριο της ΓΣΕΕ, στον Πειραιά, τον Σεπτέμβριο του 1920. Τον ίδιο μήνα η επιτροπή εργατών της Αθήνας συγκαλεί δικό της Συνέδριο της ΓΣΕΕ. Στο Συνέδριο των Αθηνών, το οποίο θεωρείται και το πραγματικό δεύτερο Συνέδριο της ΓΣΕΕ, αντιπροσωπεύτηκαν 137 σωματεία με 32.000 μέλη. Στο συνέδριο των Αθηνών υπήρξαν τρεις συνδικαλιστικές τάσεις. Η πρώτη υποστήριζε τη συνεργασία της ΓΣΕΕ με το ΣΕΚΕ. Η δεύτερη υποστήριζε τη συγχώνευση μαζί του, ενώ η τρίτη τάση θεωρούσε ότι η συννομοσπονδία πρέπει να κρατήσει την ανεξαρτησία της από κάθε πολιτικό κόμμα. Τελικά, επικράτησε με μεγάλη πλειοψηφία η πρώτη τάση, δηλαδή αυτή που υποστήριζε την οργανική σχέση της ΓΣΕΕ με το ΣΕΚΕ.²¹³ Σχέση, η οποία διεκόπη με πρωτοβουλία του ΚΚΕ (όπως είχε μετονομαστεί το ΣΕΚΕ) στις 22 Αυγούστου 1925, με επιστολή που έστειλε στην 5η Πανελλαδική Συνδιάσκεψη των εργατικών οργανώσεων. Έκτοτε, οι σχέσεις θα στηρίζονται στη δραστηριότητα των συνδικαλιστικών παρατάξεων που θα αγωνίζονται να πείσουν τα συνδικάτα για την ορθότητα των απόψεών τους, χωρίς αυτά να είναι οργανικά δεμένα στο κόμμα, στην προκειμένη περίπτωση στο ΚΚΕ.²¹⁴

Εν τω μεταξύ, υπό την πίεση των συνδικάτων επεκτείνεται η εργατική νομοθεσία και ψηφίζεται, το 1920, η εργάσιμη ημέρα των οκτώ (8) ωρών, η οποία τίθεται σε εφαρμογή

²¹² Γ. Κουκουλές, «Αναδρομή σ' ένα αμφιλεγόμενο παρελθόν», σελ. 38.

²¹³ Δ. Λιβιεράτος, *90 Χρόνια Γ.Σ.Ε.Ε.*, έκδοση ΑΡ.ΙΣΤΟ.Σ., Αθήνα 2009, σελ. 26-28.

²¹⁴ Βλ. ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα 1925-1928*, τόμος δεύτερος, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1974 (δεύτερη έκδοση), σελ. 125-128.

από τον Ιούλιο του 1923. Επίσης, το 1920 ψηφίζεται ο νόμος περί «καταγγελίας συμβάσεως υπαλλήλων, εργατών, υπηρετών», ο οποίος ορίζει τον χρόνο προειδοποίησης και το ποσό αποζημίωσης σε περίπτωση απόλυσης, το 1922 ο νόμος περί «υποχρεωτικής ασφάλισης εργατών και υπαλλήλων», το 1931 ο νόμος περί «ιδρύσεως εργατικής εστίας», ενώ το 1934 ψηφίζεται ο νόμος περί «ενιαίας κοινωνικής ασφαλίσεως», ο οποίος τέθηκε σε εφαρμογή τον Σεπτέμβριο του 1936.²¹⁵

Όμως, παρά την ανάπτυξη των εργατικών αγώνων και τη βελτίωση-συμπλήρωση της νομοθεσίας με μέτρα υπέρ των εργατών, εντούτοις οι συνθήκες ζωής και η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα βρίσκονταν σε πολύ χαμηλό επίπεδο. Οι παραβιάσεις της εργατικής νομοθεσίας ήταν σύννητες φαινόμενο. Το 50% των απασχολούμενων στη βιομηχανία, το 1921, ήταν γυναίκες και παιδιά, οι κατοικίες των εργατών ήταν του ενός δωματίου, όπου διέμεναν 4-5 άτομα, ενώ οι συνθήκες διαβίωσης χαρακτηρίζονταν ως ανθυγιεινές.²¹⁶

Όλη αυτή η κατάσταση ωθεί την εργατική τάξη σε συνεχή δράση.

Στις 11-20 Νοεμβρίου 1920, ύστερα από μακρά προετοιμασία, γίνεται στον Πειραιά το πρώτο παναυτικό Συνέδριο, το οποίο κατέληξε στην ίδρυση της Πανελλήνιας Ναυτικής Ομοσπονδίας (ΠΝΟ), η οποία έγινε τμήμα της ΓΣΕΕ. Στην ηγεσία της ΠΝΟ ανέρχονται οι λεγόμενοι ρεφορμιστές με επικεφαλής τον Δ. Παπά. Έτσι, όταν έγινε η απεργία του 1922, την οποία είχε κηρύξει η ΓΣΕΕ, η ΠΝΟ δεν έλαβε μέρος. Την ίδια στάση κράτησε, επίσης, η ΠΝΟ στη γενική απεργία του 1923, όταν στο Πασαλιμάνι η εργατική κινητοποίηση κατεστάλη βίαια από τους μηχανισμούς του κράτους, παρ' ότι τα κλαδικά σωματεία που υπάγονταν στη δύναμή της συμμετείχαν.²¹⁷

Το 1921 ιδρύεται η Λέσχη των Δημοσίων Υπαλλήλων, της οποίας μέλη μπορούν να γίνουν όλοι οι δημόσιοι υπάλληλοι και οι συνταξιούχοι, ενώ επίσης λειτουργεί η Πανυπαλληλική Επιτροπή, η οποία αποτελείται από 21 αντιπροσώπους και συντονίζει 13 σωματεία και Δημοσιοϋπαλληλικές Ενώσεις. Όμως, τα πρώτα βήματα συνδικαλιστικής δράσης είχαν γίνει από το 1826 με την απεργία των Τυπογράφων Δημοσίων Υπαλλήλων του Ναυπλίου, που εργαζόνταν στη «Γενική Εφημερίδα», η οποία αποτελεί μετεξέλιξη του Εθνικού Τυπογραφείου, απαιτώντας από την τότε κυβέρνηση τους δεδουλευμένους μισθούς έξι μηνών.²¹⁸ Το 1872 ιδρύεται ο πρώτος σύλλογος δημοσίων υπαλλήλων από εκπαιδευτικούς με σκοπό τη βελτίωση της μέσης και κατώτερης εκπαίδευσης, καθώς και τη βοήθεια και συμπαράσταση στα εκτός υπηρεσίας μέλη. Το 1878 ιδρύεται ο Σύλλογος Ελλήνων Δημοδιδασκάλων με αντίστοιχους σκοπούς και στόχους, ενώ το 1906, στην Πάτρα, γίνεται το Συνέδριό τους, παίρνοντας μέρος αντιπρόσωποι από είκοσι διδασκαλικούς συλλόγους

²¹⁵ Για περισσότερα βλέπε Γ. Μαντζούφας, *Γενικά Αρχαία Εργατικού Δικαίου*, ό.π., σελ. 136-137.

²¹⁶ Τα στοιχεία αναφέρονται στο Κ. Σεφέρης, *Ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα 1860-1975*, ό.π., σελ. 54-55 και 57.

²¹⁷ Οι πληροφορίες αντλούνται από το φυλλάδιο-αυτοέκδοση του Δ. Λιβιεράτου, *Νίκος Καργιάννης 1904-1969*, Αθήνα 1993, σελ. 3-4.

²¹⁸ Στο εξής, οι αναφορές που θα γίνονται στην παρούσα εργασία, σχετικά με τη δράση του κινήματος των δημοσίων υπαλλήλων στην Ελλάδα, θα προέρχονται, κατά κύριο λόγο, από το βιβλίο του Γ. Λιάσκου, *Η ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος των Δημοσίων Υπαλλήλων*, Αθήνα 1992, καθώς επίσης από το *Αναμνηστικό Λεύκωμα* της ΑΔΕΔΥ, Αθήνα 1998.

από όλη τη χώρα. Όταν, το 1918, πραγματοποιείται το ιδρυτικό Συνέδριο της ΓΣΕΕ, ο σύλλογος διδασκάλων εκπροσωπείται στο Συνέδριο από τον Παναγή Δημητράτο, ο οποίος είχε εκλεγεί αντιπρόσωπος μέσω του Εργατικού Κέντρου Αθήνας, του οποίου ο σύλλογος ήταν μέλος. Το 1920 ψηφίζεται από τη Βουλή ο συνδικαλιστικός νόμος 2151, ο οποίος ρυθμίζει τη διαδικασία κήρυξης απεργίας. Το άρθρο 21 έχει διάταξη που λέει ότι οι δημόσιοι υπάλληλοι δεν μπορούν να συνυπάρχουν στα σωματεία με μη δημόσιους υπαλλήλους.²¹⁹

Εκείνη την εποχή, το βασικό κέντρο της συνδικαλιστικής δράσης για τους δημοσίους υπαλλήλους είναι η Λέσχη των Δημοσίων Υπαλλήλων, η οποία ιδρύθηκε το 1921, με έδρα την Αθήνα και ήταν πανελλήνιο σωματείο.

Τον Φεβρουάριο του 1921 ξεσπούν τα γεγονότα του Βόλου, όπου σημαντικό ρόλο έπαιξε η «Πανεργατική Ένωσις Βόλου», η οποία δημιουργήθηκε το 1919 και συσπείρωνε τα πιο μαχητικά συνδικάτα της πόλης, ασκώντας επιρροή σε όλη τη Θεσσαλία. Ιδιαίτερη σημασία εκείνη την εποχή έχουν οι αγώνες της «Πανεργατικής Ένωσις» εναντίον της ανατίμησης του ψωμιού με κορυφαία εκδήλωση την εξέγερση των κατοίκων της πόλης, τα λεγόμενα «Φεβρουριανά του Βόλου». Γραμματέας της «Ένωσις» εκείνη την εποχή ήταν ο Θ. Αποστολίδης, τυπογράφος το επάγγελμα, από τους πρωτεργάτες του σοσιαλιστικού και εργατικού κινήματος στην Ελλάδα. Η εξέγερση ξεκίνησε με μια συγκέντρωση του πληθυσμού εναντίον της ακρίβειας των ειδών πρώτης ανάγκης και κατά της συνέχισης του πολέμου. Το πλήθος υπερέβη τα 15.000 άτομα, καθώς έφθασαν αγρότες και από τα γύρω χωριά, προκειμένου να πάρουν μέρος στη διαδήλωση. Οι αρχές, με τη βοήθεια στρατιωτικών δυνάμεων, κατέστειλαν την εξέγερση και προέβησαν σε συλλήψεις και βασανισμούς εκατοντάδων εργατών. Από τους συλληφθέντες κρατήθηκαν τελικά δεκαπέντε, περίπου, άτομα, μεταξύ αυτών και ο Θ. Αποστολίδης, οι οποίοι παρέμειναν προφυλακισμένοι επί δύο σχεδόν χρόνια. Αποφυλακίστηκαν, τελικά, τον Νοέμβριο του 1922.²²⁰

Το 1922 ιδρύεται η Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδος (ΔΟΕ), η οποία αριθμεί στη δύναμή της 78 σωματεία. Τον επόμενο χρόνο (1923) ιδρύεται η Ομοσπονδία των εργαζομένων στα Τηλεφωνεία-Τηλεγραφεία-Ταχυδρομεία (Τ.Τ.Τ.), η γνωστή και ως τριατατικοί (από τα τρία «Τ»). Η εν λόγω Ομοσπονδία διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη του συνδικαλιστικού κινήματος και έδωσε σημαντικούς αγώνες. Από το 1952 τα Τηλεφωνεία-Τηλεγραφεία αποτέλεσαν τον Ο.Τ.Ε., που υπάχθηκε στις ΔΕΚΟ και οι εργαζόμενοι εντάχθηκαν στη δύναμη της ΓΣΕΕ, ενώ το ίδιο έγινε το 1970 με τα Ταχυδρομεία, όπου από δημόσια υπηρεσία έγιναν ΔΕΚΟ και οι εργαζόμενοι σ' αυτά εντάχθηκαν επίσης στη δύναμη της ΓΣΕΕ. Εν τω μεταξύ, το 1924 ιδρύεται και η Ομοσπονδία Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης (ΟΛΜΕ).

²¹⁹ Οι πληροφορίες αναφέρονται στο Γ. Λιάσκος, ό.π., σελ. 10-11 και 13.

²²⁰ Οι πληροφορίες για την εξέγερση του Βόλου αντλήθηκαν από τα άρθρα που αναφέρονται στη ζωή και το έργο του Θ. Αποστολίδη, ο οποίος είχε πρωταγωνιστικό ρόλο στην εν λόγω εξέγερση: 1) Κώστας Αναστασιάδης, «Από την ιστορία του εργατικού κινήματος. Η ζωή και ο θάνατος του Θωμά Αποστολίδη», περ. *ΚΑΠΑ*, τεύχος 25, 19 Φεβρουαρίου 1988. 2) Γαβρίλης Λαμπάτος, «Θωμάς Αποστολίδης. Μια άγνωστη μορφή του εργατικού κινήματος», εφ. *Η Εποχή*, Αθήνα 23 Ιανουαρίου 1994.

Όμως, εκείνη την περίοδο, το 1922, έχουμε τη Μικρασιατική Καταστροφή και το μεγάλο κύμα του 1.200.000 προσφύγων προς την Ελλάδα. Αυτή η εξέλιξη αλλάζει όλα τα κοινωνικά δεδομένα, προκαλώντας κατ' αρχάς ένα σοκ στην ελληνική κοινωνία. Μετά το 1922 δεν είναι τίποτε ίδιο στην Ελλάδα με πριν. Οι πρόσφυγες, χάνοντας την προσδοκία επιστροφής στις χαμένες εστίες τους, αρχίζουν σταδιακά να προσαρμόζονται στις νέες συνθήκες.²²¹ Οι περισσότεροι, 660.695 άτομα, κατέφυγαν στις πόλεις, όπου εντάσσονται στο εργατικό δυναμικό και έτσι τροφοδοτούν την εργατική τάξη με νέο αίμα, συντείνοντας στην κατά 100% αριθμητική αύξησή της. Αυτό είχε ως συνέπεια να μειωθεί κατά 50% ο εργατικός μισθός.²²² Όμως, ταυτόχρονα, συνέβαλαν σημαντικά στη βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας,²²³ εφόσον αυτή έχει εξασφαλίσει φθηνά εργατικά χέρια,²²⁴ αλλά είχαν και σημαντική επίδραση στους εργατικούς αγώνες, εφόσον αντικαθιστούσαν συνδικαλισμένους εργάτες με ασυνδικαλιστούς. Κάτω από αυτές τις συνθήκες οι συγκρούσεις μεταξύ γηγενών εργατών και προσφύγων ήταν αναπόφευκτες.²²⁵

Γενικά, αυτή η μεγάλη ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας που συντελέστηκε την περίοδο του Μεσοπολέμου, στηρίχτηκε, εκτός από το προστατευτικό δασμολόγιο, τη διεύρυνση της αγοράς και τη νομισματική υποτίμηση,²²⁶ στην εξαθλίωση της εργατικής τάξης, στη χρησιμοποίηση της παιδικής εργασίας,²²⁷ στα εξοντωτικά ωράρια εργασίας και

²²¹ Για το προσφυγικό ζήτημα να σημειώσουμε ότι όταν ο Ε. Βενιζέλος επισκέφτηκε την Άγκυρα, στις 30 Οκτωβρίου 1930, σύναψε με την κυβέρνηση της Τουρκίας σύμφωνο φιλίας και ουδετερότητας. Αυτό πρακτικά σήμαινε ότι τα σύνορα των δύο χωρών θα ήταν πια οριστικά. Από τότε σβήνουν οι προσδοκίες των προσφύγων για επιστροφή τους στη Μικρά Ασία.

²²² Αναφέρεται στο Κ. Μοσκόφ, *Η διοργάνωση του επαναστατικού μας ονείρου*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1987, σελ. 53.

²²³ Ο Μ. Ρηγίνος αναφέρει ότι οι ετήσιοι ρυθμοί ίδρυσης βιομηχανικών μονάδων, καθώς επίσης επενδύσεων και βιομηχανικού προϊόντος αυξάνονται με υψηλούς ρυθμούς τη δεκαετία του 1930, αν και οι υψηλότεροι ρυθμοί παρατηρούνται κυρίως σε κλάδους παραγωγής αγαθών πρώτης ανάγκης όπως η υφαντουργία, τα τρόφιμα και η οικοδομική βιομηχανία. Βλ. Ρηγίνος Μ., *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936. Βιομηχανία-βιοτεχνία*, εκδόσεις Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1987, σελ. 97-117.

²²⁴ Για μια πιο αναλυτική παρουσίαση του προσφυγικού ζητήματος βλέπε Δ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα (1923-27)*, εκδόσεις Κομμούνα, Αθήνα 1985, σελ. 25-32.

²²⁵ Για περισσότερα βλέπε Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ό.π., σελ. 48-49.

²²⁶ Κ. Βεργόπουλος, *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη*, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1978, σελ. 17-44, 52-62, 78-83.

²²⁷ Μια διαδεδομένη μορφή παιδικής εργασίας ήταν η συμμετοχή παιδιών στην πλανόδια εργασία, δηλαδή τα μαστορόπουλα στις κομπανίες των χτιστών και τα ναυτόπουλα στα πληρώματα των πλοίων. Οι μαθητευόμενοι ήταν το 1/3 των εργατών των ναυπηγείων της Σύρου και τα κορίτσια η πλειοψηφία σε πολλά μεταξουργεία και υφαντουργεία. Στα 1875-76 οι γυναίκες, τα κορίτσια και τα αγόρια ήταν το 46,55% του συνόλου των εργατών εργοστασίων. Στα 1920, οι κάτω των 18 ετών αποτελούσαν το 25,95% της εργατικής δύναμης στη βιομηχανία και βιοτεχνία, με ποσοστά που κυμαίνονταν από 49,13% στη ραφή ενδυμάτων ως 9,87% στην παραγωγή ενέργειας. Στα 1928, η συμμετοχή των ανηλίκων ανέβηκε στο 30,48%, ενώ στην απογραφή του 1930, σε σύνολο 261.057 εργαζομένων σε βιομηχανικές επιχειρήσεις, βρέθηκαν 11.096 παιδιά κάτω των 14 ετών, εκ των οποίων τα 2.833 κορίτσια και 70.617 έφηβοι 15-19 ετών εκ των οποίων 21.605 ήταν κοπέλες. Αν, βέβαια, μπορούσαμε να υπολογίσουμε και πόσα παιδιά εργάζονταν στις οικοδομές, στα μικρομάγαζα, σε προσωπικές υπηρεσίες, ως μικροπωλητές, λαχειοπώλες κλπ, τότε θα είχαμε ακόμη καλύτερη εικόνα σχετικά με την εργασία των παιδιών και των εφήβων. Ο μεγαλύτερος βιομηχανικός κλάδος με παράδοση στην παιδική εργασία ήταν η κλωστοϋφαντουργία. Το 1928, στα νηματοργεία του Πειραιά εργάζονταν 4.000 παιδιά. Για περισσότερα σχετικά με την παιδική εργασία, από όπου αντλούμε και τα προαναφερθέντα στοιχεία βλέπε Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ό.π., σελ. 274-292.

στην αριθμητική αύξηση του προλεταριάτου, λόγω των προσφύγων, κυρίως προς την Αθήνα και τα μεγάλα αστικά κέντρα, οι οποίοι αποθάρρυναν τη μετακίνηση των αγροτικών πληθυσμών προς τις πόλεις.²²⁸ Επιπρόσθετα, ευνοϊκό ρόλο άσκησε και η ανακοπή του ρεύματος μετανάστευσης κυρίως προς τις ΗΠΑ, λόγω της διεθνούς οικονομικής κρίσης, με αποτέλεσμα να εγκλωβιστεί η εργατική τάξη εντός των ορίων της χώρας, να αυξηθεί η προσφορά εργατικής δύναμης και να συμπιεστούν περαιτέρω οι μισθοί.²²⁹

Οι κακές συνθήκες διαβίωσης των προσφύγων σε παραγκογειτονίες των πόλεων και σε συγκεκριμένες περιοχές (Νέα Φιλαδέλφεια, Περισσός, Πετρούπολη, Αμπελόκηποι, Πολύγωνο, Γηροκομείο, Κοκκινιά, Καισαριανή, Καλλιθέα, Βύρωνας, Νέα Ιωνία, Περιστερί, Αιγάλεω κ.ά.), όπου στερούνται και τα πλέον αναγκαία για την επιβίωσή τους, δημιουργούν τόσο μεγάλη κοινωνική διαφορά, ώστε και οι οργανώσεις της Αριστεράς όταν απευθύνονται στους εργαζόμενους κάνουν τη διάκριση σε εργάτες, αγρότες και πρόσφυγες, αναγνωρίζοντας στους τελευταίους κάποια ιδιαιτερότητα, η οποία χρήζει επιπλέον προσοχής.²³⁰ Χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος που περιγράφονται οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης των προσφύγων σε περιοχές όπως το Δουργούτι, το Πολύγωνο, τα Σφαγεία, η Δραπετσώνα:

«Οι ατελείωτες σειρές από παράγκες και ερειπωμένα παλιόσπιτα, τα σκεπασμένα με παλιοτενεκέδες χαμώγεια δωμάτια, τα ελεεινά σανιδένια αποχωρητήρια, τα χαντάκια με τις αποχετεύσεις, τα στραβωμένα παράθυρα με τα σπασμένα τζάμια, οι σωροί από σκουπίδια, δείχνουν αμέσως πόσο θλιβερές είναι οι συνθήκες κατοικίας για ορισμένους ανθρώπους και πόσο δυσφημιστικές για τον πολιτισμό μας».²³¹

Επιπροσθέτως, για την καλύτερη εκμετάλλευση αυτής της φθηνής εργατικής δύναμης των προσφύγων αρκετοί εργοδότες ιδρύουν τις βιομηχανικές τους μονάδες κοντά ή και μέσα σ' αυτές τις περιοχές. «Το 1926, στις τέσσερις κυριότερες συνοικίες που στέγασαν προσφυγικούς πληθυσμούς (Καισαριανή, Βύρωνας, Ν. Ιωνία και Κοκκινιά) στην Αθήνα και στον Πειραιά, λειτουργούσαν 36 βιομηχανικά καταστήματα από τα οποία 24 ήταν ταπητουργεία, 4 υφαντουργεία, ένα εργοστάσιο χρωμάτων, ένα σοκολατοποιείο, ένα κεραμοποιείο και ένα σιδηρουργείο, τα οποία απασχολούσαν 342 εργάτες και 4.532 εργάτριες».²³² Επίσης, στις περιοχές της Νέας Ιωνίας, Νέας Φιλαδέλφειας και Περισσού αναπτύσσονται μονάδες ταπητουργίας και υφαντουργίας, ενώ η εγκατάσταση των

²²⁸ Για μια πιο αναλυτική παρουσίαση της δομής της απασχόλησης, της κατανομής των προσφύγων και για το ρόλο της μικρής παραγωγής στη παραγωγική διαδικασία βλέπε Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ό.π., σελ. 66-73.

²²⁹ Σχετικά με την ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας την περίοδο του Μεσοπολέμου και την εκμετάλλευση του προσφυγικού στοιχείου δεξ τα βιβλία του Δ. Λιβιεράτου, *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα (1923-27)*, ό.π., σελ. 53-55 και *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα (1927-31)*, εκδόσεις Κομμούνια, Αθήνα 1987, σελ. 169-186. Επίσης, δεξ Κ. Βεργόπουλος, *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη*, ό.π., σελ. 73-77 και 91-100.

²³⁰ Για μια πιο αναλυτική παρουσίαση της εγκατάστασης των προσφύγων και τις επιπτώσεις που αυτή επέφερε στη διάρθρωση της Αθήνας και του Πειραιά, βλέπε Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, ό.π., σελ. 151-253.

²³¹ Αναφέρεται στο Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής*, ό.π., σελ. 217-218.

²³² Τα στοιχεία αναφέρονται στο Μ. Ρηγίνος, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936. Βιομηχανία-βιοτεχνία*, ό.π., σελ. 143.

προσφύγων κοντά στα νταμάρια της Καισαριανής, του Υμηττού και του Βύρωνα τους ωθεί να απασχοληθούν στα οικοδομικά επαγγέλματα.

Γενικά, από το λιμάνι του Πειραιά ως την Αθήνα δημιουργήθηκαν μεγάλες εργατικές περιοχές: η Κοκκινιά, η Δραπετσώνα, το Κερατσίνι, το Πέραμα, ο Σκαρामαγκάς, η Ελευσίνα, ο Αγ. Ιωάννης Ρέντης, ο Ταύρος, η Νέα Φιλαδέλφεια, η Νέα Ιωνία κλπ. Όπως περιγράφει η Λ. Λεοντίδου,

«Ο παραδοσιακός βιομηχανικός άξονας από το λιμάνι του Πειραιά ως την Αθήνα ενισχύθηκε με αλευροβιομηχανίες, βυρσοδεψεία και εργοστάσια επεξεργασίας δερμάτων και παραγωγής οικοδομικών υλικών. Οι ελαφρές βιομηχανίες και βιοτεχνίες χωροθετήθηκαν κοντά στο κέντρο της Αθήνας. Η βαριά βιομηχανία συγκεντρώθηκε γύρω από τον κόλπο της Ελευσίνας, όπου η ΕΑΠ έχτισε προσφυγικό συνοικισμό το 1924. Η τσιμεντοβιομηχανία του Κανελλόπουλου, ο Τιτάν, περιτριγυρίστηκε τώρα από χημικές βιομηχανίες, διυλιστήρια, ελαιουργεία και, μετά το 1936, από μια μεγάλη έκταση για την καλλιέργεια και τη βιομηχανική επεξεργασία ρυζιού. Η Ελευσίνα εξελίχθηκε σε βιομηχανική πόλη και το 1939 κηρύχθηκε εδώ βιομηχανική ζώνη».²³³

Η αξιοσημείωτη αύξηση του αριθμού των αγροτικών προλεταρίων, η σημαντική αριθμητική αναλογία του βιομηχανικού προλεταριάτου σχετικά με όλη την εργατική τάξη και όλου του ελληνικού προλεταριάτου σχετικά με τον πληθυσμό της χώρας, καθώς επίσης η αναλογία γεωργικού και αστικού πληθυσμού και ειδικότερα η πυκνή συγκέντρωση του πληθυσμού στα μεγάλα αστικά κέντρα, φανερώνει τον μεγάλο βαθμό αστικοποίησης στην Ελλάδα. Σύμφωνα με στοιχεία της εποχής που δείχνουν τη σχέση του απασχολούμενου προς τον ενεργό πληθυσμό πάνω από δέκα ετών, φαίνεται ότι το 26,37% είναι ημερομίσθιοι εργάτες, ενώ συνολικά η μισθωτή εργασία είναι 32,74%.²³⁴

Όμως, εκείνη την εποχή, μαζί με την αριθμητική αύξηση της μισθωτής εργασίας (και της εργατικής τάξης ειδικότερα) αυξάνουν και τα φαινόμενα εξαθλίωσής της. Ο Π. Πουλιόπουλος, περιγράφει με πολύ μελανά χρώματα την κοινωνική και οικονομική κατάσταση, λέγοντας ότι η ελληνική οικονομία

«[...] αναγκαστικά έχει μέσα της συνθεμένες και διασταυρωμένες σε ιστορικά αδιάλυτα συμπλέγματα και τις δύο τάσεις, της καπιταλιστικής ανατολής και της καπιταλιστικής δύσης μαζί... Τα φουγάρα της μοντέρνας μεγάλης φάμπρικας συνταιριασμένα στον Πειραιά με πρωτόγονες συχνά μέθοδες παραγωγικής εκμετάλλευσης. Ο τόσο παινεμένος από τον αστικό τύπο αμερικανισμός των βιομηχανικών εργοστασίων Παπαστράτου -ντερνιέ κρί καπιταλιστικής βιομηχανικής οργάνωσης- συνοδευμένος από την πιο απάνθρωπη εκμετάλλευση της υπερεργασίας και από μεροκάματα πείνας για την εργάτρια και τον εργάτη. Τα μεγάλα κλωστοϋφαντήρια, ταπητουργεία, χημικά εργοστάσια, χρωματοουργεία, μηχανουργεία κλπ. στην Αθήνα, στο Φάληρο, στον Πειραιά, στη Θεσσαλονίκη, στο Βόλο, στη Νάουσα, στην Καβάλα, στιβαγμένα με χιλιάδες προσφυγόπουλα και προσφυγοπούλες που ξεξομίζονται άγρια με 10 και περισσότερες ώρες δουλειά και 10 δραχμές ή

²³³ Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής*, ό.π., σελ. 178.

²³⁴ Για περισσότερα βλ. Π. Πουλιόπουλος, *Δημοκρατική ή Σοσιαλιστική Επανάσταση στην Ελλάδα*, εκδόσεις Πρωτοποριακή Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1980, σελ. 57-62.

λιγότερο μεροκάματο, λιώνουνε μέσα στη σκόνη, στην ασφυξία, καταπετσοκόβονται από τα απροφύλαχτα λεπίδια και τις ρόδες των μηχανών, τρομοκρατούνται από άσπλαχνους κέρβερους επιστάτες και μισθοφόρους τοποτηρητές του κεφάλαιου, από οργανωμένες μυστικές αστυνομίες των επιχειρήσεων, πρόστιμα, αυθέρετες απολύσεις κλπ. Γενικά, τα χαρακτηριστικά της συγχρονισμένης βιομηχανικής οργάνωσης αγκαλιασμένα με τις βάρβαρες συνθήκες και τους φριχτούς όρους δουλειάς του αγγλικού προλεταριάτου στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα».²³⁵

Ήταν, συνεπώς, κομβική η σημασία της στυγνής εκμετάλλευσης της εργατικής τάξης από το κεφάλαιο, εκείνη την εποχή, στο ότι ο ελληνικός καπιταλισμός της περιόδου 1928-1932 ήταν τρίτος στον κόσμο σε αύξηση όγκου βιομηχανικής παραγωγής (65%), μετά τη Σοβιετική Ένωση (87%) και την Ιαπωνία (73%)²³⁶ και μάλιστα σε μια περίοδο διεθνούς οικονομικής κρίσης, λόγω του οικονομικού κραχ του 1929. Μάλιστα, ένα από τα αιτήματα των βιομηχάνων, σε υπόμνημά τους που έδωσαν προς την κυβέρνηση, το 1928, αναφέρει μεταξύ άλλων τα εξής: «...σταμάτημα της φιλεργατικής πολιτικής του κράτους, καμιά διεκδίκηση μέχρι να σταθεροποιηθεί η βιομηχανία που χρειάζεται την μεγαλύτερη υποστήριξη».²³⁷ Όπως επισημαίνει ο Δ. Λιβιεράτος, από τότε μέχρι σήμερα επικράτησε στους κύκλους του ελληνικού κεφαλαίου η θέση η οποία υποστήριζε την εξόντωση του συνδικαλισμού, ειδικά μέσα στα μεγάλα εργοστάσια, κάνοντας σύνθημα και σημαία τους το «έξω ο συνδικαλισμός από τα εργοστάσια».²³⁸

Από την προαναφερθείσα περιγραφή και από όσα θα επακολουθήσουν, μπορούμε κατ' αρχάς να συμπεράνουμε ότι η περίοδος του Μεσοπολέμου για την Ελλάδα είναι πολύπλευρα σημαντική για την πορεία του εργατικού -συνδικαλιστικού κινήματος. Διότι διαμορφώνονται πιο καθαρά οι κοινωνικές τάξεις, ωριμάζει η ταξική συνείδηση των εργαζομένων και σχηματίζεται η εργατική τάξη στην Ελλάδα.²³⁹ Μάλιστα, όπως επισημαίνει ο Α. Λιάκος,

«Στο σχηματισμό της εργατικής δύναμης στην Ελλάδα μπορούμε να διακρίνουμε μια μεταβατική περίοδο που εκκινά από μια φάση με κύριο χαρακτηριστικό την εποχική ή περιοδεύουσα εργατική δύναμη και καταλήγει στο σχηματισμό μιας μόνιμης εργατικής δύναμης στις ελληνικές πόλεις. Για μεγάλο διάστημα οι δύο μορφές συνυπήρχαν. Η παρουσία των προσφύγων μπορεί να θεωρηθεί τομή γιατί, προμηθεύοντας εργατική δύναμη χωρίς αγροτικούς δεσμούς και δυνατότητες επανάκαμψης στο χωριό, εδραιώνει τη δεύτερη φάση, έστω και αν διατηρήθηκαν στοιχεία και τρόποι απασχόλησης από την προηγούμενη».²⁴⁰

²³⁵ Π. Πουλιόπουλος, *Δημοκρατική ή Σοσιαλιστική Επανάσταση στην Ελλάδα;*, ό.π., σελ. 69.

²³⁶ Τα στοιχεία αναφέρονται στο Κ. Βεργόπουλος, *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη*, ό.π., σελ. 36.

²³⁷ Δελτίον Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου, έτος Ιον, τεύχος 10, σελ. 276. Το εν λόγω στοιχείο αναφέρεται στο Δ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα (1927-31)*, ό.π., σελ. 184.

²³⁸ Δ. Λιβιεράτος, *Το ελληνικό εργατικό κίνημα 1918-1923*, ό.π., σελ. 150.

²³⁹ Όταν λέμε *σχηματισμός* μιας τάξης δεν εννοούμε μια στατιστική απεικόνιση της κοινωνίας, αλλά μια διαρκή διαδικασία, η οποία συμβαδίζει με τις τάσεις αποδιάρθρωσης-αναδόμησης των τάξεων, όπως επισημαίνει ο Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ό.π., σελ. 93.

²⁴⁰ Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ό.π., σελ. 85. Επιπρόσθετα, μια εκτεταμένη ανάλυση για τους αγώνες, τη διαστρωμάτωση και τη διαμόρφωση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα την εποχή του Μεσοπολέμου, αποτελεί το ενδιαφέρον κείμενο του Σ. Σεφεριάδη, «Για τη

Ταυτόχρονα, δεν υπάρχει σχεδόν καμία κοινωνική κίνηση, είτε των εργατών είτε των αγροτών, η οποία να μην αντιμετωπίζεται με βίαιη καταστολή. Συλλήψεις, φυλακίσεις, εξορίες, δηλώσεις μετανοίας, τραυματισμοί και θάνατοι από τους κατασταλτικούς μηχανισμούς του κράτους (την Αστυνομία, τη Χωροφυλακή και σε πολλές περιπτώσεις και από τον στρατό) είναι καθημερινό φαινόμενο.

Στις 22 Αυγούστου 1923 η πανεργατική συγκέντρωση της ΓΣΕΕ και του Εργατικού Κέντρου Πειραιά στο Πασαλιμάνι καταστέλλεται βίαια από την επίθεση του στρατού και της Αστυνομίας, με αποτέλεσμα 11 νεκροί και δεκάδες τραυματίες. Τα βασικά αιτήματα των απεργών είναι η αύξηση των ημερομισθίων, η μείωση των ωρών εργασίας, η βελτίωση των συνθηκών εργασίας, ιδιαίτερα για τους ανήλικους εργαζομένους, η επαναπρόσληψη των απολυμένων κ.ά. Η απεργία πυροδοτήθηκε με το 24ωρο τελεσίγραφο που απέδωσαν οι μυλεργάτες του Πειραιά στους αλευροβιομήχανους, ζητώντας να μην ισχύσει η μείωση 35% στα εισοδήματά τους, να πληρωθούν τα περικομμένα ημερομίσθια, να επαναπροσληφθούν οι απολυμένοι συνάδελφοί τους και να αποζημιωθούν όσοι δεν προσληφθούν ξανά. Η απεργία των μυλεργατών προκάλεσε αλυσιδωτές εξελίξεις. Καταρχήν, ξεκινούν απεργία τα σωματεία του επισιτισμού στις υπόλοιπες πόλεις, καθώς επίσης και η Ομοσπονδία. Στις 17 Αυγούστου προσχωρούν στην απεργία οι ναυτεργάτες του Πειραιά. Το απόγευμα της ίδιας ημέρας μπαίνουν στη απεργία οι φορτοεκφορτωτές, ενώ η απεργία επεκτείνεται και στα καταπλέοντα υπό ξένη σημαία ατμόπλοια. Στις 20 Αυγούστου η Ομοσπονδία Ηλεκτρισμού ακολουθεί το απεργιακό κάλεσμα της ΓΣΕΕ. Διακόπτεται η σιδηροδρομική σύνδεση Αθήνα-Πειραιά. Ακολουθούν οι εργάτες του τελωνείου Πειραιά, η καπνεργατική Ομοσπονδία κηρύσσει πανελλαδική απεργία, ενώ το πρωί της 21 Αυγούστου οι πρωινές εφημερίδες δεν κυκλοφόρησαν λόγω συμμετοχής στην απεργία των τυπογράφων και της Ομοσπονδίας Τύπου. Η απεργία έχει μεγάλη επιτυχία. Το λιμάνι του Πειραιά έχει παραλύσει από το απεργιακό κύμα.²⁴¹ Η κυβέρνηση των Πλαστήρα-Γονατά, προκειμένου να καταστείλει την απεργία διέλυσε όλα τα σωματεία, τις Ομοσπονδίες και τα Εργατικά Κέντρα και κατάσχεσε τα ταμεία και τα αρχεία τους. Η επαναλειτουργία τους επιτράπηκε στις 20 Νοέμβρη, όμως μέσω μιας διαδικασίας, η οποία προέβλεπε τον διορισμό προσωρινών διοικήσεων της αρεσκείας της κυβέρνησης, ρυθμίζοντας ταυτόχρονα ότι είχε να κάνει με τις αρχαιρεσίες (για παράδειγμα θα επιτρεπόταν η ανασύνταξη των σωματείων, αλλά θα εμποδιζόταν η εγγραφή των κομμουνιστών σε αυτά). Ως αποτέλεσμα της αλλοίωσης στις ηγεσίες των συνδικάτων, τα επόμενα χρόνια, 1924-25, άρχισε ένα κύμα αποχωρήσεων από τη ΓΣΕΕ: πολλοί εργάτες δεν επαναπροσλήφθηκαν, η σύνθεση μερικών κλάδων άλλαξε με τη πρόσληψη προσφύγων εργατών, ενώ ταυτόχρονα με μια πολιτική προσεταιρισμού των συνδικαλιστών από το κράτος υπήρξαν συλλήψεις και εκτοπισμός των αριστερών συνδικαλιστών και καταστολή απεργιακών αγώνων.²⁴² Όπως επισημαίνει ο Θ.

συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (1870-1936). Μερικοί προβληματισμοί πάνω σε ένα παλιό θέμα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Νοέμβριος 1995, τεύχος 6.

²⁴¹ Για μια πιο αναλυτική περιγραφή της πολιτικής και κοινωνικής κατάστασης της περιόδου και των αιτιών της απεργίας, όπου και αντλήθηκαν οι προαναφερθείσες πληροφορίες, βλέπε Θ. Καμπαγιάννης, *Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα 1918-1926. Οι απεργίες, τα συνέδρια της ΓΣΕΕ και η οργανική σύνδεση με το ΣΕΚΕ-ΚΚΕ*. Διπλωματική εργασία, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Μάρτης 2007, σελ. 65-96.

²⁴² Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ό.π., σελ. 111-112 και 171-172.

Καμπαγιάννης, η εν λόγω απεργία, του Αυγούστου 1923, είναι μεγάλης σημασίας, διότι αποτελεί τη μεγαλύτερη σε έκταση και μαχητικότητα απεργία που είχε συμβεί στη μέχρι τότε ιστορία του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα. Επιπρόσθετα, είχε σημαντικές επιπτώσεις στη μετέπειτα πορεία του ελληνικού συνδικαλισμού, καθώς στάθηκε η αφορμή για μια πιο συστηματική αντιμετώπιση του εργατικού κινήματος από την πλευρά του κράτους και της εργοδοσίας με σκοπό τη ενίσχυση της αντισοσιαλιστικής παράταξης.²⁴³

Την Πρωτομαγιά του 1924 ο στρατός καταλαμβάνει το Εργατικό Κέντρο Αθήνας, προκειμένου να εμποδίσει τις εργατικές εκδηλώσεις, οι οποίες θα γίνονταν στην πλατεία Δημοτικού Θεάτρου (εκεί που σήμερα βρίσκεται το Δημαρχείο Αθήνας) και παρά την άδεια που είχε δώσει ο υπουργός «εννόμου τάξεως», Θ. Πάγκαλος. Γίνονται συμπλοκές μεταξύ στρατού και εργατών.

«Ξαφνικά διατάσσεται “πυρ”. Πέφτει η πρώτη ομοβροντία. Ο κόσμος τρέχει σαν τρελός να καλυφτεί, αλλά δεν εγκαταλείπει την πλατεία. Εναντίον των εργατών επιτίθενται καβαλαρέοι και στρατιώτες που τους λογχίζουν και τους πυροβολούν. Τα άλογα τσαλαπατούν τους πεσμένους και οι φωνές των πληγωμένων γεμίζουν τον αέρα. Απολογισμός των επεισοδίων... 12 σοβαρά τραυματισμένοι κι ανάμεσά τους ο νεολαίος Παρασκευαΐδης, μέλος της ΟΚΝΕ, που πεθαίνει λίγες ώρες αργότερα: ο πρώτος νεκρός Ελληνικής Πρωτομαγιάς».²⁴⁴

Το 1924 εφαρμόζεται, πρώτη φορά, το οκτάωρο στους τυπογράφους της Αθήνας και στους μεταλλωρύχους του Λαυρίου. Από τον Δεκέμβριο του 1925 επεκτείνεται σε όλες τις μεταλλευτικές και μεταλλουργικές επιχειρήσεις, ενώ βαθμιαία καθιερώνεται έως το 1936 παντού, εκτός από τους υπαλλήλους. Παρ’ όλ’ αυτά γίνονται συνεχείς παραβιάσεις του οκταώρου, γι’ αυτό η αυστηρή τήρησή του εξακολουθεί να αποτελεί ένα από τα πάγια αιτήματα του συνδικαλιστικού κινήματος.²⁴⁵

Τον Δεκέμβριο 1925 η δικτατορική κυβέρνηση του Παγκάλου προχωρά στην άρση της μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων, η οποία είχε κατοχυρωθεί με το Σύνταγμα του 1911. Ανάμεσα στους απολυμένους ήταν ο Δ. Γληνός, ο Κ. Βάρναλης κ.ά.

Το 1926 γίνεται η μεγάλη απεργία των καπνεργατών του Αγρινίου. Βασικό τους αίτημα είναι να μη φεύγουν τα καπνά ανεπεξέργαστα στις διεθνείς αγορές, όπως εξάλλου προέβλεπε και ο νόμος 2869/1922, πράγμα το οποίο θα είχε ως συνέπεια την αύξηση της ανεργίας και τη μείωση της περιόδου της καπνεργασίας. Όμως, η εργοδοσία έμεινε ανένδοτη. Τότε οι καπνεργάτες, ακολουθώντας την απόφαση του σωματίου τους, κατεβαίνουν σε απεργία. Οι συγκρούσεις με τη Χωροφυλακή είχαν ως απολογισμό δύο

²⁴³ Θ. Καμπαγιάννης, *Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα 1918-1926.*, ό.π., σελ. 97-102.

²⁴⁴ ΓΣΕΕ, «Από τη συγκέντρωση του 1893 στον πρώτο νεκρό του 1924», εφημερίδα *Η Φωνή της ΓΣΕΕ*, 28 Απριλίου 1982, αρ. φύλλου 141, σελ. 6.

²⁴⁵ Οι πληροφορίες αναφέρονται στο Κ. Σεφέρης, *Ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα 1860-1975*, ό.π., σελ. 58.

νεκρούς: ένα καπνεργάτη και μία καπνεργάτρια, όπου είναι και το πρώτο καπνεργατικό αίμα που χύνεται.²⁴⁶

Στις 28 Μαρτίου 1926 ξεκίνησαν οι εργασίες του 3ου Πανεργατικού Συνεδρίου της ΓΣΕΕ, στον Πειραιά. Η κατάσταση για το εργατικό-συνδικαλιστικό κίνημα είναι δύσκολη. Ήδη πολλά στελέχη του είναι στις φυλακές και στις εξορίες εξαιτίας των διώξεων που υφίστανται από τη δικτατορία που έχει επιβάλει ο στρατηγός Θ. Πάγκαλος από τις 25 Ιουνίου 1925. Στο Συνέδριο εκπροσωπούνται 400 σωματεία, εκ των οποίων πολλά από αυτά έχουν δημιουργηθεί από ψευτοσυνδικαλιστές πράκτορες της Ασφάλειας. Στο Συνέδριο διαμορφώνονται τέσσερις τάσεις: η κομμουνιστική, η οποία επηρέαζε την παλιά διοίκηση της ΓΣΕΕ, η συντηρητική, η οποία συσπειρώνει κυρίως αντικομμουνιστικά στοιχεία υποστηρικτές της κυβέρνησης, η σοσιαλιστική με επικεφαλής τον Δ. Στρατή και με βασικές δυνάμεις στους σιδηροδρομικούς και τέλος η σοσιαλεργατική που επηρεάζεται από την ομάδα των Γεωργιάδη-Δημητράτου. Κατά τη διάρκεια του Συνεδρίου η συντηρητική, η σοσιαλιστική και η σοσιαλεργατική τάση συσπειρώνονται εναντίον της κομμουνιστικής, χωρίς να ταυτίζονται μεταξύ τους. Εν τω μεταξύ, κατά τη διάρκεια του Συνεδρίου η δικτατορία του Παγκάλου συλλαμβάνει αρκετούς αντιπροσώπους, οι οποίοι προέρχονταν από την κομμουνιστική τάση, ούτως ώστε να αλλοιώσει τα αποτελέσματα του Συνεδρίου, πράγμα το οποίο και έγινε. Έτσι, κατά την εκλογή της νέας διοίκησης παρουσιάστηκαν δύο ψηφοδέλτια: ένα των σοσιαλιστών-συντηρητικών με επικεφαλής τους Ι. Καλομοίρη, Ι. Λάβδα (συντηρητικοί), Δ. Στρατή, Γ. Παπανικολάου και Β. Μιχαηλίδη (σοσιαλιστές) και ένα δεύτερο ψηφοδέλτιο επηρεαζόμενο από το ΚΚΕ αποτελούμενο από τους Τσατσάκο, Κελισάκο, Ακριβόπουλο, Μαριόλη και Πριονά. Τελικά, επικράτησε το πρώτο ψηφοδέλτιο. Ταυτόχρονα, το Συνέδριο αποφάσισε, κατόπιν προηγούμενης πρότασης και του ΚΚΕ, τη διακοπή της συνεργασίας ΓΣΕΕ και ΚΚΕ, καθώς επίσης την ένταξη της ΓΣΕΕ στη Διεθνή Συνδικαλιστική Ομοσπονδία του Άμστερνταμ²⁴⁷ –σοσιαλδημοκρατικού προσανατολισμού (βλ. πιο κάτω). Η διακοπή της οργανικής σχέσης του ΚΚΕ με τη ΓΣΕΕ ήταν μια σωστή απόφαση εκ μέρους του ΚΚΕ, επειδή τα συνδικάτα είναι επαγγελματικές οργανώσεις της εργατικής τάξης και πρέπει να συσπειρώνουν στις γραμμές τους το σύνολο των εργατών, ανεξάρτητα από πολιτική ή εθνική τοποθέτηση.²⁴⁸

²⁴⁶ Για περισσότερα βλέπε Α. Μπαρχαμπάς, *Καπνεργάτες. Οι κληρονομή του ονείρου*, εκδόσεις «Ιβυκος», Αργίνο, 2007, σελ. 101-107. Επίσης, ενδιαφέρον παρουσιάζει και η δεύτερη απεργία που συντάραξε το Αργίνο, το 1929 (βλ. στο ίδιο, σελ. 121-144).

²⁴⁷ Για μια πιο αναλυτική περιγραφή των εργασιών του 3ου Συνεδρίου της ΓΣΕΕ βλέπε Δ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα (1923-1927)*, ό.π., σελ. 162-169.

²⁴⁸ Το έγγραφο που έστειλε η Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ προς το 3ο Πανελλαδικό-πανεργατικό Συνέδριο της ΓΣΕΕ τεκμηριώνει αναλυτικότερα τους λόγους της διακοπής των σχέσεων μεταξύ του ΚΚΕ και της ΓΣΕΕ. Μάλιστα, ένας από τους βασικούς λόγους είναι ο εξής, όπως αναφέρει η απόφαση του ΚΚΕ: «Αγαπητοί σύντροφοι, η επίθεση της κεφαλαιοκρατίας δεν διεξάγεται μόνον με τα βίαια μέσα του κράτους ή των εργοδοτών μας. Χρησιμοποιούνται δια την εξυπηρέτησιν της κεφαλαιοκρατίας και μέσα ύπουλα, μέσα ραδιουργών και συκοφαντών, με σκοπόν να διαλύσουν τας δυνάμεις μας, να διαλύσουν και διασπάσουν τας οργανώσεις μας, τα σωματεία μας, που είναι το άμεσο και κυριώτερο όπλο της τάξεως των εργατών. Εξαγοράζονται στοιχεία από μέσα από τα σπλάχνα της εργατικής τάξεως και χρησιμοποιούνται ως όργανα των αντιπάλων μας... Τα στοιχεία αυτά επιβουλεύονται την ενότητα της εργατικής τάξεως και ένας απ' τους λόγους δια τους οποίους το Κομμουνιστικό κόμμα εθυσίασε την οργανικήν του συνεργασίαν με την Γενικήν συνομοσπονδίαν είναι και το να αφοπλίση τα στοιχεία αυτά τα οποία κακόβουλα απέδιδαν στην συνεργασίαν αυτήν και στην επαναστατικήν τακτικήν της Γενικής συνομοσπονδίας, τα κτυπήματα της αστικής τάξεως και του κράτους της κατά των εργατών.

Οι εξελίξεις, όμως, στο 3ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ, αποτέλεσαν τις απαρχές της διάσπασης του συνδικαλιστικού κινήματος, διότι τα συντηρητικά στοιχεία ωθούσαν τους Αριστερούς έξω από τη ΓΣΕΕ, διαγράφοντας όποιο σωματείο επηρεαζόταν από αυτούς και ειδικά από τους κομμουνιστές. Σύμφωνα με τον Κουκουλέ,

«Το τρίτο Συνέδριο της ΓΣΕΕ είναι σημαντικό όχι μόνο γιατί δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την ύστερη διάσπαση, αλλά και γιατί οι ίδιες αυτές προϋποθέσεις, ως κρατικές πρακτικές, παγιωτήθηκαν και ιχνογράφησαν τη φυσιολογία του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος... Ο Καλομοίρης και η φατρία του προκειμένου ν' αλλάξουν τους συσχετισμούς είτε διέγραψαν σωματεία και τα υποκαθιστούσαν με αντισυνδέσμους (σωματεία-σφραγίδες) είτε παρήγαγαν σωρηδόν αντισυνδέσμους. Στην προετοιμασία του Συνεδρίου ενεργό μέρος έλαβε και το Α΄ Σώμα Στρατού το οποίο κατέλαβε το Ε[ργατικό] Κ[έντρο] Αθηνών βοηθώντας μ' αυτόν τον τρόπο τη μεταβολή του συσχετισμού δυνάμεων».²⁴⁹

Στις 2 Μαΐου 1926 πραγματοποιείται στην Αθήνα το ιδρυτικό Συνέδριο της Συνομοσπονδίας Δημοσίων Υπαλλήλων Ελλάδος (ΣΔΥΕ), το οποίο εγκρίνει το Καταστατικό και εκλέγει προσωρινή Εκτελεστική Επιτροπή από τους Σκουριώτη, Ασλάνη, Δαμασκόπουλο, Ψευδό, Μπονάνο και Αρχανιώτη.²⁵⁰

Στις 27 Σεπτεμβρίου 1926 η ΣΔΥΕ πραγματοποιεί συγκέντρωση των δημοσίων υπαλλήλων και πορεία στο γραφείο του πρωθυπουργού.²⁵¹

Από τις 18-23 Δεκεμβρίου 1926 διεξάγεται το πρώτο τακτικό Συνέδριο της ΣΔΥΕ. Από τα βασικά αιτήματα του Συνεδρίου είναι η χορήγηση ψήφου στους δημοσίους υπαλλήλους οπουδήποτε υπηρετούν, η συμμετοχή ενός εκπροσώπου των υπαλλήλων και ενός εκπροσώπου της αντίστοιχης συνδικαλιστικής οργάνωσης στα υπηρεσιακά συμβούλια, η καθιέρωση του οκταώρου για όλους, ενώ για τους τριατατικούς και τους υπαλλήλους του Εθνικού Τυπογραφείου καθιέρωση της εξάωρης εργάσιμης ημέρας, η καθιέρωση άδειας ενός μήνα τον χρόνο και η θέσπιση επιδόματος για όσους υπηρετούν στις παραμεθόριες περιοχές.²⁵²

Στις 23 Μαρτίου 1927 πραγματοποιείται μεγάλη συγκέντρωση των δημοσίων υπαλλήλων, πρωτοφανής για τα δεδομένα εκείνης της εποχής. Μεταξύ των διεκδικήσεων είναι η

[...] Το Κομμουνιστικό Κόμμα... χάριν της ενότητας της εργατικής τάξεως διακόπτει την οργανικήν σύνδεσίν του και με την Γενικήν συνομοσπονδίαν εργατών και κηρύσσεται υπέρ της πλήρους οργανικής ανεξαρτησίας της. Αλλά δεν νομίζει ότι η ανεξαρτησία αυτή πρέπει να νοηθή ως άρνησις του πολιτικού αγώνος της εργατικής τάξεως διότι τούτο θ' απετέλει άρνησιν αυτής της αρχής της πάλης των τάξεων, τινθέντος ότι η τελική απελευθέρωσις της εργατικής τάξεως θα επιτευχθή δια του πολιτικού αγώνος αυτής και όχι δια του επαγγελματικού». Για περισσότερα βλέπε ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα 1925-1928*, τόμος δεύτερος, ό.π., σελ. 125-128.

²⁴⁹ Γ. Κουκουλές, «Αναδρομή σ' ένα αμφιλεγόμενο παρελθόν», ό.π., σελ. 41.

²⁵⁰ Γ. Λιάσκος, *Η ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος των Δημοσίων Υπαλλήλων*, ό.π., σελ. 22.

²⁵¹ Γ. Λιάσκος, ό.π., σελ. 30.

²⁵² Γ. Λιάσκος, ό.π., σελ. 32.

απελευθέρωση του Γενικού γραμματέα της ΣΔΥΕ, ο οποίος είχε συλληφθεί στη συγκέντρωση της ΓΣΕΕ λίγες ημέρες νωρίτερα, στις 11 Μαρτίου.²⁵³

Στις 29 Δεκεμβρίου 1927 πραγματοποιείται η πρώτη απεργιακή κινητοποίηση των δημοσίων υπαλλήλων με την προκήρυξη δίωρης στάσης εργασίας.²⁵⁴ Στις 9 Μαρτίου 1928 γίνεται πανδημοσιοϋπαλληλική συγκέντρωση, στην οποία συμμετείχαν πάνω από 4.000 δημόσιοι υπάλληλοι, ενώ αποφασίζουν και κήρυξη απεργίας, χωρίς να προσδιορίσουν την ημέρα. Τα αιτήματα εξακολουθούν να είναι τα ίδια, όπως περιγράφηκαν παραπάνω. Ως αποτέλεσμα της συνδικαλιστικής δράσης των δημοσίων υπαλλήλων η κυβέρνηση ψηφίζει τον Νόμο 3453/12-3-1928 «περί απεργούντων Δημοσίων Υπαλλήλων» και εξαπολύει κύμα διώξεων κατά των συνδικαλιστικών στελεχών. Εκείνη την περίοδο είναι που μετατίθεται ο Γενικός Γραμματέας της Ένωσης των Δημοσίων Υπαλλήλων Αθήνας και υπάλληλος του Υπουργείου Εσωτερικών, ποιητής Κ. Καρυωτάκης στην Πρέβεζα.²⁵⁵

Τη νομική-θεσμική βάση των νέων διώξεων για όλο το συνδικαλιστικό κίνημα και την Αριστερά αποτέλεσε ο Νόμος 4429/24-7-1929 «περί μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών», της κυβέρνησης Βενιζέλου, γνωστός και ως «Ιδιώνυμο», ο οποίος προέβλεπε τη διάλυση εργατικών σωματείων, όταν, κατά τη γνώμη των κρατούντων, αυτά ξέφευγαν από τους σκοπούς τους και επηρεάζονταν από τις σοσιαλιστικές ιδέες. Με αυτή τη δικαιολογία δεκάδες σωματείων, εργατικών κέντρων και ομοσπονδιών διαλύθηκαν, ενώ πολλοί συνδικαλιστές και εργάτες φυλακίστηκαν και εξορίστηκαν.²⁵⁶

Στις 8 Μαΐου 1928 διεξάγεται το 4ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ, το οποίο άρχισε στο Δημοτικό Θέατρο Πειραιά. Σ' αυτό ο Δημητράτος διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο.²⁵⁷ Με τη συμμαχία που συνάπτεται μεταξύ σοσιαλιστών και συντηρητικών κατά των κομμουνιστών και με τον αποκλεισμό των δευτέρων από τις διαδικασίες του Συνεδρίου, από την τέταρτη ημέρα και μετά, συντελείται ουσιαστικά η διάσπαση του συνδικαλιστικού κινήματος. Το Συνέδριο αποφασίζει, τελικά, να υλοποιήσει την προηγούμενη απόφαση του 3ου Συνεδρίου περί προσχωρήσεως της ΓΣΕΕ στη συνδικαλιστική Διεθνή του Άμστερνταμ, η οποία επηρεαζόταν από τους σοσιαλδημοκράτες, πράγμα που επισημοποιεί την αλλαγή προσανατολισμού της ΓΣΕΕ, που μέχρι το 1926 ανήκε στην Κόκκινη Συνδικαλιστική Διεθνή, η οποία ήταν υπό την επιρροή της Τρίτης Κομμουνιστικής Διεθνούς. Στη νέα

²⁵³ Γ. Λιάσκος, ό.π., σελ. 32.

²⁵⁴ Γ. Λιάσκος, ό.π., σελ. 35.

²⁵⁵ Γ. Λιάσκος, ό.π., σελ. 43.

²⁵⁶ Α. Δενεζάκης, «'Ιδιώνυμο' Βενιζέλου: Όταν θεσμοθετήθηκε η ποινικοποίηση της σκέψης, <https://www.imerodromos.gr/idionymo-venizeloy-otan-thesmothetithike-i-poinikopoiisi-tis-skepsis/>, 25 Ιουλίου 2018.

²⁵⁷ Ο Αρ. Δημητράτος προερχόταν από τη Σοσιαλιστική Νεολαία, η οποία συμμετείχε στο ιδρυτικό Συνέδριο, το 1918, του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδας (ΣΕΚΕ), το οποίο ήταν ο πρόδρομος του ΚΚΕ. Μετά το 1922 πέρασε στην Ομοσπονδία Κομμουνιστικών Νεολαίων Ελλάδος (ΟΚΝΕ) και κατόπιν έδρασε ανάμεσα στους καπνεργάτες της Καβάλας. Αναμείχθηκε με τον συνδικαλισμό και έφτασε μέχρι τη Διοίκηση της ΓΣΕΕ. Εν τω μεταξύ είχε αποχωρήσει από το ΚΚΕ. Στο προαναφερθέν 3ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ ήταν από τους επικεφαλής της συμμαχίας των τριών μη κομμουνιστικών τάσεων (ρεφορμιστών, σοσιαλιστών, συντηρητικών), η οποία τελικά επικράτησε. Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Μεταξά έγινε υφυπουργός Εργασίας. Μετά τον πόλεμο διετέλεσε, επίσης, υφυπουργός Εργασίας στις πρώτες κυβερνήσεις Κ. Καραμανλή μετά το 1956.

Διοίκηση της ΓΣΕΕ εκλέγονται ο Δ. Στρατής, ο Ι. Καλομοίρης, ο Δ. Παπανικολάου, ο Αρ. Δημητράτος και ο Ε. Κουλιτάκης. Γενικός Γραμματέας της ΓΣΕΕ αναλαμβάνει ο Δ. Στρατής.²⁵⁸

Κατόπιν της εκδίωξης τους από τη ΓΣΕΕ, οι κομμουνιστές, ύστερα από έντονη προετοιμασία, συγκαλούν συνδικαλιστικό Συνέδριο στο Θέατρο «Απόλλων», στις 3 Φεβρουαρίου 1929, και ιδρύουν την Ενωτική Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας (ΕΓΣΕΕ). Γενικά, οι αντιπρόσωποι της Ενωτικής ΓΣΕΕ είναι μέλη ή υποστηρικτές του ΚΚΕ και επειδή εκείνη την περίοδο το κόμμα προβάλλει τη θεωρία του σοσιαλφασισμού αποκλείει οποιονδήποτε αντιπολιτευόμενο αριστερό συνδικαλιστή αντιπρόσωπο από τις γραμμές της ΕΓΣΕΕ, όπως τους αρχαιομαρξιστές και τους σπαρτακιστές, ονοματίζοντάς τους «αρχαιοφασιστές», «λικβινταριστές» ή συμμαχούς των «σοσιαλφασιστών» και της αστικής τάξης.²⁵⁹ Γενικός Γραμματέας της ΕΓΣΕΕ εκλέγεται ο Κ. Θέος. Όμως, στις 31 Ιανουαρίου 1930, με απόφαση του Πρωτοδικείου Αθηνών, το οποίο επικαλέστηκε το «Ιδιώνυμο», διαλύεται η Ενωτική ΓΣΕΕ, η οποία έκτοτε αναγκάζεται να λειτουργεί παράνομα. Όπως επισημαίνει ο Κ. Φουντανόπουλος, «Ο νόμος αυτός χρησιμοποιήθηκε ιδιαίτερα εναντίον του εργατικού κινήματος. Έξι στους δέκα καταδικασθέντες στην περίοδο 1927-1937 για εγκλήματα κατά της ασφάλειας του κράτους ανήκαν στην εργατική τάξη. Με την επίκληση αυτού του νόμου διαλύθηκαν οι περισσότερες εργατικές οργανώσεις της χώρας προς τα τέλη του 1930».²⁶⁰

Γενικά, όλη εκείνη την περίοδο υπάρχει έντονη εργατική αναταραχή, σχεδόν σε όλους τους κλάδους των εργαζομένων. Ιστορική έχει μείνει η μεγάλη ναυτεργατική απεργία τον Ιούλιο του 1928, η οποία έληξε κατόπιν συμφωνίας μεταξύ των ναυτεργατών και των εφοπλιστών να ανατεθεί η λύση των ναυτεργατικών προβλημάτων σε μια κυβερνητική επιτροπή.²⁶¹ Όμως, εκείνη την εποχή είναι που δημιουργούνται στα καράβια και οι περιβόητες Επιτροπές Καραβιών. Στην ίδρυσή τους πρωτοστατεί η Ναυτεργατική Ένωση Πειραιώς (ΝΕΠ), η οποία προήλθε από διάσπαση της Πανελλήνιας Ναυτικής Ομοσπονδίας (ΠΝΟ).²⁶² Η δημιουργία των Επιτροπών Καραβιών είναι μια μεγάλη κατάκτηση. Το μέγεθος αυτής της κατάκτησης μπορούμε να το καταλάβουμε από το γεγονός ότι σε καμιά άλλη ναυτιλία στον κόσμο οι ναυτεργάτες δεν είχαν φτάσει σε τόσο

²⁵⁸ Βλ. Δ. Λιβιεράτος, *90 Χρόνια Γ.Σ.Ε.Ε.*, ό.π., σελ. 52-56.

²⁵⁹ Για περισσότερα βλ. Δ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα (1927-31)*, ό.π., σελίδες 69-75 και 100-108.

²⁶⁰ Τα στοιχεία αναφέρονται στο Κ. Φουντανόπουλος, «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα», στην *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, επιστημονική επιμέλεια: Χ. Χατζηιωσήφ, εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, τόμος Β', μέρος 1ο, σελ. 326.

²⁶¹ Γ.Α. Λεονταρίτη, «Οι αγώνες των ναυτεργατών», *Η Εποχή*, 8 Οκτωβρίου 2000.

²⁶² Όταν το 1929 ιδρύθηκε η Ενωτική ΓΣΕΕ, η Ναυτεργατική Ένωση Πειραιώς (ΝΕΠ) προσχώρησε σ' αυτή. Αργότερα η ΝΕΠ μετονομάζεται σε Ναυτεργατική Ένωση Ελλάδος. Επικεφαλής της Ναυτεργατικής Ένωσης ήταν ο ασυρματιστής Νίκος Καραγιάννης, ο οποίος είχε πλούσια μαχητική συνδικαλιστική και πολιτική δράση στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Ήταν στέλεχος του ΚΚΕ, έλαβε μέρος στον Ισπανικό εμφύλιο πόλεμο μέσα από τις γραμμές των δημοκρατικών εναντίον του Φράνκο, καθώς επίσης και στην Εθνική Αντίσταση, ως ηγέτης των Ελλήνων ναυτεργατών. Συμμετείχε στο Κεντρικό Γραφείο Αντιστασιακών Οργανώσεων της Μέσης Ανατολής, το οποίο συνδεόταν με το ΕΑΜ και το οποίο είχε σχηματισθεί από τον Ελληνικό Απελευθερωτικό Σύνδεσμο (ΕΑΣ) του Καΐρου, την Απελευθερωτική Στρατιωτική Οργάνωση (ΑΣΟ) και την Ομοσπονδία Ελληνικών Ναυτεργατικών Οργανώσεων (ΟΕΝΟ). Ο Νίκος Καραγιάννης πέθανε πολιτικός εξόριστος, στις 2 Οκτωβρίου 1969, στη πόλη Κλουζ της Ρουμανίας.

υψηλό επίπεδο οργάνωσης. Οι Επιτροπές Καραβιών φρόντιζαν για τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας μέσα στα πλοία, για τις καλές σχέσεις μεταξύ των εργαζομένων, για τους μισθούς, την τροφοδοσία κ.λπ. Ο καπετάνιος ήταν υποχρεωμένος να συνεργάζεται μαζί τους, ώστε να υπάρχει ομαλή λειτουργία της εργασιακής διαδικασίας. Επίσης, μόλις το καράβι προσάραζε σε κάποιο λιμάνι οι Επιτροπές Καραβιών έρχονταν σε επαφή με τις Επιτροπές των άλλων πλοίων και έκαναν κοινές συνελεύσεις μεταδίδοντας η μία στην άλλη την εμπειρία τους. Όπως αναφέρει ο Δ. Λιβιεράτος, «Οι συνθήκες εργασίας όχι μόνο ήταν γενικά άσχημες, αλλά διέφεραν και από καράβι σε καράβι. Δεν εξασφαλιζόντουσαν από καμιά συλλογική σύμβαση. Υπήρχαν καράβια όπου το πλήρωμα έτρωγε ρέγκες και ελιές. Υπήρχαν άλλα όπου κυριαρχούσε η τρομοκρατία».²⁶³ Έτσι, εκτός από τις Επιτροπές Καραβιών η ΝΕΠ δημιούργησε ακόμη και τις Επιτροπές Λιμανιών, όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και στο εξωτερικό. Στα ευρωπαϊκά λιμάνια (Μασσαλία, Ρότερνταμ, Λονδίνο, Κάρντιφ, Αμβέρσα κ.ά.), αλλά και σε άλλα λιμάνια όπως της Νέας Υόρκης, του Μπουένος Άιρες, του Ροσάριο, της Αλεξάνδρειας και γενικά σε όλα τα μεγάλα λιμάνια έχουν δημιουργηθεί Επιτροπές Λιμανιών. Σε κάθε ξένο λιμάνι υπάρχουν γραφεία της ναυτεργατικής οργάνωσης, όπου οι ναυτικοί πηγαίνουν μόλις φτάσει το πλοίο στο λιμάνι. Όσες μέρες κάθονται εκεί γίνονται συνεχείς συσκέψεις των πληρωμάτων, επικοινωνούν μεταξύ τους με τον ασύρματο, οργανώνουν μορφωτικά μαθήματα (πολιτικά, συνδικαλιστικά κ.ά.), αλλά και ψυχαγωγικές εκδηλώσεις, ώστε να μη γυρίζουν σε κακόφημα κέντρα και τους εκμεταλλεύονται. «Η ταξική οργάνωση των Ελλήνων ναυτεργατών γίνεται μεγάλη και επεκτείνεται σε όλο τον κόσμο. Δεν ασχολείται μόνο με τα άμεσα αιτήματα, αλλά εξασφαλίζει και ένα σπίτι για κάθε ναυτεργάτη, όπου και αν βρίσκεται. Αισθάνεται ότι υπάρχει πάντα μια συνδικαλιστική ελληνική οργάνωση, στην οποία μπορεί να απευθυνθεί. Ακόμη και για προσωπικά προβλήματα».²⁶⁴ Ο λόγος που επιμείναμε στην οργάνωση των Ελλήνων ναυτεργατών και θα εξακολουθήσουμε να έχουμε αναφορές και παρακάτω, γίνεται επειδή, όπως πάλι αναφέρει ο Δ. Λιβιεράτος, «Είναι μια από τις ωραιότερες και ταξικότερες επιτεύξεις γενικά του ελληνικού συνδικαλισμού. Αλλά και παράδειγμα για το παγκόσμιο συνδικαλιστικό κίνημα».

Επιστρέφοντας στις εξελίξεις στη ΓΣΕΕ, διαπιστώνουμε ότι μετά το 4ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ, η συμμαχία μεταξύ σοσιαλιστών και συντηρητικών φάνηκε ότι ήταν εύθραυστη. Ο Δ. Στρατής παραιτείται από Γενικός Γραμματέας της ΓΣΕΕ και τη θέση καταλαμβάνει ο Αρ. Δημητράτος.²⁶⁵

Έτσι, στο 5ο Πανελλαδικό Συνέδριο της ΓΣΕΕ, το οποίο άρχισε στις 22 Σεπτεμβρίου 1930 στο Δημοτικό Θέατρο, ο Δημητράτος σε συνεργασία με τον Καλομοίρη επικρατούν απόλυτα στο συνδικαλιστικό κίνημα εναντίον και των πρώην συμμάχων τους σοσιαλιστών. Ο δε Καλομοίρης, παρ' ότι συνδεόταν τότε με το δεξιόν πολιτικών απόψεων, Λαϊκό Κόμμα, τότε με τη βενιζελική παράταξη, εντούτοις, κατά τη διάρκεια της Κατοχής, προσχώρησε στο Εργατικό ΕΑΜ και αναδείχτηκε σε ένα από τα κορυφαία συνδικαλιστικά του στελέχη. Η συνεργασία των σοσιαλιστών με τους συντηρητικούς κατά των κομμουνιστών αποδείχτηκε ότι χρησιμοποιήθηκε και εναντίον των σοσιαλιστών, με

²⁶³ Δ. Λιβιεράτος, *Νίκος Καραγιάννης 1904-1969*, ό.π., σελ. 5.

²⁶⁴ Δ. Λιβιεράτος, *Νίκος Καραγιάννης 1904-1969*, ό.π., σελ. 5.

²⁶⁵ Βλ. Δ. Λιβιεράτος, *90 Χρόνια Γ.Σ.Ε.Ε.*, ό.π., σελ. 64.

αποτέλεσμα να αποχωρήσουν και αυτοί με τη σειρά τους από τη ΓΣΕΕ, κατηγορώντας τους πρώην συνεργάτες τους για αντιδημοκρατική συμπεριφορά. Μετά την αποχώρησή τους από τη ΓΣΕΕ ιδρύουν τα Ανεξάρτητα Εργατικά Συνδικάτα (ΑΕΣ), τα οποία σε συνεργασία με τους «αχρωμάτιστους» συνδικαλιστές του σιδηροδρομικού Δ. Μαργιόλη, ορισμένους αρχαιομαρξιστές και κάποιους πρώην υποστηρικτές του Καλομοίρη, τους Καλύβα και Κανακουσάκη από το Εργατικό Κέντρο Αθήνας, ιδρύουν την Πανελλαδική Συνομοσπονδία Εργασίας (ΠΣΕ).²⁶⁶

Έτσι, από το 1931, έχουμε τρεις συνδικαλιστικές συνομοσπονδίες: την ΓΣΕΕ, την οποία ελέγχουν οι συντηρητικοί, την Ενωτική ΓΣΕΕ (ΕΓΣΕΕ) των κομμουνιστών και την ΠΣΕ των σοσιαλιστών με τους συνεργαζόμενους. «Το 1931 κλείνει, λοιπόν, με νίκη του κράτους και της εργοδοσίας, αφού είχαν απομακρύνει από τη ΓΣΕΕ τους κομμουνιστές και τις σοσιαλιστικές οργανώσεις που επηρέαζε ο Στρατής», όπως επισημαίνει ο Γ. Κουκουλές.²⁶⁷

Από τις 2-13 Νοεμβρίου 1930 πραγματοποιείται το 4ο Συνέδριο της Συνομοσπονδίας των Δημοσίων Υπαλλήλων Ελλάδος (ΣΔΥΕ) μέσα σε βαρύ πολιτικό και κοινωνικό κλίμα. Μία από τις βασικές αποφάσεις του Συνεδρίου είναι και η προώθηση της συνεργασίας με τα συνδικάτα του ιδιωτικού τομέα. Η εν λόγω απόφαση στηρίζεται στην εκτίμηση ότι «οι Δημόσιοι Υπάλληλοι προσφέροντας την εργασία των στο Κράτος έναντι αμοιβής σχετίζονται με αυτό σαν εργάτης προς εργοδότη». Έτσι, στις 28 Φεβρουαρίου 1931 γίνεται, πρώτη φορά, κοινή συγκέντρωση ΓΣΕΕ και ΣΔΥΕ με αφορμή τη συζήτηση στη Βουλή του νομοσχεδίου για τις υπαλληλικές οργανώσεις. Την απεργία των δημοσίων υπαλλήλων, με άρθρο του στην εφημερίδα Ελεύθερο Βήμα (25/2/1931), ο Ελευθέριος Βενιζέλος χαρακτήρισε ως πράξη επαναστατική. Το αποτέλεσμα ήταν να ψηφιστεί από τη Βουλή ο Νόμος 4879/8-3-1931, ο οποίος απαγορεύει τη λειτουργία της ΣΔΥΕ και μιας σειράς άλλων δημοσιοϋπαλληλικών οργανώσεων. Όπως επισημαίνει ο Γ. Λιάσκος, «Οι ακμαίες κοινωνικές δυνάμεις στις οποίες τέθηκε επικεφαλής ο Βενιζέλος και πρωτοστάτησαν το 1909, το 1911 και το 1917, δεν έχουν καμιά σχέση με αυτές που εκφράζει αυτή την εποχή».²⁶⁸

Στις 3 Οκτωβρίου 1931 ξεκίνησε τις διαδικασίες του το 6ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ. Ο Αριστείδης Δημητράτος επανεκλέγεται στη θέση του Γενικού γραμματέα της Συνομοσπονδίας. Από τη θέση αυτή παραιτείται το 1933 και μένει απλό μέλος στο Συμβούλιο της ΓΣΕΕ. Τη θέση του Γραμματέα της ΓΣΕΕ αναλαμβάνει ο Ι. Καλομοίρης. Ο δε Καλύβας, από το Εργατικό Κέντρο Αθήνας, την περίοδο της Κατοχής συνεργάστηκε με τους Γερμανούς, έγινε υπουργός Εργασίας και εκτελέστηκε από την Οργάνωση Προστασίας Λαϊκού Αγώνα (ΟΠΛΑ) του ΕΑΜ, τον Ιανουάριο του 1944.

Στις 21 Σεπτεμβρίου 1932 πραγματοποιείται πανυπαλληλική Συνδιάσκεψη από εκλεγμένους αντιπροσώπους 15 οργανώσεων, η οποία εκλέγει Κεντρική Πανυπαλληλική Επιτροπή (ΚΠΕ) από 30 μέλη. Πρωταγωνιστικό ρόλο στη συγκρότηση της ΚΠΕ έπαιξαν συνδικαλιστικά στελέχη του ΚΚΕ. Η ΚΠΕ πρωτοστάτησε στους συνδικαλιστικούς αγώνες

²⁶⁶ Δ. Λιβιεράτος, *90 Χρόνια Γ.Σ.Ε.Ε.*, ό.π., σελ. 64-67.

²⁶⁷ Γ. Κουκουλές, «Αναδρομή σ' ένα αμφιλεγόμενο παρελθόν», ό.π., σελ. 45.

²⁶⁸ Γ. Λιάσκος, *Ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος των Δημοσίων Υπαλλήλων*, ό.π., σελ. 50-51.

του κλάδου, ενώ συνέβαλε στην ανασυγκρότηση του δημοσιοϋπαλληλικού κινήματος που λόγω των διώξεων από το κράτος είχε δυσμενείς επιπτώσεις στο εσωτερικό του, βιώνοντας την πρώτη εσωτερική του κρίση. Η ΚΠΕ εκλέγει Γραμματέα της, τον Παντελή Δαμασκόπουλο, επίσης στέλεχος του ΚΚΕ, επανεκδίδει την εφημερίδα Υπαλληλική και προετοιμάζεται για μια πρώτη κινητοποίηση των δημοσίων υπαλλήλων με αφορμή την ονομαστική περικοπή κατά 6% του μισθού τους, την ίδια στιγμή που ο πληθωρισμός ανερχόταν στο 25%.²⁶⁹

Στις 13 Απριλίου 1933 πραγματοποιείται στη Θεσσαλονίκη η δεύτερη Πανυπαλληλική Συνδιάσκεψη με θέμα: «Επεξεργασία της συνδικαλιστικής τακτικής και εκλογή νέας Κ.Π.Ε.». Η νέα ΚΠΕ επανεκλέγει Γραμματέα τον Π. Δαμασκόπουλο. Όμως,

«Οι διώξεις στους οικονομικούς και τριατατικούς υπαλλήλους παίρνουν τη μορφή χιονοστιβάδας. Τετρακόσιοι τριατατικοί παραπέμπονται σε δίκη και 150 από αυτούς εισπράττουν 2.000 ημέρες φυλακή, ενώ 35 απολύονται από την υπηρεσία.

[...] Τον Νοέμβριο 1934, απαγορεύεται η έκδοση και η κυκλοφορία της “Υπαλληλικής” και τον Δεκέμβριο η Κ.Π.Ε. εκδίδει την “Υπαλληλική Φωνή”. Τον Γενάρη 1935 συλλαμβάνεται και εξορίζεται στον Άγιο Ευστράτιο ο Γραμματέας της Κ.Π.Ε. Παντελής Δαμασκόπουλος. Ο Γραμματέας αντικαθίσταται από τον Κώστα Μπασιάκο.

[...] Την 1 Απρίλη 1935 δημοσιεύεται συντακτική πράξη “περί αναστολής μονιμότητας των δ.υ.”...

[...] Μετά από λίγες ημέρες διαλύονται όλα τα σωματεία των δ.υ., σφραγίζονται τα γραφεία τους και κατάσχεται η περιουσία τους. Με την άρση της μονιμότητας, μόνο στους εκπαιδευτικούς απολύονται 520 δάσκαλοι, 50 επιθεωρητές, 90 καθηγητές και γίνονται 6.000 δυσμενείς μεταθέσεις. Με το μεσαιωνικό μέτρο των εκποτίσεων εξορίζονται όλα τα μέλη της Κ.Π.Ε.».²⁷⁰

Εν τω μεταξύ, στις 26 Απριλίου 1933, η Πανελλήνια Ναυτική Ομοσπονδία (ΠΝΟ), φοβούμενη τις διεθνείς επιπτώσεις που είχε το οικονομικό κραχ του Χρηματιστηρίου της Ν. Υόρκης, το 1929, στη μείωση των ναυλώσεων, υπογράφει σύμβαση με τις οργανώσεις των εφοπλιστών και με το Υπουργείο Ναυτιλίας, όπου δέχεται τη μείωση των αποδοχών των πληρωμάτων. Όμως, εκείνη την εποχή υπάρχουν ενδείξεις για το τέλος της κρίσης στις ναυτιλιακές μεταφορές. Έτσι, η Ναυτεργατική Ένωση, σε αντίθεση με την ΠΝΟ, δεν δέχεται αυτήν την υποχώρηση. Την 1 Μαρτίου γίνεται γνωστό στην Ελλάδα ότι 24 πλοία που βρίσκονται σε ξένα λιμάνια έχουν εγκαταλειφθεί από τα πληρώματά τους. Τα αιτήματα της απεργίας, την οποία καθοδηγούν οι Επιτροπές Καραβιών και Λιμανιών είναι τα εξής: ακύρωση των συμβάσεων που έχουν επιβάλει χαμηλούς μισθούς, βελτίωση της τροφοδοσίας, χορήγηση προγεύματος, οκτάωρο εργασίας και επιδόματα για τους ανέργους. Παρά τις διώξεις και τις φυλακίσεις πολλών ναυτεργατών και συνδικαλιστών, οι απεργοί δεν υποχωρούν. Οι εφοπλιστές, οι οποίοι πιέζονται από τις υποχρεώσεις που έχουν αναλάβει για την έγκαιρη μεταφορά των εμπορευμάτων, αναγκάζονται να υποχωρήσουν, δίνοντας αυξήσεις και βελτιώνοντας την τροφοδοσία. Από τότε αρχίζει η βελτίωση της ζωής των ναυτεργατών.²⁷¹

²⁶⁹ Γ. Λιάσκος, *Η ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος των Δημοσίων Υπαλλήλων*, ό.π., σελ. 54.

²⁷⁰ Γ. Λιάσκος, ό.π., σελ. 55-56.

²⁷¹ Δ. Λιβιεράτος, *Νίκος Καραγιάννης 1904-1969*, ό.π., σελ. 5-6.

Το 1931 ιδρύεται η Εργατική Εστία, το 1932 ψηφίζεται το οκτάωρο, το 1934 ψηφίζεται ο νόμος περί κοινωνικών ασφαλίσεων, ενώ από το 1935 αρχίζει να εφαρμόζεται το σύστημα των Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας.²⁷²

Σ' αυτό το σημείο είναι αναγκαίο να επισημάνουμε ότι στις 5 Οκτωβρίου 1934 υπογράφηκε το Αντιφασιστικό Σύμφωνο από το ΚΚΕ, το Αγροτικό Κόμμα, το Σοσιαλιστικό Κόμμα, τη ΓΣΕΕ, την Ενωτική ΓΣΕΕ και τα Ανεξάρτητα Συνδικάτα, με σκοπό την αποτροπή του φασισμού και στην Ελλάδα. Παρ' ότι επί της ουσίας δεν λειτούργησε, λόγω καχυποψίας των άλλων οργανώσεων και συνδικάτων προς το ΚΚΕ, που τα προηγούμενα χρόνια τους κατηγορούσε, εντούτοις το θετικό που υπήρξε με τη δημιουργία του Αντιφασιστικού Συμφώνου ήταν ότι απελευθέρωσε εργατικές δυνάμεις, φέρνοντας πιο κοντά τις διάφορες συνδικαλιστικές οργανώσεις, οι οποίες άρχισαν σταδιακά να παίρνουν αποφάσεις στα Συνεδριά τους για την ενοποίηση και των τριών συνδικαλιστικών συνομοσπονδιών.²⁷³

Στις 15 Μαρτίου 1936 σε πανυπαλληλικό Συνέδριο αποφασίζεται η επανίδρυση της ΣΔΥΕ. Όμως, τον Ιούλιο του 1936 με την Κ' Συντακτική Πράξη καταργούνται εκ νέου όλα τα σωματεία των δημοσίων υπαλλήλων, σφραγίζονται τα γραφεία τους, κατάσχονται τα χρήματά τους, καθώς και όλη η κινητή και ακίνητη περιουσία τους.²⁷⁴

Γενικά, εκείνη την περίοδο υπάρχει μεγάλη άνοδος των κοινωνικών αγώνων. Μάλιστα, είναι τόσο έντονη η λαϊκή δυσαρέσκεια, όπου ωθεί και σχετικά αποκλεισμένα τμήματα της εργατικής τάξης και της φτωχολογιάς να οργανωθούν και να κινητοποιηθούν. Ένα τέτοιο παράδειγμα σημαντικής λαϊκής μαχητικότητας είναι οι άνεργοι, κυρίως κατά τη δεκαετία του 1930, οι οποίοι ιδιαίτερα κατά το 1931 ήταν το πιο μαχητικό τμήμα του λαϊκού πληθυσμού. Αξιοσημείωτη είναι, επίσης, η έντονη συνδικαλιστική δραστηριότητα που ανέπτυξαν (ως επί το πλείστον κάτω από την ηγεσία των Αρχιεπισκόπων). Σύμφωνα με αναφορά της ΓΣΕΕ, το 1926 είχαν 4.800 μέλη, ενώ το 1934 ιδρύθηκε η «Πανελλήνιος Ομοσπονδιακή Ένωση Ανέργων», με έδρα τη Θεσσαλονίκη και 7.000 μέλη οργανωμένα σε 23 πρωτοβάθμια σωματεία.²⁷⁵

Είναι γεγονός ότι καθ' όλη τη διάρκεια της εποχής του Μεσοπολέμου υπήρξαν εργατικοί αγώνες σε αρκετές περιοχές της χώρας, οι οποίοι σε πολλές περιπτώσεις κατέληξαν σε αιματηρές συγκρούσεις μεταξύ απεργών από τη μια και χωροφυλάκων και στρατού από την άλλη. Το 1929 σκοτώθηκαν τρεις εργάτες στην Ελευσίνα και ένας μεταλλουργός στο Λαύριο. Το 1934 σκοτώθηκαν στο λιμάνι της Καλαμάτας επτά εργάτες, άλλοι επτά εργάτες το 1935 στο Ηράκλειο και έξι υφαντουργοί στη Νάουσα το 1936. Από τον

²⁷² Οι πληροφορίες αναφέρονται στο Γ. Λιάσκος, *Η ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος των Δημοσίων Υπαλλήλων*, ό.π., σελ. 61.

²⁷³ Σχετικά με το Αντιφασιστικό Σύμφωνο, βλ. Δ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα (1932-36)*, Δ' τόμος, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1994, σελ. 153-155. Επίσης, και στο Γ. Κουκουλές, «Αναδρομή σ' ένα αμφιλεγόμενο παρελθόν», ό.π., σελ. 47-48.

²⁷⁴ Γ. Λιάσκος, ό.π., σελ. 58-59.

²⁷⁵ Οι πληροφορίες σχετικά με τη μαχητικότητα της εργαζόμενης φτωχολογιάς και την οργάνωση των ανέργων, κατά τη δεκαετία του 1930, αναφέρονται στο Σ. Σεφεριάδης, «Για τη συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (1870-1936)», ό.π., σελ. 60-61. Εκτεταμένη αναφορά στις σελ. 55-66.

Ιανουάριο του 1936, εκτός από τους εργάτες, άρχισαν να κινητοποιούνται και άλλα κοινωνικά στρώματα, όπως οι 10.000 μεταξοπαραγωγοί στο Σουφλί, οι αυτοκινητιστές στην Καβάλα, οι σταφιδοπαραγωγοί στη Μεσσηνία και στην Ηλεία και άλλοι.²⁷⁶ Έντονη, επίσης, είναι και η κινητικότητα της μικρής αγροτιάς, η οποία ως κοινωνικό στρώμα είχε

«...τη δεύτερη μεγαλύτερη συνεισφορά (μετά τους καπνεργάτες) στη συνολική μαχητικότητα που επέδειξε το κίνημα κατά το μεσοπόλεμο. Μάλιστα, προς το τέλος της περιόδου, έτεινε να αρθρώσει έναν σύγχρονο/νεωτερικό και έντονα αντικαπιταλιστικό λόγο που λίγο υπολείπεται από το πλέον μαχητικό εργατικό. ...Και δεν έμειναν στα λόγια. Τόσο κατά το καλοκαίρι του 1934 όσο και αυτό του 1935 προχώρησαν σε ένοπλες καθόδους στα τοπικά αστικά κέντρα (Πύλο, Φιλιατρά, Γαργαλιάνους, Καλαμάτα αλλά και στον Πύργο και την Πάτρα) και πυρπόλησαν πολλά νομαρχιακά κτίρια προκαλώντας, όπως ήταν αναμενόμενο, τη δυναμική παρέμβαση του κράτους που κινητοποίησε για την –αιματηρή– καταστολή τους ισχυρές στρατιωτικές δυνάμεις. Διαστάσεις πραγματικής εξέγερσης πήραν επίσης και οι κινητοποιήσεις των Κρητών αγροτών (και εργατών) τον Αύγουστο του 1935».²⁷⁷

Αυτή η έντονη κοινωνική κινητικότητα συνέβαινε διότι, όπως επισημαίνει ο Κ. Τενεκετζής,

«Τόσο τα μεσαία στρώματα όσο και τα υπόλοιπα χαμηλά κοινωνικά στρώματα αντιμετώπιζαν μεγάλα προβλήματα. Γι' αυτό, από το 1931 μέχρι το 1936, η χώρα είχε γίνει πεδίο όπου όλοι απεργούσαν. Η συμπαρατάξη του εργατικού στοιχείου, των μικροαστών επαγγελματιών και των αγροτών προσέδωσε μια πρωτόγνωρη δυναμικότητα στις κινητοποιήσεις, οι οποίες τις περισσότερες φορές αντιμετώπιζονταν με το στρατό και την κήρυξη στρατιωτικού νόμου. Η ένταση του απεργιακού κύματος, όσο φτάνουμε προς την επιβολή της δικτατορίας αυξάνει. [...] Το απεργιακό κίνημα της εργατικής τάξης και των μεσαίων στρωμάτων σημείωσε πρωτοφανή άνοδο σε διάφορα αστικά κέντρα τους πρώτους μήνες του 1936. Το πρώτο τρίμηνο απήργησαν πάνω από 200.000 εργάτες. Το Φεβρουάριο και Μάρτιο του 1936 ξέσπασαν σε διάφορες πόλεις μεγάλοι αγώνες των εργατών, των αγροτών, των επαγγελματιοβιοτεχνών και των φοιτητών. Τον Απρίλιο οι αγώνες αυτοί συνεχίστηκαν και ταυτόχρονα εντάθηκε το κλίμα διώξεων. Αυτό το μήνα συνελήφθησαν 198 στελέχη των Εργατικών Συνδικάτων και άλλων λαϊκών οργανώσεων. Μόνο κατά το πρώτο δεκαπενθήμερο του Ιουνίου 1936 εξορίστηκαν στα νησιά 43 εργάτες από τη βόρεια Ελλάδα. Επίσης έγιναν 470 κατασχέσεις διαφόρων εντύπων και δεκαπέντε απαγορεύσεις νόμιμων συγκεντρώσεων».²⁷⁸

Κορυφαία στιγμή των εργατικών αγώνων είναι η εργατική εξέγερση, τον Μάιο του 1936, στη Θεσσαλονίκη, η οποία αποτελεί σταθμό στη δράση του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα. Μάλιστα, η μαχητικότητα του 1936 υπήρξε τετραπλάσια του

²⁷⁶ Τα εν λόγω στοιχεία αναφέρονται στο Κ. Ψαλτήρας, «4η Αυγούστου 1936. Η μαύρη επέτειος», εφημερίδα *Έθνος*, 11 Αυγούστου 1986, σελ. 18-19.

²⁷⁷ Σ. Σεφεριάδης, «Για τη συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (1870-1936)», ό.π., σελ. 64-65.

²⁷⁸ Κ. Τενεκετζής Κ. «Η κοινωνική διαστρωμάτωση των εργαζομένων και οι συνδικαλιστικές τους διεκδικήσεις στην περίοδο του Μεσοπολέμου», περιοδικό *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, Ιούλιος 2003, τεύχος 31. Επίσης, έχει ενδιαφέρον να δούμε ότι η καταστολή που σημειώθηκε τον Ιούνιο του 1936 έγινε αμέσως μετά την εργατική εξέγερση του Μάη, στη Θεσσαλονίκη, και τη βίαιη καταστολή της. Βλέπε τη συνέχεια του κειμένου.

μέσου όρου της περιόδου 1919-1935. Υπήρξε κίνηση όχι μόνο του οργανωμένου συνδικαλιστικού κινήματος, αλλά και δράσης των φτωχών λαϊκών στρωμάτων στο πλαίσιο του κινήματος των πόλεων με 17 τοπικές γενικές απεργίες. Οι αιτίες της εξέγερσης ήταν η ακρίβεια στα ήδη πρώτης ανάγκης, οι χαμηλοί μισθοί, τα αλληπάλληλα οικονομικά σκάνδαλα που τροφοδοτούσαν τη λαϊκή δυσαρέσκεια, καθώς επίσης η αυταρχική συμπεριφορά του κράτους και της Αστυνομίας απέναντι στα χρόνια εργατικά αιτήματα. Όμως, η σπίθα άναψε από τον κλάδο των καπνεργατών, ο οποίος αντιμετώπιζε εκτεταμένη ανεργία²⁷⁹ και είχε ξεκινήσει απεργία από τις 29 Απριλίου. Οι καπνεργάτες ζητούσαν αναπροσαρμογή των ημερομισθίων τους στις 120-130 δραχμές. Οι εργοδότες πρόσφεραν 75-80 δρχ. Η κυβέρνηση πήρε το μέρος των εργοδοτών προτείνοντας ως «συμβιβαστική λύση» το ποσό των 85-90 δρχ. Τελικά, λύση δεν βρισκόταν.²⁸⁰

Με τον εορτασμό της Πρωτομαγιάς η απεργία των καπνεργατών επεκτείνεται στις Σέρρες, στη Δράμα, στην Ξάνθη, στον Λαγκαδά, στον Βόλο και στην Καρδίτσα. Στις 8 Μαΐου, περίπου 6.000 καπνεργάτες στη Θεσσαλονίκη έκαναν πορεία με κατεύθυνση το Διοικητήριο για να επιδώσουν ψήφισμα με τα αιτήματά τους. Ακολούθησε συμπλοκή με την Αστυνομία, με αποτέλεσμα να τραυματιστούν πολλοί. Όμως, η βίβανση συμπεριφορά της Αστυνομίας προκάλεσε γενική αγανάκτηση, με αποτέλεσμα να κατέβουν σε απεργία συμπαραστάσης στους καπνεργάτες και άλλοι κλάδοι εργαζομένων, όπως οι εργάτες ηλεκτρισμού, οι σιδηροδρομικοί κ.λπ. Στις 9 Μαΐου κηρύσσεται η μεγάλη γενική απεργία στη Θεσσαλονίκη, ενώ τα εμπορικά καταστήματα κλείνουν σε ένδειξη αλληλεγγύης προς τους απεργούς. Η εξέγερση, η οποία γενικεύεται, φαίνεται τελικά ως η μόνη λύση για τα φτωχά εργατικά-λαϊκά στρώματα. Για ένα δεκαήμερο είχε σταματήσει κάθε λειτουργία από την καθολική απεργία, ενώ γίνονταν συνεχείς συγκεντρώσεις και πορείες. Από την πρώτη, σχεδόν, στιγμή εκλέχτηκε Κεντρική Απεργιακή Επιτροπή (Κ.Α.Ε.) από τη βάση, από εκλεγμένους αντιπροσώπους από τις συνελεύσεις κάθε συνδικαλιστικής οργάνωσης. Επίσης, και κάθε περιοχή είχε τη δική της τοπική επιτροπή. Για παράδειγμα, η Τούμπα, η Καλαμαριά, η Νεάπολη, η Αγία Παρασκευή, όλες οι περιοχές είχαν τοπικές επιτροπές. Η κάθε τοπική επιτροπή ήταν εκλεγμένη από την τοπική συνοικία, από τους εργαζομένους. Κάθε συνοικία είχε σύνδεση με την Κεντρική Απεργιακή Επιτροπή. Επικεφαλής ήταν το Εργατικό Κέντρο και το Κεντρικό Γραφείο. Όλη η πόλη είχε καταληφθεί από τον εξεγερμένο λαό και βρισκόταν σε συνθήκες επαναστατικής κατάστασης. Και παρ' ότι τα γεγονότα ήταν αιματηρά και η τρομοκρατία οργίαζε, εντούτοις οι αστυνομικοί είχαν φοβηθεί με αποτέλεσμα να κλειστούν μέσα στα αστυνομικά τμήματα και ο στρατός μέσα στα στρατόπεδα. Όμως, ένα μέρος του στρατού προσχώρησε στους απεργούς. Η κυβέρνηση αναγκάστηκε να φέρει τον στόλο και να στείλει από τη Λάρισα μια μεραρχία στρατού για να καταστείλει το εργατικό κίνημα. Τελικά, η εξέγερση καταστέλλεται βίαια με 12 νεκρούς (κατ' άλλους 16) και δεκάδες τραυματίες εργάτες και εργάτριες. Την καταστολή της εξέγερσης ακολουθεί κύμα διώξεων και εκτοπίσεων συνδικαλιστών και

²⁷⁹ Σ. Ι. Σεφεριάδης, «Μέρες Μαγιάς. 70 χρόνια από τα γεγονότα της Θεσσαλονίκης», *Το Βήμα*, 21 Μάη 2006. Να επισημάνουμε ότι ο κλάδος των καπνεργατών αποτελούσε το πιο πολυάριθμο τμήμα της εργατικής τάξης εκείνη την εποχή. Στη Θεσσαλονίκη ξεπερνούσαν τις 10.000, είχαν υψηλό βαθμό οργάνωσης και πολύ αναπτυγμένο το αίσθημα της αλληλεγγύης με τα άλλα σωματεία. Όσον αφορά τη σύνθεσή τους αναφέρεται ότι το 70% ήταν γυναίκες και οι μισοί, περίπου, ήταν Εβραίοι, ενώ στην πλειονότητά τους βρίσκονταν κάτω από την επιρροή του ΚΚΕ. Τα στοιχεία αναφέρονται στο Κ. Τενεκετζής, ό.π

²⁸⁰ Δ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα (1932-36)*, ό.π., σελ. 265.

εργατών. Συνελήφθησαν όλες οι απεργιακές επιτροπές, αρκετά άτομα της κεντρικής απεργιακής επιτροπής, καθώς και η απεργιακή επιτροπή των αυτοκινητιστών.²⁸¹

Λίγους μήνες μετά, την 4η Αυγούστου, επιβάλλεται η δικτατορία του Ι. Μεταξά, αναστέλλονται όλες οι πολιτικές και συνδικαλιστικές ελευθερίες του λαού και φυσικά οι προσπάθειες που είχαν ξεκινήσει οι τρεις συνδικαλιστικές συνομοσπονδίες με σκοπό την ενοποίησή τους. Μάλιστα, η δικτατορία επιβάλλεται μία ημέρα πριν από τη γενική απεργία που είχαν προκηρύξει από κοινού η ΓΣΕΕ, η Ενωτική ΓΣΕΕ και τα Ανεξάρτητα Συνδικάτα για να καταγγείλουν την κυβέρνηση για τις ευθύνες στα γεγονότα της Θεσσαλονίκης.²⁸²

Σ' αυτό το σημείο είναι σημαντικό να επισημάνουμε το σημαντικότερο ρόλο των καπνεργατών, οι οποίοι αποτελούσαν τον πολυπληθέστερο, μαχητικότερο και τον πλέον συμπαγή κλάδο την εποχή του Μεσοπολέμου, με ισχυρή συγκέντρωση σε ορισμένες πόλεις της χώρας όπως η Καβάλα, η Δράμα, οι Σέρρες, η Θεσσαλονίκη, ο Βόλος και το Αγρίνιο. Αποτέλεσαν την πρωτοπορία²⁸³ του εργατικού κινήματος, επειδή μπορούσαν να διεξάγουν τους μεγαλύτερους σε διάρκεια, μαχητικότητα και συμμετοχή εργατικούς αγώνες, εμπνέοντας και στους εργάτες άλλων κλάδων το αίσθημα της συμμετοχής και της αλληλεγγύης.

«Αυτό συνέβαινε επειδή τα αιτήματά που έθεταν στις απεργίες τους δεν αφορούσαν αποκλειστικά το επάγγελμά τους. Ο αγώνας τους επιδίωκε την πραγματοποίηση των οραμάτων μιας ολόκληρης κοινωνίας: την έμφαση στην ποιότητα της εργασίας, το ιδεώδες της οικογενειακής εργασίας, τη σαφή κατά φύλα κατανομή εργασίας. Ο στόχος ήταν ένας, να μην αφήσουν τους εργοδότες να αποφασίσουν αυτοί για την κατανομή της εργασίας στον εργασιακό χώρο».²⁸⁴

²⁸¹ Για μια πιο εκτεταμένη αναφορά σχετικά με την εν λόγω εξέγερση, βλ. Δ. Κατσορίδας, «Μάης του 1936. Η εργατική εξέγερση στη Θεσσαλονίκη – Συμπεράσματα για το σήμερα», περιοδικό *Κόκκινο*, άνοιξη-καλοκαίρι 2016, τεύχος 4, σελ. 55-69. Όσον αφορά το χρονικό της εξέγερσης δεξ Δ. Κατσορίδας, *Βασικοί σταθμοί του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα 1870-2001*, ό.π., το Παράρτημα, σελ. 83-88.

²⁸² Συγκεκριμένα, η ανακοίνωση της κυβέρνησης Μεταξά, μία ημέρα μετά την επιβολή της δικτατορίας, έλεγε τα εξής: «...υπό την προεδρία του κ. Πρωθυπουργού προς λήψιν αποφάσεων δια την αντιμετώπισιν της προαναγγελθείσης δια την Τετάρτην 5 Αυγούστου γενικής απεργίας των εργατών. Κατά την διάρκειάν του διεβιάσθησαν εκ μέρους των αρμοδίων αστυνομικών και στρατιωτικών αρχών υπεύθυνοι πληροφορίαί κατά τας οποίας η κηρυχθείσα γενική απεργία θα μετεβάλλετο εις στασιαστικήν εκδήλωσιν με αντικειμενικόν σκοπόν την ανατροπήν του νομίμου πολιτικού και κοινωνικού καθεστώτος της Χώρας. Κατόπιν τούτου το Υπουργικόν Συμβούλιον, μετά βραχείαν συζήτησιν απεφάσισεν όπως αντιμετωπίση την κατάστασιν δια της λήψεως σειράς ριζικών μέτρων δια των οποίων θα απετρέπετο οιαδήποτε διατάραξις της εννόμου τάξεως» (αναφέρεται στο άρθρο του Τ. Κατσιμάρδου, «Οι Βρετανοί συμφώνησαν, ο Γεώργιος υπέγραψε, η δικτατορία γεννήθηκε...», *Ημερησία*, 5-6 Αυγούστου 2006, σελ. 35).

²⁸³ Επίσης, εκτός από τους καπνεργάτες, οι σιδηροδρομικοί, οι τροχιοδρομικοί και οι τριατατικοί (ΤΤΤ) έπαιξαν πρωτοποριακό ρόλο στο εργατικό κίνημα, πρόβαλλαν προωθημένα αιτήματα, τα οποία υιοθετούνταν μετά και από άλλα τμήματα του εργατικού κινήματος, οι αγώνες τους είχαν δυναμικό χαρακτήρα και γενικά λειτουργούσαν ως «κλάδοι πιλότοι» ή ως κλάδοι παράδειγμα για το υπόλοιπο συνδικαλιστικό κίνημα, έχοντας με αυτό τον τρόπο «...μια τεράστια συνεισφορά στη διαδικασία μαχητικής ταξικής συγκρότησης». Για περισσότερα βλ. Σ. Σεφεριάδης, «Για τη συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (1870-1936)», ό.π., σελ. 47-54.

²⁸⁴ Κ. Φουντανόπουλος, «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα», ό.π., σελ. 319. Επίσης, ο Φουντανόπουλος αναφέρει ότι η προσπάθεια των εργοδοτών, προκειμένου να αποκομίσουν περισσότερα κέρδη, να τροποποιήσουν έναν ή περισσότερους από τους τρεις προαναφερθέντες άξονες των εργατικών αντιλήψεων, μέσω των οποίων ασκούσαν οι εργάτες έλεγχο στην εργασιακή διαδικασία, προκαλούσε ισχυρή

Οι αιτίες της ριζοσπαστικοποίησής τους ήταν η μεγάλη συγκέντρωσή τους σε ορισμένες πόλεις της χώρας, η αβεβαιότητα και η εποχικότητα της απασχόλησης, καθώς επίσης ο χώρος εργασίας, ο οποίος προσφερόταν για την ανάπτυξη της συζήτησης και μιας «...ιδιότυπης εργατικής δημοκρατίας του τόπου δουλειάς, που έβρισκε την έκφρασή της στην επιτροπή του “σαλονιού”»,²⁸⁵ επειδή εργάζονταν πολλοί μαζί καθισμένοι στην επεξεργασία των καπνών. Επιπρόσθετα, η υπερπροσφορά εργατικών χεριών επέτρεπε στις επιχειρήσεις να αυξομειώνουν το προσωπικό τους, σύμφωνα με τις ανάγκες τους.

«Η απάντησή τους ήταν: οργάνωση της προσφοράς εργατικής δύναμης και συλλογική διαπραγματεύση –δηλαδή συνδικαλισμός. Η εναλλαγή περιόδων εντατικής ζήτησης εργατικής δύναμης και υποαπασχόλησής της, αφενός τον ισχυροποιούσε διαπραγματευτικά και αφετέρου εμπέδωνε την αίσθηση ανάμεσα στους καπνεργάτες πως η τύχη τους δεν εξαρτιόταν από την εύνοια της επιχείρησης αλλά ήταν υπόθεση της συλλογικότητας.

[...] Παράλληλα, μέσα σε κάθε καπνεπιχείρηση υπήρχαν αντιπρόσωποι του σωματείου, οι οποίοι, κατά την περίοδο 1914-1924 που ο συνδικαλισμός ήταν ισχυρός, είχαν λόγο για τις προσλήψεις. Το συνδικαλιστικό βιβλιάριο ήταν απαραίτητο για την εισδοχή στο επάγγελμα και εξέφραζε τη τάση να μονοπωληθεί η προσφορά εργατικής δύναμης. Το μέτρο θεωρείτο αναγκαίο για να εξασφαλισθούν οι συλλογικές συμφωνίες οι οποίες, εξαιτίας απουσίας σχετικής νομοθεσίας, κάλυπταν μόνο τα μέλη του συνδικάτου. [...] Από το 1925 οι συσχετισμοί μεταβλήθηκαν σε βάρος των εργατικών σωματείων, τα οποία οι εργοδότες έπαψαν να αναγνωρίζουν».²⁸⁶

Η απελευθέρωση του εμπορίου των καπνών, η ανεργία που αυτή προκαλούσε, η κοινωνική δυσαρέσκεια που πυροδοτούσε, η ενθάρρυνση της αποπρολεταριοποίησής τους και η απομάκρυνσή τους από τις πόλεις είτε μέσω της αγροτικής εγκατάστασης είτε μέσω της αλλαγής επαγγέλματος, η αποειδίκευση των ανώτερων βαθμίδων, όπου απασχολούνταν ενήλικες άνδρες καπνεργάτες, οι οποίοι είχαν καλύτερο μισθό και κατά κύριο λόγο αυτοί ηγούντο των αγώνων, η διεθνής οικονομική κρίση του 1929-1932, η οποία διόγκωσε περαιτέρω την ανεργία των καπνεργατών και μείωσε τα εισοδήματά τους, η απασχόληση καινούριων ανασφάλιστων εργατών και εργατριών με τη μέθοδο της υπεργολαβίας και της εργασίας με το κομμάτι επειδή στοίχιζαν φθηνότερα, ήταν οι μηχανισμοί οι οποίοι επέδρασαν καταλυτικά στη μείωση της διαπραγματευτικής τους δύναμης, σπάζοντας τη δύναμη του συνδικάτου. Ένας επιπρόσθετος λόγος της αποδυνάμωσης του καπνεργατικού κινήματος ήταν η συνδυασμένη προσπάθεια κράτους και εργοδοσίας να μειώσουν βαθμιαία τον αριθμό τους, επειδή δεν μπορούσαν να ανεχτούν τη ριζοσπαστικοποίηση των καπνεργατών, τους οποίους θεωρούσαν επικίνδυνη εργατική

εργατική αντίδραση. Για μια πιο αναλυτική παρουσίαση των όρων λειτουργίας της αγοράς εργασίας εκείνη την εποχή, του κινήτρου των εργατικών αγώνων, του τρόπου με τον οποίο οι εργάτες αντιμετώπιζαν την ανεργία, τη σημασία της συλλογικής δράσης και τη δυναμική του συνδικαλιστικού αγώνα, βλ. αναλυτικά το παραπάνω κείμενο, σελ. 295-335.

²⁸⁵ Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ό.π., σελ. 425.

²⁸⁶ Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ό.π., σελ. 423-425.

ομάδα και γι' αυτό κρίθηκε σκόπιμο να χτυπηθεί.²⁸⁷ Εξάλλου, δεν είναι τυχαίο που το ΚΚΕ ασκούσε μεγάλη πολιτική επιρροή στους καπνεργάτες και γι' αυτό τα μεγαλύτερα εκλογικά του ποσοστά, στις εκλογές του 1928, τα είχε στη Θεσσαλονίκη και στην Καβάλα. Μάλιστα, στην Καβάλα, στις δημοτικές εκλογές, οι οποίες έγιναν στις 11 Φεβρουαρίου 1934, ανέδειξαν τον πρώτο κομμουνιστή Δήμαρχο, το στέλεχος του ΚΚΕ και καπνεργάτη, Μήτσο Παρτσαλίδη.²⁸⁸

Μέσα, όμως, από αυτή τη αντιφατική διαδικασία αναπτύχθηκε ένας πρότυπος θεσμός: το Ταμείο Ασφαλίσεως Καπνεργατών (ΤΑΚ), στη βάση του οποίου σχεδιάστηκε και συγκροτήθηκε αργότερα το ΙΚΑ. Ήταν ο πρώτος ασφαλιστικός οργανισμός που ανέπτυξε μια υπηρεσία περίθαλψης, δημιούργησε 15 ιατρεία, απασχολούσε 162 γιατρούς, ίδρυσε κλινικές στη Θεσσαλονίκη και τη Δράμα, σανατόρια και εξοχικά αναρρωτήρια για τους φυματικούς καπνεργάτες, θερινές κατασκηνώσεις, κέντρα μητρότητας, φαρμακαποθήκη, καθώς επίσης και λουτρά για τους ασφαλισμένους.²⁸⁹ Το ΤΑΚ υπήρξε το μέσο κατευνασμού της ανεργίας των καπνεργατών, η οποία προκλήθηκε από την απελευθέρωση των εξαγωγών του καπνού. Και όπως επισημαίνει ο Α. Λιάκος,

«Δημιουργήθηκε σαν απάντηση σε μια διαδικασία στην οποία οι εργατικοί αγώνες είχαν καθοριστικό ρόλο. Δεν αποτελούσε όμως αποκρυστάλλωμα των εργατικών επιδιώξεων, αλλά των αναγκών του κράτους να ρυθμίσει την αγορά εργασίας και συνακόλουθα να αποδυναμώσει τις αιτίες της κοινωνικής αναταραχής –να παρέμβει δηλαδή στη διαμόρφωση της πολιτικής και κοινωνικής φυσιογνωμίας ενός τμήματος της εργατικής τάξης».²⁹⁰

Τέλος, από τα όσα μέχρι τώρα είπαμε, φαίνεται ότι τα συνδικάτα, την εποχή του Μεσοπολέμου, έπαιζαν σημαντικό ρόλο στη ζωή των εργατών. Έτσι, παρ' ότι υπήρχε μεγάλη εσωτερική διαστρωμάτωση και κατακερματισμός της εργατικής τάξης, έντονη παραταξιοποίηση, αδύνατες οργανωτικές δομές, κατακερματισμός εξαιτίας των πολλών πρωτοβάθμιων σωματείων, τα οποία είχαν λίγα μέλη και ήταν εύκολα χειραγωγήσιμα από το κράτος, τους εργοδότες ή τις παρατάξεις, εντούτοις τα συνδικάτα, ιδιαίτερα τα πιο ισχυρά, προσπαθούσαν να ρυθμίζουν τους όρους οργάνωσης της εργασίας προς όφελος των συμφερόντων της εργατικής τάξης, συνέβαλαν στην ταξική συγκρότηση της εργατικής τάξης, καθόριζαν τις απεργιακές επιδιώξεις, διαπραγματεύονταν με το κράτος και τους εργοδότες, ενώ η εργατική μάζα και γενικά τα λαϊκά στρώματα και η εργαζόμενη φτωχολογία προσέτρεχε σε αυτά σε κρίσιμες στιγμές του αγώνα.²⁹¹ Όταν, κατά τη δεκαετία του 1930,

²⁸⁷ Για περισσότερα σχετικά με το καπνεργατικό ζήτημα, τους αγώνες των καπνεργατών, την κρατική παρέμβαση και τη δημιουργία του ασφαλιστικού τους ταμείου, βλέπε την εκτεταμένη ανάλυση του Α. Λιάκου, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ό.π., σελ. 418-439.

²⁸⁸ Βλέπε, Α. Γκίκας, *Ρήξη και ενσωμάτωση. Συμβολή στην Ιστορία του εργατικού-κομμουνιστικού κινήματος του Μεσοπολέμου (1918-1936)*, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2010, σελ. 471-480.

²⁸⁹ Τα στοιχεία αναφέρονται στο Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ό.π., σελ. 435.

²⁹⁰ Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ό.π., σελ. 439.

²⁹¹ Για περισσότερα δεξ Κ. Φουντανόπουλος, «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα», ό.π., σελ. 315-316 και 320.

«...οι πρόσφυγες εργάτες άρχισαν να χάνουν τις αυταπάτες που έτρεφαν στο Βενιζελισμό, και το βάθος της οικονομικής κρίσης είχε γενικεύσει την απογοήτευση, το συλλογικό εργατικό “εμείς” απόχτησε τη δική του ταυτότητα και μια όχι ανάξια λόγου ελκτική δύναμη για τα πολυάριθμα στρώματα της φτωχολογιάς... Το ότι η διαδικασία ταξικής συγκρότησης προχωρούσε όμως μπορεί να συναχθεί και από τις κινητοποιήσεις δύο μη-εργατικών κλάδων: των καταστηματαρχών (ιδιαίτερα της Βόρειας Ελλάδας), των οποίων η ενεργητική αλληλεγγύη προς εργάτες-απεργούς συνέβαλε αποφασιστικά στην οργανωτική επιτυχία των πολλών τοπικών-γενικών απεργιών, και των φοιτητών».²⁹²

Η δικτατορία του Μεταξά και η ανάληψη του Υφυπουργείου Εργασίας από τον πρώην γραμματέα της ΓΣΕΕ, Α. Δημητράτο, αποτελεί κομβικό σημείο σχετικά με την εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα. Μάλιστα, στο 8ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ, το 1937, εκλέγεται εκ νέου γενικός γραμματέας της Συνομοσπονδίας. Έτσι, διατηρεί δύο θέσεις: και του υφυπουργού Εργασίας και του γενικού γραμματέα της ΓΣΕΕ. Σκοπός του, ο απόλυτος έλεγχος των συνδικάτων και η μετατροπή τους σε βραχίονα του κράτους.²⁹³ Γι’ αυτό η δικτατορική κυβέρνηση Μεταξά μετονομάζει τη ΓΣΕΕ σε ΕΣΕΕ, δηλαδή σε Εθνική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος, ούτως ώστε να φανεί ότι οι εργαζόμενοι υποστηρίζουν την κυβέρνηση. Κατ’ αντιστοιχία με την ΕΣΕΕ κάτι ανάλογο γίνεται και με τα Εργατικά Κέντρα, τα οποία μετονομάζονται σε Εθνικά Εργατικά Κέντρα. Παράλληλα με τα προαναφερθέντα, προκειμένου ο Δημητράτος να προσεταιριστεί την εργατική τάξη, προβαίνει σε κάποιες παραχωρήσεις, οι οποίες ήταν πάγια αιτήματα του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος και είχαν ωριμάσει από πολύ καιρό οι προϋποθέσεις για την επίλυσή τους. Τα πιο σημαντικά είναι η αυστηρή τήρηση του οκταώρου και τα εγκαίνια, την 1 Νοεμβρίου 1937, του ΙΚΑ, όπου ουσιαστικά ήταν η εφαρμογή του νόμου περί κοινωνικών ασφαλίσεων του 1934.²⁹⁴ Όπως παρατηρεί ο Γ. Κουκουλές,

«Ο ευφυής και ικανός Δημητράτος όχι μόνον ενσωμάτωσε τις συνδικαλιστικές οργανώσεις στον κρατικό μηχανισμό κατά τα πρότυπα της φασιστικής Ιταλίας, αλλά και εισήγαγε ορισμένες θεσμικές αλλαγές οι οποίες διαμόρφωσαν νοοτροπίες και πρακτικές που διατηρήθηκαν επί μακρόν, ενώ υπολείμματά τους συναντώνται και σήμερα. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα εξής: αναγκαστική χρηματοδότηση των συνδικαλιστικών οργανώσεων από όλους τους εργαζόμενους (συνδικαλιζόμενους και μη), επικουρική σύνταξη ορισμένων κατηγοριών συνδικαλιστικών στελεχών, συμμετοχή συνδικαλιστικών στελεχών σε διάφορα όργανα κοινωνικής πολιτικής με παράλληλη είσπραξη αποζημιώσεων, απουσία συνδικαλιστικής πρακτικής και μετατροπή των συλλογικών διεκδικήσεων σε ατομικές, με αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας πελατείας, η οποία ενισχυόταν σε “κλειστό” ψευδεπίγραφο σύστημα συλλογικών

²⁹² Σ. Σεφεριάδης, «Για τη συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα», ό.π., σελ. 67.

²⁹³ Για περισσότερα βλέπε Γ. Κουκουλές, «Αναδρομή σ’ ένα αμφιλεγόμενο παρελθόν», ό.π., σελ. 49-52.

²⁹⁴ Κ. Σεφέρης, *Ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα 1860-1975*, ό.π., σελ. 67. Σ’ αυτό το σημείο χρειάζεται μια διευκρίνιση σχετικά με τη μυθολογία που προπαγάνδισε το δικτατορικό καθεστώς του Μεταξά ότι το ΙΚΑ ήταν δικό του δημιούργημα. Ουσιαστικά, το πρώτο νομοσχέδιο περί Κοινωνικών Ασφαλίσεων κατατέθηκε στις 19/5/1932 από την κυβέρνηση Βενιζέλου και ψηφίστηκε στις 10/10/1934, με νέο νομοσχέδιο που έφερε στη Βουλή η κυβέρνηση Τσαλδάρη, δηλαδή μετά δύο χρόνια από την κατάθεσή του, εξαιτίας διάφορων πολιτικών γεγονότων που καθυστέρησαν την εφαρμογή του. Μετά τη δημοσίευση του Νόμου 6298 «περί Κοινωνικών Ασφαλίσεων», συγκροτήθηκε το πρώτο Συμβούλιο του ΙΚΑ, με πρώτο πρόεδρο τον Π. Κανελλόπουλο. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το ΙΚΑ βλέπε Δ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα (1932-36)*, ό.π., σελ. 65.

διαπραγματεύσεων και συλλογικών συμβάσεων εργασίας, το οποίο διατηρήθηκε, με παραλλαγές, ως το 1990».²⁹⁵

4.4. Το εργατικό - συνδικαλιστικό κίνημα κατά τη δεκαετία του 1940²⁹⁶

Κατά τη διάρκεια της γερμανοϊταλικής Κατοχής όλες οι διορισμένες διοικήσεις της ΕΣΕΕ και των Εθνικών Εργατικών Κέντρων συνεργάζονται με τις δυνάμεις Κατοχής, στιγματίζοντας κάθε αντιστασιακή ενέργεια των εργαζομένων.

4.4.1. Η δημιουργία του Εργατικού ΕΑΜ

Εκείνη την περίοδο συνέβη ένα πολύ σημαντικό γεγονός, το οποίο αποτελεί μία από τις κορυφαίες πράξεις του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος. Δημιουργήθηκε, στις 16 Ιουλίου 1941, το Εργατικό ΕΑΜ (ΕΕΑΜ), το οποίο υπήρξε ο πρόδρομος του ΕΑΜ (Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο), στο οποίο προσχώρησε μετά την ίδρυσή του, στις 27 Σεπτεμβρίου 1941, και έγινε έτσι η συνδικαλιστική του πτέρυγα. Την πρωτοβουλία για την ίδρυση του ΕΕΑΜ την πήρε το ΚΚΕ, το οποίο κάλεσε τον λαό, τα κόμματα και τις οργανώσεις σε ένα εθνικό μέτωπο απελευθέρωσης. Οι οργανώσεις που συμμετείχαν στο ΕΕΑΜ ήταν η Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος (ΓΣΕΕ) με τον Ι. Καλομοίρη,²⁹⁷

²⁹⁵ Γ. Κουκουλές, «Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα», *Η Καθημερινή*, 28 Απριλίου 2002.

²⁹⁶ Στο παρόν κεφάλαιο για το εργατικό-συνδικαλιστικό κίνημα κατά τη δεκαετία του 1940, όσα αναφέρονται στο Εργατικό ΕΑΜ, στον ΕΡΓΑΣ και γενικά στους εργατικούς αγώνες εκείνης της εποχής, αντλούν πληροφορίες από τα εξής κείμενα και βιβλία: 1) Γ. Φ. Κουκουλές, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα και οι ξένες επεμβάσεις (1944-1948)*, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1995, σελ. 41-60 και 113-132, 2) Γ. Παντελόγλου, «Ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα: Οι πολιτικές συνδικαλιστικές παρατάξεις της περιόδου 1945-1949», *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, Ιούλιος 1996, τεύχος 3, 3) Ν. Μαραντζίδης, «Οι πολιτικές ιδεολογίες στο ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα: Η περίπτωση της άκρας δεξιάς στα χρόνια 1945-1967», *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, Οκτώβριος 1997, τεύχος 8, 4) Δ. Λιβιεράτος, *Τα Συνέδρια της ΓΣΕΕ*, εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα 1997, σελ. 89-93 και 97-106, 5) ΑΔΕΔΥ, *Αναμνηστικό Λεύκωμα*, Αθήνα 1998, 6) Α. Αυγουστήδης, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα κατά τη δεκαετία του '40 και τα περιθώρια της πολιτικής*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1999, σελ. 74-166 και 229-400, 7) Γ. Παντελόγλου, «Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα στην κατοχή», *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, Απρίλιος 2000, τεύχος 18, 8) Γ. Ε. Μαυρίκος, *Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα 1918-1948. Δυο γραμμές σε διαρκή αντιπαράθεση*, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2001, σελ. 181-205, 9) Δ. Λιβιεράτος, *Μεγάλες ώρες της εργατικής τάξης: ΕΚΑ 1910-1916, ΕΕΑΜ 1941, ΕΡΓΑΣ 1945*, εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα 2006, σελ. 113-171, 10) Σταυρούλα Πανίδου, «Συνδικαλιστική οργάνωση και απεργιακές κινητοποιήσεις των δημοσίων υπαλλήλων την περίοδο της κατοχής», *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 2006, τεύχος 43.

²⁹⁷ Ο Καλομοίρης είναι, ίσως, η πιο αμφιλεγόμενη προσωπικότητα του συνδικαλιστικού κινήματος. Ήταν ηγέτης της ΓΣΕΕ πριν από τη δικτατορία του Μεταξά και εκπροσωπούσε τη λεγόμενη ρεφορμιστική τάση στα συνδικάτα. Σύμφωνα με τον Δ. Λιβιεράτο (στο *Μεγάλες ώρες της εργατικής τάξης*, ό.π., σελ. 114), συνελήφθη από τη δικτατορία Μεταξά μαζί με άλλους συνδικαλιστές, αλλά μετά από λίγο διάστημα αφέθηκε ελεύθερος. Τοποθετήθηκε από τον Δημητράτο σαν βιβλιοθηκάριος στην Εθνική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος, όπως είχε μετονομαστεί η ΓΣΕΕ από το δικτατορικό καθεστώς, και όταν τον Απρίλιο του 1941, ο Δημητράτος διέφυγε με την κυβέρνηση στην Αίγυπτο, άφησε στη θέση του γενικού γραμματέα της ΕΣΕΕ, τον Γιάννη Καλομοίρη. Σύμφωνα με στοιχεία που παραθέτει ο Γ. Παντελόγλου (2000, ό.π., σελ. 39-42) φαίνεται ότι η υπό τον Καλομοίρη διορισμένη Διοίκηση της ΕΣΕΕ καλούσε τα εργατικά στελέχη να σταθούν στο πλευρό της κατοχικής κυβέρνησης Τσολάκογλου. Όταν, μάλιστα, στα τέλη Αυγούστου του 1941, ο υπουργός Εργασίας της κυβέρνησης Τσολάκογλου, Αν. Λιβιεράτος, καθάισε τη Διοίκηση Καλομοίρη από

η Ενωτική ΓΣΕΕ (ΕΓΣΕΕ) με τον Κ. Λαζαρίδη και τα Ανεξάρτητα Συνδικάτα με τον Δ. Στρατή, τα οποία είχαν μετονομαστεί σε Σοσιαλιστική Συνδικαλιστική Παράταξη. Στην Κεντρική Επιτροπή του Εργατικού ΕΑΜ συμμετείχαν εκ μέρους της ΓΣΕΕ οι Ι. Καλομοίρης, Θ. Σισμανίδης και Μ. Πετρούλης, από την ΕΓΣΕΕ οι Κ. Θέος, Κ. Λαζαρίδης, Δ. Μαργιόλης και από τη Σοσιαλιστική Συνδικαλιστική Παράταξη οι Λ. Καλογεράς και Δ. Στρατής.²⁹⁸

Οι άμεσοι σκοποί του Εργατικού ΕΑΜ ήταν η οργάνωση της καθημερινής πάλης της εργατικής τάξης σε κάθε χώρο εργασίας και με βάση τη συνοικία για τους ανέργους,²⁹⁹ με σκοπό την επιβίωση του λαού που αφορούσε τη διανομή συσσιτίων, την παροχή τροφίμων, την αύξηση των μισθών, την αντιμετώπιση της πολιτικής επιστράτευσης, το σπάσιμο της τρομοκρατίας στα σωματεία και την τιμωρία των συνεργατών των δυνάμεων Κατοχής.³⁰⁰ Οι μορφές αγώνα ξεκινούσαν από τις πιο ήπιες (π.χ. υπομνήματα, παρουσιάσεις επιτροπών, μείωση της αποδοτικότητας στην εργασία, ομαδική δήλωση ασθένειας κ.ά.) και κατέληγαν μέχρι τις πιο δυναμικές, όπως οι απεργιακές κινητοποιήσεις και οι διαδηλώσεις διαμαρτυρίας σε όλη τη χώρα.³⁰¹

Μέσα από τις διεκδικήσεις που πρόβαλλε το Εργατικό ΕΑΜ κατάφερε να κινητοποιήσει την εργατική τάξη στις πόλεις, να εμπνεύσει στους εργαζόμενους το αίσθημα της αγωνιστικότητας, να οργανώσει μεγάλες απεργίες, να οργανώσει τους ανέργους και κυρίως να οργανώσει την πρώτη μαζική απεργία στην κατεχόμενη Ευρώπη και να ματαιώσει την πολιτική επιστράτευση που ήθελαν να επιβάλουν οι Αρχές Κατοχής και οι Έλληνες συνεργάτες τους για την εκτέλεση έργων στην Ελλάδα ή για τη μετανάστευση Ελλήνων εργατών στη Γερμανία.³⁰²

Συγκεκριμένα, στις 24-25 Μαρτίου 1942 κηρύσσεται πανεργατική-πανυπαλληλική απεργία στην Αθήνα. Στις 14 Απριλίου δύο γυναίκες εργαζόμενες στο Κεντρικό

την ΕΣΣΕ, οδήγησε στην έντονη διαμαρτυρία της με τη μορφή γραπτού υπομνήματος προς τον Μουσολίνι και τις ιταλικές αρχές κατοχής. Όμως, ο Παντελόγλου προσθέτει ότι «...ο Καλομοίρης, λόγω της πολύχρονης παρουσίας του στο ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα, συγκρατούσε γύρω του ένα σημαντικό αριθμό ρεφορμιστών συνδικαλιστών, που αγνοούσαν τον πραγματικό του ρόλο και οι οποίοι καταδίκαιζαν τη συνεργασία με τους κατακτητές και εκδήλωναν αποφασιστικά τη θέλησή τους να συμμετάσχουν ενεργά στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα» (ό.π., σελ. 48, υποσημείωση 2). Αντίθετα, ο Δ. Λιβιεράτος υποστηρίζει (ό.π., σελ. 116-117) ότι όταν ιδρύθηκε το Εργατικό ΕΑΜ, εκ των οποίων ένας από τους ιδρυτές του ήταν ο Καλομοίρης, ήταν σε γνώση των υπολοίπων στελεχών του ότι αυτός βρισκόταν στη Διοίκηση της ΕΣΣΕ και πως «Μερικοί από αυτούς που εμφανιζόντουσαν σαν συνδικαλιστές μέσα στις οργανώσεις της ΓΣΕΕ της Κατοχής, βρισκόντουσαν σε επαφή με τους συνδικαλιστές του Εργατικού ΕΑΜ».

²⁹⁸ Για περισσότερα βλέπε τα παρακάτω: α) Δ. Λιβιεράτος, *Μεγάλες ώρες της εργατικής τάξης*, ό.π., σελ. 119-120, β) Δ. Λιβιεράτος, *Τα Συνέδρια της ΓΣΕΕ*, ό.π., σελ. 90-91, γ) Α. Αυγουστίδης, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα κατά τη δεκαετία του '40 και τα περιθώρια της πολιτικής*, ό.π., σελ. 86-94.

²⁹⁹ Για περισσότερα σχετικά με την οργανωτική δομή του Εργατικού ΕΑΜ βλέπε Γ. Παντελόγλου, «Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα στην κατοχή», ό.π., και Α. Αυγουστίδης, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα κατά τη δεκαετία του '40*, ό.π., σελ. 104-112.

³⁰⁰ Για το πρόγραμμα του Εργατικού ΕΑΜ, βλέπε Α. Αυγουστίδης, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα κατά τη δεκαετία του '40*, ό.π., σελ. 94-98.

³⁰¹ Δ. Λιβιεράτος, *Μεγάλες ώρες της εργατικής τάξης*, ό.π., σελ. 120-121, και Α. Αυγουστίδης, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα κατά τη δεκαετία του '40*, ό.π., σελ. 128-134.

³⁰² Δ. Λιβιεράτος, *Μεγάλες ώρες της εργατικής τάξης*, ό.π., σελ. 121.

Ταχυδρομείο Αθηνών λιποθυμούν εξαιτίας της αστίας και της πείνας. Οι εργαζόμενοι διαμαρτύρονται, προβαίνοντας αυθόρμητα σε στάση εργασίας. Στις 16 Απριλίου η απεργία γενικεύεται στο σύνολο των δημοσίων υπηρεσιών της Αθήνας και του Πειραιά και από την επομένη, 17 Απριλίου, με κάλεσμα της παράνομης Κεντρικής Πανυπαλληλικής Επιτροπής παίρνει πανελλαδικό-πανεργατικό χαρακτήρα. Μάλιστα, στην απεργία των δημοσίων υπαλλήλων συμμετέχουν και εργαζόμενοι του ιδιωτικού τομέα, όπως οι τραμβαγέρηδες και οι γκαζιέρηδες. Έτσι, ξετυλίχτηκαν τα γεγονότα, με την πρώτη ουσιαστικά απεργία που ξέσπασε στην κατεχόμενη Ευρώπη. Τα βασικά αιτήματα των απεργών ήταν η χορήγηση τροφίμων, η τιμαριθμική αναπροσαρμογή των μισθών, η επαναφορά στις υπηρεσίες όλων των απεργών κ.ά. Η απεργία έληξε στις 21 Απριλίου με μερική ικανοποίηση των αιτημάτων τους.³⁰³

Επίσης, τον Φεβρουάριο και τον Μάρτιο του 1943, κατόπιν μαζικών κινητοποιήσεων στις 24 Φεβρουαρίου και στις 5 Μαρτίου, όταν ξεκινά απεργία διαρκείας 27 ημερών, ματαιώνεται το διάταγμα για την πολιτική επιστράτευση των Ελλήνων που ήθελαν να επιβάλουν οι δυνάμεις Κατοχής, προκειμένου να ενισχύσουν το εργατικό δυναμικό της πολεμικής τους μηχανής με την αποστολή εργατών στη Γερμανία. Μάλιστα, αποτέλεσε τη μοναδική περίπτωση επιτυχίας σε όλη την κατεχόμενη Ευρώπη.³⁰⁴ Ο Δ. Λιβιεράτος περιγράφει:

«Το ΕΑΜ αποφάσισε Γενική απεργία κατά της επιστράτευσης. Το Εργατικό ΕΑΜ ήταν ο κυριότερος μοχλός της απεργίας. Η επιτυχία ήταν απόλυτη. Τίποτε δε άνοιξε για δουλειά. Ούτε περίπτερα. Εκατοντάδες χιλιάδες διαδηλωτές στην Αθήνα και τον Πειραιά από το πρωί πλημμυρίζουν τους δρόμους. Οι αρχές Κατοχής αντέδρασαν βίαια. Πολλοί οι νεκροί και πολλοί περισσότεροι οι τραυματίες εκείνη την 5 Μαρτίου 1943. Ύστερα από την εξέγερση οι αρχές Κατοχής δήλωσαν ότι δεν υπάρχει ζήτημα πολιτικής επιστράτευσης. Ήταν η μόνη χώρα στην Ευρώπη που με τον αγώνα της λύγισε την μηχανή και την ανάγκασε να οπισθοχωρήσει».³⁰⁵

Ιδιαίτερα θα πρέπει να τονισθεί η μεγάλη συμβολή και η ηρωική δράση των Ελλήνων ναυτεργατών στον αντιφασιστικό αγώνα. Τον Μάρτιο του 1943, με πρωτοβουλία της Ναυτεργατικής Ένωσης, αντιπρόσωποι ναυτεργατικών οργανώσεων συγκεντρώθηκαν στο Κάρντιφ της Αγγλίας και αποφάσισαν την ίδρυση της Ομοσπονδίας Ελληνικών Ναυτεργατικών Οργανώσεων (ΟΕΝΟ). Η μετονομασία της Ναυτεργατικής Ένωσης σε ΟΕΝΟ έγινε για να δείξει ότι εκείνη είναι η πραγματική εκπρόσωπος των ναυτεργατών και όχι η ΠΝΟ,³⁰⁶ η οποία είχε γίνει υποχείριο του δικτατορικού καθεστώτος Μεταξά και η οποία, με την είσοδο των δυνάμεων Κατοχής στην Ελλάδα, έπαψε ουσιαστικά να υπάρχει. Στη δύναμη της ΟΕΝΟ ήταν οργανωμένο το 99% των αξιωματικών και των

³⁰³ Δ. Λιβιεράτος, *Μεγάλες ώρες της εργατικής τάξης*, ό.π., σελ. 122, και Α. Αυγουστίδης, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα κατά τη δεκαετία του '40*, ό.π., σελ. 131-132.

³⁰⁴ Για μια πιο αναλυτική παρουσίαση των εργατικών κινητοποιήσεων κατά τη διάρκεια της γερμανοϊταλικής κατοχής και τον σημαντικό ρόλο του Εργατικού ΕΑΜ, βλέπε Γ. Παντελόγλου, ό.π., σελ. 32-38. Επίσης, για τη δράση του δημοσιοϋπαλληλικού κινήματος βλέπε Σταυρούλα Πανίδου, «Συνδικαλιστική οργάνωση και απεργιακές κινητοποιήσεις των δημοσίων υπαλλήλων την περίοδο της κατοχής», ό.π., τεύχος 43.

³⁰⁵ Δ. Λιβιεράτος, *Μεγάλες ώρες της εργατικής τάξης...*, ό.π., σελ. 125. Επίσης, βλέπε και Α. Αυγουστίδης, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα κατά τη δεκαετία του '40*, ό.π., σελ. 135-138.

³⁰⁶ Κάτι ανάλογο έγινε και με το Εργατικό ΕΑΜ, το οποίο ουσιαστικά ήταν η πραγματική ΓΣΕΕ κατά τη διάρκεια της Κατοχής.

πληρωμάτων. Κατάφερε και ένωσε διάφορες ειδικότητες στο κατάστρωμα, στο μηχανοστάσιο, στις βοηθητικές υπηρεσίες κ.λπ., λειτουργώντας ως ένα σωματείο για όλους τους κλάδους. Γι' αυτό μπόρεσε και βελτίωσε αισθητά τις συνθήκες εργασίας των Ελλήνων ναυτικών. Ήταν τότε που έριξε το σύνθημα σε όλες τις Επιτροπές Καραβιών και Λιμανιών, «Κρατάτε τα καράβια σε κίνηση», για να μη σταματήσει ο ανεφοδιασμός των συμμαχικών δυνάμεων. Το μήνυμα μεταδόθηκε παντού, σε όλο τον κόσμο, μέσω της εφημερίδας της ΟΕΝΟ, «Ελεύθερος Έλληνας», καθώς επίσης με τους ασυρμάτους των καραβιών. Όπως περιγράφει ο Δ. Λιβιεράτος,

«Κύριο καθήκον ήταν ο αγώνας κατά του φασισμού. Κι αν ακόμη τα καράβια ήταν σάπια, κι αν ακόμη οι εφοπλιστές θησαύριζαν από αυτά και αν ακόμη η τροφοδοσία καταντούσε άθλια, τα πλοία ταξίδευαν. Μια μεγάλη εποποιία των Ελλήνων ναυτεργατών. Ταξίδευαν συνεχώς ενώ τα υποβρύχια, τα αεροπλάνα, οι κακοκαιρίες τσάκιζαν τα βαπόρια. 2.500 τρελοί και τραυματίες ανάπηροι, και 2.000 νεκροί ο τραγικός απολογισμός αυτής της τεράστιας μάχης που δόθηκε στα πέλαγα».³⁰⁷

Όμως, μια ακόμη σημαντική στιγμή του ηρωισμού των Ελλήνων ναυτικών ήταν όταν έγινε η απόβαση των συμμάχων στη Νορμανδία, τη νύχτα της 5ης προς 6η Ιούνη 1944. Ζήτησαν οι βρετανικές Αρχές Έλληνες εθελοντές για να επανδρώσουν τα πλοία που θα βυθίζονταν στο ακρογιάλι, για να γίνουν ντόκος να περάσουν από πάνω τους τα συμμαχικά στρατεύματα. Ήταν τόσο πολλοί οι Έλληνες εθελοντές που αναγκάστηκαν να τους διαλέξουν με κλήρο. Στα δύο ελληνικά πολεμικά που πήραν μέρος στη μάχη, το 80% ήταν ναυτεργάτες εθελοντές και όχι ναύτες του Πολεμικού Ναυτικού.³⁰⁸

Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι η αντιστασιακή δράση των Ελλήνων εργατών ήταν σε όλα τα επίπεδα. Όσον αφορά τους πυρήνες και τη δράση των μελών του Εργατικού ΕΑΜ στους χώρους εργασίας, είτε στη στεριά είτε στη θάλασσα, συνέβαλαν στην άρτια λειτουργία της εργατικής δημοκρατίας στις συνελύσεις με αποτέλεσμα τον εκδημοκρατισμό των πρωτοβάθμιων σωματείων, την επιρροή των εκλογικών διαδικασιών και την εκλογή ΕΑΜικών διοικήσεων. Επιπροσθέτως, για τη διάδοση του προγράμματός του, την πολιτική διαπαιδαγώγηση των εργαζομένων και τη μετάδοση διαφόρων ειδίσεων, το Εργατικό ΕΑΜ εξέδωσε το *Εργατικό Βήμα*, ενώ σε τοπικό επίπεδο, με ευθύνη των τοπικών επιτροπών, έβγαιναν πλήθος εντύπων,³⁰⁹ τα οποία ενημέρωναν τους εργαζομένους για τα άμεσα καθημερινά τους προβλήματα, για τα αιτήματά τους -όταν επρόκειτο για κλαδικό έντυπο- καθώς επίσης για τις επιτυχίες των άλλων κλάδων.³¹⁰

³⁰⁷ Δ. Λιβιεράτος, *Νίκος Καραγιάννης 1904-1969*, ό.π., σελ. 11-12.

³⁰⁸ Η εν λόγω πληροφορία αναφέρεται στο φυλλάδιο της Καλλιόπη Πυθαρούλη, *Οι Έλληνες ναυτεργάτες της γενιάς του Β' Παγκοσμίου Πολέμου*, εκδόσεις Ενότητα, Αθήνα 2001, σελ. 7.

³⁰⁹ Βλέπε Δ. Λιβιεράτος, *Μεγάλες ώρες της εργατικής τάξης...*, ό.π., σελ. 124.

³¹⁰ Ένα τέτοιο έντυπο ήταν και το *Αστυνομικών Βήμα*. *Όργανον των Αστυνομικών Υπαλλήλων*, το οποίο εκδόθηκε στην Αθήνα, στις 8 Σεπτεμβρίου 1943. Ήταν πολυγραφημένη εφημερίδα, δισέλιδη, δίσηλη, διαστάσεων 35x28 εκ., με γλώσσα σύνταξης τη δημοτική και κατά πώς φαίνεται από τον υπότιτλο αποτελούσε όργανο των Αστυνομικών Υπαλλήλων, οι οποίοι υποστήριζαν κατά τη διάρκεια της Κατοχής τον αγώνα του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (ΕΑΜ). Σκοπός των Αστυνομικών Υπαλλήλων και της εφημερίδας ήταν να πάσουν να αποτελούν τα αστυνομικά σώματα «...το έδαφος για να βρουν όργανά τους οι κατακτητές και οι προδότες “Κυβερνήτες” και υποψήφιοι διχτάτορες “Κυβερνήτες”...». Επισημαίνουν την αλλαγή που έχει επέλθει στις συνειδήσεις των αστυνομικών, τονίζοντας ότι «Οι Έλληνες αστυνομικοί, στην πλειονότητά μας, στην αρχή παθητικά αργότερα ενεργά σταθήκαμε με το Λαό για πρώτη φορά... στην

Μέσα από τις γραμμές του Εργατικού ΕΑΜ επετεύχθη η πολύπαθη ενότητα του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος και η εξυγίανσή του από τα ακροδεξιά στοιχεία που είχε επιβάλει η δικτατορική κυβέρνηση Μεταξά, το 1936, μέσω του υφυπουργού Εργασίας και πρώην γενικού γραμματέα της ΓΣΕΕ, Δημητράτου, καθώς επίσης, οι γερμανικές αρχές Κατοχής με τους ντόπιους συνεργάτες τους, διορίζοντας στην ηγεσία της ΓΣΕΕ τον τέως σοσιαλιστή Καλύβα, ο οποίος αργότερα θα γινόταν και υπουργός Εργασίας της κατοχικής κυβέρνησης Ράλλη. Ουσιαστικά, το Εργατικό ΕΑΜ, αν και παράνομο, ήταν η γνήσια Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος. Δηλαδή, μέσα από τις γραμμές του πραγματοποιήθηκε η ενότητα που είχε συμφωνηθεί από το 1936, και η οποία δεν μπόρεσε να εφαρμοστεί εξαιτίας της επιβολής της δικτατορίας του Μεταξά.

Η δημιουργία του Εργατικού ΕΑΜ υπήρξε σταθμός στην ανάπτυξη του ελληνικού εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος και μία από τις πιο ένδοξες σελίδες της εργατικής τάξης, διότι εξέφρασε με την ταξική-εργατική ενότητα και τη συνέπεια τους πόθους του ελληνικού λαού για κοινωνική απελευθέρωση. Όπως παραδέχτηκε και ο Κρις Γουντχάουζ, ο οποίος ήταν ο αρχηγός της βρετανικής αποστολής στην Ελλάδα, «Έξω από το ΕΕΑΜ δεν υπήρχε τότε οργάνωσις που θα μπορούσε να ισχυρισθεί ότι αντιπροσωπεύει τους εργάτες».³¹¹ Μέσα από τη δράση του, το Εργατικό ΕΑΜ απέκτησε το ηθικό κύρος που δεν είχαν οι διορισμένοι της ΓΣΕΕ, οι οποίοι συναλλάσσονταν με τις δυνάμεις Κατοχής, καλλιεργώντας την παθητική αποδοχή και τη μοιρολατρία και έτσι έγινε ο πραγματικός εκφραστής της εργατικής τάξης. Γι' αυτό, στις 18 Αυγούστου 1944, η Κεντρική Επιτροπή του Εργατικού ΕΑΜ αυτοανακηρύσσεται ως Διοίκηση της ΓΣΕΕ.³¹²

Νεοελληνική ιστορία». Τέλος, θέτουν ως στόχο, μετά την απελευθέρωση από τους Γερμανούς, να μεταβάλουν «...στο Νέο Λαοκρατικό Ελληνικό Κράτος τις αστυνομίες [σε] όργανα προστασίας και εξυπηρέτησης του εργαζόμενου Ελληνικού Λαού από όργανα καταπίεσης και τυραννίας όπου στάθηκαν μέχρι σήμερα». Τα άρθρα της εφημερίδας αφορούν κυρίως ανταποκρίσεις από τη δράση αστυνομικών άλλων περιοχών, καθώς επίσης διεκδικήσεις που αφορούν το ζήτημα της ιατρικής περίθαλψης, τον συντάξιμο χρόνο, το ωράριο εργασίας, τις οικονομικές διαβαθμίσεις κ.λπ. Κάνουν εκτεταμένη αναφορά για τη νικηφόρα οκταήμερη απεργία των αστυνομικών που έγινε στις 24 Ιουνίου 1943, της οποίας τα αιτήματα αφορούσαν την επαναφορά κάποιων συναδέλφων τους και την απελευθέρωση άλλων 50 που «...σαπίζουν άδικα μέσα στα μπουντρούμια των Ιταλών προδομένοι από ανθρώπους που ανεδέστατα εξακολουθούν να ζουν κοντά μας και μάλιστα να λέγονται και προϊστάμενοι μας», ενώ προβαίνουν σε επώνυμες καταγγελίες αστυνομικών, αξιώνοντας να τιμωρηθούν και να αποπεμφθούν από το Σώμα, προτρέποντας τους υπόλοιπους αστυνομικούς να μην εκτελούν εντολές «...που στρέφονται εναντίον πατριωτών. Εναντίον του Ελληνικού Λαού». Τα άρθρα ήταν ανυπόγραφα ή με ψευδώνυμο ή της Συντακτικής Επιτροπής της εφημερίδας, προφανώς για λόγους ασφαλείας των αρθρογράφων, εξαιτίας της παράνομης δραστηριότητάς τους. Όσον αφορά την απεργία της 24ης Ιουνίου 1943, είναι αναγκαίο να σημειώσουμε ότι ήταν επίσης η πρώτη απεργία αστυνομικών υπαλλήλων που έγινε τότε σε όλη την Ευρώπη. Επιπλέον, όταν κατέλαβαν τη χώρα οι Γερμανοί, σε πολλές περιπτώσεις, οι αστυνομικές αρχές άφησαν τους πολιτικούς κρατούμενους να φύγουν, ενώ σε άλλες περιπτώσεις ειδοποιούσαν τους αντιφρονούντες, οι οποίοι είχαν διωχθεί από το προηγούμενο καθεστώς της δικτατορίας Μεταξά και βρίσκονταν στην παρανομία, να προφυλαχθούν από τις αρχές Κατοχής. Αυτό γινόταν επειδή είχαν δοθεί στις αρχές Κατοχής, από τις ελληνικές κρατικές δυνάμεις, κατάλογοι με τα ονόματα των αντιφρονούντων αριστερών πολιτών (προφορική μαρτυρία του Μ. Γλέζου στην ημερίδα της ΑΔΕΔΥ, στις 23 Μάη 2006, στην Αθήνα, με θέμα: «Το δημοσιοϋπαλληλικό κίνημα την περίοδο 1941-1944»).

³¹¹ Αναφέρεται στο Γ. Παντελόγλου, ό.π., σελ. 51, στην υποσημείωση 43.

³¹² Δ. Λιβιεράτος, *Μεγάλες ώρες της εργατικής τάξης*, ό.π., σελ. 141.

Όσον αφορά το συνδικαλιστικό κίνημα των δημοσίων υπαλλήλων, η Μόνιμη Πανυπαλληλική Επιτροπή (ΜΠΕ) που είχε δημιουργηθεί από την κατοχική ελληνική κυβέρνηση δεν είχε καμία απήχηση και κανένα ηθικό κύρος στους δημοσίους υπαλλήλους. Το ΚΚΕ, κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού του 1941, άρχισε να αναδιοργανώνει τον συνδικαλιστικό του τομέα στους δημοσίους υπαλλήλους. Έτσι, και σε αντίθεση με τη διορισμένη από την κατοχική κυβέρνηση Μόνιμη Πανυπαλληλική Επιτροπή, οι δημόσιοι υπάλληλοι αρχίζουν να κάνουν τις πρώτες κινήσεις, δημιουργώντας ως νόμιμο σχήμα την Ένωση Καταναλωτικών Συνεταιρισμών Δημοσίων Υπαλλήλων (ΕΚΣΔΥ), καθώς επίσης την παράνομη Κεντρική Πανυπαλληλική Επιτροπή, το φθινόπωρο του 1941, η οποία συγκροτεί σε κάθε κλάδο και υπηρεσία συνδικαλιστικές επιτροπές, προκειμένου να οργανώσει τη δράση των υπαλλήλων, οι οποίοι, όπως είπαμε, οργάνωσαν την πρώτη μεγάλη απεργία στην κατεχόμενη Ευρώπη. Ο μαθηματικός Κ. Νικολακόπουλος είχε ορισθεί από το ΕΑΜ ως υπεύθυνος για την οργάνωση των δημοσίων υπαλλήλων και ήταν ο γενικός γραμματέας της Κεντρικής Πανυπαλληλικής Επιτροπής.³¹³

Σ' αυτό το σημείο είναι αναγκαίο να επισημάνουμε τον σημαντικό ρόλο που έπαιξαν τα παλιά συνδικαλιστικά στελέχη της εποχής του Μεσοπολέμου, σ' αυτή τη ραγδαία ανάπτυξη του εργατικού -συνδικαλιστικού κινήματος την περίοδο της Κατοχής, τα οποία διέθεταν τις μνήμες και την εμπειρία της οργάνωσης εκείνων των αγώνων. Όπως σημειώνει ο Δ. Λιβιεράτος,³¹⁴ μέσα στους χώρους εργασίας υπήρχαν πολλοί παλιοί εργάτες και υπάλληλοι, προπολεμικοί συνδικαλιστές –μάλιστα πολλοί από αυτούς είχαν αναγκαστεί να υπογράψουν δήλωση μετανοίας κατά τη διάρκεια των διώξεων του φασιστοειδούς καθεστώτος Μεταξά– οι οποίοι είχαν εμπειρία από αγώνες. Όλοι αυτοί γίνονταν δεκτοί στο Εργατικό ΕΑΜ και βοήθησαν πολύ στη συγκρότηση των νόμιμων και παράνομων μορφών των συνδικάτων, γι' αυτό άλλωστε ήταν πρόσωπα σεβαστά από τα καινούρια μέλη του συνδικαλιστικού κινήματος, το οποίο αποτέλεσε τον βασικό οργανωτή της αντίστασης στις πόλεις.

Τέλος, δεν θα πρέπει να ξεχάσουμε την Πρωτομαγιά του 1944, η οποία αποτέλεσε την κορύφωση των αγώνων της εργατικής τάξης στην Ελλάδα. Την ημέρα αυτή, οι Γερμανοί σκότωσαν 200 κρατούμενους στο σκοπευτήριο της Καισαριανής, οι περισσότεροι παλιοί φυλακισμένοι Αριστεροί από τη δικτατορία Μεταξά, η οποία κατόπιν τους παρέδωσε στους κατακτητές. Για αντίποινα στη δράση των ανταρτών, οι οποίοι σκότωσαν έναν Γερμανό στρατηγό και τρεις αξιωματικούς μεταξύ Σπάρτης-Μολάων, ο στρατιωτικός Διοικητής Νοτίου Ελλάδος διέταξε την εν λόγω εκτέλεση. Την ίδια ημέρα όλοι οι γύρω συνοικισμοί κήρυξαν γενική απεργία. Έτσι, «γιορτάστηκε» η εργατική Πρωτομαγιά στην Αθήνα, το 1944.³¹⁵

4.4.2. Το εργατικό - συνδικαλιστικό κίνημα μετά την Κατοχή

³¹³ Σχετικά με τη δημιουργία της Κεντρικής Πανυπαλληλικής Επιτροπής και τη δημιουργία των Καταναλωτικών Συνεταιρισμών, βλέπε Σταυρούλα Πανίδου, ό.π., σελ. 52-53, καθώς επίσης και Δ. Λιβιεράτος, *Μεγάλες ώρες της εργατικής τάξης*, ό.π., σελ. 122-123 και 126.

³¹⁴ Δ. Λιβιεράτος, *Μεγάλες ώρες της εργατικής τάξης*, ό.π., σελ. 130.

³¹⁵ Σχετικά μ' αυτό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι πληροφορίες που δίνονται στο άρθρο της ΓΣΕΕ, «Πρωτομαγιά 1944. Ξημερώνοντας και τραγουδώντας τη λευτεριά πέφτουν οι 200 στη Καισαριανή», εφημερίδα *Η Φωνή της ΓΣΕΕ*, 28 Απριλίου 1982, αρ. φύλλου 141.

Αμέσως μετά την Κατοχή, ιδρύθηκε ο Εργατικός Αντιφασιστικός Συνασπισμός (ΕΡΓΑΣ), στις 30 Μαρτίου 1945, ως συνασπισμός παρατάξεων προσκείμενων στην Αριστερά,³¹⁶ προκειμένου να υπερασπίσει τα εργατικά συμφέροντα (άνοιγμα εργοστασίων, προσλήψεις εργαζομένων, επιδόματα ανεργίας, αύξηση μισθών και συντάξεων κ.ά.), να αντιμετωπίσει τις παρεμβάσεις στο συνδικαλιστικό κίνημα μέσω των διορισμένων διοικήσεων στη ΓΣΕΕ, καθώς επίσης τη βία, την τρομοκρατία και τις διώξεις των αριστερών και προοδευτικών συνδικαλιστών από τις κυβερνήσεις της Δεξιάς εκείνη την εποχή. Τα συνδικαλιστικά στελέχη που συμμετείχαν στην ίδρυσή του ήταν συνδικαλιστές της Ενιαίας Συνδικαλιστικής Σοσιαλιστικής Παράταξης, η οποία πρόσκειντο στο Ενιαίο Σοσιαλιστικό Κόμμα Ελλάδας (Στ. Μαστρογιαννάκος, Σ. Παπαδόπουλος, Α. Κουτζογιάννης, Τ. Τούντας, Ν. Γαβαλάς, Ι. Μοντζενίζος, Σ. Μιχαηλίδης, Ι. Χάλαρης, Σ. Κοσμάς), από συνδικαλιστές της παλιάς Ενωτικής ΓΣΕΕ (Β. Νεφελούδης, Κ. Θέος, Χ. Μαχαιρόπουλος, Δ. Μαργιόλης, Β. Κλαουδάτος), καθώς επίσης και από ανεξάρτητους συνδικαλιστές, όπως ο Δ. Αποστολίδης. Εξέλεξε μια πενταμελή γραμματεία από τους Δημοσθένη Αποστολίδη, Κώστα Θεό, Βασίλη Νεφελούδη, Στ. Μαστρογιαννάκο και Ν. Γαβαλά.³¹⁷

Σκοπός του ΕΡΓΑΣ δεν ήταν η δημιουργία καινούριας ΓΣΕΕ, ούτε νέων συνδικαλιστικών οργανώσεων. Θεωρούσε ότι η ενότητα της εργατικής τάξης είναι η πιο βασική προϋπόθεση για την επιτυχία των αγώνων της, γι' αυτό δρούσε μέσα στην υπάρχουσα ΓΣΕΕ με σκοπό «...να καθαρήσει τις εργατικές οργανώσεις από τους φασίστες και να τις οδηγήσει στον αγώνα για την υπεράσπιση των συμφερόντων της εργατικής τάξης...».³¹⁸

Εν τω μεταξύ, η εργατική τάξη βρίσκεται σε πολύ δύσκολη θέση. Τα κοινωνικά προβλήματα των εργατών και των υπαλλήλων έχουν συσσωρευτεί, με αποτέλεσμα να έχουν περιπέσει σε κατάσταση εξαθλίωσης. Σύμφωνα με υπολογισμούς της Τράπεζας της Ελλάδος, το 50% του αγροτικού και το 30-35% του αστικού πληθυσμού ζούσαν κάτω από το κατώτατο όριο βιοτικού επιπέδου, οι άνεργοι στην περιοχή Αθηνών-Πειραιώς, τον Ιανουάριο 1945 υπολογίζονταν σε 130.000, ενώ στα μέσα Μαρτίου, του ίδιου χρόνου, μόνο το 20% περίπου των Ελλήνων εργατών βιομηχανίας είχε ξαναρχίσει να δουλεύει.³¹⁹

Έτσι, παρά τη βία και την τρομοκρατία που άρχισε μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας, η οποία έγινε στις 11-12 Φεβρουαρίου 1945, ξεσπά μια σειρά απεργιών σε όλη τη χώρα. Τσαγκαράδες, καπνεργάτες, εργάτες φωταερίου, φορτοεκφορτωτές, εργάτες κλωστοϋφαντουργίας, ηλεκτρισμού, σιδηροδρόμων, τυπογραφείων, αρτεργάτες, ραπτεργάτες, εμποροϋπάλληλοι, αυτοκινητιστές, οικοδόμοι και άλλοι απεργούν καθ' όλη τη διάρκεια του έτους μέχρι την πραγματοποίηση του 8ου Συνεδρίου της ΓΣΕΕ. Κοινά και άμεσα αιτήματα, σχεδόν σε όλους τους κλάδους, είναι η προσαρμογή μισθών, ημερομισθίων και συντάξεων στην ακρίβεια της ζωής. Η παροχή δελτίων απορίας σε όλους τους ανέργους για δωρεάν προμήθεια προϊόντων. Η επαναπρόσληψη των απολυμένων, η αναδιοργάνωση και εξυγίανση των ασφαλιστικών Οργανισμών, καθώς

³¹⁶ Οι ιδρυτές του ΕΡΓΑΣ προέρχονταν, κυρίως, από το Εργατικό ΕΑΜ.

³¹⁷ Τα στοιχεία αναφέρονται στο Γ. Παντελόγλου, «Ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα: Οι πολιτικές συνδικαλιστικές παρατάξεις της περιόδου 1945-1949», ό.π., σελ. 49. Βλέπε, επίσης, και Δ. Λιβιεράτος, *Μεγάλες ώρες της εργατικής τάξης*, ό.π., σελ. 147-149.

³¹⁸ Αναφέρεται στο Γ. Παντελόγλου, ό.π., σελ. 50-51.

³¹⁹ Α. Αυγουστίδης, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα κατά τη δεκαετία του '40*, ό.π., σελ. 237.

επίσης το σταμάτημα των διώξεων κάθε πολίτη για τις πολιτικές του πεποιθήσεις και τη συνδικαλιστική του δράση.³²⁰

Ένα χρόνο μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας έχουμε, εξαιτίας της τρομοκρατίας του κράτους και του παρακράτους, 1.192 νεκρούς, 6.413 τραυματισμένους, περίπου 70.000 συλλήψεις, 572 επιθέσεις σε τυπογραφεία, 165 βιασμούς γυναικών.³²¹ Αυτό ήταν, σε γενικές γραμμές, το πολιτικό και κοινωνικό κλίμα εκείνου του έτους, το οποίο μας επιτρέπει να καταλάβουμε μέσα σε ποιες συνθήκες συγκαλείται εκ νέου το νόμιμο 8ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ (βλ. και πιο κάτω).

Όμως, παρά την τρομοκρατία και τις διώξεις, στην πορεία προς το 8ο Πανεργατικό Συνέδριο της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδας (ΓΣΕΕ), το οποίο ξεκίνησε τις εργασίες του την 1 Μαρτίου 1946, στην Αθήνα, το ψηφοδέλτιο του ΕΡΓΑΣ επικρατεί σχεδόν σε όλα τα πρωτοβάθμια σωματεία, τις Ομοσπονδίες και τα Εργατικά Κέντρα της χώρας, συγκεντρώνοντας το 80-85% των εδρών. Αντίθετα, οι δυο αντίπαλες δεξιές παρατάξεις, η Εθνική Ρεφορμιστική Παράταξη (ΕΡΕΠ)³²² με ηγέτη τον Φώτη Μακρή και το Εθνικό Μέτωπο Εργαζομένων (ΕΜΕ) με επικεφαλής τον Δ. Θεοχαρίδη, παρά την κρατική ενίσχυσή τους, δεν καταφέρνουν να έχουν εκπροσώπηση. Μάλιστα, λίγο πριν ξεκινήσουν οι διαδικασίες του Συνεδρίου της ΓΣΕΕ, στις 27 Φεβρουαρίου, η παράταξη του Μακρή δηλώνει ότι θα απέχει.³²³

³²⁰ Δ. Λιβιεράτος, *Μεγάλες ώρες της εργατικής τάξης*, ό.π., σελ. 149-155.

³²¹ Δ. Λιβιεράτος, *Μεγάλες ώρες της εργατικής τάξης*, ό.π., σελ. 154.

³²² Η απόφαση για την ίδρυση της ΕΡΕΠ πάρθηκε την Πρωτομαγιά του 1945, ενώ οι πρώτες δημόσιες εμφανίσεις της πραγματοποιήθηκαν τον Αύγουστο του ίδιου έτους. Η ΕΡΕΠ, η οποία ανήκε στον χώρο των εθνικοφρόνων συνδικαλιστικών παρατάξεων, αποτέλεσε διάσπαση της Ελληνικής Συνδικαλιστικής Ενωτικής Παράταξης (ΕΛΣΕΠ), η οποία με τη σειρά της είχε προέλθει από την Εθνική Εργατική Παράταξη, η οποία πολυδιασπάστηκε εξαιτίας των προσωπικών συγκρούσεων και φιλοδοξιών των Φ. Μακρή και Σ. Χατζηδημητρίου για την ηγεσία αυτής. Ιδρυτές της ΕΡΕΠ ήταν οι Ελ. Γονής, Φ. Μακρής, Χ. Φωτιάδης, Π. Χάνος και Ι. Πατσσαντζής. Η ΕΡΕΠ αντιλαμβανόταν τον συνδικαλισμό «...ως Εθνικόν, ενδιαφερόμενον δηλαδή για τα εθνικά δίκαια-αξιώσεις, την δόξαν και τον πολιτισμόν της Ελληνικής Πατρίδος, και για την ανοικοδόμησιν της χώρας ως πρωτεύοντα συντελεστήν». Θεωρούσε ότι οι συνδικαλιστικές οργανώσεις έχουν το δικαίωμα στην απεργία, όμως χωρίς αυτό να σημαίνει ότι θα προσλάμβανε επαναστατικό χαρακτήρα. Αντίθετα, κατά την ΕΡΕΠ, ο χαρακτήρας των απεργιών «είνε βαθύτατα ρεφορμιστικός-μεταρρυθμιστικός και η τακτική ρεφορμιστική» και γι' αυτό οι εργατικοί αγώνες δεν θα έπρεπε να προετοιμάζουν κανέναν κίνδυνο και καμιά συμφορά για το έθνος. Για περισσότερα βλέπε Γ. Παντελόγλου, «Ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα: Οι πολιτικές συνδικαλιστικές παρατάξεις της περιόδου 1945-1949», ό.π., σελ. 58-59.

³²³ Το ΕΜΕ ιδρύθηκε στις 15 Μαρτίου 1945 στη Θεσσαλονίκη. Ηγετική του μορφή ήταν ο Δ. Θεοχαρίδης, ο οποίος ήταν έμμισθος ειδικός γραμματέας του Εργατικού Κέντρου Θεσσαλονίκης (ΕΚΘ) κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Μεταξά και κατά τη γερμανική κατοχή, όπου σύμφωνα με μαρτυρίες συμμετείχε στα Τάγματα Ασφαλείας και στα Αποσπάσματα Θανάτου, τα οποία είχαν δημιουργηθεί από τους Γερμανούς, προκειμένου να καταστέλλουν τις πράξεις αντίστασης του λαού. Έγινε πρόεδρος του ΕΚΘ, ενώ όταν το ΕΜΕ συμμετείχε στις εκλογές της 31 Μαρτίου 1946 στο πλευρό της Ηνωμένης Παράταξης των Εθνικοφρόνων, ο Δ. Θεοχαρίδης εκλέχτηκε συνεργαζόμενος βουλευτής με το δεξιόν πολιτικόν απόψεων Λαϊκό Κόμμα και κατόπιν έγινε υπουργός Εφοδιασμού της κυβέρνησης. Όσον αφορά το ΕΜΕ, οι ιδεολογικοί του προσανατολισμοί δεν διαφέρουν και πολύ από μια φασιστική οργάνωση. Συγκεκριμένα, οι ιδεολογικές του αναφορές δεν βασίζονται σε ταξικά κριτήρια, δηλαδή με βάση το συμφέρον της εργατικής τάξης, αλλά στη μυθοποίηση του έθνους και της φυλής ως μορφές συλλογικής εκπροσώπησης και δράσης, στις θρησκευτικές αξίες, στον αντικομμουνισμό κλπ. Μετά το 1949 το σύνολο των στελεχών του απορροφήθηκε είτε από την παράταξη του Δ. Θεοδώρου, η οποία είχε τις βασικές της δυνάμεις στη Βόρεια Ελλάδα είτε από την παράταξη του Φ. Μακρή. Για περισσότερα σχετικά με τα παραπάνω βλέπε τα εξής

Τις διαδικασίες του Συνεδρίου άνοιξε ο Δ. Στρατής, ο οποίος ήταν γραμματέας της ΓΣΕΕ μέχρι τότε. Μάλιστα, ο ΕΡΓΑΣ απέφυγε να ηγεμονεύσει πλήρως στη Διοίκηση της ΓΣΕΕ, παρ' ότι διέθετε την απόλυτη πλειοψηφία στο Συνέδριο, παρουσιάζοντας μαζί με άλλες αριστερές παρατάξεις κοινό ψηφοδέλτιο για την εκλογή των μελών της Διοίκησης της ΓΣΕΕ.³²⁴ Το Συνέδριο ολοκλήρωσε τις εργασίες του στις 8 Μαρτίου και εξέλεξε επταμελή Διοίκηση από τους Μήτσο Παπαρήγα, Γ. Δημητρίου, Κώστα Θεό, Ν. Αραμπατζή, Στ. Μαστρογιαννάκο, Δ. Στρατή και Ιωάννη Καλομοίρη. Γραμματέας εξελέγη ο Μήτσος Παπαρήγας.³²⁵ Την νομιμότητα του 8ου Συνεδρίου της ΓΣΕΕ αναγνώρισε και ο τότε υπουργός Εργασίας, Ανδρέας Ζάκκας.³²⁶ Έτσι, η ΓΣΕΕ περνάει νόμιμα και δημοκρατικά στην επιρροή της Αριστεράς. Επί της ουσίας αυτό είναι το πραγματικό 8ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ και όχι αυτό που είχε γίνει επί δικτατορίας Μεταξά, το 1937, με γραμματέα τον Α. Δημητράτο, και γι' αυτό δεν αναγνωρίστηκε.³²⁷

Όμως, η δεξιά συνδικαλιστική παράταξη, η οποία δεν είχε λάβει μέρος, προσέβαλε την εγκυρότητα του Συνεδρίου, σε μια ευνοϊκή γι' αυτήν πολιτική συγκυρία: στις 31 Μαρτίου 1946 είχε εκλεγεί στην κυβέρνηση το δεξιό Λαϊκό Κόμμα. Μάλιστα, μέσα από τα ψηφοδέλτιά του είχαν εκλεγεί βουλευτές και οι Φ. Μακρής και Δ. Θεοχαρίδης. Έτσι, στις 27 Ιουνίου 1946, το Συμβούλιο της Επικρατείας (ΣτΕ) ακύρωσε το 8ο Συνέδριο, προκαλώντας νέα κρίση στο συνδικαλιστικό κίνημα, από την οποία στο τέλος επωφελήθηκε ο Μακρής και η παράταξή του. Ο νέος υπουργός Εργασίας, Ανδρέας Στράτος, διορίζει στις 25 Ιουλίου 1946, νέα προσωρινή Διοίκηση στη ΓΣΕΕ (από τα 21 μέλη της, μόνο τα 5 ήταν του ΕΡΓΑΣ), διώχνοντας παράλληλα από τα γραφεία τη νόμιμα εκλεγμένη Διοίκηση. Παρόμοια διαδικασία καθαίρεσης και διορισμού νέων διοικήσεων επακολούθησε σχεδόν σε όλες τις συνδικαλιστικές οργανώσεις (σωματεία, Εργατικά Κέντρα και Ομοσπονδίες) σε όλη τη χώρα.³²⁸

Την απόφαση αυτή αμφισβητεί ο ΕΡΓΑΣ, ο οποίος προσφεύγει στο ΣτΕ, το οποίο με τη σειρά του κάνει δεκτή την αίτηση ακύρωσης. Στις 7 Ιουνίου 1947 με απόφαση του Δικαστηρίου διορίζεται νέα προσωρινή Διοίκηση στη ΓΣΕΕ. Συγκεκριμένα, επί 21 μελών, οι δεξιές παρατάξεις έχουν 15 μέλη, ενώ η Αριστερά μόνο 6. Η Αριστερά αρνείται τον διορισμό και έτσι οι δεξιές παρατάξεις πήγαν προς το 9ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ, οι εργασίες του οποίου άρχισαν στις 28 Μαρτίου 1948, έχοντας τον απόλυτο έλεγχο του ανωτάτου συνδικαλιστικού οργάνου. Ο Φ. Μακρής καταλαμβάνει τη Διοίκηση της ΓΣΕΕ, την οποία

άρθρα: 1) Ν. Μαραντζίδη, «Οι πολιτικές ιδεολογίες στο ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα: Η περίπτωση της άκρας δεξιάς στα χρόνια 1945-1967», ό.π., και 2) Γ. Παντελόγλου, «Ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα: Οι πολιτικές συνδικαλιστικές παρατάξεις της περιόδου 1945-1949», ό.π., σελ. 59-61.

³²⁴ Τέτοιες παρατάξεις ήταν η Σοσιαλεργατική Συνδικαλιστική Παράταξη, την οποία είχε δημιουργήσει ο Καλομοίρης, και η Σοσιαλιστική Συνδικαλιστική Παράταξη με ηγετική φυσιογνωμία τον συνδικαλιστή Δ. Στρατή. Περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τις προαναφερθείσες παρατάξεις, καθώς και με άλλες που δρούσαν εκείνη την εποχή βλέπε στο Γ. Παντελόγλου, ό.π.

³²⁵ Περισσότερα για το 8ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ, βλ. Δ. Λιβιεράτος, *Μεγάλες ώρες της εργατικής τάξης*, ό.π., σελ. 157-167. Επίσης και στο Α. Αυγουστίδης, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα κατά τη δεκαετία του '40*, ό.π., σελ. 304-313.

³²⁶ Δ. Λιβιεράτος, *Μεγάλες ώρες της εργατικής τάξης*, ό.π., σελ. 166.

³²⁷ Δ. Λιβιεράτος, *90 Χρόνια ΓΣΕΕ*, ό.π., σελ. 89.

³²⁸ Δ. Λιβιεράτος, *Μεγάλες ώρες της εργατικής τάξης*, ό.π., σελ. 170-171. Επίσης, βλέπε και Α. Αυγουστίδης, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα κατά τη δεκαετία του '40*, ό.π., σελ. 367-369.

θα διατηρήσει επί εικοσαετίας, με εξαίρεση την περίοδο 1964-66. Ο δε ΕΡΓΑΣ διαλύθηκε τον Δεκέμβριο του 1947 μετά την έκδοση του Α.Ν.509 «περί μέτρων ασφαλείας του κράτους...», σύμφωνα με τον οποίο διαλύονταν οργανώσεις ή σωματεία συνεργαζόμενα με το ΚΚΕ, το ΕΑΜ και την Εθνική Αλληλεγγύη.³²⁹

Από εκεί και μετά αρχίζει μια περίοδος για τα συνδικάτα, η οποία χαρακτηρίζεται από αντιδημοκρατικές μεθοδεύσεις, κρατικές-αστυνομικές παρεμβάσεις, διώξεις και φυλακίσεις συνδικαλιστών, οι οποίες έχουν καταστροφικές συνέπειες για το συνδικαλιστικό κίνημα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της δολοφονίας του συνδικαλιστικού στελέχους του ΚΚΕ, Μήτσου Παπαρήγα, ο οποίος συνελήφθη το 1948 και στις 20 Φεβρουαρίου 1949 βρέθηκε κρεμασμένος στο κελί του, στην Ασφάλεια Αθηνών, όπου εκρατείτο φυλακισμένος.³³⁰

Ανάλογα προβλήματα είχαν και οι δημόσιοι υπάλληλοι. Η απελευθέρωση της χώρας από τους Γερμανούς βρίσκει το συνδικαλιστικό κίνημα των δημοσίων υπαλλήλων διασπασμένο. Στελέχη της διαλυμένης ΣΔΥΕ συγκροτούν τον Απρίλιο του 1945 την Κεντρική Επιτροπή Δημοσίων Υπαλλήλων, η οποία μετονομάζεται σε Ανώτατη Διοικούσα Επιτροπή Δημοσίων Υπαλλήλων (ΑΔΕΔΥ) και η οποία λειτουργεί παράλληλα με την ΚΠΕ. Σε κοινή σύσκεψη της ΚΠΕ και της ΑΔΕΔΥ αποφασίζεται η επανίδρυση της ΣΔΥΕ, η οποία όμως ατονεί λόγω του ανώμαλου πολιτικού καθεστώτος εκείνης της εποχής και των διώξεων μελών της διοίκησής της.³³¹

«Επικρατεί ένα κλίμα τρομοκρατίας, το οποίο συνεχώς εντείνεται με τη σφαγή των συνδικαλιστών την πρωτομαγιά του '46, το νόμο περί νομιμοφροσύνης των δ.υ., τις εκκαθαρίσεις στις δημόσιες υπηρεσίες, τις καθημερινές απολύσεις, τις συλλήψεις, τις εκτοπίσεις και τις εξορίες.

[...] Από τον Γενάρη μέχρι τον Δεκέμβρη του '47 έχουν απολυθεί 7.147 δ.υ., τα μέλη της διοίκησης της ΣΔΥΕ που προέρχονται από την ΚΠΕ Νικολακόπουλος, Κατσιγιάννης, Ματσακάς, Δασκαλάκης και ένας μεγάλος αριθμός συνδικαλιστών και ομοσπονδιών συλλαμβάνονται και στέλνονται εξορία».³³²

Στις 17 Ιανουαρίου 1946 προκηρύσσεται απεργία των Δημοσίων Υπαλλήλων σε όλη τη χώρα, η οποία διαρκεί οκτώ ημέρες.³³³

Στις 3 Δεκεμβρίου 1947 με πρωτοβουλία της Διδασκαλικής Ομοσπονδίας Ελλάδος, της Ομοσπονδίας Δικαστικών Υπαλλήλων, της Ομοσπονδίας των τριατατικών (ΤΤΤ), καθώς επίσης με τη συμμετοχή εκπροσώπων και από άλλες δεκαπέντε δημοσιοϋπαλληλικές οργανώσεις αποφασίζεται η ίδρυση της Ανώτατης Διοίκησης Ενώσεων Δημοσίων Υπαλλήλων (ΑΔΕΔΥ), της οποίας το πρώτο Συνέδριο πραγματοποιείται από τις 18-26 Μαρτίου 1947. Όμως, για λόγους ιστορικής συνέχειας με τη ΣΔΥΕ, το εν λόγω Συνέδριο της ΑΔΕΔΥ αριθμείται ως «πέμπτο», κάτι το οποίο διατηρείται μέχρι σήμερα.³³⁴

³²⁹ Δ. Λιβιεράτος, *Μεγάλες ώρες της εργατικής τάξης*, ό.π., σελ. 171.

³³⁰ Δ. Λιβιεράτος, *Μεγάλες ώρες της εργατικής τάξης*, ό.π., σελ. 162.

³³¹ Γ. Λιάσκος, *Η ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος των Δημοσίων Υπαλλήλων*, ό.π., σελ. 74-75.

³³² Γ. Λιάσκος, *Η ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος των Δημοσίων Υπαλλήλων*, ό.π., σελ. 75-76.

³³³ Δ. Λιβιεράτος, *Μεγάλες ώρες της εργατικής τάξης*, ό.π., σελ. 154.

³³⁴ Γ. Λιάσκος, ό.π., σελ. 78.

Στις 6 Απριλίου 1949 η ΑΔΕΔΥ προκηρύσσει απεργία, η οποία διαρκεί 13 ημέρες. Κατά τη διάρκεια της απεργίας επιστρατεύονται οι εργαζόμενοι στα ΤΤΤ (τριατατικοί), ενώ συλλαμβάνονται και παραπέμπονται σε δίκη μέλη του Γενικού Συμβουλίου και της Εκτελεστικής Επιτροπής της ΑΔΕΔΥ.³³⁵ Στις 20 Μαΐου 1950 κηρύσσεται απεργία που διαρκεί επτά ημέρες και αναστέλλεται μετά την υπόσχεση από την κυβέρνηση ότι θα ψηφιστεί ο νέος Δημοσιούπαλληλικός Κώδικας, ο οποίος τελικά ψηφίστηκε από τη Βουλή το 1951 (Ν. 1811/51).³³⁶ Στις 7 Ιουλίου 1951 κηρύσσεται απεργία με οικονομικά αιτήματα, η οποία διαρκεί 22 ημέρες.³³⁷ Η «τελευταία» 48ωρη απεργιακή κινητοποίηση εκείνης της περιόδου γίνεται στις 2-3 Ιουλίου 1953.

«Η απεργία αυτή θεωρείται σημαδιακή, γιατί η επόμενη πραγματοποιείται 27 χρόνια αργότερα. Λίγο μετά τη 48ωρη απεργία, δημοσιεύεται ο Ν. 2500/1.8.1953 “περί περιορισμού της εις προσωπικόν συνθέσεως των πολιτικών υπηρεσιών του κράτους”... Με το εμπαιχθέν αυτό νομοθέτημα, απολύονται περί τους 5.000 δημοκρατικών δ.υ. με κριτήρια όπως: “την προς τα εθνικά ιδεώδη αφοσίωσιν”, “την κοινωνική εν γένει συμπεριφορά”, “το ήθος”, “τη φελεργία”, “την διανοητικήν και ψυχικήν υγεία”, “την επαγγελματική ικανότητα” και “την απόδοση εργασίας”».³³⁸

Έκτοτε, οι απεργιακοί αγώνες της ΑΔΕΔΥ ατονούν, η λειτουργία της χαρακτηρίζεται από νόθα Συνέδρια, ενώ η δράση της παίρνει κοσμοπολίτικο χαρακτήρα που περιλαμβάνει δεξιώσεις στον βασιλιά, επισκέψεις στα ανάκτορα, κ.ά.³³⁹

Τέλος, εκείνη την περίοδο, το κράτος, προσπαθώντας να προβληθεί στο εξωτερικό σαν δημοκρατικό και να καλύψει την επίθεση που έχει εξαπολύσει στα λαϊκά στρώματα, τα οποία υποφέρουν από την περαιτέρω πτώση του βιοτικού τους επιπέδου, καθώς επίσης επιδιώκοντας να φανεί πιο φιλεργατικό, προκειμένου να ανακόψει την επιρροή της Αριστεράς, ιδρύει το Υπουργείο Εργασίας, αναγνωρίζει τη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου των Ηνωμένων Εθνών, ιδρύει το 1946 το Ταμείο Ανεργίας και βάζει, ξανά, σε εφαρμογή το σύστημα των συλλογικών συμβάσεων εργασίας, παρ’ ότι η εκάστοτε κυβέρνηση έχει άμεσο λόγο σχετικά με τη ρύθμιση των μισθών.

4.5. Η εξωθεσμική ανασυγκρότηση του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος την περίοδο των πέτρινων χρόνων (1950-1974)

Στη μεταπολεμική ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού, η περίοδος 1950-1973 αναφέρεται ως η φάση των μεγάλων επιτευγμάτων της οικονομίας, κυρίως λόγω των υψηλών ρυθμών ανάπτυξης της περιόδου αυτής. Τη δεκαετία του 1950 και ιδιαίτερα του 1960 ο ελληνικός καπιταλισμός, και ειδικά ο βιομηχανικός τομέας, παρουσίασε υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης. Βάση της ελληνικής βιομηχανίας είναι η μεταποίηση, ενώ η πλειονότητα των ιδιωτικών επενδύσεων στρέφεται στις κατοικίες, στις μεταφορές, στο

³³⁵ Γ. Λιάσκος, ό.π., σελ. 79.

³³⁶ Γ. Λιάσκος, ό.π., σελ. 81.

³³⁷ Γ. Λιάσκος, ό.π., σελ. 82.

³³⁸ Γ. Λιάσκος, ό.π., σελ. 92-93.

³³⁹ Γ. Λιάσκος, ό.π., σελ. 91, 100-101.

εμπόριο και στη ναυτιλία. Η πραγματοποίηση δε βασικών έργων υποδομής αποτέλεσε την προϋπόθεση για την τόνωση του επενδυτικού ενδιαφέροντος του ιδιωτικού τομέα. Επίσης, οι τομείς της ενέργειας, των τηλεπικοινωνιών και των μεταφορών αποτελούσαν βασικούς παράγοντες προκειμένου να επιτευχθεί το πρόγραμμα της εκβιομηχάνισης. Το κεφάλαιο προβαίνει σε μεγάλες επενδύσεις τόσο στην Ελλάδα (δυλιστήρια, ναυπηγεία, χημικές βιομηχανίες, μεταλλεία κ.ά.), όσο και στο εξωτερικό (π.χ. τεχνικές εταιρείες σε τρίτες χώρες). Οι βιομηχανίες τσιμέντων, χρωμάτων, σιδήρου, ξύλου, επίπλων κ.ά., δουλεύουν με εντατικούς ρυθμούς, συσσωρεύοντας κέρδη για νέες επενδύσεις. Μαζί με το ξένο κεφάλαιο, λόγω των προνομίων που τους παρέχει η ελληνική νομοθεσία, εκμεταλλεύονται τις πρώτες ύλες (μεταλλουργία, οικοδομικά υλικά, είδη διατροφής, καπνός, κλωστοϋφαντουργία, χημικά), το φθινό εργατικό δυναμικό και το φθινό ρεύμα, επεκτείνοντας την κυριαρχία τους σε κάθε γωνιά της ελληνικής οικονομίας. Εκείνη την περίοδο, επίσης, γίνεται και η αρχή της τεράστιας τουριστικής υποδομής με την ανέγερση ξενοδοχείων, εστιατορίων, περιπτέρων, πλαζ κ.ά. Επιπλέον, γίνονται μεγάλες κατασκευές του οδικού δικτύου και γενικά των συγκοινωνιακών μέσων (νέα αεροδρόμια, λιμάνια κ.ά.). Στο πεδίο της ναυτιλίας, η οποία είναι ένας από τους πιο εκσυγχρονισμένους και καπιταλιστικά συγκεντρωμένους κλάδους της ελληνικής οικονομίας, η Ελλάδα έρχεται ανάμεσα στις πρώτες χώρες στον κόσμο. Είναι χαρακτηριστική η ανάπτυξη της ελληνικής ναυτιλίας από τα χρόνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, συνεργαζόμενη με το ξένο κεφάλαιο. Αυτοί είναι οι λόγοι που το εφοπλιστικό κεφάλαιο πήρε, πάντα, ενεργά μέρος στις άνισες ανταλλαγές με τις περιφερειακές χώρες. Η αύξηση αυτή των επενδύσεων, που ήταν από τις υψηλότερες στον κόσμο, οφειλόταν στη χαμηλή εκκίνηση της οικονομίας μετά τον πόλεμο, στην οικονομική βοήθεια από το εξωτερικό, στην ταχεία αστικοποίηση που τροφοδότησε την κατασκευαστική δραστηριότητα και στην οικονομική πολιτική, η οποία λειτούργησε επίσης θετικά τόσο με τους αναπτυξιακούς νόμους όσο και με την εξασφάλιση ενός ευνοϊκού μακροοικονομικού κλίματος, με χαμηλό πληθωρισμό, χαμηλά επιτόκια και μεγάλες επενδύσεις στην υποδομή. Τα δεδομένα αυτά επέτρεψαν στη βιομηχανία να λειτουργήσει ως πόλος έλξης των κεφαλαίων, τόσο σε σχέση με τους άλλους τομείς της ελληνικής οικονομίας, όπως το εμπόριο και η ναυτιλία, όσο και σε σχέση με το εξωτερικό.³⁴⁰

Το αποτέλεσμα, όμως, της εν λόγω επενδυτικής δραστηριότητας ήταν ότι είχαμε, ταυτόχρονα, και σημαντική αύξηση του αριθμού του κόσμου της μισθωτής εργασίας.

Έτσι, καθ' όλη την περίοδο, μέχρι το 1973, το ελληνικό κεφάλαιο χαρακτηρίζεται από υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης, ως αποτέλεσμα τόσο της αύξουσας εξέλιξης του μεριδίου

³⁴⁰ Οι προαναφερθείσες πληροφορίες σχετικά με την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο αντλούνται από τα εξής κείμενα: 1) [Δ. Λιβιεράτος], «Σωστές Διαπιστώσεις-Σωστή Πολιτική», περιοδικό *Μαρξιστικό Δελτίο*, Νοέμβρης 1966, φύλλο 44, 2) Δ. Λιβιεράτος, *Η οικονομική πολιτική στην Ελλάδα μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, φυλλάδιο, έκδοση Η επίθεση, [1973], χ.τ., 3) Γ. Σταθάκης, «Η διαμόρφωση του μεταπολεμικού μοντέλου εκβιομηχάνισης. Η κρίσιμη περίοδος 1944-1953», περιοδικό *Τα Ιστορικά*, Ιούνιος-Δεκέμβριος 1990, τεύχος 12-13, 4) Μ. Χλέτσος, «Το κράτος ως συστατικό στοιχείο της περιοδολόγησης του ελληνικού καπιταλιστικού συστήματος», περιοδικό *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, Ιούνιος 1994, τεύχος 14, 5) Κ. Κατρακυλίδης-Α. Καρασαββόγλου, «Επενδυτική δραστηριότητα και σχέση δημοσίου και ιδιωτικού τομέα». Εισήγηση στο 5ο Συνέδριο του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, με θέμα: *Όρια και σχέσεις Δημοσίου και Ιδιωτικού*, 23-26/11/1994, 6) Δ. Κατσορίδας, «Μια “Οικονομία που υποβαθμίζεται;” (Σημειώσεις για τη μεταπολεμική καπιταλιστική ανάπτυξη)», περιοδικό *Θέσεις*, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1995, τεύχος 52.

των επενδύσεων όσο και της προσφοράς άφθονης εργατικής δύναμης, λόγω της εσωτερικής μετανάστευσης από την ύπαιθρο προς τα μεγάλα αστικά κέντρα, των ευνοϊκών για το κεφάλαιο χαμηλών μισθών και της μαζικής ανεργίας, η οποία ως τα μέσα της δεκαετίας του 1960 αποτέλεσε το βασικότερο πρόβλημα της ελληνικής κοινωνίας, το οποίο εκτονώθηκε έως ένα βαθμό με τη μαζική μετανάστευση ελληνικού εργατικού δυναμικού κυρίως προς τη Γερμανία, τις ΗΠΑ, την Αυστραλία και τον Καναδά.³⁴¹ Επίσης, λόγω της εσωτερικής μετανάστευσης, οι παραδοσιακές εργατικές συνοικίες του Μεσοπολέμου ενισχύονται με επιπρόσθετο εργατικό δυναμικό, ενώ ο πληθυσμός της Αθήνας, κατά την περίοδο 1950-1980, θα αυξηθεί κατά 120%, περίπου, συγκεντρώνοντας το 30% του πληθυσμού της χώρας. Η ανάπτυξη της βαριάς βιομηχανίας στο Θριάσιο Πεδίο θα προσελκύσει νέο πληθυσμό και θα αναπτυχθούν περιοχές όπως το Πέραμα, τα Ικαριώτικα, τα Μανιάτικα και ο Άνω Κορυδαλλός. Οι διαχωρισμοί μεταξύ ανατολικών και δυτικών συνοικιών θα εξακολουθήσουν να υπάρχουν, με καθοριστικό όριο τον ποταμό Κηφισό. Συγκεκριμένα, οι δυτικές περιοχές είναι οι παραμελημένες από την κεντρική διοίκηση, όπου το ποσοστό των εργατών-τεχνιτών που διαμένουν σε αυτές είναι περίπου μιάμιση φορά μεγαλύτερο (51%) του μέσου ποσοστού στην πόλη (31%), ενώ αντίθετα τα αστικά στρώματα διαμένουν στις αναβαθμισμένες περιοχές, όπου το ποσοστό των υψηλών και μεσαίων επαγγελματικών κατηγοριών σε αυτές είναι υπερδιπλάσιο (53%) σε σχέση με το ποσοστό στην πόλη (24,5%). Τέλος, στις περιβάλλουσες το κέντρο συνοικίες εγκαθίστανται κυρίως μικροαστικά στρώματα, όπως στην Κυψέλη, στο Παγκράτι, στους Αμπελόκηπους κ.ά.³⁴²

Όλα αυτά, βέβαια, συντελούνται μέσα στο ασφυκτικό πολιτικό πλαίσιο εκείνης της περιόδου, όπου το εργατικό κίνημα, μετά το 1950, προσπαθεί να ανασυντάξει τις δυνάμεις του.

Όπως προείπαμε, το συνδικαλιστικό κίνημα δεν έμεινε ανέπαφο από την ανώμαλη πολιτική κατάσταση που επικρατούσε. Οι επεμβάσεις από το κράτος στο εσωτερικό του, ο έλεγχος του επίσημου συνδικαλισμού (της ΓΣΕΕ) από τον εργατοπατερισμό, τα πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων που χρησιμοποιούνται ως μέσο εκφοβισμού των πολιτών, οι διώξεις συνδικαλιστών, οι φυλακίσεις, οι εξορίες, ο περιορισμός των πολιτικών ελευθεριών, η λειτουργία του συνδικαλιστικού τμήματος της Ασφάλειας, η εργοδοτική τρομοκρατία και η αποβολή-διαγραφή από τη ΓΣΕΕ, τα Εργατικά Κέντρα και τις Ομοσπονδίες συνδικαλιστικών οργανώσεων που επηρεάζονται από την Αριστερά, ήταν

³⁴¹ Με τη λήξη του εμφυλίου πολέμου και μέχρι τη δεκαετία του 1960, η ανεργία είναι το βασικότερο κοινωνικό πρόβλημα του κόσμου της εργασίας, καθώς φθάνει το 25% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού. Όσον αφορά το μεροκάματο, ακόμη και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '60 εξακολουθεί να υπολείπεται από τις βασικές ανάγκες των εργαζομένων, ενώ συγκριτικά με άλλες ευρωπαϊκές χώρες η διαφορά είναι πολύ μεγάλη. Η συμπίεση των μισθών σε μακροπρόθεσμη βάση ήταν άμεσο αποτέλεσμα της ήττας του εργατικού κινήματος που διαμόρφωσε έναν συσχετισμό δύναμης υπέρ του κεφαλαίου σε μια πολιτική συγκυρία, η οποία χαρακτηριζόταν από κρατικό αυταρχισμό, διώξεις και εργοδοτική τρομοκρατία προς κάθε μαχόμενο εργαζόμενο ή συνδικαλιστή. Η συμπίεση του εργατικού εισοδήματος θα αποτελέσει έκτοτε ένα μόνιμο χαρακτηριστικό της μεταπολεμικής καπιταλιστικής ανάπτυξης. Βλέπε Γ. Αλεξιάτος, *Το τραγούδι των ηττημένων. Κοινωνικές αντιθέσεις και λαϊκό τραγούδι στη μεταπολεμική Ελλάδα*, εκδόσεις Γειτονιές του Κόσμου, Θεσσαλονίκη, 2006, σελ. 69-72.

³⁴² Τα στοιχεία αναφέρονται στο άρθρο «Αθήνα: μητρόπολη νοτιοβαλκανικού τύπου», στο έντυπο που περιλαμβάνει εισηγήσεις των ανοικτών συνελεύσεων των *μητροπολιτικών συμβουλίων*, χειμώνας 2002-καλοκαίρι 2003.

προβλήματα που καθημερινά αντιμετώπιζε. Μάλιστα, το Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης (ΕΚΘ), όλη αυτή την περίοδο, υπήρξε

«[...] το προπύργιο της αντικομμουνιστικής πολιτικής στο χώρο των συνδικάτων. Το κεντρικό του σύνθημα ήταν “έξω οι κομμουνιστές και οι συνοδοιπόροι από τα συνδικάτα”. Σύνθημα που φρόντισε συχνά να κάνει πράξη η ηγετική ομάδα του Θεοδώρου διαγράφοντας από το Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης αρκετές πρωτοβάθμιες συνδικαλιστικές οργανώσεις που δεν έλεγχε η παράταξή του. Υπολογίζουμε ότι πάνω από το 15% των μελών του ΕΚΘ διαγράφηκαν στην περίοδο 1951-1966».³⁴³

Το αποκορύφωμα αυτής της πρακτικής, δηλαδή της διαγραφής από τα συνδικάτα αριστερών συνδικαλιστών ή συνδικαλιστικών οργανώσεων που επηρεάζονται από την Αριστερά κατοχυρώνεται και στο Καταστατικό της ΓΣΕΕ, εκείνης της εποχής, όπου με το άρθρο 11, παράγραφος 1, προβλέπει τη διαγραφή οργανώσεων που κρίνεται ότι ασκούν «...αντεθνικήν ή κομμουνιστικήν προπαγάνδαν».³⁴⁴

Όμως, και στο εσωτερικό του επίσημου κρατικού-εργοδοτικού συνδικαλισμού υπήρχαν έντονες έριδες και αντιθέσεις, οι οποίες αφορούσαν κατά κύριο λόγο την κατάκτηση καλύτερων θέσεων στο εσωτερικό των συνδικάτων, επειδή η συνδικαλιστική απασχόληση γι' αυτούς αποτελούσε πιο πολύ επάγγελμα βιοπορισμού παρά ειλικρινή ενασχόληση για την επίλυση των προβλημάτων της εργατικής τάξης. Γι' αυτό, όταν ξεσπούσαν αντιθέσεις μεταξύ τους κατήγγειλε ο ένας τον άλλον ως καταχραστή των χρημάτων που έδινε το κράτος για τη συντήρηση των συνδικαλιστικών οργανώσεων. Εξαιτίας κάποιων τέτοιων πραγμάτων ξέσπασε κρίση στο εσωτερικό της ΓΣΕΕ, με αποτέλεσμα τη διάσπασή της τον Δεκέμβριο του 1954 και τη δημιουργία της Νέας ΓΣΕΕ, ηγέτης της οποίας ήταν ο Ελ. Γονής, παλιότερα υπουργός Εργασίας της κυβέρνησης Παπάγου.³⁴⁵ Επίσημο δημοσιογραφικό όργανο της Νέας ΓΣΕΕ ήταν η *Εργατική Σημαία*, στην οποία το πρώτο φύλλο (10 Νοεμβρίου 1957) αναφέρεται ο σκοπός της δημιουργίας της Νέας ΓΣΕΕ. Γίνεται σαφές ότι η Νέα ΓΣΕΕ δεν είναι κόμμα, αλλά «...ΕΘΝΙΚΟΝ συνδικαλιστικόν όργανον της ΕΞΥΓΙΑΝΣΕΩΣ πιστεύον εις την αρχήν της τριμερούς συνεργασίας Κράτους-Εργοδοτών-Εργατών». Και συνεχίζοντας διευκρινίζει ότι «Θα ΔΙΑΧΩΡΙΣΗ απολύτως τους εθνικόφρονες εργάτας από τους κομμουνιστάς και θα τους απομονώσει». Μεταξύ δε άλλων σκοπών θέτει την απαλλαγή της εργατικής τάξης από την παλιά ΓΣΕΕ, ηγέτης της οποίας ήταν ο Φ. Μακρής, γι' αυτό προβάλλει ως κεντρικό σύνθημα την «εξυγίανση».

Η δημιουργία της Νέας ΓΣΕΕ αποτέλεσε μια προσπάθεια καθολικής διάσπασης του συνδικαλιστικού κινήματος, παρ' ότι τελικά δεν ευοδώθηκε. Ήταν ακραίων δεξιών πολιτικών απόψεων, ρατσιστική και αντικομμουνιστική. Αυτό φαίνεται από το κεντρικό άρθρο του Ελ. Γονή, στο προαναφερθέν πρώτο φύλλο, το οποίο καταλήγει ως εξής: «Εις

³⁴³ Ν. Μαραντζίδης, «Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στα χρόνια της δικτατορίας των συνταγματαρχών: Συνδικαλιστικές πρακτικές και ιδεολογία στο Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης στα χρόνια 1967-1974», περιοδικό *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, Ιούλιος 1998, τεύχος 11.

³⁴⁴ Βλέπε ΓΣΕΕ, *Ο Ελληνικός Συνδικαλισμός και τα Προβλήματα των Εργαζομένων*, Αθήνα 1956, σελ. 158.

³⁴⁵ Δ. Λιβιεράτος, *90 Χρόνια Γ.Σ.Ε.Ε.*, ό.π., σελ. 116.

την Νέαν Γ.Σ.Ε.Ε. οι Έλληνες και οι λευκοί. Εις την Κόκκινην οι κομμουνισταί και οι λεπρού».

Είναι γεγονός ότι για κάποιο διάστημα η Νέα ΓΣΕΕ του Γονή απείλησε τη ΓΣΕΕ του Μακρή και αυτό αποδεικνύεται από την προσχώρηση πολλών συνδικάτων στη Νέα ΓΣΕΕ, όπως παρουσιάζεται αναλυτικά στο δεύτερο φύλλο της *Εργατικής Σημείας* (24 Νοεμβρίου 1957, σελίδα 3).

Μέσα σε αυτές τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες, το συνδικαλιστικό κίνημα προσπαθεί να ανασυνταχθεί είτε μέσα από τις επίσημες συνδικαλιστικές οργανώσεις, οι οποίες υπάγονται στη δύναμη της ΓΣΕΕ είτε μέσω διαφόρων μορφών μετωπικών σχημάτων όταν η ΓΣΕΕ αρνείται να καθοδηγήσει τους εργατικούς αγώνες. Όμως, σε καμία περίπτωση, οι προοδευτικές δυνάμεις δεν θέτουν ζήτημα δημιουργίας άλλης συνδικαλιστικής συνομοσπονδίας, η οποία θα οδηγούσε σε περαιτέρω διάσπαση το συνδικαλιστικό κίνημα, λαμβάνοντας υπόψη την εμπειρία της Ενωτικής ΓΣΕΕ, το 1929. Ταυτόχρονα, η ιστορική μνήμη από τους εργατικούς-συνδικαλιστικούς αγώνες της προπολεμικής περιόδου και της γερμανοϊταλικής Κατοχής παραμένει ζωντανή και βοηθά στην ανασυγκρότηση του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος, συν το γεγονός ότι οι άσχημες συνθήκες που έχουν διαμορφωθεί στη μετεμφυλιακή περίοδο ωθούν τα εργατικά-λαϊκά στρώματα σε διεκδικητικές μορφές πάλης.

Έτσι, δημιουργείται, τον Ιανουάριο του 1949, το Κίνημα Ελεύθερου Συνδικαλισμού (Κ.Ε.Σ.), σε μια περίοδο πολιτικής αυθαιρεσίας και διώξεων κάθε αριστερού και δημοκράτη πολίτη.³⁴⁶ Οι παρατάξεις που συμμετείχαν στην ίδρυση του Κ.Ε.Σ. ήταν η Σοσιαλιστική Συνδικαλιστική Παράταξη του Δ. Στρατή, η Ενιαία Συνδικαλιστική Σοσιαλιστική Παράταξη και πολλοί ανεξάρτητοι συνδικαλιστές. Γραμματέας του Κ.Ε.Σ. έγινε ο Δημήτρης Στρατής, ο οποίος αργότερα έγινε και ο διευθυντής της εφημερίδας, *Ελεύθερα Συνδικάτα* (πρωτοεκδόθηκε στις 15 Αυγούστου 1951), η οποία ήταν έκδοση της εν λόγω συνδικαλιστικής κίνησης.³⁴⁷

Ένας από τους στόχους τους Κ.Ε.Σ. ήταν η ενότητα του συνδικαλιστικού κινήματος. Γι' αυτό σε καμία περίπτωση δεν επιχειρεί την ίδρυση άλλης ΓΣΕΕ, έστω κι αν αυτή βρισκόταν κάτω από τον έλεγχο του κράτους και της εργοδοσίας. Έτσι, όσοι στελεχώνουν το Κ.Ε.Σ. αγωνίζονται για την επανίδρυση σωματείων που είχαν διαλυθεί και γενικά για την ανασυγκρότηση του συνδικαλιστικού κινήματος και λειτουργούν είτε μέσα στα συνδικάτα που ανήκουν στη δύναμη της ΓΣΕΕ είτε στα εκτός «επίσημου» συνδικαλισμού σωματεία που είχαν διαγραφεί από τη δύναμη της ΓΣΕΕ, δημιουργώντας νέες συνδικαλιστικές παρατάξεις. Στις πρώτες οργανωτικές προσπάθειες του Κ.Ε.Σ. συμμετείχε και ο Αβραάμ Μπεναρόγια.³⁴⁸

³⁴⁶ Για περισσότερα βλ. Δ. Λιβιεράτος, *90 Χρόνια Γ.Σ.Ε.Ε.*, ό.π., σελ. 109-113.

³⁴⁷ Ο Δ. Στρατής ήταν παλιός σοσιαλιστής συνδικαλιστής από τον κλάδο των σιδηροδρόμων, μέσα από τον οποίο ξεκίνησε τη συνδικαλιστική του δραστηριότητα πριν από τη δεκαετία του 1920. Έγινε γραμματέας της ΓΣΕΕ (τότε δεν υπήρχε η θέση του προέδρου), χρημάτισε εργατικός Γερουσιαστής και προσχώρησε στο Εργατικό ΕΑΜ (ΕΕΑΜ), συμβάλλοντας στην ανάπτυξή του. Για περισσότερα βλ. Γ. Αλεξιάτος, *Ιστορικό Λεξικό του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*, εκδόσεις Γειτονιές του Κόσμου, Αθήνα 2008, σελ. 402-403.

³⁴⁸ Δ. Λιβιεράτος, *90 Χρόνια Γ.Σ.Ε.Ε.*, ό.π., σελ. 110-113.

Η πλειονότητα των μελών του Κ.Ε.Σ. ήταν σοσιαλιστές και τροτσκιστές. Το Κ.Ε.Σ. θα συνεχίσει τη δράση του μέχρι το 1955. Στις 13 Μαΐου 1955 θα ενοποιηθεί με το Εργατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα Ελλάδος (ΕΣΚΕ), το οποίο ήταν συνδικαλιστική παράταξη που πρόσκειντο στην ΕΔΑ (Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά) και είχε ιδρυθεί στις 28 Μαΐου 1950. Από την ενοποίηση των δύο παρατάξεων θα προκύψει το Δημοκρατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα (Δ.Σ.Κ.), ενώ την ιδρυτική επιτροπή απάρτιζαν οι Δ. Στρατής, ο οποίος έγινε και ο γραμματέας του νέου σχήματος, Γ. Αράπης, Ι. Τσαγγαράκης, Ι. Αμπατζόγλου και Λ. Μίχας. Υπεύθυνος της Εκτελεστικής Γραμματείας ανέλαβε ο Αραμπατζής, ο οποίος προερχόταν από το ΕΣΚΕ.³⁴⁹

Στόχος του Δ.Σ.Κ. ήταν ο συντονισμός της δράσης διαφόρων αντιπολιτευτικών συνδικαλιστικών τάσεων από κομμουνιστές, σοσιαλιστές, σοσιαλδημοκράτες, τροτσκιστές, ανένταχτους αριστερούς, δημοκράτες κ.ά., με σκοπό την αποκατάσταση των συνδικαλιστικών ελευθεριών, την ενότητα του συνδικαλιστικού κινήματος, την ανάπτυξη της ταξικής συνείδησης των εργαζομένων, την καθιέρωση της απλής αναλογικής στις εκλογές των συνδικάτων, τη βελτίωση των αποδοχών των μισθωτών κ.ά., ενώ ταυτόχρονα αποτέλεσε και φυτώριο νέων συνδικαλιστικών στελεχών.³⁵⁰

Εν τω μεταξύ από το 1956-1961 αναπτύσσεται ένα μεγάλο απεργιακό κίνημα στη χώρα. Τα βασικά αιτήματα είναι η αύξηση των μισθών, η μείωση της ανεργίας, η αποζημίωση για απόλυση, η καταπολέμηση της προσπάθειας ενσωμάτωσης διαφόρων ασφαλιστικών ταμείων στο ΙΚΑ και ο εκδημοκρατισμός του συνδικαλιστικού κινήματος. Μια σειρά κλάδοι όπως των καπνεργατών, τραπεζικών, βυρσοδεψών, ταχυδρομικών, τροχιοδρομικών, αρτεργατών, καθηγητών, τυπογράφων, σιδηροδρομικών, εργαζομένων στον ΟΤΕ, κλπ. βρίσκονται στην πρωτοπορία των κινητοποιήσεων. Σημαντική ήταν η απεργία, τον Οκτώβριο-Νοέμβριο 1957, που προκήρυξε η Ένωση Προσωπικού Ηλεκτρικών Σιδηροδρόμων (ΕΗΣ), η οποία κράτησε 26 ημέρες και έληξε στις 8 Νοεμβρίου 1957. Αφορμή της απεργίας ήταν η αθέτηση του εργοδότη Ανδρεάδη της υπόσχεσης ότι θα δοθεί αύξηση 30% στο προσωπικό όταν αποπερατωθεί το δίκτυο επέκτασης μέχρι την Κηφισιά. Η εν λόγω απεργία συντάραξε, τότε, το πανελλήνιο. Τριακόσιες και πλέον συνδικαλιστικές οργανώσεις εκδήλωσαν τη συμπαράστασή τους είτε προκηρύσσοντας στάσεις εργασίας είτε προσφέροντας χρηματικά ποσά. Η ΟΤΟΕ (Ομοσπονδία Τραπεζοϋπαλλήλων) προσέφερε το σεβαστό, για εκείνη την εποχή, ποσό των 150.000 δραχμών. Σε άρθρο της, η εφημερίδα του Δ.Σ.Κ., Ελεύθερα Συνδικάτα, της 15 Νοεμβρίου 1957, γράφει: «Επί 26 ημέρες το προσωπικό των Ηλεκτρικών Σιδηροδρόμων έδωσε τη μάχη της επιβίωσης, και αντιμετώπισε με αποφασιστικότητα τον απεργοσπαστικό μηχανισμό. Υπήρξε η μεγαλύτερη κλαδική απεργιακή εκδήλωση των τελευταίων ετών. Κηρύχθηκε με την απαίτηση και τον ενθουσιασμό ολόκληρου του προσωπικού και ανεστάλη με ακμαιότατο το ηθικό των απεργών». Το κράτος, θέλοντας να εκδικηθεί τον πρωτεργάτη αυτής της απεργίας, τον γενικό γραμματέα του συνδικάτου,

³⁴⁹ Δ. Λιβιεράτος, *90 Χρόνια Γ.Σ.Ε.Ε.*, ό.π., σελ. 111-113.

³⁵⁰ Δ. Λιβιεράτος, *90 Χρόνια Γ.Σ.Ε.Ε.*, ό.π., σελ. 111-113.

τον απέλυσε από την υπηρεσία του. Όμως, αν και απολυμένο, το προσωπικό τον επανεξέλεξε στις προσεχείς αρχαιρεσίες.³⁵¹

Κορυφαία στιγμή αυτού του κινήματος είναι η μεγάλη απεργία των οικοδόμων στις 1 και 2 Δεκεμβρίου 1960 –ένας κλάδος ο οποίος βρέθηκε στην πρωτοπορία των εργατικών αγώνων τη δεκαετία του '60– με βασικά αιτήματα την υπαγωγή του κλάδου στα βαρέα και ανθυγιεινά, την καθιέρωση των επτά ωρών εργασίας, την εξυγίανση και τον εκδημοκρατισμό του συνδικαλιστικού κινήματος κ.ά. Εκείνη την εποχή οι εργάτες που απασχολούνταν στην οικοδομή και στις κατασκευές αυξάνονται αριθμητικά. Από 70.000 άτομα το 1951, ανέρχονται σε 180.000 το 1961, για να φτάσουν τις 260.000 το 1971.

«Οι συνθήκες δουλειάς είναι τρομερές. Το τσιμέντο ανεβαίνει στην οικοδομή πάνω στις πλάτες τους. Έχουν ένα τεράστιο ποσοστό σε εργατικά ατυχήματα και ειδικά θανατηφόρα.

[...] Οι αγώνες των οικοδόμων για τα οικονομικά τους αιτήματα δεν ήταν δυνατό να ικανοποιηθούν παρά μόνο στο επίπεδο κρατικών μέτρων. Συνεπώς, η σύγκρουση πέραγε αυτόματα σε σύγκρουση με το κράτος και στρέφονταν ταυτόχρονα ενάντια στους πουλημένους συνδικαλιστικούς μηχανισμούς. Το 1959-60, οι οικοδόμοι της Αθήνας ξεριζώνοντας τις πλάκες της Ομόνοιας ενάντια στην Αστυνομία (Δεκέμβρης του '60) άνοιγαν μια νέα περίοδο επίθεσης του Λαϊκού Κινήματος μετά τον εμφύλιο. Οι συνεχείς αγώνες τους, απεργίες, διαδηλώσεις, συγκρούσεις, απόφεραν ωρισμένες βελτιώσεις στις συνθήκες δουλειάς και τα μεροκάματα άρχισαν ν' ανεβαίνουν.

[...] Όμως δεν σταμάτησαν. Το 63-64 πέτυχαν κάτι που δεν είχε ξανασυμβεί στα ιστορικά του εργατικού κινήματος. Οι οικοδόμοι της Αθήνας επέβαλαν την 7ωρη μέρα εργασίας με τον εξής τρόπο: Από μια μέρα και μετά έπαψαν το 8ωρο και εγκαινίασαν μόνοι τους το 7ωρο. Τέτοια ήταν η δύναμή τους, που ούτε έπειτα η δικτατορία δεν τόλμησε να τους αφαιρέσει αυτή την κατάκτηση».³⁵²

Οι προαναφερθέντες αγώνες των οικοδόμων είχαν ως ευρύτερη στόχευση την αναχαίτιση της αστυνομοκρατίας του μετεμφυλιακού κράτους, γι' αυτό και οι απεργίες τους είχαν συμβολικό βάρος, επειδή τοποθέτησαν με οξύτητα στο δημόσιο πεδίο το πρόβλημα των κοινωνικών δικαιωμάτων και της κοινωνικής πολιτικής και ανέδειξαν μια κινηματική διαδικασία. Έγιναν το σημείο αναφοράς για όλο το συνδικαλιστικό κίνημα εκείνης της εποχής, στο οποίο οι οικοδόμοι είχαν πρωτοποριακό και πρωταγωνιστικό ρόλο, εξαιτίας και της βαρύνουσας σημασίας που είχε ο κλάδος τους λόγω της μεγάλης ανάπτυξης της οικοδομικής δραστηριότητας στο σύνολο της ελληνικής οικονομίας.³⁵³ Όμως, το

³⁵¹ Οι πληροφορίες για την εν λόγω απεργία αντλήθηκαν από το άρθρο του Τ. Τασούλη, «Δύο απεργίες από το προσωπικό των Ε.Η.Σ. στη δύσκολη περίοδο μετά τον εμφύλιο», εφημερίδα *Η Φωνή της ΓΣΕΕ*, 31 Μάη 1982, αρ. φύλλου 143, σελ. 14.

³⁵² Η περιγραφή γίνεται στο βιβλίο, *Οι οικοδόμοι και η οικοδομική δραστηριότητα στη μεταπολεμική Ελλάδα*, το οποίο γράφτηκε από *Ομάδα Μελέτης*, έκδοση της Εκδοτικής Ομάδας Εργασίας, Αθήνα 1975, σελ. 345-35. Δες επίσης, Γ. Κατσαρλίνος, *Οικοδόμοι 1960-1980*, φυλλάδιο του περιοδικού *Ενότητα*, Αθήνα, χ.χ.έ.

³⁵³ Οι οικοδόμοι εκείνη την περίοδο είχαν το ίδιο βάρος με αυτό που είχαν οι καπνεργάτες προπολεμικά, οι οποίοι τόσο ποσοτικά όσο και από άποψη συγκέντρωσης είχαν, για μια ολόκληρη περίοδο, βρεθεί στην πρωτοπορία των αγώνων του εργατικού κινήματος την περίοδο του Μεσοπολέμου. Κάτι ανάλογο συνέβη με τους οικοδόμους. Επειδή η οικοδομική δραστηριότητα αποτέλεσε, κατά τις δεκαετίες του 1960 και του 1970, τον βασικό τομέα της καπιταλιστικής συγκέντρωσης και ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας, πράγμα το οποίο συνεπάγετο και την αριθμητική αύξηση της εργατικής τάξης στην οικοδομή, αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι οικοδόμοι να τεθούν στο κέντρο των εργατικών αγώνων.

κυριότερο είναι ότι οι αγώνες των οικοδόμων είχαν χειροπιαστά αποτελέσματα. Όχι, μόνο, επειδή επέβαλαν στην πράξη το επτάωρο, αλλά και γιατί ανέτρεψαν το κλίμα ηττοπάθειας που υπήρχε στο εργατικό κίνημα μετά τον εμφύλιο πόλεμο, ανοίγοντας τον δρόμο και για άλλες νίκες. Υπό αυτήν την έννοια οι νίκες τους ήταν στρατηγικής σημασίας για όλο το εργατικό κίνημα.

Επίσης, από το φθινόπωρο του 1961 μέχρι την άνοιξη του 1962 αναπτύσσονται πολυήμεροι απεργιακοί αγώνες στους δημόσιους υπαλλήλους. Μάλιστα, από τις 10 Ιανουαρίου 1962 μέχρι τις 25 Φεβρουαρίου, δηλαδή για 45 ημέρες, απεργούν οι εφοριακοί, οι ταμιακοί και άλλοι μικρότεροι κλάδοι των δημοσίων υπαλλήλων, ζητώντας να τους επαναχορηγηθούν οι παροχές «υπέρ τρίτων». Η ΑΔΕΔΥ συμπαραστέκεται στον αγώνα τους, καθώς επίσης οι λογιστηριακοί, οι τελωνειακοί, οι δικαστικοί υπάλληλοι, οι ταχυδρομικοί και οι εκπαιδευτικοί που τους είχαν κόψει το επίδομα των 100-150 δραχμών. Αυτή η μεγάλη απεργία διαρκείας τελειώνει με επιστράτευση, δίκες και μεταθέσεις των εφοριακών, ταμιακών, ΥΕΦΑ, και άλλων κλάδων δημοσίων υπαλλήλων.³⁵⁴

Οι αγώνες διαφόρων κλάδων εργαζομένων, καθώς επίσης η προηγούμενη δράση του Δ.Σ.Κ. έδωσαν καινούρια ώθηση στο συνδικαλιστικό κίνημα και αυτό φάνηκε με τη δημιουργία της Κίνησης των 115 Συνεργαζόμενων Εργατούπαλληλικών Οργανώσεων (ΣΕΟ-115), η οποία ιδρύθηκε τον Φεβρουάριο του 1962 σε σύσκεψη της Ομοσπονδίας Ηλεκτρισμού-Κοινής Ωφέλειας, της Ομοσπονδίας Εργατών Τύπου και της Πανελλήνιας Ομοσπονδίας Λογιστών, προκειμένου να αντιμετωπίσουν από κοινού το νομοσχέδιο που έθιγε ασφαλιστικά και συνδικαλιστικά δικαιώματα.³⁵⁵

Στην κατ' αρχήν συμφωνία των προαναφερθέντων Ομοσπονδιών προσχωρούν κι άλλα συνδικάτα. Έτσι, το καλοκαίρι του 1963 έχουν φθάσει τα 83. Σε επίσκεψη που έγινε στην Πάτρα προσχωρούν και τα 33 σωματεία που υπάγονται στη δύναμη του Εργατικού Κέντρου και έτσι έγιναν 115 και με αυτό το όνομα έμειναν γνωστά στην ιστορία του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος. Γνωστά στελέχη αυτής της Κίνησης ήταν ο Ορέστης Χατζηβασιλείου, ο Γιάννης Αλευράς, ο Κώστας Τρίμης, ο Βασίλης Μεσολογγίτης, ο Κώστας Μαραγκουδάκης και άλλοι.

Στις 15 Ιουλίου 1965, τα Ανάκτορα αποπέμπουν, με το λεγόμενο βασιλικό πραξικόπημα, τον εκλεγμένο πρωθυπουργό Γ. Παπανδρέου. Στις 17 Ιουλίου, η εργατική τάξη, ύστερα από πρόσκληση της ΓΣΕΕ, της οποίας η προηγούμενη Διοίκηση του Φ. Μακρή είχε καθαιρεθεί με κυβερνητική παρέμβαση της Ενώσεως Κέντρου, το 1964, εν όψει του κλίματος φιλελευθεροποίησης, πραγματοποιεί την πρώτη μεγάλη συγκέντρωση διαμαρτυρίας, συγκεντρώνοντας χιλιάδες λαού στο Παναθηναϊκό Στάδιο. Στις 27 Ιουλίου γίνεται γενική πολιτική απεργία με μεγάλη επιτυχία. Από το 1946 είχε να γίνει πανεργατική πολιτική απεργία:

³⁵⁴ Οι πληροφορίες για την εν λόγω απεργία αντλούνται από το Γ. Λιάσκος, *Η ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος των Δημοσίων Υπαλλήλων*, ό.π., σελ. 106.

³⁵⁵ Τις πληροφορίες για την Κίνηση των 115-ΣΕΟ τις αντλήσαμε από το βιβλίο του Δ. Λιβιεράτου, *Η κίνηση των 115. Κοινωνικοί αγώνες 1962-1967*, εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα 2003.

«[...] αυθόρμητα, μέσα στα εργοστάσια, στα μαγαζιά, στις γειτονιές, έγινε μια τεράστια προετοιμασία. Ο ένας με τον άλλον, αυτοσχέδιες επιτροπές σχηματίζονται, απεργιακές φρουρές της στιγμής δημιουργούνται από αυτούς που βαδίζουν στους δρόμους, από άγνωστους μεταξύ τους εργάτες και η απεργία παίρνει σάρκα και οστά. Η συγκοινωνία έχει σχεδόν σταματήσει, αλλά χιλιάδες, πολλές χιλιάδες εργάτες κατεβαίνουν με τα πόδια στην πλατεία της Δημαρχίας όπου θα γίνει η συγκέντρωση. [...] Τα μαγαζιά κλείνουν, τα τελευταία μέσα συγκοινωνίας σταματάνε, τα ταξιά εξαφανίζονται, η απεργία επιβάλλεται. Η τεράστια διαδήλωση γίνεται η μεγαλύτερη και μαχητικότερη απεργιακή φρουρά... Αν η διαδήλωση δεν γινόταν, η απεργία θα περνούσε απαρατήρητη. [...] Η διαδήλωση όμως επέβαλε την απεργία, και ήταν η μεγαλύτερη εργατική νίκη».³⁵⁶

Η εργατική τάξη και τα ευρύτερα λαϊκά στρώματα αντιστέκονται επί 75 ημέρες, περίπου, στα σχέδια πολιτικής εκτροπής των Ανακτόρων, τα οποία έμειναν στην ιστορία ως Ιουλιανά.³⁵⁷

Οι 115-ΣΕΟ έχουν πρωταγωνιστικό ρόλο σ' αυτές τις κινητοποιήσεις, οι οποίες είναι οι τελευταίες συντεταγμένες δυναμικές εκδηλώσεις πριν από το πραξικόπημα των Συνταγματαρχών και την επιβολή της δικτατορίας της 21ης Απριλίου 1967.

Η Κίνηση των 115 πίεσε για τον εκδημοκρατισμό του συνδικαλιστικού κινήματος, προώθησε πολλές διεκδικήσεις, διοργάνωσε και υποστήριξε πολλούς απεργιακούς αγώνες, συνέβαλε στις κινητοποιήσεις των Ιουλιανών του 1965 και διέκοψε τη λειτουργία της με τη δικτατορία της 21ης Απριλίου 1967, έχοντας μέχρι τότε συσπειρώσει 682 συνδικάτα. Οι 115-ΣΕΟ ήταν διαγραμμένα από τη ΓΣΕΕ συνδικάτα, τα οποία ενώ με βάση την αυξανόμενη δύναμή τους θα μπορούσαν να ιδρύσουν άλλη ΓΣΕΕ και να αντικαταστήσουν την επίσημη δεν το έκαναν, διότι περίμεναν να τους δοθεί η δυνατότητα, μέσα από τις πολιτικές αλλαγές, να μπουκ στην ΓΣΕΕ και έτσι να αλλάξουν τους συσχετισμούς δύναμης, χωρίς να γίνει διάσπαση.

Τον Δεκέμβριο του 1965 και τον Ιανουάριο του 1966 κάποιοι κλάδοι των δημοσίων υπαλλήλων, όπως οι εφοριακοί και οι μηχανικοί, βρίσκονται σε κινητοποιήσεις. Επίσης, οι κλάδοι του υπουργείου Γεωργίας, όπως γεωπόνοι, δασολόγοι, κτηνίατροι και χημικοί, έχουν προβεί από τις 25 Ιανουαρίου 1966 σε απεργία διαρκείας, η οποία κράτησε δύο μήνες. Αντίθετα, η ΑΔΕΔΥ, της οποίας, όπως έχουμε ήδη πει, έχει ατονήσει η λειτουργία της, ταυτιζόμενη, όπως και η ΓΣΕΕ, με το κράτος και τις παρεμβάσεις που αυτό κάνει στο συνδικαλιστικό κίνημα, με ανακοινώσεις της αποτρέπει τις οργανώσεις της από τις απεργίες. Μάλιστα, φτάνει στο σημείο να διαγράψει από τη δύναμή της τους μηχανικούς επειδή απεργούν, διεκδικώντας «τεχνικό μισθολόγιο».

«Ένα μήνα αργότερα, η κυβέρνηση παρέχει έξοδα κίνησης στους εφοριακούς και ταμιακούς “σπάζοντας” έτσι το μισθολόγιο πριν ακόμα εφαρμοστεί. Για να

³⁵⁶ Δ. Λιβιεράτος, «Το χρονικό του Ιουλίου 1965», στο Δ. Λιβιεράτος-Γ. Καραμπελιάς, *Ιούλης '65. Η έκρηξη*, εκδόσεις Κομμούνια, Αθήνα 1985, σελ. 28-29.

³⁵⁷ Για μια αναλυτική περιγραφή των Ιουλιανών του 1965 βλέπε Δ. Λιβιεράτος-Γ. Καραμπελιάς, *Ιούλης '65. Η έκρηξη*, ό.π..

διαμαρτυρηθούν άλλοι κλάδοι κινητοποιούνται με απεργίες, όπως: η ΔΟΕ με δύο 24ωρες, τα Νομικά Πρόσωπα του Υπουργείου Οικονομικών με διάρκεια 2 μηνών (από 2.11.66), το Υπουργείο Εσωτερικών με 20 μέρες και οι Ταχυδρομικοί με επαναλαμβανόμενες 48ωρες που επιστρατεύονται, ενώ η ασφάλεια συλλαμβάνει τα Δ.Σ. των ταχυδρομικών και τα παραπέμπει σε δίκη σαν “πρωταίτιους της απεργίας”».³⁵⁸

Γενικά, καθ’ όλη τη δεκαετία του 1960, δηλαδή μέχρι τη δικτατορία των Συνταγματαρχών, έχουμε μεγάλη αύξηση των εργατικών αγώνων. Το μεγαλύτερο βάρος, εκτός από τα καθαρώς οικονομικά αιτήματα, δίνεται στα αιτήματα σχετικά με τον εκδημοκρατισμό του συνδικαλιστικού κινήματος και τη θέσπιση των πολιτικών ελευθεριών. Από τις πιο μαχητικές απεργίες, εκτός της προαναφερθείσας των οικοδόμων, είναι αυτή των λιγνιτωρύχων των Σερρών και των εργατών Τύπου της Αθήνας, το 1960, όπου η μεν πρώτη διήρκεσε δύο μήνες, ενώ η δεύτερη 33 ημέρες. Επίσης, ξεχωρίζει η απεργία των μεταλλωρύχων του Λαυρίου, το 1961, που διαρκεί 16 ημέρες, η κατάληψη, το 1964, της βιομηχανίας Καρέλλα, πάλι στο Λαύριο, καθώς επίσης οι απεργίες και άλλων κλάδων τα επόμενα χρόνια, όπως των δασκάλων, των καθηγητών, των οικοδόμων, των τραπεζικών, των εργαζομένων στις μεταφορές, των βιομηχανικών εργατών, ενώ αποκορύφωμα των εργατικών κινητοποιήσεων έχουμε, όπως ήδη είπαμε, με τα Ιουλιανά, το 1965.³⁵⁹ Μάλιστα, οι εργατικές κινητοποιήσεις μεταξύ των ετών 1962-66, φέρνουν την Ελλάδα ανάμεσα στις χώρες με υψηλή απεργιακή δραστηριότητα.³⁶⁰

Κλείνοντας αυτή τη δεύτερη και ταραγμένη περίοδο για το συνδικαλιστικό κίνημα, η οποία ξεκίνησε αμέσως μετά την απελευθέρωση από τους Γερμανούς και έκλεισε με την επιβολή της δικτατορίας των συνταγματαρχών, είναι αναγκαίο να επισημάνουμε ότι η επικράτηση του Φ. Μακρή και της παράταξής του, η οποία έγινε, ουσιαστικά, από το 9ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ, το 1948, δημιούργησε μια κατάσταση στο εσωτερικό του συνδικαλιστικού κινήματος, η οποία χαρακτηριζόταν από Συνέδρια-παρωδίες, όπου το στίγμα της εποχής το έδιναν διάφοροι κυβερνητικοί υπάλληλοι, αστυνομικοί και οι Αμερικανοί «συνδικαλιστές σύμβουλοι». Μάλιστα, η διοίκηση της ΓΣΕΕ, που επανήλθε και επικράτησε στο 15ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ, το οποίο πραγματοποιήθηκε μεταξύ 24-26 Ιουλίου 1966, δηλαδή έναν χρόνο μετά το βασιλικό πραξικόπημα που έγινε ενάντια στην τότε εκλεγμένη κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου, υποδέχεται με ενθουσιασμό τη δικτατορία της 21ης Απριλίου 1967.³⁶¹ Κάτι ανάλογο έγινε με την ΑΔΕΔΥ και τις οργανώσεις που υπάγονταν στη δύναμή της, οι οποίες μετατράπηκαν σε όργανα προπαγάνδας της δικτατορικής κυβέρνησης. Μάλιστα, όταν διασώθηκε ο δικτάτορας Γ. Παπαδόπουλος από την απόπειρα δολοφονίας εναντίον του από τον Αλέκο Παναγούλη, η ΑΔΕΔΥ μάζεψε χρήματα για να ενισχύσει το «τάμα» του Παπαδόπουλου.³⁶²

³⁵⁸ Γ. Λιάσκος, *Η ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος των Δημοσίων Υπαλλήλων*, ό.π., σελ. 113-114.

³⁵⁹ Δ. Λιβιεράτου, *Η κίνηση των 115. Κοινωνικοί αγώνες 1962-1967*, ό.π., σελ. 82-102 και 109-122. επίσης, βλ. και στο Κ. Σεφέρη, *Ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα 1860-1975*, ό.π., σελ. 96-101.

³⁶⁰ Για περισσότερα σχετικά με την εξέλιξη των απεργιών στην Ελλάδα σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο μέχρι τη δικτατορία των Συνταγματαρχών το 1967, βλέπε Ρ. Φακιοιάς, *Ο εργατικός συνδικαλισμός στην Ελλάδα*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1978, σελ. 104-126.

³⁶¹ Δ. Λιβιεράτος, *Τα Συνέδρια της ΓΣΕΕ*, ό.π., σελ. 126. Επίσης, βλέπε Ν. Μαραντζίδης, «Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στα χρόνια της δικτατορίας των συνταγματαρχών...», ό.π., σελ. 10.

³⁶² Για περισσότερα δεξ στο Γ. Λιάσκος, ό.π., σελ. 122-128.

Η στρατιωτική δικτατορία διαλύει τις μαζικές συνδικαλιστικές οργανώσεις που επηρεάζονταν από την Αριστερά, φυλακίζει ή εξορίζει εκατοντάδες συνδικαλιστές και ταυτόχρονα διορίζει σε όλα τα συνδικαλιστικά όργανα ανθρώπους προσκείμενους στο καθεστώς. Όπως περιγράφει ο Τ. Δήμου,

«Χιλιάδες στελέχη και εργατοϋπάλληλοι εκτοπίστηκαν, φυλακίστηκαν, βασανίστηκαν, καταδιώχτηκαν και καταδιώκονται. Εκατοντάδες συνδικαλιστικές οργανώσεις διαλύθηκαν, μεγάλα χρηματικά ποσά που αποτελούσαν περιουσία των συνδικάτων δημεύτηκαν. Καταπνίγηκε κάθε ελευθερία συνδικαλιστικής δράσης, εξαπολύθηκε όργιο καθαιρέσεων εκλεγμένων συνδικαλιστών, και κύμα ομαδικών απολύσεων από τις Δημόσιες υπηρεσίες, τις επιχειρήσεις Κοινής Ωφέλειας, τις μεταφορές, τις τηλεπικοινωνίες, τη ΔΕΗ, τον τύπο, τις βιομηχανίες. [...] Από τα ξημερώματα της 21.4.67 ως τις 30.4.67 πιάστηκαν πάνω από 800 συνδικαλιστικά στελέχη».³⁶³

Συγκεκριμένα, στις 4 Μαΐου 1967 διαλύθηκαν 158 συνδικάτα, ενώ μέχρι το 1969 είχαν διαλυθεί 270 πρωτοβάθμια σωματεία, 3 Εργατικά Κέντρα και 3 Ομοσπονδίες.³⁶⁴ Ταυτόχρονα, η Εργατική Εστία και ο Οργανισμός Διαχείρισης Ειδικών Πόρων Εργατικών Σωματείων (ΟΔΕΠΕΣ), του οποίου παραχωρήθηκε το 30% των εσόδων της Εργατικής Εστίας για την κάλυψη των λειτουργικών εξόδων των σωματείων και η χρηματοδότηση του ταμείου των εργατοπατέρων ήταν οι κρατικοί μηχανισμοί μαζικής παραγωγής σωματείων-σφραγίδων.³⁶⁵

Όμως, παρ' όλες τις διώξεις, η Αριστερά μαζί με άλλες δημοκρατικές δυνάμεις καταφέρνει και συγκροτεί κάποιες παράνομες αντιδικτατορικές συνδικαλιστικές οργανώσεις, προσπαθώντας να προβάλει μια κάποια, έστω και μικρή, εργατική αντίσταση. Αυτές ήταν το Αντιδικτατορικό Εργατικό Μέτωπο (ΑΕΜ), το οποίο συγκροτήθηκε στην παρανομία τον Αύγουστο του 1967 και η Ενιαία Συνδικαλιστική Αντιδικτατορική Κίνηση (ΕΣΑΚ), η οποία ιδρύθηκε τον Απρίλιο του 1968 στη Ρώμη, από συνδικαλιστές του ΚΚΕ μετά τη διάσπασή του.³⁶⁶

Η εισοδηματική πολιτική της δικτατορίας των συνταγματαρχών κινείται στο πλαίσιο μιας εκβιομηχάνισης με χαμηλούς μισθούς. Η πλειονότητα των εργαζομένων καθ' όλη τη διάρκεια της δικτατορίας αμείβεται με βάση τα κατώτατα ημερομίσθια, με αποτέλεσμα να επιτείνεται η ανισότητα και η ανισοκατανομή στη σχέση μισθών-κερδών υπέρ των δευτέρων. Γενικά, όλη αυτή την περίοδο δεν υπάρχει καμία μαζική αντίδραση. Όμως, κατά το 1973, με το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης και την έκρηξη του πληθωρισμού κατά

³⁶³ Τ. Δήμου, *Έργα και ημέρες της χούντας στο χώρο του ελληνικού συνδικαλισμού*, 1969. Η εν λόγω προσούρα αναφέρεται στο Ματίνα Λέτσα, *Εργατικοί αγώνες στην περίοδο της δικτατορίας*, εκδόσεις Αφοί Τολίδη, Αθήνα, χ.χ., σελ. 11.

³⁶⁴ Τα στοιχεία αναφέρονται στο Ν. Μαραντζίδης, «Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στα χρόνια της δικτατορίας των συνταγματαρχών: Συνδικαλιστικές πρακτικές και ιδεολογία στο Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης στα χρόνια 1967-1974», ό.π.

³⁶⁵ Δ. Κατσιμάρδου, «Το συνδικαλιστικό κίνημα από τη μεταπολίτευση μέχρι σήμερα», περιοδικό *Αριστερή Ανασύνταξη*, Απρίλιος-Σεπτέμβριος 2006, τεύχος 30.

³⁶⁶ Βλέπε Στέλλα Ζαμπαρλούκου, *Κράτος και εργατικός συνδικαλισμός στην Ελλάδα, 1936-90*, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1997, σελ. 75-76. Επίσης, για ακόμη περισσότερες πληροφορίες δες Γ. Αλεξάτος, *Ιστορικό Λεξικό του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*, ό.π., σελ. 41-42 και και 159.

30-33%, τα οποία συμπίπτουν με τη δυσαρέσκεια των πολιτών ενάντια στο καθεστώς, αρχίζει η αποσταθεροποίηση της χούντας. Η έντονη κοινωνική δυσαρέσκεια έχει ως αποτέλεσμα ορισμένοι κλάδοι εργαζομένων να πάρουν αποφάσεις για κινητοποιήσεις. Στο πλαίσιο αυτό οργανώνονται απεργίες από τους εργάτες Τύπου και τους δημοσιογράφους στις 2, στις 5 και στις 17-20 Ιουλίου 1973 με αίτημα τη βελτίωση των αποδοχών τους. Εδώ θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η πρώτη δίωρη στάση εργασίας μέσα στη χούντα έγινε στο τυπογραφείο της εφημερίδας *Ακρόπολη*, στα μέσα του Γενάρη 1968, επειδή η επιχείρηση δεν πλήρωνε τους εργάτες Τύπου. Η στάση εργασίας έληξε νικηφόρα για τους εργάτες, διότι η επιχείρηση αναγκάστηκε να τους πληρώσει. Επίσης, ενδιαφέρον παρουσιάζει η μορφή δράσης που επέλεξαν οι εργαζόμενοι οδηγοί και εισπράκτορες των λεωφορείων που ανήκαν στους ηλεκτρικούς σιδηροδρόμους (ΕΗΣ), το 1971, με βασικό αίτημα την αύξηση των μισθών τους. Συγκεκριμένα, επειδή η Διοίκηση της εταιρείας αρνήθηκε την ικανοποίηση του αιτήματός τους, οι εργαζόμενοι οδηγοί και εισπράκτορες των λεωφορείων άρχισαν τις λεγόμενες «κηδείες», δηλαδή την επιβράδυνση των δρομολογίων, οδηγώντας τα οχήματα τόσο αργά, με αποτέλεσμα να κάνουν τη διαδρομή από την Αθήνα μέχρι τον Πειραιά κι αντίστροφα, από μισή ώρα που ήταν κανονικά, τέσσερις, πέντε ή έξι ώρες. Αυτός ο τρόπος διαμαρτυρίας κράτησε από τις 20 Ιουλίου 1971 έως την 1 Νοεμβρίου, με αποτέλεσμα η Διοίκηση της εταιρείας να κάνει δεκτά τα αιτήματά τους.³⁶⁷

Σε αντίστοιχες κινητοποιήσεις προβαίνουν οι μουσικοί της κρατικής ορχήστρας, οι πιλότοι της Ολυμπιακής Αεροπορίας, οι εργαζόμενοι στα τρόλεϊ (ΗΛΠΑΠ), στις 27 Αυγούστου 1973, οι οποίοι ζητούσαν κατά κύριο λόγο καλυτέρευση των συνθηκών εργασίας κ.ά.,³⁶⁸ καθώς επίσης το προσωπικό της ΔΕΗ στις 29 Οκτωβρίου 1973.³⁶⁹ Όλα αυτά, σε συνδυασμό με την ένταση των φοιτητικών κινητοποιήσεων με αποκορύφωμα την εξέγερση του Πολυτεχνείου τον Νοέμβριο του 1973, θα συμβάλουν στην αποσταθεροποίηση και τελικά στην πτώση του δικτατορικού καθεστώτος το καλοκαίρι του 1974.³⁷⁰

4.6. Η μεταπολιτευτική περίοδος (1974-2000)

Μετά το 1974, παρ' ότι η πολιτική κατάσταση έχει αρχίσει να ομαλοποιείται, οι παρεμβάσεις στο εσωτερικό των συνδικάτων εξακολουθούν να υπάρχουν. Στις 10-11 Απριλίου 1976 πραγματοποιείται το 18ο Πανελλαδικό Συνέδριο της ΓΣΕΕ, στην Καβάλα, στο οποίο επικρατεί η ομάδα Καρακίτσου-Παπαγεωργίου,³⁷¹ αφού προηγουμένως είχε

³⁶⁷ Οι παραπάνω πληροφορίες είναι από το βιβλίο της Μ. Λέτσα, *Εργατικοί αγώνες στην περίοδο της δικτατορίας*, ό.π., σελ. 21 και 23-24, αντίστοιχα.

³⁶⁸ Η συγκεκριμένη απεργία ήταν από τις πιο επιτυχημένες και καλά οργανωμένες κινητοποιήσεις εκείνης της περιόδου.

³⁶⁹ Για μια πιο εκτεταμένη και αναλυτική αναφορά για τις κινητοποιήσεις των εργαζομένων κατά τη διάρκεια της δικτατορίας βλέπε Μ. Λέτσα, *Εργατικοί αγώνες στην περίοδο της δικτατορίας*, ό.π., από όπου αντλούνται οι προαναφερθείσες πληροφορίες.

³⁷⁰ Τα στοιχεία για τις απεργίες αναφέρονται στο Χ. Μήλιος, «Αναφορά στην πρόσφατη ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος», περιοδικό *Φυλλάδιο*, Μάης-Ιούλης 1983, τεύχος 5, σελ. 18.

³⁷¹ Δ. Λιβιεράτος, *90 Χρόνια Γ.Σ.Ε.Ε.*, ό.π., σελ. 132, και Γ. Κουκουλής, «Αναδρομή σ' ένα αμφιλεγόμενο παρελθόν», ό.π., σελ. 62-65. Επίσης, Β. Γιάννος, *Το συνδικαλιστικό κίνημα μετά τη μεταπολίτευση*, Αθήνα 1994, σελ. 24-26.

δημιουργήσει πλασματικό συσχετισμό δύναμης (για παράδειγμα, αποκλείστηκε η Ομοσπονδία οικοδόμων, που ήταν από τις μεγαλύτερες συνδικαλιστικές οργανώσεις, ενώ συνέχιζαν να στέλνουν αντιπροσώπους τους στις δευτεροβάθμιες οργανώσεις και να νοθεύουν τους συσχετισμούς στα Συνέδρια σωματεία-σφραγίδες, όπως αυτό των εκδοροσφαγέων). Το ίδιο ισχύει και για τους δημοσίους υπαλλήλους. Όπως περιγράφει ο Γ. Λιάσκος,

«Για εννέα χρόνια ακόμη θα συνεχίζουν τη δράση τους τα ίδια πρόσωπα και οι γνωστές “ομάδες” με τα ίδια συνδικαλιστικά χαρακτηριστικά. Οι “κυλιόμενες” συνειδήσεις θριαμβεύουν και πάλι με τα προσφιλή τους μέσα, όπως το καταστατικό, τη βιομηχανία παραγωγής συλλόγων, των συλλόγων σφραγίδων, την τρομοκρατία, τη στενή επαφή με το συνδικαλιστικό της ασφάλειας, την έντονη παραταξιοποίηση, τον απροσημάτιστο κυβερνητικό συνδικαλισμό και τον εκμαυλισμό συνειδήσεων με προαγωγές, τοποθετήσεις σε αμειβόμενα συμβούλια και την “εξασφάλιση” πρόσθετων τυπικών προσόντων».³⁷²

Οι παρεμβάσεις στα συνδικάτα νομιμοποιούνται με την ψήφιση του αντεργατικού Νόμου 330/1976, ο οποίος αναφέρεται στην οργάνωση και λειτουργία του συνδικαλιστικού κινήματος.³⁷³ Ο νόμος ψηφίστηκε τον Μάιο του 1976, μέσα σε ένα κλίμα έντονων αντιδράσεων, με αποκορύφωμα μια μεγάλη πανεργατική συγκέντρωση, στις 25 του Μάη, η οποία εξαιτίας της σκληρότητας των κρατικών κατασταλτικών μηχανισμών είχε ως αποτέλεσμα έναν νεκρό και δεκάδες τραυματίες.³⁷⁴ Όσον αφορά τον χώρο των δημοσίων υπαλλήλων ψηφίζεται ο συνδικαλιστικός Νόμος 643/77, ο οποίος συμβάλλει στον παραπέρα κατακερματισμό και στον «εκ των άνω» έλεγχο της δράσης τους, ο οποίος είναι κάτι ανάλογο με τον Ν. 330 για τον ιδιωτικό τομέα.³⁷⁵

Όμως, παρ' ότι εξακολουθούν να υπάρχουν παρεμβάσεις στα συνδικάτα, εντούτοις στη μεταδικτατορική περίοδο έχουμε ένα σημαντικό γεγονός: την αυτοοργάνωση της βιομηχανικής εργατικής τάξης σε εργοστασιακά σωματεία στις μεγάλες βιομηχανικές μονάδες, οι οποίες είχαν ιδρυθεί, οι περισσότερες, κατά τη δεκαετία του 1960, όπου υπήρξε η μεγάλη οικονομική ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού. Η εμφάνιση του εργοστασιακού κινήματος αποτελεί ιστορικό γεγονός για όλο το εργατικό-συνδικαλιστικό κίνημα της χώρας, επειδή για πρώτη φορά οι βιομηχανικοί εργάτες οργανώνονται.³⁷⁶ Διότι, αν γενικά στην Ελλάδα ο συνδικαλισμός βρισκόταν μέχρι τότε υπό διωγμό, στο

³⁷² Γ. Λιάσκος, *Η ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος των Δημοσίων Υπαλλήλων*, ό.π., σελ. 128.

³⁷³ Με τον Νόμο 330 εγκαινιάζεται μια πολιτική οργανωτικού ελέγχου των συνδικάτων μέσα, όμως, από θεσμικές παρεμβάσεις, όπου ρυθμίζεται κάθε διαδικασία του συνδικαλιστικού κινήματος. Έτσι, νομιμοποιείται η ανταπεργία (λοκ άουτ) και οι απεργοσπαστικοί μηχανισμοί με το πρόσχημα της προστασίας της ελευθερίας στην εργασία. Απαγορεύεται η πολιτική απεργία και η απεργία αλληλεγγύης, περιορίζεται η δυνατότητα συμμετοχής των νέων στη διοίκηση των σωματείων και νομιμοποιείται η οργανωτική διάσπαση των συνδικάτων εφόσον παρέχεται η δυνατότητα ίδρυσης Εργατικών Κέντρων και Ομοσπονδιών από δύο, μόνο, σωματεία. Το αποτέλεσμα είναι οι περισσότερες απεργίες να κηρύσσονται παράνομες με τη δικαιολογία ότι δεν τηρούνται οι τυπικές πλευρές του νόμου (τυπικότητα στη σύγκληση των συνελεύσεων, στο προσωπικό ασφαλείας, στην εγκυρότητα κάποιων ενεργειών κ.ά.). Βλέπε *Ριζοσπάστης*, «1976: Απαγορεύεται η... πάλη των τάξεων!», 24 Μάη 2001.

³⁷⁴ Δ. Κατσιμάρδου, «Το συνδικαλιστικό κίνημα από τη μεταπολίτευση μέχρι σήμερα», ό.π.

³⁷⁵ Γ. Λιάσκος, *Η ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος των Δημοσίων Υπαλλήλων*, ό.π., σελ. 132.

³⁷⁶ Τις πληροφορίες για τον εργοστασιακό συνδικαλισμό τις αντήσαμε από τον Ν. Μανίκα, «Το εργοστασιακό κίνημα '74-'81: συνοπτικός απολογισμός», στο Ν. Μανίκα-Μ. Χααραλαμπίδης, *Για ένα νέο συνδικαλιστικό κίνημα*, εκδόσεις Αλέτρι, Αθήνα 1984.

βιομηχανικό χώρο ήταν στην παρανομία. «Ο κεντρικός στόχος του εργοστασιακού κινήματος ήταν η αλλαγή αυτού του καθεστώτος: η βελτίωση των συσχετισμών μέσα στο εργοστάσιο, ο περιορισμός της δικτατορίας του εργοδότη, η κατάκτηση κάποιων δημοκρατικών ελευθεριών, η κατάκτηση ειδικότερα του απαγορευμένου συνδικαλιστικού δικαιώματος, δηλαδή του δικαιώματος της συλλογικής διαπραγματεύσεως της τιμής της εργατικής δύναμης (του μισθού)».³⁷⁷

Μεταξύ του 1974-76 ιδρύθηκαν ισχυρά εργοστασιακά σωματεία στις βιομηχανίες ΙΤΤ, ΠΠΣΟΣ, ΙΖΟΛΑ, ΛΑΡΚΟ, Πετρελάκης, ΜΕΛ, Αθηναϊκή, κ.ά., τα οποία έδωσαν σκληρούς απεργιακούς αγώνες.³⁷⁸ Μέσω της αυτοοργάνωσης και της δημιουργίας εργοστασιακών σωματείων συγκαλούνται γενικές συνελεύσεις σε κάθε βιομηχανική μονάδα, όπου οι εργάτες αποφασίζουν δημοκρατικά τα αιτήματα και τις μορφές του αγώνα τους, αναπτύσσονται όλες οι ιδεολογικές τάσεις που υπάρχουν στο εργατικό κίνημα, αποκτούν οι εργάτες ταξική συνείδηση, ενώ σε πολλές περιπτώσεις αμφισβητούν έμπρακτα την ατομική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής, προβαίνοντας σε καταλήψεις των εργοστασίων που εργάζονται. Επίσης, το εργοστασιακό κίνημα ανέπτυξε πρωτότυπες μορφές αγώνα, προσαρμοσμένες στην εργοστασιακή μορφή οργάνωσης, όπως τη συστηματική επιβράδυνση της παραγωγής, τις αιφνιδιαστικές στάσεις εργασίας, τον αγώνα κατά τμήμα παραγωγής κλπ. Όμως, η αποτυχία σταθεροποίησης των κατακτήσεων του εργοστασιακού κινήματος, εξαιτίας κυρίως της έλλειψης του συντονισμού της δράσης του, είχε ως αποτέλεσμα να δώσει τα περιθώρια στην εργοδοτική πλευρά να περάσει στην αντεπίθεση με απολύσεις, θέσπιση της μαύρης λίστας, ώστε να γίνεται αδύνατη η πρόσληψη ειδικά των πρωτοπόρων εργατών σε άλλο εργοστάσιο, αφαίρεση των κατακτήσεων και διάλυση πολλών σωματείων. Εντούτοις, παρά αυτή την ήττα που δέχτηκε ο εργοστασιακός συνδικαλισμός, ο οποίος ανακάμπτει, ξανά, μετά τον Οκτώβρη του 1981, αποκορύφωμα της μέχρι εκείνης της στιγμής δραστηριότητάς του είναι η ίδρυση, το 1979, της Ομοσπονδίας Βιομηχανικών Εργοστασιακών Σωματείων (ΟΒΕΣ).³⁷⁹

Παράλληλα, με τη δράση των εργοστασιακών εργατών, μεγάλοι εργατικοί αγώνες διεξάγονται από τους εργαζόμενους στις τράπεζες, στην εκπαίδευση, στις μεταφορές, στη ΔΕΗ, στον ΟΤΕ, στην Ολυμπιακή, στους οικοδόμους, στους ναυτεργάτες κ.λπ., δηλαδή σε όλους τους χώρους που έχουν μεγάλη συγκέντρωση εργαζομένων.³⁸⁰ Απεργίες-σταθμοί της δράσης του εργατικού -συνδικαλιστικού κινήματος ήταν αυτές που έλαβαν χώρα στις μεταλλευτικές επιχειρήσεις με κορυφαίες τους αγώνες των εργατών της ΜΑΔΕΜ-ΛΑΚΟ, της ΛΑΡΚΟ και των μεταλλωρύχων στο Μαντούδι. «Τα αιτήματά τους, βιωμένα μέσα από τις μεσαιωνικές συνθήκες εκμετάλλευσης των μεταλλείων, θα αφορούν το σύνολο των συνθηκών στα μεταλλεία, με ιδιαίτερη βαρύτητα σε αιτήματα ασφάλειας ζωής και πρόληψης ατυχημάτων. Ο χώρος της επαρχίας που αναπτύσσονται, παρά την παροχή

³⁷⁷ Ν. Μανίκας, «Το εργοστασιακό κίνημα '74-'81: συνοπτικός απολογισμός», ό.π., σελ. 14-15.

³⁷⁸ Βλέπε την έκδοση της Ομοσπονδίας Βιομηχανικών Εργοστασιακών Σωματείων (ΟΒΕΣ), *Το Εργοστασιακό Κίνημα. Αφιέρωμα στα 5 χρόνια δράσης της ΟΒΕΣ 1979-1984*, Αθήνα 1984, σελ. 5.

³⁷⁹ Επίσης, για μια συνοπτική παρουσίαση του κινήματος του εργοστασιακού συνδικαλισμού δες Δ. Κατσορίδας, *Εργατικός Έλεγχος – Κοινωνικοποίηση – Αυτοδιαχείριση*, Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων, Αθήνα 2016, στις σελ. 98-110.

³⁸⁰ Για μια πιο αναλυτική παρουσίαση των βασικών εργατικών κινητοποιήσεων εκείνης της περιόδου βλέπε Π. Κυριακόπουλου, *Το εργατικό πρόβλημα στα πρώτα μεταδικτατορικά χρόνια*, εκδόσεις Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα, χ.χ., σελ. 23-71.

σημαντικής τοπικής λαϊκής υποστήριξης, τελικά θα αποτελέσει ένα σημαντικό παράγοντα για το χτύπημα των απεργιών και την καταστολή τους».³⁸¹

Επίσης, ένα άλλο στοιχείο που αναδεικνύεται στη μεταπολιτευτική περίοδο είναι η δημιουργία διαφόρων συντονιστικών οργάνων, ως αντίβαρο στην κυβερνητική ΓΣΕΕ, με κορυφαία έκφραση, σε πανελλήνια κλίμακα, τη δημιουργία, το 1977, των ΣΑΔΕΟ (Συνεργαζόμενες Αγωνιστικές Δημοκρατικές Εργατοϋπαλληλικές Οργανώσεις).³⁸²

Γενικά, τα βασικά αιτήματα και οι εργατικές διεκδικήσεις εκείνης της εποχής αφορούν κυρίως την επαναπρόσληψη των απολυμένων, καθώς επίσης μισθολογικές αυξήσεις, καλύτερες συνθήκες εργασίας, ελεύθερη συνδικαλιστική δράση κλπ.³⁸³

Ταυτόχρονα, έχουμε ανάπτυξη και στο συνδικαλιστικό κίνημα των δημοσίων υπαλλήλων, το οποίο στην προσπάθειά του να ανασυνταχτεί βιώνει μια νέα κρίση, η οποία εκδηλώνεται μεταξύ της ΑΔΕΔΥ και της νεοσυσταθείσας Συντονιστικής Επιτροπής Δημοσιοϋπαλληλικών Οργανώσεων (ΣΕΔΟ), κάτι ανάλογο με τα ΣΑΔΕΟ, η οποία συγκροτείται τον Σεπτέμβριο του 1976 από τις συνδικαλιστικές οργανώσεις της ΟΛΜΕ, των Μηχανικών, των Γεωπόνων, των Δασολόγων και των Κτηνιάτρων. Η ΣΕΔΟ πρωτοστατεί στις εργατικές κινητοποιήσεις εκείνης της περιόδου και μεταξύ των αιτημάτων της είναι και ο εκδημοκρατισμός του συνδικαλιστικού κινήματος. Το 1978, η ΣΕΔΟ, η οποία έχει στη δύναμή της 19 συνδικαλιστικές οργανώσεις, προκηρύσσει, στις 18 Δεκεμβρίου 1978, εικοσιτετράωρη απεργία, ενώ την ανακοίνωση της ΣΕΔΟ, όπου εξαγγέλλεται 48ωρη απεργία για τις 4-5 Μαΐου 1979 και απεργία διάρκειας από τις 10 Μαΐου, υπογράφουν 44 οργανώσεις. Οι ομοσπονδίες των δασκάλων και των καθηγητών, ΔΟΕ και ΟΛΜΕ, παραπέμπονται στο συμβούλιο συνδιαλλαγής, το οποίο τις υποχρεώνει να διαθέσουν ως προσωπικό ασφαλείας για τη λειτουργία των σχολείων περισσότερους από τους μισούς εκπαιδευτικούς. Οι απεργοί επιστρατεύονται και ποινικοποιείται η απεργία με την παραπομπή σε δίκη των συνδικαλιστών της ΣΕΔΟ, οι οποίοι υποχρεώνονται να διακόψουν την απεργία διάρκειας στις 17 Μαΐου 1979. Επίσης, η ΣΕΔΟ κηρύσσει 48ωρη απεργία, στις 31/10/ και στις 1/11/1980, μαζί με την ΑΔΕΔΥ, η οποία αφυπνίζεται απεργιακά μετά 27 χρόνια.³⁸⁴

Οι κρατικές παρεμβάσεις στα εσωτερικά των συνδικάτων εξακολουθούν να λαμβάνουν χώρα επειδή η πτώση της δικτατορίας των Συνταγματαρχών δεν συνοδεύτηκε από την αποκατάσταση της ομαλότητας στο εσωτερικό του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος, κάτι το οποίο επετεύχθη με τον Ν. 1264/82 (βλ. αναλυτικότερα στη συνέχεια), που ψήφισε η νεοεκλεγείσα κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, καταργώντας τον Ν. 330/76 και τον χουντικό ΟΔΕΠΕΣ. Έτσι, τα συνδικάτα μπόρεσαν να προβούν σε εκκαθάριση των συνδικαλιστικών μητρώων από σωματεία-σφραγίδες και στην οργάνωση γνήσιου συνεδρίου της ΓΣΕΕ και της ΑΔΕΔΥ, το 1983.

³⁸¹ Χ. Μήλιος, «Αναφορά στην πρόσφατη ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος», ό.π.

³⁸² Βλέπε Β. Γιάννος, ό.π., σελ. 34-39 και Γ. Αλεξιάτος, *Ιστορικό Λεξικό του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*, ό.π., σελ. 411.

³⁸³ Για περισσότερα βλέπε Π. Κυριακόπουλου, *Το εργατικό πρόβλημα στα πρώτα μεταδικτατορικά χρόνια*, ό.π., σελ. 23-70.

³⁸⁴ Για περισσότερα δεξ Γ. Λιάσκος, *Η ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος των Δημοσίων Υπαλλήλων*, ό.π., σελ. 131-137.

Το 22ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ, το οποίο πραγματοποιήθηκε μεταξύ 9-11 Δεκεμβρίου 1983, στην Αθήνα, αποτέλεσε ορόσημο στην ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα. Πήραν μέρος όλα τα Εργατικά Κέντρα και όλες οι Ομοσπονδίες, χωρίς αποκλεισμούς και έγινε με δημοκρατικές διαδικασίες. Πραγματοποίησε σε σημαντικό βαθμό την οργανωτική ενότητα του συνδικαλιστικού κινήματος, διεξήχθη για πρώτη φορά με απλή αναλογική, όπου εκπροσωπήθηκαν όλες οι συνδικαλιστικές παρατάξεις και έθεσε τις βάσεις για τη διεκδίκηση σημαντικών κοινωνικών αλλαγών. Σε ό,τι αφορά το τελευταίο, σε ψήφισμα του Συνεδρίου σχετικά με τις διεκδικήσεις της εργατικής τάξης, μεταξύ άλλων αξιώνει

«Τον ουσιαστικό έλεγχο των ιδιωτικών, κύρια μονοπωλιακών επιχειρήσεων, μέσα από τη θεσμοθέτηση επιτροπών εργατικού ελέγχου με αιρετούς και ανακλητούς αντιπροσώπους των εργαζομένων, και αποφασιστικές αρμοδιότητες για τον έλεγχο μέσα στην επιχείρηση, σε ό,τι αφορά εργασιακά θέματα, συνθήκες δουλειάς, υγιεινής, απολύσεων, καθώς και ουσιαστικές αρμοδιότητες ελέγχου της μονοπωλιακής επιχείρησης σε ζητήματα τιμών, διαχείρισης, απασχόλησης, επενδύσεων, προστασίας του περιβάλλοντος, διαφύλαξη των εθνικών πόρων, υποτιμολογήσεων και υπερτιμολογήσεων».³⁸⁵

Κάτι ανάλογο έγινε και στην ΑΔΕΔΥ. Σημαντικό βήμα στην αντιπροσωπευτική της έκφραση και μαζικότητα αποτέλεσε το 25ο Συνέδριό της (1-4 Δεκεμβρίου 1983) και ειδικότερα το 26ο Συνέδριό της, του οποίου οι εργασίες έγιναν από τις 23 μέχρι τις 26 Νοεμβρίου 1986. Μάλιστα, σ' αυτό το Συνέδριο, για πρώτη φορά στην ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος των δημοσίων υπαλλήλων εφαρμόζεται η απλή αναλογική στην εκλογή των Οργάνων του (Γενικό Συμβούλιο και Εκτελεστική Επιτροπή). Όσον αφορά το 25ο Συνέδριο, αυτό έλαβε κάποιες σημαντικές αποφάσεις για διεκδικήσεις, όπως: α) να θεσπισθεί ενιαίο μισθολόγιο-βαθμολόγιο με αποδέσμευση του μισθού από τον βαθμό, β) να υπάρξει αντικειμενικό σύστημα προσλήψεων στο Δημόσιο, μονιμοποίηση των έκτακτων και παράλληλη κατάργηση αυτού του θεσμού, γ) να καθιερωθεί η συμμετοχή, η αυτοδιαχείριση και ο κοινωνικός έλεγχος στη δημόσια διοίκηση, δ) να δοθούν πολιτικά δικαιώματα στους δημοσίους υπαλλήλους, και ε) να υπάρξει οικονομική αυτοδυναμία του συνδικαλιστικού κινήματος των δημοσίων υπαλλήλων.³⁸⁶

Όμως, εκείνη η περίοδος σημαδεύτηκε και από τη μεγάλη απεργία των τραπεζοϋπαλλήλων, το 1982. Επειδή τα ισχυρά συνδικάτα των τραπεζοϋπαλλήλων πέτυχαν να υπογράψουν κλαδική σύμβαση με τους εργοδότες, η οποία έδινε ικανοποιητικές αυξήσεις στους μισθούς, η κυβέρνηση από φόβο μήπως αυτό αποτελέσει πρότυπο και για άλλους κλάδους μισθωτών εναντιώθηκε στην εν λόγω σύμβαση επειδή θεώρησε υπερβολική την αύξηση των αποδοχών. Έτσι, οι τραπεζοϋπάλληλοι κήρυξαν απεργία, η οποία διήρκεσε 42 ημέρες, παίρνοντας χαρακτήρα ανοικτής σύγκρουσης με την κυβέρνηση.³⁸⁷

³⁸⁵ Για περισσότερα βλ. τα *Πρακτικά του 22ου Συνεδρίου της ΓΣΕΕ* (9-11 Δεκεμβρίου 1983), εκδόσεις Αρχείο Ιστορίας Συνδικάτων (ΑΡΙΣΤΟΣ), Αθήνα 2005, σελ. 418-421.

³⁸⁶ Σχετικά με τα πρώτα δημοκρατικά μεταπολεμικά Συνέδρια της ΑΔΕΔΥ, βλέπε Γ. Λιάσκος, *Η ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος των Δημοσίων Υπαλλήλων*, ό.π., σελ. 140-146.

³⁸⁷ Δ. Κατσιμάρδου, «Το συνδικαλιστικό κίνημα από τη μεταπολίτευση μέχρι σήμερα», ό.π.

Αποτιμώντας, όμως, γενικά, την πρώτη περίοδο της διακυβέρνησης της χώρας από το ΠΑΣΟΚ, είναι αναγκαίο να επισημάνουμε ότι ελήφθησαν αρκετά μέτρα εκδημοκρατισμού του συνδικαλιστικού κινήματος και θεσμοθετήθηκαν μεταρρυθμίσεις προς όφελος των εργαζομένων, παρ' ότι σε διεθνές επίπεδο είχαν αρχίσει να κυριαρχούν οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές και οι καπιταλιστικές αναδιαρθρώσεις σε βάρος της εργασίας.

Έτσι, έχουμε ξανά μια ανάκαμψη του κινήματος του εργοστασιακού συνδικαλισμού και όχι μόνο, την περίοδο 1982-84. Υπό την πίεση της βιομηχανικής εργατικής τάξης (π.χ. μέσα από μορφές καταλήψεων των εργοστασίων κλπ.) παραμένουν ανοικτές και συνεχίζουν τη λειτουργία τους οι λεγόμενες «προβληματικές επιχειρήσεις», υπό τον έλεγχο του Οργανισμού Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων, τις οποίες το ελληνικό κεφάλαιο εγκαταλείπει χρεωμένες, επειδή δεν τις θεωρεί πλέον κερδοφόρες και αποδοτικές.³⁸⁸

Οι εν λόγω θετικές εξελίξεις διεκόπησαν το φθινόπωρο του 1985, όταν η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ εξαγγέλλει το δίχρονο σταθεροποιητικό πρόγραμμα για την οικονομία, με το οποίο ουσιαστικά εγκαινιάζεται έκτοτε η μόνιμη πολιτική λιτότητας για την εργατική τάξη και τα λαϊκά στρώματα. Συγκεκριμένα, στις 11 Οκτωβρίου 1985 η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ ανακοινώνει τα νέα μέτρα: υποτίμηση της δραχμής κατά 15%, περιορισμός της Αυτόματης Τιμαριθμικής Αναπροσαρμογής (ΑΤΑ), περικοπές στις κοινωνικές δαπάνες και αυξήσεις των τιμολογίων των Δημοσίων Οργανισμών (ΔΕΗ, ΟΤΕ κ.ά.). Αμέσως μετά, στις 19 Οκτωβρίου, δημοσιεύεται το Προεδρικό Διάταγμα, με το οποίο απαγορεύονται μισθολογικές αυξήσεις παραπάνω από την εισοδηματική πολιτική που έχει καθορίσει η κυβέρνηση, με αποτέλεσμα μια σειρά από απεργίες που γίνονται κατά κλάδους να κηρύσσονται από τα δικαστήρια παράνομες και καταχρηστικές επειδή ζητούν περισσότερα από όσα επιτρέπει το Προεδρικό Διάταγμα. Η εισοδηματική πολιτική της κυβέρνησης προκαλεί αλυσιδωτές αντιδράσεις, έντονη δυσαρέσκεια, ξέσπασμα πολλών εργατικών αγώνων και σημαντικές μεταβολές στο εσωτερικό του συνδικαλιστικού κινήματος.

Όμως, η πολιτική αυτή δημιουργεί ταυτόχρονα εσωκομματική κρίση στο κυβερνών κόμμα, ιδιαίτερα με τα στελέχη του στους συνδικαλιστικούς χώρους, τα οποία αντιδρούν ανοιχτά και έντονα με την πολιτική λιτότητας. Η ΠΑΣΚΕ (Πανελλήνια Αγροιστική Συνδικαλιστική Κίνηση), δηλαδή η συνδικαλιστική παράταξη του ΠΑΣΟΚ στους εργατικούς χώρους, διαγράφει επτά μέλη της, τα οποία βρίσκονται στη Διοίκηση της ΓΣΕΕ, επειδή αυτά διαφώνησαν με την κυβερνητική πολιτική. Η εξέλιξη αυτή αλλάζει τους συσχετισμούς δύναμης στο εσωτερικό της ΓΣΕΕ, όπου η πλειοψηφία περνά στην Αριστερά, δηλαδή στη συνεργασία των επτά στελεχών της ΠΑΣΚΕ με τους συνδικαλιστές του ΚΚΕ (ΕΣΑΚ-Σ) και του ΑΕΜ (ΚΚΕ εσωτερικού). Η εν λόγω εξέλιξη είναι σημαντική διότι οι επτά διαγραμμένοι συνδικαλιστές επηρεάζουν Ομοσπονδίες με μεγάλη βαρύτητα μέσα στην εργατική τάξη και την οικονομία της χώρας (ΔΕΗ, ΟΤΕ, ΟΒΕΣ κ.ά.), αλλά και γιατί δημιουργεί νέους συσχετισμούς μέσα στο συνδικαλιστικό κίνημα.³⁸⁹ Λίγο αργότερα οι διαφωνούντες και οι διαγραμμένοι συνδικαλιστές της ΠΑΣΚΕ θα δημιουργήσουν νέα

³⁸⁸ Για περισσότερα σχετικά με τον αγώνα των εργατών στις λεγόμενες «Προβληματικές» επιχειρήσεις, δες Δ. Κατσορίδας, *Εργατικός Έλεγχος – Κοινωνικοποίηση – Αυτοδιαχείριση*, ό.π., στις σελ. 110-126.

³⁸⁹ Δ. Λιβιεράτος, *90 Χρόνια Γ.Σ.Ε.Ε.*, ό.π., σελ. 149-150.

συνδικαλιστική παράταξη με πανελλαδική διάρθρωση: τη Σοσιαλιστική Συνδικαλιστική Εργατοϋπαλληλική Κίνηση (ΣΣΕΚ).³⁹⁰

Το αποκορύφωμα αυτής της σύγκρουσης, τόσο στο εσωτερικό της ΓΣΕΕ όσο και μεταξύ της πλειοψηφίας της ΓΣΕΕ και της κυβέρνησης, είναι οι δύο πανελλαδικές απεργίες: η μία στις 24 Οκτωβρίου και η άλλη στις 14 Νοεμβρίου 1985.

Κατόπιν δικαστικής απόφασης ανατρέπεται η εκλεγμένη διοίκηση της ΓΣΕΕ και διορίζεται νέα μονοπαραταξιακή από στελέχη της ΠΑΣΚΕ, εφόσον η συνδικαλιστική αντιπολίτευση αρνήθηκε να μπει στη διορισμένη διοίκηση. Έτσι, επέρχεται διάσπαση στον συνδικαλιστικό χώρο, την περίοδο 1985-87, με αντιπάλους τη ΓΣΕΕ από τη μια και τη συνδικαλιστική αντιπολίτευση από την άλλη (ΕΣΑΚ, ΑΕΜ, ΣΣΕΚ), η οποία εκφράζεται μέσω της Συντονιστικής Επιτροπής Αγώνα, η οποία ιδρύθηκε από 20 Ομοσπονδίες, το Εργατικό Κέντρο Αθήνας και πάνω από 100 σωματεία που βρίσκονταν στην περιοχή της Αθήνας.³⁹¹

Έπειτα από μια μακρά διαδικασία αντιπαραθέσεων, δικαστικών μαραθωνίων, διαπαραταξιακών διαβουλεύσεων και συνεννοήσεων πραγματοποιήθηκε, τελικά, ένα ενωτικό Συνέδριο της ΓΣΕΕ (το 25ο Συνέδριο, το οποίο έγινε στις 15-16 Απριλίου 1989), με τη συμμετοχή όλων των συνδικαλιστικών παρατάξεων, στο οποίο, μετά τη λήξη του, επήλθε μια κάποια ομαλότητα στο εσωτερικό του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος. Ενδιαφέρον, επίσης, παρουσιάζει το 26ο Καταστατικό Συνέδριο της ΓΣΕΕ (1-2 Δεκεμβρίου 1990), στο οποίο ελήφθησαν ορισμένες σωστές αποφάσεις για τον περιορισμό του κατακερματισμού των συνδικάτων, παρ' ότι στην πράξη δεν υλοποιήθηκαν, όπως να υπάρχει ένα Εργατικό Κέντρο σε κάθε νομό και να περιοριστούν οι Ομοσπονδίες σε 21 από 70 περίπου που υπάρχουν. Η μόνη, ουσιαστικά, ενοποίηση Ομοσπονδιών που έγινε είναι της κλωστοϋφαντουργίας, του ιματισμού και του δέρματος σε μία ενιαία Ομοσπονδία (ΟΕΚΙΔΕ).

Πάντως, η δεκαετία του 1990 βρίσκει τη ΓΣΕΕ να λειτουργεί ενωμένη και με εκπροσώπηση όλων των συνδικαλιστικών παρατάξεων (ΠΑΣΚΕ, ΔΑΚΕ, ΕΣΑΚ και Αυτόνομη Παρέμβαση, η οποία πρόσκειται στον Συνασπισμό).

Στις αρχές της δεκαετίας του 1990 και ιδιαίτερα την περίοδο 1990-93, επί κυβερνήσεως Νέας Δημοκρατίας με πρωθυπουργό τον Κ. Μητσοτάκη, έχουμε κάποιες εργατικές κινητοποιήσεις με κορυφαία εκείνη των εργαζομένων στις αστικές συγκοινωνίες της Αθήνας, επειδή η κυβέρνηση προέβη σε ιδιωτικοποίηση των συγκοινωνιών.

Να σημειώσουμε, επίσης, ότι στις 3 Απριλίου 1999, σε πανελλαδική σύσκεψη συνδικάτων και συνδικαλιστών, δημιουργήθηκε το Πανεργατικό Αγωνιστικό Μέτωπο (ΠΑΜΕ) από συνδικαλιστές, κυρίως του ΚΚΕ, καθώς επίσης του ΔΗΚΚΙ και τμήματος της ανανεωτικής Αριστεράς, αλλά και από συνδικαλιστικά στελέχη που προέρχονταν από διάφορες άλλες

³⁹⁰ Η ανάλογη συνδικαλιστική παράταξη στον χώρο των δημοσίων υπαλλήλων λεγόταν ΣΕΑΚ.

³⁹¹ Για ένα πιο αναλυτικό χρονικό των γεγονότων της κρίσης του συνδικαλιστικού κινήματος το 1985 βλέπε Γ. Κουκουλές - Β. Τζαννετάκος, *Συνδικαλιστικό κίνημα 1981-1986. Η μεγάλη ευκαιρία που χάθηκε*, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1986, σελ. 111-119.

παραταξιακές αντιλήψεις και ιδεολογικές και πολιτικές διαφορές. Σκοπός του ΠΑΜΕ, σύμφωνα με τα συνδικαλιστικά στελέχη που πήραν την πρωτοβουλία για τη δημιουργία του, είναι η συγκρότηση ενός αγωνιστικού ταξικού πόλου στο πλαίσιο του συνδικαλιστικού κινήματος, ενάντια στη γραμμή της συναίνεσης και του συμβιβασμού, με κεντρικό στόχο την αλλαγή της κατάστασης στο συνδικαλιστικό κίνημα, την υπεράσπιση των κατακτήσεων και των δικαιωμάτων των εργατών, των υπαλλήλων, των συνταξιούχων, στον ιδιωτικό και δημόσιο τομέα, καθώς επίσης και των μεταναστών εργατών.³⁹²

Γενικά, όλο αυτό το διάστημα, παρ' ότι πάντα υπήρξαν εργατικές κινητοποιήσεις, διαφόρων κλάδων, εντούτοις δεν υπήρξε κάποιος μαζικός συνδικαλιστικός αγώνας, ο οποίος θα αγκάλιαζε το σύνολο της εργατικής τάξης.

Αυτό έγινε με τις μεγάλες απεργίες για το Ασφαλιστικό, οι οποίες συντάραξαν όλη την ελληνική κοινωνία. Σ' αυτές η εργατική τάξη έκανε την εμφάνισή της, όπως πολλές φορές στη σύγχρονη ιστορία, αποδεικνύοντας ότι είναι πάντα ζωντανή και παρούσα στα κοινωνικά δρώμενα. Συγκεκριμένα, στις 26 Απριλίου και στις 17 Μαΐου 2001 ξεσπούν οι μεγάλες εργατικές κινητοποιήσεις ενάντια στο προτεινόμενο σχέδιο της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ για το ασφαλιστικό σύστημα, η οποία επιχειρούσε να προβεί σε μέτρα, όπως η αύξηση των ορίων συνταξιοδότησης, η μείωση των εργοδοτικών εισφορών, η κατάργηση ουσιαστικά του δημόσιου κοινωνικού χαρακτήρα της ασφάλισης κ.ά., τα οποία έθιγαν το σύνολο των εργαζομένων και δεν υλοποιούσαν τις προτάσεις των συνδικάτων για τριμερή χρηματοδότηση μεταξύ κράτους-εργαζομένων-εργοδοτών. Μάλιστα, στη δεύτερη απεργία της 17 Μαΐου, ενώ ξεκίνησε ως πανεργατική απεργία, μετατράπηκε σε ένα ευρύτερο παλλαϊκό μέτωπο.

«Την εργατική τάξη ακολούθησαν στην απεργία πολλοί κλάδοι επαγγελματιών, βιοτεχνών, εμπόρων που δεν ανήκουν στη δύναμη της ΓΣΕΕ... Τα ποσοστά της απεργίας στο δημόσιο τομέα σχεδόν 100%. Τα ποσοστά στον ιδιωτικό τομέα αυξημένα μέχρι 75% στο σύνολο... Το μικρόφωνο του βήματος αναγγέλλει απεργίες. Ελευσίνια 100%, Θήβα, Λιβαδειά, Θεσσαλονίκη. Η επαρχία ακολουθεί τα θυμωμένα βήματα της Αθήνας και του Πειραιά. Σωρευτικά έρχονται ονόματα σωματείων, Εργατικών Κέντρων, εργοστασίων... 50-100 αστυνομικοί (και μερικοί αξιωματικοί) με πανό και συνθήματα ακριβώς δίπλα στο βήμα της ΓΣΕΕ. Λιμενικοί, πυροσβέστες, Σίσερ Πάλκο, Παυλίδης, ΕΒΟ Λαυρίου, Ναύσταθμος Σαλαμίνας, εργοστάσια Κηφισού, σηκώνουν τα πανό των διεκδικήσεων.

...Με δυο λόγια, δεν ήταν μια απλή απεργία εκτόνωσης. Αποφασιστική η εργατική τάξη απαιτεί στο Ασφαλιστικό την τριμερή χρηματοδότηση. Δεν αρκεί πια η διαβεβαίωση ότι αρχίζουν οι διαπραγματεύσεις από μηδενική βάση. Θα αρχίσουν με το σαφή καθορισμό των κρατικών πόρων που θα διατεθούν για το ασφαλιστικό σύστημα».³⁹³

Τέλος, τα μεγάλα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο κόσμος της εργασίας, από τη δεκαετία του 1990, και ιδιαίτερα με την επιβολή των Μνημονίων από το 2010, με τη συνεχή απορρύθμιση της αγοράς εργασίας, τις κάθε είδους ευελιξίες, τη μαύρη και ανασφάλιστη

³⁹² Για περισσότερα σχετικά με τη δημιουργία του ΠΑΜΕ βλέπε το κείμενο της Επιτροπής Πρωτοβουλίας με τίτλο, «Πλαίσιο έκκλησης για να αλλάξουμε την κατάσταση στο εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα», Ιανουάριος 1999.

³⁹³ Δ. Λιβιεράτος, «Η εργατική τάξη στο προσκήνιο», περιοδικό *Σπάρτακος*, Ιούλιος 2001, τεύχος 60.

εργασία, τα υψηλά ποσοστά ανεργίας, τη συρρίκνωση του δευτερογενούς τομέα και την αύξηση του τριτογενούς (τομέας των υπηρεσιών), τους χαμηλούς μισθούς, την υποβάθμιση της ποιότητας ζωής, το ασφαλιστικό ζήτημα κ.ά., είναι θέματα τα οποία τα συνδικάτα είναι υποχρεωμένα να λάβουν σοβαρά υπόψη τους, προκειμένου να ανακόψουν την πτωτική πορεία της συνδικαλιστικής τους επιρροής, να αναπροσαρμόσουν την τακτική και τις οργανωτικές τους μορφές, ούτως ώστε να προσελκύσουν και άλλα τμήματα των εργαζομένων που παραμένουν εκτός των συνδικαλιστικών οργανώσεων.

Θα κλείσουμε, αυτή τη σύντομη αναφορά στην ιστορία του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα, με ένα μικρό απόσπασμα από άρθρο του Δ. Λιβιεράτου:

«Αυτή η εργατική τάξη, στον ιστορικό ρόλο της οποίας ούτε οι ίδιοι οι εργαζόμενοι, αν τους ρωτούσε κανείς έναν έναν, δεν πιστεύουν... εμφανίζεται παρ' όλα αυτά στο προσκήνιο και αλλάζει τους όρους του πολιτικού παιχνιδιού. Σαν αστάθμητος παράγοντας, που ξαφνιάζει όσους ξεχνάνε την ιστορία μας. Στην ιστορία τα γεγονότα δεν εξελίσσονται με τη λογική μιας πρόσκαιρης συζήτησης. Χιλιάδες αμέτρητες από ατομικές βουλήσεις συγκροτούν ρεύματα που, όταν κανείς τα παρατηρεί στο μάκρος του χρόνου, προβάλλουν εκπληκτικά στην προοπτική και τη συνείδησή τους».³⁹⁴

³⁹⁴ Δ. Λιβιεράτος, «Με υψηλό αίσθημα κοινωνικής ευθύνης...», *Η Καθημερινή*, 28-4-2002.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: ΑΠΟ ΤΟ ΝΟΜΟ 1264/1982 ΣΤΑ ΜΝΗΜΟΝΙΑ

5.1. Εισαγωγή

Στην Ελλάδα το εργατικό ζήτημα και η διεκδίκηση καλύτερων συνθηκών εργασίας και γενικά μιας καλύτερης ποιότητας ζωής ξεκινούν, όπως είδαμε στο κεφάλαιο 4 από τη δεκαετία του 1870. Οι δύσκολες και εξοντωτικές συνθήκες εργασίας σε βιομηχανικές και βιοτεχνικές μονάδες ή σε εμπορικά καταστήματα, ώθησαν τους εργαζόμενους να θέσουν εξ αρχής τα εργατικά ζητήματα στις διεκδικήσεις των πρώτων σωματείων που άρχισαν να δημιουργούνται εκείνη την εποχή.

Από την πρώτη απεργία που ξέσπασε από τους εργάτες ξύλου, των ναυπηγείων της Σύρου, στην Ερμούπολη, το 1879, μέχρι τους απεργιακούς αγώνες, στην εποχή των Μνημονίων, ιδιαίτερα μεταξύ 2010-12, το εργατικό-συνδικαλιστικό κίνημα έχει δώσει μεγάλες μάχες και έχει κάνει θυσίες, έχει δεχτεί ήττες, όμως έχει καταφέρει μεγάλες επιτυχίες και νίκες, αναβιβάζοντας την κοινωνική και πολιτική θέση του κόσμου της εργασίας σε υψηλότερα επίπεδα.

Το εργατικό-συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα σημαδεύτηκε από την εξέλιξη της πολιτικής κατάστασης του τόπου, η οποία χαρακτηριζόταν από τον μη ομαλό πολιτικό και κοινοβουλευτικό βίο. Το άμεσο αποτέλεσμα αυτών των εξελίξεων ήταν η –για μεγάλο χρονικό διάστημα– προσπάθεια για την επιβίωση και διατήρηση της αυτονομίας των συνδικάτων απέναντι στις ποικίλες κρατικές παρεμβάσεις, η εξάρτηση από το κράτος, η κομματικοποίηση-παραταξιοποίηση, ο εργατοπατερισμός, κλπ. Παθογένειες, οι οποίες, κάποιες από αυτές, ταλανίζουν τα συνδικάτα μέχρι σήμερα.

Έτσι, κατά την περίοδο που ακολουθεί, μετά το 8ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ, το 1946 (βλ. στο κεφάλαιο 4), αρχίζει μια εποχή για τα συνδικάτα όπου κυριαρχούν η συνεργασία με κρατικούς, παρακρατικούς και εργοδοτικούς μηχανισμούς, οι μεθοδεύσεις για την αλλοίωση της θέλησης των εργαζομένων, ο εργατοπατερισμός.

Η ομαλοποίηση επήλθε με τον φιλεργατικό νόμο 1264 του 1982, που ψήφισε η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, καθώς επίσης με την καθιέρωση της απλής αναλογικής. Τότε ξεκίνησε μία νέα περίοδος για τον εκδημοκρατισμό του συνδικαλισμού και την κατοχύρωση των ελευθεριών του. Έτσι, το 22ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ, το οποίο πραγματοποιήθηκε μεταξύ 9 έως 11 Δεκεμβρίου 1983 στην Αθήνα, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, αποτέλεσε ορόσημο στην ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα. Είναι το πιο αντιπροσωπευτικό και δημοκρατικό Συνέδριο στην μεταπολεμική περίοδο, ενώ πραγματοποίησε σε σημαντικό βαθμό την οργανωτική ενότητα του συνδικαλιστικού κινήματος.

Τη δράση του εργατικού κινήματος και των συνδικάτων, σε όλα τα επίπεδα (συνδικαλιστικό, θεσμικό, κλπ.), ανέκοψαν από το 2010 τα Μνημόνια και οι Πράξεις Νομοθετικού Περιεχομένου, με τις οποίες συρρικνώθηκε το εργατικό εισόδημα, μειώθηκε

ή και εξαφανίστηκε η προστασία των εργαζομένων, ενώ δημιουργήθηκαν στρατιές ανέργων και ανασφάλιστων απασχολούμενων.

Παρατηρώντας κάποιος/-α την εξέλιξη του εργατικού ζητήματος στην Ελλάδα αισθάνεται πως αυτά για τα οποία αγωνίζονται οι σύγχρονες δυνάμεις της εργασίας δεν απέχουν πολύ από εκείνα για τα οποία πάλευαν οι παλαιότεροι. Οι μισθοί, μέσω των Μνημονίων, έχουν καταβαρθρωθεί, η ανεργία έχει διογκωθεί, υπάρχει νέο μεταναστευτικό ρεύμα, οι ώρες εργασίας έχουν γίνει λάστιχο, η κοινωνική ασφάλιση συνεχώς υποβαθμίζεται, η αδήλωτη εργασία και οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης κυριαρχούν, υπάρχει άγχος και εργασιακό στρες, οι συνθήκες υγιεινής και ασφάλειας της εργασίας υποτιμώνται, αυξάνονται τα εργατικά ατυχήματα, ποινικοποιείται η συνδικαλιστική δράση, κυριαρχεί ο φόβος και η αποστράτευση.

Αλήθεια, πόσο πολύ διαφέρουν αυτά από τις συνθήκες εργασίας που επικρατούσαν στις αρχές του 20ου αιώνα;

Παρ' όλα αυτά, η δράση του εργατικού κινήματος και ευρύτερα του συνδικαλιστικού κινήματος της μισθωτής εργασίας συνεχίζεται, ενώ το εργατικό ζήτημα τίθεται με νέους όρους στην ατζέντα των συνδικάτων. Διότι, παρά τις εκάστοτε αντιξοότητες, η εργατική τάξη εμφανίζεται στο προσκήνιο, *«σαν αστάθμητος παράγοντας, που ξαφνιάζει όσους ξεχνούν την ιστορία μας»*, αλλάζοντας τους όρους του πολιτικού παιχνιδιού.

5.2. Η εξέλιξη της εργατικής νομοθεσίας μετά το 1981

Όπως ήδη είπαμε, η ομαλότητα στο εσωτερικό του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος επετεύχθη με τον Ν. 1264/82, που ψήφισε η νεοεκλεγείσα κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, καταργώντας τον Ν. 330/76 και τον χουντικό ΟΔΕΠΕΣ (βλ. και κεφάλαιο 4). Ταυτόχρονα, θεσμοθετήθηκαν αρκετές μεταρρυθμίσεις προς όφελος των εργαζομένων, όπως ο νόμος για τον έλεγχο των απολύσεων (Ν. 1387/ 1983), ή οι κλαδικές συμβάσεις εργασίας με βελτιωμένες αμοιβές και θεσμικές παροχές για τους εργαζόμενους, ενώ εισάγονται ευνοϊκές ρυθμίσεις για τις μητέρες, τους πολύτεκνους και τα άτομα με ειδικές ανάγκες, καθώς επίσης κοινωνικά κριτήρια για τη μοριοδότηση και τις προσλήψεις δημοσίων υπαλλήλων και εργαζομένων στις ΔΕΚΟ.

Τέλος, το 1990, επί Οικουμενικής Κυβέρνησης, ψηφίστηκε ο νόμος 1876, με τον οποία κατοχυρώνονται βασικά συλλογικά εργατικά δικαιώματα και εισάγεται ένα ολοκληρωμένο και δημοκρατικό σύστημα συλλογικών διαπραγματεύσεων. Επίσης, με τον ίδιο νόμο θεσπίζεται ο Οργανισμός Μεσολάβησης Διαιτησίας (ΟΜΕΔ). Ο εν λόγω νόμος δίνει στους εργαζόμενους το δικαίωμα της μονομερούς προσφυγής στη διαιτησία, καθώς επίσης διευρύνει το περιεχόμενο των συλλογικών συμβάσεων εργασίας, δημιουργώντας νέα είδη, όπως οι επιχειρησιακές και κλαδικές συλλογικές συμβάσεις. Παράλληλα, αναθεωρεί τον αναχρονιστικό νόμο 3239/1955, ο οποίος έλυνε τις εργατικές διαφορές με διαιτητικά δικαστήρια, επιβάλλοντας την υποχρεωτική διαιτησία. Κατά συνέπεια, ο νόμος 1876/1990 αποτελεί ένα από τα καλύτερα θεσμικά πλαίσια στην Ευρώπη, ο οποίος σήμερα βάλλεται από τη νεοφιλελεύθερη επίθεση.

Πολλοί από αυτούς τους νόμους, με τις απαραίτητες συμπληρώσεις και τροποποιήσεις, ίσχυαν μέχρι πρόσφατα. Όμως, η κυριαρχία των νεοφιλελεύθερων πολιτικών κατά τη δεκαετία του 1990, οι καπιταλιστικές αναδιαρθρώσεις σε βάρος της εργασίας και η επιβολή των Μνημονίων καταργούν το οικοδόμημα των κοινωνικών, εργασιακών και ασφαλιστικών κατακτήσεων, οι οποίες είχαν αρχίσει να θεσπίζονται στην Ελλάδα από τις κυβερνήσεις του Ε. Βενιζέλου τη δεκαετία του 1910.

Ωστόσο, είναι αναγκαίο να επισημάνουμε ότι τα εργασιακά δικαιώματα ποτέ δεν εκχωρήθηκαν οικειοθελώς από τους κρατούντες, ούτε ήταν πάντα το αποτέλεσμα ενός ειρηνικού κοινωνικού διαλόγου ανάμεσα στους εκπροσώπους των συνδικάτων και του κεφαλαίου. Απεναντίας, οι κατακτήσεις της εργατικής τάξης στην Ελλάδα και η νομοθετική κατοχύρωσή τους, ήταν αποτέλεσμα σκληρών αγώνων, όπου το κεφάλαιο και το κράτος επιχειρεί να μην τους αναγνωρίσει, κατεδαφίζοντας με συνοπτικές διαδικασίες ότι κατοχυρώθηκε στη διάρκεια 100 χρόνων, με αποτέλεσμα να γυρίζει τις δυνάμεις της εργασίας στην προ του 1910 περίοδο.

5.2.1. Ο νόμος 1264/1982 και οι συλλογικές διαπραγματεύσεις³⁹⁵

Όπως, προείπαμε, ένας από τους βασικούς σταθμούς στην ιστορία των εργατικών αγώνων στην Ελλάδα ήταν η υιοθέτηση του Νόμου 1264 του 1982, ο οποίος αναδιοργάνωσε εκ βάθρων το συνδικαλιστικό κίνημα, συμπεριέλαβε αρκετά μέτρα εκδημοκρατισμού του και θεσμοθέτησε μεταρρυθμίσεις προς όφελος των εργαζομένων. Έτσι, τα συνδικάτα μπόρεσαν να προβούν σε εκκαθάριση των μητρώων τους από σωματεία-σφραγίδες, ενώ ενισχύθηκε η συμμετοχή των εκπροσώπων των εργαζομένων στα κέντρα λήψης των πολιτικών αποφάσεων.

Όμως, ταυτόχρονα, αυτή η πρόσβαση στην εξουσία προκάλεσε πολλαπλές αλλοιώσεις στο συνδικαλιστικό κίνημα, όπως για παράδειγμα την αυξημένη παρέμβαση των πολιτικών κομμάτων στη ζωή των συνδικάτων. Γι' αυτό είδαμε, σε αρκετές περιπτώσεις, συνδικαλιστικά στελέχη να κάνουν σταδιοδρομία ως βουλευτές και υπουργοί. Και το πρόβλημα δεν είναι τόσο η μεταπήδηση σε πολιτικά αξιώματα, ιδιαίτερα στα κόμματα εξουσίας, όσο ότι αυτά που έπρατταν ως πολιτευτές ερχόντουσαν σε αντίθεση με όσα λέγανε, πριν, ως εκπρόσωποι των εργαζομένων.

Επίσης, ο νόμος 1264/82 έδωσε τη δυνατότητα, ώστε τα συνδικαλιστικά στελέχη να μπορούν να απέχουν κάποιο χρονικό διάστημα από την εργασία τους, προκειμένου να ασκήσουν τα καθήκοντα τους πιο αποτελεσματικά, λόγω του μεγάλου χρόνου που απαιτεί η συνδικαλιστική δραστηριότητα. Βέβαια, αυτό από μόνο του δεν είναι κατ' ανάγκη κακό, εκτός και εάν γίνεται κατάχρηση αυτών των αδειών για να απουσιάζουν συστηματικά από τη θέση εργασίας τους. Όμως, κάτι τέτοιο, θα μπορούσε να λυθεί με την *καθιέρωση των περιορισμένων θητειών στα όργανα*, ώστε να μην αποκόβονται οι συνδικαλιστές από το

³⁹⁵ Μια προγενέστερη μορφή αυτού του κειμένου είχε δημοσιευτεί στο περιοδικό *Θόνη*, έκδοση της Ένωσης Εργαζομένων Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης ΟΤΕ (ΕΕΤΕ-ΟΤΕ), Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2016, αρ. φύλλου 104, σελ. 9, με τίτλο: «Συνδικάτα: επείγουσα ανάγκη η ανασυγκρότησή τους...».

χώρο εργασίας τους. Από την άλλη πλευρά δεν πρέπει να υποτιμηθεί το γεγονός ότι οι ανάγκες της συνδικαλιστικής δράσης απαιτούν την παρουσία έμπειρου επιστημονικού και διοικητικού προσωπικού, το οποίο θα ασχολείται αποκλειστικά και μόνο με το καθημερινό έργο των συνδικάτων.

Οι κυβερνώντες, εκμεταλλεζόμενοι τις αδυναμίες και παθογένειες των συνδικάτων και κυρίως των συνδικαλιστικών τους εκπροσώπων, και με πρόσχημα ότι τους πιέζουν οι δανειστές, επιχειρούν να επιβάλλουν ανατροπές που θα αλλάξουν τον χάρτη του συνδικαλισμού.

Όμως, γιατί θέλουν οι κρατούντες να αλλάξουν τον Ν.1264;

Είναι γεγονός ότι τα χρόνια των Μνημονίων αναιρέθηκαν σχεδόν οι περισσότερες κατακτήσεις του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την απαξίωση, από το κράτος και τους εργοδότες, του συνδικαλισμού της λογικής των «κοινωνικών εταίρων» και της διαμεσολάβησης, επειδή δεν υπάρχουν, πλέον, οι υλικές προϋποθέσεις πάνω στις οποίες στηρίχτηκαν οι σχέσεις μεταξύ κράτους-εργοδοτών και συνδικάτων (π.χ. συναινετικά στοιχεία, ένα επαρκές αν και όχι ισχυρό νομοθετικό προστατευτικό πλαίσιο, ισχυρά συνδικάτα στις ΔΕΚΟ, χαμηλή ανεργία κλπ.). Είναι αυτοί ακριβώς οι λόγοι που, οι κρατούντες, θέλουν να διαρρήξουν εντελώς τις σχέσεις εκπροσώπησης που είχαν διαμορφωθεί την προηγούμενη περίοδο, πριν τα Μνημόνια, με τμήματα της μισθωτής εργασίας.

Όλα αυτά, συνεπικουρούμενα από την κατάργηση, ουσιαστικά, των συλλογικών συμβάσεων εργασίας και την κατάργηση της Εργατικής Εστίας, που έκαναν οι κυβερνήσεις της Νέας Δημοκρατίας-ΠΑΣΟΚ και διατήρησε ο ΣΥΡΙΖΑ, μειώνοντας σημαντικά τους πόρους συντήρησης των συνδικάτων, αποδυναμώνουν τον ρόλο τους ως μεσολαβητή, για τον απλούστατο λόγο ότι δεν παρέχουν στο αστικό σύστημα καμία χρησιμότητα. Και δεν αποδυναμώνει, το σύστημα, τον παλιό συνδικαλισμό μόνο σε επίπεδο εργατικών κατακτήσεων, αλλά θέλει να του δώσει και την χαριστική βολή, χτυπώντας τον και στον ίδιο τον μηχανισμό του, τόσο με τα συνεχή προβλήματα που δημιουργούνται όσον αφορά την χρηματοδότηση των συνδικάτων, ακόμη και από αυτούς τους κουτσουρεμένους πόρους, οι οποίοι δικαιωματικά τους ανήκουν εφόσον προέρχονται μόνο από την εισφορά των εργαζομένων, όσο και με την αλλαγή επί το συντηρητικότερο του συνδικαλιστικού νόμου 1264 του 1982.

Κατά συνέπεια, ο συνδικαλισμός όπως τον ξέραμε μέχρι τώρα δεν υπάρχει. Επίσης, τα πράγματα μέσα στην κοινωνία και στα συνδικάτα, λόγω της οικονομικής καταστροφής που έχει συντελεστεί και των μνημονιακών πολιτικών, έχουν τελειώσει: οι πελατειακές σχέσεις, οι εξυπηρετήσεις, οι συναινετικές διαδικασίες μεταξύ συνδικάτων-εργοδοσίας-κράτους, ο επαγγελματικός συνδικαλισμός, οι ίδιες οι εργατικές κατακτήσεις. Αντιθέτως, οι πλατείες και οι λαϊκές συνελεύσεις, το 2011-12, τα δίκτυα της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας, οι νέοι συνεταιρισμοί, τα εναλλακτικά πολιτιστικά δρώμενα, μια νέα γενιά συνδικαλιστών/-τριών που έχει ζυμωθεί σε αντίξοες συνθήκες, οι κινήσεις ανέργων, τα πειράματα εργατικής αυτοδιαχείρισης (π.χ. BIOME, EPT, «Η Εφημερίδα των

Συντακτών», Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων κ.ά.) δείχνουν μια τάση που αναζητά το νέο και αρνείται το παλιό.

Την ίδια στιγμή, όμως, προκύπτουν μια σειρά ερωτημάτων: Θα σταθεροποιηθούν αυτές οι τάσεις; Θα ενισχυθούν; Θα καταφέρουν να ηγεμονεύσουν; Υπό ποιες προϋποθέσεις μπορεί να εκπροσωπηθεί ο λαϊκός παράγοντας; Ποια η σχέση του με τους κρατικούς θεσμούς; Η εν λόγω σχέση θα είναι εναλλακτική, συμπληρωματική ή ανταγωνιστική;

Σε ό,τι αφορά τη δράση της εργατικής τάξης και των συνδικάτων προκύπτει το εξής ερώτημα: Γιατί, μετά από τρία Μνημόνια, δεν υπάρχουν κινητοποιήσεις ή κοινωνικές δράσεις μαζικής έκτασης; Γιατί υπάρχει μακροχρόνια ύφεση της συλλογικής διαμαρτυρίας;

Παρ' όλα αυτά, να υπενθυμίσουμε ότι αν και τα συνδικάτα έχουν πολλές αδυναμίες, αν και καταλογίζονται πολλά σε κάποιους από τους συνδικαλιστικούς τους εκπροσώπους, εντούτοις *είναι απαραίτητη η ύπαρξή τους*. Διότι, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι κοινωνικές κατακτήσεις και η υπεράσπιση της δημοκρατίας συντελέστηκαν πάντα μέσω αυτών και, το κυριότερο, αποτελούν επίτευγμα της εργατικής τάξης και γενικότερα των μισθωτών εργαζομένων, διότι είναι το εργαλείο μέσω του οποίου οι εργαζόμενοι οργανώνουν την συλλογική προώθηση των συμφερόντων τους. Μπορούμε, λοιπόν, να φανταστούμε μια κοινωνία χωρίς συνδικάτα; Τι κοινωνία θα ήταν αυτή;

5.2.2. Η θεσμική αποτύπωση της εργασιακής πραγματικότητας κατά τη διάρκεια των Μνημονίων (2010-17)

Η επιδίωξη των κρατούντων να απορυθμιστούν οι εργασιακές σχέσεις, ώστε να μπορούν να προσαρμόζονται στις ανάγκες του κεφαλαίου, ήταν διαχρονική. Τελικά, αυτό έγινε κατορθωτό με τα Μνημόνια, τα οποία χρησιμοποίησαν σαν πρόσχημα την «κρίση χρέους», επιβάλλοντας μια οικονομική πολιτική–σοκ στις δυνάμεις της εργασίας. Πράγματι, τα Μνημόνια, υπηρέτησαν και υπηρετούν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο αυτήν τη στόχευση, επιταχύνοντας συνάμα την όλη διαδικασία ριζικής απορρύθμισης των εργασιακών σχέσεων.³⁹⁶

Παρακάτω θα επιχειρήσουμε εν τάχει να παρουσιάσουμε τις αλλαγές που έγιναν στην εργατική νομοθεσία σε βάρος της εργασίας.³⁹⁷

ΠΡΩΤΟ ΜΝΗΜΟΝΙΟ

³⁹⁶ Για την επίδραση των μνημονίων στις εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα βλέπε μεταξύ άλλων σε Ioannou, 2012 Koukiadaki & Krestsos, 2012 Kornelakis & Voskeritsian, 2014 Yannakourou & Tsimpoukis, 2014 Economakis *et al.*, 2016 Koukiadaki & Kokkinou, 2016 Kouzis, 2018 Katsaroumpas & Koukiadaki, 2019.

³⁹⁷ Οι πληροφορίες αντλήθηκαν από το Α. Καψάλης, «Κωδικοποίηση εργατικής νομοθεσίας: Πίνακας μεταρρυθμίσεων της εργατικής νομοθεσίας στην εποχή των μνημονίων», *Ενημέρωση* ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, τεύχος 220, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2014. Επιπρόσθετες πληροφορίες σχετικά με την επίδραση του πρώτου και δεύτερου Μνημονίου στο ελληνικό σύστημα συλλογικών διαπραγματεύσεων βλ. και σε Zisimopoulos *et al.* (2019), καθώς και Ζησιμόπουλος & Οικονομάκης (2018).

N. 3845 / 2010

- Σε περίπτωση που ισχύουν ταυτόχρονα όροι διαφορετικών Συλλογικών Συμβάσεων, υπερισχύουν οι δυσμενέστεροι για τον εργαζόμενο κι όχι οι ευνοϊκότεροι.

N. 3863 / 2010

- Καθιέρωση ειδικής σύμβασης μαθητείας για νέους ηλικίας 15–18 ετών, με αμοιβή του 70% του γενικού κατώτατου μισθού.
- Μείωση κατά 20% της αμοιβής της υπερεργασίας και κάθε μορφής υπερωριακής απασχόλησης.³⁹⁸
- Μείωση μέχρι και κατά 3/4 (από 24 μήνες σε 6) του χρόνου προειδοποίησης της απόλυσης. Με την έγκαιρη προειδοποίηση δίνεται μόνο η μισή αποζημίωση, γεγονός που διευκολύνει τον εργοδότη να κάνει απολύσεις, αφού αυτές κοστίζουν λιγότερο. Επίσης, οι ατομικές απολύσεις διευκολύνονται και επειδή ο εργοδότης μπορεί να καταβάλλει την αποζημίωση σε μεγαλύτερο από πριν χρονικό διάστημα.
- Αύξηση του ορίου των ομαδικών απολύσεων από 4 σε 6 μηνιαίως για τις επιχειρήσεις που απασχολούν από 20 έως 150 εργαζόμενους και από 2% στο 5% για τις επιχειρήσεις που απασχολούν περισσότερους από 150 εργαζόμενους (το όριο του 2% ίσχυε για τις επιχειρήσεις με πάνω από 200 εργαζόμενους).

N. 3871 /2010

- Απαγόρευση οποιασδήποτε μισθολογικής αύξησης, μέσω του Οργανισμού Μεσολάβησης και Διαιτησίας (ΟΜΕΔ), για την περίοδο 2010–2012, που ήταν μεγαλύτερη από την αύξηση που όριζε η Εθνική Γενική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας (ΕΓΣΣΕ) στην ίδια περίοδο. Και επειδή η ΕΓΣΣΕ για το 2010 δεν προέβλεπε καμία αύξηση, η απαγόρευση αυτή σήμανε πάγωμα μισθών.

N. 3899 / 2010

- Επέκταση της δοκιμαστικής περιόδου από τους 2 μήνες στους 12 για τους εργαζομένους του ιδιωτικού τομέα. Σε περίπτωση απόλυσης εντός της περιόδου αυτής ή με τη λήξη της ο εργαζόμενους δεν δικαιούται αποζημίωση. Έτσι, ο εργοδότης μπορεί να εκμεταλλεύεται έναν νεοπροσληφθέντα επί έναν χρόνο και να τον απολύει αμέσως μετά, αφού η απόλυση δεν κοστίζει. Το μέτρο αυτό διευκολύνει την ανακύκλωση φθηνού εργατικού δυναμικού.

³⁹⁸ Σύμφωνα με τα άρθρα 1 και 2 του Ν. 3385/2005 και το άρθρο 74 του Ν. 3863/2010, στις επιχειρήσεις με εβδομαδιαίο ωράριο εργασίας έως 40 ώρες, ο εργοδότης δικαιούται να απαιτήσει από τους εργαζόμενους την παροχή έως και πέντε επιπλέον ωρών εργασίας την εβδομάδα. Αυτές οι επιπλέον ώρες εργασίας πέραν του σαραντάωρου ορίζονται ως υπερεργασία και αμείβονται με το καταβαλλόμενο ωρομίσθιο προσαυξημένο κατά 20%. Στις επιχειρήσεις με εξαήμερο σύστημα εργασίας, η υπερεργασία μπορεί να φτάσει τις οκτώ επιπλέον ώρες (41η έως 48η την εβδομάδα). Ως *υπερωριακή*, ορίζεται η εργασία πέραν της υπερεργασίας (46η ώρα κι εφεξής για την πενθήμερη και 49η ώρα κι εφεξής για την εξαήμερη εργασία). Η υπερωριακή εργασία αμείβεται με το καταβαλλόμενο ωρομίσθιο προσαυξημένο κατά 40%, εφόσον δεν υπερβαίνει τις 120 ώρες ανά έτος για τους υπαλλήλους και τις 30 ώρες ανά εξάμηνο για τους εργατοτεχνίτες, ενώ σε περίπτωση που τις υπερβεί, αμείβεται προσαυξημένη κατά 60% για την πέραν των παραπάνω ορίων υπερωριακή εργασία.

- Επέκταση της ανώτατης διάρκειας «δανεισμού» εργαζομένων από τους 18 μήνες στους 36.
- Επέκταση της ανώτατης διάρκειας της επιβαλλόμενης εκ περιτροπής εργασίας από 6 μήνες σε 9 μήνες ανά ημερολογιακό έτος. Ο εργοδότης έχει τη δυνατότητα να επιβάλλει στους εργαζόμενους για ακόμα μεγαλύτερο χρονικό διάστημα μείωση των ημερών και των ωρών εργασίας. Αυτό σημαίνει μειωμένες αποδοχές για τους εργαζόμενους, αφού ο εργοδότης προσαρμόζει απόλυτα το εργατικό δυναμικό στις ανάγκες της παραγωγής.
- Κατάργηση της προσαύξησης στο ωρομίσθιο της μερικής απασχόλησης σε περίπτωση υπερωρίας και απασχόλησης με εβδομαδιαία εργασία κάτω των 20ωρών.
- Εισαγωγή των Ειδικών Επιχειρησιακών Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας (ΕΕΣΣΕ) για το χτύπημα του κατώτατου κλαδικού μισθού. Αυτή ήταν η πρώτη προσπάθεια να επιβληθεί μείωση των αποδοχών κάτω από τα όρια που προβλέπουν οι κλαδικές και ομοιοεπαγγελματικές συμβάσεις.

N. 3986 / 2011

- Επέκταση της ανώτατης διάρκειας των συμβάσεων ορισμένου χρόνου μετά από τρεις διαδοχικές ανανεώσεις, από τους 24 μήνες στους 36. Διευρύνεται έτσι το χρονικό διάστημα κατά το οποίο εργοδότης δεν υποχρεούται να απασχολεί εργαζόμενους με συμβάσεις αορίστου χρόνου. Ωστόσο, ο ανωτέρω περιορισμός των 36 μηνών αίρεται μέσω ρύθμισης, που δικαιολογεί τη χωρίς όρια δυνατότητα ανανέωσης των συμβάσεων ορισμένου χρόνου σε περίπτωση που ο εργοδότης επικαλεστεί «αντικειμενικούς λόγους».
- Ενίσχυση της διευθέτησης του χρόνου εργασίας. Δίνεται η δυνατότητα στον εργοδότη να αυξάνει τον ημερήσιο χρόνο εργασίας, πέραν του 8ωρου, για διάστημα 6 μηνών ανά έτος (αντί για 4 που ήταν πριν). Αυτός ο χρόνος δεν αμείβεται ως υπερωρία.
- Μείωση της επιδότησης των ανέργων σε 450 ημερήσια επιδόματα ανά τετραετία από το 2011 και σε 400 από το 2012–2015, κάτι που συνεπάγεται περιορισμό του δικαιώματος λήψης του επιδόματος ανεργίας.

N. 4024 / 2011

- Με διάταξη προβλεπόταν μέχρι το τέλος του 2012 η κατάργηση της αρχής της επέκτασης των κλαδικών και ομοιοεπαγγελματικών ΣΣΕ, που ίσχυε μέχρι τότε. Δηλαδή, οι εργοδότες που δεν υπογράφουν τη σύμβαση δεν είναι πια υποχρεωμένοι να την εφαρμόσουν. Επίσης, επιτρέπει τη δημιουργία Ενώσεων Προσώπων, που μπορούν να υπογράφουν επιχειρησιακές συμβάσεις. Σε συνδυασμό με την εισαγωγή των Ενώσεων Προσώπων το άρθρο αυτό αποτελεί ενεργοποίηση της ειδικής επιχειρησιακής συλλογικής σύμβασης εργασίας (N. 3899/2010) και της υπερίσχυσης δυσμενέστερων συλλογικών συμβάσεων εργασίας (N. 3845/2010).

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΝΗΜΟΝΙΟ

Ν. 4046 / 2012

- Μείωση του γενικού κατώτατου μισθού κατά 22% και κατάργηση της ΕΓΣΣΕ 2010–2012. Έτσι, ο βασικός μεικτός μισθός από 751 ευρώ μειώνεται στα 586 ευρώ και το ημερομίσθιο από 33,57 ευρώ στα 26,18 μεικτά.
- Μείωση του γενικού κατώτατου μισθού κατά 32% για τους νέους μέχρι 25 ετών και για τους μαθητευόμενους. Ο μισθός διαμορφώνεται από 751 ευρώ μεικτά, στα 511 ευρώ και το ημερομίσθιο από 33,57 ευρώ στα 22,83 ευρώ. Οι ανωτέρω δύο διατάξεις προέρχονται από την Πράξη Υπουργικού Συμβουλίου αρ. 6/2012 και οι μειώσεις που προβλέπουν γίνονται μονομερώς από τον εργοδότη χωρίς τη συναίνεση του εργαζόμενου. Καθορίζεται επίσης για πρώτη φορά από το κράτος ο κατώτατος μισθός/ημερομίσθιο.
- Μείωση του χρόνου της μετενέργειας,³⁹⁹ μετά τη λήξη της ΣΣΕ, από 6 μήνες σε 3. Διατηρείται μόνον ο βασικός μισθός και αν υπάρχουν τέσσερα επιδόματα. Οι υπόλοιποι όροι των προηγούμενων ΣΣΕ καταργούνται χωρίς τη συναίνεση του εργαζόμενου. Συγκεκριμένα, εάν με το πέρας του τριμήνου της αναγκαστικής παράτασης μιας ΣΣΕ δεν έχει υπογραφεί νέα ΣΣΕ, εξακολουθούν να ισχύουν από τους κανονιστικούς όρους αποκλειστικά εκείνοι που αφορούν α) τον βασικό μισθό ή το βασικό ημερομίσθιο και β) τα επιδόματα ωρίμανσης, τέκνων, σπουδών και επικίνδυνης εργασίας, εφόσον αυτά τα επιδόματα προβλέπονται από τη ΣΣΕ που έληξε ή καταγγέλθηκε.
- Κατάργηση του δικαιώματος για μονομερή προσφυγή στον Οργανισμό Μεσολάβησης και Διαιτησίας (ΟΜΕΔ) και καθιέρωση της από κοινού προσφυγής σ' αυτήν. Έτσι, τα συνδικάτα δεν μπορούν πια να προσφεύγουν στον ΟΜΕΔ χωρίς τη σύμφωνη γνώμη του εργοδότη. Περιορισμός της διαιτητικής απόφασης στον καθορισμό του βασικού μισθού και ημερομισθίου. Κριτήρια της απόφασης είναι οι οικονομικές συνθήκες, η ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας και η μείωση του μοναδιαίου κόστους εργασίας κατά την περίοδο του δεύτερου Μνημονίου.
- «Πάγωμα» των αυξήσεων σε μισθούς και ωριμάνσεις μέχρι τη μείωση του ποσοστού ανεργίας στη χώρα κάτω από 10%.

Ν. 4093 / 2012

«Οι ΕΓΣΣΕ καθορίζουν τους ελάχιστους μη μισθολογικούς όρους εργασίας, που ισχύουν για τους εργαζόμενους όλης της χώρας. Βασικοί μισθοί, βασικά ημερομίσθια, κάθε είδους προσαυξήσεις αυτών και γενικά κάθε άλλος μισθολογικός όρος ισχύουν μόνο για τους εργαζόμενους που απασχολούνται από εργοδότες των συμβαλλόμενων εργοδοτικών οργανώσεων...» (Άρθρο 1, υποπαράγραφος ΙΑ.11). Επίσης, επαναδιατυπώνει παλαιές διατάξεις και προσθέτει ορισμένες νέες, όπως:

- Επαναβεβαιώνει τον νέο τρόπο καθορισμού του κατώτατου μισθού και ημερομισθίου.
- Ευνοεί τους εργοδότες, οι οποίοι δεν είναι μέλη των εργοδοτικών οργανώσεων που δεσμεύονται από την ΕΓΣΣΕ, για κατάργηση του επιδόματος γάμου.

³⁹⁹ Μετενέργεια είναι η περίοδος ισχύος όρων της συλλογικών συμβάσεων εργασίας, μετά τη χρονολογική της λήξη, με σκοπό τη διατήρηση κάποιων εργασιακών δικαιωμάτων, κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων των δύο πλευρών για την ανανέωσή της.

- Επιδεινώνει το καθεστώς της αποζημίωσης λόγω απόλυσης υπαλλήλων, «παγώνοντας» τον χρόνο προϋπηρεσίας και περιορίζοντας τον αριθμό των μισθών που δίνονται για αποζημίωση, ιδίως για εργασία άνω των 16 ετών στον ίδιο εργοδότη.
- Παρέχει τη δυνατότητα απασχόλησης των εργαζομένων στα εμπορικά καταστήματα και για τις ώρες που δεν λειτουργούν.
- Παρέχει τη δυνατότητα στους εργοδότες που δραστηριοποιούνται στο εμπόριο να παρακάμπτουν το πενθήμερο και να περιβάλλουν εξαήμερη εργασία.

ΤΡΙΤΟ ΜΝΗΜΟΝΙΟ: Τα Εργατικά Δικαιώματα στην κλίνη του Προκρούστη⁴⁰⁰

Η νέα κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ, παρ' ότι είχε υποσχεθεί ότι θα καταργήσει τα Μνημόνια και θα επαναφέρει ένα σταθερό πλαίσιο εργασιακών σχέσεων, καθώς επίσης και την εργατική νομοθεσία στην προ Μνημονίων κατάσταση, εντούτοις με την μεταστροφή της, μετά το δημοψήφισμα της 5 Ιουλίου 2015, υπέβαλε αίτημα προς τον Ευρωπαϊκό Μηχανισμό Σταθερότητας (ΕΜΣ), στις 8 Ιουλίου 2015, προκειμένου να υπάρξει νέα χρηματοδοτική διευκόλυνση της ελληνικής οικονομίας. Έτσι, στις 11 Αυγούστου, οι εκπρόσωποι των θεσμικών οργάνων της ΕΕ, του ΔΝΤ και της ελληνικής κυβέρνησης κατέληξαν σε ένα πλαίσιο μεταρρυθμιστικών δράσεων και πολιτικών που θα συνοδεύουν το πρόγραμμα χρηματοδοτικής διευκόλυνσης την περίοδο 2015-2018. Με την υπογραφή του 3ου Μνημονίου, η ελληνική κυβέρνηση δεσμεύτηκε να λάβει το σύνολο των μέτρων που απαιτούνται για την επιτυχία του προγράμματος και να διαβουλευεται και να συμφωνεί με του Θεσμούς για όλες τις αποφάσεις πολιτικής που σχετίζονται με τους στόχους του Μνημονίου, πριν την οριστικοποίηση και τη νομική τους έγκριση.

Όσον αφορά τα εργασιακά θέματα, η κυβέρνηση δεσμεύτηκε να προβεί στις αλλαγές που επιβάλλει το 3ο Μνημόνιο και να μπει σε διαδικασία διαβούλευσης με τους «κοινωνικούς εταίρους», για τα θέματα που αφορούν την αδήλωτη εργασία, τις ομαδικές απολύσεις, τις συλλογικές διαπραγματεύσεις και τη συλλογική δράση (συνδικαλιστικός νόμος 1264).

Το Φθινόπωρο του 2017 ψηφίζεται ο Νόμος 4488, ο οποίος επιχειρεί να ρυθμίσει ζητήματα της απλήρωτης και αδήλωτης εργασίας. Το εν λόγω νομοσχέδιο θεσπίζει μια σειρά κυρώσεων στους εργοδότες που εκμεταλλεύονται εργαζόμενους, που τους έχουν αδήλωτους.

Όμως, παρ' ότι οι εν λόγω ρυθμίσεις είναι σε θετική κατεύθυνση, επειδή ανακουφίζουν κάπως τους εργαζόμενους από την εργοδοτική αυθαιρεσία, εντούτοις τέσσερις μήνες πριν είχε ψηφιστεί ο νέος αντεργατικός νόμος (Ν. 4472/17), ενώ λίγο μετά, τον Ιανουάριο του 2018, ψηφίστηκε ο περιορισμός του δικαιώματος απεργίας στα πρωτοβάθμια σωματεία.

Όταν, λοιπόν, η κυβέρνηση, μετά τη 2η Αξιολόγηση, διακήρυττε σε όλους τους τόνους ότι μέσα από τις διαπραγματεύσεις με τους δανειστές κατάφερε να διατηρήσει τα εργατικά κεκτημένα και πως από το δεύτερο εξάμηνο του 2018 θα επανέλθουν οι συλλογικές διαπραγματεύσεις (μόνο οι επιχειρησιακές και οι κλαδικές και όχι η ΕΓΣΣΕ),

⁴⁰⁰ Μια προγενέστερη μορφή, με τον ίδιο τίτλο, είχε δημοσιευτεί στην *Εφημερίδα των Συντακτών*, 24 Ιουλίου 2017.

δημιουργούσε μια εικόνα, η οποία κάθε άλλο παρά πραγματική είναι. Διότι, παρακολουθώντας κάποιος με προσοχή τι έχει συμφωνηθεί στη 2η Αξιολόγηση θα διαπιστώσει μια διαφορετική και δυσοίωνη εικόνα για το παρόν και το μέλλον των εργατικών δικαιωμάτων στην Ελλάδα. Σε γενικές γραμμές οι αλλαγές που έχουν επέλθει είναι οι εξής:

1) *Απελευθερώνεται πλήρως η κυριακάτικη εργασία* για έξη μήνες κάθε έτος σε γεωγραφικές περιοχές, όπου, ειδικά την τουριστική περίοδο (Μάης-Οκτώβρης), απασχολείται η πλειονότητα των εμποροϋπαλλήλων της χώρας (Αθήνα, Πειραιάς, Θεσσαλονίκη). Η κατάργηση της κυριακάτικης αργίας εντάσσεται στην προσπάθεια καθιέρωσης ενός μοντέλου εργασίας, στο οποίο οι εργοδότες θα έχουν εργαζόμενους που θα δουλεύουν όποτε τους χρειάζονται, για όσο χρόνο τους χρειάζονται, και οποιαδήποτε ημέρα και ώρα της εβδομάδας. Οι εμποροϋπάλληλοι, έρμια ενός συστήματος εκφοβισμού, θα αναγκαστούν να θυσιάσουν τη μοναδική ημέρα ανάπαυσης και μαζί την κοινωνική και οικογενειακή ζωή τους, προκειμένου να μη ρισκάρουν την απόλυσή τους. Διαλύεται, έτσι, με αυτό τον τρόπο η προσωπική ζωή των ανθρώπων. Επιπλέον, η κατάργηση της κυριακάτικης αργίας εντάσσεται στο πλαίσιο της βίαιης αναδιάρθρωσης των εργασιακών σχέσεων, προκειμένου το κεφάλαιο να διατηρήσει υψηλή την κερδοφορία του. Τα μεγάλα εμπορικά καταστήματα, προκειμένου να πιάσουν μεγάλους τζίρους, θα υποχρεώνουν τους εργαζόμενους σε ένα ατελείωτο-συνεχές 12ωρο εργασίας, το οποίο σε πολλές περιπτώσεις δε θα ανταμειφθεί. Ο Καταναλωτής από την άλλη μεριά μπορεί να ακυρώσει στην πράξη την αναχρονιστική «μεταρρύθμιση» του ανοίγματος των καταστημάτων τις Κυριακές, με το να μην πηγαίνει να ψωνίζει.

2) *Διευκολύνονται οι ομαδικές απολύσεις*, εφόσον καταργείται η διοικητική έγκριση (βέτο) του Υπουργού Εργασίας, ενώ παράλληλα καταργείται και η αντίστοιχη αρμοδιότητα των Περιφερειάρχων (Νόμος 4472/2017). Επίσης, λόγω κατάργησης του βέτο του Υπουργού, έχουν απαλειφθεί από τη νέα ρύθμιση τα τρία κριτήρια που συνεκτιμούσε ο Υπουργός, προκειμένου να παρατείνει τις διαβουλεύσεις ή να μην εγκρίνει (μερικά ή ολικά) τις ομαδικές απολύσεις: α) τις συνθήκες της αγοράς εργασίας, β) την κατάσταση της επιχείρησης, γ) το συμφέρον της Εθνικής Οικονομίας. Αντίθετα, το ζήτημα παραπέμπεται σε ειδικό τμήμα του Ανώτατου Συμβουλίου Εργασίας (ΑΣΕ), το λεγόμενο «Τμήμα Ελέγχου Ομαδικών Απολύσεων», στο οποίο η εργατική πλευρά είναι μειοψηφία, εφόσον στην τριμερή σύνθεσή του εκπροσωπούνται ισομερώς κράτος, εργαζόμενοι και εργοδότες. Το ΑΣΕ, μέσω αυτού του Τμήματος, ως μόνη αρμοδιότητα έχει να ελέγχει αποκλειστικά την τυπική διαδικασία, δηλαδή αν τηρήθηκαν οι υποχρεώσεις του εργοδότη για ενημέρωση και διαβούλευση με τους εκπροσώπους των εργαζομένων, καθώς και η υποχρέωση κοινοποίησης των σχετικών εγγράφων. Όσον αφορά την εκπόνηση εναλλακτικού κοινωνικού πλάνου προστασίας των απολυμένων είναι προαιρετική και αφηρημένη. Σε κάθε περίπτωση, ακόμη κι αν ο εργοδότης δεν τηρήσει έστω κι αυτές τις προαιρετικές υποχρεώσεις, οι ομαδικές απολύσεις πραγματοποιούνται κανονικά.

3) *Επεκτείνονται οι λόγοι νόμιμης απόλυσης προστατευόμενων συνδικαλιστικών στελεχών* και προστίθενται οι εξής περιπτώσεις: α) τέλεσης κλοπής ή υπεξαίρεσης σε βάρος του εργοδότη ή του εκπροσώπου του, και β) αδικαιολόγητης αποχής από την εργασία για διάστημα μεγαλύτερο των τριών ημερών. Συνδικαλιστές έχουν πικρή εμπειρία για το πώς

στοιχειοθετούνταν ψευδείς κατηγορίες από την εργοδοσία σε βάρος τους, ώστε μετά να έχει το πρόσχημα να τους απολύσει.

4) Ο νόμος 1264/82 έδωσε τη δυνατότητα, ώστε τα συνδικαλιστικά στελέχη να μπορούν να λαμβάνουν κάποιες άδειες, προκειμένου να ασκήσουν τα καθήκοντα τους πιο αποτελεσματικά, λόγω του μεγάλου χρόνου που απαιτεί η συνδικαλιστική δραστηριότητα, και αυτό από μόνο του δεν είναι κατ' ανάγκη κακό. Όμως, με το άρθρο 19 του Νόμου 4472/2017, μειώνεται ο αριθμός των ημερών αμειβόμενης συνδικαλιστικής άδειας για κάποιες περιπτώσεις συνδικαλιστών σε μη αντιπροσωπευτικές οργανώσεις, κυρίως του ιδιωτικού τομέα, εμποδίζοντας έτσι τη δράση σε χώρους που επικρατεί εργασιακό γκούλακ και στους οποίους η συνδικαλιστική δράση και κάλυψη είναι αναγκαία προκειμένου να αντιμετωπισθεί η εργοδοτική αυθαιρεσία.

5) Νομιμοποιείται ρητά η έμμεση *ανταπεργία* (Νόμος 4472/2017) από μεριάς του εργοδότη και μάλιστα η πλέον σκληρή εκδοχή της, το μισθολογικό lock-out, δηλαδή η δυνατότητα μη καταβολής μισθού σε αυτούς που δεν απεργούν, ωθώντας τους έτσι σε φαινόμενα «κοινωνικού αυτοματισμού» με βίαιες αντιπαραθέσεις με τους απεργούς για να σπάσει η απεργία. Το επόμενο βήμα είναι η δημιουργία εργοδοτικών στρατών, όπου το ένα κομμάτι των εργαζομένων θα στρέφεται απέναντι στο άλλο, σε μια λογική ανθρωποφαγίας.

Πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι πριν από την υπογραφή του τρίτου Μνημονίου, στο πλαίσιο της πρώτης κυβέρνησης των ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ, επιχειρείται η αποκατάσταση της κανονικότητας στις συλλογικές συμβάσεις με την επεξεργασία σχετικού νομοσχεδίου που έλαβε από την ΟΚΕ σχετική γνώμη, αλλά δεν κατατέθηκε στη Βουλή για να ακολουθήσει την κοινοβουλευτική διαδικασία.⁴⁰¹ Στη συνέχεια η αναβίωση, του συστήματος των συλλογικών συμβάσεων εργασίας, εξαρτήθηκε άμεσα από την επίτευξη των οικονομικών στόχων του Τρίτου Μνημονίου, στο πλαίσιο του οποίου ρυθμίζονται τα εξής:⁴⁰²

α) με το Ν. 4472/2017 διατηρείται η αναστολή της επέκτασης των κλαδικών και ομοιοεπαγγελματικών συλλογικών συμβάσεων, καθώς και της ευνοϊκότερης ρύθμισης σε περίπτωση συρροής των συλλογικών συμβάσεων μέχρι το τέλος του προγράμματος οικονομικής προσαρμογής (αρθρ. 16, παρ 1,2).

β) με το Ν. 4475/2017, τέλος, επαναλαμβάνονται οι διατάξεις του παραπάνω νόμου αποσαφηνίζοντας το χρονικό όριο εφαρμογής τους. Στο πλαίσιο αυτό διατηρείται η ισχύς των επιχειρησιακών συλλογικών συμβάσεων έναντι των κλαδικών σε περίπτωση συρροής, καθώς και η αναστολή της επέκτασης των κλαδικών και ομοιοεπαγγελματικών συλλογικών συμβάσεων μέχρι την ολοκλήρωση του προγράμματος οικονομικής προσαρμογής (αρθρ. 5, παρ 1,2).

Επίσης, να υπενθυμίσουμε ότι στο κείμενο του 3ου Μνημονίου, η ελληνική πλευρά δεσμεύτηκε ρητά να απόσχει από οποιαδήποτε βελτιωτική παρέμβαση στην αγορά εργασίας, από την οποία θα μπορούσε να προέλθει η επαναφορά της εργατικής νομοθεσίας

⁴⁰¹ Γ. Κουζής, Α. Καψάλης, Σέργιος Σερμπέτης, Αλ. Νικολούζος, «Το μετέωρο βήμα της αποκατάστασης της συλλογικής αυτονομίας», *Επιθεώρησης Εργατικού Δικαίου*, Ιούλιος-Αύγουστος 2016, τεύχος 7, τόμος 75, σελ. 786.

⁴⁰² Γ. Κουζής και Α. Καψάλης, «Οι εργασιακές σχέσεις στο πλαίσιο του τρίτου Μνημονίου: τα επίμαχα θέματα της διαπραγμάτευσης και οι συγκρίσεις με τον ευρωπαϊκό χώρο», ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα 2018, υπό δημοσίευση.

στα προ Μνημονίου επίπεδα.⁴⁰³ Για την ακρίβεια, δεσμεύτηκε ρητά ότι οι αλλαγές δεν μπορούν να οδηγούν σε επαναφορά ρυθμίσεων που είναι ασύμβατες με τα προγράμματα δημοσιονομικής προσαρμογής.

Όσον αφορά την επαναφορά της επεκτασιμότητας των κλαδικών συμβάσεων εργασίας, οι οποίες τίθενται σε ισχύ μετά το πέρας του τρίτου Μνημονίου, στις 20 Αυγούστου 2018, επαφίεται αποκλειστικά στην διακριτική ευχέρεια των εργοδοτικών οργανώσεων και στη διάθεσή τους να καταθέσουν το Μητρώο Μελών τους. Συγκεκριμένα, ο Νόμος 1876/90 αναφέρει απλώς (και χωρίς καμία περαιτέρω εξειδίκευση) ότι ο υπουργός Εργασίας μπορεί να επεκτείνει μια κλαδική σύμβαση, εφόσον βεβαίως τα μέλη της εργοδοτικής οργάνωσης απασχολούν το 51% των εργαζομένων του κλάδου και υπό την προϋπόθεση ότι υπάρχει σύμφωνη γνώμη του Ανώτατου Συμβουλίου Εργασίας (ΑΣΕ), στο οποίο θα πρέπει να σημειωθεί ότι εκπροσωπούνται ισομερώς κατά 1/3 η κυβέρνηση, οι εργοδότες και οι εργαζόμενοι.⁴⁰⁴ Το υπουργείο Εργασίας, με Εγκύκλιό του (13 Ιουνίου 2018), ζητά επιπρόσθετα, από την εργοδοτική οργάνωση να καταθέσει το Μητρώο Μελών της, δηλαδή τις επιχειρήσεις που είναι μέλη της, ώστε να διαπιστωθεί εάν αυτές απασχολούν το 51% των εργαζομένων του κλάδου. Όμως, η κατάθεση του Μητρώου δεν έχει υποχρεωτικό χαρακτήρα και άρα εφόσον η εργοδοτική οργάνωση δεν καταθέσει το Μητρώο Μελών δεν μπορεί να υπάρξει επέκταση της κλαδικής σύμβασης εργασίας. Συγκεκριμένα, η Εγκύκλιος αναφέρει ότι «σε περίπτωση μη υποβολής από την εργοδοτική οργάνωση του μητρώου μελών της και της συνακόλουθης αδυναμίας τήρησης της προβλεπόμενης διαδικασίας, η επέκταση της συλλογικής σύμβασης δεν είναι δυνατή».⁴⁰⁵ Κατά συνέπεια, η επαναφορά της επεκτασιμότητας των κλαδικών συμβάσεων, που είχε ανασταλεί εξαιτίας των Μνημονίων, δέχεται ισχυρό πλήγμα πριν ακόμη επανατεθεί σε ισχύ, εφόσον επί της ουσίας παραχωρείται δικαίωμα βέτο στην εργοδοτική οργάνωση.⁴⁰⁶

Τέλος, με το άρθρο 211 του Ν. 4512/2018, νομοθετήθηκαν συγκεκριμένα αντι-απεργιακά μέτρα όσον αφορά τα πρωτοβάθμια σωματεία μη πανελλαδικής εμβέλειας, στα οποία προβλέπεται ότι για να έχει απαρτία μια συνέλευση, που θα αποφασίζει για απεργία, θα απαιτείται η παρουσία του 50%+1 των οικονομικά τακτοποιημένων μελών, σε αντίθεση με ότι ίσχυε μέχρι τότε, που λαμβάνονταν αποφάσεις στη βάση της απαρτίας (1/3 των μελών), με βάση τα καταστατικά των σωματείων. Ο σκοπός αυτού του μέτρου είναι επί της ουσίας να καταργήσει όλες τις καταστατικές λειτουργίες των συνδικάτων και να δυσκολέψει έως να ακυρώσει οποιαδήποτε μορφή αντίστασης. Αν σε αυτό το μέτρο προστεθεί και η έμμεση επαναφορά της ανταπεργίας, όπως είδαμε παραπάνω, τότε το δικαίωμα στην απεργία δέχεται σοβαρό πλήγμα, παράλληλα με τη γενικότερη επίθεση που δέχονται τα συλλογικά εργασιακά δικαιώματα χάριν των ατομικών συμβάσεων εργασίας.

⁴⁰³ Για περισσότερα δεξ Α. Καψάλης, «Τα εργατικά δικαιώματα μετά το 4ο Μνημόνιο: εχθρός του κακού το χειρότερο!», περιοδικό *Ουτοπία*, Απρίλιος-Ιούνιος 2017, τεύχος 121.

⁴⁰⁴ Δες Π. Κυριακούλιας, «'Δώρον άδωρον' η επεκτασιμότητα των κλαδικών συλλογικών συμβάσεων», *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 7 και 8 Ιουλίου 2018.

⁴⁰⁵ Αναφέρεται στο Δελτίο Τύπου, της ΓΣΕΕ, 15 Ιουνίου 2018, με τίτλο: «Ανθρακες ο θησαυρός των υποσχέσεων της κυβέρνησης για αποκατάσταση της αρχής της επέκτασης των συλλογικών συμβάσεων εργασίας».

⁴⁰⁶ Για την περιορισμένη επίδραση που είχε η θεσμική αναβίωση της αρχής της ευνοϊκότερης ρύθμισης και της επεκτασιμότητας των κλαδικών/ομοιοεπαγγελματικών συλλογικών συμβάσεων μετά την 20η Αυγούστου 2018, βλ. σε Zisimopoulos et al. (2019).

Από τα προαναφερθέντα προκύπτει ότι η πολυπόθητη ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού θα γίνεται μόνο στη βάση της συνεχούς υποβάθμισης του κόσμου της εργασίας, ανακυκλώνοντας την στασιμότητα και την ύφεση.

Τα καθήκοντα που αναλαμβάνουν πλέον τα συνδικάτα είναι ιστορικής σημασίας. Η ανασυγκρότηση του εργατικού κινήματος, καθώς επίσης η αναβάθμιση του περιεχομένου της συνδικαλιστικής παρέμβασης και διεκδίκησης, τίθενται με επιτακτικό τρόπο και γι' αυτό είναι αναγκαίο να ανιχνευτούν και νέες μορφές οργάνωσης του κόσμου της εργασίας. Υπό αυτή την έννοια, *είναι αναγκαίο τα συνδικάτα να ανοίξουν τη συζήτηση, μεταρρυθμίζοντας την ατζέντα και τις θεσμικές τους πρακτικές, με τους δικούς τους όρους, ώστε να μην επιβάλλει το κράτος, κάθε φορά, το δικό του πλαίσιο συζήτησης.*

5.3. Απεργιακοί αγώνες και ανεργία την εποχή των Μνημονίων⁴⁰⁷

Στην παρούσα ενότητα θα επιχειρήσουμε να δούμε πως η μείωση της μισθωτής εργασίας και η διόγκωση της ανεργίας επέδρασαν στην εξέλιξη των απεργιακών αγώνων την περίοδο των Μνημονίων.

5.3.1. Οικονομικός κύκλος και απεργίες

«Οι απεργίες απεικονίζουν την εξέλιξη και τις ιδιαιτερότητες των οικονομικών και πολιτικών δεδομένων της χώρας. Επηρεάζονται σοβαρά από την πορεία του οικονομικού κύκλου και ιδιαίτερα τις αυξομειώσεις των επιπέδων της ανεργίας, καθώς και άλλους μη οικονομικού παράγοντες. Επιπλέον, οι απεργίες, οι αυξομειώσεις και η διάρκεια τους συνιστούν καθοριστικό δείκτη και δείγμα γραφής για τις εργασιακές σχέσεις». Αυτά μεταξύ άλλων αναφέρει ο Θ. Κατσανέβας, προκειμένου να προσδιορίσει, σε γενικές γραμμές, από ποιους παράγοντες εξαρτάται η απεργιακή δραστηριότητα.⁴⁰⁸

Ο Τρότσκι, μελετώντας την απεργιακή δράση στη Γαλλία, την εποχή του Μεσοπολέμου, συνέδεε την ανάπτυξη των απεργιών όχι μόνο με τον οικονομικό κύκλο, αλλά και με πολιτικά ζητήματα. Έλεγε χαρακτηριστικά:

«Η ανάπτυξη της συνείδησης του εργάτη, ιδιαίτερα μέσω του απεργιακού κινήματος σε όλη την ιστορία του καπιταλισμού, είναι στενά συνδεδεμένη με την εξέλιξη του οικονομικού κύκλου. Δεν είναι απαραίτητη ωστόσο, αυτή η σχέση να γίνεται αντιληπτή μηχανιστικά. Κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες, που ξεφεύγουν από τα όρια του εμπορικού-βιομηχανικού κύκλου (απότομες αλλαγές του παγκόσμιου οικονομικού ή πολιτικού περιβάλλοντος, απότομες κοινωνικές κρίσεις, πόλεμοι και επαναστάσεις), σε ένα απεργιακό κύμα δεν βρίσκουν την έκφρασή τους οι τρέχουσες

⁴⁰⁷ Σε προγενέστερη μορφή υπάρχει στο Δ. Κατσορίδας, «Απεργιακοί αγώνες και ανεργία», εφημερίδα *Εργατική Αριστερά*, 26 Οκτώβρη 2016, φύλλο Νο 370, σελ. 7.

⁴⁰⁸ Θ. Κατσανέβας, «Η εξέλιξη των απεργιών στην Ελλάδα», π. *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, Ιούλιος 1996, τεύχος 3.

διεκδικήσεις των μαζών που προκύπτουν από τη συγκεκριμένη οικονομική συγκυρία, αλλά και τα επαναστατικού χαρακτήρα, βαθιά ιστορικά τους καθήκοντα».⁴⁰⁹

Από διάφορες μελέτες, οι οποίες δείχνουν την απεργιακή εξέλιξη, έχει υποστηριχτεί ότι κατά τη *μετάβαση* από τη φάση της οικονομικής ανάπτυξης στη φάση της ύφεσης και αντίστροφα, υπάρχει ένταση των κοινωνικών αγώνων. Κατά πως φαίνεται, η απεργιακή δράση μειώνεται σε περιόδους αυξημένης ανεργίας, εξαιτίας της απροθυμίας των εργαζομένων να οργανωθούν στα συνδικάτα κυρίως λόγω του φόβου της απόλυσης, ενώ αντίθετα, η απεργιακή δραστηριότητα εντείνεται σε περιόδους αύξησης της απασχόλησης, διότι τότε τα συνδικάτα διεκδικούν μισθολογικές αυξήσεις από θέση ισχύος. Επίσης, έχει υποστηριχτεί ότι ισχυροποιούνται τα συνδικάτα κατά τη φάση ανάπτυξης του οικονομικού κύκλου, ενώ αντίθετα υπάρχει διαρροή μελών, με αποτέλεσμα την πτώση της συνδικαλιστικής πυκνότητας, κατά τη διάρκεια καθόδου της οικονομικής δραστηριότητας εξαιτίας *αφενός* της αδυναμίας του συστήματος, λόγω της οικονομικής κρίσης, να δεχτεί τα αιτήματα των εργαζομένων και *αφετέρου* της παρουσίας μεγάλου αριθμού ανέργων διατεθειμένων να χρησιμεύσουν ως εφεδρικός στρατός εργασίας, ασκώντας ουσιαστικά πίεση σε όσους έχουν απασχόληση.⁴¹⁰

Όσον αφορά τους μη οικονομικούς παράγοντες, οι οποίοι επηρεάζουν την εξέλιξη των απεργιών, ως τέτοιους μπορούμε να αναφέρουμε την περίοδο πριν ή μετά τις εκλογές⁴¹¹, την εισοδηματική πολιτική, το πολιτικό κλίμα, τις επικρατούσες ιδεολογικές τάσεις, την κυβερνητική πολιτική, την συνδικαλιστική ισχύ, τις αυξήσεις των μισθών σε επιμέρους κλάδους κλπ.⁴¹²

Το πώς και μέσα από ποιές διεργασίες θα ανακάμψει το απεργιακό κίνημα δεν μπορεί να απαντηθεί με ακρίβεια. Ένας σημαντικός αριθμός απεργιών διεξάγεται με κεντρικό αίτημα την καταβολή των δεδουλευμένων ή την ανάκληση των απολύσεων. Αυτές οι απεργίες έχουν καθαρά αμυντικό χαρακτήρα. Επίσης, δεν υπάρχει κάποια αυτόματη μεταβίβαση μεταξύ κρίσης και ριζοσπαστικοποίησης. Όπως επισήμανε ο Τρότσκι,

«Δεν είναι αλήθεια ότι μια κρίση ριζοσπαστικοποιεί, κάτω από όλες τις συνθήκες τις μάζες. [...] Δεν είναι αλήθεια ότι αυτή η ριζοσπαστικοποίηση της εργατικής τάξης συνδέεται αναγκαία με την περίοδο παρακμής του καπιταλισμού. [...] Το πρόβλημα είναι ότι η αύξηση της εκμετάλλευσης δεν ανεβάζει κάτω από όλες τις περιστάσεις το μαχητικό πνεύμα του προλεταριάτου. Έτσι σε μια φθίνουσα οικονομική συγκυρία, με την αύξηση της ανεργίας, ειδικά μετά από χαμένες μάχες, η

⁴⁰⁹ Λ. Τρότσκι, *Η «Τρίτη Περίοδος» των λαθών της Κομιντέρν*, εκδόσεις Μαρξιστική Φωνή, Αθήνα 2016, σελ. 43-44.

⁴¹⁰ Δ. Κατσορίδας, «Οικονομικοί κύκλοι και απεργιακά κύματα», περιοδικό *Ενημέρωση* (ΙΝΕ-ΓΣΕΕ), Απρίλιος 2000, τεύχος 58.

⁴¹¹ Ορισμένοι αναλυτές υποστηρίζουν ότι κατά την προεκλογική περίοδο μπορεί να υπάρξει έντονη απεργιακή κινητικότητα. Ο βασικός λόγος είναι ότι τα συνδικάτα θεωρούν ότι μπορούν να εκμεταλλευτούν το εκλογικό κλίμα, επειδή τότε οι κυβερνώντες είναι πιο ευάλωτοι σε παραχωρήσεις και να ασκήσουν πιέσεις για να βελτιώσουν το μισθολογικό και θεσμικό πλαίσιο των αιτημάτων τους.

⁴¹² Δες Θ. Κατσανέβας, α) «Η εξέλιξη των απεργιών στην Ελλάδα», ό.π., και β) «Αιτίες και τάσεις της απεργιακής δράσης στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης και στην Ελλάδα», π. *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, Οκτώβριος 1998, τεύχος 12.

αυξανόμενη εκμετάλλευση δεν γεννά ριζοσπαστικοποίηση στις μάζες, αλλά ακριβώς το αντίθετο, την πτώση της διάθεσης, τη διασπορά και την αποσύνθεση». ⁴¹³

Γι' αυτό, από μια παρατεταμένη κρίση δεν παράγονται εύκολα οικονομικοί αγώνες. Αντίθετα, μια οικονομική άνθηση, ακόμη και εάν αρχικά προέρχεται μόνο από ορισμένους κλάδους, βοηθά στην ανάπτυξη των οικονομικών διεκδικήσεων και άρα στην αναγέννηση των απεργιακών αγώνων και ενδεχομένως σε πολιτική ριζοσπαστικοποίηση και αντεπίθεση, αν και αυτή μπορεί να μην γίνει αμέσως ορατή εξαιτίας της αποδυνάμωσης του πολιτικού ενδιαφέροντος των εργαζομένων από τις προηγούμενες ήττες.

Υπό αυτή την έννοια, είναι πολύ σημαντικό να παρακολουθούνται τα στατιστικά στοιχεία, η οικονομική εξέλιξη, οι κινήσεις των αγορών, οι ισολογισμοί των επιχειρήσεων, οι εκθέσεις διαφόρων οργανισμών, η ανάπτυξη ανά κλάδους κλπ., επειδή έχει σημασία για τη διατύπωση των οικονομικών διεκδικήσεων και άρα για την ανάπτυξη των ανάλογων δράσεων. Επίσης, σημαντικό στοιχείο είναι ο προσδιορισμός της διάθεσης των εργαζομένων, η οποία εκφράζεται από την πυκνότητα των συνδικάτων, από την αυξομείωση του αριθμού των μελών των οργανώσεων και των κομμάτων που θέλουν να εκπροσωπήσουν τον κόσμο της εργασίας, από τη συμμετοχή των ανθρώπων στην εσωτερική ζωή των οργανισμών (π.χ. συνελεύσεις), από την κυκλοφορία του τύπου, από τη συμμετοχή στις κάθε είδους εκλογικές διαδικασίες (είτε των βουλευτικών εκλογών είτε των δημοτικών είτε των συνδικαλιστικών οργανώσεων κ.ά.), από την προσέλευση στις συγκεντρώσεις και στις διαδηλώσεις, από τη συμμετοχή στις απεργίες κλπ.

Ωστόσο, «η διάθεση των μαζών δεν πέφτει από τον ουρανό. Αλλάζει κάτω από την επίδραση συγκεκριμένων νόμων της ψυχολογίας των μαζών, οι οποίες τίθενται σε κίνηση από αντικειμενικές κοινωνικές συνθήκες», υποστήριζε ο Τρότσκι. ⁴¹⁴ Γι' αυτό θεωρούσε απαραίτητο να καθοριστεί προς ποια κατεύθυνση και υπό την επίδραση ποιων αιτιών αλλάζει η διάθεση της εργατικής τάξης, συνδυάζοντας τα υποκειμενικά δεδομένα με τα αντικειμενικά, ούτως ώστε να εισαχθούν έγκαιρα οι κατάλληλες τακτικές ή οι διορθωτικές κινήσεις. ⁴¹⁵ Θεωρούσε σημαντικό προς ποια κατεύθυνση κινείται η οικονομική συγκυρία για να μελετηθεί η εκάστοτε περίοδος, διότι μόνο έτσι δύναται να της δοθεί ο ανάλογος χαρακτηρισμός όσον αφορά τον συσχετισμό των δυνάμεων, αν υπάρχει ή όχι δεξιά στροφή των μαζών κλπ. Καταλάβαινε ότι η άνοδος του απεργιακού κινήματος προκαλείται συνήθως από τη βελτίωση του οικονομικού κλίματος, και γι' αυτό έλεγε ότι «Αν συνεχίσουν καθημερινά να απολύουν τους εργάτες στα εργοστάσια, τότε αυτοί που δουλεύουν δεν θα έχουν την ίδια διάθεση, η οποία πάντα αναζωογονείται από την πρόσληψη νέων εργατών, έστω και σε περιορισμένο αριθμό». ⁴¹⁶

Το ζητούμενο, συνεπώς, δεν είναι εάν θα υπάρχουν κινητοποιήσεις, αλλά η κάθε φορά εκτίμηση της συγκυρίας, η επεξεργασία των ανάλογων διεκδικήσεων, η προετοιμασία των δράσεων και η ικανότητα να υπάρχουν επιτυχίες.

⁴¹³ Λ. Τρότσκι, *Η «Τρίτη Περίοδος» των λαθών της Κομιντέρν*, ό.π., σελ. 27 και 28 αντίστοιχα.

⁴¹⁴ Λ. Τρότσκι, *Η «Τρίτη Περίοδος» των λαθών της Κομιντέρν*, ό.π., σελ. 52.

⁴¹⁵ Λ. Τρότσκι, *Η «Τρίτη Περίοδος» των λαθών της Κομιντέρν*, ό.π., σελ. 53.

⁴¹⁶ Λ. Τρότσκι, *Η «Τρίτη Περίοδος» των λαθών της Κομιντέρν*, ό.π., σελ. 58.

5.3.2. Η απεργιακή δραστηριότητα της περιόδου 2010-16

Με βάση την προαναφερθείσα προσέγγιση μπορούμε να δούμε και την απεργιακή εξέλιξη, στην Ελλάδα, την περίοδο 2010-16.⁴¹⁷ Συγκεκριμένα, από της 5 Μάη 2010, που άρχισαν να εφαρμόζονται τα Μνημόνια, μέχρι τα τέλη του 2016, έγιναν από τη ΓΣΕΕ, 24 εικοσιτετράωρες και 4 σαρανταοκτάωρες απεργίες. Συνολικά 32 εικοσιτετράωρες πανελλαδικές απεργίες (βλ. τους πίνακες και τα διαγράμματα στο τέλος του παρόντος κεφαλαίου).

Εδώ να διευκρινίσουμε ότι στις απεργίες που οργάνωσε η ΓΣΕΕ δεν έχουμε υπολογίσει τις πρωτομαγιάτικες απεργίες, οι οποίες είναι θεσμοθετημένες έτσι και αλλιώς, καθώς επίσης τις στάσεις εργασίας και τα συλλαλητήρια διαμαρτυρίας. Βέβαια, αυτές οι μορφές κινητοποιήσεων έχουν ληφθεί υπόψη στις εμπειρικές έρευνες του Ινστιτούτου Εργασίας της ΓΣΕΕ (INE-ΓΣΕΕ).⁴¹⁸

Συγκεκριμένα, όπως φαίνεται από τον Πίνακα 5.3. και το Διάγραμμα 5.3-5.4, όταν μιλάμε για «Σύνολο Συμβάντων» εννοούμε όλες τις μορφές διαμαρτυρίας, δηλαδή τις απεργίες, τις στάσεις εργασίας, τις καταλήψεις χώρων εργασίας, τα συλλαλητήρια κλπ.⁴¹⁹ Όμως, και εδώ, έχουν γίνει οι απαραίτητοι διαχωρισμοί, ώστε να δούμε όσο καλύτερα γίνεται την εξέλιξη των απεργιών. Έτσι, από το «Σύνολο των Συμβάντων», ξεχωρίζουμε την εξέλιξη των απεργιακών κινητοποιήσεων με βάση τα εμπειρικά στοιχεία του ΙΝΕ, ενώ επίσης έχουμε λάβει υπόψη και τις 24ωρες απεργίες που έχει προκηρύξει η ΓΣΕΕ (βλ. την ένδειξη: «σύνολο απεργιών» στον Πίνακα 5.1., Διάγραμμα 5.1.).

Σύμφωνα, λοιπόν, με τα στοιχεία φαίνεται ότι ενώ μέχρι το 2012 είχαμε ένα μεγάλο απεργιακό κύμα, σχεδόν σε όλους τους τομείς (ιδιωτικός τομέας, Κοινή Ωφέλεια, δημόσιος τομέας), εντούτοις, από εκεί και μετά παρατηρούμε μια συνεχή κάμψη των απεργιακών αγώνων (Πίνακας 5.2., Διάγραμμα 5.2. και Πίνακας 5.3., Διάγραμμα 5.3-5.4). Επίσης, φαίνεται ότι η απεργιακή δράση μειώνεται την ίδια στιγμή που αυξάνεται η ανεργία και μειώνεται η απασχόληση των μισθωτών. Και εδώ κομβικό σημείο είναι πάλι το έτος 2012, στο οποίο τέμνονται όλες οι μεταβλητές, ενώ από εκεί και μετά υπάρχουν μεγάλες αποκλίσεις (βλ. Πίνακα 5.1. και Διάγραμμα 5.1.).

5.3.3. Αιτίες της κάμψης των απεργιακών αγώνων

Κατά πως φαίνεται, το 2012 είναι σημείο καμπής των απεργιακών αγώνων. Μέχρι τότε η εργατική τάξη και τα συνδικάτα προσπάθησαν να διατηρήσουν τα κεκτημένα, τα οποία η

⁴¹⁷ Σχετικά με την διαχρονική εξέλιξη των απεργιών, από τη μεταπολίτευση (1974) μέχρι το 1999, που υπάρχουν επίσημα διαθέσιμα στοιχεία, βλέπε Δ. Κατσορίδας – Γ. Κολλιάς, «Η εξέλιξη των απεργιών στην Ελλάδα», στο συλλογικό τόμο *ΕΡΓΑΣΙΑ 2002*, του Ινστιτούτου Αστικού Περιβάλλοντος και Ανθρώπινου Δυναμικού, Πάντειο Πανεπιστήμιο, σελ. 297-308.

⁴¹⁸ Για περισσότερα δεξ στη σειρά Μελέτες, του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ (No 37, 38, 41, 45, 47, 48), από το 2011 μέχρι το 2017, στο Δ. Κατσορίδας κ.ά., *Το απεργιακό φαινόμενο στην Ελλάδα*.

⁴¹⁹ Δ. Παπανικολόπουλος, Δ. Κατσορίδας, Γ. Κολλιάς, Βίκυ Δερμάνη, *Το απεργιακό φαινόμενο στην Ελλάδα. Καταγραφή των απεργιών κατά το 2011-2017*, (Επιμέλεια: Δ. Κατσορίδας), έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Μελέτες/Τεκμηρίωση 48, Αθήνα 2018. Για περισσότερα βλέπε ιδιαίτερα το κεφάλαιο, με τίτλο: «Τα χαρακτηριστικά των εργατικών κινητοποιήσεων (2011-2017)», σελ. 23-42.

εφαρμογή των Μνημονίων τα πήρε πίσω. Έκτοτε, και εξαιτίας των αποτυχιών και της ήττας που δέχτηκε το εργατικό-συνδικαλιστικό κίνημα, ο κόσμος της εργασίας εναπόθεσε τις ελπίδες του στο πολιτικό επίπεδο, με την άνοδο του ΣΥΡΙΖΑ στην κυβέρνηση, προκειμένου να καταργηθούν τα Μνημόνια και να επανέλθουν τα εργατικά δικαιώματα.

Ξέχωρα ότι αυτή η αποκλιμάκωση των εργατικών κινητοποιήσεων, ως ένα βαθμό οφείλεται στις προσδοκίες που δημιούργησε ο ΣΥΡΙΖΑ, αρχής γενομένης από τις βουλευτικές εκλογές του 2012, στις οποίες αναδείχτηκε σε αξιωματική αντιπολίτευση, μέχρι τις εκλογές του Ιανουαρίου 2015, στις οποίες ανέλαβε τη διακυβέρνηση της χώρας, καθώς επίσης στην καλλιέργεια της «στρατηγικής της ανάθεσης»⁴²⁰ για αντιστροφή της οικονομικής ύφεσης μέσω της κατάργησης των Μνημονίων, εντούτοις εξακολουθούν να υπάρχουν όλοι οι βασικοί παράγοντες της μη κινητοποίησης. Σε γενικές γραμμές αυτοί είναι οι εξής: η ήττα που έχει δεχτεί το κίνημα μετά την πρώτη φάση ανόδου των απεργιακών αγώνων (2010-12), η διόγκωση της ανεργίας, η εργασιακή επισφάλεια-ανασφάλεια, συνεπικουρούμενα όλα αυτά και από τις παθογένειες του συνδικαλιστικού κινήματος. Επιπρόσθετοι παράγοντες είναι η κόπωση (φυσική και οικονομική) των κινητοποιούμενων ότι δεν υπάρχουν απτά αποτελέσματα από τις συλλογικές δράσεις, η απογοήτευση και η απόσυρση, το χαμηλό επίπεδο συνείδησης, η έλλειψη στόχων και ηγεσίας στο συνδικαλιστικό επίπεδο, οι ανταγωνισμοί, καθώς επίσης η εξανέμιση των προσδοκιών και η γενικευμένη απογοήτευση που προκάλεσε η μνημονιακή μεταστροφή της κυβέρνησης των ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ.⁴²¹

Εδώ, βέβαια, είναι αναγκαίο να επισημάνουμε πως ενώ οι απεργίες συνιστούν ένα βασικό στοιχείο της ταξικής πάλης, εντούτοις όλοι οι ταξικοί αγώνες δεν σημαίνουν, κατ' ανάγκη, και απεργίες. Ενδιάμεσα, μπορεί να υπάρξει αναμονή, συζητήσεις (με όλα τα διαθέσιμα μέσα), ανάπτυξη της θεωρητικής εργασίας, διαπραγματεύσεις, προώθηση αιτημάτων με κάθε τρόπο, εξάσκηση πιέσεων μέσω της νομοθετικής οδού, επεξεργασία θέσεων, ανάπτυξη νέων συμμαχιών, ανασύνταξη των δυνάμεων κλπ.

Η πτώση της απεργιακών κινητοποιήσεων οφείλεται στις τακτικές ήττες που έχει υποστεί η εργατική τάξη, από την εφαρμογή των Μνημονίων, δηλαδή εξαιτίας της επικράτησης των περιοριστικών οικονομικών μέτρων που εφάρμοσαν όλες οι κυβερνήσεις από το 2010 και μετά, της διόγκωσης της ανεργίας, της εργασιακής επισφάλειας-ανασφάλειας, συνεπικουρούμενα όλα αυτά και από τις παθογένειες του συνδικαλιστικού κινήματος.

Έτσι, παρά τη σχετική μαζικότητα που είχαν οι κινητοποιήσεις των εργαζομένων, σχεδόν σε όλους τους τομείς (ιδιωτικός τομέας, Κοινή Ωφέλεια, δημόσιος τομέας) μεταξύ 2010-12, εντούτοις από εκεί και μετά παρατηρούμε μια συνεχή πτώση των απεργιακών αγώνων.

⁴²⁰ Για περισσότερα δεξ Δ. Παπανικολόπουλος, «Η δυναμική των εργατικών κινητοποιήσεων την εποχή των Μνημονίων. Από την παλίνροια στην άμπωτη», στο Δ. Κατσορίδας - Γ. Κολλιάς - Σοφία Λαμπουσιάκη - Δ. Παπανικολόπουλος, *Το απεργιακό φαινόμενο στην Ελλάδα. Καταγραφή των απεργιών κατά το 2014*, (Συντονιστής: Γ. Κουζής), έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Μελέτες/Τεκμηρίωση 45, Αθήνα 2015, σελ. 27-32.

⁴²¹ Δ. Κατσορίδας, «Κυβέρνηση, διαπραγμάτευση και λαϊκός παράγοντας», *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 20 Οκτωβρίου 2016.

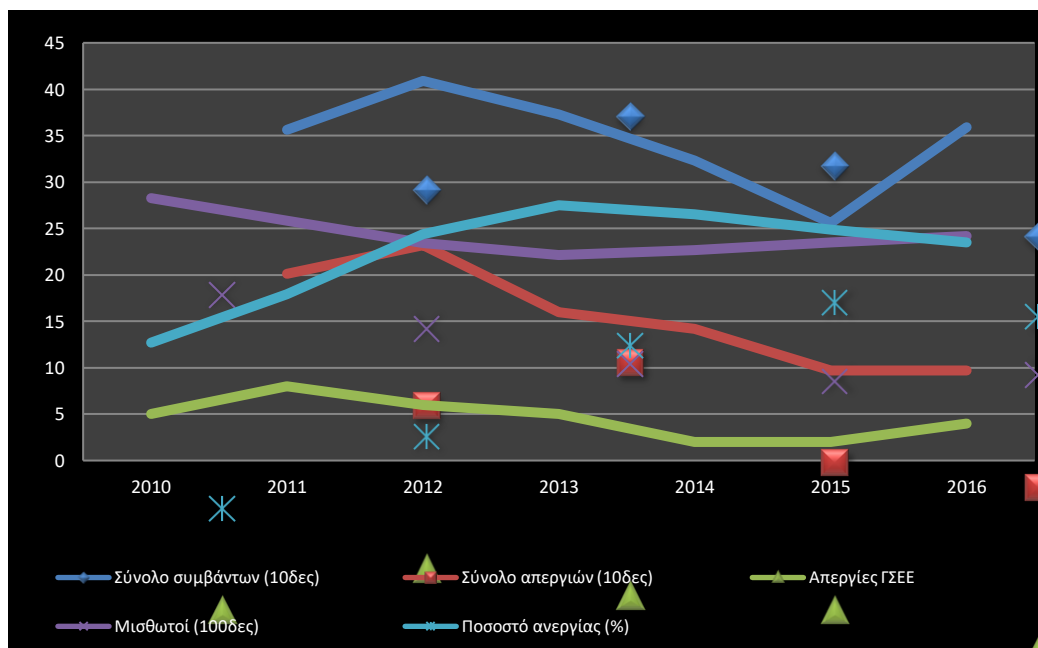
Κατά συνέπεια, και με δεδομένο τον σημερινό αρνητικό συσχετισμό για τις δυνάμεις της εργασίας, ήταν επόμενο να αποδιάρθρωθούν τα σωματεία, να διαλυθούν πολλές συνδικαλιστικές οργανώσεις και να επέλθει «παθητικοποίηση» του κόσμου της εργασίας.

Πίνακας 5.1: Απεργιακοί αγώνες και απασχόληση

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	Σύνολο (2011-16)
ΣΥΝΟΛΟ ΣΥΜΒΑΝΤΩΝ* (σύνολο απεργιών)		356	409	373	323	256	359	2.076
Απεργίες ΓΣΕΕ (24ωρες)	5	8	6	5	2	2	4	32
Μισθωτοί (μισθωτοί σε 100δες)	2.826,9 28,269	2.586,4 25,864	2.341,0 23,410	2.213,7 22,137	2.264,3 22,643	2.348,5 23,485	2.421,2 24,212	
% ανεργίας	12,7	17,9	24,4	27,5	26,5	24,9	23,5	

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ· Κατσορίδας & Λαμπουσάκη (2012, 2013)· Κατσορίδας κ.ά. (2014, 2015, 2017)

Διάγραμμα 5.1: Απεργιακοί αγώνες και απασχόληση

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ· Κατσορίδας & Λαμπουσάκη (2012, 2013)· Κατσορίδας κ.ά. (2014, 2015, 2017, 2018)

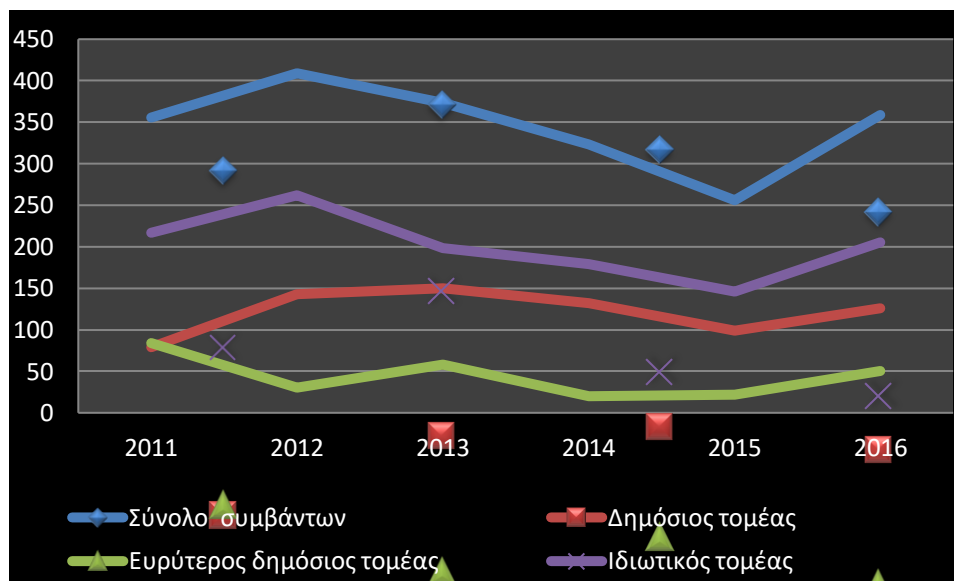
* Τα στοιχεία προέρχονται από τις εμπειρικές μελέτες του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, 2011-16, με τίτλο: *Το απεργιακό φαινόμενο στην Ελλάδα*. Ως «Σύνολο Συμβάντων» εννοούμε τις απεργίες, τις στάσεις εργασίας, τις καταλήψεις χώρων εργασίας, τα συλλαλητήρια κλπ. (βλ. πίνακα 3). Εδώ, από το σύνολο των συμβάντων, ξεχωρίζουμε την εξέλιξη των απεργιακών κινητοποιήσεων με βάση τα εμπειρικά στοιχεία του ΙΝΕ, ενώ επίσης έχουμε λάβει υπόψη τις 24ωρες απεργίες που έχει προκηρύξει και η ΓΣΕΕ.

Πίνακας 5.2: Συμβάντα διαμαρτυρίας

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	Σύνολο
Σύνολο συμβάντων	356	409	373	323	256	359	2.076
Δημόσιος τομέας	79	143	150	132	99	126	729
Ευρύτερος δημόσιος τομέας	84	30	58	20	22	50	264
Ιδιωτικός τομέας	217	262	198	179	146	205	1.207

Πηγή: Κατσορίδας & Λαμπουσάκη (2012, 2013)· Κατσορίδας κ.ά. (2014, 2015, 2017, 2018)

Διάγραμμα 5.2: Συμβάντα διαμαρτυρίας

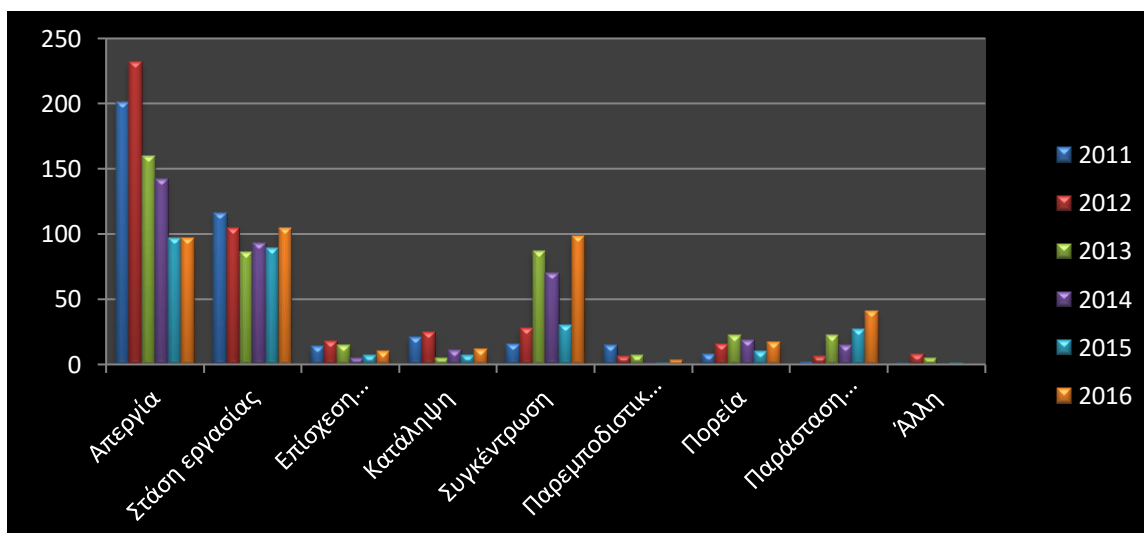
Πηγή: Κατσορίδας & Λαμπουσάκη (2012, 2013)· Κατσορίδας κ.ά. (2014, 2015, 2017, 2018)

Πίνακας 5.3: Μορφές δράσης (σύνολο συμβάντων διαμαρτυρίας)

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	Σύνολο
Απεργία	201	232	160	142	97	97	929
Στάση εργασίας	116	104	86	93	89	104	592
Επίσχεση εργασίας	14	18	15	5	7	10	69
Κατάληψη	21	25	5	11	7	12	81
Συγκέντρωση	16	28	87	70	30	99	330
Παρεμποδιστική συγκέντρωση (περιφρούρηση)	15	6	7	1	1	3	33
Πορεία	8	16	22	19	10	17	92
Παράσταση διαμαρτυρίας	2	6	22	15	27	41	113
Άλλη	1	8	5	0	1	0	15

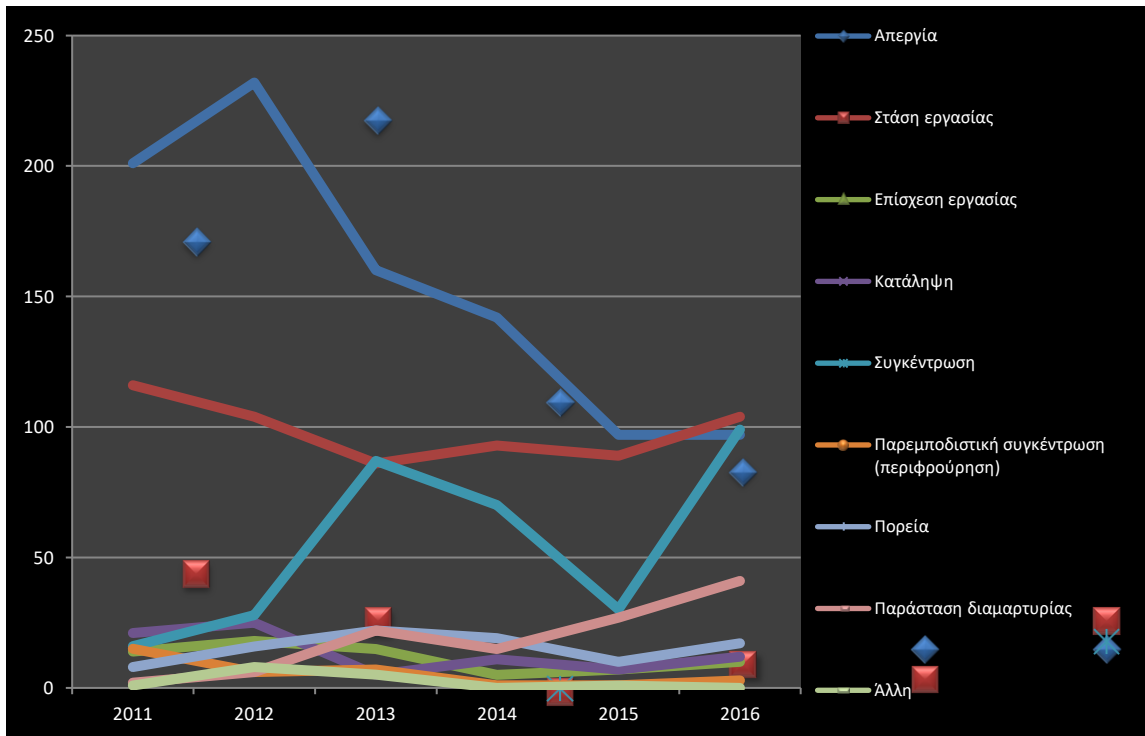
Πηγή: Κατσορίδας & Λαμπουσάκη (2012, 2013)· Κατσορίδας κ.ά. (2014, 2015, 2017, 2018)

Διάγραμμα 5.3: Μορφές δράσης (σύνολο συμβάντων διαμαρτυρίας)

Πηγή: Κατσορίδας & Λαμπουσάκη (2012, 2013)· Κατσορίδας κ.ά. (2014, 2015, 2017, 2018)

Διάγραμμα 5.4: Μορφές δράσης (σύνολο συμβάντων διαμαρτυρίας)

Πηγή: Κατσορίδας & Λαμπουσάκη (2012, 2013)· Κατσορίδας κ.ά. (2014, 2015, 2017, 2018)

5.4. Από τις απαρχές συγκρότησης στην εποχή των μνημονίων: Συνοπτικά συμπεράσματα Δεύτερου Μέρους

Από την προηγούμενη ανάλυση εξάγονται οι πιο κάτω βασικοί σταθμοί του συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα:

1. Η περίοδος του Μεσοπολέμου (1918-36)

- Ίδρυση της ΓΣΕΕ (1918), η οποία συμπίπτει με την ίδρυση του ΣΕΚΕ-ΚΚΕ. Ψηφίζεται ως βασική αρχή η πάλη των τάξεων. Σχηματισμός τριών τάσεων. Η μία συνδεδεμένη με τα αστικά κόμματα, η δεύτερη με το ΣΕΚΕ και μια τρίτη από κάποιους σοσιαλιστές και αναρχοσυνδικαλιστές. Επικράτησε η πρώτη τάση.
- Πρώτο άμεσο ρήγμα, το 1919-20. Αποπομπή των σοσιαλιστών σε συνεργασία με κυβέρνηση Βενιζέλου.
- Διακοπή των οργανικών σχέσεων του ΚΚΕ με τη ΓΣΕΕ (3ο Συνέδριο ΓΣΕΕ, Μάρτης 1926). Επικράτηση της δεξιάς πτέρυγας. Παγιοποίηση των κρατικών παρεμβάσεων (συλλήψεις κομμουνιστών συνδικαλιστών, διαγραφές, αλλοιώσεις συσχετισμών).

- Διάσπαση της ΓΣΕΕ (4ο Συνέδριο, Μάης 1928). Ίδρυση της Ενωτικής ΓΣΕΕ (Φεβρουάριος 1929) από κομμουνιστές.
- Αποπομπή των σοσιαλιστών στο 5ο Συνέδριο (Σεπτέμβρης 1930). Νέα διάσπαση. Ίδρυση της Πανελλαδικής Συνομοσπονδίας Εργασίας (ΠΣΕ). Απόλυτος έλεγχος της ΓΣΕΕ από τη δεξιά πτέρυγα, νίκη του κράτους και της εργοδοσίας.
- Άνοδος των εργατικών αγώνων. Κορυφαία στιγμή η εργατική εξέγερση στη Θεσσαλονίκη (Μάης 1936). Δικτατορία Μεταξά (4 Αυγούστου 1936).

Προεξέχον ποιοτικό χαρακτηριστικό της περιόδου είναι η εργατική δεσπόζουσα στους κοινωνικούς και πολιτικούς αγώνες, με κλάδο αιχμής τους καπνεργάτες. Η νέα εργατική τάξη, που αναπτύσσεται εκείνη την περίοδο, η βιομηχανική, παρουσιάζει συνδικαλιστική αδυναμία. Ταυτόχρονα, υπάρχει ισχυρή θεσμική και κατασταλτική παρέμβαση από το αστικό κράτος.

2. Το Εργατικό ΕΑΜ (1941-44)

- Δημιουργία του Εργατικού ΕΑΜ (16-7-1941). Αποτελεί κορυφαίο σταθμό, διότι λειτουργεί ως ηγεμονικός εργατικός πόλος, ενώ μέσω αυτού επιτυγχάνεται η ενότητα της εργατικής τάξης και του συνδικαλιστικού κινήματος. Βασικοί στόχοι: η επιβίωση του λαού, η παροχή τροφίμων, η οργάνωση συσσιτίων, η αύξηση των μισθών, η οργάνωση των αγώνων, η αντιμετώπιση της πολιτικής επιστράτευσης, συνεχείς απεργίες και διαδηλώσεις.

Κύριο χαρακτηριστικό της περιόδου η ενότητα των μισθωτών τάξεων σε αντικατοχικούς, οικονομικούς και εθνικούς στόχους, και η έντονη ταξική πόλωση.

3. Το 8ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ (1946)

- Δημιουργία του Εργατικού Αντιφασιστικού Συνασπισμού (ΕΡΓΑΣ), στις 30-3-1945. Επικράτησή του στο 8ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ (1-3-1946). Μεγάλη επιρροή της Αριστεράς. Συνέδριο σταθμός. Έγινε με απόλυτα δημοκρατικές διαδικασίες.
- Άμεση κρατική παρέμβαση. Ακύρωσή του και διορισμός διοίκησης (25-7-1946).
- Από εκεί και μετά αρχίζει μια μακρά περίοδος με διώξεις και φυλακίσεις συνδικαλιστών, αντιδημοκρατικές μεθοδεύσεις, έλεγχο των επίσημων συνδικάτων, κρατικές-αστυνομικές παρεμβάσεις, εργατοπατερισμός.

Πρόκειται για προσωρινή (μόνο) περίοδο νόμιμου επανελέγχου των συνδικάτων από την Αριστερά (δημοκρατικό διάλλειμα, το πλέον δημοκρατικό συνέδριο).

4. Τα πέτρινα χρόνια (1946-74)

- Εξωθεσμική συγκρότηση των συνδικάτων. Δημιουργείται το Κίνημα Ελεύθερου Συνδικαλισμού-ΚΕΣ (1949), και το Εργατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα Ελλάδος-ΕΣΚΕ (Μάϊος 1950). Από την ενοποίησή τους προέκυψε το Δημοκρατικό Συνδικαλιστικό

Κίνημα-ΔΣΚ (Μάϊος 1955). Δημιουργία της Κίνησης των 115 Συνεργαζόμενων Εργατοϋπαλληλικών Οργανώσεων (ΣΕΟ-115), τον Φεβρουάριο 1962. Ανάπτυξη εργατικών αγώνων (κυριαρχούν οι αγώνες των οικοδόμων, Ιουλιανά 1965, κλπ).

- Βασικά αιτήματα: εκδημοκρατισμός του συνδικαλιστικού κινήματος, πολιτικές και συνδικαλιστικές ελευθερίες, βελτίωση των συνθηκών εργασίας, αύξηση των αποδοχών.
- Βασικό σημείο αιχμής, η ενότητα της εργατικής τάξης. Εναντίωση σε δημιουργία άλλης ΓΣΕΕ.
- Στρατιωτική δικτατορία, 1967. Διάλυση συνδικαλιστικών οργανώσεων, φυλακίσεις εξορίες. Διορισμός δοτών διοικήσεων.

Προεξέχον ποιοτικό χαρακτηριστικό της περιόδου είναι η εργατική δεσπόζουσα στους κοινωνικούς και πολιτικούς-δημοκρατικούς αγώνες, με κλάδο αιχμής τους οικοδόμους. Αδύναμη συνδικαλιστικά η βιομηχανική εργατική τάξη. Ισχυρή θεσμική-κατασταλτική παρέμβαση από το αστικό κράτος, ήδη πριν τη δικτατορία.

5. Μεταπολίτευση (περίοδος: 1974-1990)

- Σχετική ομαλοποίηση των λειτουργιών του συνδικαλιστικού κινήματος. Εξακολουθούν, ωστόσο, οι κρατικές παρεμβάσεις. Νόμος 330/76 (θέσπιση ανταπεργίας, ενίσχυση των απεργοσπαστικών μηχανισμών, απαγόρευση πολιτικής απεργίας, νομιμοποίηση του οργανωτικού κατακερματισμού).
- Ανάπτυξη εργατικών αγώνων, μαχητικός εργοστασιακός συνδικαλισμός (1975-77), δημιουργία συντονιστικών οργάνων, όπως η Συντονιστική Επιτροπή Δημοσιοϋπαλληλικών Οργανώσεων-ΣΕΔΟ (1976) και οι Συνεργαζόμενες Αγωνιστικές Δημοκρατικές Εργατοϋπαλληλικές Οργανώσεις-ΣΑΔΕΟ (1977) ως αντίβαρο στην κυβερνητικά ελεγχόμενη ΓΣΕΕ.
- Νόμος 1264/82. Συνέδρια εκδημοκρατισμού ΓΣΕΕ και ΑΔΕΔΥ (Δεκέμβριος 1983). Εκκαθάριση των μητρώων, επίτευξη της οργανωτικής ενότητας των συνδικάτων, εκλογές σε αυτά με απλή αναλογική, συμμετοχή στα κέντρα λήψης αποφάσεων, διεκδίκηση σημαντικών κοινωνικών αλλαγών (π.χ. εργατικός-κοινωνικός έλεγχος, αυτοδιαχείριση).
- Ανάκαμψη, ξανά, του κινήματος του εργοστασιακού συνδικαλισμού μέσα από τις «Προβληματικές επιχειρήσεις» (1982), κινητοποιήσεις στις ΔΕΚΟ, στον τραπεζικό κλάδο, στην εκπαίδευση κλπ.

Προεξέχον ποιοτικό χαρακτηριστικό της περιόδου είναι η εργατική δεσπόζουσα, με επανεμφάνιση της ταξικής πόλωσης. Αυτό φαίνεται από τη μαζική ανάπτυξη συνδικαλιστικών αγώνων, σε όλους τους τομείς της οικονομίας, με κλάδο αιχμής τους οικοδόμους αλλά και με βασική τομή τη ριζοσπαστικοποίηση των βιομηχανικών εργατών, όπου για πρώτη φορά έχουμε μαζικό εργοστασιακό συνδικαλισμό, ο οποίος συνεχίζεται, και μετά το 1981, με τους εργατικούς αγώνες στις «προβληματικές επιχειρήσεις». Σοβαροί συνδικαλιστικοί αγώνες αναπτύσσονται επίσης και στον τραπεζικό κλάδο, στους εκπαιδευτικούς κλπ.

Κατά το χρονικό διάστημα 1990-2010 λαμβάνει χώρα η πλήρης ενσωμάτωση του συνδικαλιστικού κινήματος εντός του πλαισίου του κοινωνικού εταιρισμού (βλ. σχετικά

στη συνέχεια), η γραφειοκρατικοποίησή του και η ενσωμάτωση των συνδικαλιστικών ηγεσιών –ιδιαίτερα σε επίπεδο συνομοσπονδιών– στις στρατηγικές επιλογές του κεφαλαίου.⁴²²

6. Η εποχή των μνημονίων

- Έκρηξη των απεργιακών αγώνων την περίοδο 2010-2012. Στον ιδιωτικό τομέα έχουμε ένταση των αγώνων κυρίως στα μέσα μαζικής ενημέρωσης, στη Χαλυβουργία και τους ναυτεργάτες. Στο στενό δημόσιο τομέα αναπτύσσονται απεργίες κυρίως στο χώρο της υγείας και της αυτοδιοίκησης, ενώ από το χώρο της Κοινής Ωφέλειας στα μέσα μαζικής μεταφοράς και στα ΕΛΠΕ. Από εκεί και έπειτα, με την επικράτηση των μνημονίων και την ήττα του συνδικαλιστικού κινήματος, έχουμε μια συνεχή πτώση των εργατικών αγώνων.

Βασικό χαρακτηριστικό της περιόδου είναι η απουσία παραδοσιακού εργατικού κλάδου αιχμής, ο οποίος να δίνει τον τόνο στους συνδικαλιστικούς αγώνες. Είναι ένα ζήτημα το οποίο έχει αρχίσει να παρατηρείται από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 και μετά και πήρε έντονες διαστάσεις από το 1990 και έπειτα.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι στην ιστορική διαδρομή του συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα, αναπτύσσεται, ιδιαίτερα από το τέλος της δεκαετίας του 1980, μια τάση υποχώρησης του προεξέχοντος ρόλου της εργατικής τάξης, ιδίως αυτής που συγκροτείται εντός του ΚΤΠ του ιδιωτικού τομέα της οικονομίας, στους κοινωνικοπολιτικούς και συνδικαλιστικούς αγώνες. Πιο συγκεκριμένα: Ενώ στις περιόδους του Μεσοπολέμου, των πέτρινων χρόνων και στην περίοδο 1974-1990, έχουμε πιο σαφείς εργατικές ταξικές ταυτότητες στους κοινωνικούς και συνδικαλιστικούς αγώνες, από το 1990 και μετά έχουμε υποχώρηση αυτού του στοιχείου και τελικά μια συντηρητική μετατόπιση.

Για την ερμηνεία αυτής της τάσης, θα πρέπει να ληφθούν υπόψη, μεταξύ άλλων: η δομή της παραγωγής (αριθμός και μέγεθος επιχειρήσεων, μέσος αριθμός απασχολούμενων ανά επιχείρηση) και οι συνολικές, και ειδικότερα κλαδικές, μεταβολές της, με έμφαση στην τάση αποβιομηχανοποίησης (και την κυριαρχία του τομέα των υπηρεσιών)· οι μεταβολές στο διεθνή συσχετισμό δυνάμεων μετά την καπιταλιστική παλινόρθωση στις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού και την κυριαρχία του νεοφιλελευθερισμού, και οι επιπτώσεις τους στην ιδεολογικοπολιτική φυσιογνωμία και την επιρροή των αριστερών κομμάτων στην εργατική τάξη· η διόγκωση της ανεργίας μετά την πρόσφατη οικονομική κρίση· η συναρτώμενη με όλα τα παραπάνω, συμμετοχή των εργατών στα συνδικάτα.

Η πλήρης ερμηνεία της τάσης αυτής είναι εκτός των στόχων της παρούσας διατριβής. Στο επόμενο μέρος, ωστόσο, θα εξετάσουμε βασικές αιτίες της γενικής αποδυνάμωσης του

⁴²² Βλ. σχετικά, Zisimopoulos, I. (2020). *Industrial Relations in Greece: Before, during and beyond the economic crisis*, Manuscript submitted for publication. Βλ. επίσης αναλυτικά σε Μπιθυμήτρης, Γ., & Κωτσονόπουλος, Λ. (2018). Μετασχηματισμοί του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος από τη μεταπολίτευση μέχρι την κρίση: συνέχειες και ρήξεις. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 44(1), 99-122.

συνδικαλιστικού κινήματος και χρόνιες παθογένειές του, αλλά και πώς αποτυπώνεται η παρουσία της εργατικής τάξης στη δομή του συνδικαλισμού στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι προβλήματα που ταλάνισαν τα συνδικάτα όλη αυτήν την ιστορική περίοδο, και εξακολουθούν ακόμη να είναι σε ισχύ (όπως θα δούμε και στο επόμενο μέρος), είναι: κρατικές παρεμβάσεις, παρατάξεις ως μάντες μεταβίβασης των γραμμών των κομματικών μηχανισμών, συνδικαλιστική γραφειοκρατία, αδύνατες οργανωτικές δομές, πολυκερματισμός, επικράτηση συντεχνιακών αντιλήψεων, κλπ.

**ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ: ΟΡΓΑΝΩΣΗ, ΠΥΚΝΟΤΗΤΑ ΚΑΙ
ΕΚΠΡΟΣΩΠΗΣΗ ΤΟΥ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ
ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ**

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: ΕΙΔΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΚΑΙ ΕΚΠΡΟΣΩΠΗΣΗΣ

6.1. Εισαγωγή

Ο βασικός σκοπός της ιστορικής ανασκόπησης, στο προηγούμενο κεφάλαιο, ήταν να δειχθεί ότι ζητήματα που ταλάνισαν τα συνδικάτα στο πρόσφατο παρελθόν, εξακολουθούν ακόμη, όπως θα δούμε και στα επόμενα κεφάλαια, να τα ταλαιπωρούν και στην σύγχρονη περίοδο. Έτσι, εκτός από την παραδοσιακή πρακτική των κρατικών παρεμβάσεων στο εσωτερικό τους, τα συνδικάτα στην Ελλάδα δέχονταν και εξακολουθούν να δέχονται έντονες πιέσεις και από την εμπλοκή των πολιτικών κομμάτων στην εσωτερική τους ζωή. Οι πιέσεις αυτές είναι ένα από τα ιδιαίτερα στοιχεία που χαρακτηρίζουν το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα. Ταυτόχρονα, η ανομοιογένεια της εργατικής τάξης στην Ελλάδα, η οποία αντανακλάται και στον πολυκερματισμό των συνδικάτων, οι συντεχνιακές λογικές, η ανισόμετρη ανάπτυξη μεταξύ των συνδικάτων του ιδιωτικού και δημόσιου τομέα, η έλλειψη οικονομικής αυτοτέλειας, η ανεπάρκεια των ενδιάμεσων οργανωτικών βαθμίδων και η αυτόνομη λειτουργία της ηγεσίας σε σχέση με τη βάση, υπήρξαν παράγοντες που δεν ενίσχυαν απλά και μόνο το ρόλο και τη σημασία των συνδικαλιστικών παρατάξεων ως ενδιάμεσων κρίκων εκπροσώπησης, αλλά έθεσαν και σε κρίση και τον ίδιο τον θεσμό των συνδικάτων.

Όμως, παρά τα προβλήματά τους, τα συνδικάτα εξακολουθούν να αποτελούν τη βασική έκφραση της συλλογικής εκπροσώπησης των μισθωτών με στόχο την ικανοποίηση των συμφερόντων τους, δηλαδή την ικανοποίηση των άμεσων αναγκών αυτών που εκπροσωπούν, απέναντι στην πολιτική του κεφαλαίου και του κράτους.

Ο όρος «συνδικάτο» και «συνδικαλισμός» προέρχεται από τις λατινικές λέξεις *syndikatus* και *syndicus* («αξιωματούχος πόλεως»), από τις οποίες διαμορφώθηκαν οι όροι *syndicat* και *syndicalisme* στα γαλλικά και *syndicate* στα αγγλικά, που σημαίνουν «σύνολο προσώπων ενωμένων για την επίτευξη ενός σκοπού».⁴²³ Στην προκειμένη περίπτωση, συνδικάτο και συνδικαλισμός είναι η ένωση ή η οργάνωση ατόμων με σχέση εξαρτημένης εργασίας, δηλαδή μισθωτών, η οποία μέσω της συλλογικής δράσης έχει ως σκοπό την εξυπηρέτηση των επαγγελματικών τους συμφερόντων: καλύτερες συνθήκες εργασίας και αμοιβών, βελτίωση του βιοτικού τους επιπέδου, προστασία των δικαιωμάτων των εργαζομένων, ικανοποίηση των μορφωτικών τους αναγκών κ.λπ. Θεμελιώδες γνώρισμα των συνδικάτων είναι ότι αυτά που διεκδικούν δεν τα διεκδικούν, μόνο, για όσους είναι

⁴²³ Ο εν λόγω ορισμός αναφέρεται από τον Θ. Κατσανέβα, «Η πορεία του ελληνικού συνδικαλισμού κατά την τελευταία εικοσιπενταετία», περιοδικό *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, Απρίλιος 1998, τεύχος 10, σελ. 16-17, υποσημείωση 9. Επίσης, στην ίδια επεξήγηση τονίζεται ότι «Ο όρος “συνδικάτο” και “συνδικαλισμός” προέρχεται από την αρχαία ελληνική λέξη “σύνδικος” που σημαίνει “τρίτο πρόσωπο που βοηθάει κατά τη δίκη”. [...] Για να προσέρχεται όμως ο τρίτος ως συμπαραστάτης στη δίκη, υποτίθεται ότι συνδέεται με το βοηθούμενο πρόσωπο ή ομάδα προσώπων με ορισμένη κοινότητα συμφερόντων. Αυτή η έννοια της κοινότητας συμφερόντων αποτελεί βέβαια και το κύριο χαρακτηριστικό της συνδικαλιστικής λειτουργίας». Στο *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, του Γ. Μπαμπινιώτη (1998), *σύνδικος* είναι αυτός που εκπροσωπεί ομάδα, σωματείο ή εταιρεία στις υποθέσεις τους ενώπιον δικαστηρίου.

μέλη τους, αλλά για το σύνολο των εργαζομένων. Διότι, τα συνδικάτα δεν είναι ατομικιστικές οργανώσεις, ούτε λειτουργούν εγωιστικά, αλλά έχουν βαθύτατο κοινωνικό χαρακτήρα και γι' αυτό προσπαθούν να εκπροσωπούν το σύνολο των εργαζομένων.

Όμως, ο σκοπός των συνδικάτων δεν είναι μόνο διεκδικητικός, αλλά και παιδαγωγικός, με την έννοια ότι προσπαθούν να αναπτύξουν το μορφωτικό επίπεδο των μελών τους και όλων όσων εκπροσωπούν και να συμβάλουν ώστε να αποκτήσουν οι εργαζόμενοι συνείδηση της ταξικής τους θέσης μέσα στην κοινωνία, να καταλάβουν τα συμφέροντά τους, να πειστούν για το δίκαιο των αιτημάτων τους και να κατανοήσουν την ανάγκη της κοινής δράσης με τους συναδέλφους τους, όχι μόνο της ίδιας επιχείρησης, αλλά και άλλων κλάδων, για την κατάκτηση των επιδιώξεών τους. Γι' αυτό σε πολλές περιπτώσεις τα συνδικάτα πρωτοστάτησαν στη δημιουργία εργατικών κομμάτων, ως ανώτερη μορφή πολιτικής οργάνωσης, με σκοπό όχι μόνο τη βελτίωση της εργασιακής τους θέσης, αλλά και την ουσιαστική αλλαγή της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής θέσης των εργαζομένων μέσα στην κοινωνία.

Λαμβάνοντας υπόψη τα προαναφερθέντα, συμπεραίνουμε ότι εκείνο το οποίο, κατά κύριο λόγο, ωθεί τους μισθωτούς στον συνδικαλιστικό αγώνα είναι η κοινή τους επιθυμία για βελτίωση των κοινωνικών τους αναγκών και για καλύτερο βιοτικό επίπεδο. Επιθυμία που, με τη σειρά της, τους ωθεί να οργανωθούν στα συνδικάτα, προκειμένου να υπερασπίσουν τα οικονομικά τους συμφέροντα έναντι αυτών του κεφαλαίου.

6.2. Νεολαία: στον αστερισμό της εργασιακής ανασφάλειας

Πολλά και μεγάλα είναι τα προβλήματα που απασχολούν τους νέους και τις νέες εργαζόμενες/-ες. Το κορυφαίο, βέβαια, είναι η ανεργία και η υποαπασχόληση. Επιπλέον, το βιοτικό επίπεδο των εργαζόμενων νέων είναι χαμηλότερο από τους μεγαλύτερους σε ηλικία εργαζόμενους, καθώς στο ξεκίνημα της επαγγελματικής τους σταδιοδρομίας αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα, τα οποία χωρίς την οικογενειακή βοήθεια θα είχαν οξυνθεί ακόμη περισσότερο.

Όμως, μαζί μ' αυτά, και άλλα σοβαρά προβλήματα όπως το ύψος των αμοιβών, οι συνθήκες εργασίας, οι διακρίσεις σε βάρος των νέων εργαζόμενων, τα εμπόδια στη μόρφωση και τον επαγγελματικό προσανατολισμό, το μεγάλο πρόβλημα των ανήλικων εργαζόμενων, η ψυχαγωγία και τόσα άλλα, καλλιεργούν καθημερινά στη νεολαία την αβεβαιότητα για το αύριο.

Συνεπώς, οι λύσεις των προβλημάτων των νέων εργαζόμενων εντάσσονται στα γενικότερα προβλήματα όλων των εργαζομένων, ενώ ταυτόχρονα αποτελούν ουσιαστικές προϋποθέσεις τόσο για τη συμμετοχή και τη δράση τους στους θεσμούς, όσο και για την ανάπτυξη μαζικού συνδικαλιστικού κινήματος.

6.2.1. Στοιχεία σχετικά με την εργαζόμενη νεολαία

Όπως προκύπτει από τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ, το 2017, οι νέοι ηλικίας 15-29 ετών φθάνουν τα 1.633.700 άτομα και αποτελούν το 15,2% του συνολικού πληθυσμού της χώρας και το 23,7% του παραγωγικού πληθυσμού ηλικίας 15-64 ετών. Το εργατικό δυναμικό των νέων μέχρι 29 ετών ανέρχεται σε 752.120 άτομα, τα οποία αναλογούν στο 46,0% του συνολικού πληθυσμού των νέων και στο 15,6% του εργατικού δυναμικού της χώρας. Στις αστικές περιοχές, όπου υπάρχει το 67% του συνολικού πληθυσμού, συγκεντρώνεται η πλειονότητα των νέων προς αναζήτηση ευκολότερης εξεύρεσης απασχόλησης ή λόγω σπουδών, με αποτέλεσμα να αυξάνεται η προσφορά εργασίας και κατά συνέπεια η ανεργία των νέων σε περιόδους οικονομικής ύφεσης.

Η απασχόληση των νέων μέχρι 29 ετών ανέρχεται στα 488.865 άτομα, αριθμός που αναλογεί στο 25,9% της συνολικής απασχόλησης. Η κατανομή της απασχόλησης των νέων ηλικίας 15-29 ετών, κατά *τομέα οικονομικής δραστηριότητας*, δείχνει ότι η συντριπτική πλειοψηφία των νέων εργάζονται στον τριτογενή τομέα της οικονομίας (78,5%), ενώ στο δευτερογενή το 13,8% και στον πρωτογενή το 7,8%. Η μεγαλύτερη παρουσία των νέων σε σχέση με την *οικονομική δραστηριότητα*, σύμφωνα πάντα με τα στατιστικά στοιχεία, εντοπίζεται στο εμπόριο, τα ξενοδοχεία-εστιατόρια, τη μεταποιητική βιομηχανία (βιομηχανία-βιοτεχνία) και τη γεωργία-κτηνοτροφία. Έτσι, περίπου, σχεδόν ένας στους τέσσερεις νέους απασχολούμενους εργάζεται στο εμπόριο και ένας στους πέντε νέους απασχολούμενους εργάζεται στα ξενοδοχεία-εστιατόρια, ενώ ένας στους δέκα νέους εργάζεται στις μεταποιητικές βιομηχανίες και ένας στους οκτώ στην γεωργία-κτηνοτροφία. Η πλειοψηφία των νέων (390.640 άτομα) σε σχέση με τη *θέση στο επάγγελμα* είναι με μισθό ή ημερομίσθιο, δηλαδή το 80% της απασχόλησης των νέων και το 15,6% του συνόλου των μισθωτών.

Ο φόβος της ανεργίας και η ανάγκη της επιβίωσης αναγκάζει πολλούς νέους να εργάζονται με την ώρα (μερική απασχόληση), με συμβάσεις ορισμένου χρόνου και σε αρκετές περιπτώσεις χωρίς κοινωνικοασφαλιστικά και συνδικαλιστικά δικαιώματα (μαύρη εργασία). Ιδιαίτερα στον επισιτισμό, το εμπόριο και τις υπηρεσίες, το οκτάωρο γίνεται 12ωρο ή 3ωρο, το πενθήμερο κόβεται σε τετράημερο με μειωμένες αποδοχές, οι ατομικές συμβάσεις αντικαθιστούν τις Συλλογικές Συμβάσεις Εργασίας, η εντατικοποίηση δυναμώνει και η ευελιξία στην εργασία γίνεται καθεστώς.

6.2.2. Οι νέοι, τα κατ' εξοχήν θύματα της ανεργίας

Ως άνεργος νέος ορίζεται ο νέος εργαζόμενος, ο οποίος αναζητά εργασία και δεν βρίσκει, μεταξύ των οποίων βρίσκεται ένας σημαντικός αριθμός πτυχιούχων ανωτέρων και ανωτάτων σχολών.

Απ' όλες τις μέχρι τώρα έρευνες διαπιστώνεται ότι το μεγαλύτερο πλήγμα από την ανεργία το δέχονται οι νεότερες ηλικιακά ομάδες του πληθυσμού. Οι χώρες με τα υψηλότερα ποσοστά ανεργίας των νέων κάτω των 25 ετών είναι η Ελλάδα, η Ισπανία, η Ιταλία, η Γαλλία, η Ιρλανδία.

Στην Ελλάδα, σύμφωνα με τα στοιχεία, η ανεργία αυξήθηκε κατά τα έτη 2008-2017. Τα διαθέσιμα στοιχεία, όμως, δεν αποτυπώνουν με ακρίβεια το πραγματικό μέγεθος της ανεργίας, αφενός γιατί δεν συμπεριλαμβάνουν τη «συγκαλυμμένη ανεργία» στον αγροτικό τομέα, αυτούς που εργάζονται με ελαστικές μορφές απασχόλησης, τους ανασφάλιστους, τους αλλοδαπούς εργάτες και αφετέρου δεν καταγράφουν τα φαινόμενα της υποαπασχόλησης, της εποχιακής ανεργίας, και γενικά την απασχόληση στην παραοικονομία.

Ιδιαίτερα σοβαρό έχει γίνει το πρόβλημα της ανεργίας των νέων, καθώς πολλές επιχειρήσεις έχουν αναστείλει τη λειτουργία τους, σε συνδυασμό με το σταμάτημα των προσλήψεων στην Δημόσια Διοίκηση, δυσχεραίνοντας την πρόσβασή τους στην αγορά εργασίας τη στιγμή που χιλιάδες απόφοιτοι Γυμνασίων, Λυκείων, ΑΕΙ και ΤΕΙ αναζητούν για πρώτη φορά απασχόληση.

Τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ δείχνουν ότι η ανεργία των νέων κάτω των 30 ετών, εξακολουθεί να παραμένει σε υψηλά επίπεδα, η οποία ανήλθε το 2017 στα 263.250 άτομα ή 35,0% (2013:440.050 ή 49,5% και 2008: 163.490 ή 15,5%). Όσον αφορά την ανεργία των νέων κατά φύλο, οι νέες γυναίκες εμφανίζουν τα υψηλότερα ποσοστά ανεργίας, φθάνοντας το 2017 τα 142.760 άτομα ή 40,7% (2013:217.720 ή 53,2% και 2008: 95.800 ή 20,5%). Αντίθετα ο αριθμός των νέων άνεργων ανδρών ανήλθε το 2017 στα 120.490 άτομα ή 30,0% (2013: 222.330 ή 46,3% και το 2008: 67.690 ή 11,5%).

Επίσης, όπως προκύπτει, από τα μέχρι τώρα διαθέσιμα στοιχεία, το μεγαλύτερο ποσοστό ανεργίας συγκεντρώνουν οι νέοι και οι νέες ηλικίας 20-24 ετών. Συγκεκριμένα, παρατηρούμε ότι ενώ το 2008 ο αριθμός των ανέργων ηλικίας 20-24 ετών ήταν 63.220, αναρριχάται στον αριθμό των 98.700 το 2017. Όμως και σ' αυτή την ηλικία (20-24 ετών), οι νέες γυναίκες παρουσιάζουν μεγαλύτερη ανεργία από τους νέους άνδρες (2008: 25,9% - 2017: 45,9%). Για τους άνδρες ο αριθμός των ανέργων αυτής της ηλικίας (20-24 ετών), από 25.935 το 2008 (14,3%) ανήλθε στον αριθμό των 47.055 το 2017 (38,5%).

Επίσης, 774.370 άτομα (ή 76,2% των ανέργων) ήταν άνεργοι μακράς διάρκειας, δηλαδή περισσότερο από 12 μήνες. Απ' αυτούς οι 169.110 ήταν νέοι κάτω των 24 ετών.

Επιπλέον, από τους 1.016.570 άνεργους στο σύνολο της χώρας, όπως ήδη αναφέραμε, οι 204.350 ή το 20,1% υπάγονται στην κατηγορία «ΝΕΟΙ», στην οποία ανήκουν όλοι αυτοί που δεν εργάστηκαν ποτέ στο παρελθόν και αναζητούν πρώτη φορά εργασία. Μάλιστα, προκύπτει ότι το μεγαλύτερο αριθμό ανέργων, αυτής της κατηγορίας, συγκεντρώνουν οι νέοι και οι νέες ηλικίας κάτω των 29 ετών (138.820 άτομα και αναλογούν στο 68,0% του συνόλου των «ΝΕΩΝ»).

Τέλος, η Ελλάδα είναι η μόνη χώρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, της οποίας το ποσοστό των ανέργων που λαμβάνουν επίδομα ή βοήθεια είναι το χαμηλότερο σε σύγκριση με αυτό των άλλων χωρών.

Ανακεφαλαιώνοντας, μπορούμε να πούμε ότι η ανεργία πλήττει, κατά κύριο λόγο, τη νεολαία, ενώ η υποαπασχόληση και η ετεροαπασχόληση, δηλαδή η εργασία που είναι άσχετη με τις γνώσεις και την ειδικότητα του εργαζόμενου αποτελούν τις βασικές μορφές απορρόφησης των νέων. Επίσης, γίνεται φανερό πως οι άνεργοι νέοι δεν αποτελούν μια ξεχωριστή κατηγορία από τους υπόλοιπους άνεργους, ούτε βρίσκεται «στην άλλη όχθη» απ' αυτούς που εργάζονται.

Κατά συνέπεια, το πρόβλημα της ανεργίας δεν είναι πρόβλημα μόνο των ανέργων, αλλά όλων των εργαζομένων συνολικά. Διότι, χιλιάδες άνεργοι αποτελούν το τίμημα των εφαρμοζόμενων μνημονιακών οικονομικών πολιτικών, οδηγούμενοι στην οικονομική εξαθλίωση, στη φτώχεια, την ανέχεια και τη μετανάστευση.

Η ανεργία είναι το έδαφος που επάνω του ξετυλίγεται η επίθεση του κεφαλαίου στις εργαζόμενες τάξεις για την πλήρη ευελιξία της αγοράς εργασίας και για την ανασυγκρότηση σε πιο συντηρητική κατεύθυνση των εργασιακών σχέσεων. Ακρογωνιαίος λίθος είναι η ένταξη των νέων εργαζόμενων στην παραγωγική διαδικασία στη βάση ενός «νέου» πλαισίου ευέλικτων εργασιακών σχέσεων. Έτσι, η νεολαία αποτελεί το ζωντανό «πειραματόζωο» στο οποίο δοκιμάζονται και πραγματοποιούνται οι αναδιαρθρωτικές κινήσεις του κεφαλαίου και οι αλλαγές στην εργασία.

6.2.3. Εργαζόμενη νεολαία και συνδικάτα

Πάντα, η σημασία του ρόλου της νέας γενιάς εργαζομένων, εκτός από την πλευρά της βιολογικής ανανέωσης του εργατικού δυναμικού, είναι ότι φέρνει μαζί της και το καινούριο, το νέο. Τα ιδιαίτερα προβλήματα που αντιμετωπίζει, οι αντιλήψεις της για τη ζωή, ο τρόπος ζωής της, οι ανησυχίες, οι προβληματισμοί, τα οράματά της, οι κρίσεις της για την κοινωνία και την εργασία, είναι ορισμένα από τα χαρακτηριστικά της.

Παρ' όλα αυτά, *οι σχέσεις των εργαζόμενων νέων με το συνδικαλιστικό κίνημα (σ.κ.) είναι υποβαθμισμένη, ενώ η συμμετοχή τους στα συνδικάτα είναι πολύ μικρή.* Χαρακτηριστικό είναι ότι από τους 488.865 νέους εργαζόμενους στη χώρα μας, κάτω των 29 ετών και τους 752.120 που υπάγονται στο συνολικό εργατικό δυναμικό (απασχολούμενοι + άνεργοι), η πλειονότητα όχι μόνο δεν είναι γραμμένοι στα συνδικάτα, αλλά δεν έχει καμία σχέση με αυτά. Αυτό δείχνει ότι η *συντριπτική πλειοψηφία των νέων εργαζομένων βρίσκονται έξω από την εμβέλεια του σ.κ., με συνέπεια να προκύπτει ένα μεγάλο πρόβλημα επικοινωνίας των σωματείων με τους νέους.* Σε αυτό το συμπέρασμα καταλήγει επίσης και έρευνα πανελλαδικής εμβέλειας, η οποία έλαβε χώρα το τέταρτο τρίμηνο του 2015.⁴²⁴ Από τα στοιχεία προκύπτει πως το 82,42% των μελών των συνδικάτων έχει ηλικία ίση ή μεγαλύτερη από 40 έτη, υποδεικνύοντας ένα συνδικαλιστικό κίνημα αποτελούμενο κατά βάση από μισθωτούς που έχουν διατρέξει το ήμισυ και πλέον του εργασιακού τους βίου. Επίσης, είναι αναγκαίο να σημειωθεί πως η ηλικιακή κατηγορία 25-29 ετών, αν και αποτελεί το 20,38% του συνόλου των μισθωτών, εντούτοις εκπροσωπείται στο

⁴²⁴ Ι. Ζησιμόπουλος, *Ταξική σύνθεση των συνδικάτων και προσδιοριστικοί παράγοντες της συνδικαλιστικής πυκνότητας στην Ελλάδα*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Πατρών, Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων, Πάτρα 2018, σελ. 379-381.

συνδικαλιστικό κίνημα με ποσοστό μόλις 1,73%. Τα προαναφερθέντα δείχνουν ένα «γερασμένο» συνδικαλιστικό κίνημα, αλλά και την αδυναμία του υπαρκτού συνδικαλισμού να εντάξει στους κόλπους του τις νεότερες γενιές μισθωτών.

Αν όλα τα παραπάνω στοιχεία, τα συγκρίνουμε με τα συμπεράσματα από παλαιότερη έρευνα της ΓΣΕΕ (1989-90),⁴²⁵ τότε είναι δυνατό να διαπιστώσουμε ότι το πρόβλημα της εκπροσώπησης των νεότερων ηλικιακών ομάδων στα συνδικάτα είναι διαχρονικό. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τη εν λόγω έρευνα της ΓΣΕΕ:

- Μόνο 1 στους 4 νέους ήταν μέλος εργατικού σωματείου, με αποτέλεσμα η άρνηση των νέων να συμμετέχουν στο σωματείο να τους οδηγεί και σε ηθελημένη άγνοια ή αδιαφορία. Συχνότερα γίνονται μέλη του σωματείου οι εργαζόμενοι στο δημόσιο σε σχέση με τον ιδιωτικό τομέα και περισσότερο οι άνδρες σε σχέση με τις γυναίκες.

- Συνολικά οι νέοι ασκούν κριτική στα συνδικάτα περισσότερο για την κομματικοποίηση-παραταξιοποίησή τους και λιγότερο για συντεχνιασμό, συμβιβασμό με την εργοδοσία, μη δημοκρατικές λειτουργίες κτλ. Οι τάσεις απομάκρυνσης των νέων από την πολιτική και κύρια από την πολιτική πρακτική των κομμάτων είναι φαινόμενο πασιφανές.

- Για τους νέους εργαζόμενους, όπως και για τις μεγαλύτερες ηλικίες, κυριαρχεί η *απαίτηση* να ασχοληθεί το συνδικαλιστικό κίνημα με τα πραγματικά προβλήματα των εργαζομένων και κυρίως με τα καυτά που οι ίδιοι έχουν επιλέξει. Απαιτούν μια δυναμική παρέμβαση όχι μόνο στα εργασιακά προβλήματα, αλλά και σ' εκείνα που ταλαιπωρούν τους εργαζόμενους έξω από τον χώρο εργασίας, όπως αυτά της ποιότητας ζωής. Επίσης, μεγαλύτερη ευαισθητοποίηση στην αξιολόγηση των γενικών προβλημάτων δείχνουν οι νέοι στην ανεργία, την ακρίβεια, το συγκοινωνιακό, τη στέγη, τους μισθούς και φυσικά τις ανθρώπινες σχέσεις.

Το γεγονός ότι το πιο σημαντικό κομμάτι του οικονομικά ενεργού πληθυσμού είναι έξω από το οργανωμένο συνδικαλιστικό κίνημα, αποτελεί πρόκληση προς κάθε κατεύθυνση.

Επίσης, από τα προαναφερθέντα είναι δυνατό να συμπεράνουμε ότι η αδυναμία εκπροσώπησης των νέων εργαζομένων στα συνδικάτα (σωματεία, εργατικά κέντρα, ομοσπονδίες), εξαιτίας της γενικότερης κρίσης του συνδικαλιστικού κινήματος, της μη ύπαρξης διεκδικητικών αγώνων, καθώς επίσης της έλλειψης σωματείων στον ιδιωτικό τομέα, μειώνει τις δυνατότητες για ιδεολογική και οργανωτική ανασυγκρότηση του συνδικαλιστικού κινήματος, εφόσον δεν εισβάλλουν δυναμικά σε όλα τα επίπεδα των συνδικάτων οι νέοι με τις φρέσκιες και ριζοσπαστικές ιδέες τους.

Όσο, λοιπόν, τα συνδικάτα αφήνουν έξω από τις δομές τους τη νεολαία (νέους εργάτες, νέους επιστήμονες, νέους υπαλλήλους, μερικά απασχολούμενους, υποαπασχολούμενους, εργαζόμενους στη μαύρη εργασία, ανέργους και γενικά τους νέους εργαζόμενους), τόσο περισσότερο θα αποδυναμώνεται ο ρόλος τους. Με τη σειρά του, αυτό σημαίνει ότι το εργατικό-συνδικαλιστικό κίνημα θα πρέπει να αναπροσαρμόσει τις οργανωτικές του

⁴²⁵ ΔΗΜΕΛ, *Ο σύγχρονος Έλληνας εργαζόμενος*. Έρευνα, η οποία πραγματοποιήθηκε για λογαριασμό της ΓΣΕΕ, το χρονικό διάστημα Δεκέμβριος 1989 - Ιανουάριος 1990.

δομές, προκειμένου να υποδεχθεί, να επικοινωνήσει και να εντάξει στις δομές του όλους τους ανέργους και επισφαλώς απασχολούμενους νέους, γυναίκες, αλλοδαπούς εργάτες κλπ., που εργάζονται στη μαύρη εργασία, το φασόν, τις μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις ή οπουδήποτε αλλού.⁴²⁶ Διότι, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις όπου οι νέοι δεν ασφαρίζονται από τους εργοδότες, καθώς επίσης οι άνεργοι νέοι, που ολοένα αυξάνονται και οι οποίοι δεν καλύπτονται συνδικαλιστικά από κανένα φορέα. Σε μεγάλο βαθμό το συνδικαλιστικό κίνημα παραμένει με την παραδοσιακή δομή οργάνωσης.

6.2.4. Προτάσεις

Υπάρχει πλέον η ανάγκη πέρα από την ανάδειξη των προβλημάτων να δοθούν αξιόπιστες λύσεις και να ληφθούν γενικότερα μέτρα. Πιο συγκεκριμένα, προς αυτή την κατεύθυνση διάφοροι φορείς (συνδικάτα, σύλλογοι, πολιτικές νεολαίες κτλ.), έχουν επεξεργαστεί ανάλογες προτάσεις, οι οποίες σε γενικές γραμμές είναι οι εξής:

- Ίση αμοιβή για ίση εργασία μέσα από την εφαρμογή των Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας (ΣΣΕ) και σε καθεστώς πλήρους και σταθερής απασχόλησης. Όλοι οι μαθητευόμενοι να αμείβονται με τον κατώτερο μισθό της ΕΓΣΣΕ.

- Μείωση του ορίου συνταξιοδότησης και εφαρμογή της μείωσης των ωρών εργασίας στις 35 ώρες και λιγότερο, χωρίς μείωση των αποδοχών, επειδή το εν λόγω μέτρο θα συμβάλλει στην αύξηση της απασχόλησης, ενώ ταυτόχρονα θα διασωθούν επαπειλούμενες θέσεις εργασίας.

- Οι νέοι που ζητούν πρώτη φορά εργασία, καθώς επίσης οι απόφοιτοι όλων των βαθμίδων εκπαίδευσης να θεωρούνται άνεργοι και να δικαιούνται επίδομα ανεργίας. Ταυτόχρονα, να υπάρξει κοινωνική πολιτική, ιδιαίτερα για τους ανέργους (περίθαψη, δωρεάν μετακίνηση, ψυχαγωγία κτλ.).

- Απαγόρευση της παιδικής εργασίας.

- Για τους εργαζόμενους μαθητές, σπουδαστές και φοιτητές να καθιερωθεί η εξάωρη εργασία χωρίς μείωση των αποδοχών και να δίνεται άδεια μετ' αποδοχών στις περιόδους των εξετάσεων, χωρίς περιορισμό ορίου ηλικίας.

- Να δημιουργηθεί δημόσιο σύστημα συνεχούς εκπαίδευσης και επιμόρφωσης.

- Να δημιουργηθούν μέσα στους χώρους εργασίας αίθουσες ψυχαγωγίας με βιβλιοθήκη, μουσική, παιχνίδια κ.ά., ώστε να πάψει οι νέοι και οι νέες εργαζόμενοι/-ες να υποσιτίζονται πνευματικά και για να μπορούν να καλύψουν τον ελεύθερο χρόνο τους δημιουργικά.

⁴²⁶ Δ. Κατσορίδας, «Εργαζόμενη νεολαία: Στον αστερισμό της κρίσης». Εισήγηση στη Διεθνή Συνδιάσκεψη που διοργάνωσε η Εταιρεία Πολιτικού Προβληματισμού «Νίκος Πουλαντζάς», στο διάστημα 17-18 Σεπτεμβρίου 1998, στη Θεσσαλονίκη, με γενικό τίτλο: *Από την ανεργία στο νέο-ναζισμό; Συνθήκες ζωής και συστήματα προσανατολισμού των νέων στην Ευρώπη*. (Αδημοσίευτο κείμενο).

Τέλος, όσον αφορά την εργαζόμενη νεολαία θα πρέπει να γίνουν προσπάθειες, από μεριάς των συνδικάτων, για να δραστηριοποιηθεί στις συνδικαλιστικές οργανώσεις (πρωτοβάθμια σωματεία, δευτεροβάθμιες ομοσπονδίες και εργατικά κέντρα), με τη δημιουργία Επιτροπών Νέων εργαζόμενων παντού, στις οποίες οι νέοι θα προωθούν τις διεκδικήσεις τους. Κάθε Επιτροπή Νέων θα έχει μόνιμες επιτροπές ανέργων, καθώς επίσης επιτροπές για τους εργαζόμενους σε άτυπες μορφές εργασίας, για τους ανήλικους εργαζόμενους και για τους άνεργους επιστήμονες.

Επίσης, άλλοι τρόποι έκφρασης των αναγκών της νέας γενιάς θα μπορούσαν να είναι οι κινήσεις νέων εργαζόμενων ανά ειδικότητα και κλάδο, οι οποίες μπορούν να συσπειρώσουν νέους των ίδιων ειδικοτήτων. Ή ακόμη, να υπάρξουν πρωτοβουλίες για τη συγκρότηση Επιτροπών ή «Ενώσεων» σε επίπεδο συνοικίας ή πόλης, οι οποίες θα επιδιώκουν τη συσπείρωση των νέων εργαζομένων, ανέργων, αποφοίτων, εργαζόμενων μαθητών, καθώς και συνδικαλιστών, με κέντρο δράσης συγκεκριμένα κομβικά ζητήματα, όπως π.χ. ωράριο εργασίας, ασφάλιση, ανεργία κτλ.

6.3. Γυναίκες και συνδικάτα

6.3.1. Τα χαρακτηριστικά της γυναικείας απασχόλησης

Με την επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού, ως οικονομικό και κοινωνικό μοντέλο, επήλθαν μεγάλες αλλαγές στον τομέα της εργασίας, οι οποίες με την εφαρμογή των Μνημονίων από το 2010 και μετά ανέτρεψαν πλήρως το εργασιακό μοντέλο της σταθερής απασχόλησης. Η αποδιάρθρωση της αγοράς εργασίας με την επικράτηση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης, την μείωση των εισοδημάτων των εργαζομένων και τη διόγκωση της ανεργίας είναι τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν την ελληνική κοινωνία.

Σε αυτό το πλαίσιο, τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η εργαζόμενη γυναίκα γίνονται ακόμη οξύτερα, όπου μαζί με τη νεολαία είναι οι δύο κοινωνικές ομάδες, οι οποίες πλήττονται περισσότερο, ιδιαίτερα όταν ξεσπά οικονομική κρίση. Αυτό με τη σειρά του επιφέρει ακόμη μεγαλύτερα προβλήματα στην ήδη προβληματική εκπροσώπηση των γυναικών στα συνδικάτα. Διότι, αν δεχτούμε ότι η εργασία αποτελεί βασικό κριτήριο για τη θέση του ατόμου στην κοινωνία, μπορούμε να καταλάβουμε πόσο σημαντική είναι, από την άποψη της χειραφέτησης της γυναίκας, η ένταξή της στην αγορά εργασίας. Η υποβάθμιση των γυναικών σε επισφαλείς θέσεις εργασίας ή ο αποκλεισμός τους γενικά από την εργασία, υπονομεύουν και τη συμμετοχή τους στη δημόσια σφαίρα.

Πιο συγκεκριμένα, τα χαρακτηριστικά της παρουσίας των γυναικών στην ελληνική αγορά εργασίας δείχνουν χαμηλή συμμετοχή στην απασχόληση και υψηλά ποσοστά ανεργίας, ενώ ο κοινωνικός καταμερισμός εργασίας, ο οποίος αναπαράγει τα στερεότυπα και τις διακρίσεις ενός συντηρητικού παραδοσιακού ρόλου που σχετίζεται με την οικογένεια, τη φροντίδα και το νοικοκυριό, ωθεί τις γυναίκες στη μερική απασχόληση, στην άτυπη και υποαμειβόμενη εργασία, στην αυτοαπασχόληση και στην κατ' οίκον εργασία. Δεν είναι τυχαίο ότι η υποβάθμιση των δημόσιων κοινωνικών υπηρεσιών (π.χ. περίθαλψης, φροντίδας κλπ.) έχει μεγαλύτερες επιπτώσεις στις γυναίκες απ' ό,τι στους άνδρες, επειδή

κατά κύριο λόγο οι γυναίκες αναλαμβάνουν την φροντίδα συγγενών προσώπων που έχουν ανάγκη βοήθειας λόγω αδυναμίας.⁴²⁷

Έτσι, πολλές γυναίκες, λόγω του περιορισμού του οικογενειακού εισοδήματος και της ακρίβειας των υπηρεσιών φροντίδας, αναγκάζονται να αποσυρθούν από την αγορά εργασίας και οδηγούνται να παρέχουν υπηρεσίες εντός της οικογένειας χωρίς αμοιβή. Δηλαδή, αναλαμβάνουν υπηρεσίες, οι οποίες είτε θα έπρεπε να παρέχονται από ένα κοινωνικό κράτος είτε θα έπρεπε να είναι επί πληρωμή.

Όσον αφορά αυτές που ακόμη εργάζονται, φαίνεται ότι η εργασία τους συγκεντρώνεται σε κλάδους ως επί το πλείστον κακοπληρωμένους (π.χ. εμπόριο), βρίσκονται σε δυσμενέστερη κατάσταση σχετικά με τη θέση που κατέχουν στον χώρο απασχόλησης, έχουν χαμηλότερες απολαβές από τους άνδρες, οι θέσεις εργασίας με συμβάσεις ορισμένου χρόνου προσφέρονται πιο συχνά σε γυναίκες απ' ότι σε άνδρες, οι άνδρες εργαζόμενοι με σύμβαση ορισμένου χρόνου έχουν περισσότερες πιθανότητες στο να μετατραπεί η σύμβασή τους σε αορίστου χρόνου απ' ότι έχουν οι γυναίκες, και τελικά το αποτέλεσμα είναι η έλλειψη ασφάλειας, δικαιωμάτων, επαγγελματικής εξέλιξης και η απομάκρυνση από την εργασία. Αν σε όλα αυτά προστεθούν η χειροτέρευση των συνθηκών εργασίας και η πλήρης απορύθμιση των εργασιακών σχέσεων, εξαιτίας των μνημονιακών πολιτικών, που έχει να κάνει με τη μη καταβολή των δεδουλευμένων, τον φόρτο εργασίας, την εντατικοποίηση χωρίς πρόσθετη αμοιβή, τον φόβο εξαιτίας της απόλυσης και της ανεργίας, την έλλειψη σωματείων στους χώρους εργασίας, την σεξουαλική παρενόχληση, την πίεση που ασκούν οι εργοδότες να μην κάνουν χρήση των γονικών αδειών που προβλέπονται από την εργατική νομοθεσία, την έλλειψη χρόνου κλπ., είναι δυνατό να παρατηρήσουμε το ζοφερό τοπίο που βιώνουν όλοι οι εργαζόμενοι και την ακόμη πιο μειονεκτική θέση που βρίσκονται οι γυναίκες.

Η πραγματικότητα, μέσω της δολοφονικής επίθεσης, που δέχτηκε το 2008 η συνδικαλίστρια Κωνσταντίνα Κούνεβα, έδωσε με τον πιο σκληρό τρόπο τον ορισμό των πολλών ρόλων και πολλαπλών διακρίσεων που υφίσταται οι γυναίκες. «Κωνσταντίνα Κούνεβα: γυναίκα, μόνη, μητέρα, μετανάστρια, συνδικαλίστρια».⁴²⁸

6.3.2. Τα χαρακτηριστικά της γυναικείας παρουσίας στα συνδικάτα

Όμως, εκτός από τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες στην αγορά εργασίας, τα οποία όπως είπαμε υπονομεύουν την ήδη προβληματική εκπροσώπησή τους στα συνδικάτα, δεν πρέπει να παραβλέπουμε και τα ψυχολογικά εμπόδια που δημιουργούνται, δηλαδή τις τύψεις, τις ενοχές και την κριτική που ασκούν στον εαυτό τους ως προς το αν

⁴²⁷ Τα στοιχεία αναφέρονται στο Έλλη Βαρχαλαμά-Κ. Μπουκουβάλας-Ηρα Παπαγεωργίου, *Η Συμμετοχή των Γυναικών στα Όργανα Διοίκησης των Συνδικαλιστικών Οργανώσεων Δομής της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδας*, έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Μελέτες 46, Αθήνα 2015, σελ. 28-32.

⁴²⁸ Αυτό ήταν το σύνθημα που προωθούσαν οι φεμινιστικές οργανώσεις στην Ελλάδα, μετά τη δολοφονική επίθεση της Κούνεβα, προκειμένου να δείξουν τι υφίσταται, ιδιαίτερα το πιο καταπιεσμένο κομμάτι των γυναικών.

είναι σωστό να υπερβούν τον ρόλο που τους έχει ανατεθεί. Εμπόδια, που οφείλονται σε στερεότυπα, τα οποία συμβάλλουν στην εμπέδωση συγκεκριμένων πεποιθήσεων, αξιών και αντιλήψεων για τον ρόλο των γυναικών, που με τη σειρά τους διαμορφώνουν μια συνείδηση υποτίμησης για τον εαυτό τους ως προς τη συμμετοχή τους στα κοινά.

Λειτουργώντας σε μια κοινωνία, όπου τις περισσότερες δραστηριότητες μονοπωλούν οι άνδρες, κάτι το οποίο φαίνεται και στη συνδικαλιστική δράση, παρατηρείται ότι οι γυναίκες, σε σχέση με τους άνδρες,

«έχουν λιγότερη αυτοπεποίθηση για τις ικανότητές τους και ιδιαίτερα για την ανάληψη ηγετικών ρόλων. Όταν αναλαμβάνουν ευθύνες, τείνουν να έχουν αυξημένες απαιτήσεις από τον εαυτό τους, θέτουν αυστηρά κριτήρια αυτό-αξιολόγησης, είναι επιρρεπείς στην αρνητική κριτική που καλλιεργείται από το περιβάλλον τους και επιδεικνύουν περιορισμένη μαχητικότητα και φιλοδοξία. Αυτή η διάσταση της κοινωνικοποίησής τους, τις αποτρέπει από την ενεργή συμμετοχή σε συνδικαλιστικές οργανώσεις».⁴²⁹

Όλοι οι παραπάνω παράγοντες, άλλοι περισσότερο και άλλοι λιγότερο, κάνουν αποτρεπτική τη συμμετοχή των γυναικών στα συνδικάτα. Το αποτέλεσμα είναι οι γυναίκες να υποεκπροσωπούνται στις συνδικαλιστικές οργανώσεις. Σε παρόμοιο συμπέρασμα καταλήγει επίσης και η προαναφερθείσα έρευνα πανελλαδικής εμβέλειας του Ζησιμόπουλου, η οποία έλαβε χώρα το τέταρτο τρίμηνο του 2015. Σε αυτή, με βάση την κατανομή των μελών των συνδικάτων ως ποσοστό του συνόλου των μελών με βάση το φύλο, φαίνεται ότι οι άνδρες εκπροσωπούνται στο συνδικαλιστικό κίνημα με ποσοστό που είναι σχεδόν κατά 13 ποσοστιαίες μονάδες μεγαλύτερο από το αντίστοιχο ποσοστό εκπροσώπησης των γυναικών. Όσον αφορά τη συνδικαλιστική πυκνότητα, προκύπτει πως το ποσοστό συνδικαλιστικής πυκνότητας των ανδρών ανέρχεται σε 23,93% και είναι μεγαλύτερο συγκριτικά με εκείνο των γυναικών, το ποσοστό συμμετοχής των οποίων ανέρχεται σε 19,61%.⁴³⁰

Επιπρόσθετα, παραθέτουμε κάποια στοιχεία, πάλι από την έρευνα της ΓΣΕΕ, με βάση ερωτηματολόγια, τα οποία δείχνουν τις βασικές αιτίες, για τη μη συμμετοχή των γυναικών στα συνδικάτα. Ο πλέον σημαντικός αποτρεπτικός παράγοντας είναι η έλλειψη χρόνου λόγω οικογενειακών υποχρεώσεων (το 85,8% των ερωτώμενων). Ένας δεύτερος παράγοντας είναι ο φόβος για αντίποινα από τον εργοδότη λόγω της συμμετοχής σε συνδικαλιστική οργάνωση (ποσοστό 60% των ερωτώμενων γυναικών και το 57,4% του συνόλου), γεγονός που αντανάκλα την κατάλυση των δικαιωμάτων των εργαζομένων. Ένας άλλος παράγοντας είναι οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες λόγω των ευέλικτων/άτυπων μορφών εργασίας (το 38,7% των γυναικών που ρωτήθηκαν και το 36,2% του συνόλου των ερωτώμενων). Επίσης, τα στερεότυπα και η νοοτροπία που κυριαρχούν διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο. Η επικράτηση των ανδρών στις συνδικαλιστικές οργανώσεις και στις ηγεσίες τους, η πίεση και η αποθαρρυντική συμπεριφορά εκ μέρους του συντρόφου ή και της οικογένειας λόγω της υπέρβασης των ορίων που επιβάλλει ο καθεστωτικός ρόλος της οικογένειας, και η απαξίωση από τους

⁴²⁹ Έλλη Βαρχαλαμά-Κ. Μπουκουβάλας-Ήρα Παπαγεωργίου, ό.π., σελ. 61.

⁴³⁰ Για περισσότερα δεξ τη διδακτορική διατριβή του Ι. Ζησιμόπουλου, *Ταξική σύνθεση των συνδικάτων και προσδιοριστικοί παράγοντες της συνδικαλιστικής πυκνότητας στην Ελλάδα*, ό.π., σελ. 382-383.

συναδέλφους, είναι επιπρόσθετοι παράγοντες που αποτρέπουν τις γυναίκες από τη συμμετοχή τους στα συνδικάτα (51%, 49%, 38,3% αντίστοιχα). Τέλος, ένας επιπλέον παράγοντας για τη μη συμμετοχή των γυναικών είναι ότι δεν έλκονται από τα συνδικάτα, τα οποία θεωρούν ότι έχουν «γεράσει» και είναι παρωχημένα (36%).⁴³¹

Σε ότι αφορά τις γυναίκες που συνδικαλίζονται, τα στοιχεία από την έρευνα της ΓΣΕΕ δείχνουν ότι οι παράγοντες που περιορίζουν την παρουσία τους στα όργανα λήψης των αποφάσεων, σύμφωνα με τους άνδρες και τις γυναίκες αντίστοιχα, είναι οι παρακάτω: α) η έλλειψη χρόνου από τις συνδικαλίστριες, εξαιτίας της άνισης κατανομής των οικογενειακών υποχρεώσεων (το 74,2% σύμφωνα με τους άνδρες και το 69% σύμφωνα με τις γυναίκες), β) η έλλειψη υποστηρικτικών δομών για τη φροντίδα των παιδιών (το 71% σύμφωνα με τους άνδρες και το 60,6% σύμφωνα με τις γυναίκες), γ) η αποθάρρυνση ή η αρνητική συμπεριφορά από τον σύντροφο ή και την οικογένεια (το 56,5% σύμφωνα με τους άνδρες και το 50,7% σύμφωνα με τις γυναίκες), δ) η ανδροκεντρική αντίληψη που υπάρχει μέσα στις συνδικαλιστικές οργανώσεις, η οποία αποθαρρύνει τη συμμετοχή των γυναικών (το 46,8% σύμφωνα με τους άνδρες και το 47,9% σύμφωνα με τις γυναίκες), ε) η έλλειψη υποστηρικτικών δομών για τη φροντίδα των ηλικιωμένων (το 45% σύμφωνα με τους άνδρες και το 43,7% σύμφωνα με τις γυναίκες), στ) οι στερεοτυπικές προκαταλήψεις για το ρόλο των γυναικών (το 45% σύμφωνα με τους άνδρες και το 42% σύμφωνα με τις γυναίκες), ζ) η έλλειψη εμπιστοσύνης των γυναικών στις ικανότητές τους (το 30,6% σύμφωνα με τους άνδρες και το 35% σύμφωνα με τις γυναίκες).⁴³²

Από τα στοιχεία της έρευνας της ΓΣΕΕ παρατηρούμε ότι τόσο οι παράγοντες που κάνουν αποτρεπτική τη συμμετοχή των γυναικών στα συνδικάτα όσο και οι παράγοντες που περιορίζουν την παρουσία των συνδικαλιστριών γυναικών στα όργανα λήψης των αποφάσεων έχουν κάποια κοινά, εκ των οποίων τα πιο βασικά είναι η έλλειψη χρόνου λόγω οικογενειακών υποχρεώσεων, οι στερεοτυπικές προκαταλήψεις για το ρόλο των γυναικών, η αποθαρρυντική έως αρνητική συμπεριφορά από τον σύντροφο ή και την οικογένεια, η ανδροκεντρική αντίληψη που επικρατεί στα συνδικάτα και η αποθαρρυντική συμπεριφορά από συναδέλφους.

6.3.3. Οι επιπτώσεις των Μνημονίων στην απασχόληση των γυναικών

Εδώ να πούμε ότι η Ελλάδα, εξαιτίας του προγράμματος οικονομικής προσαρμογής και δημοσιονομικής πειθαρχίας, δηλαδή τα Μνημόνια, εξαιρείται από τις άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης όσον αφορά την προώθηση μέτρων προώθησης της ισότητας των δύο φύλων, που αφορούν την καταπολέμηση του μισθολογικού χάσματος μεταξύ ανδρών και γυναικών, την παροχή υπηρεσιών φροντίδας των παιδιών, την άρση φορολογικών αντικινήτρων για την εργασία δεύτερου μέλους του νοικοκυριού κλπ. Δεν είναι τυχαίο ότι

⁴³¹ Τα στοιχεία της έρευνας της ΓΣΕΕ, αναφέρονται στο Έλλη Βαρχαλαμά-Κ. Μπουκουβάλας-Ηρα Παπαγεωργίου, ό.π., σελ. 174-175.

⁴³² Τα στοιχεία αναφέρονται στο Έλλη Βαρχαλαμά-Κ. Μπουκουβάλας-Ηρα Παπαγεωργίου, ό.π., σελ. 175-177.

το 2013, κατά τη διάρκεια εφαρμογής του εν λόγω προγράμματος, απειλήθηκε η λειτουργία της Γενικής Γραμματείας Ισότητας των Φύλων (ΓΓΙΦ).⁴³³

Η προαναφερθείσα κατάσταση αποδιάρθρωσης της αγοράς εργασίας έχει δυσμενείς επιπτώσεις στην απασχόληση των γυναικών και γενικά στην ζωή των ζευγαριών, εφόσον ωθεί τις γυναίκες σε επισφαλείς θέσεις εργασίας, υποβαθμίζεται η οικογενειακή ζωή λόγω της ανεπάρκειας των υποστηρικτικών δομών φύλαξης και φροντίδας των παιδιών, διαλύεται ο οικογενειακός προγραμματισμός για την απόκτηση παιδιών εξαιτίας της οικονομικής επισφάλειας που βιώνουν τα νέα ζευγάρια, οξύνει τις διακρίσεις σε όλα τα επίπεδα όπως τον ρόλο των φύλων στις οικογενειακές υποχρεώσεις και τη φροντίδα των πιο αδύναμων μελών (παιδιά, ηλικιωμένοι, άτομα με ειδικές ανάγκες), ενισχύει τις διακρίσεις λόγω φυλετικής-εθνοτικής καταγωγής κλπ., με κίνδυνο όλα αυτά να συμβάλουν στον περαιτέρω κοινωνικό αποκλεισμό.

Εν κατακλείδι, αυτό που χαρακτηρίζει την εργασία των γυναικών είναι η προσωρινότητα, η οποία με τη σειρά της καθορίζει τη στάση τους απέναντι στην εργασία, στην οικογένεια, στην κοινωνία, στην πολιτική, στον εργοδότη, στο συνδικάτο, στην επαγγελματική καριέρα.⁴³⁴

Η εν λόγω κατάσταση έχει επιπτώσεις όχι μόνο σε βάρος των γυναικών, αλλά έχει και αλυσιδωτές συνέπειες σε βάρος συνολικά του συνδικαλιστικού κινήματος, τόσο σε ότι αφορά τη συμμετοχή των γυναικών, όσο και στο ότι κάνει πιο δυσμενή τη διαπραγματευτική δύναμη των συνδικάτων σχετικά με τους όρους απασχόλησης και το είδος της σύμβασης εργασίας. Επιπρόσθετα, θέτει επιτακτικά τα ζητήματα που έχουν να κάνουν με την ισότιμη παρουσία των γυναικών στη λήψη αποφάσεων, την συμμετοχή τους στα συνδικάτα και κατ' επέκταση στη διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους. Διότι, η δυσμενέστερη θέση τους στην εργασία και η προσωρινότητας που αυτή ενέχει, επηρεάζει ποιοτικά και ποσοτικά τη συμμετοχή τους στα συνδικάτα, με συνέπεια να μην τους επιτρέπει να πάρουν αποφάσεις για δραστηριοποίηση. Από την άλλη, λόγω αυτής της δυσμενούς θέσης των γυναικών είναι αναγκαίο και τα συνδικάτα να προσεγγίσουν τα θέματα αυτά από την *οπτική του φύλου*. Και όταν λέμε οπτική του φύλου δεν αναφερόμαστε στην τυπική απόδοση ίσων δικαιωμάτων, αλλά στην δημιουργία κινήτρων για ουσιαστική συμμετοχή των γυναικών, η οποία σημαίνει συνδιαμόρφωση θέσεων και προτάσεων σε όλα τα επίπεδα, λαμβάνοντας πάντα υπόψη και τη διάσταση του φύλου. Όμως, πάνω απ' όλα σημαίνει λειτουργίες και πρακτικές που συμβάλλουν στην επίτευξη της ισότητας.

⁴³³ Βλ. στο Έλλη Βαρχαλαμά-Κ. Μπουκουβάλας-Ήρα Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σελ. 44-45.

⁴³⁴ Φωτεινή Σιάνου, «Η θέση των γυναικών στο συνδικαλιστικό κίνημα», στο συλλογικό τόμο, με τίτλο: *Το Ελληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα στο Τέλος του 20ου Αιώνα*, εισαγωγή-επιμέλεια: Κούλα Κασιμάτη, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1997, σελ. 157. Παρ' ότι οι σκέψεις που διατυπώνει η Φ. Σιάνου, στο εν λόγω κείμενο, έχουν γραφτεί σε άλλη πολιτική, κοινωνική και οικονομική συγκυρία, εντούτοις κάποιες διαπιστώσεις που κάνει σχετικά με την προσωρινότητα στην απασχόληση των γυναικών ή την υποεκπροσώπησή τους στα συνδικάτα, εξακολουθούν να ισχύουν και στον 21ο αιώνα και μάλιστα έχουν ενταθεί μετά την εφαρμογή των Μνημονίων. Υπό αυτή την έννοια έχει διαχρονικό ενδιαφέρον το κείμενό της.

6.3.4. Η πολιτική των συνδικάτων για τις γυναίκες

Τα συνδικάτα στην Ελλάδα, μέσω των Εθνικών Γενικών Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας (ΕΓΣΣΕ), καθώς επίσης των κλαδικών και επιχειρησιακών συλλογικών συμβάσεων εργασίας (σ.σ.ε.), εκτός από μισθολογικές αυξήσεις, διεκδικούσαν, και σε αρκετές περιπτώσεις διασφάλιζαν θεσμικά ζητήματα που αφορούν την ισότητα των φύλων και την προστασία της οικογένειας. Μάλιστα, οι ρυθμίσεις αυτές σε αρκετές περιπτώσεις ήταν πρωτοποριακές, παίζοντας ταυτόχρονα και διαπαιδαγωγικό ρόλο όσον αφορά την υπεράσπιση των κοινωνικών αναγκών. Για παράδειγμα, οι ρυθμίσεις αυτές αφορούν θέματα σχετικά με τη συμφιλίωση της οικογενειακής με την επαγγελματική ζωή, την παρένθετη μητρότητα, την προστασία των μονογονεϊκών οικογενειών, τους ανάδοχους γονείς, τους γονείς παιδιών με αναπηρία, τον σεβασμό της εθνικής-θρησκευτικής-πολιτισμικής ιδιαιτερότητας των εργαζομένων από τους εργοδότες, την προστασία των εργαζομένων ΑμεΑ με ειδικά μέτρα για την εργασία τους, τους εργαζόμενους με HIV-AIDS, την προστασία της απασχόλησης εργαζομένων που μετέχουν σε προγράμματα απεξάρτησης κτλ.

Βέβαια, με την εφαρμογή των Μνημονίων και την αναστολή, μέσω νομοθετικών παρεμβάσεων, της λειτουργίας των συλλογικών συμβάσεων εργασίας σε όλα τα επίπεδα, έθεσαν σε κίνδυνο αυτό το συλλογικό μέτρο εκπροσώπησης των εργαζομένων, το οποίο διασφάλιζε κάποιους βασικούς κανόνες προστασίας των αμοιβών. Εντούτοις, η έστω και υποβαθμισμένη λειτουργία των σ.σ.ε., εξακολουθεί να βοηθά στη διασφάλιση των όποιων θεσμικών κατακτήσεων ή στη διεκδίκηση άλλων, και είναι σημαντικό να υπάρχουν στο πλαίσιο ενός ευρύτερου συνδικαλιστικού και κοινωνικού ενδιαφέροντος και δράσης.

6.3.5. Προτάσεις για την τόνωση της συμμετοχής των γυναικών στις διαδικασίες του συνδικαλιστικού κινήματος

Όπως και να έχουν τα πράγματα, μένουν πολλά ακόμη να γίνουν για την ουσιαστική ισότητα των φύλων, την ανάδειξη των προβλημάτων των γυναικών και την ενεργή συμμετοχή τους στα συνδικάτα, με την ανάδειξή τους στα όργανα λήψης αποφάσεων, στα οποία οι γυναίκες υποαντιπροσωπεύονται. Και για να υπάρξει μεταβολή αυτής της νοοτροπίας χρειάζεται να διαμορφωθεί μια *νέα κουλτούρα*, η οποία θα μετασηματίσει τις δομές του συνδικαλιστικού κινήματος σε πιο δημοκρατικές και συμμετοχικές, ιδιαίτερα για τις κατηγορίες των ανθρώπων που δεν εκπροσωπούνται από τα συνδικάτα, όπως είναι η πλειονότητα των γυναικών, των νέων, των μεταναστών και των ευέλικτα απασχολούμενων. Η υποτίμηση αυτού του στόχου έρχεται σε αντίθεση με την αντίληψη για μαζικοποίηση του συνδικαλιστικού κινήματος και την δημοκρατική ανασυγκρότησή του. Αντίθετα, το άνοιγμά του σε αυτές τις πολυπληθείς κατηγορίες εργαζομένων θα συμβάλλει στην ανανέωση και αναζωογόνηση των γραμμών του.

Σε ότι αφορά τις γυναίκες, είναι πολύ σημαντικό να υπάρχουν ομάδες ή τμήματα γυναικών σε όλες τις βαθμίδες των συνδικάτων, τα οποία θα μπορούσαν να συμβάλλουν στην κατανόηση της ανάγκης για εξειδικευμένη δουλειά με βάση την *οπτική του φύλου*, καθώς στο μπόλιασμα του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος με τις αξίες της ισότητας και

της δικαιοσύνης, και έτσι να αποτελέσουν ένα διάυλο επικοινωνίας για την προσέλκυση των γυναικών στη συνδικαλιστική δράση.

Βέβαια, οι λόγοι και οι διαδικασίες μέσω των οποίων κάποιος/-α επηρεάζεται για να συμμετέχει στα κοινά, διαφέρει από άνθρωπο σε άνθρωπο και εξαρτάται από μια σειρά παράγοντες, όπως η κοινωνική καταγωγή, το μορφωτικό επίπεδο, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά στοιχεία κάθε ανθρώπου, οι πολιτικοκοινωνικές συνθήκες που μεγαλώνει, ζει και εργάζεται, κλπ. Όμως, όταν πρόκειται για τις γυναίκες, τότε προστίθενται και τα βάρη που είναι επιφορτισμένες, τα οποία τους επιτρέπουν ή τις αποκλείουν από τη συμμετοχή στα κοινά.

«Γι' αυτό ακριβώς η φεμινιστική οπτική του θέματος αυτού έχει διατυπώσει την ανάγκη λήψης *μακροπρόθεσμων και άμεσης εφαρμογής μέτρων*, τα οποία διευκολύνουν τη συμμετοχή των γυναικών. Στα πρώτα εντάσσονται τα ειδικά μέτρα εκπαίδευσης, κυρίως ως προς την επαγγελματική κατάρτιση, ενώ στα δεύτερα, θέματα κοινωνικής προστασίας και υποδομών (παιδικοί σταθμοί, ολοήμερα σχολεία κ.ά.), τα οποία επιτρέπουν στη γυναίκα να έχει ελεύθερο χρόνο, διαθέσιμο για κοινωνική συμμετοχή. Σ' αυτά, εξάλλου, περιλαμβάνεται και το αίτημα διευκόλυνσης από τις ίδιες τις συνδικαλιστικές οργανώσεις της συμμετοχής των γυναικών, με κατάλληλο προγραμματισμό της δράσης τους ώστε να εξυπηρετούν τις γυναίκες».⁴³⁵

Για παράδειγμα, θα μπορούσαν οι συναντήσεις ή οι συνεδριάσεις να λαμβάνουν υπόψη τις υποχρεώσεις και την οικογενειακή κατάσταση των γυναικών, καθώς επίσης και των ανδρών που συμμετέχουν στις οικογενειακές υποχρεώσεις, να μην έχουν μεγάλη χρονική διάρκεια, να διακρίνονται από συνέπεια στην προκαθορισμένη ώρα έναρξης και λήξης των συναντήσεων, κ.ά.τ., ούτως ώστε να μην είναι απαγορευτικές για την παρουσία ειδικά των γυναικών. Ένα άλλο μέτρο είναι η εμπλοκή των γυναικών στις διαπραγματευτικές ομάδες για τις συλλογικές διαπραγματεύσεις, η οποία βοηθά τόσο στη διαμόρφωση νέων προσεγγίσεων στις διεκδικήσεις από την οπτική του φύλου όσο και στην περαιτέρω συμμετοχή των γυναικών, ώστε μαζί με τους άνδρες να προστατεύσουν και να διεκδικήσουν καλύτερες συνθήκες εργασίας. Επίσης, άλλοι τρόποι για την προώθηση της ισότητας των φύλων στις συνδικαλιστικές οργανώσεις είναι η συνδικαλιστική εκπαίδευση ανδρών και γυναικών σε ζητήματα που αφορούν τη διάσταση του φύλου και όχι μόνο (π.χ. σε ζητήματα που αφορούν τις τεχνικές των διαπραγματεύσεων, το εργατικό δίκαιο, την επίλυση διαφορών, την ιστορία του εργατικού κινήματος κλπ), η προώθηση εκστρατειών-καμπανιών μέσα από τη διανομή ενημερωτικού υλικού για την ενθάρρυνση της συμμετοχής των γυναικών στα συνδικάτα, προγράμματα ευαισθητοποίησης ανδρών και γυναικών στα προβλήματα του φύλου, ο καθορισμός ελάχιστου ποσοστού γυναικών τόσο στην κάλυψη των ψηφοδελτίων όσο και στη συμμετοχή τους στα συλλογικά όργανα, η συνεργασία τους με τις δυνάμεις του φεμινισμού, οι διεθνείς επαφές με τις αντίστοιχες γυναικείες συνδικαλιστικές ομάδες και φεμινιστικές οργανώσεις, δίκτυα συνδικαλιστριών, καθώς επίσης η εκπόνηση μελετών, η διοργάνωση σεμιναρίων, συνεδρίων, ανοιχτών εκδηλώσεων κλπ., τα οποία θα αναδεικνύουν και θα προωθούν τα ζητήματα της ισότητας,

⁴³⁵ Νίκη Καλτσόγια-Τουρναβίτη, «Γυναίκες και Συνδικαλισμός», στο συλλογικό τόμο, με τίτλο, *Εργασία και Πολιτική. Συνδικαλισμός και οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα 1974-2004*, έκδοση Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 2007, σελ. 186.

Τέτοιου τύπου διευκολύνσεις και πρακτικές, επειδή ταυτόχρονα είναι ελκυστικές για τις γυναίκες, ιδιαίτερα για τις νεότερες σε ηλικία, θα μπορούσαν να βοηθήσουν στην παρουσία και συμμετοχή τους στα κοινά, συνεπικουρούμενες από την ενθάρρυνση για συμμετοχή σε θέσεις ευθύνης, στις οποίες εννοείται ότι περιλαμβάνονται και ηγετικές θέσεις, ασχέτως αν διαθέτουν μεγάλη εμπειρία ή όχι. Διότι, η εμπειρία δεν είναι έμφυτη σε κανένα, αλλά αποκτάται μέσα από την καθημερινή δραστηριοποίηση και επιμόρφωση. Αντιθέτως, η υποτίμηση αυτών των πρακτικών, το μόνο πρότυπο-στερεότυπο που αναπαράγουν είναι αυτό του άνδρα συνδικαλιστή, το οποίο συνήθως διέπεται από ανταγωνισμό, υποτίμηση της διαφορετικής άποψης, έλλειψη ουσιαστικού διαλόγου και σε αρκετές περιπτώσεις από σεξιστικές συμπεριφορές.⁴³⁶

Πέραν όλων αυτών, είναι επίσης αναγκαίο να ληφθεί υπόψη ότι έχει αλλάξει άρδην η σύνθεση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα, μετά την εφαρμογή των Μνημονίων, συνειδητοποιώντας ότι δεν κυριαρχεί ο εργαζόμενος/-η με συμβάσεις αορίστου χρόνου πλήρους απασχόλησης, αλλά οι κάθε είδους ευέλικτες και επισφαλείς μορφές κακοπληρωμένης εργασίας, εκ των οποίων η πλειονότητα όσων εργάζονται σε αυτές είναι γυναίκες, νέοικαι μετανάστες. Και ως προς αυτό, είναι αναγκαίο να επισημάνουμε ότι τα συνδικάτα δεν έχουν απευθυνθεί επαρκώς σε αυτές τις πολυπληθείς κατηγορίες εργαζομένων, ώστε να βρεθούν τρόποι ένταξής τους στις συνδικαλιστικές οργανώσεις. Οι επιπτώσεις που έχει στον συνδικαλισμό, η εν λόγω πραγματικότητα, είναι πλέον πασιφανής και η ολιγωρία είναι θανάσιμη, διότι επιφέρει διαλυτικά και απαξιωτικά φαινόμενα, τα οποία δεν συμβάλλουν στις διαδικασίες ανασυγκρότησης, του συνδικαλιστικού κινήματος και στην ανακάλυψη νέων πρακτικών.

6.4. Συνδικαλιστικό κίνημα και μετανάστες⁴³⁷

6.4.1. Εισαγωγή - Η ελληνική εμπειρία

Το ζήτημα της κοινωνικής ένταξης των μεταναστών εξακολουθεί να απασχολεί όλες τις ευρωπαϊκές κοινωνίες και κυρίως χώρες όπως η Ελλάδα, η οποία δεν έχει πολλά χρόνια που μετατράπηκε από χώρα εξαγωγής εργατικού δυναμικού σε χώρα μαζικής υποδοχής αλλοδαπών πολιτών. Συγκεκριμένα, στην Ελλάδα των 10.816.000 κατοίκων, διαμένουν, πλέον, επίσημα τουλάχιστον 912.000 αλλοδαποί, αριθμός που αντιστοιχεί περίπου στο 8,4% του συνολικού πληθυσμού της χώρας.⁴³⁸ Η πλειονότητα αυτών είναι αλβανικής καταγωγής, ήτοι 480.851 άτομα, ενώ οι προερχόμενοι από κράτη-μέλη της ΕΕ ανέρχονται σε 199.121 άτομα, κυρίως από Βουλγαρία και Ρουμανία (75.917 και 46.524 άτομα αντίστοιχα), και από Ασία 138.274 άτομα κυρίως από Πακιστάν και Γεωργία (34.178 και 27.407 αντίστοιχα).

⁴³⁶ Σεξισμός είναι ο όρος που χρησιμοποιήθηκε από το φεμινιστικό κίνημα για να δηλώσει την εξουσιαστική τάση των ανδρών πάνω στις γυναίκες, καθώς επίσης τις διακρίσεις, τη νοοτροπία, τις αντιλήψεις και τις υποτιμητικές συμπεριφορές σε βάρος τους.

⁴³⁷ Μια προγενέστερη μορφή αποτέλεσε εισήγηση σε Ημερίδα, που διοργάνωσε το Εργατικό Κέντρο Αθήνας σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Εργασίας της ΓΣΕΕ (ΙΝΕ-ΓΣΕΕ), στις 30 Ιανουαρίου 2015, με θέμα: «Συνδικάτα και μετανάστες: νέες προκλήσεις στην εποχή της κρίσης».

⁴³⁸ Τα στοιχεία προέρχονται από την Απογραφή Πληθυσμού, η οποία έγινε το 2011.

Στην Ελλάδα η μετανάστευση, από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 και μετά, εκδηλώθηκε, κυρίως, με τη μορφή της μαζικής και άτακτης εισόδου μη προσκεκλημένων αλλοδαπών, κυρίως από τις γειτονικές χώρες των Βαλκανίων, με βασικό σκοπό την αναζήτηση εργασίας. Το μεγάλο ποσοστό απορρόφησής τους στην αγορά εργασίας, καθ' όλη τη χρονική διάρκεια μέχρι το ξέσπασμα της κρίσης στην ελληνική οικονομία το 2010, μαρτυρά αφενός τις ανάγκες της ελληνικής οικονομίας για νέα εργατικά χέρια, αφετέρου τη γεωγραφική και επαγγελματική κινητικότητα των αλλοδαπών και την προσαρμοστικότητά τους σε αυτές τις ανάγκες.

Οι μετανάστες που έρχονται κατά τη δεκαετία του 1990 στην Ελλάδα, αποδεχόμενοι να εργασθούν με επαχθείς όρους εργασίας και αμοιβής σε θέσεις απασχόλησης αναντίστοιχες και υποδεέστερες του μορφωτικού και επαγγελματικού επιπέδου τους, και μετακινούμενοι όποτε και όπου κάθε φορά υπάρχει ανάγκη για εργατικά χέρια, δεν αντιμετώπιζαν σοβαρά προβλήματα αποκλεισμού κατά την πρόσβασή τους στην αγορά εργασίας. Σε αυτό συνετέλεσαν οι ανάγκες της ελληνικής οικονομίας για νέα και ευέλικτα εργατικά χέρια, τόσο στην ύπαιθρο όσο και στα μεγάλα αστικά κέντρα και ιδίως στην πρωτεύουσα, ιδιαίτερα με αφορμή τα ολυμπιακά έργα, συμβάλλοντας κατά πολύ στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας.⁴³⁹

Εντούτοις, το καίριο ζήτημα της προσβασιμότητας στην εργασία έχει ήδη τεθεί, εξαιτίας της οικονομικής κρίσης που βρίσκεται η ελληνική οικονομία, με αποτέλεσμα να δυσκολεύουν την απορροφητικότητα των μεταναστών από την επίσημη ή ανεπίσημη αγορά εργασίας.

Η πλειονότητα των αλλοδαπών εργάζεται σε μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις και κυρίως στους κλάδους των κατασκευών, της μεταποίησης και της κατ' οίκον εργασίας. Οι εν λόγω τομείς δέχτηκαν καταστροφικές συνέπειες λόγω της κρίσης επηρεάζοντας άμεσα την απασχόληση των μεταναστών, με εξαίρεση τις αγροτικές επιχειρήσεις και τον τριτογενή τομέα.

Συγκεκριμένα, η Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ) καταγράφει συρρίκνωση πληθυσμού, ενώ η Τράπεζα της Ελλάδος εκροή καταθέσεων,⁴⁴⁰ και το ΙΚΑ μείωση στον αριθμό των ασφαλισμένων.⁴⁴¹ Σύμφωνα με την ΕΛΣΤΑΤ, μέσα σε έναν μόλις χρόνο, μεταξύ 2011-12, στις αρχές περίπου της εφαρμογής των μνημονιακών πολιτικών, οι υπήκοοι χωρών εκτός ΕΕ που ζουν στην Ελλάδα μειώθηκαν κατά 164.959 άτομα, δηλαδή από 817.850 το 2011 περιορίστηκαν σε 650.825 άτομα το 2012, ενώ εκτιμάται ότι η τάση επιστροφής στις χώρες καταγωγής συνεχίστηκε και μετά. Η μεγαλύτερη τάση επιστροφής προέρχεται από πολίτες αλβανικής καταγωγής, αν και αυτό που παρατηρείται είναι μια

⁴³⁹ Για περισσότερα δεξ Δ. Κατσορίδας, «Μετανάστες εργαζόμενοι και οικονομική ανάπτυξη», στο συλλογικό τόμο, με τίτλο, *Αδήλωτη απασχόληση και «νομιμοποίηση» των μεταναστών. Η πρόκληση της μεταναστευτικής πολιτικής* (επιμέλεια: Απόστολος Καψάλης), έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα 2007, σελ. 97-135.

⁴⁴⁰ Σε ό,τι αφορά τη μείωση καταθέσεων, δεν αποδεικνύεται κατ' ανάγκη εκροή προς τις χώρες καταγωγής, αλλά ότι λόγω της κρίσης και της ανεργίας αντλούν χρήματα από τις καταθέσεις τους, όπως και οι γηγενείς, προκειμένου να επιβιώσουν.

⁴⁴¹ Τα στοιχεία που ακολουθούν αναφέρονται στην εφημερίδα *Καθημερινή της Κυριακής*, 15-8-2014, με τίτλο: «Εγκαταλείπουν μαζικά την Ελλάδα οι οικονομικοί μετανάστες».

τάση κινητικότητας των εργατών γης στα διαστήματα που συρρικνώνεται η εποχική εργασία. Η τάση επιστροφής που αποτυπώνουν τόσο η ΕΛΣΤΑΤ όσο και η Τράπεζα της Ελλάδος, οφείλεται στην κατάρρευση της ελληνικής αγοράς εργασίας και ιδιαίτερα της οικοδομικής δραστηριότητας, ενώ τα διαθέσιμα στοιχεία του ΙΚΑ δείχνουν ότι μέσα στην πενταετία της ύφεσης (2009-2013) χάθηκε το 33% των θέσεων εργασίας που κατείχαν αλλοδαποί.

Παρ' ότι μετά το 2009 η αύξηση της ανεργίας των μεταναστών οφείλεται κυρίως στους προαναφερθέντες κλάδους, εντούτοις παρουσιάζεται μια διαφοροποίηση στους άλλους τομείς. Ορισμένοι συγγραφείς διαπιστώνουν αλλαγή κατανομής της απασχόλησης των μεταναστών, εφόσον το 2013 το ποσοστό των μεταναστών στον πρωτογενή τομέα της οικονομίας έχει διπλασιαστεί σε σχέση με το 2008 (από 5,4% στο 13,5%), έχει σημαντικά συρρικνωθεί στον δευτερογενή τομέα από 49,6% στο 29% και έχει αυξηθεί στον τριτογενή τομέα από 45% στο 57%. Την περίοδο από το 2008-2017, στο σύνολο των μεταναστών, το ποσοστό εργασίας στην γεωργία-κτηνοτροφία-αλιεία τριπλασιάζεται από 4,8% στο 13,3%, καθώς επίσης διπλασιάζεται στον κλάδο εστίασης από 9,7% στο 21,4%, ενώ μειώνεται δραματικά στον κλάδο των κατασκευών από 34% στο 12,8%.⁴⁴² Γι' αυτό ο Καψάλης υποστηρίζει ότι δεν έχουμε μαζική επιστροφή στις χώρες καταγωγής, αλλά προσωρινές μετακινήσεις.⁴⁴³

6.4.2. Ο ρόλος των ελληνικών συνδικάτων στην κοινωνική ένταξη των μεταναστών

Κατ' αρχάς είναι χρήσιμο να επισημάνουμε ότι η Ελλάδα γνωρίζει και τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό σε ευρεία κλίμακα, λόγω της πολιτικής των Μνημονίων και της παραγωγικής καταστροφής που συντελέστηκε στη χώρα από το 2010 και εξής.

Εν τω μεταξύ, τα υπαρκτά κρούσματα περιθωριοποίησης και κοινωνικού αποκλεισμού έχουν τροφοδοτήσει φαινόμενα έξαρσης του ρατσισμού και της ξενοφοβίας και έχουν βάλει στο Κοινοβούλιο ένα νεοναζιστικό μόρφωμα, τη «Χρυσή Αυγή».

Είναι πλέον αναγκαίο να αναληφθούν πολιτικές πρωτοβουλίες και συγκεκριμένα μέτρα αποτροπής τέτοιου είδους καταστάσεων στην ελληνική κοινωνία. Η συνδρομή των συνδικάτων είναι σημαντική τόσο για την πρόληψη όσο και για την καταπολέμηση των κρουσμάτων του κοινωνικού αποκλεισμού. Ωστόσο, η συμβολή τους, όσον αφορά την υπεράσπιση των μεταναστών έγινε από την πρώτη στιγμή, παρά τη μικρή και πολύ πρόσφατη εμπειρία της Ελλάδας στη μαζική εισροή μεταναστών.

Τα συνδικάτα, μέσα από την ενασχόλησή τους με τα εργασιακά ζητήματα της χώρας, κατέθεσαν έγκαιρα προτάσεις οι οποίες εξασφαλίζουν την προστασία των δικαιωμάτων των μεταναστών, όπως για παράδειγμα, να τους χορηγείται άδεια παραμονής και εργασίας αορίστου χρόνου όταν αποδεικνύεται ότι διαμένουν πάνω από πέντε χρόνια στη χώρα, να έχουν πλήρη ασφαλιστικά δικαιώματα ώστε να συμβάλλουν ευεργετικά στην οικονομική

⁴⁴² Α. Καψάλης, *Μετανάστες εργάτες στην Ελλάδα. Εργασιακές σχέσεις και μεταναστευτική πολιτική στην εποχή των Μνημονίων*, εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2018, σελ. 83-87.

⁴⁴³ Α. Καψάλης, *Μετανάστες εργάτες στην Ελλάδα*, ό.π., σελ. 65-70.

κατάσταση των ασφαλιστικών ταμείων, να έχουν δικαίωμα ψήφου στις δημοτικές εκλογές, διοργάνωσαν ημερίδες και συνέδρια, προκειμένου να αναδείξουν το θέμα, εκπόνησαν μελέτες, ήρθαν σε επαφή με κοινότητες μεταναστών, εξέδωσαν οδηγούς στις γλώσσες τους, ώστε να ενημερωθούν για τα δικαιώματά τους, εξέδωσαν οδηγούς αντιρατσιστικής εκπαίδευσης, ανέλαβαν δράσεις ενάντια σε φαινόμενα ρατσισμού και ξενοφοβίας, οργάνωσαν υπηρεσίες για παροχή νομικής συμβουλευτικής στήριξης σε αλλοδαπούς εργαζόμενους, πραγματοποίησαν τηλεφωνική ή επιτόπου παρέμβαση σε αρμόδιες υπηρεσίες ή σε εργοδότες για την άμεση επίλυση προβλημάτων κλπ. Οι εργαζόμενοι στα νοσοκομεία αρνήθηκαν να εφαρμόσουν, το 2000, εγκύκλιο του Υπουργείου Υγείας, η οποία υποχρέωνε το προσωπικό των δημόσιων νοσοκομείων να μη συναλλάσσεται με παράνομους αλλοδαπούς, αλλά να ειδοποιούν την αστυνομία όταν διαπιστώνουν ότι δεν είναι νόμιμοι, ενώ κάτι ανάλογο έκαναν τα συνδικάτα των εκπαιδευτικών, τα οποία αρνήθηκαν να εφαρμόσουν άρθρο του Νόμου, όπου έβαζε ως όρο ότι για την εγγραφή των παιδιών των αλλοδαπών στα ελληνικά σχολεία απαιτούντο δικαιολογητικά ίδια με αυτά των γηγενών, με συνέπεια να κινδυνεύουν να μείνουν εκτός της εκπαιδευτικής διαδικασίας πολλά παιδιά μεταναστών, επειδή οι γονείς τους δεν εκπλήρωναν τις προϋποθέσεις της νομιμότητας.⁴⁴⁴

Γενικά, τα συνδικάτα προώθησαν το αίτημα να υπάρχει δίκαιη και ισότιμη μεταχείριση των μεταναστών, εφόσον αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της εργατικής τάξης στην Ελλάδα. Όπως εύστοχα επισημαίνει ο Καψάλης, φαίνεται ότι είναι υποδειγματική διακηρυκτικά, συνεπής ιδεολογικά, όμως αδύναμη οργανωτικά η στάση των ελληνικών συνδικάτων σε ότι αφορά τις επιμεταναστεύσεις, καθ' όλη τη διάρκεια της εικοσιπενταετίας 1990-2016. Και συμπληρώνει πως σε αντίθεση με ότι παρατηρείται σε πολλές άλλες ευρωπαϊκές χώρες,

«[...] τα ελληνικά συνδικάτα υιοθετούν διαχρονικά μια στάση αλληλέγγυα και υποστηρικτική των δικαιωμάτων των μεταναστών, είτε πρόκειται για περιόδους οικονομικής κρίσης είτε όχι.

Ειδικότερα, το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα διαμορφώνει τις θέσεις του για τη μετανάστευση με γνώμονα τις αξίες του διεθνισμού και της συναδέλφωσης των εργαζομένων ανεξάρτητα από την ιθαγένεια ή την καταγωγή τους. Παράλληλα, δεν επιδιώκει ποτέ να καθορίσει ή να επηρεάσει την ποσοτική διάσταση ή τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του φαινομένου και δεν αξιώνει, ούτε τη θέσπιση συστήματος ποσοστώσεων σε συνάρτηση με συγκεκριμένα μεγέθη της απασχόλησης και της οικονομίας, ούτε την έγκριση εθνικών προγραμμάτων οργανωμένης ή κυκλικής μετανάστευσης, με κριτήριο την ειδικότητα των μεταναστών ή τις διαπιστωμένες ανάγκες σε εργατικά χέρια και σε συγκεκριμένους κλάδους».⁴⁴⁵

Ο ρόλος των συνδικάτων στην υπεράσπιση των μεταναστών αποδεικνύεται εξαιρετικά σπουδαίος, επειδή η αντιμετώπιση του ζητήματος αυτού εκτείνεται από διεκδικήσεις, οι οποίες αξιώνουν την ένταξη των μεταναστών στην κοινωνία που ζουν και εργάζονται,

⁴⁴⁴ Για περισσότερα, σχετικά με τις δράσεις των συνδικάτων, δες το κείμενο του Α. Καψάλη, «Τα εργατικά συνδικάτα και η μετανάστευση», στο συλλογικό τόμο, με τίτλο, *Αδήλωτη απασχόληση και «νομιμοποίηση» των μεταναστών. Η πρόκληση της μεταναστευτικής πολιτικής* (επιμέλεια: Α. Καψάλης), έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα 2007, σελ. 262-327.

⁴⁴⁵ Α. Καψάλης, *Μετανάστες εργάτες στην Ελλάδα*, ό.π., σελ. 327.

πράγμα το οποίο συνεπάγεται τη διεκδίκηση ίσων δικαιωμάτων και ευκαιριών και άρα την αποτροπή ενός κλίματος ξενοφοβίας και ρατσισμού που έχει καλλιεργηθεί στην ελληνική κοινωνία και όχι μόνο.

Υπό αυτήν την έννοια, είναι μεγάλης σημασίας να αναγνωριστεί το πόσο σημαντικός είναι ο ρόλος του συνδικαλιστικού κινήματος, στο πλαίσιο ενός ευρύτερου κοινωνικού διαλόγου, με απώτερο στόχο την ανάληψη των ενδεδειγμένων πολιτικών πρόληψης του κοινωνικού αποκλεισμού των μεταναστών και γενικά όλων των εργαζομένων. Και κάτι τέτοιο δεν είναι δυνατόν να επιτευχθεί εάν σε κάθε αναθεώρηση του νομικού πλαισίου για τη μετανάστευση, η διαβούλευση με τους ενδιαφερόμενους κοινωνικούς φορείς και η επίσημη συνεργασία θεωρούνται περιττές ενέργειες εκ μέρους των κυβερνώντων, με συνέπεια να μην ερωτώνται τα συνδικάτα και να μη συμμετέχουν με τις προτάσεις τους στη διαμόρφωση των πιο ενδεδειγμένων πολιτικών.

6.4.3. Η συμμετοχή των μεταναστών στις συνδικαλιστικές οργανώσεις

Η σχέση του συνδικαλιστικού κινήματος με τους μετανάστες έχει διαχρονικά προβλήματα, ιδιαίτερα όσον αφορά την ένταξή τους στα σωματεία, τα οποία οφείλονται κατά κύριο λόγο στις παθογένειες των συνδικάτων στην Ελλάδα, άλλα και στο χαμηλό επίπεδο συνδικαλιστικής συνείδησης των μεταναστών.

Η ένταξη των οικονομικών μεταναστών στις τάξεις των συνδικάτων χαρακτηρίζεται από πολλές ιδιαιτερότητες, αντίστοιχες με τη συμμετοχή τους στα μεγέθη της απασχόλησης και στους κλάδους δραστηριότητας. Γενικότερα, εκτιμάται ότι η συμμετοχή των μεταναστών στα συνδικάτα των εργαζομένων στην Ελλάδα παραμένει διαχρονικά σε εξαιρετικά χαμηλά επίπεδα, μολονότι κατά κανόνα οι ελληνικές συνδικαλιστικές οργανώσεις δεν συγκεντρώνουν στοιχεία για την ιθαγένεια ή για την καταγωγή των μελών τους. Παρά το γεγονός ότι από την πλευρά των συνδικάτων δεν εντοπίζονται περιορισμοί με κριτήριο την ιθαγένεια ως προς τη συμμετοχή και την εκλογή σε θέσεις διοίκησης, η σχέση του συνδικαλιστικού κινήματος με τους μετανάστες χαρακτηρίζεται διαχρονικά προβληματική.⁴⁴⁶ Αυτό φαίνεται και από το περιεχόμενο των συλλογικών συμβάσεων εργασίας. Έτσι, παρά το γεγονός ότι οι μετανάστες αντιπροσωπεύουν το 20% των μισθωτών της χώρας, εντούτοις είναι απολύτως άορατοι σε επίπεδο συλλογικών ρυθμίσεων από την πλευρά των κοινωνικών συνομιλητών, σε αντίθεση με ότι συμβαίνει σε άλλες νοτιοευρωπαϊκές χώρες και μάλιστα στο περιβάλλον της ύφεσης και της κρίσης, όπως ενδεικτικά στην Ιταλία.⁴⁴⁷

Ένα βασικό ερώτημα που θέτει ο Καψάλης, το οποίο θα εξυπηρετούσε την αναζήτηση της ερμηνείας της χαμηλής συμμετοχής των μεταναστών στα συνδικάτα στην Ελλάδα, είναι σε ποια ακριβώς σωματεία αντιστοιχεί η αντικειμενική δυνατότητα εγγραφής τους.⁴⁴⁸

Όπως ο ίδιος λέει και φαίνεται και από τα στατιστικά στοιχεία, οι μισοί περίπου άνδρες

⁴⁴⁶ Α. Καψάλης, *Μετανάστες εργάτες στην Ελλάδα*, ό.π., σελ. 325.

⁴⁴⁷ Α. Καψάλης, *Μετανάστες εργάτες στην Ελλάδα*, ό.π., σελ. 329-330.

⁴⁴⁸ Α. Καψάλης, «Εργατικό κίνημα και μετανάστες: ποτέ δεν είναι νωρίς...», *Η Εποχή*, 14-2-2011.

απασχολούνται, προ της οικονομικής κρίσης, στις κατασκευές και ένα σημαντικό ποσοστό στη μεταποίηση, κυρίως στην ένδυση. Επίσης, ένα άλλο ποσοστό απασχολείται στον κλάδο του επισιτισμού-τουρισμού και στη γεωργία-κτηνοτροφία. Στους κλάδους αυτούς, με εξαίρεση τη γεωργία-κτηνοτροφία, δραστηριοποιούνται ισχυρά πρωτοβάθμια συνδικάτα και ομοσπονδίες, που πρόσκεινται στο ΠΑΜΕ, τα οποία είχαν αναλάβει σημαντικές δράσεις και παρεμβάσεις στα ζητήματα που απασχολούν τους μετανάστες εργάτες.

Διαφορετική είναι η κατάσταση στις μετανάστριες. Η πλειονότητά τους απασχολείται στην κατ' οίκον μισθωτή εργασία, στον ευρύτερο κλάδο του καθαρισμού σε υπεργολαβικές εταιρείες και στην υγεία-πρόνοια. Τα συνδικάτα που καλύπτουν αυτούς τους τομείς, εκτός του τομέα υγείας-πρόνοιας, είναι λίγα και με χαμηλά ποσοστά συνδικαλιστικής εκπροσώπησης. Όσον αφορά τις μετανάστριες που εργάζονται στον κλάδο του επισιτισμού-τουρισμού και της μεταποίησης ισχύουν ότι και για τους άνδρες, με την διαφορά ότι έχουν πολύ μικρότερη συμμετοχή στις εκεί συνδικαλιστικές οργανώσεις. Οι λόγοι αφορούν περισσότερο το φύλο παρά την εθνικότητα.

Θεωρητικά, μπορούμε να πούμε ότι οι συνθήκες ήταν ευνοϊκές για την ανάπτυξη ισχυρών σχέσεων με τους μαζικά εισερχόμενους οικονομικούς μετανάστες, ιδιαίτερα με όσους προέρχονταν από τις γειτονικές χώρες των Βαλκανίων.⁴⁴⁹

Γενικά, το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα επέδειξε υψηλό βαθμό αλληλεγγύης στα ιδιαίτερα προβλήματα και αιτήματα των μεταναστών. Όμως, εξαιτίας των παθογενειών του, αυτό είχε ως αποτέλεσμα να παραμείνουν σε ισχύ τα διαχρονικά προβλήματα στο ζήτημα της σχέσης του με τους μετανάστες και της συμμετοχής τους στα συνδικάτα. Οι ίδιοι λόγοι που εξηγούν τη χαμηλή συνδικαλιστική πυκνότητα στις ευάλωτες εργασιακά ομάδες, δηλαδή, στις γυναίκες, στους νέους και στους ευέλικτα απασχολούμενους στον ιδιωτικό τομέα και ειδικά στις μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις, οι ίδιοι λόγοι ευθύνονται εξίσου και στην περίπτωση των μεταναστών/μεταναστριών.⁴⁵⁰

Είναι, επιπρόσθετα, ένας από τους λόγους που δεν έχουμε συνδικαλιστικές οργανώσεις μεταναστών, που θα υπερασπίζονται τα δικαιώματά τους, ούτε η συμμετοχή τους στα συνδικάτα είναι ικανοποιητική, παρ' ότι σε αρκετές περιπτώσεις τα ελληνικά συνδικάτα στηρίζουν, φιλοξενούν ή διαθέτουν τα γραφεία τους, σε συλλόγους μεταναστών.

Ωστόσο, η ίδρυση αρκετών «εργατικών» εθνοτικών συλλογικοτήτων, ιδίως στις μεγάλες πόλεις, οι οποίες λειτουργούν και ως άτυπες συνδικαλιστικές οργανώσεις, εκτός επίσημου συνδικαλιστικού κινήματος, έχουν ως στόχο την πλήρωση της έλλειψης συλλογικής εργατικής εκπροσώπησης που δημιουργείται από την απουσία εμπιστοσύνης ή σχέσεων με τα τυπικά αναγνωρισμένα εργατικά συνδικάτα. Επιπρόσθετα, αυτοί οι σύλλογοι μεταναστών σε αρκετές περιπτώσεις στηρίζονται ή επηρεάζονται από πολιτικούς-κομματικούς οργανισμούς της αριστεράς και των κοινωνικών κινημάτων και δεν επικεντρώνουν τη δράση τους μόνο σε εργασιακά ζητήματα, αλλά αναλαμβάνουν

⁴⁴⁹ Α. Καψάλης, «Εργατικό κίνημα και μετανάστες: ποτέ δεν είναι νωρίς...», ό.π.

⁴⁵⁰ Α. Καψάλης, «Εργατικό κίνημα και μετανάστες: ποτέ δεν είναι νωρίς...», ό.π.

ευρύτερες πολιτικές, πολιτιστικές και κινηματικές δράσεις γύρω από καίρια ζητήματα που τους αφορούν.⁴⁵¹

6.4.4. Επίλογος

Τα χρονικά περιθώρια ανάκαμψης και αντιστροφής του κλίματος είναι ασφυκτικά. Οι συνέπειες της ύφεσης και των Μνημονίων έχουν κάνουν αδυσώπητη την εμφάνισή τους στον βίο των φτωχών και μεσαίων στρωμάτων της εργατικής τάξης. Τα πογκρόμ στη Γαλλία, οι ναζιστικές παρελάσεις στην Ουγγαρία και η κοινοβουλευτική εκπροσώπηση της «Χρυσής Αυγής» στην Ελλάδα, σπέρνουν εφιάλτες για το σύνολο της Ευρώπης.

Επίσης, ο κατακερματισμός των μεταναστευτικών συλλόγων, η μικρή συμμετοχή των μεταναστών στα συνδικάτα, καθώς επίσης οι παθογένειες του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος δεν επιτρέπουν εφησυχασμό.

Καθίσταται, λοιπόν, κατεπείγουσα η σφυρηλάτηση ειλικρινών δεσμών αυθεντικής αλληλεγγύης και ταξικής ενότητας μεταξύ όλων των συνιστωσών του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος και ένταξης όλων των κατηγοριών εργαζομένων στα συνδικάτα, ως ο μόνος τρόπος τόσο για να επιλυθούν και τα χρονίζοντα προβλήματα των μεταναστών όσο και για να καταπολεμηθούν φαινόμενα ρατσισμού, ξενοφοβίας και φασιστικών πρακτικών που ενυπάρχουν στην κοινωνία.

6.5. Η ανάγκη δημιουργίας κινήματος ενάντια στην ανεργία⁴⁵²

6.5.1. Εισαγωγή

Η ύπαρξη της ανεργίας, σε ολόκληρο τον κόσμο, είναι ένα από τα βασικότερα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι εργαζόμενοι και η νεολαία.

Ιδιαίτερα στην Ελλάδα, εξαιτίας της εφαρμογής των Μνημονίων, ο αριθμός των μακροχρόνια ή μερικώς ανέργων αυξήθηκε με μεγάλη ταχύτητα. Το μεγαλύτερο ποσοστό τους είναι νέοι κάτω των 25 ετών, γυναίκες και ανειδίκευτοι εργάτες.

⁴⁵¹ Α. Κανάλης, *Μετανάστες εργάτες στην Ελλάδα*, ό.π., σελ. 326. Επίσης, σχετικά με αυτό δεξ Kambouri Nelli, Liapi Maria, Vouyioukas Anna, *Qualitative research to identify enabling and constraining factors of migrants' participation in local governance, trade unions and school councils with a gender perspective*, National Report for Greece, July 2014.

⁴⁵² Τα βασικά σημεία και προτάσεις του κειμένου που ακολουθεί, δημοσιεύτηκαν για πρώτη φορά στο περιοδικό *Εκτός Ορίων*, με τίτλο: «Οι διαστάσεις της ανεργίας στην Ελλάδα και η ανάγκη οργάνωσης των ανέργων», Φεβρουάριος 1992, τεύχος 4-5, και στην εφημερίδα *Πριν* με αρχικό τίτλο: «Ήρθε η ώρα για ένα πραγματικό κίνημα ανέργων», 4 Ιουλίου 1993. Μια προγενέστερη μορφή του εν λόγω κεφαλαίου περιλαμβάνεται στο Δ. Κατσορίδας, «Αιτίες και συνέπειες της ανεργίας και η ανάγκη δημιουργίας κινήματος ανέργων» (σσ. 31-92), το οποίο είναι μέρος του συλλογικού τόμου με γενικό τίτλο, *Ανεργία: Μύθοι και πραγματικότητα*, σε συνεργασία με Μ. Χλέτσο, Α. Καρασαββόγλου, Χ. Ναζάκη, Η. Ιωακείμογλου, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1998. Μετά την καταστροφική εφαρμογή των μνημονιακών πολιτικών και τη διόγκωση της ανεργίας, το ζήτημα της αυτό-οργάνωσης των ανέργων γίνεται επιτακτική ανάγκη.

Στην προκειμένη περίπτωση, η πιο επικίνδυνη προοπτική από τη διόγκωση της ανεργίας είναι ότι αξιοποιείται από την εργοδοτική πλευρά για την περαιτέρω συμπίεση του εισοδήματος των εργαζομένων, με αύξηση της εντατικοποίησης της εργασίας, με αυταρχισμό και συνεχή έλεγχο, ενώ ταυτόχρονα προωθείται η διαίρεση της εργατικής τάξης με τη «μαύρη εργασία», χωρίς κοινωνικοασφαλιστικά και συνδικαλιστικά δικαιώματα.

Όμως, ακόμη πιο άσχημη εξέλιξη είναι εκείνη στην οποία οι εργαζόμενοι τίθενται αντιμέτωποι μεταξύ τους, διαιρεμένοι σε αυτούς που έχουν εργασία και σε αυτούς που αναζητούν εργασία, ο λεγόμενος «εφεδρικός στρατός», ο οποίος πολλές φορές χρησιμοποιείται και ως απεργοσπαστικός μηχανισμός προκειμένου να αφαιρεθούν κατακτήσεις των εργαζομένων.

Ο Κ. Μαρξ, εξετάζοντας τις επιπτώσεις του ανταγωνισμού μέσα στις γραμμές της εργατικής τάξης αναφέρει τα εξής:

«Η υπερβολική εργασία του απασχολημένου μέρους της εργατικής τάξης πληθαίνει τις γραμμές της εφεδρείας της, ενώ αντίθετα η αυξημένη πίεση, που η εφεδρεία ασκεί με το συναγωνισμό της στους απασχολημένους εργάτες, τους υποχρεώνει να εργάζονται υπερβολικά και να υποτάσσονται στις προσταγές του κεφαλαίου. Η καταδίκη ενός μέρους της εργατικής τάξης σε αναγκαστική αργία εξαιτίας της υπερβολικής εργασίας του άλλου μέρους, και αντίστροφα, μετατρέπεται σε μέσο πλουτισμού του ξεχωριστού κεφαλαιοκράτη και επιταχύνει ταυτόχρονα τη δημιουργία του βιομηχανικού εφεδρικού στρατού σε κλίμακα που ν' ανταποκρίνεται στην πρόοδο της κοινωνικής συσσώρευσης». [...] «Όσο μεγαλύτερος είναι ο κοινωνικός πλούτος, το κεφάλαιο που λειτουργεί, η έκταση και η ένταση της αύξησής του, επομένως και το απόλυτο μέγεθος του προλεταριάτου και η παραγωγική δύναμη της εργασίας του, τόσο μεγαλύτερος είναι ο βιομηχανικός εφεδρικός στρατός... Όσο μεγαλύτερος όμως είναι αυτός ο εφεδρικός στρατός σε σχέση με τον εν ενεργεία εργατικό στρατό, τόσο μαζικότερος είναι ο σταθεροποιημένος υπερπληθυσμός, που η φτώχεια του είναι αντιστρόφως ανάλογη προς τα βάσανα της δουλειάς του». [...] «Επομένως η συσσώρευση πλούτου στον ένα πόλο είναι ταυτόχρονα συσσώρευση αθλιότητας, βασάνου εργασίας, σκλαβιάς, αμάθειας, αποκτήνωσης και ηθικής κατάπτωσης στον αντίπολο, δηλαδή στην πλευρά της τάξης, που παράγει με τη μορφή του κεφαλαίου το δικό της προϊόν».⁴⁵³

Δεν είναι, λοιπόν, τυχαίο που μέσα σ' αυτές τις συνθήκες της καπιταλιστικής επίθεσης τα πρώτα θύματα είναι οι πιο αδύναμες ομάδες ανθρώπων: οι νέοι, οι γυναίκες, τα άτομα με ειδικές ανάγκες, οι μειονότητες, οι μετανάστες, οι ηλικιωμένοι.

Ο τελικός σκοπός είναι ένας: Να χτυπηθεί η οργανωμένη εργατική τάξη και να πέσει το εργατικό κόστος σαν τα αποφασιστικά μέτρα για την πειθάρχηση των εργαζομένων.

Οι συνέπειες από την ανεργία είναι οδυνηρές: επιδεινώνονται οι συνθήκες ζωής των εργαζομένων, σπάει η ενότητα και η συλλογικότητα της εργατικής τάξης, ενισχύονται οι

⁴⁵³ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος πρώτος, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978, σελ. 659, 667, 669.

συντεχνιακές τάσεις στις γραμμές του εργατικού κινήματος, μειώνονται οι δυνατότητες οργανωμένης παρέμβασής του, μετατρέπεται ο συσχετισμός δύναμης υπέρ του κεφαλαίου, αναβιώνουν τα πιο αντιδραστικά ανακλαστικά μερίδων της εργατικής τάξης (π.χ. ρατσισμός και ξενοφοβία), τα αιτήματα γίνονται αμυντικά για την υπεράσπιση της θέσης εργασίας και μπαίνει σε λειτουργία η διαδικασία αποκοινωνικοποίησης μιας σειράς ανθρώπων.

Για την εργοδοτική πλευρά και τις κυβερνήσεις δεν τίθεται ζήτημα εξάλειψης της ανεργίας. Μπορούμε, μάλιστα, να ισχυριστούμε ότι δεν εκπλήσσονται καθόλου από τη μαζική ανάπτυξη της ανεργίας, για τον πολύ απλό λόγο ότι την προβλέπουν και σε αρκετές περιπτώσεις τη σχεδιάζουν. Το όλο πρόβλημα γι' αυτούς είναι ζήτημα ρύθμισης του όγκου της ανεργίας, του χρόνου παραμονής κάθε ανέργου στις στρατιές της εφεδρείας, της κινητικότητας των εργαζομένων κτλ.

6.5.2. Το στρατηγικής σημασίας ζήτημα της ανεργίας

Σήμερα, οι εργαζόμενοι είναι αναγκαίο να προσανατολιστούν στην ανάπτυξη ενός κινήματος εναντίον των συνεπειών της οικονομικής κρίσης και της ανεργίας. *Αυτή η αλλαγή είναι αναγκαία για να μην υπάρξει μία συντριπτική ήττα του εργατικού κινήματος και χάσει ότι κέρδισε μέχρι τώρα.*

Η ανεργία, λοιπόν, είναι *ζήτημα στρατηγικής σημασίας*, τόσο για την εργατική τάξη όσο και για το κεφάλαιο. Και ζητήματα στρατηγικής σημασίας δεν επιδέχονται, μόνο, λύσεις τακτικού χαρακτήρα (π.χ. επιδόματα, επανακατάρτιση κτλ.), αλλά προτάσεις και λύσεις στρατηγικού χαρακτήρα, όπως είναι η μείωση του χρόνου χωρίς μείωση των αποδοχών.

Τα συνθήματα που είναι αναγκαίο να προβάλλει ένα τέτοιο κίνημα θα μπορούσαν να είναι τα εξής: «Γενικευμένο επίδομα ανεργίας για όλους χωρίς προϋποθέσεις, ίσο με το μεροκάματο» και «λιγότερη δουλειά, δουλειά για όλους». Το αίτημα «χωρίς προϋποθέσεις» τίθεται διότι τα πρώτα θύματα της ανεργίας είναι οι νέοι και οι γυναίκες, δηλαδή κυρίως αυτοί που μπαίνουν για πρώτη φορά στην αγορά εργασίας και άρα δεν έχουν τις προϋποθέσεις.

Οι διεκδικήσεις αυτές ενοποιούν τις διάσπαρτες δυνάμεις των ανέργων και προφυλάσσουν από την εξαθλίωση ένα μεγάλο κομμάτι εργαζομένων, το οποίο δίχως επίδομα ανεργίας κινδυνεύει να περιθωριοποιηθεί ή ακόμα και να φασιστικοποιηθεί.

Βέβαια, για τη διεκδίκηση αυτών των αιτημάτων, *το εργατικό κίνημα θα πρέπει να αναπροσαρμόσει τις οργανωτικές του δομές*. Και επειδή ο μεγαλύτερος αριθμός των ανέργων χρησιμοποιείται ως όπλο από την εργοδοτική πλευρά προκειμένου να αφαιρεθούν οι κατακτήσεις του συνδικαλιστικού κινήματος, είναι επιτακτική ανάγκη η οργάνωση κινήματος κατά της ανεργίας και της επισφάλειας στην μαύρη εργασία, στο φασόν, τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις και οπουδήποτε αλλού. Διότι, οι άνεργοι δεν έχουν να αντιμετωπίσουν, μόνο, τη στενότητα που υπάρχει στην αγορά εργασίας, όπου δεν δημιουργούνται νέες θέσεις εργασίας, αλλά και τη δυσκολία συγκρότησης οργανωμένης

ομάδας, προκειμένου να διεκδικήσουν τα αιτήματά τους. Η δυσκολία έγκειται στο γεγονός ότι ανήκουν σε διαφορετικές κατηγορίες, κοινωνικές ομάδες, επαγγέλματα, περιοχές, φύλο, έχουν διαφορετική μόρφωση κλπ.

Κατά συνέπεια, το εν λόγω κίνημα των ανέργων και των «απασχολήσιμων» θα είναι ένα πρώτο βήμα ώστε να πάψουν αυτές οι κατηγορίες ανθρώπων να νιώθουν περιθωριοποιημένοι. Γι' αυτό

«μόλις οι εργάτες ανακαλύψουν πως ο βαθμός εντατικότητας του συναγωνισμού μεταξύ τους εξαρτιέται ολότελα από την πίεση του σχετικού υπερπληθυσμού, επομένως, μόλις επιχειρήσουν με τα εργατικά σωματεία κλπ. να οργανώσουν μια σχεδιασμένη συνεργασία εργαζομένων και ανέργων για να σπάσουν ή να εξασθενίσουν τις καταστρεπτικές για την τάξη τους συνέπειες αυτού του φυσικού νόμου της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, -βάζουν τις φωνές το κεφάλαιο και ο συκοφάντης οικονομολόγος του για καταπάτηση του “αιώνιου” και σαν να λέμε “ιερού” νόμου της ζήτησης και της προσφοράς. Γιατί κάθε αλληλεγγύη ανάμεσα στους εργαζόμενους και τους άνεργους διαταράζει το “καθαρό” παιχνίδι αυτού του νόμου».⁴⁵⁴

Από τη μέχρι τώρα προσέγγισή μας είναι δυνατό να διαπιστωθεί ότι τα συνδικάτα είναι, πλέον, αναγκαίο να συμβάλλουν στη συγκρότηση ενός κινήματος ενάντια στην ανεργία, άμεσα συνδεδεμένο με αυτά, το οποίο θα ενοποιεί τις διάσπαρτες δυνάμεις των ανέργων και των επισφαλώς απασχολουμένων.

Σχετικά με το κίνημα των ανέργων, η ΓΣΕΕ από παλαιά είχε υιοθετήσει την εν λόγω πρόταση, την οποία δεν υλοποίησε ποτέ, θεωρώντας ως σοβαρό ζήτημα την εξεύρεση ενός κεντρικού κοινού σημείου επαφής με τους άνεργους. Τέτοιο σημείο είναι «η ενίσχυση των πρωτοβουλιών ομάδων ανέργων και η διευκόλυνσή τους από το συνδικαλιστικό κίνημα να διεκδικήσουν μορφές συμμετοχής σε όλες τις διαδικασίες που εμπλέκονται με τους φορείς που προωθούν αναπτυξιακούς στόχους, τις υπηρεσίες πρόνοιας, τις δημόσιες υπηρεσίες και το κυριότερο τον ΟΑΕΔ».⁴⁵⁵

6.5.3. Πρόγραμμα διεκδικήσεων

Το κίνημα κατά της ανεργίας είναι κατ' εξοχήν ριζοσπαστικό κίνημα. Γι' αυτό η μελέτη και η εφαρμογή των καλύτερων μεθόδων και μορφών για την οργάνωση ενός τέτοιου κινήματος είναι ένα από τα κεντρικότερα και πιο σπουδαία καθήκοντα.

Όμως, το βασικότερο ερώτημα που θέτει στο συνδικαλιστικό κίνημα η κρίση της ανεργίας είναι το εξής: Πώς μπορεί να οργανωθεί ένα πλατύ και μαζικό κίνημα ανέργων και εργαζομένων στη μαύρη εργασία και την επισφαλή απασχόληση και πώς θα εξασφαλιστεί

⁴⁵⁴ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος πρώτος, ό.π., σελ. 663.

⁴⁵⁵ Απόφαση της Διοίκησης της ΓΣΕΕ, 12 Φεβρουαρίου 1997, σελ. 43, με γενικό τίτλο: *Η παρέμβαση του συνδικαλιστικού κινήματος για την ανεργία*.

ο αδιάσπαστος *συμμαχικός* δεσμός τους με τους εργαζόμενους, οι οποίοι εξακολουθούν να έχουν σταθερή απασχόληση;

Πρώτα απ' όλα χρειάζεται να χαραχθεί ένα σαφέστατο και καλά μελετημένο *πρόγραμμα διεκδικήσεων* για τους ανέργους και τους επισφαλώς απασχολούμενους, το οποίο σε γενικές γραμμές μπορεί να περιλαμβάνει τα εξής ζητήματα:

- Δραστική μείωση των ωρών εργασίας, χωρίς μείωση των αποδοχών.
- Γενικευμένο επίδομα ανεργίας για όλους του ανέργους.
- Υποχρεωτική ασφάλιση όλων των ανέργων με πλήρη ιατροφαρμακευτική περίθαλψη για όσο χρόνο διαρκεί η ανεργία, με έξοδα των επιχειρήσεων και του κράτους. Καμιά διάκριση από την άποψη της ασφαλιστικής προστασίας ανάμεσα σε μακροχρόνια ή μερικώς ανέργους (π.χ. εποχιακούς).
- Διεύθυνση των ασφαλιστικών οργανισμών από τους ίδιους τους ασφαλισμένους και πάταξη της εισφοροδιαφυγής.
- Συνυπολογισμός της περιόδου ανεργίας στα συντάξιμα χρόνια.
- Πρόγραμμα για την εκτέλεση ευρύτατου δικτύου κοινωφελών έργων φιλικών προς το περιβάλλον, το οποίο θα δημιουργήσει πολλές νέες θέσεις εργασίας.

Στο πλαίσιο αυτών των διεκδικήσεων το εν λόγω κίνημα χρειάζεται να προβάλλει και πολλές άλλες μερικότερες διεκδικήσεις προσαρμοσμένες, κάθε φορά, στις τοπικές συνθήκες. Συγκεκριμένα:

- Άμεσα και εφάπαξ βοηθήματα, όπως η χορήγηση Κάρτας απεριορίστων διαδρομών για τα μέσα μαζική μεταφοράς, δωρεάν εισιτήρια για κινηματογράφο και θέατρο, η μερική ή ολοκληρωτική πληρωμή ενοικίων, νερού, τηλεφώνου, ρεύματος, κτλ.
- Ίδρυση δημόσιων εστιατορίων και, όπου αυτό δεν είναι δυνατό να υπάρξει, δωρεάν παροχή ορισμένων ποσοτήτων τροφίμων με διανομή και έλεγχο από τις ίδιες επιτροπές των ανέργων.
- Δήμευση ή ακόμα κατάληψη των εγκαταλελειμμένων κτιρίων, καθώς επίσης αξιοποίηση των κρατικών, δημοτικών, εκκλησιαστικών κλπ. οικημάτων, όπου θα μπορούν να κατοικούν άποροι, άστεγοι, άνεργοι, πρόσφυγες κλπ.

Ιδιαίτερη προσοχή απαιτεί, η κατάρτιση σε κάθε *περιφέρεια* του καταλληλότερου προγράμματος διεκδικήσεων. Το πρόγραμμα είναι αναγκαίο να είναι σαφέστατο, πιστευτό και κατανοητό ώστε να μπορεί να δημιουργεί την ευρύτερη δυνατή κοινωνική συσπείρωση.

6.5.4. Οι οργανωτικές μορφές

Οι οργανωτικές μορφές ενός τέτοιου κινήματος, σε γενικές γραμμές θα μπορούσαν να είναι οι παρακάτω:

- Κατ' αρχήν, η οργάνωση κατά συνοικία, πόλη, εργοστάσιο, κλάδο κτλ., με τη δημιουργία τοπικών *Δικτύων Ενάντια στην Ανεργία*, τα οποία θα είναι ανοιχτά σε όλους τους άνεργους της περιοχής και τους επισφαλώς απασχολούμενους, καθώς επίσης και σε *όλους τους εργαζόμενους* που θέλουν να εργαστούν για τις ανάγκες και τα συμφέροντα των ανέργων.

- Επιτροπές εκλεγμένες από τις γενικές συνελεύσεις των τοπικών δικτύων. Στόχος των τοπικών Δικτύων θα πρέπει να είναι ο συντονισμός όλων των επιμέρους οργανώσεων από μια Πανελλαδική Συντονιστική Επιτροπή, εκλεγμένη και άμεσα ανακλητή.

- Οι Επιτροπές αυτές θα καταγράφουν σε *ειδικό Δελτίο*, με όλες τις λεπτομέρειες (οικογενειακή κατάσταση, μορφωτικό επίπεδο, διάρκεια ανεργίας κτλ.), τον κάθε «*απασχολήσιμο*» και θα τον βοηθούν σε κάθε αίτηση και προσφυγή του στις κρατικές ή δημοτικές αρχές. Παράλληλα, θα εξασφαλίζουν και τον απαραίτητο δεσμό του κινήματος των ανέργων με τα συνδικάτα και τους εργαζόμενους στους χώρους εργασίας.

Εδώ, όμως, είναι αναγκαία μια εξήγηση για να μην υπάρχουν παρανοήσεις.

Η οργάνωση Δικτύων Ανέργων και Επισφαλώς Απασχολούμενων δεν θα είναι ένα «γραφείο ευρέσεως εργασίας», αλλά ένα *όργανο μάχης*, το οποίο θα συσπειρώνει αυτόματα όλους όσους έχασαν τη δουλειά τους, όσους κινδυνεύουν να τη χάσουν καθώς, επίσης, αυτούς που για πρώτη φορά μπαίνουν στην αγορά εργασίας και είναι άνεργοι/-ες ή πολλές φορές εργάζονται στη μαύρη εργασία. Θα συντονίζει τη δράση των ανέργων με τα σωματεία και τους εργαζόμενους που έχουν ακόμη εργασία, θα προβαίνει σε οικονομικές καμπάνιες για την οικονομική βοήθεια των ανέργων, θα μπορεί να εκδίδει και να διακινεί περιοδικό ή εφημερίδα, δίνοντας έτσι την ευκαιρία στους άνεργους να λαμβάνουν ένα μικρό εισόδημα από τη διακίνηση τού εν λόγω εντύπου ενώ ταυτόχρονα θα παραμένουν *μάχιμοι*⁴⁵⁶ και φυσικά *θα εκπροσωπούνται στις Διοικήσεις των Συνδικάτων* και στη ΓΣΕΕ ως αναπόσπαστο τμήμα του εργατικού κινήματος.

Αυτά και άλλα ακόμα που οι ίδιοι οι άνεργοι σε συνεργασία με τους εργαζόμενους και τα συνδικάτα μπορούν να αποφασίσουν, είναι τα πρώτα αναγκαία βήματα στην κατεύθυνση της οργάνωσής τους.

⁴⁵⁶ Κάτι ανάλογο γίνεται με τα περιοδικά δρόμου, των οποίων η διανομή και η πώληση γίνεται αποκλειστικά από ανθρώπους που έχουν άμεσο βιοποριστικό πρόβλημα, είναι άνεργοι ή άστεγοι, εισπράττοντας ένα αντίτιμο από την πώληση των περιοδικών. Δηλαδή, τα περιοδικά δρόμου είναι μια εναλλακτική πρόταση για την απόκτηση ενός μικρού εισοδήματος. Φιλοδοξία τους είναι η δημιουργία κοινωνικού ιστού και αλληλεγγύης στην πόλη και η δημιουργία αμφίδρομης σχέσης μεταξύ πωλητών, αναγνωστών και συντακτών.

6.5.5. Η εμπειρία της οργάνωσης των ανέργων στην Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο

Όπως έχει φανεί στο κεφάλαιο που παρουσιάζεται, με συνοπτικό τρόπο η ιστορία του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα, κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου υπήρχε μεγάλη άνοδος των κοινωνικών αγώνων. Η χρόνια ανεργία, ο υποσιτισμός, η έλλειψη περίθαλψης και κοινωνικής ασφάλισης, η μάλιστα πολλών ασθενειών (φυματίωση, ελονοσία, δυσεντερία κ.ά.), οι άθλιες συνθήκες κατοικίας και εργασίας, είχαν ως τραγικό αποτέλεσμα την καταπόνηση του εργατικού δυναμικού από τη χρόνια ανέχεια. Σε όλα αυτά προστέθηκαν και οι συνέπειες της οικονομικής κρίσης από το χρηματιστηριακό κραχ του 1929, με συνέπεια μια σειρά τομέων να πληγούν και να διογκωθεί η ανεργία. Επαγγέλματα και κλάδοι που επηρεάστηκαν από την οικονομική κρίση ήταν πρώτα η ναυτιλία και συνεπακόλουθα οι ναυτικοί, οι λιμενεργάτες, οι φορτοεκφορτωτές, οι βαρκάρηδες και άλλα συναφή. Άλλος κλάδος που χτυπήθηκε από την ανεργία ήταν οι οικοδόμοι, οι εργαζόμενοι στα έργα οδοποιίας, οι καπνεργάτες, οι τσαγκαράδες, οι αρτεργάτες, τα εμπορικά καταστήματα, τα εργοστάσια, κλπ. Οι άνεργοι ξεπέρασαν τις 200.000 και μαζί με τις οικογένειές τους έφταναν τις 800.000 άτομα, δηλαδή το 1/8 του πληθυσμού πεινούσε.⁴⁵⁷

Ήταν, συνεπώς, τόσο έντονη η λαϊκή δυσαρέσκεια, που ωθούσε τα αποκλεισμένα τμήματα της εργατικής τάξης και της φτωχολογιάς να οργανωθούν και να κινητοποιηθούν. Ένα τέτοιο παράδειγμα σημαντικής λαϊκής μαχητικότητας είναι οι άνεργοι, κυρίως κατά τη δεκαετία του 1930, οι οποίοι ιδιαίτερα κατά το 1931 ήταν το πιο μαχητικό τμήμα του πληθυσμού. Αξιοσημείωτη είναι, επίσης, η έντονη συνδικαλιστική δραστηριότητα που ανέπτυξαν, ως επί το πλείστον κάτω από την ηγεσία των Αρχιεπιμαρξιστών. Σύμφωνα με αναφορά της ΓΣΕΕ, οι οργανώσεις των ανέργων, το 1926, είχαν 4.800 μέλη, ενώ το 1934 ιδρύθηκε η «Πανελλήνιος Ομοσπονδιακή Ένωση Ανέργων», με έδρα τη Θεσσαλονίκη και 7.000 μέλη οργανωμένα σε 23 πρωτοβάθμια σωματεία.⁴⁵⁸

Εν τω μεταξύ, είχαν δημιουργηθεί δύο επιτελικά όργανα, προκειμένου να συντονίσουν και να οργανώσουν το κίνημα των ανέργων: η 50μελής Επιτροπή Αθηνών-Πειραιώς και η 30μελής Επιτροπή της Θεσσαλονίκης.⁴⁵⁹ Παράλληλα, ιδρύθηκαν τμήματα και Επιτροπές Ανέργων σε πολλές περιοχές, όπως για παράδειγμα στην Αθήνα, στους Αμπελόκηπους, στο Παγκράτι, στον Βοτανικό, στους Ποδαράδες (Νέα Ιωνία), στη Θεσσαλονίκη, στην Καβάλα, στο Βόλο, στα Τρίκαλα, στη Λαμία κλπ. Επίσης, δημιουργήθηκαν τμήματα ανέργων σε αρκετά σωματεία όπως αυτά των οικοδόμων, των αρτεργατών, του Συλλόγου

⁴⁵⁷ Τα στοιχεία αναφέρονται στην εφημερίδα των αρχιεπιμαρξιστών, *Η Πάλη των Τάξεων*. Αναδημοσιεύονται στο ένθετο Νο 142, της εφημερίδας *Σοσιαλιστική Προοπτική*, Ιανουάριος 2013, Νο 285, με τίτλο: «Το κίνημα των ανέργων του μεσοπολέμου υπό την ηγεσία των Κομμουνιστών –Τροτσκιστών», μέρος 2ο, σελ. 7, άρθρο 4ο.

⁴⁵⁸ Οι πληροφορίες σχετικά με τη μαχητικότητα της εργαζόμενης φτωχολογιάς και την οργάνωση των ανέργων, κατά τη δεκαετία του 1930, αναφέρονται στο Σ. Σεφεριάδης, «Για τη συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (1870-1936), *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Νοέμβριος 1995, τεύχος 6, σελ. 60-61. Εκτεταμένη αναφορά στις σελ. 55-66.

⁴⁵⁹ Τα στοιχεία που θα παραθέσουμε για τις δράσεις των ανέργων εκείνη την εποχή προέρχονται από τα ένθετα Νο 141, 142, 143, της εφημερίδας *Σοσιαλιστική Προοπτική*, Δεκέμβριος 2012 (τεύχος 284), Ιανουάριος 2013 (τεύχος 285), και Φεβρουάριος 2013 (τεύχος 286), με τίτλο: «Το κίνημα των ανέργων του μεσοπολέμου υπό την ηγεσία των Κομμουνιστών –Τροτσκιστών».

Υπαλλήλων Α.Ε. και Τραπεζών κλπ., και με μια σειρά πρωτότυπες και τολμηρές μεθόδους κατάφεραν να κινητοποιήσουν αρκετούς άνεργους.

Τα βασικά αιτήματα των επιτροπών ανέργων ήταν τα εξής: επιδόματα ανεργίας, δωρεάν ιατρική περίθαλψη, συσσίτια για άνεργους τα οποία θα τα διαχειρίζονται οι ίδιοι με τις επιτροπές τους και όχι η αστυνομία ή οι διάφορες υπηρεσίες που πλουτίζουν από αυτά,⁴⁶⁰ ακύρωση των χρεών, να φτηνώνει το ψωμί, να σιτίζονται και οι ετεροδημότες, να μην επιβάλλεται φόρος 5% στους λογαριασμούς των πελατών στα εστιατόρια και τα ζαχαροπλαστεία επειδή λειτουργεί αποθαρρυντικά με αποτέλεσμα να μειώνεται η πελατεία και άρα το προσωπικό των καταστημάτων,⁴⁶¹ να εφαρμοστεί το 7ωρο εργασίας, να καταργηθούν οι εξοπλισμοί, να υπάρχει ελεύθερη λειτουργία των επαγγελματικών και πολιτικών οργανώσεων των εργατών κ.ά.

Βέβαια, οι κρατούντες αρνούσαν να παράσχουν επιδόματα και όσες φορές το έκαναν έγινε κάτω από την πίεση των συνδικάτων και των επιτροπών ανέργων. Μάλιστα, ο Ελευθέριος Βενιζέλος έλεγε ότι τα επιδόματα ανεργίας είναι βλαβερά γιατί ωθούν τους εργάτες στην τεμπελιά.

Οι Επιτροπές Ανέργων αντιμετώπισαν πολλές φορές τη βία του κράτους από τις δυνάμεις καταστολής, απαγορεύοντας τις συγκεντρώσεις τους, τρομοκρατώντας τις συνοικίες, κατάσχοντας καταλόγους τους, κάνοντας επιθέσεις σε τοπικά κέντρα και διαλύοντας βίαια τις συγκεντρώσεις τους. Παρ' όλα αυτά, ως αποτέλεσμα των αγώνων τους ήταν να κερδηθούν τα πρώτα, έστω και πενιχρά, επιδόματα ανεργίας, συνήθως στις γιορτές (π.χ. των Χριστουγέννων) και να γίνουν κάποια συσσίτια. Μια τέτοια κινητοποίηση ήταν των ανέργων αρτεργατών Αθηνών-Πειραιώς, η οποία με πρωτοβουλία του σωματείου πέτυχε οικονομική ενίσχυση από το κράτος. Συγκριμένα, ενώ το υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, δήλωνε απερίφραστα ότι δεν δέχεται συζήτηση για την επιχορήγηση επιδόματος για τις γιορτές, τελικά δέχτηκε την απαίτηση των αρτεργατών και χορήγησε 100 δραχμές επίδομα για τους εργένηδες και 50 δραχμές για κάθε μέλος της οικογένειας στους οικογενειάρχες.⁴⁶²

⁴⁶⁰ Σε άρθρο που υπάρχει στην εφημερίδα, *Η Πάλη των Τάξεων*, σχετικά με αυτό αναφέρουν τα εξής: «Με τα συσσίτια δίνεται αφορμή να πλουτίσουν όλοι οι φίλοι και σταυραδερφοί του Μερκούρη. [ο Σπυρίδων Μερκούρης διετέλεσε Δήμαρχος Αθηναίων από το 1899-1914 και από το 1929-1934]. Οι χασάπηδες πουλάνε τα σάπια τους κρέατα, οι μπακάληδες τα παμπάλαιά τους φασόλια και τα σκουληκιασμένα μακαρόνια. Όλη η βρώμα και τα κατακάθια της αγοράς πηγαίνουν στα συσσίτια. Στη διανομή των συσσιτίων επιστατούν όλοι οι τραμπούκοι, οι χασικλήδες και εν γένει οι παλιοί μερκουρικοί φρουροί. Οι άνεργοι δέχονται τις βρισιές τους και την κακομεταχείρισή τους, γιατί νομίζουν ότι τους δίνεται το συσσίτιο από καλοσύνη του δήμου». Αναφέρεται στο ένθετο Νο 143, εφ. *Σοσιαλιστική Προοπτική*, ό.π., σελ. 6.

⁴⁶¹ Σχετικά με την επιβολή φόρου 5%, *Η Πάλη των Τάξεων*, αναφέρει: «...Το 5% θα υποχρεωθούν να το πληρώσουν οι εργάτες, οι υπάλληλοι, οι βιοπαλαιστές, οι φοιτητές. Ακόμα πιο πολύ θα το πληρώσουν τα γκαρσόνια, που μη, έχοντας σταθερό μεροκάματο, περιμένουν να ζήσουν από το “προαιρετικό” πουρμπουάρ 10% γιατί ο πελάτης που δεν θα του φτάνουν τα λεφτά του για να πληρώσει τη φασουλάδα του ή θα πληρώσει τον υποχρεωτικό φόρο 5% και δεν θα δώσει το προαιρετικό 10% στο γκαρσόνι ή θα του δώσει το 10% και θα ζητήσει να πληρώσει το ίδιο το γκαρσόνι το φόρο 5% για τους άνεργους». Αναφέρεται στο ένθετο Νο 143, εφ. *Σοσιαλιστική Προοπτική*, ό.π., σελ. 8.

⁴⁶² Αναφέρεται στο ένθετο Νο 141, εφ. *Σοσιαλιστική Προοπτική*, Δεκέμβριος 2012 (τεύχος 284), σελ. 11.

Όμως, το μεγαλύτερο πρόβλημα που αντιμετώπιζαν οι Επιτροπές Ανέργων ήταν η παθητικότητα των ανέργων και η άρνησή τους, πολλές φορές, να συνδεθούν με τα αντίστοιχα συνδικάτα. Από την άλλη, οι Επιτροπές, πάντα φρόντιζαν για την όσο το δυνατό καλύτερη ενημέρωση. Η διοργάνωση, για παράδειγμα, τοπικών συγκεντρώσεων γινόταν αφού πρώτα είχε προηγηθεί εντατική προετοιμασία με τη διανομή προκηρύξεων, με συσκέψεις, με επισκέψεις στα σπίτια ή στους χώρους που σύχναζαν οι εργάτες και οι άνεργοι κλπ.

Τέλος, να πούμε ότι η ιστορική εμπειρία των Επιτροπών Ανέργων του Μεσοπολέμου, η οργάνωση τους, οι μέθοδοι δράσης τους, οι τακτικές και τα συνθήματά τους, μπορούν να δώσουν σπουδαία παραδείγματα και για το σήμερα, προσαρμοζόμενα στις σημερινές συνθήκες.

6.5.6. Η εμπειρία της οργάνωσης των ανέργων κατά τη δεκαετία του 1990

Όσοι βιάστηκαν να κηρύξουν μαζί με το τέλος των ιδεολογιών και το τέλος της ταξικής πάλης είναι ιδιαίτερα ανήσυχoi στην προοπτική συγκρότησης κινήματος κατά της ανεργίας και της επισφάλειας. Διότι, έχουν γνώση του γεγονότος πως το *Κίνημα των Ανέργων* θέτει, ουσιαστικά, σε αμφισβήτηση την πολιτική του νεοφιλελευθερισμού, πράγμα το οποίο σημαίνει ότι μπορεί να *ανατρέψει* τους πολιτικούς και κοινωνικούς συσχετισμούς δυνάμεων σε βάρος του κεφαλαίου και υπέρ των δυνάμεων της εργασίας.

Μια τέτοια εμπειρία υπάρχει από το κίνημα των Γάλλων ανέργων τη δεκαετία του 1990.⁴⁶³ Μάλιστα, ακόμη και σε αναφορές του κυρίαρχου μιντιακού συστήματος στην Ελλάδα, επειδή οι κρατούντες την εξουσία είχαν θορυβηθεί από τη διάσταση αυτού του κινήματος, καθώς επίσης και από το γεγονός ότι οι οργανώσεις που ηγούνται σ' αυτό ήταν ανεξάρτητες και/άρα ανεξέλεγκτες από τα παραδοσιακά κόμματα, προειδοποιούσαν, προφανώς την τότε ελληνική κυβέρνηση να μην εφησυχάζει και να λάβει πολύ σοβαρά υπόψη το εν λόγω φαινόμενο, επειδή «εάν αποδειχθεί μεταδοτικό, θα μπορούσε να δημιουργήσει απρόβλεπτες καταστάσεις».⁴⁶⁴ Το εν λόγω κίνημα είχε και μεταγενέστερες δράσεις. Συγκεκριμένα, στις 3 Απριλίου 2010, πραγματοποιήθηκε *Απεργία των Ανέργων*, στο Παρίσι. Η συγκεκριμένη ενέργεια ήταν ένας παν-γαλλικός συντονισμός, ο οποίος συγκέντρωσε κόσμο της επισφάλειας και της ανεργίας, από το Παρίσι και άλλες πόλεις. Επιπρόσθετα, ο συντονισμός παίρνει πρωτοβουλίες για δράσεις και μορφές πάλης, όπως οι καταλήψεις των αντίστοιχων γραφείων του ΟΑΕΔ, καταλήψεις δημαρχείων, πορείες, δημιουργία τρόπων «αυτο-εκπτώσεων» με χρήση προϊόντων κλπ.⁴⁶⁵ Όμως, και στην Ιταλία, τον Γενάρη του 2004, αναπτύχθηκαν παρόμοιες μορφές δικτύωσης και οργάνωσης των ανέργων και των επισφαλώς εργαζομένων, φέροντας τον τίτλο, «Σαν Πρεκάριο» (Άγιος Επισφαλής), όπου με ευφάνταστο τρόπο τον περιγράφουν σαν τον

⁴⁶³ Για μια πιο αναλυτική παρουσίαση του γαλλικού κινήματος ανέργων βλέπε Γ. Νταγιάντης, «Το κίνημα των ανέργων στη Γαλλία», περιοδικό *Άρδην*, Οκτώβριος-Νοέμβριος 1998, τεύχος 16.

⁴⁶⁴ Από κεντρικό ανυπόγραφο μονόστηλο άρθρο της εφημερίδας *Η Καθημερινή*, με τίτλο: «Η μεγάλη απειλή», 15 Ιανουαρίου 1998.

⁴⁶⁵ Κατερίνα Σταυρούλα, «Απεργία των Ανέργων: πρωτότυπη μορφή δράσης», *Πριν*, 18 Ιουλίου 2010, σελ. 15.

άγιο-προστάτη των υποαπασχολούμενων, των ενοικιαζόμενων, των απολυμένων, των ανασφάλιστων, των εργαζομένων χωρίς σωματείο κλπ.⁴⁶⁶

Κάτι ανάλογο έγινε και στην Αργεντινή όταν ξέσπασε η κρίση, προς τα τέλη της δεκαετίας του 1990, όπου σε συνδυασμό με τα μέτρα που πρότεινε το ΔΝΤ, έμεινε χωρίς εργασία σχεδόν το μισό του πληθυσμού. Εκεί αναπτύχθηκε ένα ιδιαίτερο κίνημα ανέργων, το οποίο ονομάστηκε «πικετέρος», λόγω του ότι κρατούσαν πικέτες (χαρτονένιες επιφάνειες, στις οποίες επάνω τους αναγράφονται συνθήματα ή αιτήματα, που κρατούσαν οι διαδηλωτές). Το κίνημα των πικετέρος αποτέλεσε το επίκεντρο του αγώνα του λαού της Αργεντινής και της εξέγερσης που ονομάστηκε Αργεντινάτζο, η οποία κορυφώθηκε το διήμερο 19-20 Σεπτεμβρίου του 2001, και οδήγησε στην πτώση της κυβέρνησης και τη φυγή της με ελικόπτερο.⁴⁶⁷ Οι πικετέρος ήταν οργανωμένοι από τη βάση, με οριζόντιες και αμεσοδημοκρατικές διαδικασίες, με στόχο την ενδυνάμωση μορφών αλληλεγγύης μεταξύ εργαζομένων και ανέργων, ενώ συμμετείχαν ή συμπαραστέκονταν σε καταλήψεις εργοστασίων ή σε κινήματα για την εκπαίδευση, την υγεία, το περιβάλλον, τα ανθρώπινα δικαιώματα κλπ, διατυπώνοντας αιτήματα μέχρι τη διαγραφή ενός μέρους του δημόσιου χρέους.⁴⁶⁸

Μια μικρή εμπειρία, εκτός από αυτή του Μεσοπολέμου, για οργάνωση των ανέργων είχαμε και στην Ελλάδα την ίδια δεκαετία. Συγκεκριμένα:

Στο Μαντούδι της Εύβοιας είχε δημιουργηθεί συνδικάτο ανέργων, όπως νωρίτερα, το 1992, είχαν μετατρέψει αντίστοιχα το σωματείο τους οι απολυμένοι από την Επιχείρηση Αστικών Συγκοινωνιών (ΕΑΣ). Το *Σωματείο Εργαζομένων και Ανέργων στις Μεταλλευτικές Επιχειρήσεις της Βορειοκεντρικής Εύβοιας*, όπως ήταν το όνομά του, ιδρύθηκε τον Οκτώβριο του 1997, είχε 650 μέλη, και ουσιαστικά αποτέλεσε το πρώτο σωματείο ανέργων στην Ελλάδα.⁴⁶⁹ Βέβαια, αυτό ήταν μοιραίο να γίνει, διότι στο Μαντούδι η συντριπτική πλειοψηφία των κατοίκων ήταν άνεργοι (περίπου οι επτά στους δέκα).⁴⁷⁰ Οι συνέπειες δεν ήταν μόνο οδυνηρές για τους άνεργους της εν λόγω περιοχής, αλλά και για τις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες (εμπορικά καταστήματα, μικρομεσαίες επιχειρήσεις κτλ.), επειδή οι επιπτώσεις στην τοπική οικονομία ήταν αλυσιδωτές. Το πιο σημαντικό είναι ότι αυτή η προσπάθεια των κατοίκων του Μαντουδίου, όπως και των Γάλλων ανέργων, είχε λειτουργήσει ως παράδειγμα και για άλλους άνεργους ή επισφαλώς απασχολούμενους στην Ελλάδα σε διάφορες περιοχές (π.χ. Θεσσαλονίκη, Πάτρα κλπ.).

Όμως, εκτός από την περιοχή του Μαντουδίου, είχαν επιπλέον δημιουργηθεί και οι εξής επιτροπές ανέργων στην Ελλάδα:

Αθήνα: Μια από τις πρώτες προσπάθειες ήταν η σύσταση της *Επιτροπής Αγώνα Ανέργων*, η οποία είχε ως σκοπό να συσπειρώσει άνεργους, ωρομίσθιους και μερικώς

⁴⁶⁶ Κατερίνα Σταυρούλα, «Στην Ιταλία η γενιά της επισφάλειας έχει τον Αγίο της», *Πριν*, ό.π.

⁴⁶⁷ Για περισσότερα σχετικά με το κίνημα των πικετέρος και το Αργεντινάτζο, δες <http://www.neakriti.gr/?page=newsdetail&DocID=878515>

⁴⁶⁸ Κατερίνα Σταυρούλα, «Αργεντινή. Οι καταλήψεις των δρόμων», *Πριν*, ό.π.

⁴⁶⁹ Για περισσότερα βλέπε Ευαγγελία Σουμέλη (1998), «Το πρώτο σωματείο ανέργων στην Ελλάδα», Ευρωπαϊκό Παρατηρητήριο Εργασιακών Σχέσεων: *Κύρια Θέματα*.

⁴⁷⁰ Γ. Βλάχος, «Στο Μαντούδι το πρώτο συνδικάτο των ανέργων», εφημερίδα *Εξουσία*, 22 Ιανουαρίου 1998.

απασχολούμενους. Μάλιστα, η Ομοσπονδία Εργατών Κλωστοϋφαντουργίας-Ιματισμού-Δέρματος (ΟΕΚΙΔΕ), είχε παραχωρήσει και ειδικό χώρο για να στεγάζεται η εν λόγω Επιτροπή.⁴⁷¹ Επίσης, το Εργατικό Κέντρο Αθήνας (ΕΚΑ) είχε δημιουργήσει *Επιτροπή Ανεργίας και Κοινωνικών Προβλημάτων*, η οποία είχε θέσει ως προτεραιότητα καταρχήν τη δημιουργία αντίστοιχης Επιτροπής στο 4ο Διαμέρισμα του Δήμου της Αθήνας (Σεπόλια-Κολωνό), όπου η ανεργία ήταν ιδιαίτερα αυξημένη.⁴⁷² Η Επιτροπή του εν λόγω Διαμερίσματος, θα είχε μόνιμη λειτουργία, θα διέθετε ειδικό χώρο, θα οργάνωνε εκδηλώσεις και θα συνέβαλλε στην ψυχολογική υποστήριξη των ανέργων.

Μπραχάμι: Τοπικό Δίκτυο Αλληλοβοήθειας Ανέργων είχε συσταθεί στην περιοχή, το οποίο συσπείρωνε όχι μόνο τους άνεργους, αλλά και τους εργαζόμενους που αντιμετώπιζαν τον κίνδυνο της ανεργίας, καθώς και τους μετανάστες. Οι αποφάσεις λαμβάνονταν από τη γενική συνέλευση του τοπικού Δικτύου με διαδικασίες άμεσης δημοκρατίας.⁴⁷³

Περιστερί: Δύο Επιτροπές κατά της Ανεργίας λειτουργούσαν στην εν λόγω περιοχή. Η πρώτη Επιτροπή με την επωνυμία *Ένωση Δυτικής Αθήνας Κατά της Ανεργίας-Ανεργία ΣΤΟΡ*, ιδρύθηκε στις 28-3-1998. Ήταν μια κίνηση ανεξάρτητη και ανοιχτή σε όλους, ενώ πριν τη συγκρότησή της είχαν προηγηθεί εξορμήσεις σε χώρους εργασίας, στις γειτονιές και στη βιομηχανική ζώνη της πόλης.⁴⁷⁴ Η δεύτερη, με το όνομα *Επιτροπή Πρωτοβουλίας Πολιτών Περιστερίου κατά της Ανεργίας*, συσπείρωνε άνεργους, ημιαπασχολούμενους, αλλά και εργαζόμενους της περιοχής και είχε σύνδεση με το Εργατικό Κέντρο Αθήνας (ΕΚΑ), ενώ στους άμεσους στόχους της ήταν η δημιουργία δικτύου υποστήριξης ανέργων, η προσπάθεια δημιουργίας επιτροπών στις γειτονιές της περιοχής, καθώς και η συνεργασία με τα Ινστιτούτα των εργαζομένων για την ανάλυση και τεκμηρίωση των πολλαπλών προβλημάτων της ανεργίας.⁴⁷⁵

Πάτρα: Το σωματείο ανέργων και υποαπασχολούμενων «*Η Αλληλεγγύη*», είχε δημιουργηθεί κατά κύριο λόγο από άνεργους της Πειραιϊκής Πατραϊκής και της Πιρέλι και αριθμούσε 200 μέλη, στην πλειοψηφία τους γυναίκες και νέοι.⁴⁷⁶ Επίσης, στο Καταστατικό του σωματείου υπήρχε άρθρο που προέβλεπε την εγγραφή και τη συμμετοχή ανέργων αλλοδαπών.

Θεσσαλονίκη: Το Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης είχε πάρει απόφαση για δημιουργία *Τομέα Ανέργων* σε αυτό, ο οποίος θα εκπροσωπείτο και στα όργανα του συνδικαλιστικού κινήματος ως αναπόσπαστο κομμάτι του.⁴⁷⁷ Επίσης, την 1η Μαΐου 1998 συστάθηκε, στη Θεσσαλονίκη, το *Κίνημα Ανέργων*, το οποίο αποτελείτο όχι μόνο από άνεργους, αλλά και εργαζόμενους. Τον Οκτώβριο του 1998 ίδρυσε και «*Στέκι Ανέργων*», ως ένα χώρο επικοινωνίας και αλληλεγγύης, το οποίο είχε εγγεγραμμένους περισσότερα από 500 μέλη. Το «*Στέκι των Ανέργων*», που στεγάζονταν στην οδό Δ. Παπαθανασίου 56, στην περιοχή της Ξηροκρήνης, λειτουργούσε καθημερινά και προσέφερε ενημέρωση για θέσεις εργασίας, καθώς και για διάφορα ευρωπαϊκά προγράμματα. Βασικός του στόχος ήταν να

⁴⁷¹ Βλέπε την εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, «Οι άνεργοι είναι ΕΔΩ!», 27 Φεβρουαρίου 1998.

⁴⁷² *Δρομολόγια* (περιοδικό), «Η επιτροπή ανέργων του Εργατικού Κέντρου Αθήνας». Συνέντευξη με το μέλος της τότε Διοίκησης του Ε.Κ.Α. και υπεύθυνο για τα θέματα της ανεργίας, Λεωνίδα Καρύγιαννη, Ιούνιος 1999, τεύχος 10.

⁴⁷³ *Η Εποχή*, «Τοπικό δίκτυο αλληλοβοήθειας ανέργων», 1 Φεβρουαρίου 1998.

⁴⁷⁴ Σ. Βουράζερης, «‘‘Ανεργία-Stop’’ ιδρύθηκε στο Περιστερί», *Πριν*, 26-4-1998.

⁴⁷⁵ *Η Αυγή*, «Κινήματα ανέργων παντού!», 30 Απριλίου 1999.

⁴⁷⁶ Για περισσότερα δεξ εφημερίδα *Η Εποχή* (26 Απριλίου 1998), «Συνάντηση ανέργων στην Πάτρα», και Γ. Αλεξιάτος, «Οι άνεργοι αυτοοργανώνονται», *Η Εποχή*, 18 Ιουλίου 1999.

⁴⁷⁷ *Η Αυγή*, «Το Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης ‘‘υιοθετεί’’ τους άνεργους», 4 Φεβρουαρίου 1998.

αναπτυχθεί συλλογική προσπάθεια ώστε να υπάρξει και συλλογική επίλυση του προβλήματος της ανεργίας. Στις Ευρωεκλογές του Ιουνίου 1999, το *Κίνημα Ανέργων* κατέβηκε με δικό του ψηφοδέλτιο, λαμβάνοντας 14.000 περίπου ψήφους. Σκοπός της συγκεκριμένης πολιτικής πράξης δεν ήταν η ίδρυση νέου πολιτικού φορέα, όπως οι ίδιοι έλεγαν, αλλά να καταδείξει την παντελή απουσία πολιτικής βούλησης για την κοινωνική προστασία των ανέργων, να συνενώσει τις δυνάμεις τους πανελλαδικά φέρνοντας στο προσκήνιο το πρόβλημα της ανεργίας, να συντονίσει τη δράση του με ανάλογες κινήσεις στην Ευρώπη (π.χ. με το γαλλικό κίνημα ανέργων), ώστε κατόπιν να ασκηθεί αποτελεσματική πίεση προς όλες τις κατευθύνσεις.⁴⁷⁸

Πρέβεζα: Σωματείο ανέργων είχε δημιουργηθεί και στην Πρέβεζα, για τη συγκρότηση του οποίου πρωτοστάτησαν αρχικά πτυχιούχοι άνεργοι με τη συνδρομή του Εργατικού Κέντρου της περιοχής, της ΓΣΕΕ και του ΟΑΕΔ. Στο σωματείο συσπειρώνονταν άνεργοι ανεξαρτήτως μορφωτικού επιπέδου, ενώ η εν λόγω κίνηση υποστήριζε την δημιουργία πανελλαδικού Δικτύου ανέργων.

Σε μια προσπάθεια να δικτυωθούν μεταξύ τους πανελλαδικά οι άνεργοι, οι επισφαλώς απασχολούμενοι και γενικά όσοι ήταν ενάντια στην ανεργία, πραγματοποίησαν, το Σάββατο 11 Σεπτεμβρίου 1999, συνάντηση στην Αθήνα, στην οποία συμμετείχαν εκπρόσωποι από το σωματείο ανέργων της Πάτρας, του Μαντουδίου, το Στέκι Ανέργων Θεσσαλονίκης, την Ένωση Δυτικής Αθήνας κατά της Ανεργίας, το σωματείο εργαζομένων στο MINION, τα συνδικάτα της Ζώνης του Περάματος, η Πανελλήνια Ένωση Αδιόριστων Εκπαιδευτικών, καθώς επίσης το ελληνικό τμήμα του Δικτύου Ευρωπαίων και το Πανεργατικό Αγωνιστικό Μέτωπο (ΠΑΜΕ).⁴⁷⁹ Από την εν λόγω σύσκεψη έγινε κατανοητό ότι εξαιτίας των διαφορετικών συνθηκών, ανά περιοχή, το κίνημα των ανέργων μπορεί να αναπτυχθεί μόνο μέσα από μια πολύμορφη ανάπτυξη των οργάνων πάλης, όπως για παράδειγμα συνδικάτα ανέργων, επιτροπές ανέργων σε εργασιακά σωματεία, δημιουργία στεκιών κλπ., τα οποία θα συντονίζουν τη δράση τους και θα σέβονται τις διαφορετικές απόψεις.

Η ίδρυση σωματείων ανέργων ήταν μια *πανευρωπαϊκή πρωτοτυπία* και αποτέλεσαν, ουσιαστικά, τα πρωτοβάθμια όργανα στην προσπάθεια συγκρότησης *πανελλαδικού κινήματος ενάντια στην ανεργία*. Ένας από τους λόγους που αυτό δεν έγινε κατορθωτό, ξέχωρα από την ιδιομορφία και ιδιαιτερότητα των ίδιων των ανέργων ως κοινωνικής ομάδας, είναι ότι δεν μπόρεσαν να ανακαλύψουν τρόπους για να συναντηθούν μεταξύ τους, καθώς επίσης και με όλο τον πληθυσμό (μαθητές, φοιτητές, μισθωτοί, συνταξιούχοι κλπ.) και να οργανωθούν, βγαίνοντας από την προσωπική αδράνεια που τους είχε επιφέρει η ανεργία.

⁴⁷⁸ Δες εφημερίδα *Μακεδονία* (9 Ιανουαρίου 1999, σελ.5), «Ευρωψηφοδέλτιο ανέργων στον αγώνα για την απασχόληση. Πρωτοβουλία που άρχισε στη Θεσσαλονίκη», καθώς και την εφ. *Ελληνικός Βορράς* (21 Φεβρουαρίου 1999, σελ.14), «Κάθοδο στις Ευρωεκλογές αποφάσισε το “Κίνημα Ανέργων”».

⁴⁷⁹ Κ. Σβόλης, «Συντονίζονται οι άνεργοι. Πραγματοποιήθηκε σύσκεψη για ένα πανελλαδικό κίνημα ανέργων», *Η Εποχή*, 19 Σεπτεμβρίου 1999.

6.5.7. Κινητοποιήσεις κατά της ανεργίας στα χρόνια του Μνημονίου

Μπορεί, κατά τη δεκαετία του 1990, να έγιναν κάποιες κινήσεις για την οργάνωση των ανέργων, όμως στα χρόνια των Μνημονίων, παρ' όση η ανεργία διογκώθηκε, φτάνοντας κάποια στιγμή το 30%, δεν ευδοχώθηκαν σε μαζική έκταση ανάλογες προσπάθειες και αυτό είναι κάτι που αξίζει ιδιαίτερης προσοχής. Εντούτοις, επειδή έγιναν κάποιες ενέργειες, έχει ενδιαφέρον να δούμε τις κινητοποιήσεις κατά της ανεργίας, ως ένα σχετικά νέο στοιχείο των εργατικών αγώνων, και γι' αυτό θα προσπαθήσουμε να παρουσιάσουμε παρακάτω όσες από αυτές μπορέσαμε να καταγράψουμε.

Στις 30 Μάρτη 2010, λίγο πριν ξεκινήσει η εφαρμογή του πρώτου Μνημονίου, η *Επιτροπή για την Ανεργία του ΠΑΜΕ*, με τη συμμετοχή ανέργων και εργαζομένων, κατέλαβε μια σειρά δημόσια κτήρια σε Αθήνα, Βόλο, Λάρισα και Θεσσαλονίκη, απαιτώντας την άμεση λήψη μέτρων ουσιαστικής προστασίας χιλιάδων ανέργων. Στην Αθήνα κατέλαβαν το υπουργείο Εργασίας στην οδό Πειραιώς, ενώ στη Θεσσαλονίκη και το Βόλο τα γραφεία του ΟΑΕΔ. Στη Λάρισα άνεργοι συγκεντρώθηκαν έξω από το Εργατικό Κέντρο και από εκεί πήγαν πορεία στην Νομαρχία. Στην Αθήνα, μεταξύ άλλων, παραβρέθηκαν οι απολυμένοι της Ολυμπιακής Αεροπορίας, το Συντονιστικό Συμβασιούχων ΟΤΑ Αττικής με αίτημα τη μονιμοποίηση όλων χωρίς προϋποθέσεις, καθώς επίσης εργαζόμενοι στα προγράμματα Stage. Στη Θεσσαλονίκη, συμμετείχαν εργαζόμενοι και άνεργοι οικοδόμοι, βιομηχανικοί εργάτες, εμποροϋπάλληλοι, εργαζόμενοι με Stage, αλλά και Αιγύπτιοι απεργοί αλιεργάτες της Μηχανιώνας. Επίσης την ίδια ημέρα, άνεργοι ναυτεργάτες, ανάμεσα στους οποίους βρίσκονται και ναυτεργάτες από εγκαταλειμμένα και απλήρωτα πληρώματα δέκα πλοίων, διεκδίκησαν το δικαίωμα τους στο μάρκο με πλήρη εργασιακά δικαιώματα. Η κινητοποίηση έγινε κατόπιν καλέσματος της *Επιτροπής Ανέργων Ναυτικών* και των ναυτεργατικών σωματείων ΠΕΜΕΝ και ΣΤΕΦΕΝΣΩΝ, και κατευθύνθηκαν προς το υπουργείο Οικονομίας Ανταγωνιστικότητας και Ναυτιλίας (ΥΠΟΙΑΝ) στη Δραπετσώνα και στα γραφεία της Πανελλήνιας Ναυτικής Ομοσπονδίας (ΠΝΟ).⁴⁸⁰

Σε συγκρότηση Επιτροπής Ανέργων προχώρησε ο Σύλλογος Εμποροϋπαλλήλων Αθήνας, με στόχο την οργάνωση των ανέργων στο συνδικάτο και την πάλη για άμεσα μέτρα προστασίας των ίδιων και των οικογενειών τους.⁴⁸¹

Όμως, η πρώτη κινητοποίηση ενάντια στην ανεργία και την εργασιακή επισφάλεια, στην εποχή των Μνημονίων, πραγματοποιήθηκε το απόγευμα στις 15 Δεκέμβρη 2011, με συγκέντρωση στο Σύνταγμα και πορεία στο υπουργείο Εργασίας. Το αρχικό κάλεσμα υπέγραφαν το Δίκτυο Επισφαλώς Εργαζομένων Ανέργων, η Πρωτοβουλία Ανέργων Περιστερίου, το Σωματείο Βάσης Ανέργων (ΣΩ.Β.Α.), η Συνέλευση Ανέργων Σωματείου Μισθωτών Τεχνικών, η Εργατική Λέσχη Νέας Σμύρνης, ενώ συμμετείχαν ο Συντονισμός Πρωτοβάθμιων Σωματείων, ο Σύλλογος Υπαλλήλων Βιβλίου Χάρτου, η Ανοιχτή Συνέλευση Περιστερίου, η αναρχοσυνδικαλιστική πρωτοβουλία Ροσινάντε, η συνδικαλιστική παράταξη Αυτόνομη Παρέμβαση κ.ά. Αρχιτέκτονες, δημοσιογράφοι,

⁴⁸⁰ Για περισσότερα δεξ *Ριζοσπάστης*, «Αγωνιστική διεκδίκηση μέτρων ουσιαστικής προστασίας των ανέργων», 31 Μαρτίου 2010, σελ. 8-9.

⁴⁸¹ Δες *Ριζοσπάστης*, «Εμποροϋπάλληλοι Αθήνας. Συγκρότησαν Επιτροπή Ανέργων», 14 Οκτωβρίου 2010.

τεχνικοί διαφόρων κλάδων, αρχαιολόγοι, βιβλιοϋπάλληλοι, απολυμένοι από τον τύπο κ.ά., συμμετείχαν στην πορεία. Εκείνη την περίοδο είχε αρχίσει να αυξάνεται επικίνδυνα η ανεργία. Οι εγγεγραμμένοι άνεργοι ξεπερνούσαν τις 870.000 (περίπου 18%), οι απολύσεις ήταν καθημερινός εφιάλτης και η εργασιακή επισφάλεια γενικεύονταν. Τα βασικά αιτήματα της κινητοποίησης ήταν: λιγότερη δουλειά-δουλειά για όλους, επίδομα ανεργίας για όλο το διάστημα της ανεργίας, προσμέτρηση του χρόνου ανεργίας στα συντάξιμα χρόνια, δωρεάν ιατροφαρμακευτική περίθαλψη όλων των ανέργων, ελεύθερη πρόσβαση στα μέσα μαζικής μεταφοράς και στα κοινωνικά αγαθά γνώσης και ψυχαγωγίας, κατάργηση όλων των αντεργατικών νόμων που ελαστικοποιούν τις εργασιακές σχέσεις και απελευθερώνουν τις απολύσεις, και δέσμευση των περιουσιακών στοιχείων του ιδιοκτήτη της εταιρείας που πτωχεύει ή κλείνει.⁴⁸²

Τον Φεβρουάριο του 2011, πήραν την πρωτοβουλία κάποια άτομα να ξεκινήσουν μια συλλογική κουζίνα ανέργων, οποία, λόγω κυρίως της υπάρχουσας υλικοτεχνικής υποδομής, λειτουργούσε στο Αυτόνομο Στέκι, στα Εξάρχεια. Παράλληλα, η συλλογική κουζίνα των ανέργων και επισφαλώς εργαζομένων δρα αλληλέγγυα με όποια δράση γίνεται στην προοπτική της διεκδίκησης των δικαιωμάτων τόσο των ανέργων όσο και των εργαζομένων. Ως βασικό σκοπό έθεσε την βοήθεια στο επισιτιστικό πρόβλημα, που είχε γίνει ορατό όσο ποτέ άλλοτε. Επίσης, από την πρώτη στιγμή τέθηκε το ζήτημα η κουζίνα να μην λειτουργεί μόνο με όρους συσσιτίου (χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αρνείται την παροχή φαγητού σε αστέγους ή απόρους), αλλά να είναι ένας ζωντανός οργανισμός, στον οποίο όσοι/-ες συμμετέχουν θα λειτουργούν αντι-ιεραρχικά και θα αλληλεπιδρούν μεταξύ τους, απορρίπτοντας οποιαδήποτε λογική ανάθεσης. Μάλιστα, μέσω ενός κουτιού ελεύθερης συνεισφοράς, τα έσοδα θα χρησιμοποιούνται για τις υλικές ανάγκες (τρόφιμα, έξοδα χώρου κλπ.), αλλά και για ενημερωτικό υλικό (κείμενα, αφίσες κτλ.), ενώ όσα χρήματα μένουν στο ταμείο, η πρωτοβουλία συζητά τότε και με ποιόν τρόπο θα διατεθούν για κινηματικούς σκοπούς.⁴⁸³

Στις 3 Μαρτίου 2012, το Δίκτυο Επισφαλώς Εργαζομένων Ανέργων, η Πρωτοβουλία Ανέργων Περιστερίου, το Σωματείο Βάσης Ανέργων (ΣΩ.Β.Α.), η Συνέλευση Ανέργων Σωματείου Μισθωτών Τεχνικών, η Εργατική Λέσχη Νέας Σμύρνης, η Ομάδα ανέργων-επισφαλώς εργαζομένων του Κοινωνικού Κέντρου Βύρωνα, η Πανελλήνια Ένωση Αδιόριστων Εκπαιδευτικών (ΠΕΑΕ) και η Εργατική Ενότητα Ναυπηγοεπισκευαστικής Ζώνης Περάματος, κάλεσαν σε εκδήλωση-συνέλευση, στις 6 μ.μ., στο Πολυτεχνείο και για τις 15 Μαρτίου πορεία στο υπουργείο Εργασίας. Τα αιτήματά τους είναι ίδια με τα προηγούμενα. Στην Ανακοίνωσή τους καλούν σε συγκρότηση συνελεύσεων και πρωτοβουλιών ανέργων σε κάθε κλάδο και σε κάθε γειτονιά, καθώς επίσης την εγγραφή στα συνδικάτα όλων των ανέργων, των συμβασιούχων και των απασχολούμενων με Δελτία Παροχής Υπηρεσιών, με ίδια δικαιώματα με τα άλλα μέλη των συνδικάτων.⁴⁸⁴ Έτσι, στις 15-3-2012, Επιτροπές Ανέργων και Επισφαλώς Εργαζομένων

⁴⁸² Τα στοιχεία αντλήθηκαν από τα εξής άρθρα: α) «Δεν είμαστε αριθμοί, είμαστε άνεργοι...», *Η Αυγή*, 15 Δεκεμβρίου 2011, β) Γεωργία Δάμα, «Τα “παιδιά” με τα πτυχία πήραν τους δρόμους», *Ελευθεροτυπία*, 16 Δεκεμβρίου 2011, γ) Νατάσα Κεφαλλήνου, «Οι άνεργοι οργανώνονται και διεκδικούν», *Πριν*, 18 Δεκεμβρίου 2011.

⁴⁸³ Πηγή: Αυτόνομο Στέκι, 7 Φεβρουαρίου 2012.

⁴⁸⁴ Για περισσότερα δεξ το «Κάλεσμα Αγωνιστικής Δράσης Ενάντια στην Ανεργία», που έβγαλαν οι προαναφερθείσες συλλογικότητες.

πραγματοποίησαν πορεία και συγκέντρωση στο Υπουργείο Εργασίας, διαδηλώνοντας ενάντια στις πολιτικές που διογκώνουν την ανεργία, διεκδικώντας ταυτόχρονα την ασφάλιση όλων των ανέργων. Επίσης, στις 13-12-2012, άνεργοι και εργαζόμενοι από διάφορους κλάδους, πραγματοποίησαν συγκέντρωση και πορεία διαμαρτυρίας, καθώς και 2ωρη κατάληψη του γραφείου του δ/ντη της Περιφερειακής Δ/σης Κεντρικής Μακεδονίας του ΟΑΕΔ, ζητώντας την άμεση λήψη μέτρων για την προστασία των ανέργων και των οικογενειών τους.⁴⁸⁵

Τον Φεβρουάριο 2013, άνεργοι/-ες από την περιοχή του Βόλου οργανώθηκαν για να διεκδικήσουν το δικαίωμά τους στην εργασία. Η Ανοιχτή Συνέλευση Ανέργων, όπως ονομάζεται, ξεκίνησε με την πρωτοβουλία 3-4 ατόμων και στη συνέχεια άρχισε να αναπτύσσεται. Σε κάλεσμά τους, που απευθύνουν προς όλους τους άνεργους και επισφαλώς εργαζόμενους, διεκδικούν επίδομα ανεργίας χωρίς προϋποθέσεις, πλήρη ιατροφαρμακευτική περίθαλψη όλων των ανέργων, απαλλαγή από δημοτικά τέλη και λογαριασμούς ΔΕΚΟ, ελεύθερη πρόσβαση στα μέσα μαζικής μεταφοράς κ.ά.⁴⁸⁶

Από τις 27 Απριλίου 2013, άρχισε να λειτουργεί Λέσχη Εργαζομένων και Ανέργων Θεσσαλονίκης.⁴⁸⁷

Η Επιτροπή Ανέργων και Επισφαλώς Εργαζομένων των περιοχών Ιλίου-Πετρούπολης-Αγίων Αναργύρων-Καματερού, σε ανακοίνωσή της κάλεσε σε παράσταση διαμαρτυρίας, στις 30-4-2013, παραμονές της πρωτομαγιάτικης απεργίας, στα γραφεία του ΟΑΕΔ της περιοχής. Στην ανακοίνωσή της, αφού περιγράφει την οικτρή κατάσταση στην οποία έχουν περιέλθει οι εργαζόμενοι και οι άνεργοι, εξαιτίας των Μνημονίων, διεκδικούν επίδομα ανεργίας χωρίς προϋποθέσεις για όλο το διάστημα της ανεργίας, προσμέτρηση του χρόνου ανεργίας στα συντάξιμα χρόνια, και πλήρη ιατροφαρμακευτική περίθαλψη για όλο το διάστημα της ανεργίας.⁴⁸⁸ Η εν λόγω Επιτροπή έκανε διάφορες παρεμβάσεις είτε για να ενημερώσει για την παρουσία της και να καλέσει τους άνεργους για συστράτευση είτε με ανοιχτές ομιλίες είτε με διάφορες δράσεις συμπαράστασης.

Στις 22 Μάη 2013, το συνδικάτο εργαζομένων του ΟΑΕΔ (ΠΕΥ-ΟΑΕΔ) κάλεσε σε μια ανοιχτή συζήτηση ανέργους, είτε μεμονωμένους είτε συμμετέχοντες σε σχετικές επιτροπές που δραστηριοποιούνται σε διάφορες περιοχές της Αθήνας, προκειμένου να βρεθεί μια κοινή συνισταμένη απέναντι στο πρόβλημα της ανεργίας και να αναπτυχθούν κοινές δράσεις. Στη συνάντηση συμμετείχαν άνεργοι από αρκετές επιτροπές, οι οποίοι μίλησαν για τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν, καθώς και για τις δράσεις που αναπτύσσουν στις περιοχές τους.⁴⁸⁹

⁴⁸⁵ Δες Δ. Κατσουρίδας, Σοφία Λαμπουράκη, (συντονιστής: Γ. Κουζής), *Το απεργιακό φαινόμενο στην Ελλάδα κατά το 2012*, έκδοση του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, σειρά Μελέτες Νο 38, Αθήνα 2013, σελ. 22.

⁴⁸⁶ Δες το άρθρο, «Οι άνεργοι του Βόλου συσπειρώνονται», *Ταχυδρόμος της Μαγνησίας*, 23 Μαρτίου 2013, και την Ανακοίνωσή τους, την οποία έχει δημοσιεύσει η *Νέα Προοπτική*, 20 Απριλίου 2013, φύλλο 548.

⁴⁸⁷ Οι πληροφορίες αντλήθηκαν από το άρθρο με τίτλο, «Λέσχη Εργαζομένων και Ανέργων Θεσσαλονίκης», *Νέα Προοπτική*, 1 Ιουνίου 2013, φύλλο 550.

⁴⁸⁸ Τα στοιχεία προέρχονται από την Ανακοίνωση της εν λόγω Επιτροπής, η οποία έχει ως τίτλο, «Δεν είμαστε αόρατοι».

⁴⁸⁹ Άρθρο, «Κοινός αγώνας ανέργων κι εργαζομένων του ΟΑΕΔ», *Δρόμος της Αριστεράς*, 25 Μαΐου 2013.

Η συλλογικότητα, «Άνεργοι-Άνεργες από τις γειτονιές της Αθήνας», κυκλοφόρησε ένα οκτασέλιδο φυλλάδιο-οδηγό επιβατών με τίτλο, *Ελεύθερη μετακίνηση στα Μέσα Μαζικής Μεταφοράς*, το οποίο αφού πρώτα εξηγεί ότι η μετακίνηση είναι κοινωνικό αγαθό, όπως η υγεία και η παιδεία, προτρέπει το κοινό σε άρνηση πληρωμής εισιτηρίου και άρα για ελεύθερες μετακινήσεις, καθώς επίσης τι πρέπει να κάνει κάποιος/-α σε περίπτωση ελέγχου από ελεγκτές.⁴⁹⁰ Μετά από αυτό, τον Φεβρουάριο του 2013, έβγαλε ένα δεύτερο δεκαεξασέλιδο φυλλάδιο, με τίτλο, *Μικρός Οδηγός Δικαιωμάτων Ανέργων*, όπου βήμα βήμα και με αναλυτικό τρόπο εξηγεί ποια είναι τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις των ανέργων, ενώ στο τέλος έχει μια σειρά προτάσεων προς διεκδίκηση, καλώντας τους άνεργους/-ες να οργανωθούν για να τις διεκδικήσουν, όπως επίδομα ανεργίας για όλο το διάστημα της ανεργίας, προσμέτρηση του χρόνου ανεργίας στα συντάξιμα χρόνια, πλήρη ιατροφαρμακευτική περίθαλψη όλων των ανέργων, απαλλαγή από δημοτικά τέλη-λογαριασμούς ΔΕΚΟ κλπ, ελεύθερη πρόσβαση στα μέσα μαζικής μεταφοράς, διαγραφή του δημόσιου χρέους, κατάργηση όλων των αντεργατικών νόμων που ελαστικοποιούν τις εργασιακές σχέσεις και απελευθερώνουν τις απολύσεις, απαλλοτρίωση της εκκλησιαστικής και μοναστηριακής περιουσίας, καθώς επίσης των μεγάλων περιουσιών και του τραπεζικού κεφαλαίου, κατάργηση των στρατιωτικών δαπανών, καταλήψεις των χώρων εργασίας και επαναλειτουργία τους κάτω από εργατικό έλεγχο και διαχείριση των εργαζομένων.⁴⁹¹

Στις 18-9-2013, οι 595 καθαρίστριες που υπάγονται στο υπουργείο Οικονομικών, εργαζόμενες σε ΔΟΥ σε όλη την Ελλάδα, τέθηκαν σε διαθεσιμότητα. Από την πρώτη στιγμή μετατράπηκαν σε ένα είδος «σωματείου ανέργων», και δημιούργησαν ένα Συντονιστικό, προκειμένου να κλιμακώσουν τις κινητοποιήσεις και τις δράσεις τους, αλλά και την οργάνωση της αλληλεγγύης μεταξύ τους. Μάλιστα, κάποιες από τις καθαρίστριες δεν είχαν χρήματα ούτε για εισιτήρια, για να μπορούν να κατεβαίνουν στις κινητοποιήσεις τους, και με αφορμή αυτό ξεκίνησε η σκέψη για δράσεις αλληλεγγύης. Οι περισσότερες εργαζόνταν στις ΔΟΥ από 12-25 χρόνια, συντηρούσαν οικογένειες με αμοιβές που κυμαίνονταν από 205 έως 757 ευρώ (το τελευταίο ποσό ήταν σε πολύ λίγες περιπτώσεις και άρα ο μέσος όρος του μισθού ανέρχονταν στο ποσό των 600 ευρώ), έχοντας να πληρώσουν ενοίκια ή δάνεια για σπίτια τα οποία κινδυνεύουν με κατασχέσεις, ενώ πολλές από αυτές είναι μονογονεϊκές οικογένειες. Όλο το διάστημα της διαθεσιμότητάς τους, διαμαρτύρονταν ενάντια στις απολύσεις, διεκδικούσαν την επαναπρόσληψή τους, ενώ παράλληλα παράδιδαν μαθήματα ήθους και αξιοπρέπειας για την επιμονή και την μαχητικότητά τους, κερδίζοντας τον σεβασμό της ελληνικής κοινωνίας.⁴⁹² Από τις 7-5-2014, οι καθαρίστριες του υπουργείου Οικονομικών κατασκήνωσαν έξω από το υπουργείο, συνεχίζοντας τον αγώνα τους, με αυτή τη νέα μορφή δράσης, ενάντια στη διαθεσιμότητά τους. Ο αγώνας τους, τελικά, δικαιώθηκε όταν η πρώτη κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ, που ανέλαβε τον Ιανουάριο 2015, τις επαναπροσέλαβε όλες, επιστρέφοντας στις εργασίες τους με πλήρες οκτάωρο και ένσημα. Το επιστέγασμα της νίκης τους ήταν το

⁴⁹⁰ Για περισσότερα δεξ το εν λόγω φυλλάδιο, από όπου αντλήθηκαν οι προαναφερθείσες πληροφορίες.

⁴⁹¹ Δες *Μικρός Οδηγός Δικαιωμάτων Ανέργων*, χ.χ., χ.τ.

⁴⁹² Δες Δ. Κατσουρίδας, Γ. Κολλιός, Σοφία Λαμπουσακή, (συντονιστής: Γ. Κουζής), *Το απεργιακό φαινόμενο στην Ελλάδα. Καταγραφή των απεργιών κατά το 2013*, έκδοση του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, σειρά Μελέτες Νο 41, Αθήνα 2014, σελ. 20.

μεγάλο τραπέζι αποχαιρετισμού, στις 11-5-2015, που στήθηκε έξω από το υπουργείου Οικονομικών, στην Καραγεώργη Σερβίας, εκεί όπου είχαν κατασκηνώσει επί ένα χρόνο.⁴⁹³

Στις 28-9-2013 ξεκίνησε από τη Θεσσαλονίκη προς την Αθήνα η πεζοπορία διαμαρτυρίας 15 γυναικών σχολικών φυλάκων. Η ιδέα ήταν να κάνουν έναν «Μαραθώνιο πρωτογενούς πλεονάσματος ανεργίας, ανέχειας, εξαθλίωσης», θέλοντας με αυτόν τον πρωτότυπο τρόπο, οι σχολικοί φύλακες, που έχουν τεθεί σε διαθεσιμότητα με προοπτική την απόλυσή τους, να συνεχίσουν τον αγώνα τους, εκφράζοντας ταυτόχρονα και τα εκατομμύρια των άλλων Ελλήνων που βιώνουν φτώχεια και αδιέξοδο.⁴⁹⁴

Η συλλογικότητα, «Ενεργοί Άνεργοι για μαζικό κίνημα κατά της ανεργίας» έκανε κάλεσμα για συντονισμό όλων των εργατικών οργανώσεων, συλλογικοτήτων γειτονιών και ανέργων, προκειμένου να συζητηθούν και να συναποφασιστούν πρωτοβουλίες για την αντιμετώπιση των δυσκολιών που αντιμετωπίζουν στην καθημερινότητά τους πολλοί άνθρωποι εξαιτίας της επίθεσης που δέχονται από την κυβέρνηση και το κεφάλαιο. Η πρόσκληση για τη συζήτηση ήταν 24 Οκτωβρίου 2013.

Στις 27-12-2013, περίπου τριάντα άνεργοί/-ες αποφάσισαν να δραστηριοποιηθούν γύρω από τα ζητήματα της εργασίας και σχημάτισαν την Ένωση Ανέργων Ελλάδας, η οποία μάλιστα απέκτησε και νομική μορφή σωματείου. Οι δράσεις που είχαν σκεφτεί περιελάμβαναν όλα όσα έχει ανάγκη ο άνεργος. Από ψυχολογική υποστήριξη μέχρι αναζήτηση εργασίας, καθώς επίσης φοροτεχνική και νομική συνδρομή. Επίσης, μεταξύ των δράσεων είναι και η διεκδίκηση δωρεάν μετακίνησης στα μέσα μαζικής μεταφοράς για ανέργους.⁴⁹⁵

Την Τετάρτη, 3-12-2014, στις 11:30 π.μ., ο Συντονισμός Συλλογικοτήτων για τη Δωρεάν Μετακίνηση των Ανέργων με τα Μέσα Μαζικής Μεταφοράς, πραγματοποίησε συγκέντρωση στο υπουργείο Εργασίας, διεκδικώντας την ελεύθερη μετακίνηση για όλους τους ανέργους. Στην Ανακοίνωση που διένεμαν, μεταξύ άλλων, έθεταν το ερώτημα, «Πώς θα μετακινηθεί ένας άνεργος στην μεγαλούπολη της Αθήνας; Πώς μπορεί να πληρώσει το ΚΤΕΛ (που κοστίζει και δεν υπάρχουν δημόσια λεωφορεία) ο άνεργος και ο χαμηλόμισθος που μένει στην Ανατολική ή Δυτική Αττική;». Η βασική διεκδίκηση των συλλογικοτήτων των ανέργων είναι η Κάρτα Ανεργίας του ΟΑΕΔ να είναι ισοδύναμη της Κάρτας Απεριορίστων Διαδρομών για τα μέσα μαζικής μεταφοράς (ΜΜΜ) και να σβηστούν τα πρόστιμα από τους ελεγκτές. Τέλος, καλούσαν τα σωματεία των εργαζομένων στα ΜΜΜ να πάρουν θέση, στηρίζοντας έμπρακτα τη διεκδίκησή τους.⁴⁹⁶

Στις 8-5-2015, στις 6 μ.μ., στην Ομόνοια, πραγματοποιήθηκε κινητοποίηση των ανέργων, στο κέντρο της Αθήνας, με βασικό αίτημα, «Επίδομα Ανεργίας για όλους τους ανέργους

⁴⁹³ Ντίνα Δασκαλοπούλου, «Ο δρόμος μας έμαθε τον κόσμο. Εις το επανιδείν», *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 12 Μαΐου 2015.

⁴⁹⁴ Τα στοιχεία προέρχονται από άρθρο στην εφημερίδα, *Πριν*, 6 Οκτωβρίου 2013, με τίτλο: «“Μαραθώνιος” σχολικών φυλάκων. Πεζοπορία Θεσσαλονίκη-Αθήνα».

⁴⁹⁵ Κ. Παπαντωνίου, «Δίνοντας φωνή στους ανέργους», *Η Αυγή*, 24 Ιουνίου 2014.

⁴⁹⁶ Δες Δ. Κατσορίδας, Γ. Κολλιάς, Σοφία Λαμπουσάκη, Δ. Παπανικολόπουλος, (συντονιστής: Γ. Κουζής), *Το απεργιακό φαινόμενο στην Ελλάδα. Καταγραφή των απεργιών κατά το 2014*, έκδοση του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, σειρά Μελέτες/Τεκμηρίωση Νο 45, Αθήνα 2015, σελ. 25-26.

και για όλο το διάστημα της ανεργίας, χωρίς όρους και προϋποθέσεις». Επιπλέον, ζητούν την διαγραφή των χρεών τους προς τράπεζες, εφορία και Δημόσιο, πλήρη ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και παροχή δωρεάν κοινωνικών υπηρεσιών, όπως ρεύμα, νερό, θέρμανση, συγκοινωνίες. Ακολούθησε πορεία στη Βουλή. Την συγκέντρωση κάλεσαν και έδωσαν το παρόν ο Συντονισμός για την διεκδίκηση του επιδόματος ανεργίας, η Ατάκ στην Επισφάλεια και την Ανεργία, οι Ενεργοί Άνεργοι, το Σωματείο Βάσης Ανέργων (ΣΩΒΑΣ), το Σωματείο Μισθωτών Τεχνικών, ο Σύλλογος Υπαλλήλων Βιβλίου Χάρτου Αττικής, εργατικές λέσχες από τη Νέα Σμύρνη, Περιστέρι, Νέα Ιωνία, και άλλοι.⁴⁹⁷

Μια ανάλογη περίπτωση οργανωμένης κινητοποίησης ενάντια στην ανεργία ήταν οι εργαζόμενοι/-ες στα πεντάμηνα προγράμματα κοινωφελούς εργασίας, συγκεκριμένα, στις 10-11-2015 πραγματοποιήθηκε στο συνεδριακό κέντρο Ν. Ιωνίας, η δεύτερη Παναττική σύσκεψη σωματείων ΟΤΑ, επιτροπών αγώνα εργαζομένων στα πεντάμηνα των Δήμων, κινήσεων πόλης και συλλογικοτήτων. Συμμετείχαν πάνω από 230 άτομα, εργαζόμενοι από 22 Δήμους της Αθήνας και εκπρόσωποι από 7 σωματεία εργαζομένων στους Δήμους. Συγκροτήθηκε ανοιχτό συντονιστικό με εκπροσώπους από όλες τις επιτροπές για το συντονισμό δράσης και κλιμάκωση του αγώνα. Η ανάγκη για συντονισμό προέκυψε από το γεγονός ότι έληγαν τα πεντάμηνα προγράμματα κοινωφελούς εργασίας στους Δήμους, τα οποία είχαν ξεκινήσει από τις αρχές του Ιούλη 2015, και 35.000 εργαζόμενοι θα βρίσκονταν ξανά στο φάσμα της ανεργίας. Τα εν λόγω προγράμματα είχαν προταθεί από το υπουργείο Εργασίας, το 2010, πριν την υπογραφή του πρώτου Μνημονίου και προέβλεπαν κρατική χρηματοδότηση, πλήρη εργασιακά δικαιώματα και συμβάσεις εργασίας με βάση τον κατώτατο μισθό. Ξεκίνησαν να υλοποιούνται μετά τις εκλογές του 2012 από την κυβέρνηση ΠΑΣΟΚ-Ν.Δ., η οποία τα έθεσε σε εφαρμογή, τοποθετώντας ανέργους για πέντε μήνες σε θέσεις εργασίας, οι οποίοι κάλυπταν πάγιες και διαρκείς ανάγκες σε ΟΤΑ, αλλά και σε άλλους φορείς του ευρύτερου δημόσιου τομέα.⁴⁹⁸ Έτσι, η υποστελέχωση των ΟΤΑ, μετά το πάγωμα των προσλήψεων από τον ΑΣΕΠ και τις μαζικές συνταξιοδοτήσεις των πρώτων χρόνων του Μνημονίου, ευνοήθηκε μέσω αυτών των προγραμμάτων. Η εφαρμογή τους διέφερε πολύ σε σχέση με τον πρώτο σχεδιασμό τους, το 2010, διότι τελικά η χρηματοδότησή τους πέρασε στο ΕΣΠΑ, ενώ το πεδίο απασχόλησης των «ωφελούμενων» διευρύνθηκε, συμπεριλαμβάνοντας ΜΚΟ, πολλές εκ των οποίων ιδρύθηκαν μόνο γι' αυτό τον σκοπό, δηλαδή προκειμένου να κερδίσουν το ανταποδοτικό 5% των κονδυλίων. Μάλιστα, σε πολλές περιπτώσεις η καταβολή του μισθού γινόταν εκπρόθεσμα και μόνο αφού ασκούσαν μεγάλες πιέσεις μέσα από κινητοποιήσεις οι εργαζόμενοι στα εν λόγω προγράμματα.⁴⁹⁹ Με το ξέσπασμα της οικονομικής ύφεσης και της διόγκωσης της ανεργίας αυτή η μορφή απασχόλησης αποτέλεσε την ευκαιρία για να γίνει το νέο μοντέλο εργασίας. Σύμφωνα με Ανακοινώσεις της συλλογικότητας, «attack στην ανεργία και την επισφάλεια», οι εργαζόμενοι στα πεντάμηνα προγράμματα δουλεύουν υπό καθεστώς εξαίρεσης από το εργατικό δίκαιο, με

⁴⁹⁷ Για περισσότερα δεξ Δ. Σταμούλης, «'Όχι σε διαπραγμάτευση οι ανάγκες μας'», 'επίδομα για όλους' διεκδίκησαν μαχητικά οι άνεργοι της Αθήνας», *Πριν*, 3 Μαΐου 2015.

⁴⁹⁸ Για περισσότερα δεξ Δανάη Ψωμοπούλου, «Οι 'πενταμηνήτες' εκπέμπουν SOS», *Η Εποχή*, 25 Δεκεμβρίου 2015.

⁴⁹⁹ Για μια εκτεταμένη προσέγγιση του εν λόγω θέματος δεξ το άρθρο του Γιάννη-Ορέστη Παπαδημητρίου, «Ο τυχαίος τραυματισμός μερικών 'ωφελούμενων' και άλλες ιστορίες καταπολέμησης της ανεργίας», περιοδικό *UNFOLLOW*, Νοέμβριος 2015, τεύχος 47.

πλήρες ωράριο, αλλά χωρίς εργατικά δικαιώματα (χωρίς ρεπό, άδειες, επίδομα αδείας), χωρίς επίδομα ανεργίας μετά το πέρας της εργασίας τους, χωρίς βαρέα και ανθυγιεινά, με καθυστερήσεις στις πληρωμές, υπέρβαση ωραρίων εργασίας, ελλείψεις στα μέσα ατομικής προστασίας, ενώ καλύπτουν νευραλγικές θέσεις στους Δήμους. Όπως επισημαίνουν, το 40% των εργαζομένων στους Δήμους είναι εργαζόμενοι στην κοινωφελή εργασία και η εν λόγω μέθοδος εργασίας, είναι ουσιαστικά «ανακύκλωση των εργαζομένων, που δημιουργεί μιζέρια και εξάρτηση απ’ τα “ψίχουλα” του ΕΣΠΑ και τελικά δε λύνει το πρόβλημα κανενός μας», ενώ αυτά τα προγράμματα «έρχονται να προωθήσουν και να παγιώσουν ένα μοντέλο φτηνής, ελαστικής εργασίας, προσωρινής και χωρίς δικαιώματα». Μάλιστα, αν πάθαιναν κάποιο εργατικό ατύχημα δεν είχαν την ανάλογη κάλυψη, διότι στα χαρτιά δεν φαίνονται ως εργαζόμενοι, αλλά ως «ωφελούμενοι».⁵⁰⁰ Στην δεύτερη αυτή σύσκεψη επιβεβαιώθηκε, για άλλη μια φορά, το πλαίσιο αιτημάτων, εκ των οποίων τα βασικότερα είναι τα εξής: να μην φύγει κανείς από τη δουλειά, σταθερή δουλειά για όλους με πλήρη δικαιώματα και αυξήσεις στους μισθούς, κατάργηση των προγραμμάτων κοινωφελούς εργασίας και των προγραμμάτων μέσω ΕΣΠΑ, προσλήψεις μόνιμου προσωπικού στους Δήμους για όλες τις κενές θέσεις, επίδομα ανεργίας σε όλους τους ανέργους, να καταβάλλεται έγκαιρα κάθε μήνα ο μισθός, να αμείβονται σύμφωνα με τη συλλογική σύμβαση εργασίας των εργαζομένων στους ΟΤΑ, να έχουν δύο ημέρες άδεια το μήνα, να τους χορηγείται επίδομα αδείας, κλπ. Επίσης, αποφασίστηκε και πραγματοποιήθηκε παναττική κινητοποίηση στις 19-11-2015 με συγκέντρωση στην Ομόνοια και πορεία στο υπουργείο Εργασίας και πανελλαδική κινητοποίηση στις 24-11-2015 με συγκεντρώσεις και παρεμβάσεις σε όλες τις πόλεις και συγκέντρωση στην Αθήνα.

Η συσπείρωση των εργαζομένων που είναι στα πεντάμηνα προγράμματα κοινωφελούς εργασίας, άνοιξε τον δρόμο για μια σειρά από μικρές νίκες, όπως η Εγκύκλιος για τις άδειες και τα στοιχειώδη δικαιώματά τους. Σύμφωνα με Εγκύκλιο του υπουργείου Εργασίας, που κοινοποιήθηκε στις 26-10-2015 στους Δήμους-αρμόδιους φορείς, με Α.Π. 477, αναγνωρίζονται οι άδειες που ισχύουν στο εργατικό δίκαιο και για τους εργαζόμενους των κοινωφελών προγραμμάτων. Συγκεκριμένα: α) αναγνωρίζεται το δικαίωμα στην άδεια κυοφορίας/λοχείας για τις έγκυες, β) αναγνωρίζεται το δικαίωμα εργαζομένων με οικογενειακές υποχρεώσεις, οι οποίοι έχουν δικαίωμα μετά τον τοκετό να δουλεύουν λιγότερο κατά μία ώρα ή δύο ώρες αν συμφωνήσει ο εργοδότης, γ) αναγνωρίζεται το δικαίωμα σε κανονική άδεια μετ’ αποδοχών, δ) αναγνωρίζεται το δικαίωμα στις αναρρωτικές άδειες, ε) αναγνωρίζονται τα δικαιώματα σε κοινωνικοασφαλιστικές παροχές για τα θύματα εργατικών ατυχημάτων. Όπως επισημαίνεται σε Ανακοίνωση που την υπογράφουν ωφελούμενοι/-ες, «Δεν σταματάμε όμως εδώ, ζητάμε πολλά παραπάνω. Πρέπει καταρχήν η εγκύκλιος αυτή να πάρει τη μορφή νόμου, αφού έρχεται σε καταφανή σύγκρουση με την υπάρχουσα νομοθεσία περί “κοινωφελών”». Εν τω μεταξύ, εξακολουθούν να διεκδικούν να μην φύγει κανείς από τη δουλειά και για όσο ισχύουν αυτά τα προγράμματα «το δικαίωμα σε μηνιαίο μισθό και άδειες να εφαρμοστεί στο σύνολο των εργαζομένων στα πάμπολλα προγράμματα του ΟΑΕΔ».

Στις 9-12-2015 πραγματοποίησαν νέα κινητοποίηση εργαζομένων που είναι στα προγράμματα κοινωφελούς εργασίας,, προχωρώντας σε πανελλαδική απεργία, ενώ στην Αθήνα έγινε συγκέντρωση έξω από το υπουργείο Εργασίας και πορεία στη Βουλή. Την

⁵⁰⁰ Δες Γιάννη-Ορέστη Παπαδημητρίου, ό.π.

κινητοποίησή τους κάλυψε συνδικαλιστικά η ΠΟΕ-ΟΤΑ και η ΑΔΕΔΥ. Στο επίκεντρο των αιτημάτων τους είναι η παράταση της διάρκειας των συμβάσεών τους, τουλάχιστον για ένα τρίμηνο, ο οποίος είναι ένας επαρκής χρόνος ώστε να αποκτήσουν το δικαίωμα χορήγησης επιδόματος ανεργίας του ΟΑΕΔ, αφού μετά το πέρας της πεντάμηνης απασχόλησής τους δεν αναγνωρίζονται ως άνεργοι. Πάγιο αίτημα τους είναι η κατάργηση κάθε μορφής ενοικιαζόμενης, προσωρινής και ελαστικής εργασίας και στελέχωση των υπηρεσιών των δήμων και του Δημοσίου με μόνιμο προσωπικό.⁵⁰¹

Την Τρίτη, 15-12-2015, το Συντονιστικό Αγώνα εργαζομένων στα πεντάμηνα και συμβασιούχων Αττικής, προχώρησε σε κινητοποίηση στο υπουργείο Εργασίας και αποφάσισε να κατασκηνώσει έξω από αυτό μέχρι να δικαιωθεί ο αγώνας τους.

Επίσης, το συντονιστικό τους κάλεσε σε δημιουργία διευρυμένου συντονιστικού με συμβασιούχους, συλλογικότητες και ανέργους, το οποίο θα καλύπτει όλες τις μορφές επισφαλούς και ελαστικής εργασίας.⁵⁰² Έτσι, οι εργαζόμενοι στα πεντάμηνα προγράμματα κοινωνικού χαρακτήρα πέρασαν τις γιορτές των Χριστουγέννων σε σκηνές μπροστά στο Υπουργείο Εργασίας. Αυτοί οι εργαζόμενοι, οι οποίοι κάλυψαν, από το καλοκαίρι του 2015, πάγιες και διαρκείς ανάγκες των Δήμων, με μισθό 495 ευρώ, για εργασία πέντε μηνών όπως προβλέπει το πρόγραμμα, δεν έχαναν μόνο την εργασία τους, αλλά, μετά το πέρας του προγράμματος, δεν έχουν δικαίωμα για τα επόμενα δύο χρόνια να συμμετάσχουν σε οποιοδήποτε πρόγραμμα εργασίας του ΟΑΕΔ, αποδεικνύοντας ότι η φιλοσοφία αυτών των προγραμμάτων είναι η ανακύκλωση των ανέργων.⁵⁰³

Αρκετές δράσεις έχει αναπτύξει το Δίκτυο Ανέργων και Επισφαλώς Εργαζομένων Θεσσαλονίκης, το οποίο λειτουργεί από το 2013. Με αμεσοδημοκρατικές λειτουργίες και ανοιχτές συνελεύσεις συσπειρώνει κάθε άνεργο και επισφαλώς εργαζόμενο. Έχει προβεί σε δράσεις για μια σειρά ζητήματα, όπως είναι η ελεύθερη μετακίνηση των ανέργων στη Θεσσαλονίκη, πιέζοντας τη διοίκηση του ΟΑΣΘ να διαγράφει κάθε μήνα τα τυχόν πρόστιμα που επιβάλλονται σε ανέργους, ενώ συμμετέχει σε κινητοποιήσεις εργαζομένων και σωματείων, όπως αυτές που ζητούν τα δεδουλευμένα τους.⁵⁰⁴

Στις 15-3-2016, στο Εργατικό Κέντρο Δράμας, πραγματοποιήθηκε ανοιχτή συνέλευση για την ίδρυση Συλλόγου Ανέργων, ύστερα από κάλεσμα της ομάδας που πήρε την πρωτοβουλία. Στη συζήτηση τέθηκαν θέματα που αφορούσαν τους στόχους της εν λόγω προσπάθειας, καθώς επίσης τους τρόπους αυτοοργάνωσης και παρέμβασης. Από τα αρνητικά της συνάντησης επισημάνθηκαν η λογική της ανάθεσης, η παρουσία ελάχιστων νέων, οι οποίοι γυρίζουν την πλάτη τους με ισοπεδωτικό τρόπο σε κάθε τέτοια προσπάθεια, και η αίσθηση πως αρκετοί ήρθαν να συμμετάσχουν θεωρώντας ότι πρόκειται να έχουν κάποια απολαβή. Στα θετικά είναι ότι έγινε η πρώτη προσπάθεια οργάνωσης των ανέργων

⁵⁰¹ Στέργιος Ζαμπάκας, «‘Πενταμηνίτες’». Χριστούγεννα στην ανεργία», *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 10 Δεκεμβρίου 2015.

⁵⁰² Για περισσότερα δεξ Εύα Παπατζαρή, «Συνεχίζουν τον αγώνα τους οι πενταμηνίτες των δήμων», εφημερίδα *Εργατική Αριστερά*, 6 Ιανουαρίου 2016, φύλλο Νο 351.

⁵⁰³ Ν.Π., «Ο αγώνας των εργαζομένων στα 5μηνα προγράμματα κοινωνικού χαρακτήρα», εφ. *Νέα Προοπτική*, 9 Ιανουαρίου 2016, φύλλο 611.

⁵⁰⁴ Π. Απόττος, «Δράσεις του Δικτύου Ανέργων και Επισφαλώς Εργαζομένων Θεσσαλονίκης», *Εργατική Αριστερά*, 6-1-2016, φύλλο Νο 351, σελ. 8.

στην περιοχή, ενώ αποφασίστηκε να γίνει και δεύτερη συνάντηση, άμεσα, στις 30 Μαρτίου, ώστε να δοθεί χρόνος για περισσότερη δημοσιοποίηση και συμμετοχή.⁵⁰⁵

Με κεντρικό σύνθημα, «Δουλειά για όλους, δουλειά με δικαιώματα», ξεκίνησε την Κυριακή 3-4-2016 η Μεγάλη Πορεία για την Ανεργία από την Πάτρα στην Αθήνα, την οποία διοργάνωσε ο Δήμος Πάτρας. Όπως είπε ο δήμαρχος, Κ. Πελετίδης, το ζητούμενο είναι οι πολίτες να στείλουν το μήνυμα προς την κυβέρνηση ότι δεν είναι άβουλοι, δεν είναι θεατές. Η απόφαση να διανυθούν μέσα σε οκτώ ημέρες περίπου 220 χιλιόμετρα αυτόν ακριβώς το σκοπό είχε εξαρχής: να στείλει η κοινωνία το μήνυμα ότι η κατάσταση αυτή δεν μπορεί να συνεχιστεί. Την εν λόγω πορεία στήριξαν δεκάδες συνδικάτα από την Ελλάδα και το εξωτερικό, καθώς πάρα πολλοί μαζικοί φορείς και πλήθος κόσμος. Η πορεία έφτασε στην Αθήνα στις 10-4-2016, στις 6 μ.μ., όπου έγινε συγκέντρωση στο Σύνταγμα και συναυλία από τον Πανελλήνιο Μουσικό Σύλλογο, με τη συμμετοχή εργατικών σωματείων και άλλων κοινωνικών φορέων.⁵⁰⁶

Στις 7-12-2016, στις 6 μ.μ., πραγματοποιήθηκε συγκέντρωση έξω από το υπουργείο Εργασίας από συλλογικότητες, οι οποίες δραστηριοποιούνται στα θέματα της εργασιακής επισφάλειας και της ανεργίας, από την Πρωτοβουλία για τον Συντονισμό Πρωτοβάθμιων Σωματείων, καθώς επίσης από εργατικές λέσχες και εργατικά σχήματα που δραστηριοποιούνται σε διάφορα σωματεία. Το ίδιο έγινε και σε άλλες πόλεις της χώρας (Θεσσαλονίκη, Πάτρα, Γιάννενα, Χανιά, Ηράκλειο, Βέροια), ως μια πανελλαδική μέρα κοινής δράσης ενάντια στην ανεργία και την επισφάλεια.⁵⁰⁷

Σε κινητοποίηση και παράσταση διαμαρτυρίας έξω από το υπουργείο Εργασίας, στις 21-12-2016, κάλεσαν οι Ενεργοί Άνεργοι, διεκδικώντας να συνεχιστεί η δωρεάν μετακίνηση με τα μέσα μαζικής μεταφοράς (MMM) που ισχύει από το καλοκαίρι του 2015. Σε συνάντηση με εκπροσώπους του υπουργείου τέθηκε το θέμα της επιδότησης, αφού μόνο ένας στους δέκα λαμβάνει επίδομα ανεργίας, ενώ έκφρασαν την έντονη ανησυχία τους σχετικά με την πρόταση της διοίκησης του ΟΑΕΔ για την εφαρμογή ποινολογίου σε όσους ανέργους δεν συμμορφώνονται. Μάλιστα, επεσήμαναν ότι αν υιοθετηθεί από μεριάς υπουργείου μια τέτοια απόφαση «μας οδηγούν εκ των πραγμάτων στα άκρα, και η ηγεσία του υπουργείου εργασίας θα είναι απολύτως υπεύθυνη για ότι επακολογήσει». Οι εκπρόσωποι του Υπουργείου διαβεβαίωσαν ότι δεν τίθεται θέμα να σταματήσει η δωρεάν μετακίνηση των ανέργων στα MMM, ενώ όσον αφορά την πρόταση του ΟΑΕΔ δήλωσαν ότι δεν βρίσκουν σύμφωνη την ηγεσία του Υπουργείου και δεν θα προχωρήσουν στην έγκρισή της. Όσον αφορά το θέμα της επιδότησης των ανέργων δεν έλαβαν συγκεκριμένη απάντηση.⁵⁰⁸

⁵⁰⁵ Για περισσότερα δεξ Σ. Σιμόπουλος, «Άνεργοι Δράμας – αποτίμηση της πρώτης συνάντησης», <http://www.xekinima.org/arthra/view/article/anergoi-dramas-apotimisi-tis-protis-synantisis/>, 23 Μαρτίου 2016.

⁵⁰⁶ Για περισσότερα δεξ το αφιέρωμα στον *Ριζοσπάστη*, 12-4-2016, σελ. 11-13, καθώς και στο Ν. Χατζησάκος, «Η ηχηρό μήνυμα κατά της ανεργίας από την πορεία Πάτρα-Αθήνα. Πως συρρικνώθηκε η αγορά εργασίας επί Μνημονίων», *Η Εποχή*, 10 Απριλίου 2016.

⁵⁰⁷ Γ. Σαλάπας, «Με αγώνες σπάμε τη σύγχρονη δουλειά», *Πριν*, 11 Δεκεμβρίου 2016.

⁵⁰⁸ Για πιο αναλυτικά δεξ την Ανακοίνωση των Ενεργών Άνεργων: «Ενημέρωση από τη συνάντηση και τα ‘χτυπήματα στην πλάτη’ του υπ. Εργασίας», στο <https://energoianergoi.wordpress.com/2016/12/>, 22 Δεκεμβρίου 2016.

Στις 5-4-2017, το πρωί, η κίνηση Ενεργοί Άνεργοι, πραγματοποίησε παράσταση διαμαρτυρίας στο υπουργείο Εργασίας με αίτημα να δοθεί έκτακτο επίδομα σε όλους τους ανέργους για τις γιορτές του Πάσχα, αλλά και τη διασφάλιση της δωρεάν μετακίνησής τους με τα μέσα μαζικής μεταφοράς αφότου γίνει η αλλαγή στα εισιτήρια. Σε συνάντηση που είχαν με εκπρόσωπο του υπουργείου, επειδή έλειπε η υπουργός κα Έφη Αχτσιόγλου, τους διαβεβαίωσαν ότι δεν θα υπάρξει αλλαγή στη δωρεάν μετακίνηση των ανέργων με το νέο εισιτήριο, ενώ δεν μπορούσαν να τους απαντήσουν σε ότι αφορά το αίτημα για έκτακτο επίδομα.

Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα προηγούμενα είναι αναγκαίο να επισημάνουμε ότι το πρόβλημα της ανεργίας φέρνει μπροστά μας μια από τις σημαντικότερες όψεις του φασιστικού κινδύνου. Διότι, η προσπάθεια των φασιστικών και ρατσιστικών οργανώσεων να αποκτήσουν μαζική βάση σε μια σειρά ευρωπαϊκών χωρών, στήνει τις δημαγωγικές της παγίδες, κατά κύριο λόγο, γύρω από τη μάζα των ανέργων.

Συνεπώς, η αυτοοργάνωση των ανέργων, καθώς επίσης των αλλοδαπών εργατών, των εργατών στη μαύρη αγορά εργασίας και των άλλων στρωμάτων εργαζομένων με επισφαλή απασχόληση, θα πρέπει να είναι η προσπάθεια για να μεταβληθεί η καπιταλιστική κρίση σε ένα νέο πεδίο παρέμβασης και νέων κοινωνικών κατακτήσεων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7: ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΗ ΠΥΚΝΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΚΠΡΟΣΩΠΗΣΗ⁵⁰⁹

7.1. Οι αλλαγές στην αγορά εργασίας και οι επιπτώσεις τους στα συνδικάτα: το γενικό πλαίσιο

Είναι πλέον γεγονός αναμφισβήτητο ότι η μη ύπαρξη σταθερής εργασίας, η αποκέντρωση της παραγωγής, η μετάλλαξη του εργατικού δικαίου, η απορύθμιση της αγοράς εργασίας, η επίθεση κατά του κράτους-πρόνοιας, η εξατομίκευση των εργασιακών σχέσεων και η συμπίεση των αμοιβών έχουν ως αποτέλεσμα την ένταση της ανασφάλειας για τους εργαζόμενους, η οποία, σε συνδυασμό με την αύξηση της ανταγωνιστικότητας μεταξύ τους, καθιστά πιο δύσκολη τη διάθεση για συλλογική δράση.

Ταυτόχρονα, οι αλλαγές στη σύνθεση του εργατικού δυναμικού, η υποχώρηση της απασχόλησης στη μεταποίηση και στις χειρωνακτικές δραστηριότητες, η ανάπτυξη της απασχόλησης στον τριτογενή τομέα της οικονομίας που κυριαρχείται από μικρές επιχειρήσεις με συνέπεια να αποτρέπει τη συγκέντρωση της εργατικής τάξης, η αύξηση της ανεργίας και της επισφαλούς απασχόλησης, η συρρίκνωση του δημόσιου και ευρύτερου δημόσιου τομέα με την εκχώρηση βασικών υπηρεσιών στον ιδιωτικό τομέα, καθώς επίσης οι διαχωρισμοί και οι διαστρωματώσεις στο εσωτερικό της εργατικής τάξης, δημιουργούν δυσκολίες στην κατεύθυνση της ενοποίησης και οργάνωσής της στα συνδικάτα.⁵¹⁰

Έτσι, οι εξελίξεις και οι αλλαγές που δρομολογούνται στο χώρο των εργασιακών σχέσεων ασκούν σοβαρές επιδράσεις και συμβάλλουν με το δικό τους τρόπο στην κρίση που βιώνουν τα συνδικάτα. Κρίση, που ενώ κύριο σύμπτωμά της είναι η αποσυνδικαλιστικοποίηση, επικεντρώνεται, κυρίως, στην αδυναμία των συνδικάτων να απαντήσουν στις προκλήσεις που τίθενται από τις αλλαγές που συντελούνται στην αγορά εργασίας, καθώς και στην αδυναμία τους να εκπροσωπήσουν τον «τύπο» του εργαζόμενου που απασχολείται «ευέλικτα». Παράλληλα, η διεθνοποίηση των οικονομιών και η απειλή εκ μέρους πολλών επιχειρήσεων για μετακίνησή τους σε άλλες χώρες εντείνει τη μείωση των συνδικαλιστικών διεκδικήσεων και υπονομεύει τις συνθήκες ανάπτυξης συλλογικής διαπραγμάτευσης και συλλογικής δράσης.⁵¹¹

⁵⁰⁹ Το παρόν κεφάλαιο, επεξεργασμένο εκ νέου και συμπληρωμένο σε αρκετά σημεία, βασίστηκε σε παλαιότερο κείμενο. Βλ. Δ. Κατσορίδας, «Το ζήτημα της συνδικαλιστικής εκπροσώπησης», εισήγηση στο 10ο Επιστημονικό Συνέδριο του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, με θέμα: *Εργασία και πολιτική. Συνδικαλισμός και οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα 1974-2004*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 18-21 Μαΐου 2005. Έχει δημοσιευτεί στον ανάλογο τόμο, Αθήνα 2007.

⁵¹⁰ Για περισσότερα βλέπε Visser J. (2006), *Union Membership Statistics in 24 Countries*, Monthly Labor Review, January, 38-49, και Western B. (1995), *A Comparative Study of Working-Class Disorganization: Union Decline in Eighteen Advanced Capitalist Countries*. *American Sociological Review*, 60(2): 179-201.

⁵¹¹ Ν. Γραμματικός – Δ. Κατσορίδας – Γ. Κολλιάς, «Οι επιπτώσεις της “παγκοσμιοποίησης” στο κόσμο της εργασίας», περιοδικό *Ενημέρωση* (έκδοση του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ), Ιούλιος-Αύγουστος 2000, τεύχος 61-62.

Όσον αφορά τα υψηλά ποσοστά ανεργίας είναι γεγονός ότι αποτελούν έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες της μείωσης της δύναμης των συνδικάτων να προστατεύσουν τα μέλη τους και να οργανώσουν καινούρια. Αυτό συμβαίνει, κυρίως, γιατί τα ίδια τα συνδικάτα δείχνουν αδυναμία να εκπροσωπήσουν το τμήμα αυτό του εργατικού δυναμικού που παραμένει άνεργο.

Η μείωση της δύναμης των συνδικάτων ήταν και αποτέλεσμα της εξασθένησης της νομικής κατοχύρωσης και προστασίας των εργαζομένων, καθώς και της εξασθένησης της θεσμικής αναγνώρισης των εκπροσώπων των εργαζομένων.

Όλα τα παραπάνω, σε συνδυασμό με ενδογενείς παράγοντες και αδυναμίες των συνδικάτων, οι οποίες σχετίζονται με τα ζητήματα δημοκρατικής και οργανωτικής συγκρότησής τους, με τη μείωση της συνδικαλιστικής πυκνότητας, καθώς και με το περιεχόμενο της δράσης τους, συνθέτουν αυτό που όλοι αναγνωρίζουν ως κρίση του συνδικαλιστικού κινήματος.

Τέλος, ένας ακόμη λόγος για τη μείωση της δύναμης και της αποτελεσματικότητας των συνδικάτων, οφείλεται στην υποχώρηση των κινημάτων, των κοινωνικών και εργατικών διεκδικήσεων, καθώς και στην έλλειψη οραμάτων, που θα πρόσφεραν στο εργατικό κίνημα την δυνατότητα προβολής διεκδικήσεων, μέσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο.⁵¹²

7.2. Η συνδικαλιστική έκφραση

Τα ελληνικά συνδικάτα εκφράζονται μέσα από δύο μεγάλες συνδικαλιστικές οργανώσεις: τη Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας (ΓΣΕΕ) και την Ανώτατη Διεύθυνση Ενώσεων Δημοσίων Υπαλλήλων (ΑΔΕΔΥ). Η ΓΣΕΕ περιλαμβάνει τα συνδικάτα του ιδιωτικού και του ευρύτερου δημόσιου τομέα (ΔΕΚΟ) και η ΑΔΕΔΥ περιλαμβάνει τα συνδικάτα των δημοσίων υπαλλήλων του χώρου της δημόσιας διοίκησης. Η διάρθρωση του συνδικαλιστικού κινήματος (σ.κ.), ρυθμίζεται από το Ν. 1264/1982, ο οποίος προβλέπει ως τρόπο οργάνωσης τρία επίπεδα: πρωτοβάθμιο, δευτεροβάθμιο και τριτοβάθμιο.

Συγκεκριμένα, η συνδικαλιστική διάρθρωση στον ιδιωτικό και ευρύτερο δημόσιο τομέα, καθώς και στο στενό δημόσιο τομέα έχει ως εξής:

Α. Ο ιδιωτικός και ο ευρύτερος δημόσιος τομέας (ΔΕΚΟ)

Ανήκουν και οργανώνονται οι εργαζόμενοι με σχέση εξαρτημένης εργασίας ιδιωτικού δικαίου και η εκπροσώπηση τους στις συνδικαλιστικές οργανώσεις διαρθρώνεται, όπως είπαμε, σε τρία επίπεδα:

α) τα *πρωτοβάθμια σωματεία*, τα οποία είναι αυτοτελή-αυτόνομα νομικά πρόσωπα και μπορούν να έχουν τοπικό ή και πανελλαδικό, επιχειρησιακό, ομοιοεπαγγελματικό ή κλαδικό χαρακτήρα. Σκοπός τους είναι η οργάνωση των εργαζομένων τόσο στις ιδιωτικές επιχειρήσεις όσο και σε αυτές του ευρύτερου Δημόσιου Τομέα (ΔΕΚΟ). Επίσης, μια νέα

⁵¹² Ν. Γραμματικός – Δ. Κατσορίδας – Γ. Κολλιάς, «Οι επιπτώσεις της “παγκοσμιοποίησης” στο κόσμο της εργασίας», ό.π.

μορφή οργάνωσης εργαζομένων, η οποία προέκυψε με την εφαρμογή των Μνημονίων είναι οι Ενώσεις Προσώπων (Νόμος 4024/2011).

β) *οι δευτεροβάθμιες οργανώσεις*, οι οποίες αφορούν τις Ομοσπονδίες και τα κατά τόπους Εργατικά Κέντρα και συγκροτούνται από δύο ή περισσότερα πρωτοβάθμια σωματεία. γ) *η τριτοβάθμια οργάνωση* που είναι η ΓΣΕΕ, η οποία συγκροτείται από τις δευτεροβάθμιες συνδικαλιστικές οργανώσεις (Εργατικά Κέντρα και Ομοσπονδίες), οι οποίες με τη σειρά τους συγκροτούνται από τα πρωτοβάθμια σωματεία. Η εκπροσώπηση των εργαζομένων στα συνέδρια της ΓΣΕΕ γίνεται μέσω των Ομοσπονδιών και των Εργατικών Κέντρων.

Β. Ο δημόσιος τομέας

Οργανώνονται οι εργαζόμενοι του στενού Δημόσιου Τομέα, των Ν.Π.Δ.Δ. και των ΟΤΑ και η εκπροσώπησή τους διαρθρώνεται επίσης σε τρία επίπεδα:

α) *οι πρωτοβάθμιοι σύλλογοι* προσωπικού που μπορεί να έχουν τοπικό, ομοιοεπαγγελματικό ή κλαδικό χαρακτήρα.

β) *οι δευτεροβάθμιες οργανώσεις*, οι οποίες συγκροτούνται από τους πρωτοβάθμιους συλλόγους των εργαζομένων και έχουν αποκλειστικά «κλαδική» διάσταση με την κατά Υπουργείο ή ΝΠΔΔ συγκρότηση και λειτουργία Ομοσπονδιών. Κατ' εξαίρεση, επειδή επί της ουσίας πρόκειται για πρωτοβάθμια συνδικαλιστική οργάνωση, θεωρείται ως δευτεροβάθμια και η πανελλαδικής εμβέλειας οργάνωση των υπαλλήλων ενός Υπουργείου ή μιας δημόσιας υπηρεσίας εφόσον είναι μία και ενιαία (π.χ. ο Πανελλήνιος Σύλλογος Υπαλλήλων Υπουργείου Υγείας Πρόνοιας, κλπ.).

γ) *η τριτοβάθμια συνδικαλιστική οργάνωση*, που είναι η ΑΔΕΔΥ, συγκροτείται από τις δευτεροβάθμιες οργανώσεις των δημοσίων υπαλλήλων, μέσω των οποίων γίνεται και η εκπροσώπηση των εργαζομένων στα συνέδρια της ΑΔΕΔΥ.

Γενικά, στην οργανωτική δύναμη της ΑΔΕΔΥ ανήκουν 46 ομοσπονδίες. Επιπλέον, στην έδρα κάθε Νομού λειτουργούν ως παραρτήματα της ΑΔΕΔΥ, τα Νομαρχιακά Τμήματα συγκροτούμενα από τοπικά πρωτοβάθμια σωματεία ή αντίστοιχα τοπικά παραρτήματα, τα οποία όμως έχουν μόνο συντονιστικό χαρακτήρα. Τα νομαρχιακά τμήματα, τα οποία ανέρχονται σε 51, δεν εκπροσωπούνται στο συνέδριο της ΑΔΕΔΥ, ενώ η λειτουργία τους καθορίζεται από εσωτερικό κανονισμό, ο οποίος εγκρίνεται από το Γενικό Συμβούλιο της ΑΔΕΔΥ. Επίσης, είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι από το σύνολο των ομοσπονδιών που υπάγονται στην ΑΔΕΔΥ, οι τέσσερις μόνο από αυτές, δηλαδή οι Ομοσπονδίες των δασκάλων (ΔΟΕ), των καθηγητών μέσης εκπαίδευσης (ΟΛΜΕ), των εργαζομένων στα δημόσια νοσοκομεία (ΠΟΕΔΗΝ) και των εργαζομένων στην Τοπική Αυτοδιοίκηση (ΠΟΕ-ΟΤΑ) αντιπροσωπεύουν πάνω από το 65% της συνολικής δύναμης της ΑΔΕΔΥ, ενώ το υπόλοιπο 35% κατανέμεται στις άλλες 42 ομοσπονδίες.⁵¹³

Σε ότι αφορά τον ιδιωτικό τομέα, καθώς και τις ΔΕΚΟ, κυριαρχεί η κλαδική ή η ομοιοεπαγγελματική συνδικαλιστική οργάνωση με αυξημένη όμως τη μορφή του επιχειρησιακού σωματείου τόσο σε πρωτοβάθμιο επίπεδο όσο και σε επίπεδο εκπροσώπησης στις Ομοσπονδίες και στα Εργατικά Κέντρα, ενώ στις ΔΕΚΟ υπάρχει το

⁵¹³ Κοινωνικό Πολύκεντρο ΑΔΕΔΥ, *Εμπειρικά Θεμελιωμένη Μελέτη των Αναγκών, των Προσδοκιών και των Στάσεων των Δυνάμει Ωφελούμενων Αναφορικά με τη Διαβούλευση*, Αθήνα 2011. Αναφέρεται στη μελέτη των Πέννυ Γεωργιάδου-Στάθη Τήκου, *Οργανωτική διάρθρωση του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος και σύγχρονες προκλήσεις* (επιστημονικός υπεύθυνος: Γ. Κουζής), ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα 2013, σελ. 18.

παράδοξο της ύπαρξης ομοσπονδιών σε επίπεδο επιχειρήσεων (ΔΕΗ, ΟΤΕ, ΟΣΕ, ΕΥΔΑΠ κλπ), που συγκροτούνται από ομοιοεπαγγελματικά σωματεία. Αποτέλεσμα είναι ένας πολλαπλός οργανωτικός κατακερματισμός στις προαναφερθείσες συνδικαλιστικές οργανώσεις. Συγκεκριμένα, στη ΓΣΕΕ, σύμφωνα με στοιχεία του 36ου Συνεδρίου της, το 2016, συμμετείχαν με αντιπροσώπους τους σε αυτό 1.875 ψηφίσαντα πρωτοβάθμια σωματεία, 69 Ομοσπονδίες, εκ των οποίων οι τρεις είναι συνταξιούχων, και 79 Εργατικά Κέντρα.

Επιπρόσθετα, είναι σημαντικό να επισημάνουμε μια ιδιαιτερότητα των ελληνικών συνδικάτων σε σχέση με τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά. Αυτή δεν είναι άλλη από το γεγονός ότι η οργανωτική τους ενότητα συνδυάζεται με την παρουσία και τη συνύπαρξη, στο ίδιο συνδικάτο, διαφορετικών συνδικαλιστικών παρατάξεων. Χαρακτηριστικό γνώρισμα των παρατάξεων είναι η στενή τους σύνδεση με τα κόμματα, τα οποία κατά κύριο λόγο εκπροσωπούνται στο ελληνικό Κοινοβούλιο. Έτσι, η λειτουργία τους δεν εξαντλείται σε μια απλή διαπάλη ιδεολογικών ρευμάτων, αλλά, όπως επισημαίνει ο Γ. Κουζής, λειτουργούν με κάθετη οργανωτική δομή, με τους δικούς τους κανόνες οργάνωσης και λειτουργίας, διατηρούν αυτόνομη παρουσία στις συνδικαλιστικές αρχαιρεσίες που διεξάγονται με το σύστημα της απλής αναλογικής, κατέρχονται με σχετικό ξεχωριστό ψηφοδέλτιο/συνδυασμό, λαμβάνουν αποφάσεις για τα ζητήματα που άπτονται των συμφερόντων και των παρεμβάσεων των συνδικάτων, διεξάγουν άτυπες διαδικασίες διαπραγμάτευσης και ουσιαστικά λειτουργούν ως οργανωμένες δυνάμεις στο εσωτερικό των συνδικάτων. Το χαρακτηριστικό αυτό, πλήττει ουσιαστικά την πραγματική ενότητα του συνδικαλιστικού κινήματος και αποτελεί έκφραση μιας ιδιότυπης διάσπασης.⁵¹⁴ Το αποτέλεσμα είναι η έντονη παραταξιοποίηση και κομματικοποίηση της συνδικαλιστικής ζωής.

Η ΓΣΕΕ, λαμβάνοντας υπόψη τα προβλήματα του σ.κ. και τον πολυκερματισμό των δομών του, ήδη από το 26ο Συνέδριό της, το 1990, και ιδιαίτερα από το 31ο Συνέδριό της, το 2002, το οποίο εξειδίκευσε ακόμη περισσότερο αυτά που συζητήθηκαν στο 26ο Συνέδριο, πήρε κάποιες αποφάσεις για την οργανωτική ανασυγκρότηση των συνδικάτων, οι οποίες σε γενικές γραμμές εδράζονται στο εξής τετράπτυχο: 1) ένα σωματείο σε κάθε επιχείρηση και σε κάθε κλάδο παραγωγής, 2) μία Ομοσπονδία ανά κλάδο παραγωγής, 3) ένα Εργατικό Κέντρο σε κάθε νομό, και 4) μία ενιαία τριτοβάθμια συνδικαλιστική οργάνωση των εργαζομένων με την ενοποίηση της ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ. Επιπρόσθετα, προκειμένου να υπάρξει και οικονομική αυτοτέλεια, αποφασίστηκε να κατακτηθεί σταδιακά η πλήρης οικονομική αυτοδυναμία του σ.κ., με στόχο την απαγκίστρωσή του από τις κρατικές παρεμβάσεις.

Το πρόβλημα είναι ότι από τις προαναφερθείσες αποφάσεις δεν έχει υλοποιηθεί καμία. Για παράδειγμα, ενώ από το 26ο Συνέδριο είχε ληφθεί η απόφαση να μειωθούν οι Ομοσπονδίες από 84 που υπήρχαν τότε σε 21 κλαδικές ομοσπονδίες, καθώς και η δημιουργία 52 Εργατικών Κέντρων αντί των 86, διαπιστώνεται ότι επί της ουσίας η

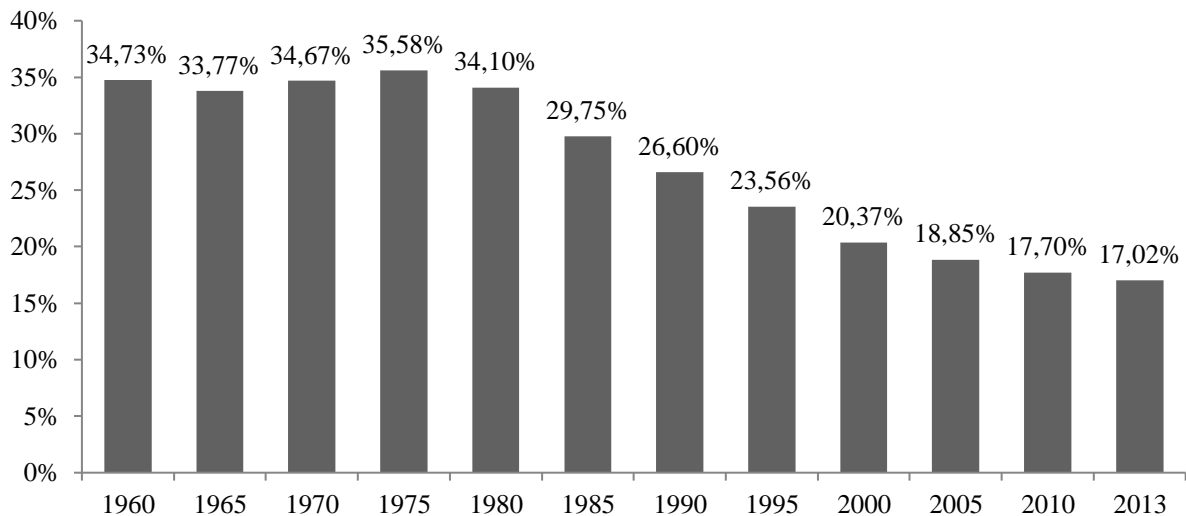
⁵¹⁴ Γ. Κουζής, *Τα χαρακτηριστικά του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος: Αποκλίσεις και συγκλίσεις με τον ευρωπαϊκό χώρο*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2007, σελ. 190-204 και 215-220.

επιδιωκόμενη αναδιάρθρωση του σ.κ. δεν έχει επιτευχθεί. Το ίδιο έχει συμβεί με τα Εργατικά Κέντρα, αλλά και με το θέμα της οικονομικής αυτοτέλειας των συνδικάτων.⁵¹⁵

7.3. Η συνδικαλιστική πυκνότητα στις χώρες του ΟΟΣΑ και στην Ευρώπη

Η αποτελεσματικότητα των συνδικάτων εξαρτάται από το βαθμό συμμετοχής των εργαζομένων σε αυτά και αναφέρεται με τον όρο *συνδικαλιστική πυκνότητα*,⁵¹⁶ ο οποίος είναι ένας σημαντικός δείκτης μέτρησης της δύναμης των συνδικάτων στο συσχετισμό δύναμης με το κράτος και το κεφάλαιο και αντανακλά αλλαγές τόσο στην βάση (οικονομία, κοινωνία) όσο και στο εποικοδόμημα (νομοθεσία, πολιτικοί συσχετισμοί κλπ.). Οι έρευνες δείχνουν ότι στη Δυτική Ευρώπη, την περίοδο μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1950-1975), ενώ υπήρξε σημαντική αύξηση της συμμετοχής στα συνδικάτα (η συνδικαλιστική πυκνότητα ανήλθε στο 34,2% το 1975), εντούτοις από την περίοδο μετά το 1980 άρχισε να υπάρχει μια σημαντική *μείωση* της δύναμής τους, τόσο στην Ευρώπη όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο (Διάγραμμα 7.1.), πέφτοντας στο 17% το 2013.⁵¹⁷

Διάγραμμα 7.1: Συνδικαλιστική πυκνότητα στις χώρες του ΟΟΣΑ, 1960-2013

Πηγή: OECD, Employment database, παρατίθεται σε Ζησιμόπουλος, 2018: 200.

⁵¹⁵ Για περισσότερα σχετικά με αυτά δεξ Πέννυ Γεωργιάδου-Στάθης Τήκος, *Οργανωτική διάρθρωση του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος και σύγχρονες προκλήσεις*, ό.π., σελ. 21-27.

⁵¹⁶ Σύμφωνα με τον ορισμό που παραθέτει ο Θ. Τσακίρης, «‘‘Συνδικαλιστική πυκνότητα’’ είναι ο λόγος του αριθμού των συνδικαλισμένων προς το σύνολο των εργαζομένων ενός κλάδου ή του συνόλου του εργατικού δυναμικού». Δες Θ. Τσακίρης, «Συνδικάτα και εργασιακές σχέσεις. Από την κρίση στην αποσυνδικαλιστικοποίηση», στο συλλογικό τόμο με τίτλο: *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2004. Εκλογές, κόμματα, ομάδες συμφερόντων. Χώρος και κοινωνία* (επιμέλεια: Χριστόφορος Βερναρδάκης), εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα 2005, σελ 402.

⁵¹⁷ Αναφέρεται στη διδακτορική διατριβή του Ι. Ζησιμόπουλου, *Ταξική σύνθεση των συνδικάτων και προσδιοριστικοί παράγοντες της συνδικαλιστικής πυκνότητας στην Ελλάδα*, Πανεπιστήμιο Πατρών, Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων, Πάτρα 2018, σελ. 200.

Ιδιαίτερα στις χώρες της Νότιας Ευρώπης (Ισπανία, Ιταλία, Γαλλία, Πορτογαλία, Ελλάδα) υπήρξε η μεγαλύτερη μείωση (βλ. Πίνακες 7.1. & 7.2.). Είναι μια τάση, η οποία δεν έχει ανακοπεί και συνιστά το βασικότερο πρόβλημα, επειδή αφορά την συλλογική εκπροσώπηση των συμφερόντων των εργαζομένων και τις γενικότερες αρνητικές εξελίξεις που αυτό επιφέρει στις εργασιακές σχέσεις.

Πίνακας 7.1: Μεταβολές της πυκνότητας των συνδικαλισμένων στο σύνολο του εργατικού δυναμικού από το 1950-2000 (%)

Χώρα	1950	1955	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000*
Αυστρία	61	64	63	62	56	58	58	46	43	39,8
Βέλγιο	37	-	-	40	53	57	54	51	53	-
Γαλλία	33	21	19	21	23	17	15	10	9	9,1
Γερμανία**	36	38	38	38	37	41	39	33	28,9	29
Δανία	53	59	63	64	67	80	73	71	82	87,5
Ελλάδα***	-	-	-	36	-	37	37	34	24,3	-
Ηνωμένο Βασίλειο	44	45	43	49	52	55	49	39	32	29
Ιρλανδία	37	-	-	53	55	57	56	50	38	-
Ισπανία	-	-	-	-	30	14	14	17	15	15
Ιταλία	45	43	29	38	43	54	51	39	39	35,4
Ολλανδία	43	41	40	40	38	35	29	25	26	27
Πορτογαλία	-	-	-	59	52	59	52	32	32	-
Σουηδία	67	71	68	73	75	88	92	82	83	79
Φινλανδία	34	33	42	51	67	70	69	72	81	-
ΗΠΑ****				25,9		20,2		15,6	14,2	13,5
Ιαπωνία				34,5		30,3		25,4		21,5

Πηγή: «Ευρωπαϊκό Δελτίο Πληροφοριών Συνδικαλιστικών Οργανώσεων των Εργαζομένων», τεύχος 1, 1998.

* Τα στοιχεία για το έτος 2000 προέρχονται από το Ινστιτούτο Γερμανικής Οικονομίας (Κολονία) και τη Διεθνή Οργάνωση Εργασίας. Αναφέρεται στον *Κόσμο του Επενδυτή*, 13-14 Μαρτίου 2004, σελ. 16. Παρ' ότι τα ποσοστά προέρχονται από διαφορετικές πηγές, εντούτοις τα παραθέτουμε διότι οι αποκλίσεις μεταξύ τους είναι μικρές και κατά τη γνώμη μας δεν δημιουργούν πρόβλημα όσον αφορά τις μεταβολές στη συνδικαλιστική πυκνότητα.

** Τα ποσοστά που αναφέρονται στη Γερμανία αφορούν το δυτικό τμήμα της χώρας.

*** Το ποσοστό του έτους 1995 προέρχεται από τη Διεθνή Οργάνωση Εργασίας (δες πίνακα 2).

**** Για τις ΗΠΑ και την Ιαπωνία, τα ποσοστά των ετών 1970 και 1980 προέρχονται από το Lange & Scruggs (1998), «*Where Have All the Members Gone? Union Density in the Era of Globalization*», σελ. 5, ενώ για τα έτη 1990, 1995 και 2000 τα ποσοστά προέρχονται από το Ινστιτούτο Γερμανικής Οικονομίας (Κολονία) και τη Διεθνή Οργάνωση Εργασίας (βλέπε *Κόσμος του Επενδυτή*, 13-14 Μαρτίου 2004, σελ. 16). Αν και τα ποσοστά προέρχονται από διαφορετικές πηγές και άρα υπάρχει ο κίνδυνος να έχουν σημαντικές αποκλίσεις μεταξύ τους, ο λόγος που τα παραθέτουμε είναι διότι δεν βρήκαμε κάποια πηγή που να παρουσιάζει τη διαχρονική εξέλιξη της συνδικαλιστικής πυκνότητας στις εν λόγω χώρες.

Πίνακας 7.2: Ποσοστιαία μεταβολή της συνδικαλιστικής πυκνότητας 1985-95 & 1993-2003

	A	B	Γ
Χώρα	Συνδικαλιστική Πυκνότητα (1995)	Ποσοστιαία μεταβολή (1985-95)	Ποσοστιαία μεταβολή (1993-2003)*
Αυστρία	41,2%	-19,2%	
Σουηδία	91,1%	+8,7%	-7,2%
Δανία	80,1%	+2,3%	+1,7%
Φινλανδία	79,3%	+16,15	+2,6
Γερμανία	28,9%	-17,6%	-23,9%
Γαλλία	9,1%	-37,2%	**
Ελλάδα	24,3%	-33,8%	-11,4%
Ισπανία	18,6%	+62,1%	***
Πορτογαλία	25,6%	-50,2%	+1,3%
Ισλανδία	83,3%	+6,3%	
Ιταλία	44,1%	-7,4%	+6,3%
Μάλτα	65,1%	-35,8%	+17,6%
Ολλανδία	25,6%	-11,0%	
Νορβηγία	-	+3,6%	+13,1%
Ελβετία	22,5%	-21,7%	
Ην. Βασίλειο	32,9%	-27,7%	

Πηγή: Δ.Ο.Ε.

* Πηγή: EIRO (Ευρωπαϊκό Παρατηρητήριο Εργασιακών Σχέσεων)

** Στη Γαλλία υπήρξε αύξηση τόσο της CGT (+4,5%), όσο και της CFTD (+44%).

*** Παρ' ότι στην Ισπανία δεν υπάρχουν πληροφορίες για τη CGT, εντούτοις επειδή όλες οι άλλες συνδικαλιστικές συνομοσπονδίες της χώρας παρουσίασαν αύξηση του ποσοστού συνδικαλισμένων, άρα μπορούμε να συμπεράνουμε ότι υπάρχει συνολική αύξηση του ποσοστού των συνδικαλισμένων.

Βέβαια, ο βαθμός συνδικαλιστικής πυκνότητας διαφοροποιείται σημαντικά από χώρα σε χώρα. Για παράδειγμα, ενώ παρατηρείται υψηλή συμμετοχή στα συνδικάτα των Σκανδιναβικών χωρών και στο Βέλγιο, γεγονός που οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην ενεργό συμμετοχή των συνδικάτων, λόγω παράδοσης «κοινωνικού εταιρισμού», στην εκπόνηση και υλοποίηση πολιτικών για την απασχόληση και την αγορά εργασίας και στη διαχείριση των επιδομάτων ανεργίας, εντούτοις δεν ισχύει το ίδιο για τις χώρες της Νότιας Ευρώπης, όπως ήδη είπαμε.⁵¹⁸

Σύμφωνα με τις Εκθέσεις του INE-ΓΣΕΕ και του Eurofound για τις «Εργασιακές Σχέσεις στην Ευρώπη και την Ελλάδα», την περίοδο 2011-2012, που αφορούν τις τάσεις της συνδικαλιστικής πυκνότητας στις χώρες της Ευρώπης των 27, παρατηρείται μια στασιμότητα, η οποία όμως συντελείται εν μέσω μιας γενικότερης τάσης μείωσης των ποσοστών των μελών των συνδικάτων στο σύνολο της μισθωτής απασχόλησης σε πιο μακροχρόνια βάση.⁵¹⁹

⁵¹⁸ Πέννυ Γεωργιάδου - Σ. Τήκος, *Οργανωτική διάρθρωση του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος και σύγχρονες προκλήσεις* ό.π., σελ. 28.

⁵¹⁹ Τα στοιχεία αναφέρονται στο Πέννυ Γεωργιάδου - Σ. Τήκος, *Οργανωτική διάρθρωση του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος και σύγχρονες προκλήσεις*, ό.π., σελ. 30-31.

Πιο συγκεκριμένα, καταγράφονται οι εξής τάσεις (Πίνακας 7.3.):

- μια σχετική σταθερότητα της συνδικαλιστικής πυκνότητας, σε εννέα (9) χώρες της Ε.Ε. (Αυστρία, Βέλγιο, Γερμανία, Δανία, Εσθονία, Φιλανδία, Ουγγαρία, Μάλτα, Σουηδία),
- μια συνολική μείωση της συνολικής συνδικαλιστικής πυκνότητας σε έντεκα (11) χώρες της Ε.Ε. (Βουλγαρία, Κύπρος, Τσεχία, Ελλάδα, Λετονία, Ολλανδία, Πολωνία, Σλοβενία, Σλοβακία, Ρουμανία, Βρετανία), και
- μια συνολική αύξηση σε δύο χώρες της Ε.Ε. (Βέλγιο, Γαλλία)

Πίνακας 7.3: Τάσεις εθνικής συνδικαλιστικής πυκνότητας στην Ε.Ε. 2011-12

Τάση	Χώρες (2011)	Χώρες (2012)
Εθνική συνολική μείωση αριθμού μελών συνδικάτων	Γερμανία, Ολλανδία, Ηνωμένο Βασίλειο, Κύπρος, Ουγγαρία,	Βουλγαρία, Κύπρος, Τσεχία, Ελλάδα, Λετονία, Ολλανδία, Πολωνία, Σλοβενία, Σλοβακία, Ρουμανία, Ηνωμένο Βασίλειο
Εθνική συνολική σταθερότητα αριθμού μελών συνδικάτων ή χωρίς στοιχεία	Βέλγιο, Βουλγαρία, Εσθονία, Φιλανδία, Γαλλία, Ελλάδα, Λετονία, Λιθουανία, Λουξεμβούργο, Νορβηγία, Πολωνία, Πορτογαλία, Ρουμανία, Σλοβακία, Ισπανία, Ιρλανδία, Πορτογαλία	Αυστρία, Βέλγιο, Γερμανία, Δανία, Εσθονία, Φιλανδία, Ουγγαρία, Μάλτα, Σουηδία
Εθνική συνολική αύξηση μελών συνδικάτων	Αυστρία, Τσεχία, Δανία, Μάλτα, Σουηδία	Βέλγιο, Γαλλία

Πηγή: EUROFOUND, Industrial relations and working conditions developments in Europe 2011 & 2012

Από τα παραπάνω φαίνεται ότι οι τάσεις συνδικαλιστικής πυκνότητας καταγράφουν μείωση του αριθμού των μελών των συνδικάτων, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται και χώρες με ισχυρή συνδικαλιστική παράδοση. Αυτό επιτείνεται και από τον οργανωτικό κατακερματισμό των ευρωπαϊκών συνδικάτων, όπου σε ένα αρκετά μεγάλο αριθμό χωρών μπορεί να υπάρχουν δύο ή τρεις ή και παραπάνω γενικές συνδικαλιστικές συνομοσπονδίες σε εθνικό επίπεδο, οι οποίες συνήθως συγκροτούνται σε ιδεολογικοπολιτική βάση, όπως για παράδειγμα στη Γαλλία που υπάρχουν πέντε εθνικά συνδικάτα (CGT, CFDT, Unsa, FSu, Solidaires). Κάτι ανάλογο συμβαίνει και στην Ισπανία, την Πορτογαλία, την Κύπρο, την Ολλανδία, την Πολωνία κλπ. Υπάρχουν, βέβαια, και συνδικάτα που συγκροτούνται σε εθνικό επίπεδο με βάση τα διαφορετικά επαγγέλματα ή κατηγορίες εργαζομένων (π.χ. σε άλλη συνομοσπονδία είναι οι εργάτες και σε άλλη οι υπάλληλοι ή οι δημόσιοι υπάλληλοι). Η Ελλάδα, ανήκει μεν στην κατηγορία των οργανώσεων που συγκροτούνται στη βάση των διαφορετικών κατηγοριών εργαζομένων, εφόσον διαθέτει μια κεντρική συνδικαλιστική

οργάνωση, την ΓΣΕΕ, για τον ιδιωτικό και ευρύτερο δημόσιο τομέα (ΔΕΚΟ) και μια αντίστοιχη για το δημόσιο, την ΑΔΕΔΥ. Όμως, η ιδιαιτερότητά της έγκειται σε αυτό που προείπαμε, δηλαδή ότι εντός και των δύο συνδικαλιστικών οργανώσεων εκφράζονται και λειτουργούν όλες οι ιδεολογικές ή συνδεδεμένες με κόμματα συνδικαλιστικές παρατάξεις. Το ιδιότυπο αυτό καθεστώς οργανωτικής έκφρασης αποτελεί ελληνική ιδιαιτερότητα, η οποία δεν συναντάται με την ίδια ακριβώς εκδοχή σε καμία άλλη ευρωπαϊκή χώρα.⁵²⁰

Η οργανωτική διάσπαση της ενότητας της εργατικής τάξης με την πολλαπλότητα των ευρωπαϊκών συνδικαλιστικών οργανώσεων σε εθνικό επίπεδο, παρ' ότι αποτελεί αρνητικό παράγοντα για την αποτελεσματική παρέμβασή τους και την προώθηση των εργατικών συμφερόντων, εντούτοις δεν αποτελεί πανάκεια. Κι αυτό διότι υπάρχουν περιπτώσεις, όπως η Ελλάδα,

«...όπου η οργανωτική ενότητα δυναμιτίζεται σε σημαντικό βαθμό στην πράξη, όταν αδυνατεί να συνδυαστεί με την ουσιαστική και δυναμική σύνθεση των διαφορετικών απόψεων. Στον αντίποδα, στις χώρες που το συνδικαλιστικό κίνημα χαρακτηρίζεται από οργανωτικό πλουραλισμό είτε μπορεί να ωθείται σε πλήρη κατακερματισμό και δραματική απομαζικοποίηση, με ακραίο το παράδειγμα της Γαλλίας... είτε να χαρακτηρίζεται, παρά τη διάσπασή του, από υψηλό βαθμό συνεργασίας και συντονισμού δράσης, με αποκορύφωμα τη βελγική εμπειρία...».⁵²¹

7.4. Ανασκόπηση ερευνών για τη συνδικαλιστική πυκνότητα στην Ελλάδα

Οι ίδιες εξελίξεις στην συνδικαλιστική πυκνότητα που ισχύουν στην Ευρώπη ισχύουν και για την Ελλάδα, με τη διαφορά ότι οι μεταβολές και οι τάσεις μείωσης, άρχισαν μια δεκαετία αργότερα, δηλαδή από το 1990 και μετά (Πίνακας 7.1.). Επίσης, και στον Πίνακα 7.2., ο οποίος έχει ως βάση άλλες περιόδους (1985-95 και 1993-2003), φαίνονται και εκεί οι αλλαγές που συμβαίνουν στο ποσοστό συνδικαλισμένων. Για την Ελλάδα, παρουσιάζεται μια πτώση της τάξης του -33,8% κατά τη δεκαετή περίοδο 1985-1995 και -11,4% την περίοδο 1993-2003. Βέβαια, για την περίοδο 1985-1995, θα πρέπει να δούμε με επιφύλαξη το εν λόγω στοιχείο, διότι είναι υπερβολικά μεγάλη η ποσοστιαία μείωση.

Πάντως, όπως και να έχει, η τάση δείχνει μείωση της συνδικαλιστικής πυκνότητας. Τις εν λόγω διεργασίες επιβεβαιώνουν και τα στοιχεία του ΟΟΣΑ (Πίνακας 7.4.), τα οποία καταγράφουν την συνδικαλιστική πυκνότητα στην Ελλάδα, από το 1999 έως το 2011, όπως επίσης και το Διάγραμμα 7.2., στο οποίο παρουσιάζεται η εξέλιξη από το 1977 έως το 2013. Από τα στοιχεία, γίνεται φανερό η μείωση της συνδικαλιστικής πυκνότητας, πράγμα που σημαίνει ότι στην Ελλάδα συμβαίνει ότι και στις άλλες χώρες, δηλαδή ακολουθείται η διεθνή τάση μείωσης των μελών των συνδικάτων.

⁵²⁰ Γ. Κουζής, *Τα χαρακτηριστικά του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος*, ό.π.

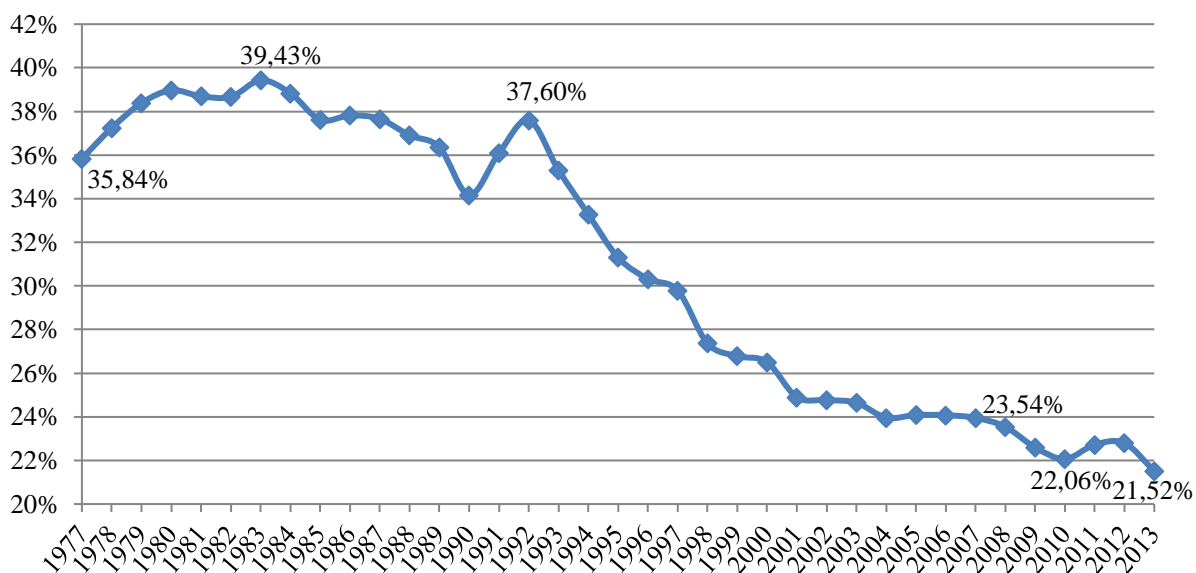
⁵²¹ Γ. Κουζής, «Το συνδικαλιστικό κίνημα και οι συλλογικές διαπραγματεύσεις στην Ελλάδα και στην Ευρώπη», στον συλλογικό τόμο με τίτλο: *Η Μεταρρύθμιση του Κράτους Πρόνοιας* (επιμέλεια: Θ. Σακελλαρόπουλος), εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, 1999, σελ. 268.

Πίνακας 7.4: Εξέλιξη Συνδικαλιστικής Πυκνότητας στην Ελλάδα (1999-2011)

ΕΛΛΑΔΑ			
Έτος	Σύνολο μισθωτών (000)	Σύνολο συνδικαλισμένων (000)	Συνδικαλιστική πυκνότητα (%)
1999	2337,4	626,1	26,79
2000	2378,7	630,6	26,51
2001	2466,3	635,2	25,75
2002	2545,3	647,9	25,45
2003	2616,0	660,7	25,26
2004	2746,2	673,4	24,52
2005	2785,0	686,1	24,64
2006	2834,0	698,9	24,66
2007	2896,4	709,8	24,51
2008	2974,8	713,0	23,97
2009	2922,1	699,4	24,51
2010	2853,9	686,0	25,21
2011	2645,9	672,9	25,43

Πηγή: OECD, Dataset: Trade Union Density, 2013

Διάγραμμα 7.2: Συνδικαλιστική πυκνότητα στην Ελλάδα, 1977-2013

Πηγή: Visser, 2013, παρατίθεται σε Ζησιμόπουλος, 2018: 213. Η συνδικαλιστική πυκνότητα υπολογίζεται ως ποσοστό του αριθμού των μισθωτών συνδικαλισμένων προς το σύνολο της μισθωτής απασχόλησης (καθαρή συνδικαλιστική πυκνότητα). Στα μέλη δεν συμπεριλαμβάνονται οι αυτοαπασχολούμενοι, οι συνταξιούχοι, οι άνεργοι και οι φοιτητές. Τα δεδομένα για τον υπολογισμό της συνδικαλιστικής πυκνότητας προέρχονται από στοιχεία των συνδικαλιστικών οργανώσεων (ΓΣΕΕ και ΑΔΕΔΥ) και από βιβλιογραφικές αναφορές (Visser, 2013: 1-4).

Όπως διαπιστώνει η μελέτη του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, ενώ το σύνολο των μισθωτών αυξάνεται το 2011 σε ποσοστό 13,2% (308.500) σε σχέση με το 1999, το σύνολο των συνδικαλισμένων μελών αυξάνεται κατά 7,5% (46.800) σε σχέση με το 1999. Αυτό υποδηλώνει ότι μόνο το 15% των επιπλέον εργαζόμενων γίνονται μέλη μιας συνδικαλιστικής οργάνωσης.⁵²²

Σε ό,τι αφορά τη συνδικαλιστική πυκνότητα στην Ελλάδα, μια ακόμη διαπίστωση που μπορεί να γίνει είναι η σημαντική διαφοροποίηση ανάμεσα στον ιδιωτικό και δημόσιο τομέα. Συγκεκριμένα, στον καθαυτό ιδιωτικό τομέα, το ποσοστό συνδικαλισμού δεν υπερβαίνει το 15% ή και λιγότερο, όπως θα δούμε παρακάτω, από την ανάλυση σε επίπεδο κλάδων και ομοσπονδιών, ενώ αντίθετα στο δημόσιο τομέα, σε κάποιες περιπτώσεις, υπερβαίνει το 90%. Οι λόγοι αυτής της έντονης διαφοροποίησης οφείλονται αφενός ότι στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας η εργοδοτική πλευρά έδειχνε πάντα εχθρική στάση στο συνδικαλισμό, ενώ αφετέρου η διόγκωση της ανεργίας, καθώς επίσης και η επιφυλακτική στάση που έχουν οι Έλληνες εργαζόμενοι στα συνδικάτα συνετέλεσαν στην περιορισμένη ανάπτυξη του συνδικαλισμού στον εν λόγω τομέα. Αντίθετα, ο υψηλός δείκτης συνδικαλισμού στον δημόσιο τομέα οφείλεται στην εργασιακή ασφάλεια που αισθάνονται οι μισθωτοί αυτού του τομέα, εξαιτίας της μονιμότητας στην απασχόληση.⁵²³

Σύμφωνα, λοιπόν, με τα προαναφερθέντα φαίνεται ότι στο σύνολο των εργαζομένων, το ποσοστό των μισθωτών που είναι μέλη συνδικαλιστικών οργανώσεων (συνδικαλιστική πυκνότητα) είναι από τα χαμηλότερα στην Ευρώπη (κυμαίνεται περίπου στο 21%).

Βέβαια, υπάρχουν επιφυλάξεις για τα στοιχεία που παρουσιάζουν οι διεθνείς οργανισμοί, επειδή πιθανόν να μην έχουν επαρκή εικόνα για τον αριθμό των συνδικαλισμένων μισθωτών, και γι' αυτό υπάρχουν κάποιες διαφοροποιήσεις όσον αφορά τη συνδικαλιστική πυκνότητα στην Ελλάδα. Για του λόγου το αληθές, θα αξιοποιήσουμε, πάλι, τα στοιχεία από την προαναφερθείσα μελέτη του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.

7.4.1. Η μελέτη του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ

Η εν λόγω μελέτη,⁵²⁴ έλαβε υπόψη της τα στοιχεία των δύο ανώτατων συνδικαλιστικών οργανώσεων, της ΓΣΕΕ και της ΑΔΕΔΥ, σχετικά με τον αριθμό των μελών τους, όπως αυτά προέκυψαν από τα συνέδρια τους, το 2013, μέσω των οποίων έγινε η ανάδειξη των συνδικαλιστικών ηγεσιών για την τριετία 2013-16.⁵²⁵ Επίσης, στηρίχτηκε στα δεδομένα της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής (ΕΛΣΤΑΤ), για το συνολικό αριθμό των μισθωτών,

⁵²² Πέννυ Γεωργιάδου - Σ. Τήκος, *Οργανωτική διάρθρωση του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος και σύγχρονες προκλήσεις* ό.π., σελ. 28.

⁵²³ Γ. Κουζής, «Το συνδικαλιστικό κίνημα και οι συλλογικές διαπραγματεύσεις στην Ελλάδα και στην Ευρώπη», ό.π.

⁵²⁴ Πέννυ Γεωργιάδου - Στάθης Τήκος, *Οργανωτική διάρθρωση του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος και σύγχρονες προκλήσεις*, ό.π., σελ. 40-73.

⁵²⁵ Για τον υπολογισμό του αριθμού των συνδικαλισμένων μελών, που είναι ο αριθμητής του κλάσματος, ελήφθη υπόψη ο αριθμός των ψηφισάντων μελών και όχι η κατηγορία των οικονομικώς τακτοποιηθέντων μελών. Αυτό έγινε επειδή ο αριθμός των ψηφισάντων μελών υποδηλώνει ενεργότερη συμμετοχή ενός μέλους στις δραστηριότητες του συνδικάτου στο οποίο ανήκει.

έχοντας όμως ως έτος αφετηρίας το 2011 για τον υπολογισμό της συνδικαλιστικής πυκνότητας, διότι οι διαδικασίες για την ανάδειξη των συνδικαλιστικών οργάνων στηρίχτηκαν σε εκλογές στα μέλη τους μεταξύ των ετών 2010-13. Επιπρόσθετα, οι διαδικασίες των συνεδρίων της ΓΣΕΕ και της ΑΔΕΔΥ, που έγιναν το 2013, στηρίζονται στην εκλογή αντιπροσώπων από τα σωματεία-μέλη, και προκύπτει από την καταγεγραμμένη δύναμη των συνδικάτων με βάση, κατά κύριο λόγο, τα στοιχεία του 2011 και δευτερευόντως του 2012.

Με βάση, λοιπόν, τα δεδομένα της ΕΛΣΤΑΤ προκύπτει ότι για το 2011 ο συνολικός αριθμός μισθωτών, με οποιασδήποτε μορφή σχέσης εξαρτημένης εργασίας, ήταν 2.645.866 άτομα. Όμως, για τον όσο πιο ακριβή υπολογισμό της συνδικαλιστικής πυκνότητας, η μελέτη του ΙΝΕ έκανε κάποιες αφαιρέσεις. Έτσι, αφαιρέθηκαν ορισμένες κατηγορίες εργαζομένων οι οποίοι διέπονται από ένα ειδικό καθεστώς ως προς την άσκηση των συνδικαλιστικών τους δικαιωμάτων ή εκκρεμούν δικαστικές αποφάσεις για το εάν δικαιούνται να μπορούν να συνδικαλιζονται. Στην κατηγορία αυτή εντάσσεται το ένστολο προσωπικό των ενόπλων δυνάμεων, καθώς επίσης ο κλήρος και οι δικαστικοί λειτουργοί. Αν και δεν μπορεί να εξακριβωθεί επακριβώς ο αριθμός του ένστολου μόνιμου προσωπικού των ενόπλων δυνάμεων, υπολογίζονται στις 85.000 στελέχη. Ο κλήρος στη χώρα, όλων των δογμάτων που αναγνωρίζονται από την ελληνική πολιτεία και μισθοδοτείται από αυτή υπολογίζεται στις 10.200 άτομα, ενώ οι δικαστικοί λειτουργοί όλων των βαθμίδων υπολογίζονται στις 4.000 άτομα. Άρα, το σύνολο των παραπάνω μισθωτών που αφαιρείται προσεγγίζει τις 99.200 άτομα.

Επίσης, η μελέτη του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ αφαιρεί και εκείνες οι κατηγορίες των μισθωτών, οι οποίες ενώ έχουν συστήσει συνδικαλιστικές οργανώσεις και δυνητικά μπορούν να εκπροσωπηθούν από τις δύο ανώτατες οργανώσεις της χώρας, τη ΓΣΕΕ και την ΑΔΕΔΥ, εντούτοις για κάποιους λόγους, που κυρίως άπτονται των σχέσεων που διαμορφώνονται στο εσωτερικό του συνδικαλιστικού κινήματος, τα συγκεκριμένα συνδικάτα δεν ανήκουν στη δύναμη ούτε της ΓΣΕΕ ούτε της ΑΔΕΔΥ. Πρόκειται αφενός για το προσωπικό και τα συνδικάτα της Ελληνικής Αστυνομίας, του Λιμενικού Σώματος και του διδακτικού και ερευνητικού προσωπικού των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, το οποίο ως δημόσιοι υπάλληλοι θα ανήκαν στη δύναμη της ΑΔΕΔΥ, αφετέρου για τους μισθωτούς από τον χώρο της δημοσιογραφίας, οι οποίοι επειδή είναι ιδιωτικός τομέας θα μπορούσαν να ανήκουν στη ΓΣΕΕ. Ο συνολικός αριθμός των συγκεκριμένων κατηγοριών μισθωτών προσεγγίζει τις 92.400 μισθωτούς (περί τις 61.000 το ένστολο προσωπικό της ΕΛ.ΑΣ, περί τις 7.400 το ένστολο προσωπικό του Λιμενικού Σώματος, περί τις 12.000 το διδακτικό και ερευνητικό προσωπικό των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της χώρας και περίπου 12.000 οι μισθωτοί δημοσιογράφοι).

Κατά συνέπεια, εφόσον αφαιρεθούν οι παραπάνω κατηγορίες εργαζομένων (191.600 άτομα) από το συνολικό αριθμό των μισθωτών (2.645.866 άτομα), τότε ο συνολικός αριθμός των μισθωτών που εντάσσονται στον υπολογισμό της συνολικής συνδικαλιστικής πυκνότητας της χώρας και σε εργασιακούς χώρους που δραστηριοποιούνται οι οργανώσεις-μέλη της ΓΣΕΕ και της ΑΔΕΔΥ είναι 2.454.266 άτομα. Το συγκεκριμένο μέγεθος αποτελεί και τον παρονομαστή, με βάση τον ορισμό που δώσαμε για τον υπολογισμό της συνδικαλιστικής πυκνότητας, το οποίο προκύπτει ως ο αριθμός των

συνδικαλισμένων μελών μιας οργάνωσης προς το συνολικό αριθμό των εργαζομένων στους οποίους απευθύνεται.

Σύμφωνα με την παραπάνω προσέγγιση, ο αριθμός των ψηφισάντων μελών που έβγαλε αντιπροσώπους για το 35ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ, το 2013, είναι 417.247 άτομα (τα οικονομικώς τακτοποιηθέντα μέλη ανέρχονται σε 538.257 άτομα), εκ των οποίων τα 239.926 άτομα προέρχονται από τις Ομοσπονδίες (με οικονομικώς τακτοποιηθέντα μέλη 301.934 άτομα) και τα υπόλοιπα 177.321 από τα Εργατικά Κέντρα της χώρας (με οικονομικώς τακτοποιηθέντα μέλη 236.323 άτομα).

Όσον αφορά τους εργαζόμενους που υπάγονται στις συνδικαλιστικές οργανώσεις-μέλη της ΑΔΕΔΥ, σύμφωνα με τα στοιχεία που προκύπτουν από το Συνέδριό της, το 2013, ανέρχονται σε 264.498 ψηφισαντα άτομα. Σε αυτούς θα πρέπει να προστεθεί και ένας επιπλέον αριθμός μισθωτών-μελών που ανήκουν σε ομοσπονδίες, οι οποίες για διάφορους λόγους δεν απέστειλαν αντιπροσώπους στο συνέδριο της ΑΔΕΔΥ. Ειδικότερα, προκύπτει ότι δεν υπήρξαν αντιπρόσωποι από οκτώ (8) ομοσπονδίες-μέλη της ΑΔΕΔΥ. Κατά συνέπεια, μία δύναμη περί τις 273.000 ψηφισαντα μέλη της ΑΔΕΔΥ ανταποκρίνεται εγγύτερα στην πραγματικότητα.

Με βάση αυτές τις εκτιμήσεις, αν προστεθούν τα ψηφισαντα μέλη και των δύο ανώτατων συνδικαλιστικών οργανώσεων (ΓΣΕΕ: 417.247 άτομα + ΑΔΕΔΥ: 273.000 άτομα), τότε διαμορφώνεται ένας συνολικός αριθμός περί των 690.247 μισθωτών που μπορεί να θεωρηθούν ως ενεργά μέλη των δύο συνδικάτων της χώρας. Ως εκ τούτου, η συνολική συνδικαλιστική πυκνότητα της χώρας είναι 28,1% αντί 25,4% που δείχνουν τα στοιχεία του ΟΟΣΑ στον πίνακα 4 (δηλαδή, τα 690.247 ψηφισαντα μέλη διαιρούμενα με τους 2.454.266 μισθωτούς που εντάσσονται στον υπολογισμό της συνολικής συνδικαλιστικής πυκνότητας, μας δίνει το ποσοστό της συνδικαλιστικής πυκνότητας).

Η μελέτη του ΙΝΕ, προχωρώντας σε περαιτέρω επιμερισμό, υπολογίζει και τη συνδικαλιστική πυκνότητα κάθε συνομοσπονδίας ξεχωριστά (ΓΣΕΕ και ΑΔΕΔΥ). Έτσι, όσον αφορά το στενό δημόσιο τομέα, οι υπολογισμοί δείχνουν ότι ο αριθμός των μισθωτών, το 2011, στον οποίο απευθύνονται οι οργανώσεις μέλη της ΑΔΕΔΥ, κυμαίνεται σε 500.476 άτομα.⁵²⁶ Επομένως, μπορεί να ειπωθεί ότι η συνδικαλιστική πυκνότητα της ανώτατης συνδικαλιστικής οργάνωσης των δημοσίων υπαλλήλων προσεγγίζει το 54,5% (δηλαδή, τα 273.000 ψηφισαντα μέλη στο συνέδριο της ΑΔΕΔΥ διαιρούμενα με τους

⁵²⁶ Ο αριθμός αυτός προκύπτει αφαιρώντας, όπως ήδη έχουμε επισημάνει, τις κατηγορίες των μισθωτών που δεν μπορούν να υπαχθούν στη δύναμη της ΑΔΕΔΥ, είτε επειδή αυτοί είναι συμβασιούχοι και άρα μη τακτικό προσωπικό (περίπου 70.000 άτομα) είτε συμβασιούχοι γιατροί, οι οποίοι ταυτόχρονα απασχολούνται στον ιδιωτικό τομέα ως ιδιοκτήτες ιατρείων (περίπου 10.000 άτομα) είτε διέπονται από ειδικό καθεστώς όπως είναι το ένστολο προσωπικό των ενόπλων δυνάμεων, ο κλήρος και οι δικαστικοί είτε τέλος επειδή είναι εκείνες οι κατηγορίες, οι οποίες ενώ έχουν συνδικαλιστικές οργανώσεις εντούτοις δεν ανήκουν στη δύναμη της ΑΔΕΔΥ, όπως είναι το προσωπικό της Ελληνικής Αστυνομίας, του Λιμενικού Σώματος και του διδακτικού και ερευνητικού προσωπικού των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Έτσι, αν από το σύνολο των μισθωτών που υπάγονται με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στο στενό δημόσιο τομέα και κυμαίνεται περίπου σε 760.076 άτομα, αφαιρεθούν οι παραπάνω κατηγορίες, τότε προκύπτει ο συνολικός πληθυσμός που απευθύνεται η ΑΔΕΔΥ (ήτοι 500.476 άτομα). Για περισσότερα δες Πέννυ Γεωργιάδου – Σ. Τήκος, *Οργανωτική διάρθρωση του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος και σύγχρονες προκλήσεις*, ό.π., σελ. 52-55.

500.476 μισθωτούς που απευθύνεται η ΑΔΕΔΥ, μας δίνει το ποσοστό της συνδικαλιστικής πυκνότητας).

Με ανάλογο τρόπο υπολογίζεται και η συνδικαλιστική πυκνότητα της ΓΣΕΕ, η οποία εκπροσωπεί τους εργαζόμενους στον ιδιωτικό τομέα και τις ΔΕΚΟ. Έτσι, αν από τους 2.454.266 που είναι αριθμός των μισθωτών που εντάσσονται στον υπολογισμό της συνολικής συνδικαλιστικής πυκνότητας της χώρας σε ΓΣΕΕ και ΑΔΕΔΥ μαζί (υπενθυμίζουμε ότι 2.645.866 είναι ο συνολικός αριθμός των μισθωτών πριν γίνουν οι απαραίτητες αφαιρέσεις, όπως είδαμε παραπάνω), αφαιρεθούν οι 500.476 που είναι ο αριθμός των δημοσίων υπαλλήλων που απευθύνονται οι οργανώσεις της ΑΔΕΔΥ, τότε ο συνολικός αριθμός εργαζομένων που απευθύνονται οι οργανώσεις-μέλη της ΓΣΕΕ είναι 1.953.790 μισθωτοί. Με βάση την παραπάνω παραδοχή η συνδικαλιστική πυκνότητα της ΓΣΕΕ κυμαίνεται περί το 21,3% (ήτοι 417.247 που είναι τα ψηφίσαντα μέλη για το 35ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ, το 2013, διαιρούμενα με τους 1.953.790 μισθωτούς, μας δίνεται το ποσοστό της συνδικαλιστικής πυκνότητας).

Όμως, το μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζεται όταν η συνδικαλιστική πυκνότητα εξειδικεύεται, ακόμη περισσότερο, σε επίπεδο κλάδων οικονομικής δραστηριότητας, έχοντας ως βάση τη δύναμη των ομοσπονδιών-μελών της ΓΣΕΕ, που απέστειλαν αντιπροσώπους στο 35^ο Συνέδριο της συνομοσπονδίας.

Έτσι, έχουμε τα εξής αποκαλυπτικά στοιχεία. *Τη μεγαλύτερη συνδικαλιστική πυκνότητα παρουσιάζουν οι ΔΕΚΟ*, με πρώτο τον τομέα της Υδρευσης (ΕΥΔΑΠ συν ΔΕΥΑ), ο οποίος έχει 6.147 εργαζόμενους εκ των οποίων οι ψηφίσαντες είναι 5.451 άτομα και με συνδικαλιστική πυκνότητα να προσεγγίζει το 88,6%. Ακολουθούν, η ΔΕΗ (20.601 μισθωτοί εκ των οποίων οι ψηφίσαντες είναι 15.625 άτομα) με συνδικαλιστική πυκνότητα να προσεγγίζει το 60%, ο ΟΤΕ (16.932 μισθωτοί - 10.170 ψηφίσαντες) με συνδικαλιστική πυκνότητα να προσεγγίζει το 76% και τα ΕΛΤΑ (13.829 μισθωτοί - 7.911 ψηφίσαντες) με συνδικαλιστική πυκνότητα στο 57,2%.

Μετά τις ΔΕΚΟ ακολουθεί ο κλάδος του πετρελαίου και φυσικού αερίου (6.629 μισθωτοί - 4.583 ψηφίσαντες) με συνδικαλιστική πυκνότητα στο 69%, οι τράπεζες (77.220 μισθωτοί - 43.584 ψηφίσαντες) με συνδικαλιστική πυκνότητα 56,4%, ο ασφαλιστικός κλάδος (12.100 μισθωτοί - 4.188 ψηφίσαντες) με συνδικαλιστική πυκνότητα 34,6%, ο κλάδος του καπνού (3.523 μισθωτοί - 1.059 ψηφίσαντες) με συνδικαλιστική πυκνότητα 30%, ο κλάδος των ηλεκτρονικών μέσων ενημέρωσης και ψυχαγωγίας (18.900 μισθωτοί - 5.397 ψηφίσαντες) με συνδικαλιστική πυκνότητα 28,6%, ο κλάδος των μεταφορών (120.145 μισθωτοί - 23.739 ψηφίσαντες) με συνδικαλιστική πυκνότητα περίπου 20%, ο κλάδος του φαρμάκου (12.287 μισθωτοί - 2.316 ψηφίσαντες) με συνδικαλιστική πυκνότητα 19%, ο κλάδος του μετάλλου (50.775 μισθωτοί - 7.562 ψηφίσαντες) με συνδικαλιστική πυκνότητα 15%, ο κλάδος των κατασκευών (167.700 μισθωτοί - 24.883 ψηφίσαντες) με συνδικαλιστική πυκνότητα 13,5%, ο κλάδος της ένδυσης (22.148 μισθωτοί - 2.989 ψηφίσαντες) με συνδικαλιστική πυκνότητα 13,5%, ο κλάδος της εκτύπωσης (28.000 μισθωτοί - 3.490 ψηφίσαντες) με συνδικαλιστική πυκνότητα 12,5%, ο κλάδος των τροφίμων και του επισιτισμού (260.426 μισθωτοί - 13.415 ψηφίσαντες) με συνδικαλιστική πυκνότητα περίπου 5%, και τέλος ο κλάδος του εμπορίου και της παροχής υπηρεσιών, ο

οποίος συγκεντρώνει 579.000 μισθωτούς εκ των οποίων το σύνολο των ψηφισάντων στο μεγαλύτερο συνδικάτο, που είναι η Ομοσπονδία Ιδιωτικών Υπαλλήλων Ελλάδας (ΟΙΥΕ) είναι 28.253 μισθωτοί, πράγμα που σημαίνει ότι η συνδικαλιστική πυκνότητα προσεγγίζει περίπου το 5%.⁵²⁷

Όμως, αυτό που παρατηρούμε, από τα προαναφερθέντα στοιχεία, είναι ότι οι μεγαλύτεροι κλάδοι, από την άποψη ότι εκεί απασχολείται ο μεγαλύτερος αριθμός εργαζομένων, δηλαδή αυτός του εμπορίου και παροχής υπηρεσιών και των τροφίμων-επισιτισμού, έχουν τη χαμηλότερη συνδικαλιστική πυκνότητα. Αποδεικνύεται ότι αφενός η πανσπερμία των μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων που δραστηριοποιείται εκεί, όπου απασχολείται μικρός αριθμός εργαζομένων, καθώς επίσης η επισφάλεια, η μαύρη-αδήλωτη εργασία, η έλλειψη συνδικαλιστικών δικαιωμάτων και ο φόβος της απόλυσης, δεν βοηθούν στην οργάνωση των εργαζομένων στα πρωτοβάθμια κλαδικά και επιχειρησιακά σωματεία.

7.4.2. Άλλοι προσδιοριστικοί παράγοντες συμμετοχής στα συνδικάτα. Αποτελέσματα μιας εμπειρικής διερεύνησης

Σε παρόμοια συμπεράσματα καταλήγει η μελέτη Ζησιμόπουλου, η οποία έλαβε χώρα το τέταρτο τρίμηνο του 2015, δηλαδή κατά τη διάρκεια εφαρμογής των Μνημονίων.⁵²⁸ Το δείγμα αποτελείται από 529 πλήρως απαντημένα ερωτηματολόγια από μισθωτούς, ενώ το ελάχιστο επαρκές δείγμα με βάση τον προαναφερόμενο πληθυσμό των μισθωτών είναι 384. Ο πληθυσμός της έρευνας ήταν οι μισθωτοί, οι οποίοι κατά το δ' τρίμηνο του 2015 ήταν 2.393.760 (ΕΛΣΤΑΤ). Από την ανάλυση των δεδομένων της έρευνας προέκυψε πως μέλη των συνδικάτων είναι 145 μισθωτοί στο σύνολο των 529 μισθωτών του δείγματος. Επίσης, προέκυψε ότι η συμμετοχή των μισθωτών στα συνδικάτα (συνδικαλιστική πυκνότητα) είναι 21,82% και εμφανίζεται μειωμένη συγκριτικά με την τελευταία μέτρηση πριν την τρέχουσα κρίση το 2008, όπου το ποσοστό συνδικαλιστικής πυκνότητας ήταν 23,54%. Το δ' τρίμηνο του 2008 οι μισθωτοί στην Ελλάδα ήταν 2.980.131 και το αντίστοιχο τρίμηνο του 2015 ήταν 2.393.760. Συντελέστηκε δηλαδή μια συρρίκνωση της μισθωτής απασχόλησης της τάξεως του 19,68%. Με βάση τα ποσοστά συνδικαλιστικής

⁵²⁷ Για περισσότερα και πιο αναλυτικά στοιχεία σχετικά με τη συνδικαλιστική πυκνότητα της ΓΣΕΕ, καθώς και τους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας στους οποίους απευθύνεται, δες Πέννυ Γεωργιάδου – Σ. Τήκος, *Οργανωτική διάρθρωση του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος και σύγχρονες προκλήσεις*, ό.π., σελ. 55-73, από όπου αντλήθηκαν εν τάχει τα στοιχεία που παραθέσαμε.

⁵²⁸ Η ανάλυση και παράθεση των συμπερασμάτων βασίζεται σε Ι. Ζησιμόπουλος, *Ταξική σύνθεση των συνδικάτων και προσδιοριστικοί παράγοντες της συνδικαλιστικής πυκνότητας στην Ελλάδα*, ό.π., σελ. 365-442. Όσον αφορά την εν λόγω έρευνα, η διερεύνηση των προσδιοριστικών παραγόντων της συνδικαλιστικής πυκνότητας βασίστηκε σε πρωτογενή δεδομένα, ακολουθώντας τη μέθοδο της δομημένης συνέντευξης (ερωτηματολόγιο). Ο πληθυσμός της έρευνας ήταν οι μισθωτοί. Ακολουθήθηκε η μέθοδος της απλής τυχάιας δειγματοληψίας. Το δείγμα σταθμίστηκε ως προς το φύλο, την ηλικία, τη γεωγραφική περιοχή και τους τομείς παραγωγής, καθώς και ως προς τις μισθωτές κοινωνικές τάξεις βάσει των στοιχείων της. Η συνδικαλιστική πυκνότητα υπολογίστηκε ως ποσοστό του συνόλου των μελών στην πολιτική απασχόληση ως προς τη συνολική μισθωτή απασχόληση. Δηλαδή, δεν συμπεριλαμβάνονται οι άνεργοι, οι συνταξιούχοι, οι φοιτητές και οι στρατιωτικοί. Επιλέχτηκε ο εν λόγω δείκτης της συνδικαλιστικής πυκνότητας, επειδή αυτός αναφέρεται στα μέλη που επηρεάζονται περισσότερο από τις δραστηριότητες των σωματείων και άρα είναι καταλληλότερος για συγκρίσεις.

πυκνότητας τα έτη 2008 και 2015, προκύπτει, κάνοντας αναγωγή στο σύνολο των μισθωτών, πως το 2008 τα μέλη των συνδικάτων ήταν 701.522 και το 2015 ήταν 522.318. Συντελέστηκε δηλαδή μια συρρίκνωση της συμμετοχής της τάξεως του 25,54%.

Επιπρόσθετα, από την παραπάνω έρευνα προέκυψαν τα εξής συμπεράσματα. Σε σχέση με την επίδραση του φύλου, οι άνδρες εμφανίζουν υψηλότερα ποσοστά συνδικαλιστικής πυκνότητας. Σε σχέση με το επίπεδο εκπαίδευσης προέκυψε ότι οι μισθωτοί που είναι απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και κάτοχοι μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών τείνουν να συμμετέχουν σε μεγαλύτερο βαθμό στα συνδικάτα έναντι των υπολοίπων μισθωτών. Οι σταθεροί δεσμοί με την απασχόληση –που είναι εντονότεροι όσο μεγαλύτερη είναι η προϋπηρεσία στην ίδια απασχόληση– επιδρούν θετικά στη συνδικαλιστική πυκνότητα, δηλαδή διαπιστώνεται ότι ένας βασικός παράγοντας που καθορίζει το ύψος της συνδικαλιστικής πυκνότητας είναι τα έτη προϋπηρεσίας στη σημερινή απασχόληση. Έτσι, το προφίλ του συνδικαλιζόμενου βάσει των προσωπικών χαρακτηριστικών είναι: μισθωτός με προϋπηρεσία στην ίδια απασχόληση μεγαλύτερη των 15,5 ετών, ηλικίας άνω των 40 ετών και υψηλότερου μορφωτικού επιπέδου.

Επίσης, οι μισθωτοί που εργάζονται σε επιχειρήσεις και οργανισμούς από 50-250 εργαζόμενους είτε του ιδιωτικού είτε του δημόσιου τομέα τείνουν να συμμετέχουν πιο πολύ στα συνδικάτα, ενώ αντίθετα στις μικρού μεγέθους επιχειρήσεις του ιδιωτικού τομέα, που απασχολούν από 1 έως 19 εργαζόμενους η τάση συμμετοχής είναι αρνητική. Βέβαια, αποθαρρυντικός παράγοντας, μεταξύ άλλων, είναι και το νομικό πλαίσιο, το οποίο θέτει ως όρο για τη δημιουργία σωματείου τη συμμετοχή 21 μισθωτών.

Αντίθετα, τα ποσοστά συμμετοχής αυξάνονται όσο μεγαλώνει το μέγεθος της επιχείρησης/οργανισμού, που απασχολεί περισσότερους από 250 μισθωτούς, δηλαδή στις πολύ μεγάλες επιχειρήσεις του ιδιωτικού τομέα, στις κρατικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις (ΔΕΚΟ) και στον στενό δημόσιο τομέα. Τα υψηλότερα ποσοστά συνδικαλιστικής πυκνότητας εμφανίζουν οι μισθωτοί του ευρύτερου δημόσιου τομέα (ΔΕΚΟ), έπονται οι μισθωτοί του στενού δημόσιου τομέα, ενώ τα ποσοστά συμμετοχής για τους μισθωτούς του ιδιωτικού τομέα είναι σχεδόν υπο-πολλαπλάσια συγκριτικά με τους μισθωτούς του στενού και ευρύτερου δημόσιου τομέα. Συγκεκριμένα, τα 2/3 της δύναμης του συνδικαλιστικού κινήματος προέρχονται από τον στενό δημόσιο τομέα και τον ευρύτερο δημόσιο τομέα.

Όσον αφορά την επίδραση των *προσωπικών χαρακτηριστικών* στη συνδικαλιστική πυκνότητα, φαίνεται ο «γερασμένος» χαρακτήρας των συνδικάτων, καθώς και η αδυναμία τους να ενσωματώσουν στις δομές τους τη νεώτερη γενιά μισθωτών, όπως και τις γυναίκες.

Επιπλέον, από την ανάλυση των αποτελεσμάτων, προέκυψε πως οι μισθωτοί με μερική απασχόληση και οι μισθωτοί με προσωρινή απασχόληση συμμετέχουν οριακά στα συνδικάτα και σε ιδιαίτερα χαμηλά ποσοστά έναντι των μισθωτών πλήρους απασχόλησης. Το ίδιο ισχύει και για όσους μισθωτούς εργάζονται στη μαύρη-αδήλωτη εργασία. Αυτή η πραγματικότητα υποδεικνύει να βρεθούν τρόποι ένταξης των επισφαλώς εργαζόμενων στα συνδικάτα, που κυρίως εντοπίζονται στους κόλπους της νέας γενιάς μισθωτών.

Από την ανάλυση των *συμπεριφορικών παραγόντων*, προέκυψε πως οι μισθωτοί σε ποσοστά άνω του 50% θεωρούν πως τα συνδικάτα σε μικρό βαθμό (ή καθόλου) προστατεύουν τους μισθωτούς έναντι των απολύσεων και υπερασπίζονται τα εργασιακά δικαιώματα. Η συνδικαλιστική πυκνότητα αυξάνεται όσο αυξάνεται ο βαθμός στον οποίο θεωρούν οι μισθωτοί πως τα συνδικάτα παρέχουν προστασία έναντι των απολύσεων και υπερασπίζονται τα εργασιακά δικαιώματα. Σε σχέση με την *εμπιστοσύνη* έναντι των ηγεσιών των συνδικάτων και των δύο συνομοσπονδιών (ΓΣΕΕ και ΑΔΕΔΥ), προέκυψε πως οι μισθωτοί εμπιστεύονται τις ηγεσίες σε ποσοστά μικρότερα του 16%. Η συνδικαλιστική πυκνότητα αυξάνεται όσο μεγαλύτερα είναι τα επίπεδα εμπιστοσύνης έναντι των συνδικαλιστικών ηγεσιών. Ωστόσο, είναι σημαντικό να επισημανθεί πως σχετικά υψηλό ποσοστό συνδικαλιστικής πυκνότητας εμφανίζουν όσοι δηλώνουν χαμηλό βαθμό εμπιστοσύνης έναντι των συνδικαλιστικών ηγεσιών της ΓΣΕΕ και ΑΔΕΔΥ, γεγονός που υποδεικνύει την πιθανή ύπαρξη ενός πολιτικοποιημένου τμήματος των μισθωτών που επιλέγει να συμμετέχει στα συνδικάτα παρά το γεγονός ότι δεν εμπιστεύεται της πλειοψηφίες σε επίπεδο ηγεσίας.

Από τους συμπεριφορικούς παράγοντες, *τη μεγαλύτερη επίδραση στη συνδικαλιστική πυκνότητα ασκεί η εμπιστοσύνη έναντι της ηγεσίας του πρωτοβάθμιου σωματείου*. Έτσι, με βάση τους συμπεριφορικούς παράγοντες, ένα ιδιαίτερο προφίλ μέλους του συνδικάτου που διαμορφώνεται, είναι: μισθωτός με υψηλό βαθμό εμπιστοσύνης στην ηγεσία του πρωτοβάθμιου συνδικάτου, ο οποίος θεωρεί τα συνδικάτα ισχυρά έναντι των εργοδοτών και ικανά να προστατεύουν τους εργαζόμενους έναντι των απολύσεων. Υπό αυτή την έννοια, δεν είναι τυχαίο πως από το δείκτη συνολικής στάσης των μισθωτών έναντι του συνδικαλιστικού κινήματος, μόλις ένας στους τέσσερις –τόσο από τα μέλη όσο και από τα μη μέλη των συνδικάτων– εκδηλώνει θετική στάση απέναντί του, παρ' ότι τα μέλη των συνδικάτων εκδηλώνουν θετικότερη στάση συγκριτικά με τους μισθωτούς που δεν είναι μέλη τους.

Όμως, το πιο σημαντικό είναι πως από το σύνολο των προσδιοριστικών παραγόντων της συνδικαλιστικής πυκνότητας που μελετήθηκαν, προέκυψε πως *ο παράγοντας με τη σημαντικότερη επίδραση είναι η ύπαρξη ή επίσκεψη εκπροσώπου σωματείου στον χώρο εργασίας των μισθωτών*.

7.5. Η συνδικαλιστική πυκνότητα στην Ελλάδα. Η κρίση εμπιστοσύνης

Στο παρόν κεφάλαιο, θα επιχειρήσουμε να δώσουμε και τη δική μας εκδοχή, όσον αφορά τον υπολογισμό της συνδικαλιστικής πυκνότητας στην Ελλάδα, όπου ως βάση υπολογισμού πήραμε τα συνέδρια της ΓΣΕΕ και της ΑΔΕΔΥ.

Σύμφωνα με τον Πίνακα 7.5., φαίνεται ότι υπάρχει μόνο μια μικρή μείωση της συνδικαλιστικής πυκνότητας (χωρίς να υπολογίζονται οι άνεργοι) παρά το γεγονός ότι ο αριθμός των μισθωτών εργαζομένων παρουσιάζει μεγάλη πτώση από το 2004 μέχρι το 2016, ιδιαίτερα από την εφαρμογή των Μνημονίων, το 2010, και μετά.

Πίνακας 7.5: Μισθωτοί, σύνολο μελών των συνδικαλιστικών οργανώσεων και ποσοστό συνδικαλισμένων μισθωτών (συνδικαλιστική πυκνότητα)

	A	B	Γ	Δ	E
Έτος*	Σύνολο μισθωτών**	Σύνολο μισθωτών κατόπιν αφαιρέσεων***	Συνδικαλισμένοι μισθωτοί σε ΓΣΕΕ και ΑΔΕΔΥ	Συνδικαλιστική πυκνότητα (%) $\Delta = \Gamma / A$	Συνδικαλιστική πυκνότητα (%) $E = \Gamma / B$
2004	2.812.045	2.679.212	737.879	26,20%	27,50%
2007	2.947.371	2.823.156	781.611	26,50%	27,70%
2010	2.877.094	2.752.178	783.249	27,20%	28,40%
2013	2.231.001	2.106.540	682.747	30,60%	32,40%
2016	2.439.976	2.314.070	599.161	24,50%	25,90%

* Έτη συνεδρίων της ΓΣΕΕ και της ΑΔΕΔΥ

** Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, Β' τρίμηνο, επεξεργασία δική μας

*** Σε αυτή την κατηγορία (στήλη Β) υπάγεται το σύνολο των μισθωτών εργαζομένων της στήλης Α, μετά την αφαίρεση των υπαλλήλων των κατασταλτικών μηχανισμών (π.χ. αστυνομικοί κλπ) και του στρατιωτικού προσωπικού (βλ. και πίνακα 17α, στο τρίτο κεφάλαιο), οι οποίοι δεν εκπροσωπούνται στην δύναμη της ΑΔΕΔΥ, ώστε να μπορέσουμε να προσεγγίσουμε πιο ορθά την συνδικαλιστική πυκνότητα. Επεξεργασία στοιχείων δική μας.

Βέβαια, ανάμεσα σε κλάδους, τομείς της οικονομίας, επαγγέλματα και επιχειρήσεις υπάρχουν μεγάλες διαφοροποιήσεις τόσο σε σχέση με την οργάνωση μελών στα συνδικάτα όσο και με το ποσοστό των συνδικαλισμένων μισθωτών (συνδικαλιστική πυκνότητα), με την πλέον εμφανή διαφορά μεταξύ μισθωτών, που έχουν σχέση εργασίας ιδιωτικού δικαίου και εργάζονται στον καθαυτό ιδιωτικό τομέα της οικονομίας, καθώς επίσης στον ευρύτερο δημόσιο τομέα (ΔΕΚΟ), οι οποίοι εκπροσωπούνται από τη ΓΣΕΕ, και των μισθωτών με σχέση εργασίας δημοσίου δικαίου (καθατός δημόσιος τομέας), οι οποίοι εκπροσωπούνται από την ΑΔΕΔΥ.

Από τον Πίνακα 7.6., παρατηρούμε ότι η συνδικαλιστική πυκνότητα στον χώρο των δημοσίων υπαλλήλων, που εκπροσωπεί η ΑΔΕΔΥ είναι διπλάσια αυτής της ΓΣΕΕ (στήλες Θ και Ι), γεγονός το οποίο δείχνει ότι υπερ-αντιπροσωπεύονται οι εργαζόμενοι του δημοσίου τομέα, όταν στο σύνολο της μισθωτής απασχόλησης είναι περίπου το 27%. Αντίθετα, υπο-αντιπροσωπεύονται οι εργαζόμενοι του καθατού ιδιωτικού τομέα της οικονομίας ή δεν αντιπροσωπεύονται καθόλου, ιδιαίτερα όσοι/-ες εργάζονται στις πολύ μικρές επιχειρήσεις, οι επισφαλώς εργαζόμενοι, οι μετανάστες, οι γυναίκες και οι νέοι, κάτι το οποίο αντανακλάται και στη σύνθεση των ανώτερων και ανώτατων συνδικαλιστικών οργάνων.⁵²⁹

⁵²⁹ Ν. Παλαιολόγος, «Από την παράδοση... στην ανάγκη για μεταρρύθμιση: Κριτικές σκέψεις πάνω στη δομή και την λειτουργία του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος», στο συλλογικό τόμο *ΕΡΓΑΣΙΑ 2002*, του Ινστιτούτου Αστικού Περιβάλλοντος και Ανθρώπινου Δυναμικού, Πάντειο Πανεπιστήμιο, σελ. 286.

Πίνακας 7.6: Κατανομή μισθωτών, μέλη των συνδικαλιστικών οργανώσεων ΓΣΕΕ και ΑΔΕΔΥ και ποσοστό συνδικαλισμένων μισθωτών

	A	B	Γ	Δ	E	Z	H	Θ	I
Έτος*	Εργαζόμενοι μισθωτοί του ιδιωτικού τομέα**	Εργαζόμενοι μισθωτοί του ευρύτερου δημόσιου τομέα (ΔΕΚΟ)**	Εργαζόμενοι μισθωτοί του στενού δημόσιου τομέα**	Εργαζόμενοι με σχέση εργασίας ιδιωτικού δικαίου (Δ=A+B)***	Εργαζόμενοι με σχέση εργασίας δημοσίου δικαίου****	Ψηφίσαντα μέλη ΓΣΕΕ	Ψηφίσαντα μέλη ΑΔΕΔΥ	Συνδικαλιστική πυκνότητα ΓΣΕΕ (Θ=Z/Δ)	Συνδικαλιστική Πυκνότητα ΑΔΕΔΥ (I=H/E)
2004	1.810.317	157.026	844.702	1.967.343	711.869	448.754	289.125	22,80%	40,60%
2007	1.923.260	141.621	882.490	2.064.880	758.275	471.861	309.750	22,80%	40,80%
2010	1.890.220	119.300	867.573	2.009.520	742.657	463.749	319.500	23,00%	43,00%
2013	1.413.029	89.279	728.693	1.502.308	604.232	417.247	265.500	27,80%	44,00%
2016	1.649.265	66.311	724.400	1.715.58	598.494	357.286	241.875	20,80%	40,40%

* Έτη συνεδρίων της ΓΣΕΕ και της ΑΔΕΔΥ

** **Πηγή:** ΕΛΣΤΑΤ-Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, Β' τρίμηνο, επεξεργασία δική μας

***Σε αυτή την κατηγορία υπάγονται οι μισθωτοί εργαζόμενοι του ιδιωτικού τομέα (στήλη Α) συν οι εργαζόμενοι του ευρύτερου δημόσιου τομέα κοινής ωφέλειας (ΔΕΚΟ) (στήλη Β), οι οποίοι εκπροσωπούνται στη ΓΣΕΕ.

**** Σε αυτή την κατηγορία της στήλης Ε, υπάγονται οι μισθωτοί εργαζόμενοι του στενού δημόσιου τομέα και της τοπικής αυτοδιοίκησης, μετά την αφαίρεση των υπαλλήλων των κατασταλτικών μηχανισμών (π.χ. αστυνομικοί, δικαστές κλπ.) και του στρατιωτικού προσωπικού της στήλης Γ (βλ. και πίνακα 17α, στο τρίτο κεφάλαιο), οι οποίοι δεν εκπροσωπούνται στην δύναμη της ΑΔΕΔΥ. Εδώ προφανώς υπάρχουν κάποιες αποκλίσεις στα στοιχεία ως προς την μισθωτή εργασία των δημοσίων υπαλλήλων, σε σχέση με την εκπροσώπηση στην ΑΔΕΔΥ, επειδή παρουσιάζει δυσκολίες ο ακριβής διαχωρισμός. Παρ' όλα αυτά, δεν αλλοιώνεται το γενικό αποτέλεσμα όσον αφορά τη συνδικαλιστική πυκνότητα. Επεξεργασία στοιχείων δική μας.

Όμως, για να μπορέσουμε να δούμε την πραγματική δύναμη των συνδικάτων, είναι αναγκαίο να υπολογίσουμε με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους την εξέλιξη τόσο της μισθωτής εργασίας όσο και συνολικά της εργατικής τάξης στην Ελλάδα.

Όπως φαίνεται από τον Πίνακα 7.7., όλα τα στοιχεία δείχνουν ότι η μισθωτή εργασία αυξάνεται από το 2004 μέχρι το 2008, που είναι έτος έναρξης της κρίσης (βλ. στήλες Α και Β), και μειώνεται ραγδαία από το 2010 μέχρι το 2013.

Εντούτοις, το ποσοστό των συνδικαλισμένων σε ΓΣΕΕ και ΑΔΕΔΥ (χωρίς να υπολογίζονται οι άνεργοι), δηλαδή η συνδικαλιστική πυκνότητα -με όποιο τρόπο κι αν γίνουν οι υπολογισμοί- μειώνεται ελάχιστα (βλ. στήλες Δ και Ε), ενώ το 2013, που είναι το έτος με την υψηλότερη ανεργία και το χαμηλότερο ποσοστό μισθωτής απασχόλησης, φαίνεται ότι η συνδικαλιστική πυκνότητα αυξάνεται σημαντικά. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η μεγάλη μείωση της μισθωτής εργασίας (περισσότερα από 650.000 άτομα μεταξύ 2010-13), λόγω της πολιτικής των Μνημονίων και της οικονομικής ύφεσης, δεν συνοδεύτηκε από ανάλογη μεγάλη πτώση των οργανωμένων μελών των συνδικάτων

(μεταξύ 2010-13 μειώθηκαν κατά 100.000 άτομα περίπου), κάτι το οποίο φάνηκε μεταγενέστερα, το 2016.

Συγκεκριμένα, μεταξύ 2010-16, τα συνδικάτα έχασαν 185.000 μέλη, εκ των οποίων τα περισσότερα προέρχονται από τη δύναμη της ΓΣΕΕ (106.463 μέλη), ενώ η ΑΔΕΔΥ έχασε 77.625 μέλη (στήλη Γ). Οι εν λόγω υπολογισμοί, μας προτρέπουν να είμαστε επιφυλακτικοί μεταξύ αριθμητικής εξέλιξης και ποσοστιαίων υπολογισμών, επειδή λόγω των αποκλίσεων μπορούν να εξαχθούν λάθος συμπεράσματα.

Πίνακας 7.7: Πραγματική συνδικαλιστική πυκνότητα, 2004-2016

	A	B	Γ	Δ	E	Z	H	Θ
Έτος	Σύνολο Μισθωτών*	Εργατική τάξη**	Συνδικαλισμένοι μισθωτοί σε ΓΣΕΕ και ΑΔΕΔΥ***	Συνδικαλιστική πυκνότητα (Δ=Γ/Α)	Συνδικαλιστική πυκνότητα της εργατικής τάξης (E=Γ/B)	Ανεργία****	Πραγματικό μέγεθος της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (H=B+Z)	Συνδικαλιστική πυκνότητα με βάση το πραγματικό μέγεθος της εργατικής τάξης (Θ=Γ/H)
2004	2.812.045	2.495.691	737.879	26,20%	29,50%	507.045 (377.094)	2.872.785	25,60%
2007	2.947.371	2.628.831	781.611	26,50%	29,70%	408.504 (320.225)	2.628.831	29,70%
2010	2.877.094	2.559.775	783.249	27,20%	30,60%	604.591 (499.576)	3.059.354	25,60%
2013	2.231.001	1.871.281	682.747	30,60%	36,50%	1.327.886 (1.045.064)	2.916.345	23,40%
2016	2.439.976	2.075.190	599.161	24,50%	28,80%	1.112.078 (876.907)	2.952.097	20,30%

* Ως βάση αναφοράς πήραμε τα έτη που έγιναν τα Συνέδρια της ΓΣΕΕ και της ΑΔΕΔΥ. Για τα έτη 2004-2016 (στήλη Α) χρησιμοποιούμε την ετήσια Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ) της ΕΛΣΤΑΤ (β' τρίμηνο).

** Ο υπολογισμός της εργατικής τάξης έχει γίνει με βάση τη μεθοδολογία που έχουμε ακολουθήσει στο τρίτο κεφάλαιο (βλ. ιδιαίτερα υποκεφάλαιο 3.3., πίνακα 3.28).

*** Άθροισμα των ψηφισάντων μελών των συνδικαλιστικών οργανώσεων που εκπροσωπήθηκαν στα Συνέδρια της ΓΣΕΕ και της ΑΔΕΔΥ.

**** Οι πρώτοι αριθμοί της στήλης Ζ είναι ο συνολικός αριθμός των ανέργων με βάση τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ, τα οποία δεν λαμβάνουμε υπόψη όσον αφορά το πραγματικό μέγεθος της εργατικής τάξης στην Ελλάδα. Ο λόγος που τα παραθέτουμε είναι συγκριτικός. Στην παρένθεση είναι οι άνεργοι που λαμβάνουμε υπόψη, επειδή είναι εκείνοι που αντιστοιχούν στο ανάλογο ποσοστό της εργατικής τάξης στην Ελλάδα.

Κατόπιν τούτων, λαμβάνοντας υπόψη τις προσεγγίσεις, όπως τις αναλύσαμε στο τρίτο κεφάλαιο (στο τρίτο μέρος), σχετικά με *το πραγματικό μέγεθος της εργατικής τάξης* στην Ελλάδα, τότε προκύπτουν τα εξής ενδιαφέροντα αποτελέσματα, όπως φαίνεται αναλυτικά στον Πίνακα 7.7.: Με βάση τους υπολογισμούς της στήλης Δ ή της Ε, η συνδικαλιστική πυκνότητα το 2004 ήταν 26,2% και 29,5% αντίστοιχα, ενώ το 2016 κινούνταν στα επίπεδα του 24,5% και 28,8% αντίστοιχα. Όπως και να έχει, φαίνεται ότι το ποσοστό των συνδικαλισμένων μειώθηκε ελάχιστα, την περίοδο 2004-2016, όπως ήδη εξηγήσαμε, παρουσιάζοντας πολύ μικρές απώλειες, χωρίς να υπολογίζονται οι άνεργοι στη δύναμη της εργατικής τάξης.

Όμως, στηριζόμενοι στους υπολογισμούς της στήλης Η, φαίνεται ότι οι απώλειες που αφορούν τη συνδικαλιστική πυκνότητα με βάση *το πραγματικό μέγεθος της εργατικής τάξης* στην Ελλάδα, μεταξύ των ετών 2004-2016, είναι της τάξης του 5,3% (στήλη Θ).

Έτσι, με βάση αυτούς τους υπολογισμούς, οι οποίοι θεωρούμε ότι βρίσκονται πιο κοντά στην πραγματικότητα σε σχέση με τις αποκλίσεις που παρουσιάζουν οι στήλες Δ και Ε (επειδή οι στήλες Η και Θ λαμβάνουν επιπλέον υπόψη τον αριθμό των ανέργων, που αναλογούν στο πραγματικό μέγεθος της εργατικής τάξης στην Ελλάδα) μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι η συνδικαλιστική πυκνότητα κινείται το 2016 στο 20,3% (2007: 29,7% και 2004: 25,6%).⁵³⁰

Αν δούμε ακόμη πιο λεπτομερώς τον Πίνακα 7.7., τότε είναι δυνατό να διαπιστώσουμε ότι το ποσοστό των συνδικαλισμένων (σε ΓΣΕΕ και ΑΔΕΔΥ), δηλαδή η συνδικαλιστική πυκνότητα (συμπεριλαμβανομένων των ανέργων), μειώνεται συνεχώς, ιδιαίτερα από την περίοδο έναρξης της οικονομικής κρίσης, από το 2008 και μετά, παρουσιάζοντας μεταξύ 2007-2016, απώλειες της τάξης του 9,5%.

Ακόμη πιο αναλυτικά, από τα 2.952.097 άτομα, το 2016, που ανήκουν στη *πραγματική δύναμη της εργατικής τάξης* (Πίνακας 7.7., στήλη Η), μόνο 599.161 είναι τα μέλη των συνδικάτων, εκ των οποίων τα 357.286 είναι αυτά που ανήκουν στη δύναμη της ΓΣΕΕ και τα 241.875 στην ΑΔΕΔΥ. Δηλαδή, μόνο το 1/5 της εργατικής τάξης στην Ελλάδα είναι οργανωμένο στα συνδικάτα.

Βέβαια, αν θελήσουμε να δούμε διαχρονικά την εξέλιξη του ποσοστού των συνδικαλισμένων από το 1989 μέχρι το 2016, θα διαπιστώσουμε, με βάση τα στοιχεία του Πίνακα 7.8., ότι ενώ συνολικά αυξάνεται τόσο η μισθωτή εργασία όσο και το πραγματικό μέγεθος της εργατικής τάξης στην Ελλάδα, και παρ' ότι ο αριθμός των οργανωμένων μελών των συνδικάτων κυμαίνεται περίπου στα ίδια επίπεδα, με μικρές αυξομειώσεις, εντούτοις η συνδικαλιστική πυκνότητα, με όποιο τρόπο και να υπολογιστεί, μειώθηκε

⁵³⁰ Όπως ήδη είπαμε, σύμφωνα με ορισμό που παραθέτει ο Θ. Τσακίρης, «“Συνδικαλιστική πυκνότητα” είναι ο λόγος του αριθμού των συνδικαλισμένων προς το σύνολο των εργαζομένων ενός κλάδου ή του συνόλου του εργατικού δυναμικού». Αντίθετα, εμείς πήραμε ως βάση υπολογισμού της συνδικαλιστικής πυκνότητας όχι το σύνολο του εργατικού δυναμικού, αλλά το σύνολο των μισθωτών (πίνακας 7, στήλη Α), καθώς επίσης την εργατική τάξη (στήλη Β). Ιδιαίτερα, όμως, δώσαμε έμφαση στο *πραγματικό μέγεθος* της εργατικής τάξης (στήλη Η) ως βάση υπολογισμού της συνδικαλιστικής πυκνότητας (στήλη Θ), διότι θεωρούμε ότι βρίσκεται, με βάση τις προσεγγίσεις μας, πιο κοντά στην πραγματικότητα.

αισθητά. Λαμβάνοντας δε υπόψη το πραγματικό μέγεθος της εργατικής τάξης (συμπεριλαμβανομένων των ανέργων) (στήλη Η) ως βάση υπολογισμού της συνδικαλιστικής πυκνότητας (στήλη Θ), που με βάση τις προσεγγίσεις μας, θεωρούμε ότι ανταποκρίνεται πιο πολύ στην πραγματικότητα, τότε διαπιστώσουμε ότι το ποσοστό των συνδικαλισμένων (σε ΓΣΕΕ και ΑΔΕΔΥ), μειώνεται συνεχώς από 40% το 1989 σε 20,3% το 2016, παρουσιάζοντας απώλειες της τάξης του 20%.⁵³¹

⁵³¹ Επίσης, μια ανάλογη προσέγγιση υπάρχει στο Zisimopoulos, I., Economakis, G., & Androulakis, G. (2019). *The class composition of trade union movement in Greece: an empirical investigation*. Greek Association of Political Economy Discussion Paper 2019-2. https://poleconom.files.wordpress.com/2019/07/dp-2019-2_zisimopoulos_economakis_and_androulakis-1.pdf

Πίνακας 7.8: Πραγματική συνδικαλιστική πυκνότητα, 1989-2016

	A	B	Γ	Δ	Ε	Z	H	Θ
Έτος	Σύνολο Μισθωτών*	Εργατική τάξη **	Συνδικαλισμένοι μισθωτοί σε ΓΣΕΕ και ΑΔΕΔΥ	Συνδικαλιστική πυκνότητα (Δ=Γ/Α)	Συνδικαλιστική πυκνότητα της εργατικής τάξης (Ε=Γ/Β)	Ανεργία***	Πραγματικό μέγεθος της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (H=B+Z)	Συνδικαλιστική πυκνότητα με βάση το πραγματικό μέγεθος της εργατικής τάξης (Θ=Γ/H)
1989	1.888.231	1.770.000	766.500	40,70%	43,30%	296.000 (142.968)	1.912.968	40%
1992	1.937.231	1.817.000	717.800	37%	39,50%	349.830 (172.900)	1.989.900	36%
1995	2.060.082	1.957.321	654.600	31,80%	33,40%	396.186 (217.600)	2.174.921	30%
1998	2.271.754	2.117.325	657.000	29,20%	31%	490.123 (255.520)	2.372.844	27,70%
2001	2.550.731	2.240.689	680.300	28,80%	30,30%	493.200 (268.246)	2.495.057	27,20%
2004	2.812.045	2.495.691	737.879	26,20%	29,50%	507.045 (377.094)	2.872.785	25,60%
2007	2.947.371	2.628.831	781.611	26,50%	29,70%	408.504 (320.225)	2.628.831	29,70%
2010	2.877.094	2.559.775	783.249	27,20%	30,60%	604.591 (499.576)	3.059.354	25,60%
2013	2.231.001	1.871.281	682.747	30,60%	36,50%	1.327.886 (1.045.064)	2.916.345	23,40%
2016	2.439.976	2.075.190	599.161	24,50%	28,80%	1.112.078 (876.907)	2.952.097	20,30%

* Ως βάση αναφοράς πήραμε τα έτη που έγιναν τα Συνέδρια της ΓΣΕΕ και της ΑΔΕΔΥ. Για τα έτη 1989-2016 της στήλης Α, χρησιμοποιούμε τις ετήσιες Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), της ΕΛΣΤΑΤ, β' τρίμηνο.

** Ο υπολογισμός της εργατικής τάξης έχει γίνει με βάση τη μεθοδολογία που έχουμε ακολουθήσει στο τρίτο κεφάλαιο (βλ. ιδιαίτερα υποκεφάλαιο 3.3., πίνακα 3.28). Επίσης, στις στήλες Β, Ζ και Η, τα στοιχεία των ετών 1989-2001, με βάση τα οποία έγιναν οι αντίστοιχοι υπολογισμοί, τα πήραμε από παλιότερη μελέτη μας. Βλέπε Δ. Κατσορίδας (2005), «Το ζήτημα της συνδικαλιστικής εκπροσώπησης».

*** Σχετικά με τους άνεργους, βλέπε την υποσημείωση που έχουμε στον Πίνακα 7.7., στήλη Ζ.

Το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι τα συνδικάτα συσπειρώνουν *μόνο* μία περιορισμένη μερίδα της εργατικής τάξης, κατά κύριο λόγο τους εργαζόμενους στον δημόσιο και στον ευρύτερο δημόσιο τομέα (ΔΕΚΟ). Αντίθετα, η πλειονότητα του κόσμου της εργασίας στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας δεν περιλαμβάνεται στις γραμμές τους, γεγονός το οποίο υποδηλώνει ότι *η πλειονότητα της εργατικής τάξης εξακολουθεί να παραμένει έξω από τις συνδικαλιστικές οργανώσεις*. Δηλαδή, μόνο το 1/5 των μισθωτών εργαζομένων, όπως ήδη είπαμε, έχει κάποια οργανωτική σχέση με τα συνδικάτα.⁵³² Η εφαρμογή των Μνημονίων και η αποδιάρθρωση της αγοράς εργασίας έχει κάνει ακόμη πιο δύσκολη τη συσπείρωση των μισθωτών στις συνδικαλιστικές οργανώσεις.

Ο κίνδυνος που εγκυμονεί μια τέτοια κατάσταση είναι τα συνδικάτα να φαίνονται απόμακρα για τους εργαζόμενους, ιδιαίτερα για όσους εργάζονται στη μαύρη-αδήλωτη εργασία και γενικά στις άτυπες μορφές απασχόλησης και δεν είναι ενταγμένοι σ' αυτά, επειδή στα μάτια τους φαντάζουν ότι εκπροσωπούν τα συμφέροντα μόνο μιας συγκεκριμένης κατηγορίας της εργατικής τάξης και μάλιστα μειοψηφικής.

Παρ' όλα αυτά, τα συνδικάτα δεν παύουν να αποτελούν μια ιστορική κατάκτηση για την εργατική τάξη, διότι είναι το εργαλείο μέσω του οποίου οι εργαζόμενοι οργανώνουν τη συλλογική τους διαπραγμάτευση. Ιδιαίτερα *σε ορισμένους τομείς της οικονομίας ο ρόλος των μισθωτών, εξαιτίας της θέσης που κατέχουν, είναι αποφασιστικής σημασίας όχι μόνο για τη λειτουργία της μονάδας στην οποία απασχολούνται, αλλά και για την εύρυθμη λειτουργία ολόκληρου του παραγωγικού συστήματος μιας χώρας*. Για παράδειγμα, οι εργαζόμενοι σε τράπεζες ή στις τηλεπικοινωνίες ή/ και στην παροχή ηλεκτρικού ρεύματος βρίσκονται σε τομείς-κλειδιά της οικονομίας. Υπό αυτή την έννοια η επαγγελματική τους ένταξη, η οποία τους καθιστά σε πλεονεκτική θέση, αυξάνει και τη διαπραγματευτική ισχύ των συνδικάτων στους προαναφερθέντες τομείς της οικονομίας και μπορούν να λειτουργούν ως πιλότοι για την κατοχύρωση εργατικών δικαιωμάτων και στους υπόλοιπους κλάδους.

7.6. Οι αιτίες της αποδυνάμωσης των συνδικάτων

Σύμφωνα και με παλαιότερες έρευνες,⁵³³ τα ευρήματα των οποίων μετά την οικονομική κρίση και την εφαρμογή των Μνημονίων έχουν αλλάξει δραστικά επί

⁵³² Όλα τα παραπάνω επιβεβαιώνονται και από παλιότερες έρευνες, ήδη από τη δεκαετία του 2000, οι οποίες από τότε έδειχναν τα προβλήματα συνδικαλιστικής εκπροσώπησης που υπήρχαν στους χώρους εργασίας με το 65,6% των εργαζομένων να δηλώνει ότι δεν είναι μέλος κάποιου σωματείου (το 1995, το 64,6% των εργαζομένων βρισκόταν εκτός συνδικάτων), ενώ μόνο το 8,2% ήταν μέλος επιχειρησιακού σωματείου και το 21,8% στον επαγγελματικό κλάδο που ανήκαν. Όμως, παρ' ότι οι εργαζόμενοι φαίνονταν να είναι απομακρυσμένοι από τις συνδικαλιστικές οργανώσεις, εντούτοις θεωρούσαν *απαραίτητη και αναγκαία* τη δημιουργία σωματείων στους χώρους εργασίας (54,5%), δηλώνοντας παράλληλα ότι τα συνδικάτα είναι *απαραίτητα* (85%). Μάλιστα, *θεωρούσαν τα συνδικάτα ως τους πιο αποτελεσματικούς φορείς για την προώθηση των συμφερόντων τους* (60,6%), τη στιγμή που στα κόμματα το αντίστοιχο ποσοστό έφτανε μόλις το 7,4%, ενώ ένα 27% απέρριπτε τόσο τα κόμματα όσο και τα συνδικάτα (ΓΣΕΕ, 2000).

⁵³³ Οι εν λόγω έρευνες είναι οι παρακάτω: α) ΔΗΜΕΛ, *Ο σύγχρονος Έλληνας εργαζόμενος*. Πραγματοποιήθηκε για λογαριασμό της ΓΣΕΕ, το χρονικό διάστημα Δεκέμβριος 1989 - Ιανουάριος 1990, β) Γ.Σ.Ε.Ε., *Μισθωτοί εργαζόμενοι και Συνδικάτα στην Ελλάδα*. Πραγματοποιήθηκε από την

το χειρότερο, ως βασικοί λόγοι της χαμηλής συνδικαλιστικής πυκνότητας φαίνεται να είναι οι εξής:

I. Η *έλλειψη σωματείου στους χώρους εργασίας*, κατά κύριο λόγο του ιδιωτικού τομέα της οικονομίας και ιδιαίτερα στις μικρές επιχειρήσεις, έχει ως συνέπεια να καθίσταται αντικειμενικά δύσκολη η συνδικαλιστική δραστηριότητα: εργοδοτική τρομοκρατία, υποχώρηση και στα πιο στοιχειώδη εργασιακά και συνδικαλιστικά δικαιώματα, εργοδοτικός συνδικαλισμός, απομαζικοποίηση, λίγες έως ανύπαρκτες διαδικασίες κλπ., είναι ορισμένα από τα στοιχεία που συνθέτουν το παζλ των προβλημάτων του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος. Όσον αφορά το πρόβλημα της συνδικαλιστικής πυκνότητας στις μικρές επιχειρήσεις εντείνεται, επιπλέον, τόσο από τη μεγάλη διασπορά αυτών των επιχειρήσεων που δυσκολεύει τα συνδικάτα να τις προσεγγίσουν όσο και από τον μικρό αριθμό των απασχολούμενων σε αυτές. Αν μάλιστα λάβουμε υπόψη μας ότι η πλειονότητα των μισθωτών εργάζονται στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις, των οποίων ο αριθμός είναι πολύ μεγάλος, αυτό δεν συμβάλει στη συσπείρωση και τη συλλογικότητα της εργατικής τάξης, αλλά αντίθετα ευνοεί τον κατακερματισμό της και άρα δυσκολεύει την οργάνωση στα συνδικάτα. Άλλοι επιπρόσθετοι λόγοι είναι και οι ιδιαίτεροι δεσμοί που αναπτύσσονται μεταξύ των εργαζομένων και του εργοδότη, ο οποίος συχνά τυχαίνει να αυτοαπασχολείται, με συνέπεια να αποτελούν ανασταλτικό παράγοντα για την ανάπτυξη συλλογικής παρέμβασης, καθώς επίσης και εξαιτίας της νομοθεσίας, η οποία απαγορεύει τη σύσταση σωματείου σε επιχειρήσεις μικρού μεγέθους.⁵³⁴ Κατά συνέπεια, το μέγεθος της επιχείρησης αποτελεί έναν από τους καθοριστικούς παράγοντες για τη συνδικαλιστική ένταξη των μισθωτών.

II. Η *αρνητική γνώμη που έχουν σχηματίσει οι εργαζόμενοι για τη λειτουργία του συνδικαλιστικού κινήματος*, εξαιτίας της παραταξιοποίησης, της κομματικοποίησης, της οργανωτικής πολυδιάσπασης, καθώς και της αδιαφορίας των συνδικάτων στα γενικότερα κοινωνικά προβλήματα των εργαζομένων, όπως το περιβάλλον, το στεγαστικό, το συγκοινωνιακό,⁵³⁵ τα ναρκωτικά, η αλλοτρίωση, η καταστολή, η οικογένεια, η εκπαίδευση κτλ. Σε ότι αφορά την οργανωτική πολυδιάσπαση των ελληνικών συνδικάτων, αποτελεί βασικό αρνητικό παράγοντα για την αποτελεσματική παρέμβασή τους. Αντίθετα, όπως επισημαίνει ο Κουζής,⁵³⁶ η πλειονότητα των ευρωπαϊκών συνδικάτων δομείται στη βάση οργανώσεων

εταιρεία PRC, το χρονικό διάστημα 23 Ιανουαρίου - 13 Φεβρουαρίου 1995, για λογαριασμό της ΓΣΕΕ, γ) Γ.Σ.Ε.Ε., *Συνδικάτα και Εργασία*. Πραγματοποιήθηκε από την εταιρεία V-PRC, το χρονικό διάστημα Ιούνιος - Δεκέμβριος 2000, για λογαριασμό της ΓΣΕΕ. Η εν λόγω έρευνα, έγινε σε δύο φάσεις, στα χρονικά διαστήματα 3 Ιουνίου έως 3 Ιουλίου 2000 και 7 Δεκεμβρίου του 2000 έως 5 Ιανουαρίου 2001, σε δείγμα 2.340 ατόμων (μισθωτοί, απασχολούμενοι, άνεργοι) ηλικίας 18 ετών και άνω στο πολεοδομικό συγκρότημα της πρωτεύουσας, στη Θεσσαλονίκη, την Πάτρα, το Ηράκλειο και το Βόλο, δ) INE-ΓΣΕΕ & V-PRC, *Η σύγχρονη εικόνα του μισθωτού*, Αθήνα 2008.

⁵³⁴ Γ. Κουζής, «Το συνδικαλιστικό κίνημα και οι συλλογικές διαπραγματεύσεις στην Ελλάδα και στην Ευρώπη», ό.π.

⁵³⁵ Σύμφωνα με έρευνα της Διεθνούς Ομοσπονδίας για τον Έλεγχο του Άγχους (ISMA), τα δεκάδες εκατομμύρια των εργαζομένων που μπλέκουν κάθε μέρα στους δρόμους των μεγαλουπόλεων για να πάνε στη δουλειά τους, υποφέρουν από έντονο στρες, πολύ περισσότερο από τα μέλη των ειδικών σωμάτων της αστυνομίας την ώρα της σύγκρουσης με διαδηλωτές, αλλά και από τους πιλότους της πολεμικής αεροπορίας την ώρα της μάχης. Επίσης, όπως προέκυψε από την έρευνα η κίνηση στους δρόμους βλάπτει τη διανοητική και ψυχική υγεία των εργαζομένων. Κατά μέσο όρο οι εργαζόμενοι χρειάζονται 45 με 60 λεπτά για να πάνε στις δουλειές τους. Κατά το διάστημα αυτό ο εγκέφαλος λειτουργεί ελάχιστα. Τα στοιχεία αναφέρονται σε άρθρο του Α. Κόντη, «Το άγχος στην κίνηση, χειρότερο από την αγωνία των πιλότων στη μάχη!», *Ημερησία*, 1 Δεκεμβρίου 2004.

⁵³⁶ Γ. Κουζής, «Το συνδικαλιστικό κίνημα και οι συλλογικές διαπραγματεύσεις στην Ελλάδα και στην Ευρώπη», ό.π.

κλαδικού χαρακτήρα με αντίστοιχες επιτροπές ανά επιχείρηση, που στο σύνολό τους συγκροτούν τις εθνικές συνδικαλιστικές οργανώσεις.⁵³⁷ Σχετικά, με τα ζητήματα της ποιότητας ζωής, επειδή όπως λέει ο Γ. Σχίζας, «ο εργαζόμενος δεν είναι μόνο μισθωτός αλλά είναι και καταναλωτής, χρήστης ορισμένων χώρων, αποδέκτης ορισμένων ποιοτικών συνθηκών και ορισμένης ποιότητας ζωής»,⁵³⁸ αυτό σημαίνει ότι τα συνδικάτα δεν θα πρέπει να παραμείνουν μόνο στις άμεσες οικονομικές διεκδικήσεις, αλλά να προχωρήσουν ακόμη πιο πέρα και να διαμορφώσουν αιτήματα όχι μόνο για το εργασιακό, αλλά και για το ευρύτερο περιβάλλον, για το περιεχόμενο της ανάπτυξης και την αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών, οι οποίες σε καμιά περίπτωση δεν θα πρέπει να είναι εχθρικές με το περιβάλλον. Με λίγα λόγια να γίνουν «Πράσινα Συνδικάτα», όπως εύστοχα επισημαίνει ο Σχίζας. Προφανώς, όλα τα ζητήματα που απορρέουν από την υποβάθμιση της ποιότητας ζωής βρίσκονται στις προτεραιότητες των προβλημάτων των μισθωτών, γεγονός το οποίο θα πρέπει να λαμβάνεται σοβαρά υπόψη στη χάραξη της στρατηγικής των συνδικαλιστικών οργανώσεων, επειδή η πλειονότητα των μισθωτών πιστεύει πως η συνδικαλιστική ηγεσία δεν ανταποκρίνεται στις σύγχρονες ανάγκες.

III. Η κρίση εμπιστοσύνης των εργαζομένων απέναντι στα συνδικάτα, και ιδιαίτερα απέναντι στη συνδικαλιστική ηγεσία και στον συνδικαλιστικό τους εκπρόσωπο, τη ΓΣΕΕ και ΑΔΕΔΥ, έχουν δημιουργήσει μια δυσπιστία και μια επιφυλακτικότητα, η οποία προέρχεται όχι μόνο από τους συνδικαλισμένους, αλλά κυρίως από τους μη συνδικαλισμένους μισθωτούς και ειδικότερα από την εργαζόμενη νεολαία, η οποία αμφισβητεί τον τρόπο λειτουργίας των συνδικάτων.⁵³⁹

⁵³⁷ Αναφέρουμε ορισμένα παράδειγμα οργανωτικής συγκέντρωσης, σε κάποιες χώρες της Ευρώπης, που λειτουργούν αντιστρόφως ανάλογα με τον πολυκερματισμό που επικρατεί στα ελληνικά συνδικάτα. Στη Γερμανία, με 10.000.000 συνδικαλισμένους, τα συνδικάτα διατηρούν 18 συνδικαλιστικές οργανώσεις στη βάση κλάδων οικονομικής δραστηριότητας. Μάλιστα στις 16/3/2001, στη Γερμανία, δημιουργήθηκε το μεγαλύτερο κλαδικό συνδικάτο του κόσμου, το «Ενιαίο Συνδικάτο Υπηρεσιών» (Ver.di), από τη συγχώνευση πέντε επιμέρους κλαδικών συνδικάτων που εκπροσωπούν συνολικά 3 εκατ. εργαζόμενους του δημόσιου τομέα, των μέσων μαζικής ενημέρωσης, του τραπεζικού κλάδου, των ταχυδρομείων και άλλων διοικητικών υπαλλήλων, με στόχο να ενισχύσει τη δύναμη, τη συνείδηση και το ρόλο των εργαζομένων (για περισσότερες πληροφορίες δεξ την εφημερίδα *Η Εποχή*, 18 Μαρτίου 2001, σελ. 16-17 και στο Δανδόλου Ναταλία, «Υπερ-συνδικάτο, με 3 εκατ. μέλη, ιδρύθηκε στη Γερμανία», εφημερίδα *Ημερησία*, 19 Μαρτίου 2001). Επίσης, και στην Ελβετία ενοποιήθηκαν τρία συνδικάτα με σκοπό τη δημιουργία ενός μεγάλου συνδικάτου, του UNIA. Τα συνδικάτα που συμμετέχουν στην UNIA είναι το Συνδικάτο για τις Κατασκευές και τη Βιομηχανία (GBI), το Συνδικάτο στη Βιομηχανία και τις Υπηρεσίες (SMUV) και αυτό του Εμπορίου και των Μεταφορών (VHTL). Η συμφωνία για συγχώνευση εγκρίθηκε με συντριπτική πλειοψηφία από τους συνέδρους και των τριών συνδικάτων. Ο νέος οργανισμός έχει ως στόχο να υπάρξει ένα ισχυρό συνδικάτο για όλους, το οποίο θα δραστηριοποιείται σε 60 κλάδους του ευρύτερου ιδιωτικού τομέα (βιομηχανία, κατασκευές, μικρές επιχειρήσεις, υπηρεσίες). Ένα πολύ ενδιαφέρον παράδειγμα δράσης του νέου συνδικάτου ήταν η εκστρατεία για την οργάνωση των καθαριστών, κυρίως γυναικών από την Αφρική και τη Νότια Αμερική, σε ένα μεγάλο κτίριο, ονόματι Κάναρι Γουόρφ, που στεγάζονται τα γραφεία μεγάλων επιχειρήσεων και τραπεζών. Τα στοιχεία για το συνδικάτο UNIA αναφέρονται στο άρθρο του Κ. Καραλή, «UNIA: Ένα μεγάλο ελβετικό Συνδικάτο. Όταν δεν συγχωνεύονται μόνον οι επιχειρήσεις», *Η Εποχή*, 24 Οκτωβρίου 2004.

⁵³⁸ Γ. Σχίζας, «Πράσινα Συνδικάτα», *Η Αυγή*, 6 Ιουνίου 2001.

⁵³⁹ Η συνδικαλιστική ένταξη των νέων μισθωτών ηλικίας 16-24 ετών είναι πολύ χαμηλή (10,6%) σχετικά με τις μεγαλύτερες ηλικιακές ομάδες, όπου το ποσοστό είναι υψηλότερο. Δες Δ. Κατσορίδας, «Εργαζόμενη νεολαία: Στον αστερισμό της κρίσης». Εισήγηση στη Διεθνή Συνδιάσκεψη που διοργάνωσε η Εταιρεία Πολιτικού Προβληματισμού «Νίκος Πουλαντζάς», στο διάστημα 17-18 Σεπτεμβρίου 1998, στη Θεσσαλονίκη, με γενικό τίτλο: «Από την ανεργία στο νεο-ναζισμό; Συνθήκες ζωής και συστήματα προσανατολισμού των νέων στην Ευρώπη». (Αδημοσίευτο κείμενο).

Είναι γεγονός ότι η δομή των συνδικάτων ανταποκρίνεται στη δομή των επιχειρήσεων, η οποία είναι ιεραρχική και συγκεντρωτική και δεν παρέχει περιθώρια για πρωτοβουλίες και συμμετοχικές διαδικασίες στο επίπεδο της βάσης. Επιπλέον, η ενσωμάτωση των συνδικάτων στους κομματικούς και κρατικούς μηχανισμούς αφαίρεσε τη ζωντάνια και τον ενθουσιασμό για συμμετοχή στις εργατικές κινητοποιήσεις.⁵⁴⁰

Φαίνεται, συνεπώς ότι ο μύθος της «φωτισμένης πρωτοπορίας», ο οποίος υπάρχει σε όλες τις οργανώσεις, έχει πλέον ξεθωριάσει, με αποτέλεσμα να έχει μεγαλώσει η απόσταση ανάμεσα στους εργαζόμενους και τη συνδικαλιστική τους εκπροσώπηση, πράγμα το οποίο γίνεται πασιφανές σε στιγμές κρίσιμες, όπως για παράδειγμα η στιγμή των διαπραγματεύσεων, και ιδιαίτερα όταν αυτή λαμβάνει χώρα σε περιόδους έντονης οικονομικής δυσπραγίας ή ύφεσης. Άραγε, ποιος μπορεί να θεωρήσει αξιόπιστη μία διαπραγμάτευση και μία συμφωνία, όταν ο συνδικαλιστικός εκπρόσωπος ή η οργάνωση που διαπραγματεύεται, στο όνομα των εργαζομένων, δεν έχει αποκτήσει ή δεν χαίρει της ευρείας αποδοχής αυτών που εκπροσωπεί;

Αντί, λοιπόν, η συζήτηση μεταξύ εργοδοτικής και συνδικαλιστικής πλευράς για το διεκδικητικό πλαίσιο των συλλογικών συμβάσεων, να αποτελεί, όπως θα ήταν φυσικό, παρόρμηση για δράση, για συμμετοχή και εμπλοκή της βάσης στη συνδικαλιστική πολιτική, εντούτοις παράγει το αντίθετο αποτέλεσμα.⁵⁴¹ Διότι, μαζί

⁵⁴⁰ Παλαιότερα στοιχεία δείχνουν τη συμμετοχή πολλών ανώτερων συνδικαλιστικών στελεχών σε πάνω από 400 επιτροπές και σε δεκάδες διοικητικά συμβούλια τραπεζών, θυγατρικών, ΔΕΚΟ και άλλων οργανισμών. Αυτό με τη σειρά του, έχει ως συνέπεια να διαμορφώνεται μια ιδιαίτερη ομάδα, αποσπασμένη από τις ανάγκες της εργατικής τάξης και ενσωματωμένη στους κρατικούς μηχανισμούς διαχείρισης, η οποία έχει ιδιαίτερα δικά της συμφέροντα. Είναι αυτό που ονομάζουμε εργατική αριστοκρατία. Τα στοιχεία, αν και παλαιά όπως είπαμε, είναι ενδεικτικά. Για παράδειγμα, στη ΔΕΗ οι εκπρόσωποι των συνδικάτων αμείβονταν με το ποσό των 5 ευρώ για την εξέταση κάθε αίτησης υποψηφίου προς πρόσληψη στην επιχείρηση (τα στοιχεία προέρχονται από το άρθρο των Χριστίνας Κοψίνη και Γ. Κιμπούροπουλου, «Όταν ο συνδικαλισμός γίνεται εξουσία», *Η Καθημερινή*, 2 Φεβρουαρίου 2003). Τα απλά μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου της ΟΜΕ-ΟΤΕ εισέπρατταν ως αποζημίωση 150.000 δραχμές το μήνα, ενώ ο πρόεδρος και ο γραμματέας 200.000 δρχ. Επίσης, συνδικαλιστές της ΠΟΣΠ-ΕΡΤ έχουν περάσει διάταξη με βάση την οποία πληρώνονται με μισθό διευθυντή (τα στοιχεία αναφέρονται στο *Πριν*, 28 Απριλίου 2002, σελ. 7). Οι συνδικαλιστές που αποτελούν το Δ.Σ. του Πανελλήνιου Συλλόγου Υπαλλήλων Προσωπικού ΟΤΕ αποφάσισαν ότι ο πρόεδρος του Δ.Σ. θα παίρνει μισθό και από το σωματείο, όσο το επίδομα ευθύνης διευθυντή του ΟΤΕ. Ο γενικός γραμματέας θα παίρνει μισθό όσο το επίδομα ευθύνης του υποδιευθυντή κ.ό.κ. Επίσης, αποφάσισαν να παίρνουν τα μέλη του Δ.Σ. για κάθε συνεδρίαση 50.000 δρχ., καθώς επίσης πρόσθετες αμοιβές σε όσους παίρνουν μέρος σε περιφερειακές συσκέψεις, συμβούλια, ημερίδες που οργανώνει ο ΟΤΕ κλπ. Και όλα αυτά πέραν του μισθού τους. Στις 30 Ιουλίου 1997 υπογράφηκε σύμβαση ανάμεσα στην ΟΤΟΕ και την Ένωση Ελληνικών Τραπεζών, η οποία περιλαμβάνει προαγωγές συνδικαλιστών κατ' επιλογήν, δημιουργία μη οργανικών θέσεων που να τις καλύπτουν οι προαγόμενοι συνδικαλιστές μέχρι ακόμη του και βαθμού του διευθυντή, επιδόματα ευθύνης, καθώς επίσης συντάξεις σε βαθμό διευθυντή, υποδιευθυντή κλπ. (τα εν λόγω στοιχεία αναφέρονται στο συνδικαλιστικό έντυπο *Οδός Ευπόλιδος*, Φλεβάρης-Απρίλης 2002, σελ. 4-5). Μάλιστα, σε περιπτώσεις όπως ο δημόσιος και ο ευρύτερος δημόσιος τομέας (ΔΕΚΟ), όπου ο συνδικαλισμός φαίνεται να είναι μαζικός και οι εκπρόσωποι των εργαζομένων να είναι δημοκρατικά εκλεγμένοι, ουσιαστικά στηρίζεται, σε ένα πλέγμα εξυπηρετήσεων, υπερωριών, προσλήψεων, αποσπάσεων, μεταθέσεων, προαγωγών, δανείων κ.ό.κ., που προωθούνται κατά κύριο λόγο από τις παρατάξεις του κρατικού και εργοδοτικού συνδικαλισμού (για περισσότερα βλέπε το άρθρο του Σ. Φασάκη με τίτλο, «Πρώτη δύναμη τα αφεντικά στο συνέδριο της ΟΜΕ-ΟΤΕ», *Πριν*, 21 Ιουνίου 1998).

⁵⁴¹ Μπερνάρ Τιμπό, «Για μια νέα αντίληψη της συνδικαλιστικής εκπροσώπησης», *Η Εποχή*, 26 Σεπτεμβρίου 1999.

με την κατάρρευση της *στρατηγικής των λόγων*, μεγαλώνει και η απογοήτευση, η παθητικότητα, η αδιαφορία και η απόσταση μεταξύ βάσης και ηγεσίας. Επίσης, το φαινόμενο της μη συμμετοχής, σε αρκετές περιπτώσεις, έχει να κάνει και με μια φυσική κόπωση των εργαζομένων από μορφές διεκδικήσεων και κινητοποιήσεων οι οποίες όχι μόνο δεν έχουν καμία συνέχεια, αλλά έχουν αποδειχτεί και αναποτελεσματικές.⁵⁴²

Ως επιπρόσθετους λόγους της απομάκρυνσης των εργαζομένων από τα συνδικάτα θα μπορούσαμε να αναφέρουμε τους εξής:⁵⁴³

- *Τις αλλαγές στην οικονομία και άρα στη σύνθεση του εργατικού δυναμικού κατά κλάδο, επάγγελμα και επιχείρηση που αποδυναμώνουν ουσιαστικά την παλιά οικονομική ενότητα των εργαζομένων, καθώς στην επιφάνεια αναδύονται οι διαιρέσεις, ο κατακερματισμός, η πολυδιάσπαση και η εξατομίκευση των συνθηκών ζωής και εργασίας. Έτσι, η καπιταλιστική αναδιάρθρωση, με τα υψηλά ποσοστά ανεργίας, την αναδόμηση της παραγωγής και την ελαστικοποίηση των όρων εργασίας, ωθεί μεγάλα τμήματα των εργαζομένων εκτός των συνδικαλιστικών οργανώσεων, εξαιτίας του φόβου που αισθάνονται ότι η συμμετοχή τους σ' αυτές θα τους δημιουργήσει επιπρόσθετα προβλήματα. Η στρατηγική αυτή, η οποία είναι συνυφασμένη με τη νεοφιλελεύθερη πολιτική, συμβαδίζει άρρηκτα με την προσπάθεια συντριβής των εργατικών αντιστάσεων και των συνδικάτων.*
- *Την υποχώρηση της απασχόλησης στη μεταποίηση και στις χειρωνακτικές δραστηριότητες. Πράγματι, η εισαγωγή των νέων τεχνολογιών στην παραγωγική διαδικασία υποκαθιστά την εργασία από λειτουργίες των μηχανών, μειώνει τον αριθμό των ανειδίκευτων εργατών και αλλάζει τις παραδοσιακές μορφές οργάνωσης της παραγωγής και της εργασίας, με συνέπεια την εξασθένηση της δύναμης του συνδικαλιστικού κινήματος εξαιτίας των επιπτώσεων της νέας τεχνολογίας στην ανεργία και τις εργασιακές σχέσεις.*
- *Τους διαχωρισμούς και τις διαστρωματώσεις στο εσωτερικό της εργατικής τάξης, οι οποίοι εντείνονται εξαιτίας της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης, δημιουργώντας δυσκολίες και αντιφάσεις στη συμπεριφορά της, πράγμα το οποίο σημαίνει ότι δυσκολεύει η προοπτική της ενοποίησης, πολιτικοποίησης και οργάνωσης του αγώνα της. Οι κρατούντες, γνωρίζοντας όλες αυτές τις αντιθέσεις δεν λαμβάνουν, σε αρκετές περιπτώσεις, σοβαρά υπόψη τις προτάσεις των συνδικάτων, διότι θεωρούν πως οι αντιδράσεις τους δεν θα έχουν κανένα αντίκρισμα.*
- *Την ανάπτυξη της απασχόλησης στον λεγόμενο τριτογενή τομέα της οικονομίας, όπου ο βαθμός συνδικαλισμού διαφοροποιείται αισθητά μεταξύ αφενός του ιδιωτικού τομέα, αφετέρου του δημόσιου και ευρύτερου δημόσιου τομέα. Συγκεκριμένα, η συνδικαλιστική πυκνότητα στον δημόσιο και ευρύτερο δημόσιο τομέα (ΔΕΚΟ) έχει σαφή προβάδισμα έναντι του ιδιωτικού, του οποίου ο συνδικαλισμός κυμαίνεται σε εξαιρετικά χαμηλά επίπεδα. Όμως, τα υψηλότερα ποσοστά συνδικαλιστικής πυκνότητας στο δημόσιο τομέα, οφείλονται στους*

⁵⁴² Σχετικά με αυτό έχουμε αναλυτική αναφορά στο κεφάλαιο 5.3., για την απεργιακή δράση, με τίτλο, «Απεργιακοί αγώνες και ανεργία την εποχή των Μνημονίων».

⁵⁴³ Για περισσότερα δεξ Δ. Κατσορίδας, *Νέες τεχνολογίες και απασχόληση. Οι αλλαγές στην παραγωγική και εργασιακή διαδικασία*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1998.

ευνοϊκότερους όρους εργασιακών σχέσεων, λόγω της μονιμότητας της απασχόλησης, γεγονός το οποίο σε πολλές περιπτώσεις γεννά στάσεις και συμπεριφορές που δημιουργούν διαχωριστικές γραμμές. Έτσι, όταν ένα μέρος των εργαζομένων και των μελών των συνδικάτων δεν εκτίθεται στους κινδύνους της αγοράς εργασίας, όπως συμβαίνει με τους εργαζόμενους στο δημόσιο τομέα, τότε σε αρκετές περιπτώσεις καθίσταται «δύσκολη η αλληλεγγύη έναντι όσων είναι εκτεθειμένοι και ακόμη πιο δύσκολη έναντι όσων έχουν αποκλειστεί από την αγορά εργασίας ή όσων διατρέχουν σχεδόν αποκλειστικά τον κίνδυνο να καταλαμβάνουν μόνιμα τις χειρότερα αμειβόμενες θέσεις εργασίας, τις πλέον επισφαλείς, τις εργασίες με τους μεγαλύτερους κινδύνους που παρέχουν ελάχιστες πιθανότητες ανέλιξης».⁵⁴⁴

- *Την υψηλή ανεργία, η οποία επιδρά αρνητικά στη συσπείρωση, όσων έχουν ακόμη εργασία, γύρω από τα συνδικάτα, επειδή φοβούνται μήπως απολυθούν.*

Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα προηγούμενα, είναι δυνατό να διαπιστώσουμε ότι ο αντίκτυπος των φαινομένων αυτών στις δομές, τη σύνθεση και την αποτελεσματικότητα της δράσης των συνδικάτων είναι ισχυρός, και ιδιαίτερα στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας, ο οποίος είναι περισσότερο εκτεθειμένος στον ανταγωνισμό. Εξάλλου δεν είναι τυχαίο ότι πρώτα στη βιομηχανία συκοφαντήθηκε και χτυπήθηκε το εργατικό κίνημα και ιδιαίτερα η εργατική τάξη των λεγόμενων «προβληματικών» επιχειρήσεων, την περίοδο 1990-93. Οι αλλαγές και οι ανατροπές στην οικονομία, τις κοινωνικές και ταξικές δομές, τις διαδικασίες κοινωνικοποίησης των ανθρώπων, αλλά και τους πολιτικούς και ιδεολογικούς συσχετισμούς των δυνάμεων είναι τα σημαντικότερα στοιχεία των προαναφερθέντων μετατροπών.

Κατά συνέπεια, η μερίδα των εργαζομένων, η οποία στέκεται *επιφυλακτικά* απέναντι στα συνδικάτα και που είναι η μεγαλύτερη συγκριτικά με αυτούς που δείχνουν *εμπιστοσύνη* σε αυτά και σ' αυτούς που *δυσπιστούν συνολικά*, αποτελεί και τον *κρίσιμο χώρο* για μια ευνοϊκότερη αλλαγή στις σχέσεις εμπιστοσύνης.

7.7. «Πόλεμος όλων εναντίον όλων»

Όμως, εκτός από τους προαναφερθέντες λόγους, διαφαίνεται και μια *τάση* «κοινωνικής απομόνωσης», ιδιαίτερα του κόσμου της μισθωτής εργασίας που απασχολείται στον ιδιωτικό τομέα της παραγωγής, στο μέτρο που αρχίζει να πιστεύει ότι οι υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες (δημόσιοι υπάλληλοι, διανοούμενοι, αγρότες, φοιτητές, επαγγελματιοβιοτέχνες κλπ.) βρίσκονται ή αισθάνονται, λίγο ή πολύ, μακριά από τα προβλήματά του.

Έτσι, εξαιτίας αυτού του γεγονότος, υποδαυλίζεται και συντηρείται από τους κρατούντες ένας ιδιότυπος «κοινωνικός εμφύλιος πόλεμος», ένας ιδιόμορφος

⁵⁴⁴ Γ. Τουτζιαράκης, «Κρίση των συνδικάτων: Οργανώσεις καθολικής αλληλεγγύης ή λειτουργικό εξάρτημα της κοινωνίας των 2/3;», από το συλλογικό τόμο με τίτλο: *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα στο τέλος του 20ου αιώνα* (Εισαγωγή-Επιμέλεια: Κούλα Κασιμάτη), εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1997.

«κοινωνικός φραξιονισμός»,⁵⁴⁵ ο οποίος επιδιώκει να φέρει αντιμέτωπα μεταξύ τους διάφορα κοινωνικά στρώματα: τους αγρότες αντιμέτωπους με τους εργάτες, τους οδηγούς φορτηγών με τους αγρότες, τους αγρότες με τους ναυτεργάτες, τους μισθωτούς του ιδιωτικού τομέα με τους δημοσίους υπαλλήλους, τους γονείς με τους μαθητές, τους ασθενείς με τους γιατρούς, τους ντόπιους με τους αλλοδαπούς, τους άνεργους με τους εργαζόμενους, τις γυναίκες με τους άνδρες κ.ό.κ.

Όμως, εκτός της επιδίωξης από τους κρατούντες να φέρουν τη μια κατηγορία εργαζομένων σε αντιπαράθεση με την άλλη ή και ολόκληρα τμήματα των εργαζομένων μεταξύ τους, η αντιπαλότητα αυτή μεταφέρεται και μέσα στους ίδιους τους εργασιακούς χώρους, όπου οι εργαζόμενοι, σε αρκετές περιπτώσεις, εχθρεύονται και ανταγωνίζονται ο ένας τον άλλο ή ο καθένας κοιτάει πώς να «βουλευτεί» και ενδεχομένως να «λύσει» το ατομικό του πρόβλημα όχι συλλογικά, αλλά μόνος μέσω της λεγόμενης «πλαγίας οδού».

Έτσι, αυτό που παρατηρούμε να συμβαίνει είναι η *έλλειψη κοινωνικής αλληλεγγύης*. Ενώ, λοιπόν, η αλληλεγγύη αποτελούσε σημαντικό γνώρισμα της μεταπολεμικής, αλλά και της μεταπολιτευτικής Ελλάδας, σε μεγάλα τμήματα εργαζομένων, έχει μετατραπεί σε γενικευμένη αδιαφορία και σε ένα «πόλεμο όλων εναντίον όλων».

Είναι μια αίσθηση, η οποία λειτουργεί αρνητικά στη συνείδηση του κόσμου της εργασίας, επειδή μπορεί να ανατρέψει κοινωνικές συμμαχίες, απομακρύνοντας τους κοινωνικούς συμμάχους τον έναν από τον άλλο. Το εν λόγω στοιχείο, ίσως, είναι η πρώτη φορά που εντοπίζεται κατά τη μεταπολεμική περίοδο.

Αν, μάλιστα, στην προαναφερθείσα κατάσταση συμπληρώσουμε το γεγονός ότι η μείωση της συνδικαλιστικής επιρροής είναι συχνά μεγαλύτερη από τη μείωση της συνδικαλιστικής πυκνότητας, τότε εύκολα μπορούμε να καταλάβουμε πως ακόμη και καλά οργανωμένες εργατικές κινητοποιήσεις, οι οποίες γίνονται προκειμένου να αποτραπούν οι ιδιωτικοποιήσεις επιχειρήσεων του ευρύτερου δημόσιου τομέα ή για να μην περάσουν οι αλλαγές στα εργασιακά, συναντούν την αδιαφορία μεγάλου μέρους των μισθωτών. Και όχι μόνον αυτών, αλλά και ευρύτερων κοινωνικών κατηγοριών, όπως είναι οι αυτοαπασχολούμενοι και γενικά οι καταναλωτές, επειδή είτε δεν γνωρίζουν τα προβαλλόμενα αιτήματα είτε επειδή θεωρούν ότι οι μορφές των εργατικών κινητοποιήσεων έχουν δυσμενείς επιπτώσεις στις δικές τους δραστηριότητες (π.χ. παρεμπόδιση ομαλής συγκοινωνιακής κυκλοφορίας κλπ.).

Είναι γεγονός ότι αρκετές από τις παραδοσιακές μορφές δράσης των συνδικάτων προκαλούν τη δυσαρέσκεια άλλων κατηγοριών εργαζομένων. Υπό αυτή την έννοια και χωρίς φυσικά να παραβλέπεται η μορφή της απεργίας, ίσως, θα έπρεπε να βρεθούν και νέες μορφές παρέμβασης των συνδικάτων, προκειμένου να προωθήσουν τα αιτήματά τους και το κυριότερο να απολαμβάνουν της κοινωνικής αλληλεγγύης και συναίνεσης. Για παράδειγμα, οι απεργίες ή οι στάσεις εργασίας στις συγκοινωνίες πλήττουν, κατά κύριο λόγο, τους άλλους εργαζόμενους, καθώς επίσης τους συνταξιούχους ή τους γονείς και τους μαθητές, οι οποίοι πηγαίνουν στις εργασίες τους, στον χώρο εκπαίδευσης, για αγορές ή επίσκεψη στο γιατρό. Ως

⁵⁴⁵ Χριστόφορος Βερναρδάκης, «Ιδεολογήματα του κρατικού αυταρχισμού», *Η Εποχή*, 24 Ιανουαρίου 1999.

συμπληρωματική-εναλλακτική δράση, σε σχέση με τις στάσεις εργασίας ή τις απεργίες, θα μπορούσαν οι εργαζόμενοι στις συγκοινωνίες να εργαστούν κανονικά, αλλά να μη ζητήσουν εισιτήρια από τους επιβάτες. Επίσης, αντί του ελέγχου των εισιτηρίων, θα μπορούσαν οι ελεγκτές να ενημερώνουν το επιβατικό κοινό για τα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο συγκεκριμένος κλάδος και ποια είναι τα αιτήματα του συνδικάτου. Έτσι, σε πρώτη φάση και μ' αυτό τον τρόπο θα κερδηθεί η συμπάθεια της κοινής γνώμης, θα αποκατασταθεί η κοινωνική αλληλεγγύη και θα φανεί ο κοινωνικός χαρακτήρας των συγκοινωνιών, ούτως ώστε όταν μετά θα περάσουν σε απεργιακές δράσεις θα έχουν με το μέρος τους ευρύτερα κοινωνικά στρώματα.

Τη δεκαετία του 1970, στην Ιταλία, τα συνδικάτα στα ιδιωτικά Μέσα Μαζικής Μεταφοράς (MMM) και στην δημόσια Ηλεκτρική Ενέργεια, έδωσαν νικηφόρους αγώνες ενάντια στις αυξήσεις στα εισιτήρια και τους λογαριασμούς. Τα συνδικάτα στα MMM τύπωσαν εισιτήρια με τις παλιές τους τιμές, χωρίς την αύξηση. Οι πολίτες αγόραζαν τα εισιτήρια από τα συνδικάτα και πλήρωναν τους λογαριασμούς σε αυτά και στη συνέχεια τα συνδικάτα έδιναν αυτά τα χρήματα στις εταιρείες. Έτσι επέβαλαν να μην περάσουν οι αυξήσεις.⁵⁴⁶ Ανάλογες μορφές και δράσεις θα μπορούσαν να αναπτυχθούν και σε άλλους εργασιακούς χώρους και κλάδους.

Το αποτέλεσμα είναι ότι οι κυβερνώντες, γνωρίζοντας όλες αυτές τις αντιθέσεις, εσωτερικές και εξωτερικές, δεν λαμβάνουν, σε αρκετές περιπτώσεις, σοβαρά υπόψη τις προτάσεις των συνδικάτων, διότι θεωρούν πως οι αντιδράσεις τους δεν θα έχουν κανένα αντίκρυσμα.

7.8. Τα συνδικάτα στην εποχή του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού. Η ήττα έρχεται από παλιά

Η ενσωμάτωση αντί της αντιπαλότητας, ο διάλογος και η προθυμία για συμβιβασμούς αντί για αγώνα, καθώς επίσης η προσέγγιση και, σε πολλές περιπτώσεις, η ταύτιση των συνδικάτων με το κράτος αντί για την οικοδόμηση του αντίπαλου δέους είναι κάποιοι επιπρόσθετοι παράγοντες που συνθέτουν το παζλ της μείωσης της αξιοπιστίας τους. Έχοντας να αντιμετωπίσουν, είτε σε επίπεδο κρατικών είτε σε επίπεδο ιδιωτικών επιχειρήσεων, έναν αντίπαλο συγκεντρωτικό, ο οποίος είναι συνδεδεμένος με την εξουσία και εξαιτίας του γεγονότος ότι έχουν αποδεχτεί την ατομική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής, αναγκάζονται να προσαρμόζονται με το καπιταλιστικό κράτος και να συνεργάζονται μαζί του.

Βέβαια, η έλλειψη αυτονομίας του συνδικαλιστικού κινήματος από το κράτος και τους εργοδότες είναι ένα φαινόμενο που υπάρχει από την πρώτη στιγμή της εμφάνισής του. Η ιστορική περιοδολόγηση που κάναμε στο ανάλογο κεφάλαιο επιβεβαιώνει του λόγου το αληθές. Η άποψη του Κουκουλέ ως προς τις σχέσεις εξάρτησης που έχουν τα συνδικάτα στην Ελλάδα από το κράτος και την εργοδοσία είναι άκρως καυστική. Λέει συγκεκριμένα:

⁵⁴⁶ Κλέαρχος Σμυρναίος, «Για την αυτοργάνωση των εργαζομένων», εφ. *Το Διόλεμμα* (του Σ.Ε.Φ.Κ.), Ιούνιος-Αύγουστος 2011, αρ. φύλλου 42, σελ. 3.

«...κατέληξα στη θλιβερή αλλά και συνάμα προκλητική διαπίστωση ότι δεν υπήρξε, στην Ελλάδα, συνδικαλιστικό κίνημα με την έννοια του συνομοσπονδιακά, οριζόντια και κάθετα οργανωμένου, όπως θέλει να παρουσιάζεται· αυτό που λειτούργησε ήταν απλά και μόνο μερικές συνδικαλιστικές οργανώσεις και, κατά τις περιστάσεις, ορισμένες συσπειρώσεις. [...] Η υπόθεσή μου και τα κριτήρια μου είναι απλά: κύριο χαρακτηριστικό μιας συνδικαλιστικής οργάνωσης είναι η ανεξαρτησία της από το κράτος και τους εργοδότες. Αν αποδειχτεί ότι η οργάνωση αυτή δεν είναι ανεξάρτητη από τις δύο αυτές κοινωνικές δυνάμεις είναι οπωσδήποτε κάτι άλλο, με κανένα όμως τρόπο δεν είναι συνδικαλιστική οργάνωση».⁵⁴⁷

Επιπρόσθετα, οι εκάστοτε συνδικαλιστικές παρατάξεις που είχαν σχέση με τα κόμματα που κυβερνούσαν, λειτουργούσαν πολλές φορές ως βραχίονας του κράτους και ως μάντες μεταβίβασης των αποφάσεών του. Και παρ' ότι αυτό αμβλύθηκε από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 και μετά, εντούτοις υπήρξαν περιπτώσεις που είτε άμεσα είτε έμμεσα το κράτος επενέβαινε στα εσωτερικά των συνδικάτων. Όπως επισημαίνει ο Γ. Κουζής, το κράτος παρεμβαίνει στα εσωτερικά του συνδικαλιστικού κινήματος τόσο με ανθρώπους ελεγχόμενους από το ίδιο όσο και με σκληρή καταστολή των ταξικών δυνάμεων μέσα σε αυτό. Είναι αξιοσημείωτο ότι η κρατική παρέμβαση είναι συνεχής, ανεξαρτήτως της πολιτικής κατάστασης στην Ελλάδα.⁵⁴⁸ Αυτός ο συνδυασμός ανοιχτής κρατικής παρέμβασης και ισχυρής παραταξιοποίησης παράλληλα με μια αντίληψη πελατειακών σχέσεων μεταξύ κυβερνήσεων και σωματείων ενισχύουν την κυριαρχία της παραταξιακής ως κυρίαρχης αντίληψης έναντι της συνδικαλιστικής κουλτούρας.⁵⁴⁹

Και ενώ, όπως πάλι έχουμε δει ιστορικά, υπήρξε πάντα μια διαπάλη στο εσωτερικό των συνδικάτων αφενός ανάμεσα στις δυνάμεις που αναφέρονται στα συμφέροντα της εργατικής τάξης, αφετέρου σε εκείνες που συνδέονται με την κρατική εξουσία, οι οποίες συναινούσαν στην εκάστοτε κυβέρνηση και τους εργοδότες, διαπιστώνουμε ότι η αλλαγή που έχει υπάρξει σε σχέση με παλαιότερες εποχές είναι ότι ο άμεσος κρατικός έλεγχος στο εσωτερικό των σωματείων αντικαταστάθηκε σε μεγάλο βαθμό από τον έμμεσο έλεγχο τους μέσα από τις παρατάξεις που συνδέονται με τα κόμματα της κυβερνητικής εξουσίας (η ΠΑΣΚΕ με το ΠΑΣΟΚ και η ΔΑΚΕ με τη Νέα Δημοκρατία).⁵⁵⁰

Έχουμε έτσι μια ιδιόμορφη κατάσταση, κατά την οποία ενώ η οργανωτική έκφραση του επίσημου συνδικαλιστικού κινήματος παρουσιάζεται ιστορικά ενιαία -εκτός από μια μικρή περίοδο από το 1928 μέχρι το 1934 με την ίδρυση της Ενωτικής ΓΣΕΕ από το ΚΚΕ- είτε με τη συνύπαρξη μέσα σε αυτήν ανταγωνιζόμενων παρατάξεων είτε με τον εκτοπισμό και τη δίωξη των ταξικών δυνάμεων από αυτή, εντούτοις ουσιαστικά βιώνει μια επί μακρόν «ιδιότυπη διάσπαση», όπως την χαρακτηρίζει ο Κουζής.⁵⁵¹

⁵⁴⁷ Δες Γ. Κουκουλές, *Ελληνικά Συνδικάτα: οικονομική αυτοδυναμία και εξάρτηση (1938-1984)*, εκδόσεις Οδυσσεάς, Αθήνα 1994, σελ. 11-12.

⁵⁴⁸ Για περισσότερα βλέπε Γ. Κουζής, *Τα χαρακτηριστικά του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος*, ό.π., σελ. 32-43.

⁵⁴⁹ Γ. Κουζής, *Τα χαρακτηριστικά του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος*, ό.π., σελ. 42-43.

⁵⁵⁰ Γ. Σώρος, *Η κρίση του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα: αίτια και προοπτικές υπέρβασής της*, Διπλωματική Εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Ρέθυμνο 2013. Για περισσότερα δες κεφάλαιο 4.

⁵⁵¹ Γ. Κουζής, *Τα χαρακτηριστικά του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος*, ό.π., σελ. 39.

Όμως, γιατί, ενώ έχει σταματήσει η άμεση κρατική παρέμβαση στα εσωτερικά των συνδικάτων, αυτό δεν οδήγησε σε μια ριζοσπαστικοποίηση των αιτημάτων και των δράσεων τους;

Ένας επιπρόσθετος παράγοντας, εκτός από την έντονη παραταξιοποίηση, όπως ήδη έχουμε πει, ήταν επίσης και η υιοθέτηση ενός πιο συναινετικού λόγου, πράγμα το οποίο σήμαινε την υιοθέτηση και των αντίστοιχων πρακτικών που απέρρεαν από αυτόν. Οι ΠΑΣΚΕ και ΔΑΚΕ, οι οποίες εκπροσωπούν τα 3/4, περίπου, των οργανωμένων μελών των συνδικάτων, είναι οι δύο κυρίαρχες παρατάξεις που προωθούν την λογική της συναίνεσης και της ταξικής συνεργασίας, ενώ αντίθετα οι παρατάξεις της συνδικαλιστικής Αριστεράς βρίσκονται στην μειοψηφία. Σε συνδυασμό με όλα τα προηγούμενα που αναφέραμε (επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού, χειροτέρευση μισθών και επιδομάτων, περιορισμός του κράτους πρόνοιας, αλλαγή στη σύνθεση της εργατικής τάξης, ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα, κρίση εμπιστοσύνης στα συνδικάτα να διαφυλάξουν τα κεκτημένα, χαμηλή συνδικαλιστική πυκνότητα, μείωση της διάρκειας και της έντασης των εργατικών αγώνων, έλλειψη σωματείων στους χώρους δουλειάς, ανεργία, επισφαλής εργασία, εξάπλωση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης, κλπ.), συνέθεσαν αυτό που ονομάζουμε κρίση του συνδικαλιστικού κινήματος.

Όμως, το ολίστημα -για μια ολόκληρη περίοδο- της ηγεσίας των συνδικάτων προς τις συναινετικές λογικές και πρακτικές οφείλεται, σε τελική ανάλυση, στις ίδιες τις κοινωνικές αντιθέσεις και συσχετισμούς. Διότι, η συνδικαλιστική γραφειοκρατία καταλάβαινε ότι κάθε αντιπολιτευτική κίνηση από μέρους της μπορούσε να προκαλέσει ένα πλατύ και ανεξέλεγκτο μαζικό κίνημα και να επιφέρει μ' αυτό τον τρόπο δυσκολίες στην εφαρμογή των εκάστοτε κρατικών νεοφιλελεύθερων ή άλλων πολιτικών, οι οποίες κατά κύριο λόγο θίγουν τις κατακτήσεις των εργαζομένων.

Συνεπώς, η επικράτηση της αντίληψης περί «κοινωνικών εταίρων» και άρα του διαλόγου και της συναίνεσης μεταξύ εργοδοτών και συνδικάτων, κάτι στο οποίο συναινούσαν σε μεγάλο βαθμό και οι εργαζόμενοι,⁵⁵² καθώς επίσης της θέσης περί συμμετοχής στις διοικήσεις των επιχειρήσεων εκπροσώπων της εργατικής γραφειοκρατίας, ιδιαίτερα των δημοσίων οργανισμών (ΔΕΚΟ), εκτός του ότι δεν έχει τίποτε το κοινό με τον εργατικό έλεγχο, ταυτόχρονα την υποχρέωνε να βρίσκεται κάτω από την επιρροή του αστικού κράτους. Διότι, η αντίληψη της συμμετοχής στη διοίκηση των κρατικών επιχειρήσεων είναι ένα μέτρο το οποίο η άρχουσα τάξη λαμβάνει προκειμένου να πειθαρχήσει την εργατική τάξη και να τη βάλει να εργαστεί ακόμη περισσότερο στην υπηρεσία του λεγόμενου «κοινού συμφέροντος», το οποίο φαίνεται να περιπλέκεται με τα συμφέροντα της εργατικής τάξης. Στην πραγματικότητα, ο σκοπός της άρχουσας τάξης, ιδιαίτερα μετά την επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού, είναι να διαλύσει τα συνδικάτα από όργανα της ταξικής πάλης ή στη χειρότερη περίπτωση να τα αδρανοποιήσει και στην

⁵⁵² Παρ' ότι το 39,4% των μισθωτών θεωρεί ότι τα συμφέροντα των εργοδοτών και των εργαζομένων είναι διαφορετικά (1995: 37,7%), ενώ το 35,7% αντίθετα (αν και το 1995, το ποσοστό εκείνων που θεωρούσαν ότι τα συμφέροντα των εργοδοτών και των εργαζομένων είναι αντίθετα συγκέντρωνε υψηλότερα ποσοστά της τάξης του 42,8%), εντούτοις, ο διάλογος μεταξύ εργοδοτών-εργαζομένων παραμένει, παρά τη φθίνουσα πορεία του, ως ο πιο κατάλληλος τρόπος για την αντιμετώπιση των εργασιακών προβλημάτων με ποσοστό 59,7% (έναντι 64,8% το 1995) και ακολουθούν με μεγάλη διαφορά (15%) οι κινητοποιήσεις των συνδικαλιστικών οργανώσεων και οι παρεμβάσεις των κυβερνήσεων με νόμους. Δες ΓΣΕΕ, *Συνδικάτα και Εργασία*, Αθήνα 2000.

ηγεσία τους να προωθήσει άτομα που ουσιαστικά συναινούν στις επιλογές των νεοφιλελεύθερων πολιτικών.

Επιπρόσθετα, η αποδοχή από μέρους της ηγεσίας των συνδικάτων του προσανατολισμού προς την Ο.Ν.Ε., ουσιαστικά δηλαδή της ηγεμονίας των νεοφιλελεύθερων πολιτικών, είναι ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες που έχουν συμβάλει στην αύξηση της αδιαφορίας των εργαζομένων και στην περαιτέρω κρίση των συνδικάτων. Γι' αυτό δεν κατόρθωσαν να αντιταχθούν στη χρόνια λιτότητα και στην επίθεση που έχουν δεχτεί οι εργαζόμενοι στο εισόδημά τους.

Όμως, το πιο οδυνηρό αποτέλεσμα του εν λόγω προσανατολισμού είναι ότι επηρεάστηκε μια σημαντική μερίδα των εργαζομένων να αποδεχτούν ότι οι πολιτικές επιλογές των κρατούντων είναι «μονόδρομος»⁵⁵³ και γι' αυτό θα πρέπει κι αυτοί να συμμετέχουν, ως ένα είδος μικρομετόχου, στο μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης που τους περιγράφουν οι διανοούμενοι, οι εφημερίδες, τα ραδιόφωνα και η τηλεόραση. Έτσι, αφού πείσθηκαν ότι είναι «μέτοχοι» στην επιχείρηση οικονομικής ανόρθωσης της χώρας και πως όσα συμβαίνουν γίνονται και για το δικό τους καλό, κατέληξαν στο παράδοξο συμπέρασμα πως οποιαδήποτε εργατική κινητοποίηση είναι «άκαιρη» και/ ή «επιβλαβής» για την οικονομία. Το ίδιο κλίμα συναίνεσης επικράτησε και εν όψει της ανάληψης των Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα, το 2004, παρά την εντατικοποίηση των συνθηκών εργασίας που συχνά οδηγούσε σε εργατικά ατυχήματα, τα οποία εκείνη την εποχή παρουσίασαν αύξηση.

Σε γενικές γραμμές οι διεκδικήσεις των συνδικάτων ήταν στο πλαίσιο μη αμφισβήτησης της επίτευξης των παραπάνω «εθνικών στόχων» (ένταξη στην ΟΝΕ και ανάληψη των Ολυμπιακών Αγώνων), με συνέπεια να αποδέχονται τη συγκράτηση των αμοιβών στα όρια μόνο του πληθωρισμού, καθώς επίσης την προώθηση της μερικής απασχόλησης, τις εργολαβίες στο δημόσιο και ευρύτερο δημόσιο τομέα, την ενοικίαση των εργαζομένων, τις αποκρατικοποιήσεις κλπ. Και ενώ στα λόγια απέρριπταν πολλά από αυτά τα μέτρα, εντούτοις δεν διεκδικούσαν με δυναμικό τρόπο την απόσυρσή τους. Στο πλαίσιο αυτό, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Δεδουσόπουλος, η απεργιακή δραστηριότητα άρχισε να λαμβάνει το χαρακτήρα περισσότερο συμβολικής διαμαρτυρίας, παρά διεκδίκησης.

«Οι απεργίες, επομένως, μετασχηματίζονται σε γενικές, μονοήμερες, συγκεντρώνουν μεγαλύτερο αναλογικά αριθμό απεργών, αλλά ουσιαστικά παύουν να αποτελούν έκφραση των εργασιακών αντιθέσεων στο κλαδικό επίπεδο ή στο επίπεδο της επιχείρησης, χάνουν σε ένταση και σταδιακά μετατρέπονται σε πράξεις διαμαρτυρίας αμυντικού χαρακτήρα μιας ελίτ συνδικαλιστικών στελεχών που ενεργοποιούνται σε κεντρικό επίπεδο και μοιάζουν αποκομμένοι από την πραγματικότητα του κοινωνικού χώρου της αγοράς εργασίας».⁵⁵⁴

⁵⁵³ Το κράτος μέσω των ιδεολογικών του μηχανισμών (μέσα μαζικής ενημέρωσης, διανοούμενοι, κυβερνητικός συνδικαλισμός κλπ.) μπορεί και παρουσιάζεται ως εκπρόσωπος του γενικού κοινωνικού συμφέροντος, πείθοντας μ' αυτό τον τρόπο τις εργαζόμενες τάξεις να αποδέχονται ότι η παρατεταμένη λιτότητα είναι μια θυσία που γίνεται όχι μόνο για το γενικό συμφέρον, αλλά και για το δικό τους μακροπρόθεσμο καλό.

⁵⁵⁴ Α. Δεδουσόπουλος, «Διαρθρωτικές αλλαγές και συνδικαλιστικό κίνημα», στο *Εργασία και πολιτική. Συνδικαλισμός και οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα 1974-2004*, έκδοση του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 2007, σελ. 117-118.

Κατά συνέπεια, ο νεοφιλελευθερισμός, πριν γίνει εφαρμοσμένη οικονομική πολιτική, μπόρεσε και κατέκτησε την ηγεμονία πρώτιστα στον κόσμο των ιδεών, μέσω της υπόσκαψης της συλλογικότητας ως τρόπου οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων θεμελιωμένων στην αλληλεγγύη.⁵⁵⁵ Όπως υποστηρίζει ο Φρανκ Ντέπε,

«Το ιδεολογικοπολιτικό πλαίσιο για την επιβολή στοιχείων του καινούριου κοινωνικού σχηματισμού τέθηκε υπό την ηγεμονία του νεοφιλελευθερισμού. Το νεοφιλελεύθερο σχέδιο προπαγάνδισε αρχικά την “αναζωογόνηση” του καπιταλισμού παγκοσμίως, η αναπτυξιακή δυναμική του οποίου... είχε ελαττωθεί σημαντικά από την αρχή της δεκαετίας του '90. Η αναζωογόνηση θα ερχόταν από τη μείωση της κρατικής επιρροής στην οικονομία, τον περιορισμό της οικονομικής πολιτικής σε πολιτική προσφοράς και σε έλεγχο του πληθωρισμού (μονεταρισμός) καθώς και από την αποδόμηση του κοινωνικού κράτους και προπάντων από την αποδυνάμωση των συνδικάτων. Ιδιωτικοποίηση, αποκρατικοποίηση και απορρύθμιση είναι τα συνθήματα με τα οποία αυτό το σχέδιο επιβλήθηκε στη δημόσια συζήτηση και σε εκλογές».⁵⁵⁶

Όμως, όπως έχει δείξει η μέχρι τώρα εμπειρία, η πλειοψηφία του κόσμου της εργασίας δεν θα συμφωνήσει «να βάλει κι άλλη πλάτη» και να συμμετάσχει στη γενική πρόοδο της χώρας, όσο και αν οι κυβερνήσεις εγκαλούν τους εργαζόμενους να δείξουν και άλλη ανοχή, εφόσον αυτοί δεν βλέπουν μια άμεση και γρήγορη βελτίωση της θέσης τους. Ταυτόχρονα, οι εργαζόμενοι θα συμμετέχουν ενεργά στα συνδικάτα όχι μόνο στην περίπτωση που βελτιώνεται η οικονομική τους κατάσταση, αλλά και επειδή βλέπουν τα συνδικάτα να κρατούν μια πιο αξιόπιστη και αγωνιστική στάση. Και δεν μπορεί να γίνει διαφορετικά, διότι οι συνθήκες ζωής των μισθωτών είναι αφάνταστα βαριές.

7.9. Οι χρόνιες παθογένειες του συνδικαλιστικού κινήματος⁵⁵⁷

Από τα παραπάνω είναι δυνατό να εξάγουμε το συμπέρασμα ότι η εργατική αδρανοποίηση δεν ήταν μόνο αποτέλεσμα των μνημονιακών πολιτικών, αλλά, ένας συνδυασμός παραγόντων, ο οποίος σε γενικές γραμμές ήταν απόρροια της πολύχρονης πολιτικής πρακτικής τόσο των κρατούντων όσο και της συναινετικής λογικής των συνδικάτων και των εργαζομένων, πριν από τα Μνημόνια.

Έτσι, μέσω της επικράτησης του νεοφιλελευθερισμού, ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1990 και μετά, που καλλιεργούσε συστηματικά την ιδεολογία της «κοινωνικής συναίνεσης», της «εργασιακής ειρήνης», του «ήπιου μονεταρισμού», της «εθνικής»

⁵⁵⁵ Σχετικά με το θέμα της κατάκτησης της ιδεολογικής ηγεμονίας από τον νεοφιλελευθερισμό δες Μ. Μπαλαούρας, «Οι νέες προκλήσεις για τον συνδικαλισμό», *Η Εποχή*, 18 Μαρτίου 2001, και ιδιαίτερα το βιβλίο του Κ. Dixon, *Οι ευαγγελιστές της αγοράς*, εκδόσεις Πατάκη (σειρά *Λόγοι Δράσης*), Αθήνα 2001.

⁵⁵⁶ Φ. Ντέπε, «Τα συνδικάτα στο τέλος του 20ου αιώνα», *Η Εποχή*, 10 Νοεμβρίου 1996.

⁵⁵⁷ Σχετικά με αυτό το πρόβλημα ενδιαφέρον παρουσιάζει το τι λένε, με τη μορφή συνεντεύξεων, οι ίδιοι οι συνδικαλιστές και συνδικαλίστριες, οι οποίες παρουσιάζονται πιο αναλυτικά στην μελέτη των Δ. Παπανικολόπουλου, Δ. Κατσορίδα, Γ. Κολλιά, Βίκυ Δερμάνη, *Το απεργιακό φαινόμενο στην Ελλάδα. Καταγραφή των απεργιών κατά την περίοδο 2011-2017*, (Επιμέλεια: Δ. Κατσορίδας), έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα, Δεκέμβριος 2018, σειρά: Μελέτες/Τεκμηρίωση 48. Τις εν λόγω συνεντεύξεις πήρε ο Δ. Παπανικολόπουλος, από το Φεβρουάριο ως τον Ιούλιο του 2016. Για περισσότερα βλέπε ιδιαίτερα τις σελ. 53-66.

αναγκαιότητας, της «κοινωνικής ανόδου» κλπ., ενισχύονταν ουσιαστικά η κρατική και εργοδοτική εξουσία σε βάρος της εργασίας. Το αποτέλεσμα ήταν να αποδυναμωθούν οι συλλογικές αξίες της αλληλεγγύης και της αγωνιστικής διεκδίκησης για καλύτερευση των συνθηκών εργασίας και διαβίωσης και έτσι να εμπεδωθεί στη συνείδηση της εργατικής τάξης μια ατομοκεντρική αντίληψη και ερμηνεία της κοινωνικής πραγματικότητας αντί των συλλογικών αξιών, η οποία οδήγησε στην εργατική αδρανοποίηση, τη κοινωνική καθήλωση και σε μια συμπεριφορά εργαζόμενου-ικέτη της κρατικής και εργοδοτικής εξουσίας.

Με δεδομένο, λοιπόν, τον αρνητικό συσχετισμό για τις δυνάμεις της εργασίας, λόγω της αυξημένης ανεργίας και της επισφαλούς απασχόλησης, αλλά και των χρόνιων παθογενειών των συνδικάτων ήταν επόμενο να αποδιαρθρωθούν τα σωματεία, να διαλυθούν πολλές συνδικαλιστικές οργανώσεις και να επέλθει «παθητικοποίηση» του κόσμου της εργασίας.

Όσον αφορά τις χρόνιες παθογένειες του συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα, οι οποίες προϋπήρχαν της κρίσης και των μνημονίων, δεν πρέπει να παραγνωρίζεται η σπουδαιότητά τους, η οποία επέδρασε αρνητικά στην κάμψη των απεργιακών αγώνων από το 2012 και μετά. *Παθογένειες*, όπως η χρόνια μείωση της συνδικαλιστικής πυκνότητας, ο οργανωτικός κατακερματισμός εξαιτίας της πληθώρας συνδικάτων, ο κλαδικός συντεχνιασμός, η έντονη παραταξιοποίηση και κομματικοποίηση, η έλλειψη οικονομικής αυτοτέλειας αφού η χρηματοδότηση των συνδικάτων δεν προέρχεται από την άμεση συνδρομή των μελών, αλλά από τις εισφορές που δίνουν όλοι οι εργαζόμενοι μέσω της παλιάς Εργατικής Εστίας, με συνέπεια την εξάρτησή τους από τις διαθέσεις της εκάστοτε κυβέρνησης, οι συναινετικές λογικές περί «κοινωνικών εταίρων», η τάση ενσωμάτωσης σε θεσμούς του κράτους, οι πελατειακές σχέσεις, η έλλειψη μιας κουλτούρας αλληλεγγύης, οι διαχωρισμοί και τα δίπολα στο εσωτερικό της εργατικής τάξης, η άμβλυση της ταξικής συνείδησης, η παραίτηση από τη διαμόρφωση ενός ολοκληρωμένου συνδικαλιστικού προγράμματος που θα προτείνει ένα εναλλακτικό σχέδιο οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης κτλ.

Γιατί όμως δεν ανοίγει μια πλατιά και οργανωμένη συζήτηση για την κρίση του συνδικαλιστικού κινήματος και για το πώς μπορούν να αντιμετωπιστούν οι εν λόγω παθογένειες;

Καταρχάς, να επισημάνουμε ότι ο ελληνικός συνδικαλισμός, κατά κύριο λόγο, είναι ένας συνδικαλισμός της προστατευμένης εργασίας, γεγονός που επιτείνει την απομάκρυνση συγκεκριμένων κατηγοριών εργαζομένων από τις υπάρχουσες δομές των συνδικάτων.⁵⁵⁸ Όπως επισημαίνει ο Δεδουσόπουλος, τα συνδικάτα αποδέχθηκαν σχεδόν αδιαμαρτύρητα επιμέρους ρυθμίσεις που προωθούσαν «ευέλικτες μορφές εργασίας», ιδιαίτερα στο χώρο του δημοσίου τομέα. «Το ενδιαφέρον τους εστιάστηκε στην προστασία του “σκληρού” πυρήνα των ήδη εργαζομένων, αδυνατώντας(;) να κατανοήσουν ότι η έλλειψη προστασίας των νέων εργαζομένων αφ’ ενός δεν εξασφάλιζε ούτε τα συμφέροντα των “παλαιών”, αφ’ ετέρου απομάκρυνε τους νέους εργαζομένους από το συνδικαλιστικό κίνημα».⁵⁵⁹

⁵⁵⁸ Δ. Παπανικολόπουλος, Δ. Κατσορίδας, Γ. Κολλιός, Βίκυ Δερμάνη, *Το απεργιακό φαινόμενο στην Ελλάδα. Καταγραφή των απεργιών κατά την περίοδο 2011-2017*, ό.π., σελ. 56.

⁵⁵⁹ Α. Δεδουσόπουλος, «Διαρθρωτικές αλλαγές και συνδικαλιστικό κίνημα», ό.π., σελ. 137.

Έχουμε ήδη επισημάνει ότι η πλειονότητα των μελών των συνδικάτων δεν εκτίθεται στους κινδύνους της αγοράς εργασίας, επειδή είναι εργαζόμενοι στο δημόσιο και ευρύτερο δημόσιο τομέα (ΔΕΚΟ), με αποτέλεσμα να μην μπορούν εύκολα να αντιληφθούν και να κατανοήσουν όσους/-ες εργάζονται στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας ή έχουν αποκλειστεί από την αγορά εργασίας ή καταλαμβάνουν τις χειρότερα αμειβόμενες θέσεις εργασίας ή βρίσκονται στην εργασιακή επισφάλεια.

Έτσι, εκτός από την οργανωτική πολυδιάσπαση του συνδικαλιστικού κινήματος, η οποία είναι μία από τις παθογένειες που το ταλανίζουν, δημιουργούνται και άλλα προβλήματα, όπως είναι μια σειρά διαχωριστικές γραμμές στο εσωτερικό της εργατικής τάξης, όπως οι παραπάνω, δηλαδή μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, καθώς επίσης και άλλες, όπως μεταξύ μόνιμων-εποχιακών-ορισμένου χρόνου, μεταξύ εργαζομένων και ανέργων, μεταξύ μεγαλύτερων σε ηλικία και νέων, μεταξύ ασφαλισμένων-ανασφάλιστων-αυτασφαλισμένων, μεταξύ συνδικαλισμένων και μη, μεταξύ υψηλόμισθων και χαμηλόμισθων, μεταξύ μεγάλων παραγωγικών μονάδων και μικρών μονάδων, μεταξύ Ελλήνων και αλλοδαπών, ανδρών-γυναικών κλπ.⁵⁶⁰ Αυτές οι αντιθέσεις δεν βοηθούν να εμπεδωθεί ένα κλίμα και μια κουλτούρα αλληλεγγύης μεταξύ των διαφόρων κατηγοριών, ούτως ώστε να συνδράμει ο ένας εργαζόμενος τον άλλο ή ο ένας κλάδος των άλλο όταν βρίσκεται σε μειονεκτική θέση, αλλά απεναντίας τείνουν να φέρνουν αντιμέτωπους τους μισθωτούς μεταξύ τους σε ένα «πόλεμο όλων εναντίον όλων».⁵⁶¹ Κατά συνέπεια, όταν προέκυψαν οι μνημονιακές πολιτικές, που έθιγαν όλα τα τμήματα της εργατικής τάξης, ένας από τους λόγους που το συνδικαλιστικό κίνημα και οι εργαζόμενοι βρέθηκαν σε άμυνα ήταν επειδή είχε αμβλυνθεί η κουλτούρα της αλληλεγγύης.

Ωστόσο, όπως ήδη έχουμε πει, τα παραπάνω προβλήματα επιτείνονται και από τις παραταξιακές διαμάχες. Όπως επισημαίνει ο Γ. Κουζής, η έντονη *παραταξιοποίηση* αποτελεί, σύμφωνα με όλες τις έρευνες κοινής γνώμης, που είδαν το φως της δημοσιότητας, «το βασικό αίτιο της αρνητικής εικόνας των συνδικάτων, στοιχείο που συμβάλλει στην αποστασιοποίηση σημαντικού τμήματος της μισθωτής εργασίας από την οργανωμένη συνδικαλιστική δράση».⁵⁶² Και συνεχίζοντας, διευκρινίζει ότι η παραταξιοποίηση συνίσταται σε μια αντίληψη, η οποία προτάσσει πιο πολύ το παραταξιακό συμφέρον, που πολλές φορές είναι συνδεδεμένο με το συμφέρον των κομμάτων που υπάγονται οι παρατάξεις, έναντι του γενικού συνδικαλιστικού συμφέροντος. Και παρ' ότι είναι θεμιτό και αναγκαίο τα πολιτικά κόμματα να θέλουν να επηρεάσουν ιδεολογικά τα συνδικάτα, εντούτοις όταν οι εν λόγω αποφάσεις για τη ζωή των συνδικάτων λαμβάνονται με όρους παραταξιακής ή κομματικής πειθαρχίας, εμποδίζουν την επικοινωνία μεταξύ τους. Έτσι, η υποταγή στην κομματική πειθαρχία παρεμποδίζει την άμεση και αυτόνομη επικοινωνία και συνεργασία μεταξύ των μελών διαφορετικών παρατάξεων, αλλά και των ίδιων των παρατάξεων, και έχει ως συνέπεια να δημιουργεί στεγανά, να γίνονται χωριστές πορείες και συγκεντρώσεις μέχρι και να δημιουργούνται έντονες αποκλίσεις ακόμη και στις σχετικές διεκδικήσεις,⁵⁶³ ενώ εξαιτίας αυτής της στενής

⁵⁶⁰ Δ. Κατσορίδας, *Νέες τεχνολογίες και απασχόληση. Οι αλλαγές στην εργασιακή και παραγωγική διαδικασία*, ό.π., σελ. 87.

⁵⁶¹ Δ. Κατσορίδας, «Το ζήτημα της συνδικαλιστικής εκπροσώπησης. Προβλήματα μορφής και συγκρότησης των συνδικάτων στην εποχή του νεοφιλελευθερισμού», *Θέσεις*, Ιανουάριος-Μάρτιος 2002, τεύχος 78, σελ. 130.

⁵⁶² Γ. Κουζής, *Τα χαρακτηριστικά του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος*, ό.π., σελ. 196.

⁵⁶³ Γ. Κουζής, *Τα χαρακτηριστικά του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος*, ό.π., σελ. 190-198.

σχέσης μεταξύ συνδικαλιστικών ηγεσιών και κομμάτων έχει ως συνέπεια να επιδρά αρνητικά στην αυτονομία του συνδικαλιστικού κινήματος, όπως επισημαίνει η Ζαμπάρλουκου.⁵⁶⁴ Επιβεβαιώνεται, έτσι, αυτό που λέει ο Τσακίρης ότι οι παρατάξεις λειτουργούν ως «ενώσεις μελών των κομμάτων που μεταφέρουν στο συνδικαλιστικό κίνημα τις θέσεις των αντίστοιχων κομμάτων»,⁵⁶⁵ ή αυτό που λέει ο Κουζής, ότι «λειτουργούν ως οργανωμένες “φράξιες” στο εσωτερικό των συνδικάτων», με ένα τρόπο λειτουργίας σαν να είναι «συνδικάτα μέσα στο συνδικάτο», μορφώματα «που δεν είναι, ωστόσο, συνδικαλιστικές οργανώσεις, και που μεταφέρουν ειλημμένες παραταξιακές αποφάσεις με τη μορφή προτάσεων στα συνδικαλιστικά όργανα προς επικύρωσή τους», και «αντιστοιχούν στους υπάρχοντες κοινοβουλευτικούς, καταρχήν, κομματικούς σχηματισμούς» και δεν λειτουργούν ως ιδεολογικά ρεύματα.⁵⁶⁶

Και δεν φτάνει μόνο αυτό, αλλά με ευθύνη ιδιαίτερα των παρατάξεων ΠΑΣΚΕ και ΔΑΚΕ, οι οποίες πρόσκειται, όπως είπαμε, στα κόμματα που κυβέρνησαν τη χώρα (στο ΠΑΣΟΚ και τη ΝΔ αντίστοιχα), αναπτύχθηκε και μια απεχθής πρακτική εντός των συνδικάτων που ήταν οι *πελατειακές σχέσεις*. Βέβαια, παρ’ ότι οι πελατειακές σχέσεις στην Ελλάδα υπάρχουν από τη σύστασή της ως κράτος, εντούτοις το ΠΑΣΟΚ δεν τις κατήργησε, αλλά τις συνέχισε με άλλες μορφές –και μάλιστα από τις αρχές της διακυβέρνησής του, τη δεκαετία του 1980– εμπλέκοντας και τα συνδικάτα σε αυτό μέσω των συνδικαλιστικών παρατάξεων που έλεγχε και οι οποίες είχαν αποκτήσει μεγάλη δύναμη. Στη συνέχεια, αυτή την πρακτική χρησιμοποίησε και η ΝΔ. Έτσι, από τη δεκαετία του 1980 και μετά, θα αρχίσει να διαμορφώνεται ένας νέος τύπος συνδικαλιστή, ο οποίος έχει άμεση σχέση με τα δύο αυτά κόμματα εξουσίας, και ο οποίος «θα αποτελέσει μια νέα φιγούρα στους χώρους εργασίας που σε πολλές περιπτώσεις “θα λύνει και θα δένει” μέσω των νέων πελατειακών σχέσεων μεταξύ κυβερνόντων-κλαδικών οργανώσεων και ψηφοφόρων».⁵⁶⁷ Έκτοτε, η αναπαραγωγή των κυρίαρχων συνδικαλιστικών παρατάξεων, ειδικά στο δημόσιο και ευρύτερο δημόσιο τομέα, θα στηριχτεί σε ένα πλέγμα εξυπηρετήσεων, υπερωριών, προσλήψεων, αποσπάσεων, μεταθέσεων, προαγωγών, δανείων κ.ο.κ.⁵⁶⁸ Σε κάθε περίπτωση, είτε κομματικός είτε κυβερνητικός είτε εργοδοτικός, ο συνδικαλισμός στην Ελλάδα δεν απολαμβάνει της αυτονομίας που θα του επέτρεπε μια πιο σθεναρή αντίσταση ενάντια στις νεοφιλελεύθερες πολιτικές των κυβερνήσεων και των εργοδοτών.⁵⁶⁹

⁵⁶⁴ Ζαμπάρλουκου Στέλλα, *Κράτος και εργατικός συνδικαλισμός στην Ελλάδα, 1936-90. Μία συγκριτική προσέγγιση*, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1997, σελ. 249. Στο εν λόγω βιβλίο επιχειρείται να φανούν οι αιτίες που οδήγησαν σε ένα «ιδιότυπο κρατικό κορπορατισμό», όπως τον ονομάζει η συγγραφέας, όπου ομάδες συμφερόντων, όπως τα συνδικάτα, ελέγχονταν από το κράτος, το οποίο σε πολλές περιπτώσεις επιβάλλονταν σε αυτά με αυταρχικό και κατασταλτικό τρόπο. Επιπρόσθετα, η ελληνική ιδιοτυπία συνίστατο στο γεγονός ότι «συνδύαζε την ύπαρξη μιας κρατικά ελεγχόμενης εργατικής συνμοσπονδίας με μια ισχυρή συνδικαλιστική αντιπολίτευση» (σελ. 241).

⁵⁶⁵ Θ. Τσακίρης, «Κράτος – κόμμα – συνδικάτο 1980-2001: μεταξύ ενσωμάτωσης και αμφισβήτησης», στο *Εργασία και πολιτική. Συνδικαλισμός και οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα 1974-2004*, έκδοση του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 2007, σελ. 179-180.

⁵⁶⁶ Γ. Κουζής, *Τα χαρακτηριστικά του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος*, ό.π., σελ. 191-193.

⁵⁶⁷ Θ. Τσακίρης, «Κράτος – κόμμα – συνδικάτο 1980-2001: μεταξύ ενσωμάτωσης και αμφισβήτησης», ό.π., σελ. 185-186.

⁵⁶⁸ Δ. Κατσορίδας, «Το ζήτημα της συνδικαλιστικής εκπροσώπησης», ό.π., σελ. 226.

⁵⁶⁹ Δ. Παπανικολόπουλος, Δ. Κατσορίδας, Γ. Κολλιιάς, Βίκυ Δερμάνη, *Το απεργιακό φαινόμενο στην Ελλάδα. Καταγραφή των απεργιών κατά την περίοδο 2011-2017*, ό.π., σελ. 59.

Τα προβλήματα που προκύπτουν από την έντονη παραταξιοποίηση-κομματικοποίηση επιτείνονται ακόμη περισσότερο και από μια άλλη ιδιαιτερότητα, η οποία είναι η χρόνια *οικονομική εξάρτηση* του συνδικαλιστικού κινήματος από το κράτος, το οποίο παρακρατεί τις οικονομικές εισφορές από τους μισθωτούς και κατόπιν τις αποδίδει στα συνδικάτα. Αν και τα συνδικάτα του ιδιωτικού τομέα έχουν θεσπίσει κανόνες παρακράτησης της συνδρομής των μελών τους, εντούτοις, πρακτικά, το έχουν παραμελήσει. Έτσι, η ανυπαρξία δομών των συνδικάτων για την είσπραξη της οικονομικής συνδρομής από τους μισθωτούς έχει ως συνέπεια να αναπαράγεται η εξάρτησή τους από την εκάστοτε κυβερνητική πρακτική, προκειμένου να τους αποδίδονται οι εισφορές των εργαζομένων. Στο δημόσιο, η συνδικαλιστική εισφορά παρακρατείται αυτόματα χωρίς καμία ουσιαστική εμπλοκή του εργαζόμενου, γι' αυτό και το δημόσιο εμφανίζει υψηλότερα ποσοστά συνδικαλιστικής πυκνότητας. Εφόσον οι δημόσιοι υπάλληλοι, άρα και οι συνδικαλιστικοί τους εκπρόσωποι, είναι περισσότερο προστατευμένοι απέναντι στην απώλεια της θέσης εργασίας τους, σε σχέση με τους ομόλογούς τους στον ιδιωτικό τομέα, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι το δημόσιο είναι ο κύριος αρωγός του ελληνικού συνδικαλισμού.⁵⁷⁰ Κατά συνέπεια, η παραμέληση της συνδικαλιστικής συνδρομής και η σχεδόν αποκλειστική χρηματοδότηση των συνδικάτων του ιδιωτικού τομέα από τις εισφορές των εργαζομένων και των εργοδοτών υπέρ του Οργανισμού Εργατικής Εστίας (ΟΕΕ), μέχρι το 2012, όπου καταργήθηκε ο ΟΕΕ και αντικαταστάθηκε με άλλο τρόπο χρηματοδότησης, ο οποίος περιλαμβάνει μόνο τις εισφορές των εργαζομένων, στερεί από το συνδικάτο τον ανεξάρτητο και αυτόνομο ρόλο του, δεν ενισχύει την αμοιβαία και συνειδητή εμπιστοσύνη ανάμεσα στα μέλη του, ενώ αντίθετα ενισχύει την εξάρτηση των συνδικάτων από τις εκάστοτε κυβερνήσεις και βάλλει κατά της κινηματικής λογικής.⁵⁷¹

Επιπρόσθετα, κάποια άλλα ζητήματα που έχουν τεθεί είναι ότι τα συνδικάτα *ενσωματώθηκαν* στους θεσμούς του συστήματος είτε μέσα από τη συμμετοχή τους σε διάφορους συνδιαχειριστικούς θεσμούς που φτιάχτηκαν σε μια σειρά τομείς και επιχειρήσεις, ιδιαίτερα της Κοινής Ωφέλειας⁵⁷² είτε από τη λογική του κοινωνικού εταιρισμού, της «κοινωνικής συναίνεσης» και του «κοινωνικού διαλόγου» μεταξύ εργαζομένων-εργοδοτών-κράτους. Αντί να συμμετέχουν με μια λογική Εργατικού Ελέγχου στους διάφορους θεσμούς, αντίθετα οι συνδικαλιστικοί τους εκπρόσωποι μετατράπηκαν σε «ισότιμους» κοινωνικούς εταίρους στα κέντρα λήψης αποφάσεων. Η απόσπαση και αποκοπή τους, για πολλά χρόνια, από τους χώρους εργασίας και την εργασιακή διαδικασία, οι αμειβόμενη συμμετοχή τους σε διάφορες επιτροπές και συμβούλια, η συγκέντρωση πολλών αρμοδιοτήτων σε λίγα πρόσωπα, οι συνεχόμενες θητείες χωρίς την ύπαρξη χρονικού περιορισμού, ο καριερισμός και οι πολιτικές φιλοδοξίες σε κάποιους από αυτούς, και πολλές άλλες

⁵⁷⁰ Δ. Παπανικολόπουλος, Δ. Κατσορίδας, Γ. Κολλιάς, Βίκυ Δερμάνη, *Το απεργιακό φαινόμενο στην Ελλάδα. Καταγραφή των απεργιών κατά την περίοδο 2011-2017*, ό.π., σελ. 60.

⁵⁷¹ Περισσότερα σχετικά με την έλλειψη οικονομικής αυτοδυναμίας των συνδικάτων, δες Γ. Κουζής, *Τα χαρακτηριστικά του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος*, ό.π., το κεφάλαιο 11, σελ. 175-189.

⁵⁷² Για περισσότερα σχετικά με την εγκαθίδρυση αυτών των συμμετοχικών θεσμών δες Δ. Κατσορίδας, *Εργατικός Έλεγχος – Κοινωνικοποίηση – Αυτοδιαχείριση*, Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων, Αθήνα 2016, σελ. 88-91.

διευκολύνσεις, διαμόρφωσε μια εικόνα ειδικών παροχών και προνομίων των ανώτερων συνδικαλιστικών στελεχών.⁵⁷³

Δεν είναι τυχαίο ότι η δεκαετία του 1990 χαρακτηρίστηκε από σχετική απεργιακή υποτονικότητα, καθώς απέναντι στην παραδοσιακή διεκδικητική και συγκρουσιακή λογική των συνδικάτων άρχισαν να κυριαρχούν, όπως και έγινε, οι αντιλήψεις περί κοινωνικής συναίνεσης. Συνεπακόλουθο αυτής της λογικής είναι ότι αναγνώρισαν ως αναγκαιότητα την επίτευξη διαφόρων εθνικών στόχων, όπως ήταν η ένταξη της Ελλάδας στην ΟΝΕ και το ευρώ, καθώς επίσης η διεκπεραίωση τόσο των έργων για την Ολυμπιάδα του 2004 όσο και των Ολυμπιακών Αγώνων.

Όμως, ένα επιπλέον ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι στην αντίληψη του κοινωνικού εταιρισμού και άρα του διαλόγου και της συναίνεσης μεταξύ εργοδοτών και συνδικάτων συναινούν σε μεγάλο βαθμό και οι ίδιοι οι εργαζόμενοι. Σε έρευνα της V-PRC, το 2010, για λογαριασμό του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, οι εργαζόμενοι απαντούσαν πως προτιμούν το διάλογο και τη διαπραγμάτευση ως τον ενδεδειγμένο τρόπο αντιμετώπισης των εργασιακών προβλημάτων σε ποσοστό 72% έναντι 18% όσων απαντούσαν πως προτιμούν τις διαδηλώσεις και τις απεργίες.⁵⁷⁴ Είναι μια *λογική της ανάθεσης*, η οποία καλλιεργείται τόσο από το ίδιο το κοινωνικό σύστημα όσο και από τους ίδιους τους συνδικαλιστικούς εκπροσώπους, την οποία όμως αποδέχονται και οι ίδιοι οι εργαζόμενοι όταν πιστεύουν ότι καθήκον των εκπροσώπων τους είναι να επιλύουν τα προβλήματά τους, όμως χωρίς οι ίδιοι να συμμετέχουν ή ακόμη και να είναι μέλη των συνδικάτων.

Το εν λόγω πρόβλημα, δηλαδή το πρόβλημα της ανάθεσης, είναι κατά πως φαίνεται διαχρονικό και είναι συνέπεια της κυριαρχίας του πολιτικού έναντι του οικονομικού αγώνα. Εδράζεται στην αντίληψη ότι ο συνδικαλιστικός-οικονομικός αγώνας υπόκειται στον πολιτικό, δηλαδή ότι είναι υποστηρικτικός της πολιτικής πάλης, και άρα δευτερεύουσας σημασίας, με συνέπεια να εγκλωβίζεται στον πολιτικό φορέα (οργάνωση, κόμμα, πολιτική πρωτοπορία), υποτιμώντας έτσι τη σημασία της οργάνωσης του αγώνα στο χώρο εργασίας, της αυτοοργάνωσης στη βάση, της θέσπισης απεργιακών ταμείων κλπ. Και από την στιγμή που ένα κίνημα είναι δευτερευόντως ταξικό και πρωτίστως πολιτικό, το οποίο σημαίνει ότι εύκολα μετατρέπεται σε μιάνα μεταβίβασης των αποφάσεων των εκάστοτε πολιτικών φορέων, η εξουσία δεν έχει τίποτα άλλο να κάνει από το να το εξοντώσει πολιτικά.⁵⁷⁵

Όμως, είναι σε αντιπαράθεση ο πολιτικός από τον συνδικαλιστικό-οικονομικό αγώνα; Απεναντίας.

«Η παραδοσιακή θέση του εργατικού κινήματος, αυτή δηλαδή της οικονομικής προτεραιότητας, υποστηρίζει ότι η πολιτική πάλη προκύπτει ως τμήμα της οικονομικής πάλης και ότι η ίδια η πολιτική είναι κομμάτι

⁵⁷³ Γ. Κουζής, «Συγκρότηση και δράση των συνδικάτων στις νέες συνθήκες», στο συλλογικό τόμο με τίτλο, *Μαρξιστικές προσεγγίσεις σε επίκαιρα θέματα*, έκδοση MAXΩME, Αθήνα 2013, σελ. 63-70.

⁵⁷⁴ Αναφέρεται στο Α. Καυάλης, «Τα ελληνικά συνδικάτα στο περιβάλλον της οικονομικής ύφεσης και κρίσης», ομιλία στο 15ο Συνέδριο, Διεθνείς Ημέρες Κοινωνιολογίας της Εργασίας/ JIST, με τίτλο, *Κρίσεις και κόσμοι της εργασίας*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 11-13 Μαΐου 2016.

⁵⁷⁵ Δ. Χριστόπουλος, «Ο συνδικαλισμός (όπως τον μάθαμε) πέθανε, ζήτω ο συνδικαλισμός!», εφ. *Ροσινάντε*, Γενάρης 2014, φύλλο 33, σελ. 8-9.

οργάνωσης της οικονομίας. [...] Στις πρώτες μορφές οργάνωσης του εργατικού κινήματος άλλωστε, η προτεραιότητα της οικονομίας, αποτελεί ακριβώς το αίτιο της ειδικής εργατικής οργάνωσης. Οι εργάτες φτιάχνουν οργανώσεις γιατί αρνούνται το επιχείρημα της πολιτικής ισότητας και της πολιτικής δημοκρατίας που τους προτείνει η αστική τάξη. Απαντούν ότι δεν θέλουν πολιτική ισότητα αλλά οικονομική κι ακόμη ότι καμία δημοκρατία δεν είναι πραγματική δημοκρατία εάν δεν είναι καταρχήν οικονομική. Οι οικονομικές τους ενώσεις λοιπόν, διεκδικούν την αναίρεση της οικονομικής δικτατορίας του Κεφαλαίου και την οικονομική ισότητα».⁵⁷⁶

Βέβαια, παρ' ότι η πρωτοκαθεδρία του οικονομικού παράγοντα είναι σημαντική, είναι εξίσου σημαντικό να θυμίσουμε πως η οικονομία είναι ο αποφασιστικός παράγοντας, αλλά μόνο σε τελευταία ανάλυση, αλλιώς υπάρχει ο κίνδυνος του οικονομισμού. Όπως προειδοποιούσε ο Τρότσκι, από το 1924, για τις εξελίξεις στη Γερμανία, «Πιο άμεση σημασία έχουν αυτές οι πολιτικές-ψυχολογικές διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα τώρα μέσα στο γερμανικό προλεταριάτο και που έχουν τη δική τους λογική».⁵⁷⁷ Υπό αυτή την έννοια, δεν μπορούν να υποτιμώνται, μεταξύ άλλων, και οι «πολιτικές-ψυχολογικές διαδικασίες», που συμβαίνουν κάθε φορά μέσα στην εργατική τάξη, όπως η απογοήτευση, η σύγχυση, ο θυμός, ο σκεπτικισμός, η αίσθηση της ματαιώσης και της αναποτελεσματικότητας, οι οποίες διαμορφώνουν με τη σειρά τους την ταξική συνείδηση. Αν σε όλα αυτά προσθέσουμε τα χρέη, τα δάνεια, τις πιστωτικές κάρτες, τους χαμηλούς μισθούς, την ατομικοποίηση, τον ανταγωνισμό μεταξύ διαφόρων τμημάτων των εργαζομένων, τη λογική ότι «δεν υπάρχει αποτέλεσμα από τους αγώνες» και ότι έτσι «χάνουμε μισθούς», την αγανάκτηση που αισθάνονται ενάντια στους γραφειοκράτες συνδικαλιστές, τους οποίους όμως θα τους ξανά ψηφίσουν, την έλλειψη ιστορικής μνήμης κλπ., είναι δυνατό να συμπεράνουμε για ποιο λόγο, όταν έρχεται η ώρα της αναμέτρησης, δεν μπορούν να συγκρουστούν με όρους νίκης με τον αντίπαλο.

Κατά συνέπεια, η απόλυτη πρωτοκαθεδρία του πολιτικού παράγοντα έναντι του ταξικού, έχει ως αρνητικό αποτέλεσμα ο κόσμος της εργασίας να ασχολείται πιο πολύ με ζητήματα απόκτησης πολιτικής ταυτότητας παρά με τους υλικούς όρους της ύπαρξής του. Για παράδειγμα, όλοι/-ες έχουν άποψη για τον ιμπεριαλισμό ή για το όνομα του κράτους της Δημοκρατίας της Βόρειας Μακεδονίας ή για το ρόλο του ΝΑΤΟ και της Ευρωπαϊκής Ένωσης ή για τις απόψεις των πολιτικών κομμάτων κ.ά.τ., αλλά ελάχιστοι γνωρίζουν τι προβλέπουν οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας και η εργατική νομοθεσία ή ποια είναι η ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης στην Ελλάδα.

Με απλά λόγια, είναι και οι ίδιοι οι εργαζόμενοι που συναίνεσαν σε ένα μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης ήπιου μονεταρισμού, που προβάλλονταν ως μονόδρομος από τα κυρίαρχα ΜΜΕ, πιστεύοντας ότι μπορεί να υπάρχει μια αέναη ευμάρεια, έστω κι αν στη συνέχεια αποδείχτηκε ψευδής, θεωρώντας τον εαυτό τους ως «ένα είδος μικρομετόχου»,⁵⁷⁸ ενώ η επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού με την

⁵⁷⁶ Γ. Ανδρουλιδάκης, «Ποιος φοβάται τον οργανωτικό διαχωρισμό από τη ΓΣΕΕ και την ΑΔΕΔΥ;», *Ροσινάντε*, Γενάρης 2012, φύλλο 20, σελ. 8-9.

⁵⁷⁷ L. Trotsky, *The Five First Years of the Communist International*, New Park Publications, τόμος 1, σελ. 7.

⁵⁷⁸ Δ. Κατσορίδας, «Το ζήτημα της συνδικαλιστικής εκπροσώπησης. Προβλήματα μορφής και συγκρότησης των συνδικάτων στην εποχή του νεοφιλελευθερισμού», ό.π., σελ. 132.

παράλληλη ανάδειξη του ατομισμού και των ατομικών επιλογών ως βασικών αξιών είχε ως απόρροια την υποχώρηση των συλλογικών οραμάτων και την απαξίωση των συλλογικοτήτων ως προϊόντα μιας άλλης εποχής.⁵⁷⁹ Εξάλλου, η γραφειοκρατία για να αναπτυχθεί συνδράμουν σύνθετοι παράγοντες, όπου ο ένας τροφοδοτεί τον άλλο. Δηλαδή, η αδιαφορία για τα κοινά και η έλλειψη συμμετοχής και ελέγχου, ενισχύει την αυτονόμηση ενός στρώματος, το οποίο αποκτά πλέον υλικά προνόμια για να θέλει να διατηρεί τη θέση του.⁵⁸⁰

Ο συνδυασμός όλων των παραπάνω είχε ως συνέπεια την *απαξίωση του συνδικαλισμού* στα μάτια των εργαζομένων και ειδικά σε αυτούς που εργάζονται στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας, όπου οι μορφές συλλογικής εκπροσώπησης είναι σε πολλές περιπτώσεις ανύπαρκτες.

Από τα προαναφερθέντα είναι δυνατό να εξάγουμε το συμπέρασμα πως *τα συνδικάτα είχαν παραιτηθεί από το να είναι συνδικάτα στην εποχή του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού*. Αποδεχόμενα τις προϋποθέσεις που έθεταν η κυρίαρχη αντίληψη για την οικονομία και την πολιτική (δηλαδή, τις ανάγκες του διεθνούς ανταγωνισμού και των κατευθύνσεων της Ε.Ε. σχετικά με τα κριτήρια σύγκλισης όπως ο πληθωρισμός, το δημόσιο έλλειμμα, το δημόσιο χρέος και το ενιαίο νόμισμα), ουσιαστικά παραιτήθηκαν από την ανάπτυξη ενός εναλλακτικού σχεδίου για την οικονομία και την κοινωνία.⁵⁸¹

Ύστερα από τόσα χρόνια επικράτησης του νεοφιλελευθερισμού, και ιδιαίτερα μετά την επιβολή των μνημονιακών πολιτικών λιτότητας, από το 2010 και μετά, εξακολουθεί να μην γίνεται καμία οργανωμένη και σε μεγάλη έκταση συζήτηση τόσο για την κρίση του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος όσο και για τη διαμόρφωση ενός εναλλακτικού και πειστικού προγράμματος για την οικονομική και κοινωνική αναδιοργάνωση.

⁵⁷⁹ Γ. Κουζής, *Τα χαρακτηριστικά του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος*, ό.π., σελ. 81-82.

⁵⁸⁰ Ως γραφειοκρατία θεωρούμε μια ιδιαίτερη κοινωνική κατηγορία, η οποία μέσα από τη διατήρηση και διεύρυνση του ρόλου της, κατοχυρώνει τα ιδιαίτερα προνόμια και συμφέροντά της (π.χ. απόσπαση από τον χώρο εργασίας, προνομιακές σχέσεις με το κράτος ή τους εργοδότες, οικονομικά συμφέροντα κλπ.), ανεξαρτητοποιούμενη από τη μάζα των μελών της. Χαρακτηριστικά της στοιχεία είναι ο συγκεντρωτισμός, η ιεραρχία, οι εξουσιαστικές σχέσεις, οι εντολές, ο καταμερισμός εργασίας, ο καριερισμός, κλπ. Η γραφειοκρατία δεν είναι αναπόφευκτη ούτε αιώνια. Μάλιστα, πολλές φορές αμφισβητήθηκε «από τα κάτω», π.χ. από εργατικές εξεγέρσεις ή μαχητικούς εργατικούς αγώνες, όπως αυτοί της δεκαετίας του 1960 ή ο Μάης του 1968 κλπ.

⁵⁸¹ Δ. Κατσορίδας, «Το ζήτημα της συνδικαλιστικής εκπροσώπησης. Προβλήματα μορφής και συγκρότησης των συνδικάτων στην εποχή του νεοφιλελευθερισμού», ό.π., σελ. 131-132.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8: ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΗΣ ΤΑΚΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗΣ⁵⁸²

8.1. Οι κοινωνικοί συσχετισμοί

Τι είναι ο συσχετισμός δύναμης και από τι εξαρτάται; Συνοπτικά, μπορούμε να διατυπώσουμε έξι σημεία: α) από το βαθμό οργάνωσης της εργατικής τάξης, δηλαδή τη συνδικαλιστική πυκνότητα, β) από τη μαχητικότητα, δηλαδή αν οι αγώνες είναι επιθετικοί ή αμυντικοί, γ) από τις κατακτήσεις ή τις ήττες (π.χ. την αύξηση ή τη μείωση των μισθών, τη μείωση ή την επιμήκυνση του χρόνου εργασίας), δ) από τις αλλαγές και τις αναδιαρθρώσεις στην οικονομία και την εργασία (π.χ. αλλαγές στη σύνθεση της εργατικής τάξης, διαχωρισμοί και διαστρωματώσεις στο εσωτερικό της, αύξηση ή μείωση της ανεργίας, κλπ.), ε) από την ανάπτυξη ή υποχώρηση των συλλογικών αξιών (π.χ. αλληλεγγύη, συντονισμός δράσης κλπ.) και άρα της ταξικής συνείδησης, και στ) από τις διεργασίες στο ευρύτερο πολιτικό σκηνικό.

Στο επίπεδο των κοινωνικών συσχετισμών, για πρώτη φορά, εδώ και δεκαετίες, η κρίση οδηγεί τις δυνάμεις του αστικού μπλοκ να διαρρήξουν τις σχέσεις εκπροσώπησης που είχαν διαμορφώσει τις προηγούμενες δεκαετίες με τμήματα της μισθωτής εργασίας. Ταυτόχρονα, σπάνε τη συμμαχία που είχαν και με στρώματα της εργατικής αριστοκρατίας, εφόσον ποια δεν τη χρειάζονται, καταργώντας ουσιαστικά τον κοινωνικό της ρόλο, δηλαδή της διασφάλισης της συναίνεσης με ευρύτερα τμήματα της μισθωτής εργασίας. Όλες οι κατηγορίες και τα στρώματα που βασίζονται στην εργασία (εργατοϋπάλληλοι, αυτοαπασχολούμενοι χωρίς προσωπικό, δημόσιοι υπάλληλοι, συνταξιούχοι, νεολαία, άνεργοι, διανοήση, κλπ.), δηλαδή αυτό που ονομάζουμε ως «από κάτω» βρίσκονται ανοιχτά αντιμέτωpes με το κυρίαρχο αστικό μπλοκ των «από πάνω».

8.2. Η κοινωνική πόλωση ως προϋπόθεση της ταξικής ενότητας

Οι μισθωτοί δεν γίνονται τάξη για τον εαυτό τους παρά μόνο στο μέτρο που οι παράγοντες της επαγγελματικής, τοπικής, περιφερειακής και εθνικής διαίρεσης υποχωρούν και τη θέση τους παίρνει η *ενοποιητική συνείδηση των κοινών συμφερόντων* όλων των εργαζομένων, ανεξάρτητα από τις ιδιομορφίες του επαγγέλματος, της απασχόλησης, της ειδικότητας, του τόπου διαμονής, του φύλου, της εθνικότητας ή της θρησκείας. Αυτό δεν παρουσιάζεται παρά μία ή δύο φορές στη διάρκεια ζωής της κάθε εργατικής γενιάς και σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί να μην παρουσιαστεί ούτε μία φορά.

Κατά συνέπεια, η πολιτική των Μνημονίων που ισοπεδώνει προς τα κάτω τους όρους ζωής και διαβίωσης του κόσμου της εργασίας, μπορεί εν δυνάμει να λειτουργήσει ως ενοποιητικό στοιχείο και να δημιουργήσει, υπό προϋποθέσεις, τους *όρους* ώστε να αντιληφθούν οι εργαζόμενοι σε ποια κοινωνική τάξη ανήκουν.

⁵⁸² Μια προγενέστερη μορφή είχε δημοσιευτεί με τον τίτλο, «Είμαστε σε πόλεμο! Ζητήματα τακτικής και στρατηγικής της συνδικαλιστικής Αριστεράς στις σημερινές συνθήκες (Συμβολή στο διάλογο για την ιδρυτική συνδιάσκεψη της νέας συνδικαλιστικής παράταξης-META, στις 15-16 Μαρτίου 2014), στο <http://rproject.gr/article/eimaste-se-polemo>, 14 Μαρτίου 2014.

Με λίγα λόγια, δημιουργεί τους όρους της έννοιας της ταξικής συνείδησης, ενώ ταυτόχρονα διευρύνει τη δυνατότητα συμμαχιών τόσο στο εσωτερικό των συνδικάτων όσο και με άλλα κοινωνικά στρώματα.

8.3. Ποια η στρατηγική και η τακτική των συνδικάτων;

Έχοντας ως δεδομένα τα παραπάνω στοιχεία, το ερώτημα που τίθεται είναι το εξής: Ποια είναι η συζήτηση που διεξάγεται στο εσωτερικό του εργατικού κινήματος, σχετικά με την κρίση των συνδικάτων και για το ποια στρατηγική είναι αναγκαία να ακολουθήσει;

Δυστυχώς, όπως φαίνεται, καμία συζήτηση δεν γίνεται.

Όμως, η κήρυξη του πολέμου από την άρχουσα τάξη έχει γίνει. Και δυστυχώς, αυτό που ισχύει από μεριάς των δυνάμεων της εργασίας είναι ότι δεν υπάρχει ούτε στρατηγικός σκοπός, ούτε σχέδιο, ούτε ισχυρό ηγετικό κέντρο, ούτε στοιχειώδης οργάνωση, ούτε ανίχνευση της διάταξης του εχθρού, ούτε μελέτη των πλεονεκτημάτων, ούτε διάταξη των δικών της εφεδρειών, ούτε με ποιους θα αναπτύξει συμμαχίες ούτε τακτική.

Και όταν πηγαίνεις σε ένα ανελέητο πόλεμο, όπως αυτός που γίνεται ενάντια στις δυνάμεις της εργασίας, χωρίς σχέδιο και χωρίς ανάλογη διάταξη των δυνάμεών σου, τότε η στρατηγική ήττα είναι προδιαγεγραμμένη.

Απεναντίας, αυτό το οποίο υπάρχει είναι ένα εργατικό-συνδικαλιστικό κίνημα ηττημένο, κατακερματισμένο, μπερδεμένο, οργανωτικά αποδιάρθρωμένο και με χαμηλή ταξική συνείδηση, που φαίνεται έντονα από την αποδυνάμωση των συλλογικών αξιών της αλληλεγγύης και την εμπέδωση μιας ατομοκεντρικής αντίληψης για την πραγματικότητα. Όλα αυτά οδηγούν στην αδρανοποίηση, την καθήλωση και στη συμπεριφορά ενός εργαζόμενου-ικέτη της εκάστοτε εξουσίας και όχι σε μια αγωνιστική στάση. Αυτό με τη σειρά του σημαίνει ότι αν δεν καταφέρουν να ανασυνταχθούν και να οργανωθούν οι «από κάτω», υπάρχει ο κίνδυνος λουμπενοποίησης και φασιστικοποίησης τμημάτων της εργατικής τάξης, λόγω της υψηλής ανεργίας και της επισφάλειας, η οποία θα επιδρά αρνητικά στη συνείδησή της.

8.4. Για τις συμμαχίες

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, τότε θα πρέπει οι ταξικές δυνάμεις που δρουν μέσα στο συνδικαλιστικό κίνημα να δημιουργήσουν τις συνθήκες εκείνες που θα τους επιτρέψουν να συμβάλλουν στην ανασυγκρότηση του εργατικού κινήματος.

Αντιστροφή του ρεύματος θα υπάρξει μόνο εάν αυτές οι δυνάμεις καταφέρουν να διαμορφώσουν τη δική τους *ηγεμονία*, δηλαδή αν καταφέρουν να συσπειρώσουν μέσω ενός *συνδικαλιστικού προγράμματος* και να διατηρήσουν ενωμένο ένα σύνολο που δεν είναι ομοιογενές, αλλά χαρακτηρίζεται από αντιφάσεις (επαγγελματικές, κλαδικές, πολιτικές, ιδεολογικές κλπ.) και να προκαλέσουν κρίση στις κυρίαρχες δυνάμεις του γραφειοκρατικοποιημένου συνδικαλισμού.

Για όσους ισχυρίζονται ότι δεν πρέπει να γίνονται ευρύτερες συμμαχίες με τμήματα εργαζομένων που διαφοροποιούνται από τις παρατάξεις του κυβερνητικού και εργοδοτικού συνδικαλισμού και προσεγγίζουν την συνδικαλιστική Αριστερά, να θυμίσουμε ότι ουδέποτε στη μαρξιστική παράδοση δεν ετέθη θέμα ταξικής κυριαρχίας της εργατικής τάξης ολομόναχης και κατά συνέπεια ούτε των πολιτικών της εκπροσωπήσεων. Σχετικά με αυτό, λέει ο Λένιν:

«Μπορείς να νικήσεις ένα πιο ισχυρό αντίπαλο μόνο εντείνοντας στο έπακρο τις δυνάμεις σου και χρησιμοποιώντας υ π ο χ ρ ε ω τ ι κ ά με τη μεγαλύτερη επιμέλεια, φροντίδα, προσοχή και επιδεξιότητα κάθε, έστω και την ελάχιστη, “ρωγμή” ανάμεσα στους αντιπάλους... -όπως και κάθε, έστω και την ελάχιστη, δυνατότητα ν’ αποκτήσεις ένα σύμμαχο αριθμητικά ισχυρό, έστω και προσωρινό, ταλαντευόμενο, ασταθή, αβέβαιο, και υπό όρους... Όποιος δεν απέδειξε π ρ α κ τ ι κ ά, μέσα σ’ ένα αρκετά μεγάλο διάστημα και σε αρκετά πολύμορφες πολιτικές καταστάσεις, την ικανότητά του να εφαρμόζει την αλήθεια αυτή στην πράξη, αυτός δεν έμαθε ακόμη να βοηθά την επαναστατική τάξη στον αγώνα της για την απελευθέρωση όλης της εργαζόμενης ανθρωπότητας από τους εκμεταλλευτές».⁵⁸³

Όσον αφορά τις συμμαχίες, τις συμφωνίες, τους ελιγμούς ή ακόμη και τους συμβιβασμούς, στο συνδικαλιστικό επίπεδο και όχι μόνο, αυτές είναι αναγκαίες, με την προϋπόθεση να γνωρίζουν όσοι/-ες θα τις εφαρμόζουν ότι θα αξιοποιούνται προκειμένου να ανεβαίνει συνεχώς το επίπεδο των δυνάμεων της εργασίας, να ενισχύεται η σταθεροποίηση των ταξικών δυνάμεων και, το κυριότερο, να συμβάλλουν καταρχήν στην χαμένη αξιοπιστία του συνδικαλιστικού κινήματος και κατ’ επέκταση στην προσπάθεια ανασυγκρότησής του.

Η συμβολή της συνδικαλιστικής Αριστεράς προς αυτή την κατεύθυνση είναι αποφασιστική. Διότι, η κινητοποίηση ενάντια στο νεοφιλελευθερισμό και ειδικά σε όσους ευθύνονται και δεν θέλουν να βγάλουν συμπεράσματα για τις συνθήκες διάλυσης που επικρατούν στο συνδικαλιστικό κίνημα, προϋποθέτει την συναίνεση ευρύτερων εργατικών στρωμάτων και συνδικαλιστικών δυνάμεων. Και αυτό είναι αναγκαίο επειδή ο ταξικός πόλεμος, για να παραφράσουμε τον Λένιν, διαφέρει από τους άλλους πολέμους στο ότι αυτός αντλεί τις κύριες εφεδρείες του από το στρατόπεδο των γθεσινών συμμάχων του εχθρού του.⁵⁸⁴

⁵⁸³ Λένιν, *Ο Αριστερισμός*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1983, σελ. 93.

⁵⁸⁴ Λένιν, «Η πρώτη νίκη της επανάστασης», *Άπαντα*, τόμος 12, σελ. 34, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, χ.χ.ε.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ: Για ένα νέο εργατικό-συνδικαλιστικό κίνημα. Συμπεράσματα, σκέψεις και ερωτήματα προς διερεύνηση

Είναι, πλέον, αναγκαίο να αναζητηθούν οι αναγκαίοι προβληματισμοί και να ανοίξει ο διάλογος σχετικά με τις συνθήκες που διαμορφώνονται στην Ελλάδα και διεθνώς. Υπό αυτή την έννοια, η μελέτη μιας σε βάθος ανάλυση της ελληνικής κοινωνίας και του ελληνικού καπιταλισμού, είναι ένα σοβαρό έργο, το οποίο αποτελεί τη βάση για κάθε είδους παρέμβαση.

Οι προαναφερθείσες προσεγγίσεις, στην παρούσα εργασία, τόσο σχετικά με τη σύνθεση, την διαφορετικότητα και τις διαστρωματώσεις της μισθωτής εργασίας στην Ελλάδα όσο και με τα προβλήματα της συνδικαλιστικής εκπροσώπησης, είναι αρκετά για να δείξουν τις δυσκολίες που δημιουργούνται στην κατεύθυνση της ενοποίησης, πολιτικοποίησης και οργάνωσης του αγώνα της εργατικής τάξης. Διότι, η εργατική τάξη δεν αποτελεί ένα ομοιογενές σύνολο. Μια σειρά από διαφοροποιήσεις στους κόλπους της, που αφορούν το επάγγελμα, την ειδικευση, το μορφωτικό επίπεδο, τις αποδοχές, τον τρόπο ζωής και την ψυχολογία της, τα οποία αντικατοπτρίζονται στη διαμόρφωση κοινωνικής συνείδησης, είναι λόγοι που πρέπει να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη.

Απόρροια αυτών των διαφοροποιήσεων είναι, πολλές φορές, και το χαμηλό επίπεδο αλληλεγγύης ανάμεσα στις επιμέρους κατηγορίες της εργατικής τάξης, γεγονός το οποίο θα πρέπει επίσης να απασχολήσει σοβαρά τα συνδικάτα.

Επιπλέον, η ανεργία και ο φασισμός έχουν αρχίσει να προβάλλουν επικίνδυνα και να γίνονται από τα πιο σοβαρά και κρίσιμα προβλήματα που πρέπει να αντιμετωπίσει το συνδικαλιστικό κίνημα.

Όλα αυτά, τείνουν να ξαναφέρουν στην επιφάνεια και να ξαναδυναμώσουν παλιές διαιρέσεις και ανισότητες στους κόλπους των εργαζομένων.

Η ανάπτυξη της άτυπης εργασίας, της επισφάλειας και της ανεργίας έχουν αρνητικά αποτελέσματα στον συνδικαλιστικό αγώνα, επειδή, γίνεται δύσκολη η ένταξη των εργαζομένων στις συνδικαλιστικές δομές, αφού αυτές περιορίζονται σε ορισμένους κλάδους. Έτσι, η προσφυγή στην απεργία καθίσταται δύσκολη, με αποτέλεσμα αυτές οι κατηγορίες εργαζομένων που δεν απεργούν να παίζουν ανασταλτικό ρόλο.

Η κρίση και η προωθούμενη καπιταλιστική αναδιάρθρωση εντείνει τους διαχωρισμούς και τις διαστρωματώσεις μέσα στην εργατική τάξη, δημιουργώντας μαζί με την ίδια την οργάνωση της εργασίας πολυπλοκότητα και αντιφάσεις στην συμπεριφορά και στη συνείδησή της. Καπιταλιστική αναδιάρθρωση σημαίνει μια πολλαπλή κινητικότητα τμημάτων της εργατικής τάξης, μια μεταβατική κατάσταση, μέχρι τη φάση της δυναμικής ισορροπίας της, η οποία τροποποιεί συμπεριφορές, παρουσιάζει νέες αντιφάσεις, εμφανίζει νέα τμήματα και διαλύει άλλα.

Ο χαρακτήρας της εργασίας γίνεται, πλέον, προσωρινός και η έννοια της «σταθερής εργασίας» τείνει να καταργηθεί. Οι εξελίξεις αυτές οδηγούν ορισμένους να μιλούν για μετατροπή της σύμβασης εργασίας του εργαζόμενου σε «σύμβαση δραστηριότητας». Ταυτόχρονα, αυτές οι αναδιαρθρώσεις επιδρούν στις ίδιες τις

εργασιακές σχέσεις και αλλάζουν την οργανωτική δομή της εργασίας, δηλαδή τόσο τη διάρθρωση της εργατικής τάξης όσο και αυτή των συνδικάτων.

Το κεφάλαιο προσπαθεί να αξιοποιήσει την κρίση και την βίαια καπιταλιστική αναδιάρθρωση για να δημιουργήσει ρήγματα στην ενότητα της εργατικής τάξης και στους δεσμούς με τους κοινωνικούς της συμμάχους. Επενδύει ιδεολογικά στην προσπάθεια να πειστούν ορισμένες κατηγορίες εργαζομένων ότι δεν ανήκουν στην εργατική τάξη (π.χ. τραπεζοϋπάλληλοι, δημόσιοι υπάλληλοι κ.ά.).

Επιπλέον, τα φαινόμενα διαχωρισμού των μισθωτών, τα οποία εντείνονται και από την ανάπτυξη του ρατσισμού και του φασισμού, λειτουργούν αρνητικά για τις δυνάμεις της εργασίας, διότι το κεφάλαιο χτυπώντας, καταρχήν, τα πιο αδύνατα στρώματα της εργατικής τάξης, εφαρμόζει την πιο αντιδραστική και αντεργατική πολιτική.

Με λίγα λόγια, γινόμαστε μάρτυρες ενός πολλαπλού διαχωρισμού της εργατικής τάξης, ο οποίος θέτει σε κίνδυνο την ενότητά της, απειλώντας τις δυνάμεις της εργασίας από μια συντριπτική ήττα.

Η αναγνώριση της προαναφερθείσας κατάστασης και των διαπιστώσεων είναι η αναγκαία αφετηρία για την αντιμετώπιση της πραγματικότητας και για τους όρους υπέρβασής της. Δηλαδή, η αναγνώριση ότι δεν έχει αλλάξει η συγκυρία στην ταξική πάλη, πως δεν έχει διαμορφωθεί μια νέα εργασιακή ηθική, πως τα νέα στρώματα της εργατικής τάξης δεν έχουν αποκτήσει συνείδηση της θέσης και του ρόλου τους. Υπάρχουν, βέβαια, εμβρυακές καταστάσεις, αλλά ακόμη είναι στην αρχή.

Μπροστά σ' αυτές τις εξελίξεις, είναι αναγκαίο να επισημανθεί ότι ο τρόπος με τον οποίο επιβιώνουν τα συνδικάτα αποτελεί, κάθε φορά, μια υπόθεση εργασίας. Διότι, στο βαθμό που μεγαλώνει η ανεργία, η επισφάλεια, η μαύρη-αδήλωτη εργασία κλπ., τα συνδικάτα χάνουν μέλη. Σε ένα τέτοιο κλίμα η συνδικαλιστική γραφειοκρατία χάνει όλο και περισσότερο τον προσανατολισμό της, συμβιβάζεται όλο και περισσότερο, ενώ οι εργαζόμενοι δυσχεραστούνται.

Κατά πώς φαίνεται, η εύρυθμη λειτουργία των συνδικάτων εξαρτάται, σε μεγάλο βαθμό, από την ικανότητά τους να προσαρμόζονται στα νέα δεδομένα που επιβάλλουν οι αλλαγές στην αγορά εργασίας και ιδιαίτερα να προσελκύουν τα τμήματα των εργαζομένων που παραμένουν έξω από τις δομές του οργανωμένου συνδικαλιστικού κινήματος, για τους οποίους θα πρέπει να υπάρξουν τρόποι συλλογικής εκπροσώπησης (π.χ. οργανώσεις ανέργων κλπ.). Διότι, η κρίση του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος είναι αναμφισβήτητη και αντικατοπτρίζει τη γενικότερη κρίση, η οποία διαχέεται σε όλους τους τομείς της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής.

Επιπρόσθετα, στην εποχή της διεθνοποίησης των οικονομιών απαιτείται και οι δραστηριότητες του συνδικαλιστικού κινήματος να είναι *διεθνιστικές* και να έχουν τα χαρακτηριστικά ενός *μαζικού κοινωνικού κινήματος*, ανοιχτού σε όλους τους εργαζόμενους, χωρίς καμία διάκριση και κανέναν αποκλεισμό. Αυτό με τη σειρά του σημαίνει ότι θα πρέπει

«[...] να κάνουμε το σωματείο όχημα μέσω του οποίου τα μέλη του όχι μόνο να ασχοληθούν με τα υπό διαπραγμάτευση αιτήματά τους, αλλά να καθοδηγήσουν ενεργητικά την πάλη για οτιδήποτε επηρεάζει τους εργαζόμενους... Ο κινηματικός συνδικαλισμός περιλαμβάνει τη διαμόρφωση των υπό διαπραγμάτευση αιτημάτων, του φάσματος των δραστηριοτήτων του σωματείου, την προσέγγιση των ζητημάτων της αλλαγής, και πάνω απ' όλα, την αίσθηση αυτή της δέσμευσης με ένα ευρύτερο κίνημα που μπορεί να υφίσταται ήττες, δεν μπορεί όμως να καταστραφεί. Με λίγα λόγια πρόκειται για ένα αυτόνομο συνδικαλιστικό κίνημα, ενεργών αυτόνομων πολιτικών υποκειμένων που συνδέονται με τους αντίστοιχους συναδέλφους τους των άλλων εθνών σε ένα διεθνιστικό κίνημα».⁵⁸⁵

Άρα, η ανασυγκρότηση του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος, καθώς επίσης η αναβάθμιση του περιεχομένου της συνδικαλιστικής παρέμβασης και διεκδίκησης επιδέχεται, πλέον, και νέες μορφές οργάνωσης του κόσμου της εργασίας, αξιοποιώντας όλες τις δυνατότητες, μεταξύ αυτών και την ιστορική εμπειρία. Όλα αυτά είναι απαραίτητα, διότι η ίδια η πραγματικότητα ωθεί τα συνδικάτα να παρατηρήσουν τις διεργασίες που συντελούνται στο ευρύτερο κοινωνικό σώμα, ώστε να προσπαθήσουν να ξεπεράσουν τις αγκυλώσεις, να πειραματιστούν, να ανοίξουν νέους δρόμους και να δώσουν απαντήσεις.

Κατά συνέπεια, η ανασυγκρότηση της εργατικής τάξης και των συνδικάτων σημαίνει αξιοποίηση όλων των μορφών και εμπειριών τόσο του παρελθόντος⁵⁸⁶ όσο και των σύγχρονων. Ως τέτοιες μπορούμε να αναφέρουμε κάποιες, «από τα κάτω», πρωτοβουλίες, που μπορούν να υπάρξουν, όπως είναι οι επιτροπές αγώνα, οι τοπικές εργατικές λέσχες,⁵⁸⁷ οι επιτροπές κατά της ανεργίας, οι εργατικοί

⁵⁸⁵ Θ. Τσακίρης, «Συνδικαλιστικό κίνημα και δημοκρατία», *Η Εποχή*, 20/9/1998.

⁵⁸⁶ Ένα αξιοπρόσεκτο παράδειγμα, και μάλιστα των αρχών του 20ου αιώνα, ήταν η δημιουργία της Φεντερασιόν, στη Θεσσαλονίκη, όταν αυτή υπαγόταν ακόμη στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η Φεντερασιόν είχε χαρακτηριστικά μιας πολιτικο-συνδικαλιστικής σοσιαλιστικής εργατικής οργάνωσης ομοσπονδιακής πολυεθνικής μορφής, και είχε συγκροτηθεί από εργάτες, κυρίως Εβραίους, αλλά και Έλληνες, Τούρκους, Βούλγαρους, Σλάβους κ.ά. Βασικός της σκοπός ήταν η ενοποίηση και η υπεράσπιση των συμφερόντων της εργατικής τάξης της περιοχής και η ενότητα του σοσιαλιστικού κινήματος. Η εσωτερική της λειτουργία αποτελεί διαχρονικό παράδειγμα προς μίμηση. Διέθετε βιβλιοπωλείο και δανειστική βιβλιοθήκη, προωθούσε τα εργατικά ταμεία αλληλοβοήθειας, είχε λαϊκό καταναλωτικό συνεταιρισμό, συνεργατικό αρτοποιείο και επιτροπή καταπολέμησης των επιδημιών, έκανε προπαγάνδα κατά του αλκοολισμού, ενώ λειτουργούσε τμήματα αθλητισμού, μουσικής και θεάτρου. Στην εργατική της λέσχη γίνονταν μαθήματα εκμάθησης άλλων γλωσσών, πολιτικής οικονομίας, συνδικαλισμού, θεωρίας του σοσιαλισμού, επιστήμης, ιστορίας κ.ά. Για περισσότερα δες Δ. Κατσορίδας, *Εργατικό κίνημα και συνδικαλιστική δράση στη Θεσσαλονίκη στις αρχές του 20ου αιώνα (1900-1912). Το παράδειγμα της Φεντερασιόν: Συμπεράσματα και διδάγματα για τη δράση των συνδικάτων σήμερα*, έκδοση του Παρατηρητήριου Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα, Αύγουστος 2013, στη σειρά: Κείμενα Πολιτικής (PolicyBriefs) / 9.

⁵⁸⁷ Μια τέτοια Εργατική Λέσχη έχει φτιαχτεί στη Νέα Σμύρνη, η οποία εκτός από δράσεις για την οργάνωση και υπεράσπιση των ανέργων, έχει οργανώσει μαθήματα αλληλεγγύης σε μαθητές που αντιμετωπίζουν οικονομικά προβλήματα, ενώ ταυτόχρονα παρεμβαίνει και στα ζητήματα του πολιτισμού με την λειτουργία ομάδων θεάτρου, φωτογραφίας, κινηματογράφου, ζωγραφικής, μουσικής, δημιουργικής απασχόλησης παιδιών, συγκρότησης εργατικού πανεπιστημίου, καθώς επίσης ομάδας νομικών συμβουλών για εργατικά θέματα. Για περισσότερα δες Νατάσσα Κεφαλλήνου, «Από την κατανάλωση στην παραγωγή πολιτισμού», *Πριν*, 24 Μαρτίου 2012. Επίσης, Εργατικές Λέσχες με παρόμοια δράση υπάρχουν πλέον σε πολλές περιοχές της Αθήνας (Περιστέρι, Νέα Ιωνία, Κυψέλη, Καλλιθέα, Κερατσίνι κ.α.).

σύνδεσμοι, τα κέντρα συμβουλευτικής υποστήριξης εργαζομένων και ανέργων,⁵⁸⁸ οι μορφές εργατικής βοήθειας και αλληλεγγύης,⁵⁸⁹ οι διάφορες πολιτιστικές δράσεις, κλπ., καθώς και πιο προωθημένες μορφές παρέμβασης, όπως είναι ο συντονισμός συνδικάτων, οι επιτροπές αυτοάμυνας, ο τρόπος με τον οποίο οργανώνονται οι διαδηλώσεις,⁵⁹⁰ οι καταλήψεις χώρων εργασίας και η προσπάθεια λειτουργίας των επιχειρήσεων με μορφές εργατικού ελέγχου και αυτοδιαχείρισης (π.χ. BIOME, EPT) κλπ.⁵⁹¹ Επίσης, πολύτιμη εμπειρία μπορεί να αποτελέσει η συνεργασία με τοπικές λαϊκές συνελεύσεις, δίκτυα αλληλεγγύης, συνεταιριστικά εγχειρήματα, δίκτυα χωρίς μεσάζοντες, κλπ., τα οποία επιτελούν έργο συμπληρωματικό και ενισχυτικό και όχι ανταγωνιστικό απέναντι στα συνδικάτα, τα οποία, θα μπορούσαν να μολοιαστούν με γνώσεις και πρακτικές, ξεχασμένες, αλλά, εξαιρετικά πολύτιμες.⁵⁹²

Όλα αυτά και άλλα ακόμη, τα οποία μπορεί να ανακαλύψει η εργατική τάξη μέσα από τη δράση και από τις εμπειρίες της, βοηθούν στην περαιτέρω ωρίμανση της συνείδησής της, ούτως ώστε να δημιουργήσει τις δικές της δομές αντι-εξουσίας.

Τέτοιες πρωτοβουλίες είναι αναγκαίο να τις δούμε σε ένα γενικότερο πλαίσιο της αυθόρμητης απόπειρας αναπλήρωσης των αδυναμιών που οφείλονται, από τη μια στη θεσμική απαξίωση των συνδικάτων που επέτυχαν οι μνημονιακές κυβερνήσεις και από την άλλη, στις διαχρονικές οργανωτικές δυσλειτουργίες και χωριστικές πρακτικές που επικρατούν στο εσωτερικό της εργατικής τάξης και του συνδικαλιστικού κινήματος.

Με λίγα λόγια, το ζητούμενο είναι μέσα από τέτοιες πρωτοβουλίες και δράσεις να βρεθούν οι τρόποι για την ανασυγκρότηση των δυνάμεων της εργασίας και των συνδικάτων και να μείνουν ενεργοί οι άνθρωποι. Διότι, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Λυμπεράτος, η ιστορική εμπειρία της Κατοχής και της αντίστασης, έδειξε ότι οι σκουπιδοτενεκέδες της πείνας γεννούσαν πιο συχνά καταδότες, συνεργάτες, κλέφτες και μαυραγορίτες από ό,τι επαναστάτες. Εντελώς αντίθετα, οι ενεργητικές πολιτικές, οι συγκεκριμένες προτάσεις, η κινηματική οργάνωση ήταν εκείνα που παρήγαγαν σύνθετα και διαρκή αποτελέσματα που απαιτούσε η τεράστια αντιστασιακή προσπάθεια.⁵⁹³

Η επιβίωση των συνδικάτων θα εξαρτηθεί σε μεγάλο βαθμό από την ικανότητά τους να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα και ιδιαίτερα να προσελκύσουν τα τμήματα των εργαζομένων που παραμένουν έξω από τις δομές του οργανωμένου συνδικαλιστικού κινήματος, όπως οι νέες κατηγορίες υπαλλήλων και τεχνικών, ιδιαίτερα στον τομέα των υπηρεσιών, οι αλλοδαποί εργαζόμενοι, η νέα γενιά των

⁵⁸⁸ Περισσότερα σχετικά με αυτό το θέμα βλέπε, Δ. Κατσορίδας – Γ. Λεχουρίτης, «Οι κοινωνικές και ψυχολογικές επιπτώσεις της ανεργίας», περιοδικό *Ενημέρωση* (ΙΝΕ-ΓΣΕΕ), Δεκέμβριος 2010, τεύχος 178.

⁵⁸⁹ Δ. Κατσορίδας, «Συνδικάτα και δομές αλληλεγγύης», *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 3 Ιουνίου 2015.

⁵⁹⁰ Δ. Κατσορίδας, «Δημόσιος χώρος και διαδήλωση: Η στρατηγική της διάσπαρτης διαδήλωσης». Εισήγηση σε συζήτηση που διοργάνωσε το Libby Saser Foundation, στις 29 Μαΐου 2014, στην Αθήνα, με θέμα: «Δημόσιος χώρος και διαδήλωση/ Το διαμαρτυρόμενο σώμα».

⁵⁹¹ Για περισσότερα δεξ Δ. Κατσορίδας, *Εργατικός Έλεγχος-Κοινωνικοποίηση-Αυτοδιαχείριση*, ό.π.

⁵⁹² Α. Καψάλης, «Τα ελληνικά συνδικάτα στο περιβάλλον της οικονομικής ύφεσης και κρίσης», ό.π., 2016.

⁵⁹³ Μ. Λυμπεράτου, «Τηρουμένων των ιστορικών αναλογιών...», *Η Αυγή*, 17 Ιουνίου 2012.

εργαζομένων, οι γυναίκες, καθώς επίσης ο μεγάλος αριθμός των ανέργων και των επισφαλώς απασχολούμενων,⁵⁹⁴ για τους οποίους θα πρέπει να υπάρξουν τρόποι συλλογικής εκπροσώπησης.⁵⁹⁵ Αυτό, «προϋποθέτει μια οργανωτική τόλμη και φαντασία», και άρα την κριτική επανεξέταση των οργανωτικών δομών και λειτουργιών του συνδικαλιστικού κινήματος με τις κατάλληλες αλλαγές και προσαρμογές.⁵⁹⁶

Γενικά, οι λύσεις που θα δοθούν θα εξαρτηθούν σε μεγάλο βαθμό από τη διάθεσή τους να αφουγκραστούν περισσότερο τα αιτήματα και τις ανάγκες των εργαζομένων, να έχουν πιο έντονη παρουσία στο χώρο της επιχείρησης και ασφαλώς να ενισχύσουν την εικόνα των συνδικάτων. Αυτό με τη σειρά του προϋποθέτει τη *συγκρότηση ενός εναλλακτικού συνδικαλιστικού προγράμματος* που θα ενοποιεί τις διάσπαρτες εργατικές αντιστάσεις σε συνδυασμό και συνεργασία με τα άλλα κοινωνικά κινήματα. Που θα ενοποιεί τους εργαζόμενους στη μαύρη αγορά εργασίας, τους άνεργους και τους μετανάστες μαζί με τους εργαζόμενους που ακόμη έχουν εργασία. Που θα βασίζεται στην εργατική αλληλεγγύη, την άμεση δημοκρατία και την ενεργό συμμετοχή των εργαζομένων στις αποφάσεις. Επομένως, το συνδικαλιστικό κίνημα θα πρέπει να διεκδικεί όχι μόνο γι' αυτούς που εργάζονται, αλλά και γι' αυτούς που προσπαθούν για πρώτη φορά να μπουν στην αγορά εργασίας (π.χ. νέοι), γι' αυτούς που για μεγάλο χρονικό διάστημα βρίσκονται εκτός της παραγωγής (άνεργοι), όπως επίσης και γι' αυτούς που εργάζονται στις άτυπες μορφές απασχόλησης και στη μαύρη-αδήλωτη αγορά εργασίας (π.χ. νέοι, γυναίκες, μετανάστες κλπ.).

Ένα τέτοιο πρόγραμμα όχι μόνο δεν υπάρχει, αλλά πολύ λίγο απασχολεί τα συνδικάτα, τους πολιτικούς φορείς που αναφέρονται στην εργασία και τις κοινωνικές οργανώσεις (οικολογικές, αντιρατσιστικές κλπ.). Αντίθετα, η ενασχόληση με τη διατύπωση ενός εναλλακτικού, πειστικού και υλοποιήσιμου προγράμματος που να εξασφαλίζει την πλήρη απασχόληση, την κοινωνική προστασία, την ποιότητα ζωής και τον εργατικό έλεγχο σε θέματα που σχετίζονται με την παραγωγική διαδικασία και την προστασία του περιβάλλοντος, δεν είναι απλώς και μόνο απόλυτα ρεαλιστική, αλλά ταυτόχρονα εμπεριέχει τη δυνατότητα να κινητοποιήσει χιλιάδες εργαζόμενους και να τροποποιήσει τους συσχετισμούς δύναμης δραστικά υπέρ των δυνάμεων της εργασίας.

Αυτά όλα που αναφέρθηκαν μέχρι τώρα είναι, κατά τη γνώμη μου, οι βασικοί όροι για την ανασυγκρότηση του εργατικού κινήματος, ώστε να υπάρξει πειστική απάντηση στην καπιταλιστική επίθεση.

⁵⁹⁴ Ένα χαρακτηριστικό εύρημα, σε παλαιότερη έρευνα της ΓΣΕΕ, ήταν ότι μεταξύ των ανέργων και των αλλοδαπών κυριαρχούσε η τάση, που υποστήριζε ότι είναι «απαραίτητο» και «αποτελεσματικό» η δημιουργία σωματείου σε αυτά τα τμήματα εργαζομένων. Συγκεκριμένα, το 65,9% των ανέργων και 76,2% των αλλοδαπών θεωρούσε «απαραίτητη» τη δημιουργία σωματείου, ενώ το 54,1% και το 57,1% αντίστοιχα χαρακτήριζε μια τέτοια κίνηση ως «αποτελεσματική». Δες Γ.Σ.Ε.Ε., *Συνδικάτα και Εργασία*, Αθήνα 2000.

⁵⁹⁵ Για περισσότερα δεξ τα εξής άρθρα: α) Γ. Σπυρόπουλος, «Ο συνδικαλισμός στη δίνη των αλλαγών», περιοδικό *Επιθεώρησης Εργατικού Δικαίου*, 15 Ιανουαρίου 1999, τεύχος 2 (1386), και β) Δ. Κατσορίδας, «Αιτίες και συνέπειες της ανεργίας και η ανάγκη δημιουργίας κινήματος ανέργων», στο συλλογικό τόμο με τίτλο, *ΑΝΕΡΓΙΑ. Μύθοι και πραγματικότητα*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1998.

⁵⁹⁶ Ν. Παλαιολόγος Ν., «Από την παράδοση... στην ανάγκη για μεταρρύθμιση: Κριτικές σκέψεις πάνω στη δομή και την λειτουργία του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος», ό.π., σελ. 293-294.

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΣΥΝΟΨΗ

Το αντικείμενο αυτής της μελέτης ήταν καταρχάς η διερεύνηση της σύνθεσης της πραγματικής δύναμης της εργατικής τάξης στην Ελλάδα, όπως αυτή εμφανίζεται από τα χρόνια πριν τα Μνημόνια, το 2004 και αμέσως μετά, μέχρι το 2016, εφόσον έχει προηγηθεί ένα θεωρητικό μοντέλο ερμηνείας για το τι είναι εργατική τάξη, ούτως ώστε κατόπιν να διερευνηθεί ο τρόπος που τα ελληνικά συνδικάτα οργανώνουν τους μισθωτούς εργαζόμενους.

Η εν λόγω διερεύνηση έδειξε ότι το συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα δεν είναι σε θέση να εκπροσωπήσει τα συνολικά συμφέροντα της εργατικής τάξης και πως στην πραγματικότητα οργανώνει μόνο μια μικρή μερίδα μισθωτών, κατά κύριο λόγο εκείνων, οι οποίοι εξακολουθούν να διαθέτουν μια κάποια διαπραγματευτική ισχύ και μια σχετικά εξασφαλισμένη απασχόληση, όπως είναι οι ΔΕΚΟ και ο δημόσιος τομέας.

Όπως φάνηκε από τα στοιχεία που επεξεργαστήκαμε στις ενότητες 3.2 και 3.3., ενώ μεταξύ 2004-2008 η εργατική τάξη εξακολουθούσε να αυξάνεται συνεχώς, εντούτοις από την έναρξη της οικονομικής κρίσης, το 2008, και την εφαρμογή των Μνημονίων από το 2010, έχουμε μέχρι το 2016 μια σημαντική μείωση της εργατικής τάξης σχεδόν σε όλους τους τομείς οικονομικής δραστηριότητας (ήτοι μείωση μεταξύ 2008-16 κατά 23,5%). Βέβαια, η μεγαλύτερη μείωση συμβαίνει μεταξύ 2008-13, το οποίο οφείλεται τόσο στην ένταση των πολιτικών λιτότητας όσο και στην υφεσιακή τους επίπτωση στην οικονομία. Η μεγαλύτερη μείωση της εργατικής τάξης συνέβη, κατά κύριο λόγο, στις κατασκευές, ενώ ο δεύτερος κατά σειρά κλάδος που υπέστη μείωση ήταν η μεταποίηση. Το ίδιο χρονικό διάστημα διογκώθηκε η ανεργία, τόσο συνολικά όσο και των ατόμων που προέρχονται από τη δύναμη της εργατικής τάξης.

Με βάση τα συμπεράσματα του θεωρητικού μέρους, του πρώτου κεφαλαίου, εξηγήσαμε για ποιο λόγο δεν μπορούν να υπαχθούν όλοι οι άνεργοι στην εργατική τάξη, αλλά *μόνο* ένα πολύ συγκεκριμένο τμήμα τους, το οποίο προέρχεται από την εργατική τάξη, όπως έχει φανεί από τους υπολογισμούς μας (βλ. πίνακα 3.26). Έτσι, με βάση αυτή την προσέγγιση, το ποσοστό των ανέργων που υπάγονται στην εργατική τάξη από 7,67% που ήταν το 2004 εκτινάχτηκε στο 18,21% το 2016.

Στηριζόμενοι, συνεπώς, στα προαναφερθέντα δεδομένα, αλλά ακόμη και στα στοιχεία των επίσημων στατιστικών, μπορούμε να πούμε ότι το ειδικό βάρος της εργατικής τάξης στην ελληνική κοινωνία, παρ' ότι δέχτηκε ισχυρό πλήγμα εξαιτίας της οικονομικής κρίσης και της εφαρμογής των μνημονίων, όχι μόνο δεν είναι μικρό ή τείνει να φθίνει, αλλά εξακολουθεί να είναι ισχυρό, αποδεικνύοντας ότι *η εργατική τάξη αποτελεί την πλειοψηφία του πραγματικού οικονομικά ενεργού πληθυσμού.*

Αν σε όλα τα παραπάνω *συνυπολογίσουμε* ένα τμήμα των ανέργων που προέρχονται από την εργατική τάξη, καθώς επίσης όσους/-ες εργάζονται στην αδήλωτη αγορά εργασίας, όπως επίσης και ένα τμήμα όσων δηλώνουν σαν αυτοαπασχολούμενοι (χωρίς προσωπικό), οι οποίοι όμως προσφέρουν τις υπηρεσίες τους ως μισθωτοί, συνήθως με Δελτίο Παροχής Υπηρεσιών, και προσθέσουμε το τμήμα των ανέργων που προέρχεται από τα μικροαστικά στρώματα και προλεταριοποιείται, τότε το

πραγματικό μέγεθος της εργατικής τάξης είναι, κατά πως φαίνεται, πολύ μεγαλύτερο από τα στοιχεία που δίνει ο Ο.Ε.Π., δηλαδή υπερβαίνει κατά πολύ το 60%. Στη βάση αυτή θα μπορούσαν μελλοντικές έρευνες να εστιάσουν στη διερεύνηση της καταγραφής εκείνων των τμημάτων εργαζομένων στους οποίους υποκρύπτεται μισθωτή σχέση εργασίας, εξαιτίας του γεγονότος ότι αμείβονται με μπλοκάκι (εμφανιζόμενοι ως αυτοαπασχολούμενοι), καθώς και όσων εργάζονται στην αδήλωτη ή αλλιώς μαύρη εργασία. Μια τέτοια διερεύνηση, παρά τις εξαιρετικές δυσκολίες που παρουσιάζει, λόγω έλλειψης στοιχείων, θα μπορούσε να συμβάλει στον καλύτερο προσδιορισμό της εργατικής τάξης στην Ελλάδα.

Το ειδικό βάρος της εργατικής τάξης στην Ελλάδα έχει φανεί καθ' όλη την ιστορική της διαδρομή και εξέλιξη, η οποία συνέπεσε τόσο με τον βαθμό της ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού όσο και με την εκάστοτε πολιτική συγκυρία. Δεν είναι τυχαίο, που η διαδικασία ενοποίησης και οργανωτικής συγκρότησης του συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα, με την ίδρυση της ΓΣΕΕ το 1918, συνέπεσε, την ίδια χρονική περίοδο, με την ίδρυση του ΣΕΚΕ (μετέπειτα ΚΚΕ), ενώ ένα χρόνο νωρίτερα, το 1917, είχε επικρατήσει η εργατοαγροτική Οκτωβριανή Επανάσταση στη Ρωσία. Αυτή η χρονική συγκυρία συνδυάστηκε και με τη διαδικασία διαμόρφωσης του ελληνικού έθνους-κράτους, η οποία με τη σειρά της αντεπιδρούσε ποικιλοτρόπως στις διεργασίες που ελάμβαναν χώρα στο εσωτερικό τόσο του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος όσο και συνολικά της Αριστεράς.⁵⁹⁷ Μια διαδικασία, η οποία ταυτίστηκε με έντονες κρατικές παρεμβάσεις στο εσωτερικό των συνδικάτων, άλλα και με τη διαμόρφωση της εργατικής τάξης, οι οποίες συνέβαλαν με τον τρόπο τους στις παθογένειες του συνδικαλιστικού κινήματος, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι παραγνωρίζονται και οι δικές του ευθύνες. Για παράδειγμα, μια μορφή παρέμβασης είναι οι πρόσφατες εξελίξεις, με αφορμή την επιβολή των μνημονίων από το κράτος και τους δανειστές, οι οποίες υπήρξαν καταγιστικές σε όλα τα επίπεδα, εφόσον μέσω αυτών καταργήθηκαν κατακτήσεις και δικαιώματα δεκαετιών, ενώ ταυτόχρονα άλλαξαν τη δομή της εργατικής τάξης, μέσω των πιέσεων που δέχτηκε εξαιτίας των υψηλών ποσοστών ανεργίας και της επικράτησης κάθε είδους ευελιξιών στην εργασία.

Βέβαια, η εργατική αδρανοποίηση, που επήλθε εξαιτίας των αυταρχικών μέτρων λιτότητας και της ήττας των εργατικών αγώνων, δεν ήταν μόνο αποτέλεσμα των μνημονιακών πολιτικών, αλλά ένας συνδυασμός παραγόντων, οι οποίοι ήταν απόρροια της πολύχρονης πολιτικής πρακτικής τόσο των κρατούντων όσο και της συναινετικής λογικής των συνδικάτων και των εργαζομένων, πριν από τα Μνημόνια, σε συνδυασμό με τις χρόνιες παθογένειες που ταλανίζουν το συνδικαλιστικό κίνημα (οργανωτικός κατακερματισμός, πληθώρα συνδικάτων, παραταξιοποίηση-κομματικοποίηση, γραφειοκρατία, συντεχνιασμός, έλλειψη οικονομικής αυτοτέλειας, ενσωμάτωση στους θεσμούς του κράτους, πελατειακές σχέσεις, έλλειψη κουλτούρας αλληλεγγύης, πολλαπλοί διαχωρισμοί στο εσωτερικό της εργατικής τάξης, άμβλυνση της ταξικής συνείδησης, κτλ). Σε αυτό το σημείο της μελέτης μας, που αφορά το Τρίτο Μέρος, είναι δυνατό να διαπιστώσουμε και κάποιες αδυναμίες και περιορισμούς της ανάλυσης, που προέρχονται από αντικειμενικές δυσκολίες, οι οποίες ταυτόχρονα θα μπορούσαν να αποτελέσουν επαρκές κίνητρο για περαιτέρω έρευνες. Για παράδειγμα, μελλοντικές έρευνες πεδίου θα μπορούσαν να επικεντρωθούν στα ζητήματα της ταξικής συνείδησης και

⁵⁹⁷ Α. Γκίκας, *Ρήξη και ενσωμάτωση. Συμβολή στην Ιστορία του εργατικού-κομμουνιστικού κινήματος του Μεσοπολέμου (1918-1936)*, ό.π., σελ. 31

πώς αυτή σχετίζεται με τη συνδικαλιστική πυκνότητα. Επιπρόσθετα, θα πρέπει να μελετηθούν συστηματικά οι αιτίες του γραφειοκρατικού εκφυλισμού της συνδικαλιστικής ηγεσίας, η ταξική της υπόσταση και οι μηχανισμοί αναπαραγωγής της. Άλλες μελέτες θα μπορούσαν να εστιάσουν στην συνδικαλιστική πυκνότητα κατά κλάδο/τομέα παραγωγής, επικαιροποιώντας παλαιότερες έρευνες.

Το πλέον προβληματικό στην όλη κατάσταση είναι ότι δεν γίνεται καμία οργανωμένη και σε μεγάλη έκταση συζήτηση για τις δομικές αδυναμίες του συνδικαλιστικού κινήματος, με συνέπεια να μην μπορεί να διαμορφώσει μια συνολική στρατηγική, η οποία θα συνδέει τα στενά συντεχνιακά-επαγγελματικά συμφέροντα των επιμέρους κατηγοριών μισθωτών με τα συνολικότερα συμφέροντα εκπροσώπησης της εργατικής τάξης. Ενδιαφέρον θα παρουσίαζε να ληφθεί υπόψη, για μελλοντική έρευνα, η διεθνής εμπειρία, συζήτηση και προβληματισμοί για τις νέες οργανωτικές μορφές που είναι απαραίτητο να υιοθετήσουν τα συνδικάτα, προκειμένου να εκπροσωπήσουν συνολικά τον κόσμο της εργασίας.

Το αποτέλεσμα είναι η αναξιοπιστία του συνδικαλιστικού κινήματος, επειδή στα μάτια των εργαζομένων φαίνεται ότι εκπροσωπεί μόνο μια μικρή κατηγορία μισθωτών, που αφορά κυρίως τον δημόσιο τομέα, τις ΔΕΚΟ, τις τράπεζες και λίγες μεγάλες επιχειρήσεις του ιδιωτικού τομέα, οι οποίοι λόγω της θέσης τους έχουν μια σχετική εργασιακή ασφάλεια. Αντίθετα, η πλειονότητα των εργαζομένων στις μικρές επιχειρήσεις, οι άτυπα απασχολούμενοι, οι ανειδίκευτοι, οι μετανάστες και οι άνεργοι υποεκπροσωπούνται στα συνδικάτα, ενώ είναι έρμαιο της εργοδοτικής αυθαιρεσίας ή της πρωτοβουλίας τους κράτους για την παροχή κοινωνικής προστασίας (π.χ. άνεργοι). Επίσης, δεν είναι τυχαίο που, πολλές φορές, η κρατική εξουσία, πατώντας σε αυτές τις αδυναμίες του συνδικαλιστικού κινήματος, εντείνει τις χωριστικές πρακτικές, μιλώντας για «προνομιούχους» εργαζόμενους και «ρετιρέ», στρέφοντας έτσι με αυτό τον τρόπο το ένα στρώμα των εργαζομένων απέναντι στο άλλο.

Η επιβίωση των συνδικάτων θα εξαρτηθεί από το χτίσιμο μιας νέας κουλτούρας ενότητας και αλληλεγγύης μεταξύ του κόσμου της εργασίας, κάτι το οποίο προϋποθέτει να προσελκύσουν στις γραμμές τους τα τμήματα των εργαζομένων που παραμένουν έξω από τις δομές τους, όπως οι νέες κατηγορίες υπαλλήλων και τεχνικών, οι αλλοδαποί εργαζόμενοι, η νέα γενιά των εργαζομένων, οι γυναίκες, καθώς επίσης ο μεγάλος αριθμός των ανέργων και των επισφαλώς απασχολούμενων. Αυτό, βέβαια, με τη σειρά του προϋποθέτει την κριτική επανεξέταση των δομών του συνδικαλιστικού κινήματος με τις κατάλληλες οργανωτικές αλλαγές.

Η εκπλήρωση αυτού του αιτήματος, δηλαδή της ενότητας και της αλληλεγγύης, και άρα το αν θα καταφέρει να εκπροσωπήσει τα συνολικά συμφέροντα της εργατικής τάξης, είναι το στοίχημα του συνδικαλιστικού κινήματος στις σημερινές συνθήκες καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης, με τις σοβαρές επιπτώσεις που έχει στον κόσμο της εργασίας (συνεχείς διαφοροποιήσεις και ανισότητες, εισαγωγή νέων τεχνολογιών, ευελιξίες, ανεργία), σε συνδυασμό με την υποχώρηση των συλλογικών αξιών που ωθούν στην ατομικοποίηση τους εργαζόμενους και κατά συνέπεια στον περιορισμό της διαπραγματευτικής ισχύος των συνδικάτων.

Είναι ένα ερώτημα, που, όσο και αν διατρέχει την παρούσα εργασία, μόνο το ίδιο το συνδικαλιστικό κίνημα μπορεί να απαντήσει.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΗ

ΑΔΕΔΥ, *Αναμνηστικό Λεύκωμα*, Αθήνα 1998.

Αλεξιάτος Γ., *Η εργατική τάξη στην Ελλάδα. Από την πρώτη συγκρότηση στους ταξικούς αγώνες του Μεσοπολέμου*, εκδόσεις Ρωγμή, Αθήνα 1997.

Αλεξιάτος Γ., «Οι άνεργοι αυτοοργανώνονται», *Η Εποχή*, 18-7-1999.

Αλεξιάτος Γ., *Συνοπτική αναφορά στην ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, εκδόσεις Γειτονιές του Κόσμου, Θεσσαλονίκη, 2003.

Αλεξιάτος Γ., *Το τραγούδι των ηττημένων. Κοινωνικές αντιθέσεις και λαϊκό τραγούδι στη μεταπολεμική Ελλάδα*, εκδόσεις Γειτονιές του Κόσμου, Θεσσαλονίκη, 2006.

Αλεξιάτος Γ., *Ιστορικό Λεξικό του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*, εκδόσεις Γειτονιές του Κόσμου, Αθήνα 2008.

Αναστασιάδης Κ., «Από την ιστορία του εργατικού κινήματος. Η ζωή και ο θάνατος του Θωμά Αποστολίδη», περ. *ΚΑΠΑ*, τεύχος 25, 19 Φεβρουαρίου 1988.

Ανοικτή συνέλευση των μητροπολιτικών συμβουλίων, «Αθήνα: μητρόπολη νοτιοβαλκανικού τύπου», χειμώνας 2002-καλοκαίρι 2003.

Ανδρουλιδάκης Γ., «Ποιος φοβάται τον οργανωτικό διαχωρισμό από τη ΓΣΕΕ και την ΑΔΕΔΥ;», *Ροσινάντε*, Γενάρης 2012, φύλλο 20.

Απότσος Π., «Δράσεις του Δικτύου Ανέργων και Επισφαλώς Εργαζομένων Θεσσαλονίκης», *Εργατική Αριστερά*, 6 Ιανουαρίου 2016, φύλλο Νο 351.

ΑΡ.ΙΣΤΟ.Σ., *Πρακτικά του 22ου Συνεδρίου της ΓΣΕΕ* (9-11 Δεκεμβρίου 1983), εκδόσεις Αρχείο Ιστορίας Συνδικάτων (ΑΡ.ΙΣΤΟ.Σ.), Αθήνα 2005.

Αυγή, «Το Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης “υιοθετεί” τους άνεργους», 4 Φεβρουαρίου 1998.

Αυγή, «Κινήματα ανέργων παντού!», 30 Απριλίου 1999.

Αυγή, «Δεν είμαστε αριθμοί, είμαστε άνεργοι...», 15 Δεκεμβρίου 2011.

Αυγουστίδης Α., *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα κατά τη δεκαετία του '40 και τα περιθώρια της πολιτικής*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1999.

Βαρχαλαμά Έλλη – Μπουκουβάλας Κ. – Παπαγεωργίου Ήρα, *Η Συμμετοχή των Γυναικών στα Όργανα Διοίκησης των Συνδικαλιστικών Οργανώσεων Δομής της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδας*, έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Μελέτες 46, Αθήνα 2015.

Βεργόπουλος Κ., *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη*, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα, 1978.

Βερναρδάκης Χριστόφορος, «Ιδεολογήματα του κρατικού αυταρχισμού», *Η Εποχή*, 24 Ιανουαρίου 1999.

Βλάχος Γ., «Στο Μαντούδι το πρώτο συνδικάτο των ανέργων», εφημερίδα *Εξουσία*, 22 Ιανουαρίου 1998.

Βουραζέρης Σ., «“Ανεργία-Stop” ιδρύθηκε στο Περιστέρι», *Πριν*, 26 Απριλίου 1998.

Βραχνιάρης Χ., *Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αγροτικό ζήτημα. Περίοδος 1900-1920*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1988.

Burke P., *Ιστορία και κοινωνική θεωρία*, εκδόσεις Νήσος, Αθήνα 2002.

Γεωργιάδου Πέννη - Στάθης Τήκος, *Οργανωτική διάρθρωση του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος και σύγχρονες προκλήσεις* (επιστημονικός υπεύθυνος: Γ. Κουζής), ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα 2013 (αδημοσίευτη εργασία).

Γιάννος Β., *Το συνδικαλιστικό κίνημα μετά τη μεταπολίτευση*, Αθήνα 1994.

Γκίκας Α., *Ρήξη και ενσωμάτωση. Συμβολή στην Ιστορία του εργατικού-κομμουνιστικού κινήματος του Μεσοπολέμου (1918-1936)*, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2010.

Γραμματικός Ν. - Κατσορίδας Δ. - Κολλιάς Γ., «Οι επιπτώσεις της “παγκοσμιοποίησης” στο κόσμο της εργασίας», περιοδικό *Ενημέρωση* (έκδοση του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ), Ιούλιος-Αύγουστος 2000, τεύχος 61-62.

Γ.Σ.Ε.Ε., *Ο Ελληνικός Συνδικαλισμός και τα Προβλήματα των Εργαζομένων*, Αθήνα 1956.

Γ.Σ.Ε.Ε., «Από τη συγκέντρωση του 1893 στον πρώτο νεκρό του 1924», εφημερίδα *Η Φωνή της ΓΣΕΕ*, 28 Απριλίου 1982, αρ. φύλλου 141.

Γ.Σ.Ε.Ε., *Καταστατικό Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδας 1918-1992*, Αθήνα, 1992.

Γ.Σ.Ε.Ε., *Μισθωτοί εργαζόμενοι και Συνδικάτα στην Ελλάδα*, Αθήνα 1995.

Γ.Σ.Ε.Ε., *Η παρέμβαση του συνδικαλιστικού κινήματος για την ανεργία*. Απόφαση της Διοίκησης της ΓΣΕΕ, 12 Φεβρουαρίου 1997.

Γ.Σ.Ε.Ε., *Συνδικάτα και Εργασία*, Αθήνα 2000.

Γ.Σ.Ε.Ε., *Πρακτικά του 22ου Συνεδρίου της ΓΣΕΕ (9-11 Δεκεμβρίου 1983)*, εκδόσεις Αρχείο Ιστορίας Συνδικάτων (ΑΡΙΣΤΟΣ), Αθήνα 2005.

Γ.Σ.Ε.Ε.-Δελτίο Τύπου, «Άνθρακες ο θησαυρός των υποσχέσεων της κυβέρνησης για αποκατάσταση της αρχής της επέκτασης των συλλογικών συμβάσεων εργασίας», 15 Ιουνίου 2018.

Γουλιέλμου Π., «Η ουσία του συνδικαλισμού», στο Κ. Σεφέρης, *Ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα 1860-1975*, εκδόσεις Νέο Συνδικαλιστικό Κίνημα, Αθήνα 1975.

Δανδόλου Ναταλία, «Υπερ-συνδικάτο, με 3 εκατ. μέλη, ιδρύθηκε στη Γερμανία», εφημερίδα *Ημερησία*, 19 Μαρτίου 2001.

Δάμα Γεωργία, «Τα “παιδιά” με τα πτυχία πήραν τους δρόμους», *Ελευθεροτυπία*, 16 Δεκεμβρίου 2011.

Δασκαλοπούλου Ντίνα, «Ο δρόμος μας έμαθε τον κόσμο. Εις το επανιδείν», *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 12 Μαΐου 2015.

Δεδουσόπουλος Α., «Διαρθρωτικές αλλαγές και συνδικαλιστικό κίνημα», στο *Εργασία και πολιτική. Συνδικαλισμός και οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα 1974-2004*, έκδοση του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 2007.

Δενεζάκης Α., «“Ιδιώνυμο” Βενιζέλου: Όταν θεσμοθετήθηκε η ποινικοποίηση της σκέψης», <https://www.imerodromos.gr/idionymo-venizeloy-otan-thesmothetithike-i-poinikopoiisi-tis-skepsis/>, 25 Ιουλίου 2018.

ΔΗΜΕΛ, *Ο σύγχρονος Έλληνας εργαζόμενος*. Έρευνα, η οποία πραγματοποιήθηκε για λογαριασμό της ΓΣΕΕ, το χρονικό διάστημα Δεκέμβριος 1989 - Ιανουάριος 1990.

Δημητρίου Μ., *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα. Από τους ουτοπιστές στους μαρξιστές*, τόμος Α', εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 1985.

Dixon K., *Οι ευαγγελιστές της αγοράς*, εκδόσεις Πατάκη (σειρά *Λόγοι Δράσης*), Αθήνα 2001.

Δρόμος της Αριστεράς, «Κοινός αγώνας ανέργων κι εργαζομένων του ΟΑΕΔ», 25 Μαΐου 2013.

Δρόμος της Αριστεράς, «Λεωνίδα Βαρδαρός – Πέρα από τη Σφαγή του Λάντλοου» (συνέντευξη στην Ιφιγένεια Καλαντζή), 9 Απριλίου 2016.

Δρομολόγια (περιοδικό), «Η επιτροπή ανέργων του Εργατικού Κέντρου Αθήνας, Ιούνιος 1999, τεύχος 10.

Έκθεση του Ευρωπαϊκού Συνδικαλιστικού Ινστιτούτου (ETUI), *Συγκριτική Αξιολόγηση της εργασίας στην Ευρώπη 2018*, 19 Μαρτίου 2018. <https://www.etui.org/Events/Launch-of-the-ETUI-ETUC-Benchmarking-Working-Europe-2018-report-What-convergence-and-what-divergence-across-the-EU>

Ελληνικός Βορράς, «Κάθοδο στις Ευρωεκλογές αποφάσισε το “Κίνημα Ανέργων”», 21 Φεβρουαρίου 1999.

ΕΛΣΤΑΤ, *Έρευνες Εργατικού Δυναμικού*.

Engels Fr. - Marx K., *Αλληλογραφία 1844-1860*, μέρος Α', εκδόσεις Μπάϋρον, δεύτερη έκδοση, Αθήνα 1986.

Ενεργοί Άνεργοι, «Ενημέρωση από τη συνάντηση και τα “χτυπήματα στην πλάτη” του υπ. Εργασίας», στο <https://energoianergoi.wordpress.com/2016/12/>, 22 Δεκεμβρίου 2016.

Εποχή, «Τοπικό δίκτυο αλληλοβοήθειας ανέργων», 1 Φεβρουαρίου 1998.

Εποχή, «Συνάντηση ανέργων στην Πάτρα», 26 Απριλίου 1998.

Ετήσια Έκθεση 2016, *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα.

Ετήσια Έκθεση 2017, *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα.

Ετήσια Έκθεση 2018, *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα.

Ευρωπαϊκό Δελτίο Πληροφοριών Συνδικαλιστικών Οργανώσεων Εργαζομένων, τεύχος 3, 1998.

Ζαμπάκας Σ., «“Πενταμηνίτες”. Χριστούγεννα στην ανεργία», *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 10 Δεκεμβρίου 2015.

Ζαμπαρλούκου Στέλλα, *Κράτος και εργατικός συνδικαλισμός στην Ελλάδα, 1936-90. Μία συγκριτική προσέγγιση*, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1997.

Ζησιμόπουλος Γ. - Οικονομάκης Γ., «Εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα: ο αντίκτυπος της αναδιάρθρωσης του δημόσιου τομέα», *Θέσεις*, Ιανουάριος-Μάρτιος 2013, τεύχος 122.

Ζησιμόπουλος Γ. & Οικονομάκης Γ., «Ο αντίκτυπος της οικονομικής κρίσης στο ελληνικό σύστημα συλλογικών διαπραγματεύσεων», *Θέσεις*, 2018, τεύχος 144.

Ζησιμόπουλος Γ., *Ταξική σύνθεση των συνδικάτων και προσδιοριστικοί παράγοντες της συνδικαλιστικής πυκνότητας στην Ελλάδα*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Πατρών, Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων, Πάτρα 2018.

Ζολώτας Ξ., *Η Ελλάς εις το στάδιο της εκβιομηχανίσεως*, Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1964 (δεύτερη έκδοση). Πρώτη έκδοση από τον Εκδοτικό Οίκο «Ελευθερουδάκης», Αθήνα 1926.

Ιλιτζάκ Σουκρού, «Εβραϊκός σοσιαλισμός στην Οθωμανική Θεσσαλονίκη», εκδόσεις Ισνάφι, σειρά Υποσημείωση 1, Ιωάννινα 2004.

ΙΝΕ-ΓΣΕΕ & V-PRC, *Η σύγχρονη εικόνα του μισθωτού*, Αθήνα 2008.

Ιωακείμογλου Η., *Κόστος εργασίας και περιθώρια κέρδους στα χρόνια των Μνημονίων*, Κείμενα Πολιτικής (Policy Briefs)/15, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Ιανουάριος 2018, Αθήνα.

Καθημερινή, «Η μεγάλη απειλή», 15 Ιανουαρίου 1998.

Καθημερινή, «Εγκαταλείπουν μαζικά την Ελλάδα οι οικονομικοί μετανάστες», 15 Αυγούστου 2014.

Καλτσόγια-Τουρναβίτη Νίκη, «Γυναίκες και Συνδικαλισμός», στο συλλογικό τόμο, με τίτλο, *Εργασία και Πολιτική. Συνδικαλισμός και οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα 1974-2004*, έκδοση Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα, Αθήνα 2007.

Καμπαγιάννης Θ., *Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα 1918-1926. Οι απεργίες, τα συνέδρια της ΓΣΕΕ και η οργανική σύνδεση με το ΣΕΚΕ-ΚΚΕ*. Διπλωματική εργασία, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Μάρτης 2007.

Καραλή Κ., «UNIA: Ένα μεγάλο ελβετικό Συνδικάτο. Όταν δεν συγχωνεύονται μόνον οι επιχειρήσεις», *Η Εποχή*, 24 Οκτωβρίου 2004.

Κατρακυλίδης Κ.-Καρασαββόγλου Α., «Επενδυτική δραστηριότητα και σχέση δημοσίου και ιδιωτικού τομέα». Εισήγηση στο 5ο Συνέδριο του Ίδρυματος Σάκη Καραγιωργα, με θέμα: *Όρια και σχέσεις Δημοσίου και Ιδιωτικού*, 23-26 Νοεμβρίου 1994.

Κατσανέβας Θ., «Η εξέλιξη των απεργιών στην Ελλάδα», π. *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, Ιούλιος 1996, τεύχος 3.

Κατσανέβας Θ., «Η πορεία του ελληνικού συνδικαλισμού κατά την τελευταία εικοσιπενταετία», π. *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, Απρίλιος 1998, τεύχος 10.

Κατσανέβας Θ., «Αιτίες και τάσεις της απεργιακής δράσης στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης και στην Ελλάδα», π. *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, Οκτώβριος 1998, τεύχος 12.

Κατσαρλίνος Γ., *Οικοδόμοι 1960-1980*, έκδοση του περιοδικού *Ενότητα*, Αθήνα, χ.χ.έ.

Κατσιμάρδος Δ., «Το συνδικαλιστικό κίνημα από τη μεταπολίτευση μέχρι σήμερα», περιοδικό *Αριστερή Ανασύνταξη*, Απρίλιος-Σεπτέμβριος 2006, τεύχος 30.

Κατσιμάρδος Τ., «Οι Βρετανοί συμφώνησαν, ο Γεώργιος υπέγραψε, η δικτατορία γεννήθηκε...», *Ημερησία*, 5-6 Αυγούστου 2006.

Κατσορίδας Δ., «Οι διαστάσεις της ανεργίας στην Ελλάδα και η ανάγκη οργάνωσης των ανέργων», περιοδικό *Εκτός Ορίων*, Φεβρουάριος 1992, τεύχος 4-5.

Κατσορίδας Δ., «Ήρθε η ώρα για ένα πραγματικό κίνημα ανέργων», *Πριν*, 4 Ιουλίου 1993.

Κατσορίδας Δ., «Μια “Οικονομία που υποβαθμίζεται;”. (Σημειώσεις για τη μεταπολεμική καπιταλιστική ανάπτυξη)», περιοδικό *Θέσεις*, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1995, τεύχος 52.

Κατσορίδας Δ., «Παρατηρήσεις για την “αποβιομηχάνιση”», περιοδικό *Ουτοπία*, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1995, τεύχος 18.

Κατσορίδας Δ., *Νέες τεχνολογίες και απασχόληση. Οι αλλαγές στην παραγωγική και εργασιακή διαδικασία*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1998.

Κατσορίδας Δ., «Αιτίες και συνέπειες της ανεργίας και η ανάγκη δημιουργίας κινήματος ανέργων», στο συλλογικό τόμο με τίτλο, *ΑΝΕΡΓΙΑ. Μύθοι και πραγματικότητα*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1998.

Κατσορίδας Δ., «Εργαζόμενη νεολαία: Στον αστερισμό της κρίσης». Εισήγηση στη Διεθνή Συνδιάσκεψη που διοργάνωσε η Εταιρεία Πολιτικού Προβληματισμού «Νίκος Πουλαντζάς», στο διάστημα 17-18 Σεπτεμβρίου 1998, στη Θεσσαλονίκη, με γενικό τίτλο: *Από την ανεργία στο νέο-ναζισμό; Συνθήκες ζωής και συστήματα προσανατολισμού των νέων στην Ευρώπη*. (Αδημοσίευτο κείμενο).

Κατσορίδας Δ., «Οικονομικοί κύκλοι και απεργιακά κύματα», περιοδικό *Ενημέρωση* (έκδοση ΙΝΕ/ΓΣΕΕ), Απρίλιος 2000, τεύχος 58.

Κατσορίδας Δ., «Η μισθωτή εργασία στην Ελλάδα», περιοδικό *Ενημέρωση* (έκδοση του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ), Νοέμβριος 2000, τεύχος 65.

Κατσορίδας Δ., «Το ζήτημα της συνδικαλιστικής εκπροσώπησης. Προβλήματα μορφής και συγκρότησης των συνδικάτων στην εποχή του νεοφιλελευθερισμού», *Θέσεις*, Ιανουάριος-Μάρτιος 2002, τεύχος 78.

Κατσορίδας Δ. – Κολλιός Γ., «Η εξέλιξη των απεργιών στην Ελλάδα», στο συλλογικό τόμο *ΕΡΓΑΣΙΑ 2002*, του Ινστιτούτου Αστικού Περιβάλλοντος και Ανθρώπινου Δυναμικού, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Κατσορίδας Δ., «Η ιδιαιτερότητα των απόψεων του Σεραφείμ Μάξιμου σχετικά με τον χαρακτήρα και την ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού», περιοδικό *Σπάρτακος*, Ιούνιος 2002, τεύχος 65.

Κατσορίδας Δ., «Μεταβολές στην ταξική δομή: Η σύνθεση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα». Εισήγηση στο 9ο Επιστημονικό Συνέδριο του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα με θέμα, *Κοινωνική Αλλαγή στη Σύγχρονη Ελλάδα (1980-2001)*, στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, την περίοδο 9-12 Απριλίου 2003. Έχει δημοσιευτεί στον ανάλογο τόμο.

Κατσορίδας Δ., «Το ζήτημα της συνδικαλιστικής εκπροσώπησης», εισήγηση στο 10ο Επιστημονικό Συνέδριο του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, με θέμα: *Εργασία*

και πολιτική. *Συνδικαλισμός και οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα 1974-2004*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 18-21 Μαΐου 2005. Έχει δημοσιευτεί στον ανάλογο τόμο, Αθήνα 2007.

Κατσορίδας Δ., «Μετανάστες εργαζόμενοι και οικονομική ανάπτυξη», στο συλλογικό τόμο, με τίτλο, *Αδήλωτη απασχόληση και «νομιμοποίηση» των μεταναστών. Η πρόκληση της μεταναστευτικής πολιτικής* (επιμέλεια: Α. Καψάλης), έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα 2007.

Κατσορίδας Δ., Λήμματα στην *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικού Τύπου* (πρωτογενές υλικό): *Ελεύθερα Συνδικάτα* (Όργανο του Κινήματος Ελεύθερου Συνδικαλισμού-Κ.Ε.Σ., 1951), *Εργατικό Βήμα* (Όργανο του Εθνικού Εργατικού Απελευθερωτικού Μετώπου, 1942), *Εργατικό Βήμα* (έκδοση της ΓΣΕΕ, 1957), *Εργατική Σημαία* (Όργανο της Εθνικής Ρεφορμιστικής Παρατάξεως, 1945), *Εργατική Σημαία* (Όργανο της Νέας ΓΣΕΕ, 1957), *Εργατικός Αγώνας* (Όργανο της Επιτροπής Αθηνών του Εργατικού ΕΑΜ, 1942), *Εργατοϋπαλληλική* (όργανο των εργατών και υπαλλήλων της Αθήνας, 1945), *Συνδικαλιστική Επιθεώρησης* (Όργανο της ΓΣΕΕ, 1933), έκδοση Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (ΙΝΕ/ΕΙΕ), Τόμος Δεύτερος, Αθήνα 2008.

Κατσορίδας Δ., *Βασικοί σταθμοί του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα 1870-2001*, έκδοση του Αρχείου Ιστορίας Συνδικάτων (ΑΡ.ΙΣΤΟ.Σ) της ΓΣΕΕ, Αθήνα 2008.

Κατσορίδας Δ., *Η Αντι-Ηγεμονία. Ζητήματα σχετικά με τη στρατηγική της μετάβασης*, εκδόσεις Καμπύλη/Ρωγήμ, Αθήνα 2009.

Κατσορίδας Δ. – Λεχουρίτης Γ., «Οι κοινωνικές και ψυχολογικές επιπτώσεις της ανεργίας», περιοδικό *Ενημέρωση* (ΙΝΕ/ΓΣΕΕ), Δεκέμβριος 2010, τεύχος 178.

Κατσορίδας Δ., *Εργατικό κίνημα και συνδικαλιστική δράση στη Θεσσαλονίκη στις αρχές του 20ου αιώνα (1900-1912). Το παράδειγμα της Φεντερασιόν: Συμπεράσματα και διδάγματα για τη δράση των συνδικάτων σήμερα*, έκδοση του Παρατηρητήριου Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα, Αύγουστος 2013, στη σειρά: Κείμενα Πολιτικής (PolicyBriefs) / 9.

Κατσορίδας Δ., «Είμαστε σε πόλεμο! Ζητήματα τακτικής και στρατηγικής της συνδικαλιστικής Αριστεράς στις σημερινές συνθήκες (Συμβολή στο διάλογο για την ιδρυτική συνδιάσκεψη της νέας συνδικαλιστικής παράταξης-META, 15-16 Μαρτίου 2014), δημοσιεύτηκε στο <https://rproject.gr/article/eimaste-se-polemo>, 14 Μαρτίου 2014.

Κατσορίδας Δ., «Δημόσιος χώρος και διαδήλωση: Η στρατηγική της διάσπαρτης διαδήλωσης». Εισήγηση σε συζήτηση που διοργάνωσε το Libby Saser Foundation, στις 29 Μαΐου 2014, στην Αθήνα, με θέμα: «Δημόσιος χώρος και διαδήλωση/ Το διαμαρτυρόμενο σώμα».

Κατσορίδας Δ., «Η μισθωτή εργασία στην Ελλάδα». Εισήγηση στο Επιστημονικό Συνέδριο που διοργάνωσε ο Μαρξιστικός Χώρος Μελέτης και Έρευνας (ΜΑΧΩΜΕ), στις 21-23/11/2014, με θέμα: *Ταξική διάρθρωση της ελληνικής*

κοινωνίας: ταξική συνείδηση και πολιτική διαπάλη. Δημοσιεύτηκε στον ανάλογο τόμο, εκδόσεις Ταξιδευτής, Αθήνα 2015.

Κατσορίδας Δ., «Συνδικαλιστικό κίνημα και μετανάστες». Εισήγηση σε Ημερίδα, που διοργάνωσε το Εργατικό Κέντρο Αθήνας (ΕΚΑ) σε συνεργασία με το ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, στις 30 Ιανουαρίου 2015, με θέμα: «Συνδικάτα και μετανάστες: νέες προκλήσεις στην εποχή της κρίσης».

Κατσορίδας Δ., «Συνδικάτα και δομές αλληλεγγύης», *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 3 Ιουνίου 2015.

Κατσορίδας Δ., «Τα εργατικά δικαιώματα στην κλίνη του Προκρούστη», *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 24 Ιουλίου 2016, σελ. 12.

Κατσορίδας Δ., «Μάης του 1936. Η εργατική εξέγερση στη Θεσσαλονίκη – Συμπεράσματα για το σήμερα», περιοδικό *Κόκκινο*, άνοιξη-καλοκαίρι 2016, τεύχος 4.

Κατσορίδας Δ., «100 χρόνια από την απεργία και την εξέγερση των μεταλλωρύχων της Σερίφου», περιοδικό *Κόκκινο*, φθινόπωρο 2016, τεύχος 5.

Κατσορίδας Δ., «Συνδικάτα: επείγουσα ανάγκη η ανασυγκρότησή τους...», *Οθόνη* (τριμηνιαία έκδοση της ΕΕΤΕ-ΟΤΕ), Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2016, αρ. φύλλου 104.

Κατσορίδας Δ., «Κυβέρνηση, διαπραγμάτευση και λαϊκός παράγοντας», *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 20 Οκτωβρίου 2016.

Κατσορίδας Δ., «Απεργιακοί αγώνες και ανεργία», εφημερίδα *Εργατική Αριστερά*, 26 Οκτώβρη 2016, φύλλο Νο 370.

Κατσορίδας Δ., *Εργατικός Έλεγχος – Κοινωνικοποίηση – Αυτοδιαχείριση*, Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων, Αθήνα 2016.

Κατσορίδας Δ., «Συρρικνώνεται η εργατική τάξη; Μέγεθος, έκταση και δυναμική της εργατικής τάξης στην Ελλάδα». Εισήγηση σε διημερίδα που διοργάνωσε το ΝΑΡ, στις 7-8/10/2017, στην Αθήνα, με θέμα: *Ο σύγχρονος ελληνικός καπιταλισμός*, στη θεματική ενότητα, με τίτλο: «Η κοινωνικοταξική διάρθρωση στον ελληνικό καπιταλιστικό σχηματισμό και οι τάσεις αναδιάταξης».

Κατσορίδας Δ., Λαμπουσάκη Σοφία, *Οι απεργίες το 2011* (συντονιστής: Γ. Κουζής), έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Μελέτες Νο 37, Αθήνα 2012.

Κατσορίδας Δ., Λαμπουσάκη Σοφία, *Το απεργιακό φαινόμενο στην Ελλάδα κατά το 2012* (συντονιστής: Γ. Κουζής), έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Μελέτες Νο 38, Αθήνα 2013.

Κατσορίδας Δ., Κολλιάς Γ., Λαμπουσάκη Σοφία, *Το απεργιακό φαινόμενο στην Ελλάδα. Καταγραφή των απεργιών κατά το 2013* (συντονιστής: Γ. Κουζής), έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Μελέτες Νο 42, Αθήνα 2014.

Κατσορίδας Δ., Κολλιός Γ., Λαμπουσιάκη Σοφία, Παπανικολόπουλος Δ., *Το απεργιακό φαινόμενο στην Ελλάδα. Καταγραφή των απεργιών κατά το 2014*(συντονιστής: Γ. Κουζής), έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Μελέτες Νο 45, Αθήνα 2015.

Κατσορίδας Δ., Κολλιός Γ., Παπανικολόπουλος Δ., *Το απεργιακό φαινόμενο στην Ελλάδα. Καταγραφή των απεργιών κατά το 2015-16* (επιμέλεια: Δ. Κατσορίδας), έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Μελέτες Νο 47, Αθήνα 2017.

Παπανικολόπουλος Δ., Κατσορίδας Δ., Κολλιός Γ., Δερμάνη Βίκυ, *Το απεργιακό φαινόμενο στην Ελλάδα. Καταγραφή των απεργιών κατά την περίοδο 2011-2017*, (επιμέλεια: Δ. Κατσορίδας), σειρά: Μελέτες/Τεκμηρίωση 48, έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα 2018.

Καψάλης Α., «Τα εργατικά συνδικάτα και η μετανάστευση», στο συλλογικό τόμο, με τίτλο, *Αδήλωτη απασχόληση και «νομιμοποίηση» των μεταναστών. Η πρόκληση της μεταναστευτικής πολιτικής* (επιμέλεια: Α. Καψάλης), έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα 2007.

Καψάλης Α., «Εργατικό κίνημα και μετανάστες: ποτέ δεν είναι νωρίς...», *Η Εποχή*, 14 Φεβρουαρίου 2011.

Καψάλης Α., «Κωδικοποίηση εργατικής νομοθεσίας: Πίνακας μεταρρυθμίσεων της εργατικής νομοθεσίας στην εποχή των μνημονίων», *Ενημέρωση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ*, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2014, τεύχος 220.

Καψάλης Α., «Τα ελληνικά συνδικάτα στο περιβάλλον της οικονομικής ύφεσης και κρίσης», ομιλία στο 15ο Συνέδριο, Διεθνείς Ημέρες Κοινωνιολογίας της Εργασίας/ JIST, με τίτλο, *Κρίσεις και κόσμοι της εργασίας*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 11-13 Μαΐου 2016.

Καψάλης Α., «Τα εργατικά δικαιώματα μετά το 4ο Μνημόνιο: εχθρός του κακού το χειρότερο!», περιοδικό *Ουτοπία*, Απρίλιος-Ιούνιος 2017, τεύχος 121.

Καψάλης Α., «Η μετεξέλιξη των συλλογικών συμβάσεων εργασίας σε μνημονιακό μέσο απορρύθμισης της εργασίας», ηλεκτρονικό περιοδικό *Marginalia*, τεύχος 3, Μάιος 2018, στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://marginalia.gr/arthro/i-metexelixa-ton-sylogikon-symvaseon-ergasias-se-mnimoniako-meso-aporrythmisis-tis-ergasias/>

Καψάλης Α., *Μετανάστες εργάτες στην Ελλάδα. Εργασιακές σχέσεις και μεταναστευτική πολιτική στην εποχή των Μνημονίων*, εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2018.

Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής-ΚΕ.Κ.ΜΟ.ΚΟ.Π., *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα στο τέλος του 20ου αιώνα* (Εισαγωγή-Επιμέλεια: Κούλα Κασμάτη), εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1997.

ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα 1925-1928*, τόμος δεύτερος, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1974 (δεύτερη έκδοση).

Κεφαλλήνου Νατάσα, «Οι άνεργοι οργανώνονται και διεκδικούν», *Πριν*, 18 Δεκεμβρίου 2011.

Κεφαλλήνου Νατάσσα, «Από την κατανάλωση στην παραγωγή πολιτισμού», *Πριν*, 24 Μαρτίου 2012.

Κόντη Α., «Το άγχος στην κίνηση, χειρότερο από την αγωνία των πιλότων στη μάχη!», *Ημερησία*, 1 Δεκεμβρίου 2004.

Κουζής Γ., «Το συνδικαλιστικό κίνημα και οι συλλογικές διαπραγματεύσεις στην Ελλάδα και στην Ευρώπη», στο συλλογικό τόμο με τίτλο, *Η Μεταρρύθμιση του Κράτους Πρόνοιας* (επιμέλεια: Θ. Σακελλαρόπουλος), εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1999.

Κουζής Γ., *Εργασιακές Σχέσεις και Ευρωπαϊκή Ενοποίηση. Ευελιξία και απορρύθμιση ή αναβάθμιση της εργασίας;*, στη σειρά Μελέτες ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Νο 14, Αθήνα 2001.

Κουζής Γ., *Τα χαρακτηριστικά του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος: Αποκλίσεις και συγκλίσεις με τον ευρωπαϊκό χώρο*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2007.

Κουζής Γ., «Συγκρότηση και δράση των συνδικάτων στις νέες συνθήκες», στο συλλογικό τόμο με τίτλο, *Μαρξιστικές προσεγγίσεις σε επίκαιρα θέματα*, έκδοση ΜΑΧΩΜΕ, Αθήνα 2013.

Κουζής Γ., Καψάλης Α., Σερμπέτης Σ., Νικολούζος Α., «Το μετέωρο βήμα της αποκατάστασης της συλλογικής αυτονομίας», *Επιθεώρησις Εργατικού Δικαίου*, Ιούλιος-Αύγουστος 2016, τεύχος 7, τόμος 75.

Κουζής Γ., Καψάλης Α., «Οι εργασιακές σχέσεις στο πλαίσιο του τρίτου Μνημονίου: τα επίμαχα θέματα της διαπραγμάτευσης και οι συγκρίσεις με τον ευρωπαϊκό χώρο», ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα 2018, υπό δημοσίευση.

Κουκιάδης Ι., *Εργατικό Δίκαιο. Ατομικές εργασιακές σχέσεις και το δίκαιο της ευελιξίας της εργασίας*, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα 2017.

Κουκουλές Γ. - Τζαννετάκος Β., *Συνδικαλιστικό κίνημα 1981-1986. Η μεγάλη ευκαιρία που χάθηκε*, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1986.

Κουκουλές Γ., *Ελληνικά Συνδικάτα: οικονομική αυτοδυναμία και εξάρτηση (1938-1984)*, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1994.

Κουκουλές Γ., *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα και οι ξένες επεμβάσεις (1944-1948)*, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1995.

Κουκουλές Γ., «Αναδρομή σ' ένα αμφιλεγόμενο παρελθόν», στο Βούλα Κασιμάτη (εισαγωγή-επιμέλεια), *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα στο τέλος του 20ου αιώνα*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1997.

Κουκουλές Γ., «Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα», *Η Καθημερινή*, 28 Απριλίου 2002.

Κοψίνη Χριστίνα - Γ. Κιμπουρόπουλος, «Όταν ο συνδικαλισμός γίνεται εξουσία», *Η Καθημερινή*, 2 Φεβρουαρίου 2003.

Κυριακόπουλος Π., *Το εργατικό πρόβλημα στα πρώτα μεταδικτατορικά χρόνια*, εκδόσεις Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα, χ.χ.έ.

Κυριακούλιας Π., «“Δώρον άδωρον” η επεκτασιμότητα των κλαδικών συλλογικών συμβάσεων», *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 7 και 8 Ιουλίου 2018.

Λαμπάτος Γ., «Θωμάς Αποστολίδης. Μια άγνωστη μορφή του εργατικού κινήματος», *Η Εποχή*, Αθήνα 23 Ιανουαρίου 1994.

Λένιν, *Ο Αριστερισμός*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1983.

Λένιν, «Η πρώτη νίκη της επανάστασης», *Άπαντα*, τόμος 12, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, χ.χ.ε.

Λένιν, «Η μεγάλη πρωτοβουλία», *Άπαντα*, τόμος 39, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1988.

Λεονταρίτης Α. Γ., «Οι αγώνες των ναυτεργατών», *Η Εποχή*, 8 Οκτωβρίου 2000.

Λεοντίδου Λίλα, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, εκδόσεις Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989.

Λέτσα Μ., *Εργατικοί αγώνες στην περίοδο της δικτατορίας*, εκδόσεις Αφοι Τολίδη, Αθήνα, χ.χ.έ.

Λιάκος Α., *Η Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία Θεσσαλονίκης (Φεντερασιόν) και η Σοσιαλιστική Νεολαία. Τα καταστατικά τους*, εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1985.

Λιάκος Α., *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, εκδόσεις Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993.

Λιάσκος Γ., *Η ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος των Δημοσίων Υπαλλήλων*, Αθήνα 1992.

[Λιβιεράτος Δ.], «Σωστές Διαπιστώσεις-Σωστή Πολιτική», περιοδικό *Μαρξιστικό Δελτίο*, Νοέμβρης 1966, φύλλο 44.

Λιβιεράτος Δ., *Η οικονομική πολιτική στην Ελλάδα μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, μπροσούρα, [1973], χ.τ.

Λιβιεράτος Δ., «Το χρονικό του Ιουλίου 1965», στο Δ. Λιβιεράτος, Γ. Καραμπελιάς, *Ιούλης '65. Η έκρηξη*, εκδόσεις Κομμούνια, Αθήνα 1985.

Λιβιεράτος Δ., *Το ελληνικό εργατικό κίνημα 1918-1923*, εκδόσεις Καρανάση, Αθήνα 1976.

Λιβιεράτος Δ., *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1923-27)*, εκδόσεις Κομμούνα, Αθήνα 1985.

Λιβιεράτος Δ., *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα (1927-31)*, εκδόσεις Κομμούνα, Αθήνα 1987.

Λιβιεράτος Δ., *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1932-36)*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1994.

Λιβιεράτος Δ., *Νίκος Καραγιάννης 1904-1969*, Αθήνα 1993, (φυλλάδιο-αυτοέκδοση).

Λιβιεράτος Δ., *Τα Συνέδρια της ΓΣΕΕ*, εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα 1997.

Λιβιεράτος Δ., «Η εργατική τάξη στο προσκήνιο», περιοδικό *Σπάρτακος*, Ιούλιος 2001, τεύχος 60.

Λιβιεράτος Δ., «Με υψηλό αίσθημα κοινωνικής ευθύνης...», *Η Καθημερινή*, 28 Απριλίου 2002.

Λιβιεράτος Δ., *Η κίνηση των 115. Κοινωνικοί αγώνες 1962-1967*, εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα 2003.

Λιβιεράτος Δ., *Μεγάλες ώρες της εργατικής τάξης: ΕΚΑ 1910-1916, ΕΕΑΜ 1941, ΕΡΓΑΣ 1945*, εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα 2006.

Λιβιεράτος Δ., *90 Χρόνια Γ.Σ.Ε.Ε.*, έκδοση ΑΡ.ΙΣΤΟ.Σ., Αθήνα 2009.

Λυμπεράτου Μ., «Τηρουμένων των ιστορικών αναλογιών...», *Η Αυγή*, 17 Ιουνίου 2012.

Λύτρας Α., *Προλεγόμενα στη θεωρία της ελληνικής κοινωνικής δομής*, «Νέα Σύνορα» - Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 1993.

Λύτρας Α., *Δοκιμές στην ταξική ανάλυση. Προσεγγίσεις στην κλασική θεωρία των κοινωνικών τάξεων*, Παπαζήσης, Αθήνα 2004.

Μακεδονία, «Ευρωπηφοδέλτιο ανέργων στον αγώνα για την απασχόληση. Πρωτοβουλία που άρχισε στη Θεσσαλονίκη», 9 Ιανουαρίου 1999.

Μανίκας Ν., «Το εργοστασιακό κίνημα '74-'81: συνοπτικός απολογισμός», στο Ν. Μανίκας, Μ. Χαραλαμπίδης, *Για ένα νέο συνδικαλιστικό κίνημα*, εκδόσεις Αλέτρι, Αθήνα 1984.

Μαντέλ Ε., *Εισαγωγή στο Κεφάλαιο του Κ. Μαρξ*, εκδόσεις Εργατική Πάλη, Αθήνα 2007.

Μαντζούφας Γ., «Γενικά Αρχαία Εργατικού Δικαίου», στον συλλογικό τόμο *Επιστημονική Επετηρίς 1960-1961*, έκδοση της Ανωτάτης Σχολής Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών.

Μάξιμος Σ., «Μερικά προβλήματα από την εξέλιξη του καπιταλισμού στην Ελλάδα», *Σπάρτακος*, αριθ. 1, Γενάρης 1928. Περιλαμβάνεται στην επανέκδοση του περιοδικού *Σπάρτακος, Κείμενα 1928*, εκδόσεις Ουτοπία, Αθήνα 1982.

Μάξιμος Σ., *Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού*, εκδόσεις Στοχαστής, τρίτη έκδοση, Αθήνα 1973.

Μαραντζίδης Ν., «Οι πολιτικές ιδεολογίες στο ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα: Η περίπτωση της άκρας δεξιάς στα χρόνια 1945-1967», *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, Οκτώβριος 1997, τεύχος 8.

Μαραντζίδης Ν., «Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στα χρόνια της δικτατορίας των συνταγματαρχών: Συνδικαλιστικές πρακτικές και ιδεολογία στο Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης στα χρόνια 1967-1974», περιοδικό *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, Ιούλιος 1998, τεύχος 11.

Μαρξ Κ., *Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής [VI ανέκδοτο κεφάλαιο]*, εκδόσεις Α/συνέχεια, Αθήνα, χ.χ.έ.

Μαρξ Κ., *Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, εκδόσεις Γερ. Αναγνωστίδη (έκδοσις τέταρτη), Αθήνα, χ.χ.έ.

Μαρξ Κ.- Ένγκελς Φ., *Η γερμανική ιδεολογία*, εκδόσεις Gutenberg, δεύτερη έκδοση, τόμος πρώτος, Αθήνα, χ.χ.έ.

Μαρξ Κ., *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1978.

Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος πρώτος, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978.

Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος δεύτερος, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1978.

Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος τρίτος, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978.

Μαρξ Κ.-Ένγκελς Φ., *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1980.

Μαρξ Κ., *Μισθωτή εργασία και κεφάλαιο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1980.

Μαρξ Κ., *Θεωρίες για την Υπεραξία*, μέρος πρώτο, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1984.

Μαρξ Κ., *Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, Θεμέλιο, Αθήνα 1986.

Μαρξ Κ., *Grundrisse. Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, τόμος πρώτος, εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα 1989.

Μαυρίκος Γ., *Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα 1918-1948. Δυο γραμμές σε διαρκή αντιπαράθεση*, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2001.

Μήλιος Χ., «Αναφορά στην πρόσφατη ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος», περιοδικό *Φυλλάδιο*, Μάης-Ιούλης 1983, τεύχος 5.

Μηλιός Γ., *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1988.

Μηλιός Γ., «Το ζήτημα των μικροαστών: Ενιαία τάξη ή δύο διακριτά ταξικά σύνολα;», περιοδικό *Θέσεις*, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2002.

Μηλιός Γ. – Οικονομάκης Γ., «Εργατική τάξη και μεσαίες τάξεις: ταξική θέση και ταξική τοποθέτηση (μια κριτική προσέγγιση στη θεωρία των κοινωνικών τάξεων του Νίκου Πουλαντζά)», περιοδικό *Θέσεις*, Απρίλιος-Ιούνιος 2007, τεύχος 99.

Μοσκόφ Κ., *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909. Ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου*, Θεσσαλονίκη 1972.

Μοσκόφ Κ., *Η διοργάνωση του επαναστατικού μας ονείρου*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1987.

Μοσχονάς Α., *Τάξεις και στρώματα στις σύγχρονες κοινωνίες*, τόμος πρώτος, Οδυσσέας, Αθήνα 1998.

Μπαλαούρας Μ., «Οι νέες προκλήσεις για τον συνδικαλισμό», *Η Εποχή*, 18 Μαρτίου 2001.

Μπαμπινιώτης Γ., *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, εκδόσεις Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα 1998.

Μπαρχαμπάς Α., *Καπνεργάτες. Οι κληρονομήτες του ονείρου*, εκδόσεις «Ίβυκος», Αγρίνιο 2007.

Μπενσαϊντ Ντ., *Ο Μαρξ της εποχής μας*, εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2013.

Μπιθυμήτρης Γ. – Κωτσονόπουλος Λ., «Μετασχηματισμοί του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος από τη μεταπολίτευση μέχρι την κρίση: συνέχειες και ρήξεις», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 2018, 44(1).

Νέα Προοπτική, «Λέσχη Εργαζομένων και Ανέργων Θεσσαλονίκης», 1 Ιουνίου 2013, φύλλο 550.

Νέα Προοπτική, «Ο αγώνας των εργαζομένων στα 5μηνα προγράμματα κοινωφελούς εργασίας», 9 Ιανουαρίου 2016, φύλλο 611.

Νταγιάντης Γ., «Το κίνημα των ανέργων στη Γαλλία», περιοδικό *Άρδην*, Οκτώβριος-Νοέμβριος 1998, τεύχος 16.

Ντέπε Φ., «Τα συνδικάτα στο τέλος του 20ου αιώνα», *Η Εποχή*, 10 Νοεμβρίου 1996.

Οδός Ευπόλιδος (περιοδικό), Φλεβάρης-Απρίλης 2002.

Οικονομάκης Γ., *Ιστορικοί τρόποι παραγωγής. Καπιταλιστικό σύστημα και γεωργία*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000.

Οικονομάκης Γ. – Ζησιμόπουλος Γ. – Κατσορίδας Δ. – Κολλιάς Γ. – Κρητικίδης Γ., *Η ταξική διάρθρωση και η θέση της εργατικής τάξης στην ελληνική κοινωνία*, έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Μελέτη 41, Νοέμβριος 2015.

Ομάδα Μελέτης, *Οι οικοδόμοι και η οικοδομική δραστηριότητα στη μεταπολεμική Ελλάδα*, έκδοση της Εκδοτικής Ομάδας Εργασίας, Αθήνα 1975.

Ομοσπονδία Βιομηχανικών Εργοστασιακών Σωματείων (ΟΒΕΣ), *Το Εργοστασιακό Κίνημα. Αφιέρωμα στα 5 χρόνια δράσης της ΟΒΕΣ 1979-1984*, Αθήνα 1984.

Ομοσπονδία Μεταλλωρύχων Ελλάδας, *Η Αιματηρή απεργία των μεταλλωρύχων της Σερίφου* (κείμενα-επιμέλεια: Ν. Σκόνης), Αθήνα 1990.

Ossowski S., *Η ταξική δομή στην κοινωνική συνείδηση*, εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα 1984.

Παλαιολόγος Ν., «Από την παράδοση... στην ανάγκη για μεταρρύθμιση: Κριτικές σκέψεις πάνω στη δομή και την λειτουργία του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος», στο συλλογικό τόμο *ΕΡΓΑΣΙΑ 2002*, του Ινστιτούτου Αστικού Περιβάλλοντος και Ανθρώπινου Δυναμικού, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Πανίδου Στ., «Συνδικαλιστική οργάνωση και απεργιακές κινητοποιήσεις των δημοσίων υπαλλήλων την περίοδο της κατοχής», *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 2006, τεύχος 43.

Παντελόγλου Γ., «Ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα: Οι πολιτικές συνδικαλιστικές παρατάξεις της περιόδου 1945-1949», *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, Ιούλιος 1996, τεύχος 3.

Παντελόγλου Γ., «Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα στην κατοχή», *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, Απρίλιος 2000, τεύχος 18.

[ΠΑΜΕ-Πανεργατικό Αγωνιστικό Μέτωπο], κείμενο της Επιτροπής Πρωτοβουλίας, «Πλαίσιο έκκλησης για να αλλάξουμε την κατάσταση στο εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα», Ιανουάριος 1999.

Παπαδημητρίου Γιάννης-Ορέστης, «Ο τυχαίος τραυματισμός μερικών “ωφελούμενων” και άλλες ιστορίες καταπολέμησης της ανεργίας», περιοδικό *UNFOLLOW*, Νοέμβριος 2015, τεύχος 47.

Παπαδόπουλος Π., *Η ταξική διάρθρωση της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας*, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1987.

Παπανικολόπουλος Δ., «Η δυναμική των εργατικών κινητοποιήσεων την εποχή των Μνημονίων. Από την παλίρροια στην άμπωτη», στο Δ. Κατσορίδας - Γ. Κολλιός - Σοφία Λαμπουράκη - Δ. Παπανικολόπουλος, *Το απεργιακό φαινόμενο στην Ελλάδα. Καταγραφή των απεργιών κατά το 2014*, (Συντονιστής: Γ. Κουζής), έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Μελέτες/Τεκμηρίωση 45, Αθήνα 2015.

Παπαντωνίου Κ., «Δίνοντας φωνή στους ανέργους», *Η Αυγή*, 24 Ιουνίου 2014.

Παπατζανή Εύα, «Συνεχίζουν τον αγώνα τους οι πενταμηνίτες των δήμων», εφημερίδα *Εργατική Αριστερά*, 6 Ιανουαρίου 2016, φύλλο Νο 351.

Παρασκευόπουλος Θ., «Κριτική στο άρθρο του Α. Δεδουσόπουλου: “παραγωγική και μη παραγωγική εργασία στον Μαρξ – Μια ερμηνεία”», στο *ΑΙΜΑΝΑΚ Κοινωνιολογίας* '88 (επιμέλεια: Γ. Σταμάτης – Γ. Μηλιός), εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1989.

Πουланτζάς Ν., *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1984.

Πουланτζάς Ν., *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, τόμος α', εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1985.

Πουланτζάς Ν., «Κ. Marx και F. Engels», στο *Η Φιλοσοφία* (επιμέλεια: Φρανσουά Σατελέ), τόμος Β', εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 2006.

Πουλιόπουλος Π., *Δημοκρατική ή Σοσιαλιστική Επανάσταση στην Ελλάδα;*, εκδόσεις Πρωτοποριακή Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1980.

Πριν, «“Μαραθώνιος” σχολικών φυλάκων. Πεζοπορία Θεσσαλονίκη-Αθήνα», 6 Οκτωβρίου 2013.

Πυθαρούλη Καλλιόπη, *Οι Έλληνες ναυτεργάτες της γενιάς του Β' Παγκοσμίου Πολέμου* (φυλλάδιο), Ενότητα, Αθήνα 2001

Ρηγίνος Μ., *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936. Βιομηχανία-βιοτεχνία*, εκδόσεις Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1987.

Ριζοσπάστης, «Οι άνεργοι είναι ΕΔΩ!», 27 Φεβρουαρίου 1998.

Ριζοσπάστης, «1976: Απαγορεύεται η... πάλι των τάξεων!», 24 Μάη 2001.

Ριζοσπάστης, «Αγωνιστική διεκδίκηση μέτρων ουσιαστικής προστασίας των ανέργων», 31 Μαρτίου 2010.

Ριζοσπάστης, «Εμποροϋπάλληλοι Αθήνας. Συγκρότησαν Επιτροπή Ανέργων», 14 Οκτωβρίου 2010.

Σακελλαρόπουλος Σ., *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση. Πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις 1974-1988*, εκδοτικός οίκος Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 2001.

Σακελλαρόπουλος Σ., *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2014.

Σαλάπας Γ., «Με αγώνες σπάμε τη σύγχρονη δουλεία», *Πριν*, 11 Δεκεμβρίου 2016.

Σαλούρου Ρούλα, «900.000 εργαζόμενοι πληρώνονται με καθυστέρηση έως και 15 μηνών», *Η Καθημερινή*, 26-8-2019.

Σβόλης Κ., «Συντονίζονται οι άνεργοι. Πραγματοποιήθηκε σύσκεψη για ένα πανελλαδικό κίνημα ανέργων», *Η Εποχή*, 19-9-1999.

Σεφέρης Κ., *Ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα 1860-1975*, εκδόσεις Νέο Συνδικαλιστικό Κίνημα, Αθήνα 1975.

Σεφεριάδης Σ., «Για τη συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (1870-1936). Μερικοί προβληματισμοί πάνω σε ένα παλιό θέμα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Νοέμβριος 1995, τεύχος 6.

Σεφεριάδης Σ., «Μέρες Μαγιού. 70 χρόνια από τα γεγονότα της Θεσσαλονίκης», *Το Βήμα*, 21 Μαΐου 2006.

Σιάνου Φωτεινή, «Η θέση των γυναικών στο συνδικαλιστικό κίνημα», στο συλλογικό τόμο, με τίτλο, *Το Ελληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα στο Τέλος του 20ου Αιώνα* (εισαγωγή-επιμέλεια: Κούλα Κασιμάτη), εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1997.

Σιούφας Δ., «Για το παγκόσμιο συνδικαλιστικό κίνημα», στο Κ. Σεφέρης, *Ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα 1860-1975*, εκδόσεις Νέο Συνδικαλιστικό Κίνημα, Αθήνα 1975.

Σιμόπουλος Σ., «Άνεργοι Δράμας – αποτίμηση της πρώτης συνάντησης», <http://www.xekinima.org/arthra/view/article/anergoi-dramas-apotimisi-tis-protis-synantisis/>, 23 Μαρτίου 2016.

Σμυρναίος Κλέαρχος, «Για την αυτοργάνωση των εργαζομένων», *Το Διάλειμμα*, Ιούνιος-Αύγουστος 2011, αρ. φύλλου 42.

Σοσιαλιστική Προοπτική, «Το κίνημα των ανέργων του μεσοπολέμου υπό την ηγεσία των Κομμουνιστών –Τροτσκιστών», Δεκέμβριος 2012 (τεύχος 284, ένθετοNo 141), Ιανουάριος 2013 (τεύχος 285, ένθετοNo 142), Φεβρουάριος 2013 (τεύχος 286, ένθετοNo 143).

Σουμέλη Ευαγγελία, «Το πρώτο σωματείο ανέργων στην Ελλάδα», *Ευρωπαϊκό Παρατηρητήριο Εργασιακών Σχέσεων: Κύρια Θέματα*, 1998.

Σπυρόπουλος Γ., «Ο συνδικαλισμός στη δίνη των αλλαγών», *περιοδικό Επιθεώρησης Εργατικού Δικαίου*, 15 Ιανουαρίου 1999, τεύχος 2 (1386).

Σταθάκης Γ., «Η διαμόρφωση του μεταπολεμικού μοντέλου εκβιομηχάνισης. Η κρίσιμη περίοδος 1944-1953», περιοδικό *Τα Ιστορικά*, Ιούνιος-Δεκέμβριος 1990, τεύχος 12-13.

Σταμάτης Γ., «Μη παραγωγική εργασία και Παραοικονομία», στο Γ. Βαβούρας (επιμέλεια και εισαγωγή), *Παραοικονομία*, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1990.

Σταμάτης Γ., «Αγροτικό πλεόνασμα, παραγωγική και μη παραγωγική εργασία, άνιση ανταλλαγή και παραοικονομία: Η θαυμαστή καριέρα ορισμένων εννοιών της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας στις σημερινές κοινωνικές επιστήμες και στη χώρα μας», στο Γ. Σταμάτης: *Κείμενα Οικονομικής Θεωρίας και Πολιτικής* (τόμος πρώτος), εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1992.

Σταμούλης Δ., «“Όχι σε διαπραγμάτευση οι ανάγκες μας”, “επίδομα για όλους” διεκδίκησαν μαχητικά οι άνεργοι της Αθήνας», *Πριν*, 3 Μαΐου 2015.

Σταυρούλα Κατερίνα, «Απεργία των Ανέργων: πρωτότυπη μορφή δράσης», *Πριν*, 18 Ιουλίου 2010.

Σταυρούλα Κατερίνα, «Στην Ιταλία η γενιά της επισφάλειας έχει τον Άγιο της», *Πριν*, 18 Ιουλίου 2010.

Σταυρούλα Κατερίνα, «Αργεντινή. Οι καταλήψεις των δρόμων», *Πριν*, 18 Ιουλίου 2010.

Στρατούλης Δ., *Οι εργασιακές σχέσεις στη δίνη του νεοφιλελεύθερου τυφώνα*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005.

Σχίζας Γ., «Πράσινα Συνδικάτα», *Η Αυγή*, 6 Ιουνίου 2001.

Σώρος Γ., *Η κρίση του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα: αίτια και προοπτικές υπέρβασής της*, Διπλωματική Εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Ρέθυμνο 2013.

Τασούλη Τ., «Δύο απεργίες από το προσωπικό των Ε.Η.Σ. στη δύσκολη περίοδο μετά τον εμφύλιο», εφημερίδα *Η Φωνή της ΓΣΕΕ*, 31 Μαΐου 1982, αρ. φύλλου 143.

Ταχυδρόμος της Μαγνησίας, «Οι άνεργοι του Βόλου συσπειρώνονται», 23 Μαρτίου 2013.

Τενεκετζής Κ. «Η κοινωνική διαστρωμάτωση των εργαζομένων και οι συνδικαλιστικές τους διεκδικήσεις στην περίοδο του Μεσοπολέμου», περιοδικό *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, Ιούλιος 2003, τεύχος 31.

Text (περιοδικό), «Αθήνα οχυρωμένη πόλη», Ιούνιος 2002.

Τιμό Μπερνάρ, «Για μια νέα αντίληψη της συνδικαλιστικής εκπροσώπησης», *Η Εποχή*, 26 Σεπτεμβρίου 1999.

Τουτziαράκης Γ., «Κρίση των συνδικάτων: Οργανώσεις καθολικής αλληλεγγύης ή λειτουργικό εξάρτημα της κοινωνίας των 2/3;», στο συλλογικό τόμο με τίτλο, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα στο τέλος του 20ου αιώνα* (επιμέλεια: Κούλα Κασσιμάτη), εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1997.

Τρότσκι Λ., *Η «Τρίτη Περίοδος» των λαθών της Κομιντέρν*, εκδόσεις Μαρξιστική Φωνή, Αθήνα 2016.

Τσακίρης Θ., «Συνδικαλιστικό κίνημα και δημοκρατία», *Η Εποχή*, 20 Σεπτεμβρίου 1998.

Τσακίρης Θ., «Συνδικάτα και εργασιακές σχέσεις. Από την κρίση στην αποσυνδικαλιστικοποίηση», στο συλλογικό τόμο με τίτλο: *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2004. Εκλογές, κόμματα, ομάδες συμφερόντων. Χώρος και κοινωνία* (επιμέλεια: Χριστόφορος Βερναρδάκης), εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα 2005.

Τσακίρης Θ., «Η ιδεολογική κληρονομιά του Νίκου Πουλαντζά», *Η Εποχή*, 18 Νοεμβρίου 2007.

Τσακίρης Θ., «Κράτος – κόμμα – συνδικάτο 1980-2001: μεταξύ ενσωμάτωσης και αμφισβήτησης», στο *Εργασία και πολιτική. Συνδικαλισμός και οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα 1974-2004*, έκδοση του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 2007.

Φακιολάς Ρ., *Ο εργατικός συνδικαλισμός στην Ελλάδα*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1978.

Φασάκης Σ., «Εκσυγχρονισμός και εργατική τάξη», *Φωνή των Τεχνικών*, Μάρτιος 1995, τεύχος 160.

Φασάκης Σ., «Πρώτη δύναμη τα αφεντικά στο συνέδριο της ΟΜΕ-ΟΤΕ», *Πριν*, 21 Ιουνίου 1998.

Φιοροβάντες Β., «Ν. Πουλαντζάς: Τάξη και ιδεολογία – Στρουκτουραλισμός και ιστορισμός», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τόμος Β΄, τεύχος 6, Δεκέμβριος 1991.

Φίσερ Ε., *Τι είπε πραγματικά ο Μαρξ*, εκδόσεις Γλάρος, Αθήνα 1975.

Φουντανόπουλος Κ., «Μισθωτή εργασία», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Οι απαρχές 1900-1922*, επιστημονική επιμέλεια: Χ. Χατζηιωσήφ, εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα, χ.χ., τόμος Α΄, μέρος 1ο.

Φουντανόπουλος Κ., «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, επιστημονική επιμέλεια: Χ. Χατζηιωσήφ, εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, τόμος Β΄, μέρος 1ο.

Harnecker Μ, *Βασικές Έννοιες του Ιστορικού Υλισμού*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα (χωρίς χρονολογία έκδοσης).

Χατζησάκος Ν., «Η ηχηρό μήνυμα κατά της ανεργίας από την πορεία Πάτρα-Αθήνα. Πως συρρικνώθηκε η αγορά εργασίας επί Μνημονίων», *Η Εποχή*, 10 Απριλίου 2016.

Χλέτσος Μ., «Το κράτος ως συστατικό στοιχείο της περιοδολόγησης του ελληνικού καπιταλιστικού συστήματος», περιοδικό *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, Ιούνιος 1994, τεύχος 14.

Ψαλτήρας Κ., «4η Αυγούστου 1936. Η μαύρη επέτειος», *Έθνος*, 11 Αυγούστου 1986.

Ψωμοπούλου Δανάη, «Οι “πενταμηνήτες” εκπέμπουν SOS», *Η Εποχή*, 25 Δεκεμβρίου 2015.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

Economakis, G., Frunzaru, V., & Zisimopoulos, I., The economic crisis and industrial relations: Greece and Romania in comparison. *EAST-WEST Journal of Economic sand Business*, XIX(1), 2016.

Ioannou, C. (2012). Recasting Greek Industrial Relations: Internal Devaluation in Light of the Economic Crisis and European Integration. *The International Journal of Comparative Labour Law and Industrial Relations*, 28(2).

Kambouri Nelli, Liapi Maria, Vouyioukas Anna, *Qualitative research to identify enabling and constraining factors of migrants' participation in local governance, trade unions and school councils with a gender perspective*, National Report for Greece, July 2014.

Katsaroumpas, I., & Koukiadaki, A. (2019). Greece: 'contesting' collective bargaining. In T. Müller, K. Vandaele, & J. Waddington (Eds), *Collective bargaining in Europe: towards an endgame*, Volume II. Brussels: ETUI.

Kornelakis, A., & Voskeritsian, H. (2014). The Transformation of Employment Regulation in Greece: Towards a Dysfunctional Liberal Market Economy? *Relations Industrielles/Industrial Relations*, 69(2).

Koukiadaki, A., & Kretsos, L. (2012). Opening Pandora's Box: The Sovereign Debt Crisis and Labour Market Regulation in Greece. *Industrial Law Journal*, 41(3).

Koukiadaki, A., & Kokkinou, C. (2016). Deconstructing the Greek System of Industrial Relations. *European Journal of Industrial Relations*, 22(3).

Kouzis, G. (2018). Labour under Attack during the Period of Crisis and Austerity. In P. Sotiris (Ed), *Crisis, Movement, Strategy: The Greek Experience*. Leiden/Boston: Brill.

Lange & Scruggs (1998), «Where Have All the Members Gone? Union Density in the Era of Globalization».

Paitaridis Dimitris, 2018, Division of Labour, Productivity, and Competitiveness of the Greek Tradable Sector. *East - West Journal of Economics and Business* XXI (1-2).

Pestieau J., *The changes in the composition of working class and the proletariat*, International Communist Seminar – Workers' Party of Belgium, Brussels, 1998, www.wpb.be/icm/98en/98en06.html

Trotsky L., *The Five First Years of the Communist International*, New Park Publications, τόμος 1.

Visser J. (2006). Union Membership Statistics in 24 Countries, *Monthly Labor Review*, January.

Visser J. (2013), ICTWSS: Database on Institutional Characteristics of Trade Unions, Wage Setting, State Intervention and Social Pacts in 34 countries between 1960 and 2012 (Version 4.0). Διαθέσιμο σε: <https://aias.s3-eu-central-1.amazonaws.com/website/uploads/1460639067411ICTWSS-codebook-40.pdf>

Western B. (1995). A Comparative Study of Working-Class Disorganization: Union Decline in Eighteen Advanced Capitalist Countries. *American Sociological Review*, 60(2).

Yannakourou, M., & Tsimpokis, C. (2014). Flexibility Without Security and Deconstruction of Collective Bargaining: The New Paradigm of Labor Law in Greece. *Comparative Labor Law & Policy Journal*, 35(3).

Zisimopoulos I., Fagogenis K., & Economakis G. (2019). Decentralization of collective bargaining system in Greece: between dismantling, survival and restoration. *Proceedings of the International Conference of Political Economy-ICOPEC 2019*.

Zisimopoulos, I., Economakis, G., & Androulakis, G. (2019). *The class composition of trade union movement in Greece: an empirical investigation*. Greek Association of Political Economy Discussion Paper 2019-2. https://poleconom.files.wordpress.com/2019/07/dp-2019-2_zisimopoulos_economakis_and_androulakis-1.pdf.

Zisimopoulos, I. (2020). *Industrial Relations in Greece: Before, during and beyond the economic crisis*, Manuscript submitted for publication.